PRANAS ČEPĖNAS

NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS ISTORIJA

I TOMAS

IŠLEIDO DR. KAZIO GRINIAUS FONDAS

1977

Copyright © 1976 by Pranas Čepėnas

Library of Congress Catalog Card Number 76-51155

PRANAS ČEPĖNAS, A HISTORY OF MODERN LITHUANIA:
Vol. I. Resurgence of the Independence Movement, Chicago, 1976

Spaudai parengti padėjo
ALBINA SIRUTYTĖ-ČEPĖNIENĖ

Spaudė M. Morkūno spaustuvė, 6051 So. Ashland Ave., Chicago, Ill. 60636

TURINYS

Lentelių sąrašas VIII
Santrumpos IX
Leidėjo žodis X
Pratarmė XII

XIX ir XX amžiaus sąvarta 1

I *Tauta istorijoje* 7

1. Tautos sąvokos kitimas (7), 2. Svarbūs veiksniai tautai susidaryti (9), 3. Tautų kovos dėl laisvės (16), 4. Tautų apsisprendimo teisė (24)

II *Lietuvos gyventojai* 35

1. Lietuviai (35), 2. Lenkai (41), 3. Žydai (44), 4. Gudai (47), 5. Rusai (51), 6. Vokiečiai (54), 7. Totoriai (55), 8. Karaimai (56)

III *Lietuvos gyventojų lenkinimas* 59

1. Bažnyčios vaidmuo (59), 2. Kovos su lenkinimu Vilniaus vyskupystėje (63), 3. Kovos su lenkinimu Žemaičių (Kauno) vyskupystėje (74), 4. Kovos su lenkinimu Seinų vyskupystėje (75), 5. Slaptųjų draugijų veikla kunigų seminarijose (77), 6. Lietuvos evangelikai reformatai ir lenkinimas (78)

IV *Lietuva Rusijos valdžioje* 83

1. Autokratinis Rusijos valdymas (83), 2. Lietuvos administracinis suskirstymas (85), 3. Rusijos policija ir žandarmerija (92), 4. Pagrindiniai Rusijos valstybės įstatymai (95), 5. Rusijos valdantysis luomas (96)

V *Rusinimas* 101

1. Rusijos politika tautybių atžvilgiu (101), 2. Lietuvos rusinimas (105), 3. Rusų kolonizacija Lietuvoje (109), 4. Rusų bajorų ir valstiečių bankai (120), 5. Pasipriešinimas rusų kolonizacinei politikai (122)

VI *Katalikų ir pravoslavų bažnyčios Lietuvoje* 129

1. Pravoslavų bažnyčios privilegijos (129), 2. Katalikų ir pravoslavų teisinė padėtis (136), 3. Bažnytinių turtų atiminėjimas, vienuolynų bei bažnyčių uždarinėjimai (137), 4. Katalikų religinės veiklos varžymai (140), 5. Moksleiviai katalikai ir pravoslavų pamaldų lankymas (146)

VII *Švietimas* 151

1. Rusiškos pradžios mokyklos (151), 2. Mokyklų tinklas ir jų augimas (154), 3. Slaptosios lietuviškos mokyklos (166), 4. Cerkvinės pradžios mokyklos (172), 5. Švietimo draugijų mokyklos (175), 6. Mokytojų rengimas Lietuvoje (178), 7. Aukštesnysis mokslas Lietuvoje (180), 8. Lietuvos moksleivių protestai ir organizacijos (194), 9. 1905 m. revoliucija ir moksleivija (199), 10. Aukštasis mokslas ir lietuvių studentija (203), 11. Lietuvių studentų stipendijos ir šalpa (210), 12. Pastangos atkurti Vilniaus Universitetą (211)

VIII *Spaudos draudimas* 221

1. Rusų administracijos tikslas ir priemonės, kuriomis vykdytas lietuvių spaudos draudimas (221), 2. Slaptoji spauda, knygnešiai ir slaptosios spaudos platinimo organizacijos (229), 3. Pastangos spaudos draudimą panaikinti (236), 4. Spaudos draudimo teisėtumo klausimas (243), 5. Motyvai spaudos draudimą panaikinti (245), 6. Spaudos draudimo panaikinimas (250), 7. Spaustuvės (252), 8. Spaudą atgavus (254)

IX *Lietuvių tautinis atgimimas* 263

1. Senosios slavų bažnytinės kalbos rašto vartojimas Lietuvoje (263), 2. Tautinio sąmonėjimo pradžia (266), 3. „Aušra" ir tautinis atgimimas (270), 4. Tautinio atgimimo periodizacija (273), 5. Tautinis atgimimas ir bajorija (278), 6. Tautinio atgimimo sąjūdis ir Lietuvos ateitis (283)

X *Lietuvių politinės partijos* 287

1. Partijų užuomazga (287), 2. Lietuvos socialdemokratų partija (288), 3. Lietuvos demokratų partija (292), 4. Lietuvos valstiečių sąjunga (296), 5 Lietuvos krikščionių demokratų partija (297), 6. Tautos pažangos partija (301), Santara (303)

XI *Rusų japonų karas* 305

1. Karo priežastys ir jo padariniai (305), 2. Peticijos ir jų reikšmė (310), 3. Peticijos Suvalkų gubernijoje (316)

XII *1905 metų revoliucija Rusijoje ir Lietuvoje* 321

1. Politinė padėtis prieš 1905 metų revoliuciją (321), 2. Kruvinasis sekmadienis (327), 3. Spalio 17 d. manifestas (330), 4. Revoliucinių įvykių pradžia Lietuvoje (333), 5. Didysis Vilniaus seimas (339), 6. Poseiminiai susirinkimai (349), 7. Seimo nutarimų parengimas, jų platinimas ir reikšmė (350), 8. Juodašimčiai (353), 9. Juodašimčių veikla Lietuvoje (357), 10. Tolimesnieji revoliuciniai įvykiai ir rusų administracijos šalinimas Lietuvoje (359), 11. Baudžiamieji būriai ir senosios tvarkos sugrąžinimas (366), 12. 1905 m. revoliucijos žymesnieji veikėjai (377), 13. Lietuvos visuomeniniai sluoksniai ir 1905 m. revoliucija (380), 14. Politinių kalinių ir revoliucijos rėmimas (385), 15. Revoliucijos padariniai (387)

XIII *Rusijos valstybės dūma ir Lietuva* 397

1. Dūmos ir Valstybės tarybos įsteigimas (397), 2. Pirmoji dūma (401), 3. Antroji dūma (410), 4. Trečioji dūma (416), 5. Ketvirtoji dūma (424)

XIV *Lietuvos ūkis prieš Pirmąjį pasaulinį karą* 433

1. Žemės ūkis (433), 2. Kooperatyvai ir žemės ūkio draugijos (437), 3. Amatai ir pramonė (440), 4. Darbininkų organizacijos (450), 5. Susisiekimas (452)

XV *Lietuvių kultūrinė veikla prieš Pirmąjį pasaulinį karą* 459

Slaptosios draugijos (459), 2. Legalios lietuvių draugijos (466), 3. Lietuvių moterų organizacijos (474), 4. Teatras (476), 5. Lietuvių teatras Amerikoje (492), 6. Muzika (494), 7. Architektūra (504), 8. Dailė ir skulptūra (507), 9. Pirmosios lietuvių dailininkų parodos (511), 10. Literatūra (516)

Vardynas 525

Chronologinė lentelė 541

LENTELIŲ SĄRAŠAS

1	Lietuvos gyventojai 1857 m.	38
2	Lietuvos gyventojai 1861 m.	39
3	Keturių gubernijų plotas ir gyventojų skaičius	49
4	Būsimos Lietuvos valstybės pretenduojamas plotas ir gyventojų skaičius	41
5	Rusų skaičius Lietuvos gubernijose	113
6	Rusų gyventojų skaičiaus didėjimas	114
7	Pravoslavų cerkvių ir rusų gyventojų augimas	133
8	Katalikų kunigų ir bažnyčių skaičius 1861 - 1913 m.	143
9	Mokinių skaičius Vilniaus gubernijoje 1809 m.	155
10	Katalikų mokinių skaičius Vilniaus mokslo apygardoje	159
11	Kauno gub. pradžios mokyklų ir mokinių skaičius	160
12	Pradžios mokyklų ir mokinių daugėjimas Vilniaus mokslo apygardoje	160
13	Pradžios mokyklų bendras skaičius Vilniaus ir Kauno gubernijose	161
14	Susektų slaptųjų mokyklų skaičiai	168
15	Mokyklų ir mokinių skaičius įvairiose mokslo apygardose 1808 m.	182
16	Gimnazijų mokinių skaičius Kauno gubernijoje	183
17	Gimnazijų mokinių skaičius 1861 m. pagal religijas	184
18	Gimnazijų mokinių skaičius 1866 m. pagal religijas	184
19	Valstiečių mokinių skaičius Šiaulių gimnazijoje	185
20	Valstiečių mokinių skaičius trijose gimnazijose 1864 m.	185
21	Mokinių skaičius pagal religijas 1896 m.	187
22	Mokinių skaičius pagal luomus 1896 m.	188
23	Mokinių skaičius pagal religijas 1905 m.	189
24	Mokinių skaičius pagal luomus 1905 m.	189
25	Miesto mokyklų mokinių skaičius tautybėmis	194
26	Muitinėse sulaikytų knygų skaičius	225
27	Lietuviškų laikraščių augimas	256
28	Lietuviškų knygų augimas	256
29	Lietuvių tautinio atgimimo dalyvių procentiniai duomenys „Aušros“ metu ir apie 1890 m.	276
30	Tautinio atgimimo veikėjų skaičius pagal kilimo vietą	277
31	Politinių kalinių skaičius Vilniaus gubernijoje	375
32	Karo lauko teismų sprendimai Rusijoje	376
33	1908 - 1910 m. kai kurių biudžeto sumų palyginimas	422
34	Javų derlius iki 1913 m.	436
35	Derliaus vidurkis milijonais tonų	437
36	Kauno pramonės augimas dešimtmečiais	443

SANTRUMPOS

a.	—	amžius
adv.	—	advokatas
aps.	—	apskritis
d.	—	diena
dr.	—	daktaras
gen.	—	generolas
gub.	—	gubernija
ha	—	hektaras
inž.	—	inžinierius
JAV	—	Jungtinės Amerikos Valstybės
km	—	kilometras
km^2	—	kvadratinis kilometras
kt.	—	kita, kiti
kun.	—	kunigas
LDP	—	Lietuvos demokratų partija
LKDP	—	Lietuvos krikščionių demokratų partija
LSDP	—	Lietuvos socialdemokratų partija
m.	—	metai
mėn.	—	mėnuo
nr.	—	numeris
pan.	—	panašiai
PPS	—	Polska partja socjalistyczna
prof.	—	profesorius
psl.	—	puslapis
pvz.	—	pavyzdžiui
rb.	—	rublis
RK	—	Romos katalikas
t.	—	tomas
t. y.	—	tai yra
t. t.	—	taip toliau
vysk.	—	vyskupas
vls.	—	valsčius

LEIDĖJO ŽODIS

Visi suprantame rimtą reikalą turėti bešališkai parašytą naujųjų laikų Lietuvos istoriją. Ligi šiol daugelį metų mūsų išeivijoje apie tai buvo nemažai kalbėta, daug ir spaudoje rašyta, bet to laikotarpio platesnė istorija vis dar nebuvo parašyta. Tačiau naujųjų laikų Lietuvos istorija mums yra labiausiai reikalinga.

Okupuotoje Lietuvoje išspausdintoji trijų tomų Lietuvos TSR istorija nėra objektyvi, nes ten apie Lietuvos praeitį nenorėta teisingai ir bešališkai rašyti, ypač apie carinės Rusijos valdymo metą ir mūsų artimiausią praeitį — Nepriklausomos Lietuvos gyvenimą.

Todėl Dr. Kazio Griniaus Fondo valdyba nutarė pasirūpinti, kad čia būtų parašyta ir išleista naujųjų laikų Lietuvos istorija ligi Lietuvos nepriklausomybės netekimo. Šiai istorijai parašyti Dr. Kazio Griniaus Fondo valdyba pakvietė buvusį Lietuvių Enciklopedijos redaktorių istoriką Praną Čepėną, kuris labiausiai domėjosi naujųjų laikų Lietuvos istorija ir jau turėjo surinkęs gausios medžiagos tam laikotarpiui nušviesti.

Dr. Kazio Griniaus Fondo valdyba džiaugiasi išspausdinusi NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS ISTORIJOS pirmąjį tomą. Jau yra parašytas ir rengiamas spaudai ir antrasis šios istorijos tomas, kuris apims laikotarpį nuo Pirmojo pasaulinio karo ligi 1920 m. pabaigos. Tretysis tomas bus skirtas Nepriklausomos Lietuvos gyvenimui iki 1940 m.

Šio darbo nebūtume drįsę pradėti ir jį ištesėti be mielųjų daktarų Alvinos ir a.a. Juozo Šabanų energingo skatinimo ir be jų didelės moralinės bei medžiaginės paramos.

Būdami labai dėkingi mūsų svarbiausiems mecenatams Alvinai ir a.a. Juozui Šabanams, šį veikalą leidžiame didžiajam lietuviškos knygos puoselėtojui, neužmirštamam dr. Juozui Šabanui pagerbti, jo atminimui paminklą pastatyti.

Taip pat nuoširdžiai dėkojame Albinai Sirutytei-Čepėnienei už didelį atsidėjimą ir kelerių metų darbą, talkinant Pranui Čepėnui šį veikalą parašyti ir spaudai parengti.

Dr. Kazio Griniaus Fondo valdyba

Chicago, 1977 m. kovo 15 d.

PRATARMĖ

Baigus ilgametį darbą redaguojant Lietuvos Enciklopediją, Dr. Kazio Griniaus Fondas pasiūlė man parašyti platesnę naujųjų laikų Lietuvos istoriją.

Nors turime ir platesnės ir siauresnės apimties visuotinės Lietuvos istorijos veikalų lietuvių ir anglų kalba, tačiau juose naujųjų laikų Lietuvos istorijai, ypač XIX a. ir XX amžiaus pradžiai, šykščiai vietos skiriama. Tuose istorijos veikaluose plačiau aprašoma Lietuvos senovė, kunigaikščių ir bajorų valdymo metas, kada dar Lietuva buvo nepriklausoma valstybė. Betgi laikotarpis po paskutiniojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo, t. y., visas carinės Rusijos valdymo metas, ypač spaudos draudimo metas, lietuvių tautinio atgimimo sąjūdis ir sunki kova dėl lietuvių tautos išlikimo, tuo metu kada Rusijos carinė valdžia vartojo visokias priemones ir pastangas lietuvių tautai išnaikinti, tuose veikaluose yra labai fragmentiškai paliečiamas. Taip pat yra išspausdinta įvairių monografijų atskiromis temomis, bet irgi daugiausia iš Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės istorijos.

Mums yra reikalinga ne tik senesniųjų laikų Lietuvos istorijos veikalų, bet ypač reikalinga išsamesnių veikalų apie vėlesnius laikus, kurie pavaizduotų lietuvių tautos išeitą kelią valstybingumui atsteigti. Todėl šiame „Naujųjų laikų Lietuvos istorijos" pirmame tome aš stengiausi nuodugniau aprašyti laiko tarpą nuo 1863 m. sukilimo ligi Pirmojo pasaulinio karo. Čia

mėginau išryškinti nenutrūkstančias lietuvių pastangas savo kalbą ir kultūrą išlaikyti ir parodyti, kad šioje kovoje dalyvavo kur kas daugiau asmenų, negu mums visiems gerai žinomi veikėjai.

XIX amžiuje, nepaisant visų Rusijos valdžios pastangų buvusią lietuvių tautos savarankiškumo ir valstybingumo idėją ištrinti iš lietuvių sąmonės, ši idėja lietuvių tautoje nebuvo nuslopinta ir visai išblėsusi. Jeigu ankstyvesniems pasipriešinimams rusų valdžiai (1794 m., 1831 m., 1863 m.) daugiausia vadovavo Lietuvos pažangioji bajorija, tai lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžiui plečiantis, į kovą su rusų valdžia dėl tautos išlikimo, jau įsijungė ne tik tautiškai susipratusi lietuvių šviesuomenė, bet ir kiti, tautinio sąjūdžio paveikti, platūs lietuvių tautos sluoksniai. Per ištisus 120 metų lietuvių tauta atkakliai grūmėsi su Rusijos despotija dėl minimalių laisvės sąlygų. Ir tik po 1905 m. revoliucijos autokratinis Rusijos valdymas sušvelnėjo, ir įvairūs priespaudos varžtai buvo šiek tiek atleisti.

Be abejo, Vakarų Europoje XIX a. suklestėjusios laisvės ir demokratizmo idėjos turėjo didelio poveikio į Rusijos pavergtą Lietuvą ir jos laisvės siekimus. Sąjūdžiai dėl asmens, religijos, kultūrinės bei politinės laisvės inspiruoja ne tik pavienius asmenis ar mažesnius socialinius junginius, bet ir tautas kovoti dėl savo laisvės ir kurti savarankišką bei nepriklausomą valstybę.

Kadangi dabar Lietuva vėl yra Sovietinės Rusijos valdžioje, tai mums yra itin svarbu pažinti mūsų tautos kovą su carinės Rusijos priespauda.

Kiekvienas asmuo praeities įvykius individualiai interpretuoja. Tačiau istorikai, studijuodami bet kurį laikotarpį, buvusius įvykius gali bešališkiau vertinti ir išryškinti, žiūrėdami į juos iš vėlesnio laiko perspektyvos. Žinoma, ir istorikai vertindami praeities įvykius, negali visiškai atsipalaiduoti nuo pasaulėžiūrinių principų.

Rašydamas šį istorijos tomą, stengiausi būti įmanomai objektyvus, vis prisimindamas prof. A. Janulaičio dar 1937 m. spaudoje pareikštą pageidavimą, kad lietuviams yra reikalinga objektyvi Lietuvos istorija. Tačiau įvykių vertinimo netikslumai atsiranda ne vien dėl autoriaus nusiteikimo, bet ir dėl negalėjimo pasinaudoti kai kuriais istoriniais šaltiniais, kurie šiuo metu, gyvenant užsienyje, nėra prieinami. Mano manymu, jeigu istorijos įvykių faktai neklastojami, tai sąmoningas skaitytojas apie aprašomus įvykius pats gali susidaryti savas išvadas.

Šį veikalą rašydamas, esu apsčiai panaudojęs istorinės literatūros, kuri yra surašyta nuorodose po kiekvieno skyriaus teksto. Tarp panaudotos literatūros yra nurodyta nemaža jau išspausdintų aprašomojo laikotarpio pirminių šaltinių. Be to, panaudojau žymesniųjų to meto veikėjų atsiminimus ir kai kurią periodinę spaudą, kurioje atsispindėjo anuometinis lietuvių gyvenimas Rusijos valdžioje.

Dar čia noriu pasakyti, kad dabar Sovietų Rusijos valdomoje Lietuvoje išspausdinti Lietuvos istorijos šaltiniai yra tendencingai atrinkti ir nepilni, todėl jais reikėjo naudotis tik su dideliu atsargumu. O Rusijos archyvuose esanti apie Lietuvą istorinė medžiaga ne visiems ir Lietuvoje gyvenantiems istorikams yra prieinama. Taip pat kai kurių mūsų žymesniųjų veikėjų P. Leono, M. Romerio, P. Klimo ir kitų rankraščiuose paliktieji atsiminimai dar vis neišspausdinti ir ne visiems prieinami.

Šiame tome daugumas įdėtų statistikos lentelių yra paimta iš carinės Rusijos valdžios oficialiai paskelbtųjų statistinių duomenų, o kai kurios — iš lietuviškos periodinės spaudos arba iš patikimų veikalų. Tačiau turiu pasakyti, kad, nepaisant mano pastangų, pateiktose statistikos lentelėse liko spragų, kurių negalėjau užpildyti dėl duomenų stokos.

Be mano paties susirinktos medžiagos, kai kurią lituanistinę literatūrą galėjau panaudoti tik dėl Z. Dailidkos, kun. P. Dilio, V. Jackūno, dr. P. Joniko, B. Kviklio, dr. V. Maciūno, dr. A. Rukšos ir L. Šmulkščio nuoširdžios talkos ir čia jiems visiems dėkoju.

Su didžia pagarba prisimenu a.a. S. Kalvaitį, rūpestingai lyginusį šios knygos kalbą ligi savo mirties ir labai dėkoju p. Razminui tą darbą baigusiam. Tačiau svetimųjų pavardžių rašymas vardininke be įprastinių lietuviškų galūnių yra mano paties pasirinktas.

Tariu ačiū pp. Z. ir M. Morkūnams, K. Dėdelei, p. M. Paškevičienei rūpestingai atlikusiems knygos spausdinimo darbą ir p. J. Jašinskui už rankraščio perrašymą.

Taip pat dėkoju Lietuvių Fondui už tūkstantį dolerių, kuriuos man paskyrė per Dr. K. Griniaus Fondą, šios knygos parengimą paremti.

O labiausiai dėkoju savo žmonai Albinai, pasiėmusiai didelę darbo dalį šią knygą rašant ir spaudai rengiant.

Pranas Čepėnas

TAUTINIS ATGIMIMAS

XIX ir XX amžiaus sąvarta

Istorijos vyksmą aiškinti yra susidariusių įvairių teorijų: vieni tą vyksmą aiškina evoliucija, ekonomine raida, kiti — ciklinės kaitos pagrindu, o dar kiti — įvairiu kitokiu pagrindu. Kai kurie istorikai patį istorijos vyksmą laiko individų, socialinių grupių bei tautų kova dėl laisvės. Tačiau ta kova amžių bėgyje vyksta nevienodu smarkumu. Laisvės idėjos plitimas ir slopinimas ypač ryškiai matyti devynioliktame amžiuje. Didžiosios Prancūzijos revoliucijos idėjos neabejotinai turėjo poveikio visame Europos kontinente ir jos skatino tiek neprivilegijuotas visuomenines grupes, tiek pavergtas tautas į kovą dėl laisvės, dėl politinės demokratijos, dėl socialinės lygybės.

Kai Vakarų Europoje sklido laisvės šūkiai, tai Rytų Europoje absoliutizmo principais valdomos valstybės — Rusija ir Prūsija — sutrempė tautų laisvės skelbiamus principus ir 1795 m. galutinai pasidalijo Lietuvos ir Lenkijos valstybę. 1814 m., Napoleono karo metu su Rusija, Lietuva ir Lenkija puoselėjo viltį atgauti jų turėtą valstybinį savarankiškumą. Tačiau, Nepoleonui karą pralaimėjus, prasidėjo reakcija prieš Didžiosios Prancūzijos revoliucijos skelbtąsias idėjas ne tik Prancūzijoje, bet ir kitose valstybėse. Tuo metu Rusija, Austrija, Prūsija sudarė vadinamąją Šventąją sąjungą, kurios tikslas buvo kovoti ne tik su liberaliniais demokratiniais sąjūdžiais,

bet ir su tautiniais. Į šią sąjungą vėliau įsijungė ir Prancūzija. Kova ir rungtynės tarp laisvės ir demokratijos principus keliančių sąjūdžių ir tarp reakcijos prieš juos, žymi visą XIX a. Europos istoriją. Tokiose pat aplinkybėse vyko ir lietuvių atgimimo sąjūdis. 1815 - 1848 metai Europos istorijoje laikomi reakcijos laikotarpiu. Austrijos kancleris C. Metternich buvo stropiausias Šventosios sąjungos principų saugotojas ir vienas ryškiausių reakcijos atstovų. Šventosios sąjungos valstybės kovai su demokratiniais ir tautiniais sąjūdžiais taikydavo intervencijos doktriną, pasiųsdamos savo kariuomenę į kitas valstybes revoliucinių pasireiškimų sutramdyti.

Šventosios sąjungos valstybių intervencinė politika pirmąjį smūgį patyrė iš Anglijos, kuri pasipriešino intervencijai į Pietų Amerikos gyventojų kovas dėl laisvės. Taip pat ir graikų laisvės kovotojai 1829 m. išsilaisvino iš Turkijos jungo ir įsteigė Graikijos valstybę su Anglijos, Prancūzijos ir iš dalies su Rusijos pritarimu. Šventosios sąjungos valstybės negalėjo įvykdyti norimą intervencinę politiką ir 1830 m. Tada Rusijos caras Mikalojus I buvo pasinešęs su savo kariuomene žygiuoti per Europą malšinti Belgijos revoliuciją ir atsteigti ten senąją tvarką, bet prasidėjęs sukilimas Lenkijoje, vėliau ir Lietuvoje, caro Mikalojaus I planus ir pasiryžimą išardė.

Kaip priešpriešą Šventosios sąjungos valstybių politikai, revoliuciniai demokratiniai sąjūdžiai mėgino organizuotai veikti ir telkti savo jėgas atsparai prieš laisvės ir tautinių sąjūdžių priešininkus. Kovotojas dėl italų tautos laisvės G. Mazzini įsteigė „Jaunąją Italiją“, paskui Šveicarijoje įsisteigė „Jaunoji Europa“, o ir kitur steigėsi panašios įvairių tautų organizacijos kovoti dėl savo laisvės. 1837 m. Londone buvo įsteigtas pavergtųjų tautų komitetas, kuriam vadovavo vengras L. Kossuth, vokietis A. Ruge, prancūzas A. Ledru-Rollin. Šis komitetas propagavo tautų apsisprendimo principą.

1848 m. Prancūzijos revoliucijos įvykiai paveikė ir Šventosios sąjungos valstybes. Austrijoje buvo pašalintas nuo valstybės vairo reakcingasis Metternich, o kilusi revoliucija Berlyne privertė Prūsijos karalių paskelbti konstituciją. Tik caro Mikalojaus I valdoma autokratiškoji Rusija išliko ištikima absoliutizmo principams ir 1849 m. su savo kariuomene patalkino Austrijai numalšinti vengrų tautiškai demokratinę revoliuciją.

Italai, nepaisant savo garsios praeities, galutinai susijungė į vieną valstybę tik 1871 m., o prieš susijungimą ilgus metus Italija buvo tik geografinis vardas.

Garsusis italų filosofas ir istorikas B. Croce 1871 - 1914 metų laikotarpį vadina liberalizmo amžiumi. Bet ir Crocės vadinamajame liberalizmo amžiuje dar buvo daug pavergtų tautų Rusijoje, Austrijoje, Vokietijoje, Turkijoje ir kitur, kurios buvo politiškai ir religiškai persekiojamos, o ekonomiškai — išnaudojamos.

Lietuvos gyventojai, patekę rusų valdžion, savo nepasitenkinimą reiškė sąmokslais ir sukilimais. Pirmąjį sąmokslą Vilniuje jau 1797 m. rengė broliai Ciecierskiai. Kaip ir Vakarų Europoje, XIX a. pradžioje Lietuvoje taip pat steigėsi įvairios slaptos organizacijos, kurių pagrindinis tikslas buvo kova su Rusijos absoliutizmu ir iš jo išsilaisvinimas. Pažymėtinas 1831 m. Lietuvos sukilimas prieš rusus, 1848 m. brolių Dalevskių „Brolybės sąjungos" rengtas sąmokslas išsilaisvinti iš Rusijos priespaudos, ir pagaliau 1863 m. sukilimas.

Po kiekvieno nepasisekusio pasipriešinimo caro valdžiai, Lietuvoje politinio ir kultūrinio gyvenimo sąlygos sunkėjo, nes rusų valdžia persekiojimus dar labiau griežtino. Po 1831 m. sukilimo, kuriame be kitų dalyvavo net kelių šimtų studentų legionas, 1832 m. rusai uždarė Vilniaus Universitetą, kad Lietuvos gyventojams būtų sunkiau pasiekiamas aukštasis mokslas, kad išmokslinta vietos jaunuomenė negalėtų vadovauti slaptoms organizacijoms. Be to, rusų valdžia mažino mokyklų skaičių, atiminėjo sukilėlių dvarus, uždarinėjo vienuolynus, atiminėjo bažnyčias, trėmė Lietuvos gyventojus. O po 1863 m. sukilimo numalšinimo rusų valdžia, be visų aukščiau minėtų trėmimų, šaudymų, turto atiminėjimo, mokyklų naikinimo ir t.t., griebėsi dar naujų priemonių pagreitintu būdu lietuvių tautą rusinti, kad lietuvių tautos klausimas visai išnyktų iš politinio gyvenimo.

Po šio sukilimo rusų valdžia pavartojo labai daug skaudžių priemonių lietuviams rusinti: uždraudė lietuvių spaudą lotynų raidėmis, pašalino iš mokyklų lietuvių kalbą, mažino mokyklų skaičių, persekiojo religiją, uždraudė steigti religines, visuomenines bei kultūrines organizacijas, draudė lietuvius priiminėti tarnauti valdžios įstaigose ir t.t. Rusų valdžios tikslus Lietuvoje skelbė ne tik Vilniaus generalgubernatorius M. Mu-

ravjov, bet jo įpėdinis K. Kaufmann, pasakęs vienoje savo kalboje, kad šis kraštas, Lietuva, visuomet buvęs ir turįs visam laikui palikti rusiškas, tokia esanti caro valia, to reikalaujanti Rusijos valstybės istorinė teisė. Šiame krašte, anot Kaufmanno, kitos civilizacijos, be rusų, nebūsią.[1] Tuo metu ne tik rusų valdžia, bet ir rusų nacionalistai galvojo, kad lietuvių tauta, neturėdama savos spaudos, literatūrinės kalbos, savosios literatūros, savųjų viešų kultūrinių ir ekonominių organizacijų, neišugdys didelio pasipriešinimo prieš rusų vartojamas priemones.

Betgi lietuvių tautos surusinimas nebuvo toks paprastas ir lengvas. Aktyvieji lietuvių tautos veikėjai ėjo likiminėn kovon su rusų valdžia: suorganizavo slaptą lietuvių spaudą užsienyje ir slaptą knygnešių tinklą, kuris platino spaudą ne tik Lietuvoje, bet ir lietuvių gyvenamose kolonijose Rusijoje. Rusiškųjų mokyklų atsvarai lietuviai steigė slaptąsias mokyklas (daraktorių, motinų mokyklas), kuriose mokė ne tik lietuvių kalbos, bet ir meilės lietuvių kalbai bei tautai. Be to, steigėsi nemaža slaptų draugijų, draugijėlių kaimo jaunimo, moksleivių, klierikų, studentų, taip pat slaptų chorų, dramos būrelių, dalyvaudavusių slaptuose lietuviškuose vakaruose.

Lenkai, nepaisydami lietuvių ir lenkų bendro politinio likimo, likiminėje kovoje su rusų priespauda nebuvo lietuvių talkininkai. Ypač lenkiško nusiteikimo Lietuvos dvarininkija bei dvasininkai buvo didžiausi lietuvių tautos atgimimo priešininkai, nes jie, kaip ir rusų nacionalistai, troško lietuvius nutautinti. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Berlyno universiteto prof. A. Brückner tvirtino, kad daugelis lenkų tada lietuvius laikė ne tauta, bet tik viena lenkų tautos gimine, kaip kad, pvz., yra lenkų giminė mozūrai.[2] Tačiau jau Pirmojo pasaulinio karo metu vienas lenkų veikėjas ir politikas St. Staniszewski pripažino, kad lietuvių tauta išėjo sunkią politinės kovos mokyklą ir tautiškai subrendo, nors dvarininkai lenkai paprastą lietuvį niekindavę, o lietuvių inteligentus litvomanais arba parsidavėliais pravardžiuodavę. St. Staniszewskio tvirtinimu praraja tarp lenkų ir lietuvių nuo pat lietuvių tautos atgimimo vis didėjusi, nes lenkai, nelaikydami lietuvių atskira tauta, nenorėjo pripažinti jiems teisės savarankiškai kultūriškai ir politiškai plėtotis ir turėti savo tautai politinių siekimų.[3]

Ir trečiasis lietuvių kaimynas Vokietija, kur buvo spausdinama lietuvių draudžiamoji spauda, šį „palankumą“ rodė daugiau dėl paprastos ekonominės naudos, nes vokiečių spaustuvininkai turėjo daugiau darbo ir uždarbio. Kitais atvejais Prūsijos valdžia jokio palankumo lietuviams nerodė, bet atvirkščiai, dažnai patarnaudavo rusų policijai, suteikdama prašomų informacijų apie lietuvių veiklą, ištremdama Didžiosios Lietuvos veikėjus iš Prūsijos, o kartais, nepaisydama ir azilio teisės, išduodavo juos rusų policijai. Tuo tarpu vokiečių mokslininkai susidomėjo, jų manymu, nykstančios tautos kultūriniu lobiu: jos kalba, dainomis, pasakomis, padavimais ir t. t. Tačiau lietuvių tautos politine ateitimi vokiečių mokslininkai nesidomėjo.

XIX ir XX amžiaus sąvartoje lietuvių tauta išgyveno sunkiausius laikus, nes tuo metu rusų valdžia Lietuvoje buvo sudariusi politines ir ekonomines sąlygas tautai savaime sunykti. Ligi 1905 m. revoliucijos lietuviai kovojo tik dėl savo tautinės egzistencijos. Dėl 1905 m. revoliucijos kai kurių laimėjimų jau ir lietuvių tautai 1905 - 1915 m. laikotarpyje susidarė minimalios sąlygos ne tik kovoti dėl tautos išlikimo, bet ir pradėti kūrybinį darbą visose gyvenimo srityse: steigti įvairias kultūros, švietimo draugijas, kurios savo ruožtu steigė mokyklas, bibliotekas, teatro, mokslo, meno ir kitokius junginius. Atgauta legalioji spauda sąmonino lietuvius ne tik tautiškai, bet ir politiškai. O Rusijos dūmą įsteigus, ir Lietuvos gyventojai turėjo teisę į valstybės dūmą rinkti savo atstovus, kurie dūmoje jau viešai galėjo kaltinti rusų administraciją dėl lietuviams daromų skriaudų.

Todėl XIX a. ne tik rusai, bet ir kiti lietuvių kaimynai skelbė sau naudingas pažiūras apie lietuvių tautinį identitetą ir kaitaliojo istorinius faktus toms pažiūroms paremti. Tačiau lietuvių tautinis sąjūdis tiek išaugo ir sutvirtėjo, kad XX a. pradžioje jie turėjo pripažinti lietuvius atskira tauta ir sutikti su jos noru ne tik kultūriškai vystytis, bet taip pat siekti nusibrėžtų politinių tikslų. Nors carinei Rusijai valdant Lietuvą, lietuvių politinių srovių ir partijų artimiausias tikslas buvo kova dėl Lietuvos autonomijos, tačiau savo siekimų idealu jos visos laikė nepriklausomą Lietuvą.

NUORODOS

1 *Vestnik Zapadnoj Rossii*, 1 t., 1865 m. 215 - 216 psl.
2 A. Brueckner, Polacy i Litwiny — *Polska i Litwa w dziejowym stsunku*, 1914 m.
3 St. Staniszewski, Dzisiejsza Litwa — *Myśl Polska*, 1915 m. 4 nr.

I

Tauta Istorijoje

1. *Tautos sąvokos kitimas*

Tautos sąvoka yra jaunesnė kaip valstybės, todėl dar visai neseniai ji buvo įvairiai vartojama. Pirmiausia tautos sąvoka buvo vartojama teritorine prasme, taikant ją kurios nors geografinės srities gyventojams, todėl tauta dažnai nebuvo skiriama nuo valstybės. Tik vėliau tautos sąvoka įgijo savitą reikšmę, tauta laikant žmonių bendruomenę, kurią jungia bendra kilmė, kalba, gyvenimo būdas ir bendras istorinis likimas.[1] Net ir tautos sąvokai išsirituliojus, tautinis principas visuomenės santvarkoje nebuvo tuojau pripažintas.

Viduriniais amžiais Romos Katalikų Bažnyčia tautos sąvoką pradėjo vartoti teritoriniam gyventojų vienetui pažymėti, kuriame galėjo gyventi įvairių tautų žmonės. Tautos sąvoką teritorine prasme taip pat taikė ir universitetai. Pavyzdžiui, tuo metu Paryžiaus universitete buvo keturių tautų studentiškų organizacijų: 1. garsiosios Prancūzų tautos, 2. ištikimosios Pikardijos tautos, 3. garbingosios Normandijos tautos ir 4. pastoviosios vokiečių tautos. Normandijos tautos studentų organizacija jungė ir Rytų Europos tautų studentus.[2]

Žodžio „natio" (tauta) vartojimą labai išplatino pirkliai, ypač Florencijos ir Venecijos, kurie vertėsi ir jūreivyste ir pre-

kyba. Viduramžiais ir pirkliai skirstėsi tautybėmis; pvz., Antverpene buvo dvi vokiečių pirklių „nacijos“: viena Hanzos pirklių, kita — aukštutinės Vokietijos pirklių.[3]

Tautos sąvoka įgijo politinės reikšmės Konstancos Bažnytiniame susirinkime (1414 - 1418), kai ten buvo duota teisė balsuoti ne asmenims, bet tautoms, ir tuo bažnytiniai bei pasaulietiški kunigaikščiai pateko į tą pačią tautą.[4] Nors tautos sąvoka buvo vartojama teritorine prasme, bet dar ir naujųjų amžių pradžioje ji neapėmė visų toje teritorijoje gyvenančių žmonių. Pvz., Bažnyčios reformatorius M. Luther, kreipdamasis į tautą, turėjo galvoje ne visus luomus ir ne visus ano meto visuomeninius sluoksnius, bet tik aukštuomenę — kunigaikščius, bajorus, vyskupus. Ilgainiui tautos sąvoka kitėjo, demokratėjo, kol pagaliau apėmė visus socialinius sluoksnius.

XVII amžiaus teisininkai, publicistai tauta laikė valstybės piliečių visumą, neskirstydami jų nei pagal kalbą, nei kitus tautai būdingus požymius (pvz., austrai, šveicariečiai, belgai ir kt.).[5] XVIII amžiaus pabaigoje Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu, naikinant valdovo dieviškosios kilmės idėją, suteikiant didesnės svarbos žmonių kolektyvui, negu vienam asmeniui, atsirado didesnis lojalumas tautai, negu valdovui. Taip iškilo tautos suverenumo principas, prieš kurį ilgai kovojo ypač valstybės, užgrobusios kitas tautas, kaip Rusija, Austrija ir kitos. Jos vis dar reikalaudavo tradicinio legitimizmo, t.y. ištikimybės valdovui ir religijai, kovodamos su tautų suverenumo principu ir su kylančiais laisvės sąjūdžiais.[6]

Šlovingosios Anglijos revoliucijos (1688) ir Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu prigijo ir įsigalėjo nauja samprata, kad tik tauta atstovauja valstybei, bet ne jos valdovas. Tokiu būdu absoliutaus valdovo suverenumo principas buvo pakeistas tautos suverenumo principu. Drauge su tuo iškilo ir tautos valios sąvoka, nes iki tol absoliutūs valdovai laikė save visos tautos valios reiškėjais (la nation c'est moi — tauta, tai aš).[7] Taip senasis legitimizmo principas liko pakeistas tautiniu principu, iš kurio išaugo modernieji tautiniai sąjūdžiai.

Tautos suverenumo idėja buvo didelis paskatas visiems demokratiniams sąjūdžiams. Ši idėja tada buvo revoliucinė, priešinga luominei valstybės santvarkai, nes naikino buvusį teisinį žmonių susiskirstymą į luomus ir jungė visus valstybės gyventojus (piliečius) į vieną teisinį vienetą. Tarp 1789 m. ir

1919 m. Europoje išaugo įvairių naujų kalbinių ir skirtingų kultūrų bendruomenių. Ilgą laiką buvusios pasyvios, jos pasijuto pajėgios steigti savo nuo kitų nepriklausomas valstybes, aukščiausiąją savo tautos organizaciją, su tikslu vykdyti savo tautos siekius ir uždavinius.[8]

Naujai iškilęs tautos suverenumo principas buvo visų pirma praktiškai panaudotas 1776 m. Anglijos kolonijų Amerikoje, paskelbus nepriklausomybės akte kaip savaime aiškią tiesą visų žmonių teisę į gyvybę, laisvę ir teisę kurti savo ateitį. Netrukus Europoje tautos suverenumo principas buvo pradėtas taikyti Prancūzijoje. 1789 m. lapkričio 19 d. Prancūzijos konventas tautos vardu pareiškė, kad jis pasižada suteikti brolišką pagalbą visoms tautoms, kurios norės sau laisvę susigrąžinti. Drauge su tuo pareiškimu buvo duota vykdomajai valdžiai instrukcijų, taip pat ir Prancūzijos kariuomenės generolams atitinkamų įgaliojimų, kad jie padėtų kitoms tautoms laisvintis. O užsienio reikalų ministras N. Carnot surašė instrukcijas Prancūzijos diplomatiniams atstovams užsieniuose, kuriose nurodė, kad Prancūzijos nusistatymas yra, jog nepaisant kokia būtų maža šalis, kurioje gyvena skirtinga tauta, tik ji — t.y. toji tauta — yra absoliutus šeimininkas savo namuose, ir niekas negali į ją kėsintis.[9]

Taigi matome, kad Europoje tautinį principą paskelbė ir paskleidė Prancūzija. Tas principas akcentavo, kad tauta nėra negyvas objektas, kurį gali tvarkyti kiti, bet ji yra gyvas subjektas ir tik ji pati gali reikšti savo valią. Ne tokia griežta forma kaip Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu, tautinio apsisprendimo klausimas taip pat iškilo ir Frankfurto parlamente per 1848 m. Vokietijos revoliuciją. 1848 m. ir Prūsijos vyriausybė pasižadėjo saugoti visų tautų teises, o jos konstitucijoje buvo garantuotas lygiateisiškumas visoms tautoms. Bet 1861 m. Šiaurės Vokietijos valstybių sąjungos konstitucijoje tokių tautų teisių jau nebuvo įrašyta.[10]

2. *Svarbūs veiksniai tautai susidaryti*

Istorijos moksle yra daug ir įvairių nuomonių dėl tautų susidarymo, o taip pat ir dėl tautos sąvokos nusakymo. Tauta yra istorinio vyksmo, politinių, socialinių bei ekonominių sąly-

gų išdava, trumpai tariant, moderniųjų amžių kultūros padarinys.

Tautos užuomazga susidaro atskiroms giminėms susijungiant, paskui asimiliuojant gimininga, o vėliau ir negimininga gentis ar tų genčių atskirus žmones.[11] Stipriausias paskatas tautai susidaryti yra bendra kalba, bet taip pat svarbūs veiksniai yra bendra religija, papročiai, kultūra, teritorija ir istorinė praeitis. Tautą reikia skirti nuo rasės, nes jos yra skirtingų sričių sąvokos. Rasės susiformuoja dėl gamtoje vykstančios evoliucijos, o tautos susidaro istorinio vyksmo veikiamos. Kiekvienas žmogus jau gimsta vienos ar kitos rasės, bet jam dar reikia įaugti į tautą. Daugeliu atvejų tos pat rasės žmonės yra skirtingų tautybių.[12]

Sunku nustatyti tautų atsiradimo laiką, nes tautai nusakyti būdingi elementai istorijos vyksme vis kitėjo ir toji kaita, kaip, pvz., tautinio susipratimo atsiradimas, vyko nevienodu greičiu. Kaip pažymėta, vienas stipriausių akstinų tautai susidaryti buvo kalba. Savąja kalba žmonės gali perteikti savo ar visos giminės gyvenimo patyrimus, įvykius, padavimus ar papročius kitiems žmonėms. Ligi tautai susiformuojant, bendroji kalba yra vartojama tik siauroje teritorijoje ir ši vienos kalbos bendruomenė kitaip kalbančius žmones vadina svetimais. Pvz., graikai svetimuosius vadindavo „barbaros", negraikais, svetimšaliais, neišmanėliais. Taip pat ir slavai vokiečius vadindavo „niemcais", t.y. nebyliais. Tautinei sąmonei kylant, atsiranda literatūrinė kalba, sujungianti vietines tarmes ir skirtingų socialinių sluoksnių žmones, pvz., miestų inteligentiją ir kaimiečius ar prastuomenę.

Kas pagreitina tautinį susipratimą? Tautinis susipratimas skleidžiamas greičiau raštu, negu žodžiu. Pradžioje raštas buvo vartojamas vien religiniams reikalams, bet vėliau raštas ėmė tarnauti ir pasaulietiškiems tikslams. Religinės literatūros atsiradimas bendrine kalba, kaip pvz., Biblijos vertimai į anglų, vokiečių ir kitas kalbas (Wycliffe, M. Luther) jau skleidė tą kalbą kaip literatūrinę kalbą, pradžioje į dvasininkus, o vėliau ir į pasauliečių šviesuomenę. Taigi, savąją kalbą ir savo rašmenis, kaip pagrindinį gyvavimo principą, gina kiekviena tauta. Jeigu slavų tautų abėcėlė, vadinamoji „kirilica", buvo slavų tautų jungtis, tai kitos tautos, nenorėdamos priimti net ir tokios slavų įtakos (rašmenų), atsimetė nuo per-

šamosios „kirilicos“, kaip, pvz., lietuviai nuo rusų vadinamosios „graždankos“. O čekai ir latviai atsisakė nuo gotiškų raidžių, tuo pareikšdami protestą prieš vokiečių brovimąsi į jų tautinį gyvenimą. Taip pat ir Turkija, po Pirmojo pasaulinio karo atsimetė nuo arabų abėcėlės ir pradėjo vartoti lotynų abėcėlę, tuo padarydama nuolaidą atsiradusiai krašte naujai tautiškumo dvasiai. Taigi etninė bendruomenė rašto pagalba gali išlaikyti savo kalbą ir tautiškai sąmoninti savąją bendruomenę bei skelbti savo tautos siekimus. Per kalbą išsispinduliuoja tautinė kultūra, kalba nusakomas tautinis tipas, pajuntamas tautos gyvenimo būdas ir reprezentuojamas tautos kūrybingumas. O tautinė bendruomenė savąja kalba jaunajai kartai atskleidžia savo istoriją, literatūrą, meną, tradicijas, papročius, žodžiu — visą jos praeitį bei norą ir viltį gyventi ir ateityje išskirtinį tautos gyvenimą.[13]

Tačiau čia tenka pastebėti, kad kalba dar nėra absoliutiškai vienintelis ir sprendžiamas veiksnys tautai susiformuoti. Belgai kalba dviem kalbom — flamų ir valonų, šveicarai — keturiomis kalbomis, kanadiečiai — dviem kalbom. Naujaisiais laikais visi Belgijos ar Kanados gyventojai paprastai yra laikomi belgais ar kanadiečiais, tačiau ligi šių laikų tiek Belgijoje, tiek Kanadoje vyksta kovos tarp skirtingų kalbinių grupių dėl vyravimo ir įtakų valstybiniame gyvenime.

Ypač senovėje religija buvo vienas svarbiųjų požymių tautai atskirti. Net ir naujaisiais laikais, kai kur religija paliko išskirtinė tautos žymė, pvz., izraelitams ar airiams, nes šių tautų bendruomenės kalbinio skirtingumo neturėjo. Religija yra daug pagelbėjusi tautinį susipratimą ugdyti, kartais sulaikiusi nuo nutautimo, bet dažnai patarnavusi ir nutautimui. Pvz., dabartinėje daugiatautėje Jugoslavijoje, be kitų slavų tautų dar yra dvi taip pat slavų tautos — serbai ir kroatai, kurių pirmieji yra pravoslavai, antrieji — katalikai. Šios pastarosios slavų giminės išsiskyrė į dvi tautas tik dėl skirtingos religijos. Kad religija padeda nenutausti ryškiai parodo airių istorija. Dėl katalikiškosios religijos airiai nesuanglėjo, ir religinis antagonizmas tarp airių katalikų ir anglikonų anglų yra neišnykęs ir dabar. Ypač XIX a. airių tautinės kovos su anglais, kaip ir lietuvių tautinė kova su rusais, rėmėsi ir religiniu pagrindu. Mažojoje Lietuvoje dėl religinio bendrumo vokiečiams nebuvo kliūčių lietuvius germanizuoti, bet rusams lietuvių

katalikų religija kaip tik buvo didelis kliuvinys lietuvius rusinti. Kita vertus, mūsų pietų kaimynams lenkams per Bažnyčią ir per aukštąjį žemvaldžių luomą religijos pagalba pavyko daug lietuvių nutautinti.

Tautai gyventi visų pirma reikalinga teritorija. Todėl bendruomenė, kuri jau turi pretenzijų į tam tikrą teritoriją, nori savarankiškai joje tvarkytis ir pagaliau ten kurti savo valstybę, yra pradedama laikyti tauta. Gyvenimas tam tikroje teritorijoje, tam tikrose gamtinėse sąlygose, padeda žmonėms susidaryti savitą būdą, kuris sutapatinamas su tauta ir laikomas tęstiniu. Senovėje teritorija yra buvusi pagrindu tautai susiformuoti ir egzistuoti ten, kur žmonės gyveno aprėžtoje nuo kitų, natūraliai išskirtoje vietovėje ir kur gamtinės teritorijos sienos vaidino svarbų vaidmenį, teikdamos tai tautinei bendruomenei teritorinį saugumą.

Kada žmonių grupėje yra daug išskirtinių požymių nuo kitų socialinių bendruomenių ar grupių ir daug panašumo savitarpyje, tada kyla noras tokią žmonių grupę — bendruomenę vadinti tauta ir ją laikyti lyg istorine asmenybe, gyvenančia tam tikroje teritorijoje.

Lietuvių tautos formavimasis vyko panašiai, kaip ir kitų tautų. Vienos lietuvių giminės geruoju jungėsi su kitomis, kitos buvo prievarta prijungiamos prie stipresnės giminės. Giminingų genčių jungimasis arba prijungimas, o ir negiminingų kilčių prisijungimas dažnai įvykdavo dėl bendro pavojaus abiem giminėms arba apsigynimo tikslu nuo priešų. Atskiros lietuvių giminės, kaip pvz., prūsai buvo nukariauti Vokiečių ordino, asimiliuoti arba išnaikinti. Jotvingiai sunyko kovose su slavais. Gi sėlių giminės dalis taikingai asimiliavosi su latviais, o kita dalis su lietuviais.

Lietuvių giminėms susijungti ir kovoti bendrą kovą su savo priešais, be politinių motyvų, buvo ir religinių, nes lietuviai buvo prisirišę prie savo senos pagoniškos religijos, savo gyvenimo būdo, o Kryžiuočių ordino kardu skelbiamoji krikščionių religija lietuvius visai atgrasino nuo jos. Sujungtosios Lietuvos valstybės pradininku laikomas karalius Mindaugas, bet jis laikytinas ir Lietuvos valstybinės tautos jungėju.

Tauta yra skirtinga nuo kitokio pobūdžio bendruomenių, kaip, pvz., šeima, kasta ar religinė bendruomenė. Kiekviena tautinė bendruomenė paprastai yra įglausta tam tikroje terito-

rijoje, kurią pagal tradiciją laiko savo gimtine, o kitokios bendruomenės nėra teritorijos sąlygojamos. Tautinė bendruomenė taip pat skiriasi nuo politinių ar religinių bendruomenių, kurias jų nariai gali laisvai sudarinėti ar išformuoti. Tačiau tiek religinei, tiek ir tautinei bendruomenei tegalima priklausyti tik vienai, nes joks asmuo negali būti dviejų religijų ar dviejų tautų vienu ir tuo pat metu.

Paprastai į tautinę bendruomenę žmonės jungiasi ne dėl atskiro žmogaus interesų, bet dėl visos tam tikros grupės žmonių interesų, kurie pradžioje būna ryškiai materialinio pobūdžio, o vėliau pereina į kultūrinius interesus ir norą juos išlaikyti bei paveldėti. Mat, tautos dvasinės kultūros turtai yra neriboti ir jais gali naudotis neaprėžtas žmonių skaičius: gėrėtis meno, muzikos kūriniais, literatūra, kalbėti ta pačia kalba. Organizuotos bendruomenės tikslas yra tautinio jausmo ir tautinio solidarumo ugdymas ir plėtimas, auklėjimas bei mokymas gimtąja kalba, istorinio, religinio bei literatūrinio palikimo perteikimas.[14] Vis dėlto tautinį jausmą ugdo ir jį suvisuotina atskiri tautos nariai, pajusdami tautinę garbę, tautinį interesą ir pavojų ištirpti tarp kitų tautų.

Nemažinant kalbos svarbumo tautai susidaryti, neneigiant religijos reikšmės ir geografinės aplinkos, tenka dar pabrėžti ir kultūrinio gyvenimo reikšmę. Kultūrine prasme tauta, kad ir be savos valstybės, gali ilgus metus gyventi. Pvz., italų tauta kultūrine prasme, bet be savos valstybės, išgyveno šimtus metų. Politine prasme italai laikomi tauta tik nuo 1871 m., kai jie buvo sujungti vienoje valstybėje. Taip ir kitos, tik kultūrine prasme gyvenančios tautos, nori tapti tauta ir politine prasme, kovoja kaip ir atskiras individas dėl savo laisvės, dėl laisvų gyvenimo sąlygų tautai egzistuoti ir savo tautos kultūrinei veiklai plėtoti. Kada suaktyvėja atskirų individų kova dėl laisvės, aktyvėja ir tautų kovos dėl laisvės.[15]

Valstybė jau yra politinė bendruomenė, pačios tautos sudaryta ir jos pripažįstama. Todėl dabartinė Sovietinė Lietuva, Latvija ir Estija kaip valstybės pačių šių tautų nebuvo pripažintos, nes sovietinė valstybės forma joms buvo jėga ir suktumu primesta jas okupuojant.[16]

Daugiatautės valstybės, jeigu jos tik mechaniškai sujungia įvairias tautas į vieną vienetą, paprastai nesuteikia toms tautoms sąlygų kultūriškai plėtotis, o tik eikvoja savo jėgas ir

išteklius dirbtinei vienybei išlaikyti. Užuot naudojus tuos išteklius krašto kultūrai ir gerovei kelti, tokia valstybė išgyvena nuolatinę revoliucijų, sukilimų ir išorinių priešų užpuolimo baimę. Tipiškos tokios struktūros valstybės buvo carinė Rusija, Austrija ir Vengrija bei Turkija. Po Pirmojo pasaulinio karo ir po revoliucijos, carinei Rusijai subyrėjus, jos vietoje susidarė šiek tiek kitokios formos Sovietinė Rusija, taip pat daugiatautė valstybė, su panašiais tikslais, kaip ir carinė Rusija.

Ir Habsburgų imperija (Austrija ir Vengrija) nebuvo tautinė valstybė, bet tik teritorinė daugiatautė valstybė, kurioje irgi nuolat vyko tautybių kovos ir savitarpyje ir su valstybinėmis vokiečių bei vengrų tautomis, imperijoje turėjusiomis daug valstybinių privilegijų.[17] Modernusis tautinis sąjūdis, kilęs iš demokratinio ir liberalinio judėjimo ir kovojęs su absoliutizmu, po Pirmojo pasaulinio karo sugriovė Rusijos bei Austrijos ir Vengrijos imperijas, kurios buvo pavergusios daug įvairių mažesnių tautų.

Kodėl gi kiekviena tauta siekia sudaryti savo nepriklausomą valstybę? Dažniausiai valstybėje yra viena vyraujanti etninė bendruomenė ir per įvairias valstybės institucijas plečia į kitas grupes ar bendruomenes savo kalbą, papročius, kultūrą, norėdama, kad ir kitos grupės būtų į ją panašios ir kad jos susilietų su toje valstybėje vyraujančia etnine grupe. Taip iš palengvo valstybėje vyraujanti etninė grupė vykdo asimiliaciją, įsiurbdama į save kitas etnines grupes. Asimiliacija ir naikinimu lietuvių giminė prūsai visai išnyko Vokietijoje, palikdami vien savo vardą kadaise jų gyventai teritorijai. Skirtingos tautinės bendruomenės, gyvendamos viena greta kitos toje pačioje valstybėje, dažnai nenori prisiimti svetimų papročių ir joms primetamos svetimos kalbos, svetimų kultūrinių vertybių, jėga joms peršamų, kurios joms neimponuoja, ir nenori atsisakyti savųjų. Kad nereikėtų eikvoti jėgų priešintis vyraujančiai grupei, jos pradeda siekti savos valstybės įsteigimo.

Svetimų tautų nukariavimas būna vykdomas įvairiais principais: anglai nukariavimus vykdė gal mažiau dėl misinių sumetimų, ar tikslų, bet daugiau materialiniais išskaičiavimais. Kitokie buvo vokiečių tikslai. Rusijos žymus filosofas V. Solovjev vokiečių godumą nutautinti kitas tautas taip apibūdina:

esą, vokiečiai prarijo kai kurias slavų gimines, lietuvių giminę — prūsus ir dabar rengiasi asimiliuoti Vokietijos lenkus ne todėl, kad vokiečiams tas būtų reikalinga, bet todėl, kad vokiečių, kaip aukštesnės rasės „pašaukimas" esąs germanizuoti žemesnės rasės tautas ir įgalinti jas naudotis „tikrąja" kultūra.

Šis V. Solovjevo nusakytas vokiečių vykdytas tautinės misijos apibūdinimas ne mažiau tinka carinės ir Sovietų Rusijos politikai, nes net ir dabar Sovietų Rusijoj rusai, nors sudaro mažumą šios valstybės gyventojų, bet, norėdami sudaryti daugiau vienalytę valstybę, visokiais būdais stengiasi kitas tautas rusinti ir asimiliuoti.

Kaip šiuo metu nėra čekoslovakų ar jugoslavų tautos, taip nėra ir sovietų tautos, nors Sovietų Rusijos sociologas A. Cholmogorov tvirtina, kad jau yra padėti pagrindai sovietinėms nacijoms susilieti, atseit, sudaryti sovietų tautą.[18]

Prancūzų mokslininkas E. Renan sako, kad tauta yra tas, kuo ji pati nori būti. Jeigu žmonių bendruomenė gyvena tam tikroje teritorijoje ir kalba bendra kalba, turi bendrą religiją ir yra pasiekusi tam tikro kultūrinio laipsnio, ji dar nelaikoma susiformavusi į tautą, jeigu toje bendruomenėje dar nėra tautinės sąmonės pajautimo, tautinio jausmo, tautinės valios ir noro būti atskira bendruomene, o pagaliau nėra ir noro pareikšti savo politinę valią būti nuo kitų nepriklausoma. Kai tokia bendruomenė susipranta, kad ji ir politine prasme nori būti atskira tauta, tai ji turi valios ir noro kovoti dėl savo tautinių teisių. Pvz., šveicarai nepriklauso nei prancūzams, nei vokiečiams, nei italams, nes jie nenori jiems priklausyti. Šveicarai jaučia savo skirtingumą ir turi noro būti atskiri. Taigi tautiškumas politine prasme suprantamas kaip siekimas dviejų laisvių: pirmoji — laisvė kolektyvui, antroji — laisvė individui. Pirmuoju atveju laisvė reikalinga, kad tauta galėtų išsilaisvinti iš pavergimo arba kitos tautos dominavimo; antruoju atveju — laisvė individui yra būtina, kad jis galėtų pasirinkti tautą ir į ją įsijungti.[19]

Tautinis jausmas ir valia atsiranda ne abstrakčiai, bet iš gyvenimo, ir tasai jausmas būna susietas su tos bendruomenės išgyvenimais, su visa jos praeitimi, jei ji nenori tos savo praeities atsisakyti. Kai tauta nėra sustingusi savo praeityje, bet yra dinamiška, gyvena bei veikia dėl savo ateities politikos ir kultūros srityse, tai tada ji atsiranda politinio gyvenimo sce-

noje. O pradėjusi dalyvauti politiniame gyvenime, tauta jau nori turėti savo atst vus pradžioje bent vietos savivaldoje, paskui ir valstybės atstovybėje (parlamente, seime ar pan.), kad galėtų ginti savo tautos reikalus ir kovoti dėl nepriklausomumo.

XIX a. Europos istorijoje tautinis klausimas vaidino didelį vaidmenį, kada daugelis didesnių ar mažesnių Europos tautų panoro numesti svetimą jungą, įsteigti arba atsteigti savas valstybes. Čia minėtinos Italijos susivienijimo kovos, Graikijos, Rumunijos, Serbijos, Bulgarijos išsilaisvinimo kovos iš turkų jungo, airių kova gauti savivaldai — Home Rule, lietuvių ir lenkų sukilimai, norint atsiskirti nuo Rusijos. XIX a. pradžioje net ir Pietų Amerikoje vyko teritorijų atkritimas nuo Ispanijos bei Portugalijos ir naujų valstybių steigimasis. O kai XIX a. pabaigoje Europos valstybių politinis gyvenimas ėmė demokratėti, tai ir susidarė palankesnės sąlygos tautoms kovoti dėl savo laisvės ir dėl perskirtų tautų susijungimo.

3. Tautų kovos dėl laisvės

Dėl tam tikrų priežasčių praeityje ne viena buvusi garsi valstybė neteko nepriklausomybės ir atsidūrė svetimųjų valdžioje. Tokių valstybių pavyzdžiu gali būti Graikija, kurios istorinė praeitis, kultūrinis palikimas — jos menas, literatūra, filosofija — buvo pakankamas paskatas Graikijos šviesuomenei domėtis senosios Graikijos laisvu gyvenimu, jos turtingu palikimu, o naujaisiais laikais ieškoti būdų atsteigti Graikijos nepriklausomybę. Dėl Didžiosios Prancūzų revoliucijos idėjų įtakos, pačioje Graikijoje ir užsienyje, įsikūrė daug slaptų graikų organizacijų, kurių tikslas buvo kovoti su turkų priespauda ir skleisti laisvos Graikijos atsteigimo idėją. Slaptos graikų organizacijos Graikijoje ir užsienyje ne tik skleidė revoliucinę graikų tautinę idėją, bet ir ruošė dirvą sukilti prieš turkus.

Graikijos laisvės kovos prasidėjo 1821 m. ir tais pat metais garsusis senovės Atėnų miestas atiteko graikų sukilėliams. Europos visuomenė palankia savo opinija, moraline ir materialine parama, stiprino graikus kovoje su turkų viešpatavimu. Į Graikiją laisvės kovų paremti vyko savanoriai iš Rytų ir Vakarų Europos, jų tarpe buvo ir anglų garsusis poetas lordas

G. Byron. Tuo metu ne tik demokratinės Europos valstybės pritarė graikų laisvės kovoms, bet net ir autokratiška Rusija, Šventosios sąjungos narys, buvo graikų pusėje, nors jos nariai buvo įsipareigoję padėti slopinti tautinius ir revoliucinius sąjūdžius. Tada Rusija turėjo didelį interesą silpninti Turkiją ir reiškė pretenzijų į jos teritorijas. Graikų sukilėlius Anglija pirmoji pripažino kariaujančia šalimi, o 1827 m. drauge su kitomis valstybėmis įsikišo į karą su Turkija, sunaikino Turkijos laivyną ir privertė ją ieškoti taikos. 1830 m. valstybių konferencijoje Londone Graikija buvo pripažinta nepriklausoma valstybe. Nors tada ne visos graikų gyvenamos teritorijos buvo sujungtos, bet palaipsniui ir kiti graikai jungėsi į atsteigtąją Graikijos valstybę.

Greta graikų jau XIX a. pradžioje ir serbai buvo pradėję laisvės kovas su turkais, mėgindami nusikratyti jų jungo. 1829 m. pasirašydama su didžiosiomis Europos valstybėmis Adrianopolio taikos sutartį, Turkija buvo priversta pripažinti Serbijai autonominį valdymąsi.

Balkanų pusiasalyje dar gyveno ir bulgarai, kurių tautinis atgimimas prasidėjo XVIII a. pabaigoje. Kadangi pačioje Bulgarijoje nebuvo palankių sąlygų tautinei veiklai, tai bulgarų inteligentija, ėjusi mokslus Austrijoje ar Rusijoje, gyvendama užsienyje pradėjo rūpintis bulgarų švietimu ir jų tautiniu susipratimu. Tose valstybėse jie spausdino įvairią literatūrą ir ją siuntė Bulgarijon. Rusanovos brošiūra *Kaip bulgarai kovojo dėl laisvės* 1905 m. buvo išspausdinta ir lietuviškai. Po 1877 m. Rusijos ir Turkijos karo, 1879 m. Berlyno taikos sutartimi Bulgarija buvo pripažinta vasaline Turkijos kunigaikštyste, bet faktiškai buvo Rusijos vasalu ir tik 1908 m. tapo visiškai nepriklausoma valstybe.

Didžioji Prancūzijos revoliucija pagreitino bei sustiprino ir vengrų tautinį sąjūdį. Tačiau po Napoleono karų, įsigalėjus Austrijoje reakcingam Metternicho režimui, visos Austrijos imperijos tautos (čekai, slovakai, italai, serbai) buvo valdomos griežtomis priemonėmis ir jų tautiniai sąjūdžiai buvo beatodairiškai tramdomi. 1848 m. Prancūzijos Vasario revoliucijos banga vėl persirito per daugelį Europos valstybių. Kilo revoliucija ir Austrijos sostinėje Vienoje. Buvo pašalintas Metternich ir pakeista jo valdymo sistema. Tais pačiais metais Vengrijos seimas, vadovaujamas tautinės vengrų partijos vado L. Kossutho,

panaikino aristokratinę valdymo sistemą Vengrijoje, įvedė demokratinę tvarką, garantuodamas religijos, spaudos bei draugijų laisvę. Nuo to laiko Vengrija praktiškai buvo nepriklausoma valstybė, tačiau tik 1849 m. pasiskelbė nepriklausoma respublika.

Betgi Rusija, nepatenkinta Vengrijos įvykiais, atskubėjo gelbėti Austrijos konservatyvųjį režimą. 1849 m. pabaigoje caras Mikalojus I pasiuntė į Vengriją rusų kariuomenę, kuri drauge su Austrijos kariuomene nuslopino Vengrijos revoliuciją ir panaikino vengrų iškovotas laisves. Todėl vengrams teko laukti palankesnės politinės konjunktūros, kuri susidarė 1866 m., Austrijai pralaimėjus karą su Prūsija. 1867 m. Austrija padarė Vengrijai nuolaidų, pripažino ją atskira ir savarankiška valstybe, o paskui jau įsteigė dualistinę Austrijos ir Vengrijos valstybę.

1848 m. vengrų pavyzdžiu pasekė ir čekai. Čekų žemėje be čekų dar gyveno ir vokiečių mažuma, kuri buvo turtingesnė negu čekai ir daugiau apsišvietusi. Vokiečių mažuma buvo privilegijuota ir sudarė valdantįjį luomą. Nuo 1830 m. jau ryškiai pastebimas ir čekų tautinis atgimimas, susidomėjimas savo kalba, čekų istorine praeitimi ir nepasitenkinimas čekų tautos politine padėtimi, jos turimomis teisėmis. Jeigu pradžioje čekų tautinio sąjūdžio veikėjai kovojo dėl autonominių teisių čekams, tai ilgainiui čekų politikų idealu pasidarė nepriklausoma Čekija.

Be vengrų ir čekų Austrijoje dėl savo tautų laisvės dar kovojo slovakai, pietų slavai, italai ir kitos tautos. Gal tik lenkų magnatai, naudojęsi valdančiųjų privilegijomis ir laikę priespaudoje ukrainiečius bei lenkų valstiečius, didelio kovingumo bei nepasitenkinimo Austrijos valdymo sistema nerodė. 1848 m. revoliucijos įvykiams persimetant iš vienos valstybės į kitą, šie įvykiai palietė ir Austrijos valdomas italų gyvenamas teritorijas, kurios jau tada troško atsiskirti nuo Austrijos ir susijungti į vieną Italijos valstybę. Nuo XIX a. pradžios italų gyvenamose žemėse jau veikė slaptas karbonarų sąjūdis, siekęs italų žemių suvienijimo vienoje valstybėje. Šį tikslą pasiekti italams pavyko tik 1871 m.

Panašūs tautiniai sąjūdžiai vyko ne tik Vidurio ir Pietų Europoje, bet tautinio savarankiškumo idėja palietė ir Šiaurės Europą. Pvz., šiaurėje suomių tauta ligi 1809 m. buvo valdoma

švedų, vėliau jos teritorija atiteko Rusijai, bet tik 1814 m. Vienos taikos kongresas sankcionavo Suomijos kunigaikštystės priklausomybę Rusijai, suteikdamas Rusijos carui ir Suomijos didžiojo kunigaikščio titulą. Savo ruožtu Rusijos caras pripažino Suomijai jos turėtą autonomiją.

XVIII a. viduryje prasidėjo spartus suomių tautos atgimimas, tautinis susipratimas. Suomiams tada teko kovoti su švedų kultūrine įtaka, vėliau ir su rusų priespauda, rusų administracijos kišimusi į jos vidaus reikalus ir su rusifikacija. O 1850 m. dekretu rusų valdžia teleido suomiams spausdinti tik religinę literatūrą, gi dar vėliau, caras Mikalojus II, vos įžengęs į sostą, pradėjo siaurinti Suomijos autonomiją, skirti rusų valdininkiją ir ten stiprinti rusifikaciją. Bet dėl 1905 m. revoliucijos įvykių poveikio, suomiai susigrąžino turėtas laisves bei teises ir jas dar praplėtė, įvesdami visuotinius rinkimus į suomių parlamentą. Tačiau vadinamuoju reakcijos metu Rusijoje, P. Stolypinui Rusijos politikai vadovaujant, suomių autonominės teisės buvo vėl siaurinamos. Pagaliau tik antrosios Rusijos revoliucijos metu, 1917 m. gruodžio 6 d., Suomija pasiskelbė nepriklausoma valstybe. Bet tik po laisvės kovų laimėjimo su Sovietų Rusija, 1920 m. Tartu taikos sutartimi Rusija pripažino Suomijai nepriklausomybę.

Šiaurėje gyvenančios norvegų tautos politinė padėtis buvo kiek kitokia negu Suomijos. Norvegai turėjo savo valstybę, bet 1814 - 1905 m. buvo unijoje su Švedija. Nors Švedija nedaug tesikišo į Norvegijos vidaus reikalus, tačiau ir norvegai neišvengė švedų kultūrinės įtakos, jų pranašumo, o užsienių politikai vien švedai vadovavo. XIX a. viduryje norvegų tautinis susipratimas pradėjo stiprėti, visi norvegų visuomenės sluoksniai persiėmė nepriklausomybės idėja. Norvegai savo tautos troškimą įvykdė tik 1905 m., visiškai atsiskirdami nuo Švedijos.

XIX ir XX a. tautų laisvės kovų atgarsiai veikė ir lietuvių šviesuomenę ir tautinio susipratimo žadintojus. Tuo metu negausi lietuvių inteligentija, lietuvių visuomenės veikėjai, net moksleiviai ėmė domėtis kitose tautose vykstančiais tautiniais sąjūdžiais ir kovomis dėl laisvės. Visa lietuvių draudžiamoji spauda, ir moksleiviai savo slaptuose rateliuose svarstė lietuvių tautinio atgimimo klausimą, ieškodami pavyzdžių kitų tautų kovose dėl laisvės.[20] Lietuvių tautiniam sąjūdžiui ir tauti-

niam atgimimui bei kovai dėl savo tautos teisių paskato reikia ieškoti Europos tautiniuose demokratiniuose sąjūdžiuose, bet ne Rusijoje, kaip dabar dažnai rašoma okupuotos Lietuvos net moksliniuose straipsniuose.

Lietuvos kaip valstybės vardas iš politinio gyvenimo buvo išbrauktas po paskutiniojo 1795 m. Lietuvos ir Lenkijos padalijimo. Tačiau Rusijai atitekusi Lietuvos teritorijos dalis dar ligi 1840 m. buvo vadinama Lietuvos gubernijomis. Bet gi po 1863 m. sukilimo rusų valdžia pagreitintu būdu stengėsi lietuvius rusinti. Vilniaus generalgubernatorius K. von Kaufmann, Muravjovo įpėdinis, savo kalbose tvirtino, kad Lietuva buvo ir turi pasilikti visam laikui rusiškas kraštas. Jau ir anksčiau carė Kotryna II, tuoj po Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimo, 1795 m. rašė vokiečių mokslininkui Grimmui, apie rusų teisę į Lietuvą ir Žemaitiją, kurios, esą, Lenkijai niekuomet nepriklausiusios ir kad kadaise šie kraštai yra buvę rusiški ir pravoslaviški.[21] Ne tik Kotryna II, bet ir jos aukštieji valdininkai skelbė tokias „tiesas" apie lietuvių tautą, bet Rusijoje atsirado ir vadinamosios slavofilų srovės istorikų, kurie kūrė panašias teorijas, kad Lietuvoje ligi XVI a., t. y. kol atsirado Lietuvoje jėzuitai, visi žmonės kalbėję tik rusų kalba. Tik jėzuitai, esą, juos sulietuvinę, atitraukę nuo pravoslavų religijos ir rusų kalbos. O XX a. pradžioje Vilniuje net buvo išspausdinta brošiūra rusų kalba, kurioje buvo rašoma, kad jėzuitai, norėdami palaužti lietuviuose rusų įtaką, kėlė lietuvių tautinį susipratimą ir nepasitenkinimą rusais. Esą, jėzuitai XVII a. Vilniuje, rusų gyvenimo centre, kiekvienam praeiviui pradėję įrodinėti, kad jis esąs ne rusas, bet lietuvis. Tuo tikslu šv. Jono bažnyčioje greta lenkiškų pamokslų, esą, pradėję sakyti pamokslus lietuviškai. (Iš tikrųjų šv. Jono bažnyčioje Vilniuje pamokslai buvo sakomi lietuviškai ir tik vėliau jie buvo sakomi ir lenkiškai.) Jėzuitas Sirvydas (Širvydas) mokydavęs lietuviškai pamokslus sakyti, o ir pats lietuviškai pamokslavęs ne tik bažnyčiose, bet ir lūšnose bei pakelėse. Greta jėzuitų lietuvių kalbą, esą, gaivinę ir vokiečiai, skelbdami lietuvių kalba Kalvino mokslą.[22]

Ir caro biurokratai, ir kai kurie rusų mokslininkai tada jau laikė lietuvių tautą palaipsniui nebetenkančią gyvybės. O kai kurie rusų, vokiečių bei lenkų mokslininkai ėmė rūpintis lietuvių tautos kultūriniu palikimu. Ypač jie pradėjo do-

mėtis lietuvių kalba, dainomis, patarlėmis, pasakomis. Tie mokslininkai jau galvojo, kad lietuvių tauta beliko vien mokslinio tyrinėjimo objektas, daugiausia etnografijos, lingvistikos ir istorijos mokslo srityje. 1879 m. vokiečių mokslininkų grupė išspausdino atsišaukimą, ragindama mokslo žmones jungtis į įsteigtąją *Litauische Literarische Gesellschaft* (Lietuvių literatūros draugiją), kurios tikslas buvo užfiksuoti nykstančią lietuvių kalbą, papročius, dainas ir t.t. Tą atsišaukimą pasirašė daug žymių ano meto mokslininkų: A. Bezzenberger, F. Miklošic, G. Nesselmann, E. Gizevijus, J. Mannhardt ir kiti. Jie skelbė, kad lietuvių tautai nedaug laiko beliko gyventi, kad, esą, ta įdomi tauta išnyks, kuri kadaise viešpatavo Europos šiaurėje, kad kartu su ja dings ir jos ypatingi papročiai, pasakos ir visa jos liaudies kūryba, kuria taip grožėjosi J. Herder, G. Lessing ir kiti.[23] Vienas iš šių žymių mokslininkų didžiai palankus lietuviams A. Bezzenberger 1914 m. rašytame straipsnyje apie Didžiosios Lietuvos lietuvius jau ėmė kitaip galvoti ir aiškino, kad jie dėl savo didesnio skaičiaus ir dėl garsios istorinės praeities jau svajoja gauti autonomiją arba drauge su latviais sudaryti atskirą nepriklausomą valstybę. Tačiau Mažosios Lietuvos lietuvių sunykimą jis laikė tik laiko klausimu.[24]

Ir rusų du mokslininkai V. Miller bei F. Fortunatov 1871 m. rinko ir užrašinėjo lietuvių dainas Suvalkų Kalvarijos apylinkėse. Jiems talkino mokytojas A. Botyrius. Jų surinktos dainos su rusišku vertimu buvo išspausdintos „graždanka" 1872 m.[25] Mūsų kaimynai, ypač lenkai ir rusai, laukė lietuvių tautos sunykimo ir jos „palikimo", kad galėtų lietuvius įjungti į savo tautos gyventojų skaičių.

Iš tikrųjų lietuvių tauta nebuvo mirusi ir nesirengė mirti. Ji tik buvo netekusi daugumos savo aukštesnių visuomenės sluoksnių ir šviesuomenės, kurie dėl susiklosčiusių istorinių sąlygų prisiėmė svetimą kalbą ir kultūrą. Ir nuo tada savo darbą, medžiaginius išteklius, dvasinius sugebėjimus, visokeriopą savo kūrybą, atidavė svetimiesiems: vieni rusams, o dauguma — lenkams. Čia pravartu paminėti bent keletą lietuvių, pasižymėjusių rusų mokslo ir kultūros gyvenime: gamtininką A. Dogelį, astronomą Vytautą M. Ceraskį, Rusijos mokslo akademijos narį zoologą M. Knipavičių (Knuipį), Mokslo akademijos garbės narį tiltų statytoją inžinierių St. Kerbedį, Mokslo akademijos vicepirmininką teisininką E. Pašukanį, iš dalies

poetą J. Baltrušaitį bei daugelį kitų — gabių inžinierių, teisininkų, sąžiningų gydytojų, vaistininkų bei įvairių administracijos ar ūkio įstaigų tarnautojų.

Lenkai iš lietuvių gavo ne tik žymių politikos veikėjų — maršalą J. Pilsudskį, prezidentą G. Narutavičių, taip pat ir literatūros bei meno šakų žymių kūrėjų: poetą A. Mickevičių, rašytoją L. Kondratavičių, kompozitorių S. Moniušką, skulptorių P. Veliuoniškį (Wieloński), A. Vivulskį, meno kritiką St. Vitkevičių, kalbininką J. Karlovičių, muziką E. Młynarskį ir daug kitų. Dėl šių priežasčių sveikas tautos kamienas kurį laiką tik vegetavo. Dar 1886 m. dr. J. Šliūpas dėl tokio rusų bei lenkų puoselėto lietuvių susiliejimo su kaimynais piktai jiems atsakė. „Man regis, kad mislyti apie aną susiliejimą gali tiktai paikas žmogus arba Lietuvos pardavėjas."[26] Tačiau reikia pripažinti, kad ir anuo metu ne visa mūsų šviesuomenė buvo kovingos nuotaikos ir blaivių pažiūrų į lietuvių tautos ateitį. Buvo tam tikras skaičius ir oportunistų, todėl verta paminėti bent vieną ir jų samprotavimų.

Vienas tokių žymesnių oportunistų buvo O. Muraška, kuris, bendradarbiaudamas rusų spaudoje ir rašydamas priešlietuviškus straipsnius, pasirašinėdavo „lietuvis Muraška", o rašydamas prieš katalikiškąją religiją — „katalikas Muraška". Muraška teigė, kad lietuviams būtų geriausia išeitis kuo greičiausiai surusėti ir supravoslavėti. Kalbėdamas su studentais lietuviais, Muraška aiškino, kad spaudos draudimui galiojant, jau pats prašymas grąžinti spaudą yra nusižengimas vyriausybei. Todėl lietuvių šviesuomenės pareiga rūpintis išmokyti žmones gudiškai (t.y. rusiškai), tuomet jie galės naudotis rusų literatūra ir t.t.[27]

Tuo tarpu, šiek tiek liberališkesnių pažiūrų Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolk - Mirskij, 1903 m. rašydamas carui savo veiklos apyskaitą, nors ir pritardamas reikalui lietuvių spaudos draudimą panaikinti, ramino ir save ir rusų oficialiąją visuomenę, teigdamas, kad: „bijotis lietuviams atgyjant, kokio nors pavojaus Viešpatystės reikalams visai nėra ko. Lietuviai neturi nei istorinės, nei kultūrinės praeities. Užtat šitos nedidelės, Rusijai priklausančios tautos ateitis yra nuspręsta: sutirpti Rusijos gyventojų minioje. Lietuvių likimas istorijos nutartas, kaip likimas estų, latvių ir kitų tautų, nesukūrusių kultūrinės praeities..." [28]

Nepaisant lietuvių tautinio sąjūdžio sustiprėjimo, dar ir XX a. pradžioje rusų aukštoji biurokratija vis galvojo apie lietuvių tautos išnykimą, kitaip sakant, nutautimą — surusėjimą arba sulenkėjimą. Nors dažnai valstybinė kalba nustelbia mažesnių tautų ar grupių kalbas, tačiau sava kalba visada ilgesnį laiką dar būna vartojama šeimoje, nors ir nevartojant jos viešumoje.

K. Marx ir F. Lassalle taip pat galvojo, kad toks nutautimo procesas vyks Rytų Europoje. Iš tikrųjų įvykiai klostėsi kitokia linkme: kova dėl kalbos liko stipri priemonė prieš pavergėjus. Tautinė inteligentija, nors ir mokėdama valstybinę kalbą, ragino savo tautos narius neatsisakyti gimtosios kalbos, juos tautiškai sąmonino, politišku idealu laikydama tautinės valstybės įsteigimą. Žymus vokiečių socialistų vadas K. Kautsky nebuvo priešiškas tautų separatizmui ir spėjo, kad Rusijoje įsigalėjus demokratizmui, tautų separatinis judėjimas pagreitėsiąs. Jo manymu demokratija neturinti priešintis tautų nepriklausomybės siekimams, nes toks priešinimasis dar daugiau skatinsiąs tautų nepriklausomybės idėją.[29] Ir 1896 m. Internacionalo suvažiavimas Londone deklaravo principinį nusistatymą dėl pavergtųjų tautų ir pareiškė joms užuojautą, teigdamas, kad kiekviena tauta turi teisę būti politiškai nepriklausoma ir sudaryti atskirą valstybę.[30]

Daugeliui kitų tautų tautinio sąmonėjimo kelias buvo kitokis, negu lietuvių. Lietuvių tauta valstybine prasme jau buvo susiformavusi XIII a. ir ji tokia išliko ligi 1795 m. paskutiniojo padalijimo. Valstybinės lietuvių tautos pėdsakai yra pažymėti visuose sukilimuose ar sąmoksluose, pvz., Kosciuškos sukilime 1794 m., 1831 ir 1863 m. sukilimuose. Šie sukilimai, nors ir buvo unijinio lenkiško atspalvio, bet visuose juose iškildavo Lietuvos valstybinis pradas, daug radikalesnis ir dažnai skirtingas nuo lenkų siekimų. Po nesėkmingų sukilimų Lietuvos bajorijos dalis gyveno emigracijoje ir, nepaisant lenkų kultūrinės įtakos, vis dėl to buvo linkusi pabrėžti Lietuvos valstybingumą. Lietuvos bajorai, pasirašinėdami įvairiuose memorandumuose žymėdavo jų turėtus Lietuvos valstybės pareigūnų titulus, o tokių titulų neturėjusieji bent pridėdavo žodį „litwin“ — lietuvis.

XVIII a. ir anksčiau ne tik Lietuvoje, bet ir daugelyje kitų valstybių aukštojo visuomenės luomo kalba skyrėsi nuo kitų

visuomenės sluoksnių žmonių kalbos, ypač nuo prastuomenės kalbos. Pvz., Rusijoje, Prūsijoje ir daug kur kitur aukštuomenėje kurį laiką buvo įsigalėjusi prancūzų kalba. Tad ir Lietuvos bajorija, nors ir nekalbėdama lietuviškai, bet norėdama lietuvių tautai sugrąžinti jos politinį vaidmenį, tuo metu atstovavo Lietuvos ir lietuvių tautos interesams.

4. Tautų apsisprendimo teisė

Tautų apsisprendimo idėja galėjo atsirasti, tik visuomenei pradėjus tvarkytis demokratiniais pagrindais, o tautų apsisprendimo teisė iškilo Didžiosios Prancūzų revoliucijos metu, kai 1795 m. kunigas H. Grégoire konvente pasiūlė deklaruoti principą, kad visos tautos santykiuose su kitomis tautomis turi būti nepriklausomos ir suvereninės, nepaisant tautos didumo bei jos turimos teritorijos.[31]

Jau 1791 m. Prancūzijos konstitucijoje buvo įrašytas straipsnis, kad prancūzų tauta atsisako grobiamųjų karų, atsisako vartoti jėgą prieš kitų tautų laisvę.[32] O prancūzų generolai užimtuose kraštuose buvo įpareigoti naikinti aristokratų privilegijas, remiantis principu, kad jokia tauta nenori būti tironų valdoma. Kai Prancūzijos tautos susirinkime iškilo Avignono, vėliau Savojos ir Nicos prie Prancūzijos prijungimo klausimas, tada šis susirinkimas paskelbė, kad visų pirma yra būtina atsiklausti gyventojų valios, t.y., įvykdyti plebiscitą ir tik teigiamo pasisakymo atveju galima įjungti tas teritorijas į Prancūzijos valstybę.

Niekas neginčija, jog tautinis klausimas yra neatsiejamas nuo teritorijos klausimo. Žymus olandų teisininkas H. Grotius dar XVII a. rėmė principą, kad jokios teritorijos negalima priskirti kitai valstybei, neatsiklausus tos teritorijos gyventojų. Grotiaus skelbtas pincipas yra plebiscito pagrindas, kuris išsirituliojo į tautų apsisprendimo teisę. Teritorijos įjungimo klausimas buvo svarbus ir JAV istorijoje, kai 13 valstijų sudarė federaciją ir turėjo numatyti būdus, kaip Šiaurės Amerikos vakarinės valstijos galės įsijungti į federaciją. Bet toliau net Prancūzijos revoliucijos gražūs šūkiai tautų laisvės reikalu iškito į tautų nukariavimą, ypač imperatoriaus Napoleono I metu. Po Napoleono I karų, jam juos pralaimėjus, daugelyje

Europos valstybių atsisteigė autokratinės vyriausybės, kurios visiškai nepaisė tautų teisių. Tačiau tautų apsisprendimo idėja liko gyva, kaip graži, pozityvi idėja, kad būsimosios kartos kovotų dėl jos realizavimo.

Tautų apsisprendimo teisę pripažįstant, visų pirma pripažįstamas tautų atskirumas, pabrėžiama tautų kultūrinė, socialinė bei ideologinė reikšmė. Naujos mažosios valstybės galėjo atsirasti tik sudemokratėjus visuomenei ir įvertinus tautų vaidmenį gyvenime. Demokratinio valdymosi pradai įgalino tautines bendruomenes siekti autonominio valdymosi arba apsispręsti ir steigti tautinę valstybę. O kai jau pritariama tautų apsisprendimo principui, tada teieškoma tik praktiškų būdų tą teisę vykdyti. Vis dėlto ne visuomet geruoju suteikiama teisė realizuoti tautų apsisprendimo principą.

Jeigu kuri nors valstybė laiko prievarta įjungtas kitas tautas į savo valstybę ir nesuteikia teisės toms tautoms apsispręsti, tai nors toje valstybėje būtų ir visuotiniai demokratiški rinkimai, tos valstybės dvasia vis vien yra imperialistiška.[33] Bet jeigu kurioje visuomeninėje santvarkoje pripažįstama individui politinė ir religinė laisvė, tai jau savaime suteikiama tam individui teisė priklausyti tautinei bendruomenei, vartoti savo gimtąją kalbą mokykloje, bažnyčioje, teisme ir t.t. Tokioje visuomenės santvarkoje, kai leidžiama naudotis demokratinėmis laisvėmis, savaime yra draudžiama kitos tautos narius prievarta asimiliuoti, deportuoti ar kitaip jų teises siaurinti. Demokratinėje santvarkoje individas turi teisę į savo gimtąją žemę. Praktikuojant šią teisę, tautinės bendruomenės narius ne tik draudžiama tremti iš gimtosios žemės, bet ši teisė įpareigoja anksčiau ištremtuosius sugrąžinti į jų gimtąją žemę.[34]

Nuo Didžiosios Prancūzijos revoliucijos greta demokratinių sąjūdžių kilo ir tautiniai sąjūdžiai, o XIX a. jau buvo vertinamas ne tik didžiųjų tautų vaidmuo, bet ir mažųjų tautų reikšmė žmonijos gyvenime. Tautų išsilaisvinimas iš svetimųjų valdymo arba tautų susijungimas į vieną valstybę vyko ne vien dėl išpopuliarinto tautų apsisprendimo principo, bet ir dėl tautų nusistatymo kovoti, kad tas principas būtų vykdomas.

Europoje 1815 - 1848 m. laikomi tautų priespaudos amžiumi. Tik 1848 m. revoliucija pralaužė visose gyvenimo srityse slopintą pažangą ir jau, pvz., Prūsijos 1849 m. konstitucijoje buvo užsiminta apie kalbų lygybę, leidžiant jas vartoti mokyk-

lose, bažnyčiose, valdžios įstaigose. Vienas tautų susijungimo principų skelbėjas buvo italas G. Mazzini, įsteigęs sąjungą — *Santa Aleanza dei Populi* (Šventąją liaudies sąjungą), kaip priešpriešą autokratų valdovų sudarytai Šventajai sąjungai — *Saint Alliance* (prancūziškai), su tikslu ginti tautų laisvę ir kovoti prieš absoliutizmą ir tautų pavergimą. Taip pat 1864 m. besiorganizuojąs Pirmasis internacionalas jau protestavo prieš rusų valdžios žiaurumus, persekiojant Lietuvos ir Lenkijos sukilėlius. Betgi tautų apsisprendimo teisė buvo įtraukta Antrojo internacionalo veiklos programon tik 1896 m. Londono kongreso metu. Anglų darbininkų partijos nario G. Lansbury iniciatyva socialistų kongresas priėmė rezoliuciją, skelbdamas visų tautų lygybės principą, reikšdamas visoms pavergtoms tautoms simpatijų ir užuojautos visų tautų darbininkams, velkantiems militaristų ir despotų jungą.[35]

1904 m. į Antrojo internacionalo suvažiavimą Amsterdame jau ir socialistai lietuviai norėjo siųsti savo atstovą, kad jis, kaip atstovas tautos, pretenduojančios į savarankišką politinį gyvenimą, galėtų dalyvauti jame ir teisiogiai aiškinti Lietuvos ir lietuvių politinę padėtį. Tuo tikslu Lietuvos socialdemokratų partija dar 1904 m. vasario mėn. įteikė Antrojo internacionalo socialistų partijų konferencijai pareiškimą, prašydama, kad Lietuvos socialdemokratų partiją priimtų Internacionalo nariu dar prieš įvyksimą Antrojo internacionalo kongresą.

Tuo metu ir Liuksemburgo hercogijos socialdemokratų partija prašėsi priimama šio internacionalo nariu. Be ilgų svarstymų ir be didelių ginčų Liuksemburgo socialdemokratų partijos prašymas buvo patenkintas. Bet Lietuvos socialdemokratų partijos prašymas buvo atmestas, nes tam pasipriešino net dvi šalys: Rusijos socialdemokratų partija bei Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir Lenkijos socialdemokratų partija. Rusijos socialdemokratų partijos vadas G. Plechanov, nuolat gyvenęs emigrantu Šveicarijoje, tvirtino, kad jis, esą, nieko negirdėjęs apie Lietuvos socialdemokratų partiją. Vėliau, kilus šiuo reikalu ginčams socialistinėje spaudoje, lenkų sociologas L. Gumplowicz pareiškė, jog reikia būti fenomenalios klausos žmogui, kad iš Ženevos ežero pakrančių galėtum girdėti, kas vyksta Lietuvos giriose. Iš tikrųjų Lietuvos socialdemokratų partija įsikūrė 1896 m., t.y. truputį anksčiau negu Rusijos socialdemokratų partija, kuri įsisteigė tik 1898 m. Tačiau Plechano-

vą šiuo klausimu galėjo painformuoti kitas žymus Rusijos socialdemokratų partijos veikėjas L. Martov, kuris iš Petrapilio buvo ištremtas į Vilnių ir, gyvendamas Vilniuje, susipažino su lietuvių socialdemokratais veikėjais, jų partijos veikla, su partijos veikėjų areštais, bylomis ir trėmimais.[36]

Be G. Plechanovo Lietuvos socialdemokratų partijos priėmimui į Antrąjį internacionalą taip pat pasipriešino Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės ir Lenkų karalystės s. d. atstovė Luxemburg, pati pretendavusi Lietuvai atstovauti. Luxemburg partijai priklausė Lenkijos žydai ir aprusėję lenkai, linkę lietuvius lenkinti arba rusinti. Lietuvos socialdemokratų partija buvo kaltinama, kad ji turinti separatinių tikslų ir esanti nacionalistinė. Ir todėl tik po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos socialdemokratų partija įėjo į Antrąjį internacionalą pilnateisiu nariu. Šis epizodas labai paryškina, kad nepakanka principinio tautų lygybės pripažinimo, nes dėl jo realizavimo tenka kovoti ilgus metus su tos pačios ideologijos partijomis ar srovėmis, norint tą principą įkūnyti kasdieniniame gyvenime.

Viena socialistų srovė, marksistai, buvo visokių didelių junginių, didelių įmonių ir didelių valstybių šalininkai. Mažas valstybes marksistai tada laikė progreso stabdžiu ir pats K. Marx nebuvo mažųjų tautų užtarėjas. Jo manymu mažųjų tautų valstybės yra reakcionieriškos ir trukdančios ūkinei pažangai. Nors Marx nebuvo kosmopolitas, bet jis nelaikė mažųjų tautų asimiliacijos blogu dalyku. O kitas žymus vokiečių socialistas E. Bernstein, nors ir kritikavo kai kuriuos Marxo teorijų postulatus, tačiau ir jis mažas tautas lygino smulkioms įmonėms, kurios negalinčios atlaikyti konkurencijos su stambiomis įmonėmis ir todėl ilgainiui jos sužlunga. Tačiau po Pirmojo pasaulinio karo Bernstein prisipažino, kad jis klydo, pritardamas Marxo ir Engelso teorijai dėl mažųjų tautų ateities. Jis vėliau rėmė visų tautų teisę pačioms apsispręsti ir pasirinkti valdymosi formą.[37] Bet Austrijos ir Vengrijos socialdemokratų partijos vadai dėl ypatingos tų valstybių tautinės sudėties daugiau domėjosi tautiniu klausimu ir jo sprendimu. Todėl O. Bauerio ir K. Rennerio teorijos tautiniu klausimu turėjo įtakos ir kitų kraštų socialistams, norintiems praktiškai spręsti tautinį klausimą. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą, jie jau siūlė keisti Austrijos ir Vengrijos valstybių santvarką, sudarant iš šios valstybės autonomines sritis, atsisakant valstybinės kalbos ir

išplečiant tautinių mažumų apsaugą. Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje Vokietijos socialdemokratų (daugumos) partijos vadas Ph. Scheidemann laikė tautų apsisprendimo teisę verčiausiu dalyku kiekvienai tautai.[38] O Pirmojo pasaulinio karo pradžioje 1914 m. rugpiūčio 4 d., Vokietijos socialdemokratai, balsuodami reichstage už karo kreditus, atstovo H. Haasės lūpomis pareiškė, kad kiekviena tauta turi teisę būti nepriklausoma.

Kitaip pasisakė Rusijos socialdemokratų partijos (menševikų ir bolševikų). Jos buvo nusistačiusios prieš federacinį Rusijos persitvarkymą, laikydamos federacijos santvarką stabdžiu pasaulinei revoliucijai sukelti. Bet V. Lenino valstybės teorija tik federalizmą laikė priemone išlaikyti nedalomą Rusiją.[39] Todėl Rusijos bolševikų partija laikė tikslinga, kad Lietuva, Latvija, Estija ir net Lenkija, kurios yra atsiskyrusios nuo Rusijos, įsijungtų į Sovietų Rusijos federaciją, nes šie kraštai esą suaugę su Rusija ekonomiškai ir kultūriškai, o atsiskyrimas būtų žalingas šių kraštų darbininkų judėjimui.[40] Kiek vėliau jau bolševikinė Rusijos vyriausybė buvo sudariusi planą nuo Rusijos atsiskyrusioms tautoms vėl integruoti į Sovietų Rusiją. Jų numatytoji pirmoji fazė buvo prokomunistinės vyriausybės sudarymas susigrąžinamai „teritorijai" (valstybei). Antroji fazė buvo suteikti tos teritorijos komunistų partijai pagalbą, pasiunčiant ten Raudonąją armiją. Trečioji fazė jau buvo liaudies respublikos paskelbimas, vėliau pakeičiant ją į sovietų socialistinę respubliką ir pagaliau ketvirtoji fazė — įsijungimas į RFSR federacijos pagrindu, o įsteigus SSSR — įsijungimas į SSSR.[41]

Nors Lenin nuolat kartodavo Marxo posakį, kad tauta, engianti kitas tautas, negali būti laikoma laisva tauta, tačiau praktikos gyvenime ir bolševikai pagal Lenino teoriją norėjo išlaikyti nedalomą Rusiją, o visas plačiosios Rusijos tautas suliedinti su rusų tauta. Lenin praktiškai buvo ne tik prieš federacinę santvarką, bet ir prieš suteikiamą kultūrinę autonomiją, kadangi tautinė autonomija atskirianti vienos tautos proletariatą nuo kitos tautos proletariato. Lenin, kaip ir kiti bolševikų partijos teoretikai ir praktikai, nors ir pasisakė už tautų kultūrinę laisvę, vis dėl to siekė, kad visoje Rusijos valstybėje būtų visuotinai vartojama tik rusų kalba.[42] Stalino valdomoji Sovietų Rusija federalizmą laikė tik pereinamuoju etapu į unitarinę valstybę ir vienalytę tautą, nes tautų susiliejimas esąs galutinis komunizmo tikslas. Iki bolševikų pervers-

mo 1917 m. spalio 25 d. tik rusų socialistų revoliucionierių partija pripažino Rusijos tautoms apsisprendimo teisę ir teisę atsiskirti nuo Rusijos, todėl ši partija 1917 m. gegužės mėn. įvykusiame partijos kongrese buvo nutarusi Rusijos valstybę pertvarkyti į federacinę valstybę.

Be socialistinių partijų, į kurių programas buvo įrašytas tautų apsisprendimo principas, XIX a. pabaigoje kitos demokratinės partijos ir įvairios pacifistinės grupės ne tik kovojo prieš ekonominį išnaudojimą, bet ir prieš tautų pavergimą. 1904 m. Taikos kongresas Berne skelbė, kad idealiausia yra tautai sudaryti savo nepriklausomą valstybę. Tačiau yra ir tokių teritorijų, kur tautos gyvena labai mišriai, tai tokioms teritorijoms reikia suteikti kultūrinę autonomiją.[43]

Pirmojo pasaulinio karo pradžioje Europos spaudoje buvo ne tiek rašoma apie mažąsias pavergtas tautas, kiek apie mažąsias valstybes, nukentėjusias nuo karo, netekusias kuriam laikui valstybinio nepriklausomumo. Kariaujančios valstybės, vienu ar kitu šūkiu norėjo pakreipti visuomenės opiniją savo naudai, skelbdamos „aukštus" karo tikslus. Greta nukentėjusių valstybių atsirado ir pavergtų tautų, kuriomis didžiosios valstybės pradėjo domėtis. Ir taip greta mažųjų valstybių atsirado ir mažos pavergtos tautos, dėl kurių sakėsi „kariauja" didieji galiūnai.

Vokietija, norėdama savo priešui kenkti, nedelsdama organizavo Rusijos pavergtųjų tautų kongresus ir viešai skelbė tų tautų Rusijai nepalankius nutarimus. Čekų žymus politikas G. Masaryk, vėliau Čekoslovakijos prezidentas, Pirmojo pasaulinio karo metu besąlygiškai pradėjo propaguoti būtinumą duoti mažoms tautoms laisvę savarankiškai tvarkyti savo gyvenimą.[44] G. Masaryk idealizavo mažąsias tautas, kaip ir „mažąjį" žmogų, todėl jis siūlė tautų klausimą spręsti vadovaujantis moralės bei žmogiškumo principais; valstybiniu mastu jis siūlė suteikti kiekvienai tautai valstybėje plačią kultūrinę autonomiją, o tarptautiniu mastu — sudaryti sąlygas tautai steigti nepriklausomą valstybę.[45]

Jei kariaujančios valstybės tautų išlaisvinimo šūkį vartojo politiniais tikslais, tai kariaujančių valstybių mokslininkai bei atskiri politikai ne vien politiniais sumetimais ėmė rūpintis pavergtomis tautomis. 1916 m. lapkričio mėn. anglų istorikas R. W. Seton-Watson įsteigė *The New Europe* organizaciją,

besisielojančią vidurio Europos ateitimi ir jos išlaisvinimu. Be kitų tautų atstovų šioje organizacijoje dalyvavo ir lietuvių atstovai.[46] Prancūzijoje veikė net dvi panašių tikslų organizacijos *Comitée National d'Etude* ir *Société Sociologie*, kuriose veikė daug žymių prancūzų mokslo bei politikos atstovų: politikas L. Bourgeois, filosofas H. Bergson, sociologas E. Durkheim, socialistas ir istorikas A. Thomas, istorikas Fr. Aulard ir kt. Tokių pat tikslų turėjo 1917 m. vasarą Prancūzijoje susidaręs intelektualų ratelis, stengęsis pavergtųjų tautų reikalais sudominti socialistines partijas ir palenkti jas, kad jos aktyviau gintų pavergtųjų tautų interesus. Po 1917 m. Vasario revoliucijos Rusijoje, socialistas Thomas kurį laiką gyveno Rusijoje. Grįžęs Prancūzijon, jis sudarė ypatingą komitetą pavergtųjų tautų reikalams ginti. Tame komitete dalyvavo čekų, lenkų, ukrainiečių, lietuvių ir kitų tautų atstovai. Thomas sudarytojo komiteto darbai turėjo poveikio anglų bei prancūzų socialistams, kad jie daugiau gilintųsi į pavergtųjų tautų problemą.[47]

1917 m. pabaigoje ir Anglijoje, ir Prancūzijoje mažųjų tautų problemos svarstymai pagyvėjo: atsirado asmenų ne tik teoriškai studijuojančių mažųjų tautų problemas, bet ir siūlančių kaip praktiškai šiuos klausimus spręsti. 1918 m. spalio mėn. Anglijos vyriausybė oficialiai pritarė tautų apsisprendimo principui.

Jei prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vokietija mažai domėjosi lietuvių tautos likimu ir Lietuvos teritorija, tai karo metu, ypač okupavus Lietuvą, ir Vokietijai parūpo Lietuvos likimas. To meto Vokietijos reichstago partijų nusistatymas Lietuvos klausimu buvo nevienodas. Vokietijos dešiniosios partijos laikė Lietuvą tinkama teritorija aneksijai ir vokiečių kolonizacijai, nuolat pabrėžiant lietuvių nesubrendimą savarankiškai valdytis, žemą jų civilizacinį ir kultūrinį lygį, siekiant būti nukariauto krašto civilizatoriais. Tačiau karo pradžioje demokratinių partijų (katalikų centro, socialdemokratų ir demokratų) reichstago atstovų daugumas buvo priešingi Lietuvos aneksijai: ypač priešinosi M. Erzberger, H. Haase, E. David, A. Groeber ir kt. Betgi ir Katalikų centro ir socialdemokratų partijose buvo atskirų atstovų, priešingų tautų apsisprendimo teisei, kaip H. Cunow, A. Winnig ir kiti. Jie Rytų Europos tautas laikė tik vokietinimui tinkama medžiaga.[48] Vokietijos nepriklausomųjų socialdemokratų partija dėl tautų apsisprendimo vykdy-

mo buvo griežtesnio nusistatymo, pvz., reichstago atstovas Haase 1917 m. lapkričio 29 d. pritarė, kad Lietuvai ne tik būtų suteikta apsisprendimo teisė, bet kad būtų sudarytos sąlygos tą teisę įvykdyti, evakuojant vokiečių kariuomenę iš Lietuvos.[49]

Ypač įdomu panagrinėti trečiojo Lietuvos kaimyno — Lenkijos nusistatymą dėl tautų apsisprendimo teisės. Visos Lenkijos partijos kovojo dėl tautų apsisprendimo teisės, bet tik tol, kol pati Lenkija buvo svetimųjų pavergta. Tačiau po Pirmojo pasaulinio karo Lenkija, atsteigusi savo nepriklausomybę, kitų tautų apsisprendimo teisės jau neberespektavo, o ypač Lietuvos. 1919 m. Lenkija mėgino surengti Lietuvoje sukilimą, tam tikslui panaudoti Lietuvoje veikusią slaptą lenkų karinę organizaciją — *Polska Organizacja Wojskowa (POW)*, atsiųsti į Lietuvą lenkų kariuomenę, o paskui su karine jėga įvykdyti lietuvių tautos „apsisprendimą", t.y. prijungimą Lenkijai. 1920 m. spalio mėn. 9 d. net ir Suvalkų taikos sutartį pasirašius, Lenkija tariamai sukilusio gen. L. Želigowskio pagalba atplėšė dalį Lietuvos teritorijos, užgrobė Lietuvos sostinę Vilnių ir Vilniaus kraštą.

Todėl Lietuvai dėl tautos apsisprendimo principo teko kovoti ne vien su Sovietų Rusija, bet ir su Lenkija, ir taip pat su Vokietijos militaristų kėslais, norėjusiais su avantiuristo Bermondto kariuomene įsitvirtinti Pabaltijo valstybėse.

1917 m. rugpiūčio mėn. ir JAV, atsakydamos į Popiežiaus taikos pasiūlymo notą, valstybės sekretoriaus Lansingo nota nurodė, kad negalima pradėti taikos derybų senaisiais pagrindais, nes reikia išlyginti prieškarinius neteisingumus, suteikiant mažosioms tautoms teisę laisvai tvarkytis.[50] Taikos deryboms besiruošiant, Sąjungininkai, atsakydami į JAV prezidento kreipimąsi dėl taikos sąlygų, pabrėžtinai atsakė, kad jie reikalausią grąžinti pagrobtas teritorijas ir išlaisvinti pavergtas tautas.[51] JAV prezidentas W. Wilson 1917 m. sausio 22 d. savo pasakytoje kalboje pritarė Lenkijos valstybės atsteigimui, o 1918 m. sausio 8 d. paskelbtuose 14 Wilsono punktų šeštasis punktas įpareigojo visus karo dalyvius pasitraukti ne tik iš okupuotų teritorijų, bet taip pat numatė laisvę Rusijos tautoms spręsti savo politinį likimą. Gi 13 punkte buvo numatyta nepriklausomos Lenkijos valstybės atsteigimas, sujungiant visus lenkus į vieną valstybę.[52] 1918 m. tautų apsisprendimo teisė pradėjo realizuotis.

Pirmajam pasauliniam karui pasibaigus, pirmoji Antrojo internacionalo konferencija 1919 m. vasario mėn. Berne, tuo pat metu vykstant ir Taikos kongresui Paryžiuje, patvirtino Antrojo internacionalo nusistatymą tautų klausimu šiais punktais: 1. pripažįstama teisė pačioms tautoms spręsti savo likimą bei valstybinį susitvarkymą, 2. ginčijamose teritorijose siūloma, Tautų Sąjungai prižiūrint, vykdyti plebiscitą, 3. nutariama rūpintis, kad bet kurios teritorijos gyventojai plebiscito būdu galėtų pakeisti valstybinį priklausomumą, 4. tautų apsisprendimo teisė laikoma teisingumo principu.[53]

1918 m. balandžio 9 d. Italijoje įvyko Austrijos ir Vengrijos pavergtųjų tautų kongresas, kuriame dalyvavo čekų, rumunų ir lenkų atstovai ir jie visi sutartinai pareiškė, kad kiekviena tauta turi teisę steigti savo valstybę arba siekti politinio savarankumo.[54] Ne kitaip buvo nusiteikę ir lietuviai. Bet lietuvių tautos organizuoti politiniai vienetai — Lietuvių Taryba, Lietuvių Petrapilio seimas, Vyriausioji Rusijos lietuvių taryba ir kt. jau 1917 m. savo rezoliucijose tautų apsisprendimo teisę visada akcentuodavo ir ja naudojantis projektavo lietuvių tautos ateities nepriklausomą gyvenimą. Nors po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos trys didieji kaimynai, — Vokietija, Rusija ir Lenkija, — įvykus revoliucijoms, teoriškai visi pripažino tautų apsisprendimo teisę, bet kitaip elgėsi praktiškai. Lietuvai ir kitoms Pabaltijo valstybėms, nepaisant pasaulio moralinio pritarimo tautų apsisprendimo principui, vis dėlto teko griebtis karo jėgos, kad sunkiausiu metu ir sunkiausiomis sąlygomis apgintų tautų apsisprendimo principą.

NUORODOS

1 E. Riesenstock, *Die Europaeischen Revolutionen*, 1931 m. 57-59 psl.
2 E. Kedourie, *Nationalism*, 1961 m. 14 psl.
3 P. Kirn, *Aus der Fruehzeit des Nationalsgefuels*, 1942 m. 21 psl.
4 S. Szende, *Europaeische Revolutionen* (vertimas iš švedų k.), 1945 m. 211 psl.
5 C. J. H. Hayes, *Essays on Nationalism*, 1941 m. 5 psl.
6 H. Seton-Watson, *Nationalism and Communism*, 1964 m. 4 psl.
7 H. Kohn, *Nationalism Its Meaning and History*, 1955 m. 23 psl.
8 K. Renner, *Die Nation: Mythos und Wirklichkeit*, 1964 m. 31 psl.
9 P. Miliukov, *Nacionalnyj vopros*, 1925 m. 85 psl.
10 R. Wittram, *Das Nationale als Europaeisches Problem*, 1954 m. 14-15 psl.
11 Fr. Meinecke, *Cosmopolitism and the Nationale State*, 1970 m. 15 psl.
12 S. Szende, Europaeische Revolutionen, 1945 m. 278 psl.
13 A. F. Pollard, *Factors in Modern History*, 1960 m. 25 psl.
14 Fr. Znaniecki, *Modern Nationalities*, 1958 m. 4 psl.
15 Fr. Meinecke, *Cosmopolitism and the Nationale State*, 1970 m. 15 psl.
16 K. Pusta, The Baltic Question and the Right of Nations — *Internationales Recht und Diplomatie*, 1956 m. 1/2 sąs. 32 psl.
17 L. B. Namier, *Avenue of History*, 1952 m. 23 psl.
18 V. Solovjov, *Sobranije sočinenii*, V t. 1883-1897 m. 7 psl. ir A. Cholmogorov, *Internacionalnyje čerty sovetskich nacii*, 1970 m. 96 psl.
19 H. J. Morgentau, *The Democratic Politics*, 1964 m. 181 psl.
20 V. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m. 63 psl.
21 *Sbornik materialov istorii prosveščenija v Rossii*, 1893 m. I t. XLVIII psl. (red. I. Kornilov).
22 F. Kudrinskij, *Litovcy*, 1906 m. 34 psl.
23 *Kovo 20 diena. Mažosios Lietuvos prisiglaudimui paminėti*, 1921 m. 79-80 psl.
24 A. Bezzenberger, Werdegang des litauischen Volkes — *Vierteljahresschrift fuer Sozial— und Wirtschaftsgeschichte*, XII, 1915 m. 40 psl.
25 O. Kolberg, *Litwa*, 1966 m. 73 psl.
26 A. Rimka, *Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir „Aušros" — „Varpo" gadynės socialekonominiai raštai*, 1931 m. 60 psl.
27 P. Leono laiškas — *Mūsų Senovė*, II t., 1937 m. 1/6 nr. 158 psl.
28 V. Kapsukas, *Raštai*, I t. 1960 m. 319 psl.

29 K. Kautsky, *Sozialisten und Krieg*, 1937 m. 114 - 120 psl.
30 B. M. Stone, *Nationalist and Internationalist.* Current Polish Socialism the PPS and SDK i L, 1893 - 1921, 1965 m. 134 psl.
31 G. Starušenko, *Princip samoopredelenija narodov i nacii vo vnešnej politike sovetskogo gosudarstva*, 1960 m. 26 psl.
32 G. Starušenko, *Princip samoopredelenija narodov i nacii vo vnešnej politike sovetskogo gosudarstva*, 1960 m. 34 psl.
33 E. Bernstein, *Sozialdemokratische Voelkerpolitik*, 1917 m. 13 - 14 psl.
34 G. Decker, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen*, 1955 m. 228 - 229 psl.
35 B. Meissner, *Sowjetunion und Selbstbestimmungsrecht*, 1962 m. 13 psl.
36 L. Gumplowicz, Das russische régime in Litauen und das Internationale Kongress im Amsterdam — *Sozialistische Monatshefte*, 1904 m. 4 sąs. 652 psl.
37 E. Bernstein, *Sozialdemokratische Voelkerpolitik*, 1917 m. 107-108 psl. ir Vospominanije o M. Dragomanove — *Letopis revoliucii*, 1923 m., I kniga 60 - 61 psl.
38 Ph. Scheidemann, *Der Zusammenbruch*, 1921 m. 36 psl.
39 B. Meissner, *Sowjetunion und Selbstbestimmungsrecht*, 1962 m. 21 psl.
40 G. Starušenko, *Princip samoopredelenija narodov i nacii vo vnešnej politike sovetskogo gosudarstva*, 1960 m. 45 psl.
41 B. Meissner, *Sowjetunion und Selbstbestimmungsrecht*, 1962 m. 27 psl.
42 R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union*, 1954 m. 38 psl.
43 T. Wróblewski, Naród i samookreslenie narodowe — *Tow. Prz. Nauk w Wilnie*, Rocznik, 1918 m. VI t., 114 - 116 psl.
44 E. Beneš, *Aufstand der Nationen*, 1928 m. 389 psl.
45 H. Rothfels, *Bismarck, der Osten und das Reich*, 1960 m. 14 psl.
46 E. Beneš, *Aufstand der Nationen*, 1928 m. 85 psl.
47 E. Beneš, *Aufstand der Nationen*, 1928 m. 83 psl.
48 K. Kautsky, *Sozialisten und Krieg*, 1937 m. 115 psl.
49 Schultness, *Europaeischer Geschichtskalender*, 1917 m. I 1.003 psl.
50 E. Beneš, *Aufstand der Nationen*, 1928 m. 315 - 316 psl.
51 E. Beneš, *Aufstand der Nationen*, 1928 m. 142 psl.
52 K. Kautsky, *Sozialisten und Krieg*, 1937 m. 599 psl.
53 I. Levin, *Nacionalnyj vopros v poslevoennoj Europe*, 1934 m. 138 psl.
54 E. Beneš, *Aufstand der Nationen*, 1928 m. 410 - 411 psl.

II

Lietuvos gyventojai

1. *Lietuviai*

Kiekviena tauta nori žinoti bendrą savo tautos narių skaičių. Kol nebuvo sudarinėjama gyventojų surašinėjimo, tai tautos gyventojų skaičių nustatydavo tik apytikriai, paremiant savo išvadas vienokia ar kitokia prielaida.

Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje ligi 1789 m. visuotinio gyventojų surašymo nebuvo. Buvo surašinėjami tik žydų tautybės žmonės, nes jie mokėjo pagalvės mokestį. Kai kurie Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės gyventojų skaičiaus nustatinėtojai tvirtina, kad be žydų dar buvę surašomi totoriai, karaimai ir čigonai. Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės gyventojų skaičiui nustatyti galima vartoti inventorių, t. y. ūkinius vienetus — dūmus, prileidžiant vienam dūmui vidutiniškai nuo 4,5 ligi 8 gyventojų. Todėl pagal tokius skaičiavimus gyventojų skaičius gerokai įvairuoja. Šiam teigimui paremti čia pateikiami keli pavyzdžiai. Vilniaus Stepono Batoro universiteto prof. H. Lowmiański, imdamas ūkinį vienetą skaičiavimo pagrindu, apskaičiavo, kad Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje iš viso buvo 2,4 milijono gyventojų.[1] Prieš Antrąjį pasaulinį karą vokiečių istorikas W. Conze, remdamasis miestų ir kaimų dūmų inventoriniais vienetais, skaičiavo, kad XVIII a. Lietuvos

Didžiojoje kunigaikštystėje gyveno 2,5 milijono gyventojų. Po Antrojo pasaulinio karo du lenkų istorikai — J. Morzy ir J. Ochmański domėjosi Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės gyventojų skaičiumi ir tyrinėjo šį klausimą. J. Morzy nustatė, kad Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje gyveno 3,6 milijono gyventojų, o Ochmański padarė kai kurių pataisų, tvirtindamas, kad tuo metu Lietuvoje gyveno 3,2 milijono žmonių.[2] Čia minėtieji istorikai nustatinėjo visos kunigaikštystės gyventojus, neskirstydami jų tautybėmis.

XVI a. etnografinė Lietuva buvo žymiai tirščiau gyvenama, negu kitos tuo metu Lietuvos kunigaikščių valdomos, nelietuvių gyvenamos, sritys. Lenkų istoriko J. Jakubowskio manymu XVI a. lietuvių skaičius buvęs 50% visų gyventojų, drauge imant ir kitas lietuvių valdomų sričių gyventojų etnines grupes. Jakubowski, imdamas pagrindu karui pristatomų karių ir arklių skaičių, prileidžia, kad lietuvių, palyginti su ukrainiečiais ir gudais, nebuvę mažiau negu drauge ukrainiečių bei gudų.[3]

Tačiau lenkų istorikas E. Starczewski, nenurodydamas nei savo apskaičiavimo būdų, nei prielaidų, teigė, kad etnografinės Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės plotas buvęs 70.000 km² ir tame plote gyvenę tik 0,5 milijono gyventojų. Bet tam pat veikale Starczewski rašo, kad visoje Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje gyvenę 3 milijonai gyventojų; pagal jį tuo pačiu metu ir Lenkijoje buvę tik 3 milijonai gyventojų.[4] Ir kiti lenkų istorikai J. Jakubowski, A. Pawiński, W. Wielhorski taip pat mėgino nustatyti lietuviškų žemių gyventojų skaičių. Pagal juos tikrosios Lietuvos plotas taip pat buvo 70,000 km², bet jų teigimu tuo metu viename kvadratiniame kilometre gyveno tik 12 žmonių, taigi iš viso apie 840.000 gyventojų. Visos Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės plotas sudaręs 360.000 km², iš kurių 290.000 km² buvo gudų ir ukrainiečių gyvenamos teritorijos, kur viename km² gyvenę tik 2,4 gyventojo. Tačiau jau tada iš tų vadinamųjų „rusiškų" teritorijų vykusi imigracija į tikrąją Lietuvą, nes Lietuvoje tada jau buvusi aukštesnė žemės ūkio kultūra ir buvo reikalinga daugiau darbo jėgos. Šių istorikų samprotavimu Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje buvę 1.700.000 gyventojų. Pusė jų gyvenusi tikrojoje Lietuvoje, kita pusė — „rusiškose" žemėse. Iš tos pusės — 850.000 tikrosios Lietuvos gyventojų, pasak Wielhorskį, lietuvių turėję būti 80%, arba 680.000, kurie ir sudarę 40% visų Lietuvos

Didžiosios kunigaikštystės gyventojų. Be gudų, kiti gyventojai buvo žydai, totoriai, karaimai, ukrainiečiai, lenkai, vokiečiai.

Tikroji Lietuva buvusi lietuviška ir katalikiška. Su gudų — pravoslavų gyvenamomis vietovėmis prasidėdavęs Rytų pasaulis.[5] 1789 m. vykdytas Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės gyventojų surašymas neapėmė visų gyventojų, nes nebuvo surašomi bajorai, dvasininkai ir kiti, kurie nemokėjo mokesčių. Tačiau visuotinių šio surašymo duomenų neišliko.

Tautų tikslias etnines ribas galima nustatyti tik tada, kada galima pasiremti patikima statistika. Lietuviai, kaip etninė grupė, ligi Pirmojo pasaulinio karo gyveno Rusijos ir Prūsijos, vėliau Vokietijos valstybių sudėtyje, kurių ir vėlesniųjų metų statistika pasižymėjo dideliu tendencingumu. Rusų geografai Vilniaus, Kauno, Gardino bei Suvalkų gubernijas laikė lietuvių gyvenamomis gubernijomis, nors tada Suvalkų gubernija buvo Lenkijos Karalystės sudėtyje. XIX a. viduryje Rusijos vidaus reikalų ministerijos leidžiamame žurnale išspausdintose žiniose lietuvių skaičius, skirstant juos į lietuvius ir žemaičius, visose tose keturiose gubernijose buvo nurodamas 1.114.011 asmenų. Tačiau tame žurnale lietuviai buvo vadinami ne tauta, bet tik gentimi. To straipsnio autorius Glagolev, pasinaudojęs slovakų istoriko J. Šafariko 1842 m. duomenimis, nurodo šiek tiek didesnį lietuvių skaičių — 1.438.000 lietuvių rusų valdomose gubernijose, o Mažojoje Lietuvoje — 156.000 lietuvių.[6]

Patys lietuviai taip pat domėjosi lietuvių skaičiumi ir savo ateitimi. Pvz., M. Akelaitis dar 1857 m. rašytame laiške vilniečiui Lietuvos istorikui M. Balinskiui, pažymi, kad lietuvių kalbančių gimtąja kalba, yra apie 2,5 milijono, taigi daugiau negu graikų, beveik tiek pat kiek danų ar portugalų.[7] Dar 1888 m. Rusijos Geografijos draugijos suvažiavime Petrapilio universiteto docentas E. Volteris skaitė pranešimą Lietuvos gyventojų surašymo reikalu, siūlydamas draugijai pasirūpinti, kad būtų vykdomas Šiaurės Vakarų krašte gyventojų surašymas, nes tik iš tikslaus surašymo būtų galima sužinoti, kiek dar yra išlikusių lietuvių ir kiek jų yra nutautusių. Tas Volterio pranešimas, pavadintas *Apie neatidėtiną reikalą,* buvo išspausdintas Amerikoje J. Šliūpo redaguojamame *Lietuviškajame Balse* 1889 m. 3 nr. Lietuvių draudžiamoji spauda, *Aušra, Varpas, Tėvynės Sargas* ir kita, taip pat domėjosi lietuvių tautos skaičiumi ir nuolat spausdindavo žinių apie Lietuvos gyventojus

pagal gubernijas. Pvz., 1905 m. *Vilniaus Žinios* 242 nr., pėmusios iš *Aušros* 7 - 8 nr. lietuvių skaičių Rusijos gubernijose ir dar pridėdamos kitur gyvenančių lietuvių skaičių, iš viso nurodė 2.667.781 lietuvį.

Kai 1905 m. suaktualėjo lietuvių kova dėl autonomijos, tai kilo reikalas sužinoti ir tiksliau nustatyti lietuvių skaičių bei jų gyvenamą plotą, kuriame lietuviai galėtų naudotis iškovota autonomija. *Vilniaus Žinios* 1905 m. 85 nr. pagal rusų *Valdžios Žinias* (Pravitelstvennyj Vestnik) nurodė lietuvių skaičių — 1.648.000 asmenų, o pagal Vilniaus, Seinų, Kauno ir Mogiliavo vyskupysčių pranešimus Petrapilio Mokslų Akademijai visose šiose gubernijose lietuvių katalikų buvo 2.685.000, neįskaitant lietuvių provaslavų, evangelikų ir kitų tikybų. Šie statistiniai duomenys buvo žymiai tikslesni, nes dar 1857 m. caro valdžios bendraraščiu buvo įsakyta visų krikščioniškųjų religijų parapijų kunigams atsiųsti Petrapilio Mokslo Akademijai tikinčiųjų skaičių sąrašus, pagal tautybes.[8] Rusų *Valdžios Žinių* ir Petrapilio Mokslo Akademijos statistikos beveik vieno milijono lietuvių gyventojų skirtumą galima paaiškinti tuo, kad katalikiškų ir pravoslaviškųjų parapijų dvasininkai tuo metu dar nebuvo per daug suinteresuoti lietuvius užrašyti lenkais ar gudais.

Lietuviams buvo įdomu žinoti ne tik lietuvių gyventojų skaičių jų gyvenamose gubernijose, bet ir lietuvių procentinį santykį su kitų tautybių gyventojais Lietuvos plote, tad *Vilniaus Žinios* 1905 m. 79 nr. dar išspausdino gyventojų pasiskirstymo lentelę pagal tautybes. (Žr. 1 lentelę.)

1 LENTELĖ

LIETUVOS GYVENTOJAI 1857 M.

Gyventojai	*Procentas*
Kauno gubernija	
lietuvių	81,21
slavų	5,27
žydų	11,82
kitų	1,7
Vilniaus gubernija	
lietuvių	46,00
gudų	29,4
lenkų	12,30
totorių	0,2
žydų	8,0
kitų	3,1

Gi prof. K. Pakštas, pasinaudojęs rusų statistiko Lebedkino duomenimis, dar paduoda kitokią gyventojų lentelę truputį vėlesnių metų. (Žr. 2 lentelę.)

2 LENTELĖ

LIETUVOS GYVENTOJAI 1861 M.

Gubernija	*lietuvių iš viso*	*Procentas**			
		lietuvių	*lenkų*	*žydų*	*gudų*
Kauno	728.474	84	3,3	11,2	0,2
Suvalkų	261.540	55,6	22	10	5
Vilniaus	418.880	50	18,4	9	20
Gardino	232.824	30	24	11,9	3,3
Iš viso gubernijose	1.641.718	54	15,5	10,5	7,6

* Likutį sudarė nenurodyti kitų tautybių gyventojai.[9]

Čia dar galima pasakyti, kad rusų 1861 m. paskelbtieji duomenys apie gyventojų tautybę pagal luomus nurodo, jog Kauno gub. dvarininkai ir miestiečiai bei katalikų religijos dvasininkai buvo visi palaikyti lietuviais, o Vilniaus — lenkais, tačiau ten pastaboje buvo pasakyta, kad ir Vilniaus gub. daugumas tų luomų asmenų reikėtų laikyti lietuviais, o kitus — gudais. Ten pat dar buvo pažymėta, jog dvarininkai, dvasininkai bei miestiečiai yra sulenkėję ir yra sunku juos suskirstyti tautybėmis.[10]

Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą advokatas A. Bulota, pasinaudodamas anuometinės rusų Brockhauzo enciklopedijos duomeminis, kurie buvo paimti iš 1890 m. Šiaurės Vakarų krašto kalendoriaus, rašė, kad lietuvių yra 2.458.825, Mažojoje Lietuvoje — 121.000, Jungtinėse Amerikos Valstybėse — apie 500.000 ir įvairiuose Rusijos miestuose — apie 100.000.[11] Tame A. Bulotos straipsnyje lietuvių skaičius iš viso atrodo truputėlį perdėtas, o Rusijos miestuose — gerokai sumažintas. Inž. T. Norus (Naruševičius) ir kun. J. Žilius Rusijos miestuose lietuvių skaičių nurodė apie 300.000.[12] Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rusijos imperijos miestuose ir kitokiose jos vietovėse lietuvių galėjo gyventi tarp 200.000 ir 250.000. Bet pagal Rusijos 1897 m. oficialiąją statistiką Rusijos visose 89 gubernijose gyveno iš viso 1.658.532 lietuviai. Reikia manyti, kad šis skaičius buvo minimalus, nes ilgiau Rusijos gilumoje gyvenę lietuviai galėjo lie-

tuvių kalbos jau nebelaikyti gimtąja kalba, bet vis dėlto save laikyti lietuviais.

Pirmojo pasaulinio karo metu ne tik patys lietuviai savo informacinėje spaudoje teikdavo žinių apie lietuvių tautą ir jos gyventojų skaičių, bet ir svetimieji. E. Zechlin, buvęs vyriausias karo cenzorius Ober Osto teritorijoje, susidomėjo lietuvių gyvenamąja teritorija ir lietuvių skaičiumi. Jis savo knygoje *Westrussland in seiner Bedeutung fuer die Entwicklung Mitteleuropas* rašė, kad etnografinėje Lietuvoje gyveno apie du milijonai lietuvių.[13] Ir reichstago atstovas G. Gothein, svarstydamas Lenkijos nepriklausomybės klausimą, taip pat skaičiavo, kad būsimoje Lietuvoje su Suvalkų gubernija, bet be paties Suvalkų miesto, bus 3,3 milijono gyventojų.[14] Kitas vokietis J. Wronka, pasiremdamas kalbininku Leskienu, lietuvių skaičių nurodė tik apie 2,5 milijono.[15] Prancūzų kalbininkas A. Meillet, Paryžiaus Taikos kongreso dalyvis ir ekspertas teritorijų reikalais, Rusijos valdomose teritorijose priskaitė apie 3 milijonus lietuvių, o Mažojoje Lietuvoje — 150.000.[16]

Atsikurianti Lietuva pretendavo į keturias Rusijos gubernijas ir į Mažosios Lietuvos teritoriją. 3 lentelė nurodo šių keturių gubernijų plotą ir jų gyventojų skaičių 1914 metais.

3 LENTELĖ

KETURIŲ GUBERNIJŲ PLOTAS IR GYVENTOJŲ SKAIČIUS

Gubernija	*Plotas km²*	*Gyventojų skaičius*
Kauno	40.260	1.857.000
Vilniaus	41.906	2.075.900
Gardino	38.578	2.048.200
Suvalkų	12.317	718.000
Iš viso	132.989	6.699.000[17]

Etnografinės Lietuvos valstybės sienų klausimus svarstydami arba Lietuvos valstybės ribas nustatinėdami, Lietuvos politikos veikėjai Vilniaus gubernijoje atsisakė nuo dviejų apskričių — Dysnos ir Vileikos, o Suvalkų gubernijoje — nuo Augustavo apskrities ir būsimą Lietuvos valstybės plotą žymėjo skaičiais, nurodytais 4 lentelėje.

4 LENTELĖ

BŪSIMOS LIETUVOS VALSTYBĖS PRETENDUOJAMAS PLOTAS IR GYVENTOJŲ SKAIČIUS

Gubernija	*Plotas km²*	*Gyventojų skaičius*
Kauno	40.260	1.857.000
Vilniaus 5 apskritys	29.818	1.538.000
Suvalkų 6 apskritys	10.193	615.000
Pakraščių Gardino ir Kuršo gub.	8.593	478.000
Iš viso	88.864	4.480.000[18]

2. Lenkai

Dėl atsiradimo Lietuvoje žydų, totorių bei rusų, ginčų nekyla ir dėl to nėra kuriama įvairių teorijų. Bet dėl lenkų atsiradimo Lietuvoje yra sudaryta įvairių teorijų. Yra net ir rimtų lenkų istorikų, kurie teigia, kad daugumas lenkų Lietuvoje nėra tik sulenkėję vietos gyventojai, bet yra kolonistai, vienokiu ar kitokiu būdu atkilę į Lietuvą iš Lenkijos. Net ir toks rimtas lenkų istorikas kaip W. Abraham, pasinaudodamas lenkų istoriniu šaltiniu *Monumenta Polonica*, teigia, kad 1277 m. lietuviai išsivarę iš Lenkijos kaip karo grobį 40.000 lenkų belaisvių, 1294 m. — 15.000, 1323 m .— 13.000, o 1376 m. — 23.000 lenkų belaisvių. Anot Abrahamo šie skaičiai yra labai įspūdingi, ypač atsižvelgiant į ano meto nežinomą, bet tik spėjamą negausų lietuvių gyventojų skaičių, nes yra prileidžiama, kad tuo metu etnografinėje Lietuvoje gyvenę tik apie 200.000 lietuvių.[19] Jei šie pačių lenkų istorikų pateikiami skaičiai būtų tikri, ar bent apytikriai, tai tada reiktų stebėtis to meto lietuvių karingumu ir lenkų pasyvumu.

Savo teigimą dėl lenkų atsiradimo Lietuvoje lenkai remia dar ir tokiu išvedžiojimu. Esą, tuo metu Lietuvos valdovai buvę tolerantingi svetimos religijos žmonėms, todėl jie stengėsi kolonizuoti Lietuvą lenkais, kurie jau tada turėjo dvasininkų ir statė katalikų bažnyčias Lietuvoje. Kitas lenkų

istorikas P. Jasenica ir po Antrojo pasaulinio karo neatsisakė šios kolonizacinės lenkų atsiradimo Lietuvoje teorijos, tvirtindamas, kad dar prieš Kriavos uniją Lietuvoje galėjo būti ligi 40.000 lenkų.[20] Ir lenkų istorikas W. Studnicki rašė, kad vien prie Lęczicos lietuviai paėmę 40.000 lenkų nelaisvėn.[21]

Tokiai neįtikimai lenkų atsiradimo Lietuvoje teorijai pritarė daug lenkų istorikų, ypač politikų, pvz., Jan Obst, W. Wielhorski, nors ir su kai kuriais paįvairinimais. Net ir Lenkijos mokslo įstaiga — Istorijos institutas — oficialiame leidinyje rašė, kad lenkų kūrimasis Lietuvoje vykęs dar prieš 500 metų, nes lietuviai grobę lenkus, norėdami jais kolonizuoti savo kraštą. Šis leidinys taip pat mini 1277 m. lietuvių užpuolimą ir 40.000 lenkų belaisvių išsivedimą.[22]

Pagal lenkų istorikų, o ypač lenkų politikų teigimą, lenkų įtaka Lietuvoje pradėjusi didėti nuo lenkų belaisvių įkurdinimo Lietuvoje, nes jie civilizavę lietuvius. Zd. Budecki dar prasitaria, kad be lenkų įkurdinimo Lietuvoje ir be Liublino unijos lietuvių ir pėdsakų nebūtų pasilikę.[23] O žinomas J. Pilsudskio planų vykdytojas, politikas ir istorikas L. Wasilewski taip pat pritarė lenkų puoselėjamai belaisvių įkurdinimo Lietuvoje teorijai, bet ją modifikavo tuo, kad be lenkų belaisvių Lietuvoje dar kūrėsi lenkų amatininkai, pirkliai, žvejai, pilių sargybiniai bei dvarų nuomotojai. Be katalikų lenkų dar buvę lenkų arijonų bei protestantų, kurie visi skleidę lenkų kalbą ir lenkų kultūros įtaką Lietuvoje.[24]

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą lenkų kolonistų teorijos sekėjai kėlė sumanymų, kad jeigu Lenkija gaus iš Rusijos plačią autonomiją, tada reikėtų visiems Lietuvos lenkams sugrįžti į Lenkiją. Tačiau Lietuvos lenkų dvarininkų srovė buvo žymiai įtakingesnė. Jie nenorėjo iš Lietuvos išsikelti į Lenkiją, bet priešingai, savo dvaruose jie norėjo kurdinti daugiau lenkų iš Lenkijos ir vis daugiau Lietuvą lenkinti. Taip pat ir žymusis senesnės kartos lenkų istorikas H. Paszkiewicz, parašęs daug veikalų Lietuvos istorijos temomis, rašė ir apie senovės lietuvių išvykas pasiplėšikauti, kad jie nedideliais būriais, dažniausiai po 100 ir tik retais atvejais — po 1.000 vyrų atlikdavo karines išvykas į kaimynų teritorijas. Esą, tokių karinių išvykų būdavo vykdoma ir į lenkų žemes ir net po keletą kartų per metus.[25]

Bešališkai žvelgiant į praeitį, vis dėlto sunku tikėti į tokias lietuvių karines išvykas, kad net ir tūkstantinis lietuvių vyrų būrys būtų pajėgęs parsivesti dešimtimis tūkstančių lenkų belaisvių ir juos kaip kolonistus įkurdinti Lietuvoje. Net ir lenkų istorikai šiuo klausimu nėra vienodos nuomonės.

Žymus lenkų istorikas J. Jakubowski (kurio knygelė *Tautybių santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos* lietuviškai išspausdinta 1921 m.), pasirėmęs M. Balinskiu, tvirtina, kad Vilniaus apskrityje, kaip iš senųjų dvarų inventorių matyti, seniau gyvenę lietuviai ir kad pats Vilnius buvęs lietuviškas miestas. Tai rodą Vilniaus bažnyčiose visų pirma sakyti lietuviški, bet ne lenkiški pamokslai. Jakubowski yra griežtai priešingo nusistatymo dėl Lietuvos kai kurių sričių lenkėjimo kolonizacijos būdu. Jis tvirtina, kad lenkėjimas Lietuvoje vyko ne dėl kolonizacijos, bet tik dėl lenkų kultūros poveikio, kurią Lietuvoje skleidė Katalikų Bažnyčia ir karališkieji rūmai bei dvarai. Lenkėjimo procesas visų pirma palietė dvasininkus ir karaliaus rūmus (rūmininkus), vėliau Lietuvos magnatus, o dar vėliau tas procesas palietė bajoriją ir miesčioniją.[26]

Naujaisiais laikais, prieš Pirmąjį pasaulinį karą, lenkai ne tik teoriškai, bet ir praktiškai suskato pradėti kolonizaciją Lietuvoje ir Gudijoje. Pvz., Varšuvos parceliacijos biuras buvo paskelbęs, kad jis Lietuvoje ir Gudijoje turįs parduoti 150 dvarų. Kurdindami lenkų kolonistus, lenkai tuo būdu galvojo nukonkuruoti Lietuvoje kurdinamus rusų kolonistus sentikius. Tokiai lenkų kolonizacijos politikai pritarusi beveik visa lenkų spauda. Lenkų endekų (nacionalistų demokratų) spauda ragino gabenti Lietuvon valstiečius lenkus. Ir lenkų liberalai šiai akcijai nesipriešino, nors jie labai priešinosi vokiečių Hakatistų politikai Poznanėje.[27] (Hakatistai yra Vokietijos lenkų gyvenamųjų sričių vokietintojai kolonizacijos pagalba.)

Dėl tokių lenkų kolonizacinių sumanymų labai piktinosi lietuvių katalikų veikėjas A. Jakštas, o dr. K. Grinius savo atsiminimuose nurodo, kad tokį lenkų sumanymą jis smerkė anuometinėje mūsų spaudoje.[28]

Tuojau po Pirmojo pasaulinio karo jau minėtas lenkų istorikas Studnicki vėl rašė, kad carinė Rusija mėginusi Lietuvą kolonizuoti, bet kolonistai rusai dažnai Lietuvoje neišsilaikydavo, tad, žemę pardavę ar įkeitę, jie vėl iš Lietuvos išvykdavę. Todėl, Studnickio manymu, Vakarų kraštą (Lietu-

vą) turėtų kolonizuoti lenkai.[29] Po karo, Lenkijai Vilniaus kraštą užgrobus ir jį prisijungus, tuojau ten pradėjo kurdinti lenkų bežemius kareivius savanorius ir kitus Lenkijai pasitarnavusius asmenis. Vienas tokių pirmųjų „bežemių" buvo pats gen. Želigowski, kuriam už nuopelnus Lenkijai buvo padovanotas dvaras Vilnijoje. Kaip rusai kolonistus sentikius, taip ir lenkai savo kolonistus Vilnijoje kurdino vienoje vietoje didesniais skaičiais, kad jiems būtų lengviau pakelti nepalankias vietos gyventojų nuotaikas.

Žymusis lietuvių mokslininkas M. Romeris taip pat paneigė lenkų kolonistų teoriją Lietuvoje, teigdamas, kad dabartiniai lenkai yra seni šio krašto gyventojai, atsiradę Lietuvoje iš vietos gyventojų, dėl tam tikrų istorinių įvykių, prisiėmę lenkų kalbą ir iš dalies lenkų kultūrą. Romeris Lietuvos nelaikė kažkokiu Lenkijos „pakraščiu", priklausomu nuo Varšuvos nors pagal Romerį patys lenkai dar nesugeba įsivaizduoti kitokios Lietuvos, kaip tik federuotą su Lenkija.[30]

Lietuvos istorikai atmeta lenkų istorikų, o ypač lenkų politikų kolonizacines teorijas dėl lenkų atsiradimo Lietuvoje. Mūsų istorikai teigia, kad daugumas lenkų yra tik dėl istorinių įvykių poveikio sulenkėjusių Lietuvos gyventojų dalis.

3. Žydai

Žydai Lietuvoje buvo atskira etninė grupė, ir niekas tokio tvirtinimo neneigia. Lietuvoje nebuvo izraelitų lietuvių, kaip kad Lenkijoje ilgainiui buvo atsiradę izraelitų lenkų. Žydai į Lietuvą atsikėlė daugiausia iš Lenkijos. Gyvenant lietuviškoje aplinkoje, nors ir savotišką geto gyvenimą, susidarė atskiras lietuviško žydo tipas, skirtingas nuo kitų kraštų žydų, kuris net žydų grožinėje literatūroje ar spaudoje įgavo reikšmingą „litvako" vardą. Pavadinimas „litvak" žymi Lietuvos žydo padorumą.[31]

Carinės Rusijos vyriausybė XIX amžiaus viduryje nustatė vietoves, kuriose žydams buvo leidžiama gyventi, t.y. nustatė vadinamąją žydų gyvenamąją ribą. Pagal tą nuostatą pačios Rusijos gubernijose žydams buvo draudžiama gyventi. Po šio patvarkymo visi žydai iš Rusijos buvo atitremti į Lietuvos gubernijas, Kuršą ir Vitebsko guberniją. Rusijos tremti-

nių žydų pagausėjimas Lietuvoje žymiai pagreitino Lietuvos žydų rusėjimą. Be to, žydų padėtis ėmė greitai blogėti, nes jie buvo uždaryti tik kelių gubernijų miestuose ir miesteliuose, kur jų skaičius augo, tačiau jų ekonominis gyvenimas vis blogėjo, nes sąlygos jiems plėsti prekybą ar pramonę buvo ribotos. Dalis žydų buvo tik smulkūs prekybininkai, amatininkai ir darbininkai. Tačiau pasiturintieji žydai ir jų inteligentija tose gubernijose ilgainiui pasidarė rusinimo talkininkais, persiimdami rusų kultūra ir ją plėsdami savo tautiečių tarpe, taigi juos rusindami. Tas procesas vyko pastebimai, nors tarp žydų ir rusų valdininkijos buvo didelė abipusė neapykanta.[32]

Jau nuo XIX a. pradžios rusų valdžia ėmė taikyti žydams įvairius suvaržymus: 1827 m. jiems uždraudė atsipirkti nuo rekrūtų, 1844 m. panaikino žydų kahalą (savivaldą), jie nebuvo skiriami valdininkais, darbas laisvose profesijoje žydams taip pat buvo apribotas, nustačius žydų procentą gimnazijose ir universitetuose. Dar reikia priminti vieną 1861 m. carinės valdžios žydams taikomą suvaržymą, kuriuo jiems buvo draudžiama gyventi arčiau kaip 50 km nuo valstybės sienos. Be to, 1882 m. įvedus Rusijoje degtinės monopolį, žydams buvo uždrausta gyventi kaimuose ir turėti žemės nuosavybę. Nuo to laiko žydams teliko kiek platesnė dirva tik prekyboje, pramonėje bei amatuose.

Tačiau tenka pasakyti, kad carinėje Rusijoje žydų teisės buvo siaurinamos daugiau dėl jų religijos, negu dėl jų tautybės, nes žydai, priėmę krikščionių religiją, jau galėjo naudotis visomis Rusijos valdinių teisėmis. Taip pat žydai, pirmosios gildijos pirkliai, baigę aukštąjį mokslą ar dar besimokantys universitetuose, galėjo gyventi visoje Rusijos teritorijoje.[33]

Lietuva, kaip atskiras politinis vienetas, ir Lietuvos ateitis žydus nelabai domino, nors Lietuvos Didžiajai kunigaikštystei žydai turėjo sentimentų, kadangi tuo metu Lietuvos miestuose žydų bendruomenės turėjo savo autonominį valdymąsi.[34]

Lietuvos žydų tarpe buvo paplitęs žydų sionistinis sąjūdis, kovojęs dėl nepriklausomos Palestinos, t.y. žydų valstybės atsteigimo. Žydai Lietuvoje turėjo savo spaudą ir literatūrą, vartodami daugiausia „idiš" kalbą (žydų žargoną), nes hebrajų kalbą nedaugelis žydų temokėjo.

Pagal 1897 m. įvykdytą Rusijos gyventojų surašymą Lietuvos gubernijose žydų buvo toks procentas: Vilniaus gub. —

12,72%, Kauno — 13,73%, Gardino — 17,49%, Suvalkų — 10,14%. Vidutiniškai Lietuvoje žydų buvo 12% visų gyventojų ir tas procentas neturėjo tendencijos augti, nes didelis Lietuvos žydų skaičius emigruodavo į JAV, Pietų Afriką, Kanadą ir kitur. Tačiau prieš Pirmąjį pasaulinį karą didesniuose Lietuvos miestuose žydai vis tiek sudarydavo daugiau kaip 50% miesto gyventojų. Pvz., Panevėžyje buvo 50,5% žydų, Ukmergėje — 53,8%, Zarasuose — 52,6%, Vydžiuose net 67,6%. Vilniuje žydų procentas svyruodavo tarp 43 - 47%, Kaune jų buvo 35%, Šiauliuose — 43%. Iš viso Lietuvos keturiose gubernijose gyveno netoli pusės milijono žydų.

Daugiausia gyvendami miestuose, patirdami įvairių valdžios varžymų, persekiojimų ir net surengiamų „pogromų" (organizuotos minios žydų nusiaubimų su muštynėmis ir žydų turto naikinimu), žydai labai anksti ėmė jungtis į slaptų organizacijų veiklą, ar tik vienų žydų, ar drauge su lenkais bei rusais. Žydai socialistai, veikdami rusų ar lenkų socialistinėse organizacijose, patys rusėjo arba lenkėjo ir daugumas jų ilgainiui palikdavo iš dalies rusiškų ar lenkiškų nacionalistinių idėjų rėmėjai, kaip R. Luxemburg ir kiti. Tačiau didesniuose miestuose nuo lietuviškų socialistinių partijų žydai laikėsi gan atokiai.

Lietuvos žydai, nesirūpindami Lietuvos problemomis ir neturėdami Lietuvos kaip būsimos valstybės suvokimo ir atskiro politinio vieneto įvaizdžio, menkai asimiliavosi su lietuviais. Tik kai kada ir tik praktiškiems reikalams jie jungdavosi su lietuviais, pvz., renkant atstovus į Rusijos dūmą. Tačiau nuolatinio, pastovaus bendradarbiavimo tarp žydų ir lietuvių iš viso nebuvo. Buvusios Lietuvos valstybės, Didžiosios kunigaikštystės sąvoka iš jų sąmonės jau buvo ištrinta, ir Lietuva jiems tapo tik Rusijos gubernijų vardas. Galima teigti, kad žydai, nepaisant visų jiems taikomų suvaržymų bei pažeminimų, persekiojimų ir kitokių skriaudų, jau buvo įsisąmoninę Rusijos valstybingumą. Lietuvių ir žydų politinis kooperavimas prasidėjo tik nuo Rusijos valstybės dūmos rinkimų: rinkėjai žydai savo balsais paremdavo lietuvių atstovus, o rinkėjai lietuviai, lenkų didžiausiam pasipiktinimui, balsuodavo už atitinkamą žydų kandidatą. Tik dėl to Kauno gubernijoje žydai ir galėjo išrinkti savo atstovą į Rusijos valstybės dūmas.

Pirmojo pasaulinio karo metu betgi ir žydų atstovai dūmoje pažadėjo visomis savo išgalėmis remti Rusiją, kad ji laimėtų karą. Taip pat karo pradžioje ir tautininkiškoji - nacionalistinė žydų srovė buvo nusiteikusi prorusiškai ir, paremdama rusų liberalinį sąjūdį, tikėjosi sulaukti politinių laisvių ir teisių lygybės. Tačiau dėl įvykdytų carinės valdžios žydų ištrėmimų iš Vokietijos pasienių, iš Kauno ir kitų miestų bei miestelių į Rusijos gilumą ar net į Sibirą, Lietuvoje palikusių žydų nuotaikos pakito. Jie pakrypo vokiečių pusėn. Ypač nepolitikuojantieji žydai paliko karšti vokiečių šalininkai, nes jiems buvo žinoma, kad kaizerinėje Vokietijoje žydų nepersekiojo kaip Rusijoje ir Vokietija nebuvo nustačius jiems gyvenamosios ribos. Kadangi vokiečių okupacijos metu Lietuvoje žydai savo „idiš" kalba, t.y. vokiečių žargonu, lengvai susikalbėdavo su vokiečiais, tai jie tuoj pasijuto esantys privilegijuoti, tarnavo okupacinei valdžiai kaip vertėjai, kartais kaip mokytojai, buvo jų administracijos talkininkai, o kai kurie net liko policijos talkininkais.

Atsteigiant Lietuvos nepriklausomą valstybę, pradžioje žydai laikėsi nuošaliai: net kviečiami žydų atstovai nėjo į Lietuvos tarybą. Bet, netrukus jie savo nusistatymą šiuo atveju pakeitė, pradėjo bendradarbiauti Lietuvos valstybės taryboje, o Lietuvos valstybę atsteigus, patys žydai ėmė vadovauti žydų reikalų ministerijai (J. Vigodskis, M. Soloveičikas ir kiti).

4. *Gudai*

Į Lietuvos Didžiąją kunigaikštystę buvo įjungta daug slavų tautų gyvenamos teritorijos. Ilgainiui iš tose teritorijose gyvenusių slavų giminių susidarė gudų ir ukrainiečių tautos. Atsikurianti Lietuva nepretendavo į Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės valdytas žemes, tačiau 1905 m. Didžiajame Vilniaus seime politinėje rezuliucijoje lietuviai pasisakė ne tik už etnografines sienas, bet greta to ryškiai užakcentavo, kad į reikalaujamą atkurti Lietuvos autonominę teritoriją ekonomiškais sumetimais galės įsijungti ir Gudijos teritorijos dalis.

Nepriklausomoje Lietuvoje, be Vilniaus, Gardino ir Suvalkų trikampio, gudų skaičius buvo visiškai nežymus ir nesudarė nė ½% gyventojų. Atgavus 1939 m. Vilnių su apylinkėmis,

gudų skaičius Lietuvoje padidėjo ir sudarė apie 3% visų gyventojų.

Lietuvių tautinis sąjūdis prasidėjo kur kas anksčiau, negu gudų, bet XX a. pradžioje sustiprėjo ir gudų tautinis judėjimas, ypač 1905 m. revoliucijos metu, ir paskui vystėsi toliau. Gudų bajorija, kaip ir lietuvių, XVIII a. pabaigoje baigė lenkėti. Tačiau ilgainiui, Vilniaus Universiteto skelbiamų idėjų veikiama, ir Gudijos bajorija pradėjo rūpintis gudų tautos folkloru ir etnografiniais klausimais.

Viena gudų gyventojų dalis buvo pravoslavų religijos, kita gi — katalikų. Gudus pravoslavus rusų administracija taip pat stengėsi kuo greičiausiai surusinti ir su didžiausiu atsidėjimu juos rusino per pravoslavų cerkvines mokyklas, per pravoslaviškas pamaldas ir visomis kitomis rusų biurokratų sugalvotomis rusinimo priemonėmis. Kita gudų tautos dalis, katalikiškoji, buvo lenkinama per bažnyčias, dvarus ir miestus. Taigi Katalikų Bažnyčia ir lenkiškieji dvarai ir Gudijoje buvo polonizacijos židiniai.[35] Gudai namuose dėl konservatizmo kalbėdavo liaudies gudų kalba, bet viešumoje jau griebdavosi lenkų ar rusų kalbos, kaip aukštesniojo luomo kalbos. 1904 m. Vilniuje įvykusiame Lietuvos įvairių tautybių atstovų suvažiavime, kuriame dalyvavo ir autonomijos, ir federacijos su Rusija šalininkai, buvo svarstomas ir gudų autonomijos klausimas. Patys gudai tada pasisakė už gudų autonomiją su seimu Vilniuje. Gudų autonomijai tuomet pritarė ir gudų socialistų organizacija *Hromada* (Bendrija). Socialistai daugiau rėmė tautinę — kultūrinę gudų autonomiją, kreipdami dėmesį, kad visoms tautybėms būtų proporcingai suteikiama lėšų jų švietimo ir kultūros reikalams. 1905 m. gudų revoliucinis sąjūdis buvo daugiau gaivališko pobūdžio, be organizacinių pagrindų, todėl policinėmis priemonėmis jis buvo greitai nuslopintas ir išblėso.[36]

Prieš pirmuosius dūmos rinkimus 1906 m. susidarė gudų valstiečių partija, tačiau tada gudams dar nepavyko išrinkti į dūmą sąmoningų, susipratusių gudų atstovų, kurie būtų sugebėję gudų reikalus ginti. Bet patys gudų valstiečiai siuntinėjo savo nutarimus dūmon, reikalaudami gudiškų mokyklų ir autonomijos su seimu Vilniuje.[37]

Auganti gudų inteligentija spausdintu žodžiu ėmė kelti gudų sąmonę. 1906 m. pradėjo leisti gudų kalba laikraštį *Naša*

dolia (Mūsų likimas), bet netrukus jį rusų valdžia uždarė. Tada tais pat metais gudai pradėjo leisti ir lotyniškomis raidėmis, ir kirilica dviem laidom laikraštį *Naša niva* (Mūsų dirva). Kaip laikraščiai, taip ir katalikiškųjų mokyklų vadovėliai, lietuvių pavyzdžiu buvo spausdinami lotynų raidėmis, vartojant Č, Š, Ž raides. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą gudų žymesni veikėjai buvo J. Luckevičius, Vilniuje redagavęs rusų kalba leidžiamą laikraštį *Večerniaja Gazeta* (Vakarinis laikraštis), kuriame jis atsargiai gynė gudų interesus, V. Lastauskas, V. Ivanauskas, kun. L. Toločka ir kiti.

Ano meto konservatyvieji rusai, kurių šūkis buvo — rusiškumas, pravoslavija ir absoliutizmas — laikė maištininkais visus, šių principų nepripažįstančius. Jų manymu gudus turėjo visiškai patenkinti rusų mokykla, rusų literatūra ir Pravoslavų Bažnyčia. Norėdami atsverti lenkiškąją įtaką Gudijoje, rusai Vilniuje įsteigė draugiją, kuri su Žemės banko pagalba spausdino specialiai gudų rusinimui skirtą laikraštį, rusų kalba. O lenkų konservatyvieji sluoksniai tuos rusiškumo principus iškeitė į lenkiškumo idėją ir ja norėjo tenkinti katalikiškąją gudų dalį.[38]

Rusų spauda, ypač konservatyvioji, buvo labai priešinga gudų tautiniam sąjūdžiui ir jį laikė tik lenkų intrigų padariniu.[39]

Pirmojo pasaulinio karo metu, gudų negausi inteligentija nebuvo vienodo politiško nusistatymo: optimistai tikėjo iš karą laimėjusios Rusijos gauti Gudijai autonomiją, kiti gi veikėjai teigė, kad tik Rusijai karą pralaimėjus, Gudija galės autonomijos sulaukti. 1915 m. spalio mėn. jau ir Gudijos dalį vokiečiai okupavo. Tada Vilniuje įvairių tautų politinių srovių atstovai pradėjo svarstyti Lietuvos ir Gudijos politinę ateitį. Lenkų partijų demokratinis blokas, jų tarpe ir PPS (lenkų socialistų partija) tada pasisakė už Lietuvos ir Gudijos federaciją su Lenkija. O Vilniaus lenkų komitetas nenorėjo pripažinti nepriklausomybės nei Lietuvai, nei Gudijai ir siūlė Lenkijai šias abi tautas aneksuoti.[40] Tuo metu vokiečių okupacinė valdžia dar nelabai domėjosi nei Gudijos ateitimi, nei jos žemėmis, nes nelaikė Gudijos būsima vokiečių kolonizacine teritorija. Apie Gudijos aneksavimą vokiečiai atsargiau kalbėdavo, negu lenkai. Vokiečiai leido gudams steigti mokyklas gudų gimtąja kalba ir leisti laikraštį *Homan* (Pokalbis).

Kai kurie gudų veikėjai, drauge su lietuviais, buvo šalininkai bendros Lietuvos Gudijos valstybės, 1915 metais bendru atsišaukimu *Į piliečius* viešai pareiškė norą atsteigti Lietuvos ir Gudijos valstybę. Šiam tikslui buvo sudarytas bendras laikinis gudų lietuvių konfederacinis komitetas, pareiškęs viešumai savo nusistatymą, kad Lietuva ir Gudija sudaro bendrą politinį vienetą ir nori būti nepriklausomos.[41] Bet po Rusijos revoliucijos ir gudų ir lietuvių tikslai pakitėjo. Gudų spaudoje atsirado aktualesnių štraipsnių dėl gudų tautos ateities.

1917 m. rugsėjo mėn. pabaigoje Vilniaus lietuvių konferencija išrinko Lietuvos tarybą, kurioje buvo numatytos vietos ir gudų atstovams. Tačiau 1918 m. vasario mėn. įvykusi gudų veikėjų konferencija nepripažino Lietuvos tarybai teisės atstovauti gudams, nors patys gudai nuo bendros valstybės atsteigimo minties neatsisakė, o dar pageidavo susijungti ir su Kuršu, kad ateityje įsteigtoji valstybė gautų laisvą išėjimą į jūrą.

Čia tenka dar pastebėti, kad 1917 m. gruodžio mėn. Vilniaus gudų veikėjai įteikė vokiečių karinės valdžios viršininkui kunigaikščiui Isenburg-Birstein memorandumą, prašydami jį tą memorandumą perduoti Vokietijos kancleriui. Memorandume jie prašė iš gudų žemių steigti nepriklausomą Gudijos valstybę, ją glaudžiai sujungiant su Kuršu.[42] Bet ir po 1917 metų revoliucijos rusai vis vien kreiva akim žiūrėjo į gudų tautinį judėjimą. Bolševikų valdymo pradžioje, 1917 m. gruodžio mėn. 14 d. Minske įvyko gudų tarybų atstovų suvažiavimas, kuriame tie atstovai pasisakė už Gudijos palikimą federacijoje su Rusija ir pripažino Sovietų Rusijos valdžią. Tačiau tame pat suvažiavime buvo balsų ir už Gudijos nepriklausomybę. Dalis to suvažiavimo narių 1917 m. gruodžio 16 dieną slaptai išrinko vykdomąjį komitetą, kaip Gudijos laikinosios vyriausybės pakaitą, įgaliodami jį sušaukti antrąjį gudų suvažiavimą.

Lietuvos Brastos taikos derybų metu 1917 m. pabaigoje ir 1918 m. pradžioje Vokietija nepareiškė jokių pretenzijų į gudų žemes. Bet ir bolševikai taikos derybų delegacijoje neturėjo specialaus gudų atstovo Gudijos reikalams ginti. Todėl 1918 m. vasario 10 d. Lietuvos Brastoje Sovietų Rusijos deryboms su Vokietija nutrūkus ir paliauboms pasibaigus, Sovietų valdžios organai iš Minsko pasitraukė. Tuo tarpu, kol vokiečių okupacinė kariuomenė Minską užėmė, Gudija pasiskelbė nepriklau-

soma valstybe, sudarė savo vyriausybę ir pasiuntė telegramą Vokietijos kaizeriui, prašydama pripažinti nepriklausomą Gudijos valstybę, sujungtą su Vokietija.[43]

Vokiečių, bolševikų bei lenkų okupacijoms Gudijoje besikeičiant, žymesnieji gudų veikėjai vėl pradėjo orientuotis į Lietuvą: tuoj pasiuntė šešis savo atstovus į Lietuvos valstybės tarybą, pradėjo Gardine steigti gudų karinius dalinius ir vadovavo Lietuvoje įsteigtai gudų reikalų ministerijai. Tenka dar pridurti, kad gudų atstovas D. Siemaška buvo Lietuvos delegacijos sudėtyje Taikos kongrese Paryžiuje. 1920 m. spalio 9 d. Vilnių ir jo sritį lenkams okupavus, vietovės, kur gyveno didesnis gudų procentas, atiteko lenkams, o Nepriklausomoje Lietuvoje liko tik labai mažas gudų gyventojų skaičius.

5. Rusai

Lietuvoje rusų gyventojų procentas nebuvo didelis. Kaimuose jų buvo maža, o į miestus iš Rusijos jie neimigruodavo, nes Lietuvoje tuo metu nebuvo didelių pramonės įmonių. 1919 m. Lietuvoje buvo tik apie 2% rusų gyventojų, tuo tarpu kaimyninėje Latvijoje rusų buvo apie 10%, o Estijoje — 8%.

Dar Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės metu daug Rusijos valstiečių dėl sunkių gyvenimo sąlygų Rusijoje bėgdavo į Lietuvą. O kai Maskvos kunigaikštystė dalį Lietuvos teritorijos nukariaudavo, tai drauge su Lietuvos bajorais, vadinamais egzulantais, pasitraukdavo į Lietuvą ir valstiečiai rusai. Egzulantų bajorų ir rusų valstiečių Lietuvoje ypač padaugėjo po pirmojo Lietuvos padalijimo (1772 m.). Tačiau daugumas rusų yra atsiradę Lietuvoje XVII a. pabaigoje, labiausiai dėl religinių persekiojimų. Rusai sentikiai, kuriuos Rusijoje dar vadindavo „raskolnikais" (atskalūnais), atbėgę Lietuvon gaudavo žemės, mokėdavo činšą (t.y. atitinkamą mokestį už žemę) ir daugumas jų vertėsi žemės ūkiu, bet dalis jų kasdavo griovius, piaudavo lentas, bei vertėsi kitais amatais. Jie gyveno savo uždaru gyvenimu, griežtai laikėsi savo papročių bei religijos. Gyvendami Lietuvoje jie išlaikydavo ne tik savo kalbą ir religiją, bet ir fiziškai pasilikdavo „rusiškas tipas", barzdoti, dėvėjo savo tradicinius drabužius, vengė mišrių vedybų ir t.t. Sentikiai daugiausia buvo kurdinami rytinės Lietuvos guber-

nijų dalyse, bet ypač daug jų buvo įkurdinta Kauno gubernijoje apie Jonavą ir Zarasų apskrityje.[44]

1733 m. Rusijos carė Ona sumanė iš Lietuvos susigrąžinti visus sentikius rusus. 1735 m. rusų kariuomenės daliniai Augustavo vaivadijoje rinko rusus ir juos gabeno atgal į Rusiją. Tačiau ir tada daug jų išsislapstė ir pasiliko gyventi Lietuvoje. Paskui 1740 m. Rusijoje net buvo įsteigta speciali komisija ieškoti į kitas valstybes pabėgusių rusų. 1764 m. carė Kotryna II vėl įsakė visiems Augustavo vaivadijos rusams sentikiams sugrįžti į Rusiją.

Dėl rusų valstiečių bėgimo į Lietuvą, Kotryna II vėliau 1792 m. gegužės 15 d. (senuoju stilium) reskriptu paliepė gen. Krečetnikovui okupuoti daugiau Lietuvos teritorijos ir Rusijos valstybės sieną nukelti toliau į vakarus, kad rusų valstiečiai nustotų svajoję apie laisves.[45]

Kotrynos II įsakymas buvo toks: „Jūs turite užimti kiek galima skubiau ir daugiau Lietuvos kunigaikštystės, kad numatomas Lenkijoje visuotinis pašaukimas į karą ir skelbiamos laisvės valstiečiams būtų nustumtos kiek galima toliau nuo mūsų sienų su pagalba mūsų kariuomenės, jums patikėtos".

Manoma, kad po paskutiniojo Lietuvos padalijimo Augustavo (Suvalkų) gubernijoje buvo apie 4.000 sentikių rusų.[46] Lietuvoje pasilikusius sentikius rusus, o vėliau ir kolonistus sentikius caro valdžios organai savotiškai traktavo: jų asmens pažymėjimuose nebuvo įrašoma, kad jie yra sentikiai, bet — pravoslavai. Sentikių dvasininkai neturėjo teisės surašyti gimimo, vedybų bei mirimo metrikų. Tuos dokumentus sentikiams sudarydavo rusų policijos organai, nors visų kitų religijų dvasininkai turėjo teisę tokius dokumentus sudarinėti. Sentikiams nebuvo leidžiama Lietuvoje statytis naujų cerkvių ir buvo trukdoma remontuoti senąsias. Tik nuo 1904 m. gruodžio 4 d. po vadinamojo tolerancijos akto paskelbimo, kai caro įsakymu buvo legalizuotas religijos keitimas, tai ir sentikiams religiniai suvaržymai buvo panaikinti.

Tačiau už lietuvių suteiktą sentikiams globą ir svetingą prieglaudą vėliau, sukilimų ar revoliucijų metu prieš rusų valdžia Lietuvoje, daugumas jų lietuviams atsilygino piktuoju. Pvz., per 1863 m. sukilimą sentikiai rusai įvairiais būdais stengėsi patarnauti caro valdžiai: šnipinėjo sukilėlius, įda-

vinėjo juos rusų policijai, didesnėse rusų sentikių kolonijose sudarydavo vyrų gaujas, kurios plėšė dvarus ir užpuldinėjo sukilėlius.[47] Nepaisant visų carinės Rusijos valdžios taikomų suvaržymų bei persekiojimų, Lietuvos sentikiai rusai 1906 m. sausio 25 - 27 d. suvažiavime Vilniuje pasmerkė 1905 m. revoliucinius įvykius Lietuvoje ir pasiuntė nuolankiausios ištikimybės pareiškimą carui.

Ligi 1863 m. sukilimo Lietuvoje nebuvo didelio rusų kariuomenės skaičiaus, nebuvo labai daug rusų valdininkų bei šiaip rusų kolonistų. Tada Kauno gubernijoje rusai tesudarė vos 0,5 % visų gyventojų. Bet po 1863 m. sukilimo carinė valdžia ryžosi Lietuvą kolonizuoti rusais, dalydama kolonistams lietuvių dvarus. Tačiau ši rusų kolonizacija Lietuvoje nebuvo sėkminga: kaimas paliko lietuviškas, rusėjo tik miestai, kur spietėsi rusų valdininkija bei kariuomenė. Rusų pravoslavų gyventojų skaičius vis dėlto didėjo. Pvz., 1888 m. Kauno gub. jau buvo 34.382 rusų pravoslavų, sentikių — 28.716, įvairių rusų sektantų — 911.[48] Per septynerius metus, t.y. iki 1895 m. pravoslavų paaugo ligi 41.696, o rusų sentikių sumažėjo ligi 26.622.[49]

Rusų kultūros įtaka Lietuvoje buvo nežymi, nors Rusija Lietuvą jau valdė 120 metų. Daugiau rusų kultūrinės įtakos buvo galima pastebėti tarp inteligentų, kurie ėjo mokslus rusiškose aukštosiose mokyklose, gyveno rusų aplinkoje, naudojosi rusų spauda, literatūra, domėjosi rusų kultūriniu gyvenimu, menu, teatru ir t.t. Kaimo gyvenimui nei rusų mokykla, nei Lietuvoje buvusi rusiškoji valdininkija, nei pagaliau tarnavimas rusų kariuomenėje daug įtakos nepadarė. Tatai galima paaiškinti tuo, kad Rusijos valdžia į imperijos pakraščius dažniausiai skirdavo juodašimčius valdininkus, pravoslavijos ir rusų tautybės fanatikus, kurie vietos žmonėse sukeldavo tik neapykantą rusams.[50]

Po Pirmojo pasaulinio karo daug iš Lietuvos pabėgusių rusų caro valdininkų bei kolonistų negrįžo į Lietuvą ir todėl etnografinėje Lietuvoje rusų gyventojų skaičius iš 5% sumažėjo ligi 2%. Todėl po Pirmojo pasaulinio karo, atsteigiant nepriklausomą Lietuvos valstybę, rusų gyventojų mažuma jokio politinio vaidmens nevaidino. Atsikūrusioje Lietuvoje rusai buvo laikomi tokiais pat piliečiais, kaip ir kiti Lietuvos gyventojai ir dėl jų tautybės teisės jiems nebuvo siaurinamos.

6. *Vokiečiai*

Vokiečių atsiradimo Lietuvoje istorija nėra paini, nes tradiciškai manoma, kad vokiečiai pradėjo keltis į Lietuvą ir kurtis, kai Lietuvos Didysis kunigaikštis Gediminas laiškais kvietė atvykti į Lietuvą kitų šalių pirklius ir įvairių specialybių amatininkus. Betgi Vytauto Didžiojo politika, siekianti patraukti iš Vakarų Europos Lietuvon daugiau specialistų, buvo sėkmingesnė, nes jis Lietuvos miestams suteikė savivaldą (Magdeburgo teises) — Vilniui — 1387 m., Lietuvos Brastai — 1390 m., Gardinui — 1391 m., vėliau — Kaunui — 1408 m. ir t.t. Vokiečiai, gaudami Didžiojo kunigaikščio privilegijų, kūrėsi miestuose ir vertėsi prekyba bei amatais.

XIX a. pradžioje Suvalkų kraštas trumpą laiką priklausė Prūsijai, bet ir per tą trumpą laiką Prūsijos valdžia buvo pradėjusi vokiečių kolonizaciją ir Lietuvos kaimuose. Taip pat ir rusų valdymo metu nedidelis procentas vokiečių pirkdavosi Lietuvoje žemių arba jas nuomodavo, ypač Prūsijos pasieniuose, nes Rusijos valdomoje Lietuvoje vokiečių teisės nebuvo siaurinamos. Daugiau stambiųjų vokiečių žemvaldžių dvarininkų atsirado Lietuvoje, kada caras savo ištikimus aukštuosius valdininkus vokiečius pradėjo apdovanoti dvarais Pabaltijo srityse, pvz., Totlebenus, Hilferdingus ir kt. Dėl Vokietijos reformacijos įtakos ne tik Lietuvos vokiečiai, bet ir tam tikras skaičius lietuvių buvo priėmę reformuotą religiją ir jie ilgainiui, ypač dėl vokiečių dvasininkų įtakos, suvokietėjo, tuo įsigydami daugiau teisių, negu katalikai lietuviai.

Lietuvos nepriklausomybės metu ligi Klaipėdos krašto prijungimo vokiečių gyventojų skaičius nebuvo didelis — apie 40.000, ir jie nesudarė nė 1,5%. Betgi su Klaipėdos kraštu vokiečių gyventojų buvo daugiau kaip 4%. Nepriklausomybės metu vokiečiai daugiausia gyveno Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Tauragėje, Šakiuose ir kitur. Stambesnėse vietose jie turėjo savo bendruomenes, bažnyčias, mokyklas, o Kaune ir gimnaziją. Būdami nedidelė tautinė mažuma, vokiečiai buvo lojalūs Lietuvos gyventojai, dalyvavo Lietuvos kultūriniame ir politiniame gyvenime, visą nepriklausomybės laiką išrinkdavo savo atstovą į seimą. Tačiau kai 1933 m. Vokietijoje įsigalėjo Hitleris, tai hitlerizmo sąjūdis patraukė ne tik Klaipėdos krašto vokiečius, bet ir dalį Lietuvos vokiečių, ypač jaunimą, kurie ėmė rodyti daugiau lojalumo Hitlerio Vokietijai, negu Lietuvai.

7. *Totoriai*

Totoriai Lietuvoje atsirado senais laikais. Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje jau gyveno daugiau kaip 9 tūkstančiai totorių, kurie buvo atkilę iš Aukso ordos arba Krymo. Esą, pirmieji totoriai apsigyvenę Lietuvoje apie 1324 m. Šios žinios randamos pranciškonų metraščiuose.[51] Pirmieji Lietuvoje įsikūrę totoriai buvo laisvieji imigrantai, nes pas Vytautą Didįjį bėgo politiniai emigrantai chanai su savo artimaisiais ir dvariškiais. Vėliau totorių skaičių Lietuvoje papildė karo belaisviai. Tuo metu daugiausia totorių buvo įkurdinta apie Trakus, Alytų, Butrimonis, Kriavą, Punią bei Naugarduką. Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas, išsivedęs iš Krymo 11.000 totorių, juos įkurdino Gardino srityje. Bet ir Suvalkų gubernijoje netoli Kalvarijos keliuose kaimuose taip pat gyveno totorių. Todėl Lietuvoje ypač Vilniaus ir Trakų apylinkėse yra labai daug vietovardžių „totorių" ar „totoriškių" pavadinimais, bet tokiais pat vardais yra kaimų net ir apie Biržus bei Rokiškį.[52] Tokiu totorišku kamienu yra ir pavardžių.

Atsikėlę Lietuvon totoriai nepateko vietos lietuvių bajorų priklausomybėn, bet pasiliko priklausomi tik nuo Lietuvos didžiojo kunigaikščio. Už jiems suteiktą žemę ir privilegijas totoriai turėjo atsilyginti karo tarnyba. Jie, kaip ir visi bajorai, buvo įrašomi į karo prievolininkus ir savo vadų vadovaujami eidavo į karą. Dar XVIII a. Lietuvos kariuomenėje buvo kelios totorių karių vėliavos, kurios turėjo po 200 - 600 vyrų, ginkluotų kardais, pistoletais, ietimis.[53]

Totoriai dalyvavo ir 1863 m. sukilime. Po sukilimo kaip ir kitiems to sukilimo dalyviams, ir totoriams buvo pritaikytos caro valdžios represijos: buvo atimami ginklai, konfiskuojami jų turtai, dedamos kontribucijos. Drauge su kitais Lietuvos gyventojais jie turėjo mokėti mokesčius rusų cerkvėms išlaikyti, jiems taip pat buvo draudžiama lotynų abėcėle rašyti įrašus ant paminklų kapinėse. Betgi vėliau rusų valdžia totoriams panaikino visus šiuos draudimus, nevaržė jiems mokytis, mahometonams pripažino bajorystę, jie galėjo tarnauti rusų valdžios įstaigose, policijoje, nemokėjo nuosavybės mokesčių. Išliko tik vienas draudimas — ir jiems neleido vartoti maldų knygų lotynų abėcėle.

Pirmuosius savo maldų namus — mečetes, Lietuvoje totoriai pasistatė dar Vytauto Didžiojo laikais. Vėliau mečetes statyti jie turėjo gauti leidimą iš Vilniaus vyskupo. Daugumas totorių Lietuvoje išliko mahometų religijos, bet vis dėlto ir jų dalis asimiliavosi, priėmė katalikų ar pravoslavų tikybą ir nutauto. Iš sulietuvėjusių totorių giminių yra žinomos Tallat-Kelpšos, Botyriai, Bukotai, Bulotai ir kt. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą keturiose Lietuvos gubernijose buvo priskaitoma ligi 20.000 totorių.[54] Vilniaus gubernijoje totorių gyveno apie 2,5 tūkstančio.[55]

8. Karaimai

Ypatingą, nors ir negausią, Lietuvos gyventojų etninę grupę sudarė karaimai, žydų tikybinės sektos nariai. Jie atsikėlė Lietuvon iš Krymo drauge su totoriais Vytauto Didžiojo laikais, ir daugumas jų buvo įkurdinti Trakuose, šiek tiek Panevėžyje. Kadangi dėl savo skirtingos tikybos bei papročių jie nesimaišė su kitais vietos gyventojais, tad jų skaičius nedidėjo, bet mažėjo. Lietuvos teritorijoje drauge su Vilniaus kraštu karaimų buvo apie 400 - 600 asmenų.

NUORODOS

1 R. Jasas, L. Truska, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyventojų surašymas 1790 m.*, 1972 m. 5 psl.
2 R. Jasas, L. Truska, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos gyventojų surašymas 1790 m.*, 1972 m. 6 psl.
3 J. Jakubowski, *Tautiniai santykiai ligi Liublino unijos*, (vertimas iš lenkų k.), 1921 m. 9 - 10 psl.
4 E. Starczewski, *Możnowładstwo polskie na tle dziejów*, 1914 m. 228 psl.
5 K. Pakštas, Gudijos santykiai su Lietuva, — *Aidai*, 1956 m. 3 nr. 115-116 psl.
6 Glagolev, Novyja svedenija o čislennosti i obitališčiach Litovskogo plemeni, — *Žurnal Ministerstva Vnutrennych Del*, 1851 m. 34 dalis, 107 p.
7 A. Janulaitis, *M. Akelaitis*, 1969 m. 18 psl.
8 A. Smetona, Lietuvių žemė ir jų skaičius, — *Raštai III t.* 1930 m. 44 p.
9 K. Pakštas, Earliest Statistics of Nationalities and Regions in Old Lithuania, — *Commentationes Balticae* IV-V t. 1958 m. 10 psl.
10 R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis Lietuvoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai Istorija* VII t., 1965 m. 89 psl.
11 A. Bulat (Bulota), Litovcy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gosudarstvach*, (red. A. Kastelianskij), 1910 m. 429 psl.
12 T. Norus, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 20 psl.
13 E. Zechlin, *Westrussland in seiner Bedeutung fuer die Entwicklung Mitteleuropas*, 1917 m. 73 psl.
14 G. Gothein, *Das Selbstaendige Polen als Nationalitaetenstaat*, 1917 m. 25 psl.
15 J. Wronka, *Kurland und Litauen*, 1917 m. 66 psl.
16 K. Pakštas, Amerikos oficialioji nuomonė Lietuvos ribų klausimu, — *Aidai*, 1959 m. 5 nr. 194 psl.
17 A. Rimka, *Lietuvos ūkis*, ²1922 m. 20 psl.
18 A. Rimka, *Lietuvos ūkis*, ²1922 m. 31 psl.
19 W. Abraham, Polska a chrzest Litwy — *Polska a Litwa*, 1914 m. 14 psl.
20 P. Jasenica, *Polska Jagiellonów*, 1964 m. 30 psl.
21 W. Studnicki, *Die polnische Ostmarkenfrage*, 1917 m. 34 psl.
22 *Institut badań praw narodowościowych*, 1929 m. 2 psl.
23 Zd. Budecki, *Stosunki polsko — litewskie po wojnie światowej 1918 - 1928*, 1928 m. 10 psl.
24 L. Wasilewski, *Die Ostprovinzen des alten Polenreichs*, 1916 m. 55 psl.
25 H. Paszkiewicz, Litwa przedchrześcijańska — *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, (Alma Mater Vilnensis)*, 1955 m. 48 psl.

26 J. Jakubowski, Język polski w Kowieńszczyznie — *Przeglad Współczesny*, 1930 m. 95 nr. 452 psl.
27 A. Smetona, *Lietuvių santykiai su lenkais*, 1930 m. 175 - 176 psl.
28 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1947 m. I t. 119 psl.
29 W. Studnicki, *W sprawie stosunku politycznego Polski do jei ziem wschodnich*, 1919 m. 27 psl.
30 W. Sukienicki, Polska a Litwa — *Zezsyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 87 psl.
31 A. Kirkor, *Živopisnaja Rossija*, 1882 m. III t. 17 - 19 psl.
32 A. Janulaitis, Aus den sozialen und wirtschaftlichen Kaempfen in Litauen, — *Die Neue Zeit*, II t. 1916 m. 14 nr. 431 psl.
33 W. Gribowski, *Das Staatsrecht des Russischen Reiches*, 1912 m. 40 psl.
34 Z. Rabinowitsch, *Lithuanian Hasidism*, 1970 m. 39 psl.
35 W. Sukienicki, Polska a Litwa -*Zeszyty Historyczne*, 1970 m. 17 nr. 105 psl.
36 P. Scheibert, Der weissrussiche politische Gedanke bis 1919, — *Jomsburg, 1938 m. 2 sąs.* 341 psl.
37 A. Novina, Belorussy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gosudarstvach*, (red. A. Kastelianskij). 1910 m. 392 psl.
38 A. Novina, Belorussy — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gosudarstvach*, (red. A. Kastelianskij), 1910 m. 395 psl.
39 P. Scheibert, Der weissrussische politische Gedanke bis 1919 — *Jomsburg, 1938 m. 2 sąs.* 343 psl.
40 P. Scheibert, Der weissrussische politische Gedanke bis 1919 — *Jomsburg, 1938 m. 2 sąs.* 345 psl.
41 P. Scheibert, Der weissrussische politische Gedanke bis 1919 — *Jomsburg, 1938 m. 2 sąs.* 345 psl.
42 K. Okulicz, Podziel ziem W. Ks. Litewskiego (1915 - 1923 - 1940) — *Dzieje ziem W. Ks. Litewskiego (Alma Mater Vilnensis)*, 1953 m. 123 p.
43 K. Okulicz, Podziel ziem W. Ks. Litewskiego, (1915 - 1923 - 1940) — *Dzieje ziem W. Ks. Litewskiego (Alma Mater Vilnensis)*, 1953 m. 123 p.
44 A. Kirkor, *Živopisnaja Rossija*, 1882 m. III t. 14 psl.
45 W. Smoleński, *Studja historyczne*, 1925 m. 58 psl.
46 B. Tykiel, Kilka uwag historyczno statystycznych o gubernii Augustowskiej, — *Biblioteka Warszawska*, 1857 m. 669 psl.
47 W. Wielhorski, Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe, — *Dzieje ziem W. Ks. Litewskiego (Alma Mater Vilnensis)* 1953 m. 221 p.
48 *Pamiatnaja knižka* na 1889 god, 1888 m. 210 - 211 psl.
49 *Varpas*, 1896 m. 1 nr.
50 Vaižgantas, Lenkų okupuotame Vilniuje, — *Raštai II t.* 1922 m. 29 p.
51 W. A. Losocki, O litewskich tatarach, — *Pamiętnik wileński*, 1972 m. 372 psl.
52 S. Szyszman, *Osadnictwo karaimskie na ziemiach W. Ks. Litewskiego*, 1936 m. 8 - 10 psl.
53 W. A. Losocki, O litewskich tatarach — *Pamiętnik wileński*, 1972 m. 374 psl.
54 L. Wasilewski, *Litwa i jei ludy*, 1907 m. 22 psl.
55 P. Klimas, *Le gouvernement de Vilna*, 1919 m. 11 psl.

III

Lietuvos gyventojų lenkinimas

1. Bažnyčios vaidmuo

Atsižvelgiant į ilgą Lietuvos ir Lenkijos valstybių santykiavimą ir jų bendrą istorinę praeitį, reikia kiek plačiau žvelgti į lietuvių lenkinimo problemą.

Dėl susidarusių istorinių sąlygų lietuviai pavėluotai priėmė katalikų tikėjimą, lenkams tarpininkaujant. Lenkų dvasininkija buvo glaudžiai suplakusi katalikų religiją su tautiškumu ir su lenkybe. Tas lenkiškojo nacionalizmo principas labai įsigalėjęs Lenkijoj, drauge su katalikybe buvo mėginamas perkelti ir Lietuvon. Lenkų dvasininkai, atvykę į Lietuvą, nesistengė išmokti lietuvių kalbos, bet pirmiausiai mėgino Lietuvos diduomenę palenkti lenkiškumui. Todėl lenkų kunigų skelbiamoji katalikybė buvo vadinama „lenkų religijos" vardu (Polska wiara). Lietuviams krikštą priėmus, 1388 m. buvo įsteigta pirmoji Vilniaus vyskupystė, 1417 m. — antroji — Medininkų vyskupystė, kuri vėliau buvo pavadinta Žemaičių vyskupyste ir tik 1797 m. — trečioji Vygrių vyskupystė, 1818 m. pavadinta Seinų vyskupyste. Pastaroji apėmė ir dalį lenkų gyvenamos teritorijos. Kadangi iš Lenkijos atvykusieji dvasininkai nesimokė lietuvių kalbos, todėl ir jų misijų darbas tarp lietuvių pradžioje nebuvo sėkmingas. Bet miestuose dėl dvasininkų įtakos vietos žmonės pramokdavo lenkiškai ir steng-

davosi lenkiškai kalbėti su dvasininkais. Tuo būdu Lietuvoje ir Gudijoje atsirado lenkiški židiniai ne dėl atvežtų iš Lenkijos kolonistų, bet dėl vietoje susidariusių sąlygų, kaip dvasinio gyvenimo apraiška.[1]

Lietuvos didieji kunigaikščiai, Jogailaičiai, rėmė lietuvių kalbos vartojimą ir rūpinosi, kad bažnyčiose pamokslai būtų sakomi lietuvių kalba ir skirdavo beneficijas kunigams, mokantiems lietuvių kalbą.[2] Bažnyčias Lietuvoje dažnai statė kunigaikščiai arba didikai, aprūpindami jas beneficijomis, todėl jie beneficijų aktuose dažnai įrašydavo sąlygą, kad naujai steigiamoje parapijoje pamokslai būtų sakomi lietuviškai. Pvz., 1520 m. Didysis Lietuvos kunigaikštis Žygimantas įrašė sąlygą, kad Žiežmarių ir Eisiškės parapijose su Semeliškės filija kunigai mokėtų lietuviškai.[3]

Tokie pat reikalavimai buvo įrašyti Alytaus, Rudninkų, vėliau Stakliškių, Ikaznės, Punsko, Pajevonio, Prienų, Lapių, Lavoriškės parapijose ir kitur. Grafas J. Tiškevičius, Sužionių bažnyčios (netoli Pabradės) fundatorius, taip pat įrašė sąlygą, kad papildomos pamaldos ir pamokslai būtų išimtinai lietuviški. Tik kunigas lenkininkas J. Borodzicz, kilimo iš Kauno srities, prieš Pirmąjį pasaulinį karą balsavimo būdu pašalinęs jo supratimu priverstines lietuviškas pamaldas iš Sužionių bažnyčios.[4]

Pirmasis Žemaičių vyskupas, o paskui Vilniaus vyskupas, Motiejus Trakiškis (miręs 1453 m.) reikalavo, kad kunigai lenkai išmoktų lietuviškai ir žmonėms patarnautų jiems suprantama kalba. Jis vengdavo šventinti į kunigus lietuviškai nemokančiųjų.[5] Ir Vilniaus vyskupas Albertas Vaitiekus Taboras (miręs 1507 m.) 1501 m. gavo iš Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Aleksandro privilegiją skirti kunigus ir į patronatines parapijas. Kadangi vyskupas Albertas Vaitiekus pats mokėjęs lietuviškai, tai jis suprato reikalą, kad be lietuvių kalbos mokėjimo kunigai negalėsią tinkamai atlikti savo pareigų, t.y. mokyti religijos tiesų. Todėl jis ir pageidavo skirti ir į patronatines parapijas tik mokančius lietuvių kalbą kunigus. Taip pat Vilniaus vyskupas Paulius Alšėniškis (miręs 1555 m.) teigė, kad dvasininkai negalės išsiversti be lietuvių kalbos mokėjimo, katalikų tikėjimą skelbdami.[6] 1515 m. popiežiaus nuncijus Comuleus, vizituodamas Lietuvą, savo pranešime popiežiui atkreipė dėmesį, kad daugelyje Lietuvos parapijų yra daug

lietuviškai nemokančių kunigų, kurie netinka pastoraciniam darbui. Ir kaip gerą pavyzdį jis nurodė Ikaznės parapiją, kurioje buvo kunigas lietuvis ir gerai mokėjo lietuviškai kalbėti.[7] Bet tik po daugelio metų 1649 m. Vilniaus vyskupijos konsistorija nutarė, kad Vilniaus seminarijos klierikai privalo išmokti lietuviškai kalbėti.[8]

Lietuvos Katalikų Bažnyčios viršūnėje ilgą laiką buvo lenkų kilimo arba sulenkėję dvasininkai. Jie valdė Vilniaus, Seinų ir Žemaičių vyskupystes, nuo jų priklausė ir kunigų skyrimas į parapijas. Nors lietuviškai mokančių kunigų vėliau ir netrūko, bet vyskupijų valdytojai paprastai kunigus lietuvius skirdavo ne tik į menkesnes parapijas, bet į gudiškas ar lenkiškas, o lietuvių kalbos nemokančius kunigus lenkus skirdavo į lietuviškas parapijas. Lenkiško nusistatymo vyskupai valdė Lietuvos vyskupystes beveik ligi Pirmojo pasaulinio karo.[9]

Lietuvos dvasininkija pradžioje lenkino tik aukštuomenę — Lietuvos bajoriją, o drauge su tuo vyko ir lenkiška įtaka Lietuvos kultūriniam gyvenimui. Yra neginčijama istorinė tiesa, kad Lietuvos kunigų seminarijose (Varniuose, Kaune, Vilniuje, Seinuose) greta lotynų kalbos visa kita buvo dėstoma lenkų kalba, o ir iš klierikų reikalaujama seminarijos sienose kalbėti tik lenkiškai. Lenkų kalba palengva plito ne tik aukštuomenėje, tarp turtingųjų bei apsišvietusių žmonių, bet ir mokyklose — ne vien katalikiškose, o ir reformatų. Pamažu lietuvių kalba paliko už mokyklos sienų ir ji buvo vartojama tik kai kuriose pradžios mokyklose, kaip pagalbinė priemonė mokyti lenkų kalbos bei skaičiavimo.

Lenkėjimo procesas Lietuvoje pradžioje vyko palengva, vėliau antroje XIX a. pusėje dėl tam tikrų politinių sąlygų (spaudos uždraudimo ir kt.) lenkėjimas pradėjo spartėti ypač apie Vilnių, Kauną, Kėdainius, Daugpilį. Bažnyčios polonizacija visoje Lietuvoje ypač sustirpėjo po 1863 m. sukilimo. XVI a. dar visiškai lietuviškos buvo ir Alukšta, Gryva, Krėslava Tose vietovėse greta lietuvių kalbos buvo pradėta vartoti lenkų ir rusų kalba, kai ten atsirado rusų sentikių.

Kauno ir Vilniaus gubernijų tam tikrų vietovių lenkėjimas vyko dar XIX a. pabaigoje ligi lietuvių tautinio atgimimo pradžios. Tik kova dėl tautinių ir socialinių reikalų ten lenkėjimą sulaikė.

Lenkų istoriko J. Jakubowskio tvirtinimu Kauno ir Vilniaus srityse lenkų kalbos salos atsirado tik antroje XIX a. pusėje, lenkėjimui palaipsniui vykstant.[10] Žemaitijos bajorija, ypač smulkioji, ilgiau išliko lietuviška. Tuo tarpu Rytų Lietuvos kaimo gyventojai buvo lyg ir amorfinė masė, iš kurios lenkų ar jau sulenkėjusi lietuvių dvasininkija ir sulenkėję bajorai formavo lenkiško nusiteikimo asmenis, tikriau sakant, pradėjo ir juos nutautinti.

Vadinamuosiuose pakraščiuose — Rytų Lietuvoje — Vilniaus bei Seinų vyskupystėse lenkinimas buvo vykdomas su tikslu suvienodinti pridėtines pamaldas. Tose srityse lietuvių kalba buvo svetima gudams ir lenkams, o lenkų kalba jungė gudus ir lenkus prieš lietuvius. Kadangi lenkams buvo teikiama visokių privilegijų parapijose, neatsižvelgiant į jų skaičių, tai pridėtinės pamaldos ten vyko dažniausiai tik lenkiškai. Tautiniam susipratimui kylant, ir lietuviai suskato rūpintis, kad gautų pridėtinių pamaldų lietuvių kalba proporcingai lietuvių skaičiui ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijos miestuose, kur lenkai jau buvo sutapatinę kataliko sąvoką su lenko sąvoka.[11] Tokių pastangų padarinys buvo, pvz., tas, kad 1891 m. pirmą kartą Petrapilyje šv. Kotrynos bažnyčioje buvo pasakytas pamokslas lietuviškai.

XVII a. pradžioje Lietuvos bajorija pradėjo lenkėti, o lenkėjimo procesas ypač sustirpėjo XVIII a. ir XIX a. pradžioje. Sulenkintoji lietuvių aukštuomenė turėjo didelės įtakos kitų luomų nutautinimui. Jeigu katalikybės įvedimo pradžioje lietuviškoji bajorija reikalaudavo pamaldų lietuvių kalba, tai vėliau, priešingai, bajorija savo apylinkėse padėdavo lietuviškas pamaldas panaikinti. Net kai kurie vyskupai ėmė skųstis, kad didikai niekina savo kalbą, nes kai būdavo pradedami sakyti pamokslai lietuviškai, tai jie išeidavę iš bažnyčios.[12] Yra žinių, kad kai kurie kunigai net mėgino bausti žmones, nemokančius maldų lenkų kalba. Toks įvykis išaiškėjo 1767 m. Dubingių dvaro byloje, su Dubingių klebonu Pr. Stankevičium, dėl parapijos padarytų skriaudų valstiečiams. Dvaras atstovavo teisme savo valstiečiams, kuriuos kun. Pr. Stankevičius bausdavo už nemokėjimą „poterių" lenkiškai, nors tie valstiečiai mokėjo melstis lietuviškai. Tačiau vėliau, XVIII a. Vilniaus vyskupystės konsistorija priverstinį būdą mokytis poterių lenkų kalba jau laikė normaliu reiškiniu.[13]

Sulenkintieji kaimiečiai iš visų lenkinimo pastangų tegavo tik sudarkytą savąją kalbą.

2. Kovos su lenkinimu Vilniaus vyskupystėje

Platesnis lietuvių tautinis sąjūdis prasidėjo tik XIX a. antroje pusėje. Lietuviškoji gimnazijų moksleivija, studentija ir lietuviškai nusiteikusieji kunigų seminarijų klierikai ėmė organizuoti įvairius ratelius ir kuopeles, sekdami Vakarų Europoje kylančiais tautiniais sąjūdžiais, pradėjo nagrinėti lietuvių tautos praeitį, jos liūdną dabartį ir būdus, kaip išsilaisvinti iš rusų priespaudos.

Po 1863 m. sukilimo numalšinimo, greta lenkinimo, prasidėjo intensyvesnis lietuvių tautos rusinimas per mokyklas, per administraciją ir kolonizavimu. Todėl vėliau jaunam atgimimo sąjūdžiui teko kovoti dviem frontais — ir su polonizacija, ir su rusifikacija. Augantį lietuvių tautinį sąjūdį lenkai laikė rusų valdžios intrigų padariniu. Betgi lietuviai niekada nebuvo rusų valdžios globojami, o atvirkščiai, visą laiką buvo caro valdžios persekiojami. Tačiau, nepaisant rusų persekiojimų ir lenkų didelės paniekos lietuvybei, tautinis sąjūdis augo, plėtėsi, įtraukdamas į aktyvią veiklą vis platesnes gyventojų mases.

Į tautinį lietuvių atgimimo sąjūdį įsitraukė ir daug lietuvių kunigų, kurie pirmiausiai plačiu mastu pradėjo kovoti dėl pridėtinių pamaldų lietuvių kalba ne tik lietuviškose, bet ir mišriose parapijose. 1882 m. kunigas A. Burba pirmasis pradėjo sakyti pamokslus lietuvių kalba Žaslių bažnyčioje. Jo pavyzdžiu pasekė ir daugiau lietuvių kunigų ir taip pradėjo plisti lietuviškas religinis atgimimas. Tada ir Vilniaus vyskupystės valdytojas L. Zdanavičius 1890 m. padarė lietuviams tam tikrų nuolaidų ir leido kai kuriose parapijose vartoti lietuvių kalbą.[14]

Be kunigų Jono ir Aleksandro Burbų Vilniaus vyskupystėje lietuviškoje veikloje pradėjo dalyvauti kunigai S. Gimžauskas, St. Stakelė, Jagminas ir kiti. Kun. Gimžauskas, Varėnos parapijos klebonas, išsimokslinęs, ramaus ir taikingo būdo žmogus, sugebėjo padaryti didelę įtaką savo parapiečiams, išmokė juos lietuviškai kalbėti maldas, nes iki tol jie lenkišku žar-

gonu kalbėdavę ne maldas, o tik kažkokias iškreiptų lenkiškų žodžių nesąmones. Tokių išdarkytų maldų pavyzdžių nemaža yra užrašę M. Römeris, Z. Žemaitis, kan. K. Prapuolenis ir kiti. (Kan. Prapuolenis šiuo klausimu parašė ir 1913 m. išspausdino knygą, pavadintą *Polskie Apostolstwo w Litwie*, kuri sukėlė smarkią reakciją lenkų nacionalistinėje spaudoje. 1918 m. K. Vairas-Račkauskas šią knygą išvertė į lietuvių kalbą, o J. Gabrys — į prancūzų kalbą.)

Kan. S. Gimžauskas savo veikla buvo pavyzdys ir daugeliui kitų lietuvių kunigų, kurie, patekę į lietuviškas parapijas, ne tik lietuviškai visas pamaldas laikydavo, bet pradėjo platinti ir lietuviškąją spaudą. Jie platino ne vien maldaknyges ir religinio turinio knygeles, bet ir pasaulietiško turinio knygas. O XIX a. pabaigoj ir XX a. pradžioje kunigai lietuviai jau buvo pradėję kovą su monopoline lenkybe bažnyčiose visose vyskupystėse — Vilniaus, Žemaičių (Kauno) ir Seinų. Tuo metu Vilniaus vyskupystėje vyskupai ar vyskupysčių valdytojai buvo tik lenkai arba sulenkėję lietuviai (pvz., Audzejonis-Audziejewicz), kurie netrukdę Vilniaus vyskupystės kurijoje kunigams lenkams skelbti „lenkų religiją".

Nors po 1863 m. sukilimo carinė biurokratija pradėjo kovą su Lietuvos ir Gudijos polonizatoriais, tačiau lenkų dvasininkai varė lenkinimo darbą ir toliau. Kai Vilniaus katalikų dvasinė akademija 1842 m. buvo nukelta į Petrapilį, jai visą laiką vadovavo prolenkiško nusiteikimo dvasininkai. Žemaičių kunigų seminarijai jie sudarė tokią mokslo programą, kad seminarijos klierikai homiletiką (pamokslų sakymo mokslą) mokytųsi tik lenkiškai, nors visi kiti mokslo dalykai buvo dėstomi lotynų kalba. Nepaisant to, kad šios seminarijos vadovybė prašė pakeisti homiletikos dėstymo kalbą į lietuvių (žemaičių) kalbą, homiletikos dėstymas lenkų kalba išliko ligi 1875 m.[15]

1897 m. Vilniaus vyskupu buvo įšventintas St. Zverovičius (Zwierowicz), kuris buvo labai veiklus pastoracijos darbuose, kovodamas su rusų administracija, bet nemaža dėmesio skyrė ir lietuvių lenkinimui. Kun. Rakausko duomenimis, 1893 m. Vilniaus vyskupystėje iš 62 lietuviškų parapijų 23 parapijose pamokslai buvo sakomi tik lenkiškai, 11 — lenkiškai ir lietuviškai ir tik 28 — lietuviškai.[16]

Lietuviai kovojo dėl pamokslų lietuviškai, o lenkai triukšmavo ne tam, kad tam tikrų teisių įgytų sau, bet kad jas atimtų

iš kitų. Todėl vėliau po 1905 m. Didžiojo Vilniaus seimo mišriomis parapijomis buvo sutarta laikyti tokias parapijas, kuriose ne mažiau kaip 300 asmenų namuose vartoja kitą kalbą, negu parapiečių daugumas. Kunigai, užtariantys lietuvius, lenkų buvo vadinami šovinistais, litvomanais, o kunigai lenkai, skelbusieji neapykantą lietuviams, būdavo iš vikarų pakeliami į klebonus.[17]

1902 m. kun. Ig. Šaparas pasiskundė Vilniaus vyskupystės administratoriui kan. Pranckevičiui (Frąckiewicz) ir Romos Katalikų bažnyčios konsistorijai, kad jį Vilniaus vyskupystės dvasinė vyriausybė jau antrą kartą atleido iš lietuviškos parapijos klebono pareigų (Kalvių parapijoje — Trakų aps., ir Labanoro — Švenčionių aps.) ir paskyrė į gudišką parapiją vikaru, nors jis niekuo nebuvo nusikaltęs. Šiuo reikalu kun. Šaparas su kun. Šakėnu ir Kalvių parapijos keliais parapiečiais nuvyko pas Vilniaus vyskupystės administratorių. Parapijos atstovai su ašaromis prašė vyskupystės administratorių skirti jiems kunigą lietuvį ir leisti melstis gimtąja kalba. Vyskupystės administratorius jiems atsakęs: „Mano mieli, jei nemokate ir nesuprantate lenkiškai, tai nedidelis daiktas: nevaikščiokit bažnyčion ir į išpažintį.“ O kun. Šaparui pasakęs: „Jei tu drįsi lietuviškai kalbėti su žmonėmis, tada aš atimsiu kunigystę.“ [18]

Kai jaunieji kunigai lietuviai pajuto lenkų varomą Rytų Lietuvoje smarkią nutautinimo akciją, tai kunigai Gimžauskas ir Al. Burba griebėsi organizuoti atsparą. Į tą jų kovą jungėsi ir J. Basanavičius, J. Tumas ir kt. Buvo net įsteigtas *Rytiečiams šviesti fondas*, arba vadinamasis J. Tumo fondas. XX a. pradžioje Vilniaus vyskupystėje Joniškio parapijoje vysk. E. Roppas leido laikyti pridėtines pamaldas lietuvių kalba su lietuviškais pamokslais. Lenkai nebuvo tuo patenkinti ir 1911 m. toje bažnyčioje įvyko riaušės, kurių svarbiausias kurstytojas buvo dvarininkas Zajączkowski, nors vėliau už tai jis buvo teismo nubaustas vieneriais metais kalėjimo. Ne tik Joniškyje, bet ir kitose Vilniaus vyskupystės vietose, pvz., Giedraičiuose, Gelvonyse, Švenčionyse, Švėnčionėliuose, Alovėje, Pivašiūnuose, Eišiškėse, Butrimonyse, Stakliškėse, Rodūnioje, Ikaznėje vyko kovos dėl lietuviškų pamaldų. Visose šiose parapijose buvo daug lietuvių, bet lietuviškos pamaldos ten jau nebebuvo laikomos.[19]

XIX a. pabaigoje po daugelio riaušių bažnyčiose dėl lietuviškų pamaldų, tuo reikalu kilo polemika ir spaudoje. Lietuvių pradėtoji kova su lenkinimu greitino tautinį susipratimą ne tik lietuvių, bet ir gudų. Tuo metu Lietuvoje jau pradėjo nykti senoji „lietuvio" sąvoka, o jos vieton kilo moderni tautinio požymio sąvoka. Vilniaus krašto bažnytinės kovos, o kai kada peštynės, buvusios naudingos ir lietuviams, ir lenkams, tiek, jog jos padėjo žmonėms tautiškai subręsti, apsispręsti ir įsisąmoninti istorinės Lietuvos ir lietuvio sąvoką.[20]

Kartais į šias lietuvių ir lenkų kalbines kovas įsikišdavo ir rusų administracija, kai kada paremdama vienus, kai kada — kitus. Kai parapiečiai lenkų kunigų buvo nepaprastai stipriai sukurstomi, tai rusų administracija tokių didesnių išsišokimų jau netoleruodavo. Kartais kaltininkus ir teismas nubausdavo. Mišriose vietovėse arba daugiau gudų gyvenamose vietovėse lenkų kunigai ir dvarininkai norėjo tas vietoves visiškai sulenkinti.[21]

Kovai su lenkinimu XIX a. pabaigoje Vilniuje įsisteigė slapta *Vilniaus lietuvių 12 apaštalų kuopa*, kuri 1898 m. Adomo Mickevičiaus 100 metų gimimo proga Varšuvoje prie Mickevičiaus paminklo padėjo vainiką su lietuvišku įrašu. Šios slaptos kuopos tikslas buvo gauti lietuviams Vilniuje atskirą bažnyčią, o taip pat ir kitose Vilniaus bažnyčiose rūpintis lietuviškomis pamaldomis. Tos kuopos nariai buvo įvairių visuomeninių srovių asmenys: 3 broliai Vileišiai — Petras, Antanas ir Jonas, P. Matulionis, kun. J. Ambraziejus, V. Urbanavičius, A. Domaševičius, J. Bortkevičius, Šupšinskis, G. Landsbergis, B. Stankevičius ir E. Nonevičius.

Kai 1899 m. Vilniuje misionierių bažnyčioje buvo laikomos gedulingos pamaldos už V. Kudirką, tai ten tų pamaldų metu buvo giedama lietuviškai. Už leidimą giedoti šioje bažnyčioje lietuviškai, tos parapijos klebonas kun. Kantrimas vysk. Zverovičiaus buvo papeiktas.[22] Iš viso jeigu seniau Vilniuje dar vienoje kitoje bažnyčioje būdavo lietuviškų pamaldų, tai Zverovičiaus metu jos visos buvo panaikintos. Taip pat Zverovičiaus vyskupavimo metu Butrimonių klebonas Čelkys buvo verčiamas vieton lietuviškų pamokslų sakyti pamokslus lenkų kalba. Klebonui nesutikus to padaryti vis dėlto buvo sudaryta komisija tautinei parapijos sudėčiai ištirti. Komisija nusprendė Butrimonyse lietuviškas pridėtines pamaldas palikti. Tada vienas

tos parapijos dvarininkų pasiūlė padovanoti parapijai 30 dešimtinių žemės, kad tik būtų ten panaikinti lietuviški pamokslai.[23]

Tenka pridurti, kad dažnai Vilniaus vyskupystės parapijose lenkiškos pamaldos (vieton lietuviškų) buvo pradėtos laikyti ne dėl parapiečių noro, bet dėl vieno kito sulenkėjusio dvarininko ar sulenkėjusio klebono pageidavimo. Tokiu pavyzdžiu gali būti kun. J. Borodzicz, jėzuitas Mohl ir kiti. O lenkas kun. B. Skirmunt endekų laikraštyje *Kurjer Litewski* (Lietuviškas Pasiuntinys) net skelbė, kad iš viso lietuviams nereikia atskirų lietuviškų pamaldų, nes visi lietuviai jau supranta lenkiškai, o lenkai — visiškai nemoka lietuviškai.

Iš viso Zverovičiaus vyskupavimo metu kunigai lietuviai, nenorėjusieji lietuviškose parapijose įvesti lenkiškų pamaldų, buvo iškeliami į gudiškas parapijas. Pvz., Pūnios klebonas Paukštys buvo iškeltas vikaru į gudų parapiją — Iščelną, nors tuo metu Pūnios parapijoje žmonės daugiausia kalbėjo lietuviškai.[24]

Tačiau po *12 Apaštalų kuopos* ir kitų pastangų ir po visokių vysk. Zverovičiaus išsisukinėjimų bei nudelsimų pagaliau 1901 m. lietuviams pavyko gauti šv. Mikalojaus bažnyčią.

Lietuvių katalikų kovą dėl lietuviškų pamaldų ryškiai pavaizduoja lietuvių visuomenės veikėjo bajoro Donato Malinausko raštas — pranešimas, pavadintas *Vilniaus lietuvių ginčas su vyskupu Zverovičium*, kuris buvo išspausdintas lietuviškai ir rusiškai. Tenka pažymėti, kad lietuviškas tekstas buvo išspausdintas lotyniškomis raidėmis ir tatai buvo pirmas atsitikimas nuo 1865 m., kada rusų cenzūra Vilniuje leido spausdinti rašinį draudžiamomis lotyniškomis raidėmis.[25]

Kiek vyskupas Zverovičius buvo atkaklus, kovodamas su lietuviais, tiek pat jis buvo atkaklus, kovodamas dėl katalikų religijos su caro administracija. Kai jis iš Vilniaus generalgubernatoriaus Valio (Wahl) gavo vidaus reikalų ministro įsakymą: 1. leisti katalikų kapinėse laidoti ir pravoslavus, pravoslavų dvasininkui dalyvaujant, 2. nekliudyti pravoslavų jungtuvių su katalikais ir 3. nedrausti mokiniams katalikams lankyti cerkvinių pravoslavų pradžios mokyklų, tai vysk. Zverovičius tam griežtai pasipriešino. Bendraraščiu per dekanus jis griežtai uždraudė mokiniams katalikams tokias cerkvines mokyklas lankyti. Šis Zverovičiaus bendraraštis turėjo didelį po-

veikį — Vilniaus vyskupystėje 2.000 mokinių pasitraukė iš cerkvinių mokyklų. Užtat dėl neklusnumo caro vyriausybės potvarkiams 1902 m. vysk. Zverovičius buvo ištremtas į Tverę.

1903 m. Vilniaus vyskupu buvo paskirtas baronas E. Roppas, baigęs Žemaičių kunigų seminariją, mokėjęs lietuviškai ir pačių lenkų jis buvo laikomas iš dalies vokiečiu, truputėlį lietuviu, o daugiausia — lenku, pasidavusiu lenkų nacionalistų įtakai. Pradžioje jis parodė šiek tiek tolerancijos ir lietuviams, pasakydamas savo inauguracinę kalbą lenkiškai ir lietuviškai. Lietuvių kunigų prašomas daugelyje parapijų jis leido įvesti pridėtines lietuviškas pamaldas. Bet ir vyskupo Roppo metu Vilniaus vyskupystėje lietuvių kunigų padėtis nedaug pakitėjo. Todėl po Didžiojo Vilniaus seimo, kunigai lietuviai lankėsi ir tarėsi su Vilniaus vyskupystės kurija dėl pamaldų mišriose parapijose.

Tuo metu Vilniaus vyskupystės kurija leido Vilniuje dienraštį lenkų kalba *Nowiny Wileńskie* (Vilniaus Naujienos), du savaitraščius — *Przyjaciel ludu* (Žmonių Bičiulis) ir *Towarzysz* (Draugas), bet ši kurija visai nesirūpino, kad būtų leidžiami lietuviški ar gudiški katalikiški laikraščiai. O kai 1906 m. vyskupas Roppas buvo išrinktas Rusijos dūmos atstovu, tai lenkų nacionalistinė visuomenė jo vyskupystės kurijai padovanojo spaustuvę, o grafas H. Korwin-Milewski dar perleido jam ir laikraštį *Kurjer Litewski* (Lietuvos Pasiuntinys) per kurį jis galėjo skleisti lenkinimo politiką. Tuo pat metu, 1906 m., vysk. Roppo įsakymu iš pareigų buvo atleistas šv. Jono bažnyčios vikaras kun. J. Ambrazevičius, ir paskelbtos lenkų katalikiškoje spaudoje šios jo atleidimo priežastys: 1. kad jis neprideramai elgėsi rinkimų į dūmą metu, sutardamas eiti išvien su žydais, 2. kad nepaklausęs bažnytinės cenzūros nurodymų ir savo parengtąjį elementorių išspausdinęs su tos cenzūros išbrauktu tekstu.[26]

Vyskupas Roppas nesitenkino vien lenkų endekų (nacionalistinės lenkų partijos) parama, jis kreipėsi dar ir į Žemaičių vyskupą M. Paliulionį bei Seinų vyskupystės valdytoją prelatą J. Antanavičių, kad ir šios vyskupystės paremtų jo vykdomą „misijos" (nutautinimo) darbą. Tačiau vyskupas M. Paliulionis ir prelatas Antanavičius jam atsakę, kad jų vyskupystėms reikalingos knygos ir laikraščiai lietuvių, bet ne lenkų kalba.[27]

Kovodami su lenkinimu per bažnyčias, lietuvių visuomenės veikėjai 1906 m. gegužės 23 d. parengė memorandumą *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose* ir jį pasiuntė popiežiui Pijui X, o kitus 72 to memorandumo egzempliorius išsiuntinėjo kardinolams, arkivyskupams, kongregacijų viršininkams bei kitokiems Katalikų Bažnyčios dignitoriams. Tą memorandumą pasirašė šie asmenys: adv. S. Raila, adv. K. Sąmajauskas, dr. R. Šliūpas, pedagogas T. Žilinskas, kunigaikštis G. Beržanskis-Klausutis, M. Davainis-Silvestravičius, G. Landsbergis ir inž. P. Vileišis. Netrukus tas memorandumas buvo išspausdintas masiniu tiražu ir buvo išsiuntinėtas daugelio pasaulio laikraščių redakcijų, dar pridėjus ir 1905 m. Rusijos ministrui pirmininkui grafui Vittei pasiųsto memorandumo kopiją, kuriame buvo reikalaujama Lietuvai autonomijos. Popiežiui pasiųstame memorandume buvo nusiskundžiama dėl lietuvių lenkinimo per bažnyčias ir buvo prašoma įsteigti atskirą Lietuvos Vilniaus arkivyskupystę. Taip pat buvo prašoma, kad vyskupais būtų skiriami tik lietuviai, mokantys savo kalbą ir mylintys savo kraštą.[28]

Vilniaus vyskupystės kapituloje buvo vien lenkų kunigai, Vilniaus mokyklose kapelionai irgi tik lenkai, net ir Vilniaus kunigų seminarijoje klierikai nebuvo mokomi lietuvių kalbos. J. Jablonskis, būdamas asmeniškai pažįstamas su vyskupu Roppu dar iš Mintaujos laikų (kur Roppas buvo klebonu, kai Jablonskis Mintaujos gimnazijoje mokytojavo), 1905 m. pasisiūlė vysk. Roppui Vilniaus kunigų seminarijoje dėstyti lietuvių kalbą, tai Roppas Jablonskiui atsakęs, kad dar neatėjo laikas šioje seminarijoje lietuvių kalbą dėstyti. Bet rusų kalba, rusų literatūra ir Rusijos istorija Vilniaus kunigų seminarijoje jau buvo dėstoma nuo 1869 m. Tačiau nuo 1906 m. Vilniaus kunigų seminarijoje lietuvių kalba jau buvo dėstoma, nors ir nepriverstinai, bet tik norintiems ją išmokti.

Ir lenkiškoji Vilniaus kunigų seminarijos vadovybė (rektorius Buiko) darė kliūčių lietuviams į tą seminariją įstoti, o susipratusius klierikus lietuvius dažnai iš seminarijos pašalindavo.[29] Vilniaus seminarijoje buvo reikalaujama, kad klierikai tobulai išmoktų lenkų kalbą, o nepakankamai gerai lenkų kalbą mokančių į kunigus nešventindavo. O tuo tarpu šioje vyskupystėje net 29 parapijose reikėjo kunigų, mokančių lietuviškai. Pvz., Aušros Vartus, Vilniaus Kalvarijas nuolat lan-

kydavo minios lietuvių katalikų, bet ten lietuvių kunigų nebuvo. Pagaliau tik 1907 m., dar barono Roppo vyskupavimo metu, Vilniaus kunigų seminarijoje lietuvių kalbą pradėjo dėstyti, kaip visiems privalomą dalyką.

Dėl vyskupo Roppo aktyvios politinės veiklos pasipylė ir pravoslavų dvasininkų bei caro valdininkų skundai. Skundėsi ir lietuviai dėl jų teisių pažeidinėjimo. Todėl 1907 m. rusų valdžia administraciniu būdu vyskupą Roppą ištrėmė iš Vilniaus vyskupystės, pakaltindama jį katalikų demokratinės partijos įsteigimu, lietuvių ir gudų lenkinimu bei pasirašymu dūmoje su kitais 49 atstovais deklaracijos, kuria reikalavo sąžinės ir tikėjimo laisvės.

Ištremtojo vysk. Roppo vieton popiežius Pijus X Vilniaus vyskupystės valdytoju paskyrė prelatą K. Michalkevičių. Michalkevičius 1909 m. buvo sušaukęs Vilniaus vyskupystės kunigų susirinkimą, svarstyti lietuvių ir lenkų kivirčus dėl pridėtinių pamaldų bažnyčiose. Sušauktasis susirinkimas pabrėžė abiejų kalbų lygiateisiškumą ir sudarė komisiją šiam reikalui spręsti (po du atstovus nuo tautybės). Taip pat buvo sutarta, kad mišriose parapijose kunigai turi mokėti abi kalbas ir abiem kalbom sakyti pamokslus bei katekizuoti vaikus. Vyskupystės administratorius pažadėjo lietuviams dar keliose Vilniaus bažnyčiose įvesti pamaldas lietuvių kalba. Tačiau vėliau ir Michalkevičius pateko lenkų šovinistų įtakon ir daugelyje lietuviškų parapijų draudė vartoti lietuvių kalbą.

Vilniaus vyskupystėje lenkinimo akcijai nesilpnėjant, 1912 m. 70 lietuvių kunigų vėl pasirašė antrą memorandumą ir jį pasiuntė popiežiui Pijui X. Antrasis memorandumas buvo plačios apimties ir palietė Vilniaus vyskupystės aukštųjų hierarchų vykdomą politiką nuo senesniųjų laikų, aiškinant, kad katalikybe prisidengę dvasininkai varo lenkinimo darbą Lietuvoje.[30]

Į šiuos 1906 m. ir 1912 m. lietuvių memorandumus popiežiui aštriai reagavo rusofiliško nusiteikimo Vilniaus politikas — grafas H. Korwin-Milewski, kuris dar prieš 1912 m. Lietuvių kunigų memorandumo išspausdinimą, savo brošiūroje *O reformie duchowenstwa na Litwie* (Dvasininkų reforma Lietuvoje) siūlė, kad Kauno ir Vilniaus kunigų seminarijų vadovybė ir daugumas klierikų būtų tik bajoriškos kilmės, o Kauno seminarijoje — pusė klierikų turėtų būti lenkai ar

gudai.[31] Be to, į šį lietuvių kunigų memorandumą Korwin-Milewski taip pat reagavo anglų ir prancūzų kalba, o to rašinio vertimą į lenkų kalbą išspausdino 1913 m. leidiniu, pavadintu *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezii wileńskiej* (Pastabos dėl lenkų lietuvių kalbų konflikto Vilniaus vyskupystėje). Šiame spaudinyje Korwin-Milewski aiškina, kad lenkų kalba yra tiksli ir yra tobulas instrumentas žmogaus minčiai reikšti, o lietuvių kalba esanti tik dialektas ir todėl turinti užleisti vietą civilizuotai kalbai. Lietuvių ir gudų kalbos, esą, vartojamos tik kasdieniame gyvenime ir jomis, esą, negalima reikšti gilių minčių. Pasak jo lietuvių kalba yra tik katekizmų, kalendorių bei šiaip knygpalaikių kalba.[32] Be to, jis dar ten įrodinėjo, kad lietuviai suprantą lenkiškai, o Vilniaus lietuviai — geriau kalbą lenkiškai, negu lietuviškai, ir siūlė Vilniaus vyskupystėje daugiau nuolaidų lietuviams nedaryti. Taip pat jis siūlė Vilniaus seminarijoje įvesti visų mokslų disciplinų dėstymą lenkų kalba.

Kaip atsakymą į šiuos Korwin-Milewskio prasimanymus, tuo metu Prancūzijoje emigracijoje gyvenęs lietuvių veikėjas J. Gabrys 1915 m. išspausdino prancūzų kalba brošiūrą *La situation L'Eglise catholique en Lithuanie* (Katalikų Bažnyčios padėtis Lietuvoje), atremdamas įžūlius Korwin-Milewskio samprotavimus.

Kadangi caro valdžia ligi 1905 m. revoliucijos lietuviams neleido steigti net ir religinių organizacijų, todėl jos kūrėsi ir veikė nelegaliai. Vilniuje savo veikla pasižymėjo *12 Apaštalų kuopa,* o 1906 m. Vilniuje jau legaliai įsisteigė *Sąjunga susigrąžinti Romos katalikų bažnyčioje lietuvių kalbos teises.* 1915 m. Petrapilyje taip pat buvo įsteigta *Sąjunga lietuvių kalbos teisėms atieškoti katalikų bažnyčiose Mogiliavo arkivyskupystėje,* t. y. visoje Rusijos imperijoje, kur tik lietuvių gyvenama.[33]

Spaudą atgavus, lietuvių spaudoje prasidėjo nuolatiniai ginčai su lenkais dėl lietuviškų pamaldų ir lietuvių kalbos. Vilniaus lenkų endekiškoji spauda kaltindavo lietuvius, kad jie nori iš Vilniaus vyskupystės išvaryti lenkų kalbą. Ypač kun. A. Jakštas, polemizuodamas su lenkais, kaltino juos noru atimti iš lietuvių gimtąją kalbą, suniekinti lietuvių kultūrą, ir pasiūlė lenkams išmesti sau iš galvos įsikaltąjį absurdą, kad galima būti drauge ir lenku, ir lietuviu. Jakštas ypač smerkė religijos

ir bažnyčių panaudojimą lenkų politiniams tikslams ir visai nesivaržydamas pliekė aštriu žodžiu lenkų kunigus, vyskupus, kunigų seminarijų vadovybes ir net Romos kuriją dėl jų visų nejautrumo daromoms lietuviams skriaudoms bažnytinio gyvenimo reikaluose.[34]

Pirmojo pasaulinio karo metu Vilniaus vyskupystės valdytojo Michalkevičiaus vienašališkumas ypač iškilo aikštėn, kai Vilniuje atsirado masės lietuvių pabėgėlių. Kai 1915 m. lietuvių karo pabėgėlių Vilniuje pagausėjo, tada *Lietuvių draugija nukentėjusiems nuo karo šelpti* kreipėsi į Vilniaus vyskupystės valdytoją Michalkevičių, kad bent dviejose Vilniaus bažnyčiose būtų skirtas laikas lietuviškoms pamaldoms. Michalkevičius sutiko skirti šv. Petro ir Povilo bažnyčioje vieną valandą lietuviškoms pamaldoms anksti rytą, bet neleido ten lietuviškai giedoti.[35] Tuo būdu vyskupystės valdytojas Michalkevičius varė savo diplomatiją: viena ranka leisdavo lietuviams laikyti pamaldas lietuviškai, o lenkams dėl to bažnyčiose riaušes sukėlus, kita ranka duotąjį leidimą atšaukdavo. Taip Michalkevičius elgėsi Vilniuje, taip ir provincijoje — Semeliškėse, Rudiškėse ir kt.

Atrodo, kad ir karo metu Vilniaus lenkiškai nacionalistinio nusiteikimo Bažnyčios hierarchui labiau rūpėjo lenkiškumas, negu katalikybė.

O karo metu Michalkevičius dar labiau įsitraukė į politiką. Lenkų endekai buvo carinės Rusijos šalininkai ir drauge su jais Michalkevičius yra rodęs didžiausią ištikimybę carui. Net vokiečių okupacijos metu 1916 m. lapkričio 26 d. Vilniaus katedroje jis atlaikė mišias už tuo metu mirusią caro motiną.[36]

Per visą vokiečių okupacijos metą Michalkevičius įrodinėjo vokiečiams Vilniaus lenkiškumą ir drauge su kitais lenkų politkais 1917 m. gegužės 25 d. pasirašė garsųjį lenkų memorandumą, kuriuo jie prašė vokiečių vyriausybę, kad Lietuva būtų sujungta su Lenkija. O Bažnyčios reikaluose, net nelaukdama tokio sujungimo, lenkų dvasininkų vyresnybė jau 1916 m. išspausdintame naujai sutvarkytam *Breviarum Romanum* (t. y. kunigams privalomų maldų knygoje) įtraukė Kauno, Vilniaus ir Seinų vyskupystes į Varšuvos Bažnytinę provinciją.[37]

Į tą lenkų memorandumą Vokietijos vyriausybei atsakė irgi memorandumu lietuvių visuomenės veikėjai 1917 m. liepos 10 d., kurį be kitų pasirašė ir 5 kunigai lietuviai. Tą sužinojęs

Michalkevičius visus penkis memorandumą pasirašiusius kunigus nubaudė — atleido juos iš bažnytinių tarnybų Vilniuje ir, be to, dar vienam mėnesiui suspendavo nuo kunigo pareigų.[38] Reaguodami į šį visą reikalą, lietuvių katalikų organizuotos visuomenės atstovai 1917 m. rugsėjo mėn. per popiežiaus nuncijų Miunchene kardinolą Pacelli kreipėsi į popiežių Benediktą XV, prašydami paskirti Vilniaus vyskupystėn vyskupą lietuvį. Kiek vėliau, 1918 m. vasario mėn. Žemaičių vyskupas P. Karevičius lankėsi Berlyne ir taip pat prašė Vokietijos vyriausybės paramos, kad Vilniaus vyskupu būtų paskirtas lietuvis.

Po visų nusiskundimų ir prašymų 1918 m. birželio mėn. Vilniaus vyskupystės administratorių Michalkevičių Romos kurija iš pareigų atleido. Vokiečių okupacinė valdžia 1918 m. birželio 19 d. Michalkevičių iš Vilniaus išvežė į Lenkiją, pakaltindama jį, kad jis buvo nepalankus okupacinei valdžiai, nevykdęs jos įsakymų ir kurstęs Vilniuje tautybių nesantaiką. Tada jau Lietuvos tarybos vardu A. Smetona kreipėsi į popiežiaus nuncijų Pacelli, prašydamas Vilniaus vyskupystei kuo greičiausiai paskirti vyskupą lietuvį.

Šių pastangų dėka 1918 m. gruodžio mėn. 1 d. Vilniaus vyskupu buvo paskirtas kunigas J. Matulaitis-Matulevičius, kuris buvo Kaune konsekruotas vyskupu. Tad nuo 1918 m. gruodžio mėn. pradžios Vilniaus vyskupystę ėmė valdyti vyskupas Matulaitis-Matulevičius, radęs toje vyskupystėje didžiausią savitarpio dviejų tautų neapykantą.

1919 m. sausio 5 d. Vilnių užėmė rusų raudonoji armija. Netrukus buvo nacionalizuota visų bažnyčių ir dvarų žemė, buvo uždrausta visų tautybių spauda (išskyrus bolševikinę spaudą) ir visų draugijų veikla. Tada vyskupas Matulaitis-Matulevičius parašė ir slaptai išspausdino lietuvių ir lenkų kalba ganytojinį laišką, kuriame prašė religijos laisvės, laisvės Bažnyčiai ir draugijoms.[39] 1919 m. vasario 16 d. pamoksle vysk. Matulaitis papeikė ne tik nedorus darbus ir suktybes, bet ir Vilniaus vyskupystės įsipolitikavusius kunigus, kurie neklauso vyskupo įsakymų, jei tatai netinka jų politikai.[40]

Vyskupas Matulaitis-Matulevičius Vilniaus vyskupystę nepriekaištingai valdė ligi 1925 m. Tačiau lenkų nacionalistinė dvasininkija buvo nepatenkinta ne jo asmeniu ar jo darbais, bet jo tautybe ir todėl 1925 m. dėl susidarusių politinių sąlygų

bei įtampos Matulaitis-Matulevičius pats iš vyskupo pareigų pasitraukė ir buvo pakeltas tituliniu arkivyskupu.

Po ilgesnio laiko, beveik po 50 metų, 1972 m. žymus lenkų žurnalistas ir politikas K. Okulicz apie arkivyskupą J. Matulaitį-Matulevičių rašė, kad tarp retų nešališkų asmenybių, norinčių darnaus tautų sugyvenimo, vyskupas Matulaitis yra buvęs išskirtinė asmenybė: jis neturėjo šovinizmo jausmo, buvo aukšto intelektinio ir moralinio lygio asmenybė su tikru dvasininko pašaukimu. Tačiau lenkų šovinistiškoji dvasininkija ir miesčionija arkivyskupo Matulaičio-Matulevičiaus nemėgo ir savo veiksmais privertė jį pasitraukti iš pareigų.[41]

3. Kovos su lenkinimu Žemaičių (Kauno) vyskupystėje

Pačiais naujaisiais laikais Žemaičių (Kauno) vyskupystėje tikrai lietuviško nusistatymo pirmasis vyskupas buvo Pr. Karevičius, pradėjęs šią vyskupystę valdyti 1913 m. Ligi Karevičiaus buvo ir kitų lietuviško kilimo vyskupų, bet jie buvo bajoriško unijinio nusistatymo.

Kauno kunigų seminarijoje, kaip ir Vilniaus seminarijoje ligi XX a. pradžios, taip pat vyravo lenkininkai — prof. B. Žongalavičius, Liausas (Laus) ir sulenkėjęs latvis Pr. Kriškijonas ir kt. Šios vyskupystės kurijoje lenkininkų taip pat netrūko: B. Žongalavičius buvo vyskupų M. Paliulionio ir vėliau G. Cirtauto sekretorius. Nors vyskupas Paliulionis buvo smarkus caro valdžios priešininkas, uolus katalikas, bet, būdamas lenkiško bajoriško nusiteikimo, buvo nepalankus lietuvių tautiniam atgimimui, nemėgo susipratusių lietuvių ir šalino iš kunigų seminarijos profesorius, kurie gynė lietuvių kalbą. Susipratusius kunigus lietuvius jis taip pat skirdavo į menkesnes parapijas arba į Kuršą. Ir Kauno kunigų seminarijos inspektorium jis paskyrė lenkininką Liausą.

Nors Žemaičių vyskupystėje nebuvo didelių pastangų gyventojus lenkinti, tačiau Bažnyčios hierarchija trukdė lietuvių kalbai tobulėti ir tapti literatūrine kalba, paliekant ją vartoti tik liaudžiai.[42]

Vyskupas Cirtautas irgi nerodė palankumo lietuvių kalbai. Pvz., 1908 m. gegužės 17 d. Kaune, teikdamas sutvirtinimo sakramentą, arba to pat mėnesio 10 d. vienos labdaringos katalikų

draugijos visuotiniame susirinkime Kaune, vyskupo ganytojinį žodį jis tarė tik lenkiškai.[43]

1900 m. *Tėvynės Sargas* 1 nr. išspausdino labai įdomią Žemaičių vyskupystės kunigų charakteristiką dėl jų nusistatymo lietuvių tautinio judėjimo atžvilgiu ir, būtent: tada vyskupystėje buvo iš viso 650 kunigų, kurių 315 (iki 40 metų amžiaus) buvo lietuvių tautinio judėjimo šalininkai, 145 kunigai (60 - 90 metų amžiaus) laikytini unijinio nusistatymo ir 190 kunigų (40 - 60 m. amžiaus) — neutralūs.

Kadangi Kauno kunigų seminarijoje beveik išimtinai visi klierikai buvo lietuviai, kuriems nepatiko lietuvių kalbos niekinimas, tai 1900 m. jie įteikė seminarijos vadovybei prašymą, kad ji (vadovybė) liautųsi persekioti klierikus dėl lietuvių kalbos vartojimo, grasindami, jog jeigu vadovybė savo persekiojimų nesustabdys, tai visi klierikai solidariai iš seminarijos pasitrauks.[44] Dar 1893 m. du klierikai lietuviai buvo iš šios seminarijos pašalinti dėl jų lietuviškumo, o 1906 m. dėl „litvomanijos" į kunigus neįšventino klierikų L. Lopo ir J. Kubiliaus, o du klierikus Steiką ir Alekną iš seminarijos pašalino.[45]

Sulenkėjusiose kunigų seminarijose išauklėti parapijų klebonai norėjo, kad ir lietuvių inteligentai būtų taip pat palankūs kunigams, kaip lenkų aristokratai ir dvarininkai. Senieji kunigai, nesuprasdami suliberalėjusių inteligentų kitokio nusiteikimo lietuvių tautiniu klausimu, suplakdavo juos su bedieviais ir tuo būdu juos dar labiau atitolindavo nuo Bažnyčios.[46]

Ir kun. Tumas taip pat skundėsi, kad jauniesiems lietuviško nusiteikimo kunigams trukdė veikti senosios kartos kunigai — lenkininkai, „pasižymėję obskurantizmu ir despotizmu, prasčiokus uidami ir išnaudodami, o dvarininkus girdami ir prieš juos stypčiodami."

Neigiamą kunigų lenkininkų poveikį pasaulietiškajai šviesuomenei pastebi ir dr. K. Grinius savo atsiminimuose.

4. Kovos su lenkinimu Seinų vyskupystėje

Seinų vyskupystėje nebuvo geriau. Sunkiausias metas kunigams lietuviams šioje vyskupystėje buvo P. Strašinskio vyskupavimas (1837 - 1847). Pats vyskupas labai niekino lietuvių kalbą, šalino lietuvių kalbą iš bažnyčių, nerašė ganytojinių laiš-

kų lietuviškai, daugelyje grynai lietuviškų parapijų draudė lietuviškai giedoti ar rožinį lietuviškai kalbėti.

Ir pridėtines pamaldas jis įsakė laikyti tik lenkų kalba, pvz., Slavikuose, Žemojoje Panemunėje, Prienuose, Girškabūdyje ir kt. Į lietuviškas parapijas jis pradėjo skirti kunigus mozūrus, t.y. lenkus.[47] Vėliau, kai Seinų vyskupu jau buvo garsusis lietuvių poetas A. Baranauskas (1897 - 1902 m.) arba po Baranausko vyskupystės valdytojas prelatas J. Antanavičius, kol dar vyravo unijinis nusiteikimas Katalikų Bažnyčios aukštojoje hierarchijoje, tai ir Baranauskui ir Antanavičiui valdant Seinų vyskupystę, pastangos lietuvius lenkinti per bažnyčias vis nesiliovė. Tačiau čia dėl lietuviškų pamokslų susigrąžinimo ar dėl pridėtinių lietuviškų pamaldų tokių smarkių kovų, kaip kad Vilniaus vyskupystėje, nebuvo. Šioje vyskupystėje 1870 m. Veisėjų parapija pirmoji išsikovojo lietuviškus pamokslus. Ten kun. vikaras S. Leonavičius su klebonu Sakevičium pradėjo vartoti lietuvių kalbą bažnyčioje ir kitiems bažnytiniams reikalams, nepaisydami lenkų dvarininkų skundų vyskupui. Po Veisėjų sekė Kudirkos Naumiestis, Seirijai, Simnas, Prienai, Šventežeris, Šumskai ir t.t.[48] Tačiau dar ir 1906 m. Suvalkų Kalvarijos bažnyčioje įvyko lietuvių ir lenkininkų mušty-nės. Dėl šio įvykio žymus visuomenės veikėjas teisininkas P. Leonas išspausdino *Vilniaus žiniose* 1907 m. 12 nr. ilgą straipsnį, pasmerkdamas lenkininkų darbus.

Betgi ir vėliau Seinų vyskupystėje ir Seinų kunigų seminarijoje lenkinimas nesiliovė. Net šios seminarijos profesorius lenkas W. Namiotko 1907 m. parašė straipsnį prieš lenkų nacionalistus *Precz z nienawiscią* (Šalin neapykantą) (*Vilniaus žinios* 1907 m. 114 nr.), o vėliau 1908 m. išspausdino ir brošiūrą tuo pat pavadinimu.

Dėl lietuvių klierikų persekiojimo Seinų kunigų seminarijoje pakankamai objektyvių žinių yra pateikęs prelatas M. Krupavičius ir kun. A. Steponaitis savo atsiminimuose, ir V. Mykolaitis - Putinas savo veikale *Altorių šešėlyje.*

O tuo tarpu caro administracija atidžiai sekė šias lietuvių ir lenkų kovas bažnyčiose. Suvalkų gubernatorius Vatači 1900 - 1901 m. savo ataskaitoje carui pastebėjo, kad tų neramumų priežastis yra lenkų dvasinės hierarchijos primesta lenkų kalba bažnyčiose. Gi dvasininkai lietuviai ir liaudis kovoja dėl savo

teisių bažnyčiose.[49] Vėliau Suvalkų gubernatorius Stremouchov irgi buvo susidomėjęs vykstančiomis lietuvių ir lenkų kovomis dėl pridėtinių pamaldų. 1905 m. liepos 8 d. jis išdėstė šiuo reikalu savo nuomonę Varšuvos generalgubernatoriaus kanceliarijos viršininkui M. Jačevskiui. Jo nuomone, Suvalkų gubernija yra lietuvių gyvenama, dvasininkai yra lietuviai, kurie ir yra lietuvių tautos bei inteligentijos atstovai. Atgimstanti tauta, esą, susirūpinusi savo literatūra ir norinti išlaisvinti Bažnyčią iš lenkiškos įtakos, nori panaikinti lenkiškus giedojimus ir pamokslus, kurie buvo lenkų dvarininkų ir kunigų įvesti ir kurie yra palikę dar iš baudžiavos meto. Todėl gubernatorius Stremouchov siūlė šį lietuviškąjį sąjūdį panaudoti prieš lenkų agitaciją. Jo manymu, lietuvių tauta dar neturinti duomenų savarankiškai valdytis ir kultūriškai plėtotis pati viena, todėl turinti būti Rusijos valdoma ir „globojama". Jis todėl ir siūlė pasinaudoti lietuvių kunigų paslauga rusų valdžiai paremti.

Vėliau, 1906 m. kovo 27 d., gubernatorius Stremouchov raštu vėl aiškina, kad lietuvių tautinis sąjūdis Rusijos imperijai nesąs pavojingas, bet dargi naudingas Rusijos valstybingumui, kaip priešingas šlėktos kėslams lietuvius sulenkinti. Todėl Stremouchov pasisakė už lietuvių kandidatūrą į Seinų vyskupus, nes, esą, vyskupas lietuvis geriau sutarsiąs su savo tautiečiais kunigais ne tik religijos, bet ir politikos klausimais. Be to, toks vyskupas, būdamas dėkingas už paskyrimą, supras, kad istoriškai neišvengiama, jog Lietuva turi pasilikti Rusijos imperijos sudėtyje. Stremouchov net pagyrė vyskupystės valdytojo J. Anatanavičiaus drąsą ganytojiniame laiške pareikšti savo nusistatymą dėl 1905 m. revoliucijos įvykių ir dėl katalikų dvasininkų pareigų Rusijos vyriausybei.[50]

5. *Slaptųjų draugijų veikla kunigų seminarijose*

Pirmosios nelegalios lietuvių klierikų draugijos Kauno ir Seinų kunigų seminarijose įsisteigė 1888 m. Jų tikslas buvo ugdyti lietuvių kalbą bei platinti religinę literatūrą. Kauno seminarijoje slaptos klierikų draugijos steigėjas buvo J. Tumas. 1888 - 1890 m. tai draugijai priklausė apie 20 klierikų. Ji vadinosi *Lietuvių mylėtojų draugija*. 1889 m. viena tos slaptos draugijos narių dalis, kuriai priklausė J. Tumas ir K. Pakalniškis,

vėliau abu rašytojai, pasivadino *Šv. Kazimiero draugija.* Jie organizavo fondą lietuvių spaudai remti.

Kun. Tumas nuo pat savo visuomeninės veiklos pradžios smarkiai kovojo su Lietuvos lenkinimu, tačiau su Lietuvos dvarininkais jis stengėsi sugyventi geruoju, tikėdamasis patraukti ir juos tautinio atgimimo pusėn.[51]

Tais pat 1888 m. ir Seinų kunigų seminarijoje įsisteigė slapta klierikų draugija, kuriai vadovavo T. Žilinskas, vėliau pedagogas, ir A. Staniukynas, vėliau kunigas ir visuomenės veikėjas. Šių slaptų klierikų draugijų nariai turėjo tikslą ne tik platinti lietuvių spaudą, bet ir ugdyti žmonėse lietuvišką dvasią. Seinų seminarijos klierikai užmezgė ryšius su Petrapilio Dvasinės akademijos studentais, su Marijampolės gimnazijos mokiniais, su Veiverių mokytojų seminarijos mokiniais bei Kauno kunigų seminarijos klierikais. Seinų seminarijos klierikai pritarė *Varpo* leidimui ir kurį laiką jį rėmė. Tačiau seiniškių klierikų gal vienas svarbiausių tikslų buvo „atlietuvinti" kunigiją.

Kunigų seminarijoms daugiausia vadovavo šovinistai lenkai, tai ir Seinų, ir Kauno, ir Vilniaus seminarijose klierikams buvo draudžiama kalbėti lietuviškai. Bet nepaisant visų varžymų lietuviškumo srovė veržėsi ir į kunigų seminarijas per slaptas klierikų organizacijas, slaptąją spaudą, slaptus laikraštėlius ir t.t. Todėl 1904 m. ir Seinų kunigų seminarijoje jau oficialiai buvo įvestas lietuvių kalbos dėstymas, o 1918 m. Seinų seminarija jau buvo visiškai sulietuvėjusi. Bet 1919 m., lenkams Seinus užgrobus, seminarijos profesoriai lietuviai ir klierikai lietuviai buvo ištremti į nepriklausomą Lietuvą.

6. *Lietuvos evangelikai reformatai ir lenkinimas*

Reformacija išsilaikė Lietuvoje tose vietovėse, kur reformuotas tikėjimas paplito ne vien tarp didikų ir bajorų, bet ir tarp valstiečių ar miesto gyventojų. Nepriklausomoje Lietuvoje evangelikų reformatų buvo apie 20.000, kurie daugiausia gyveno vidurio Lietuvoje. Ten nebuvo nei katalikų, nei evangelikų, pasidavusių lenkėjimui. Tačiau Vilniuje Evangelikų Reformatų Bažnyčios vadovybė jau buvo lenkų įtakoje.

Vienas pirmųjų reformacijos istorikų Lietuvoje A. Węgerski rašė, kad XVII a. reformatai lietuvių kalbą pamaldose vartoję Naujamiesčio, Kėdainių, Papilio, Kurtuvėnų ir kitose bažnyčiose. Kunigaikštis K. Radvila, Kėdainių reformatų bažnyčios fundatorius, yra įrašęs savo valią, kad toje bažnyčioje kunigas - pamokslininkas būtų lietuvis.[52] Yra žinių, kad XVII a. pabaigoje ir netoli Vilniaus — Dubingiuose, Šilėnuose, Ašmenoje, Pramežiuose, Svisločiuje — buvo reformatų kunigų, mokančių lietuvių kalbą. Tuo metu dar buvo 42 reformatų vietovės, kur pamaldose vartojo lietuvių kalbą.

Pradžioje, reformacijai Lietuvoje įsigalint, ir Reformatų sinodas nesistengė parengti dvasininkų, mokančių skelbti reformuotos religijos tiesas ir sakyti pamokslus lietuviškai. Ir tik 1684 m. Reformatų senodas nutarė į lietuvių reformatų gyvenamas vietoves neskirti kunigų, nemokančių lietuvių kalbos.

XIX a. ir XX a. reformatų pamaldos lietuvių kalba buvo laikomos Papilyje, Salamiestyje, Radviliškyje, Švobiškyje, Biržuose, Naujamiestyje, o kitose reformatų bažnyčiose pamaldose jau buvo vartojama lenkų arba vokiečių kalba. Vilniaus krašte dėl sulenkėjusių kunigų ir bajorų įtakos reformatų bažnyčiose pamaldose buvo vartojama lenkų kalba. Todėl XX a. pradžioje kai kurie lenkų kultūros istorikai (A. Brueckner, W. Gizbert-Studnicki) tvirtino, kad ir reformacija Lietuvoje buvusi lenkų kultūros vaisius.

Bet lietuviams katalikams pradėjus kovą su lenkinimu per bažnyčias ir evangelikai reformatai lietuviai 1908 m. taip pat pareikalavo iš Lietuvos Evangelikų reformatų sinodo Vilniuje, kad Vilniuje ir kitose evangelikų reformatų bažnyčiose, kuriose pamaldos laikomos tik lenkiškai, greta lenkų kalbos būtų pamaldos ir lietuvių kalba.[53]

Evangelikų liuteronų Lietuvoje buvo apie 70.000, kurių tarpe buvo lietuvių, vokiečių ir latvių. Lietuvoje evangelikai liuteronys per bažnyčias nebuvo lenkinami, bet vokietinami. Savo kilme daug grynų Suvalkijos lietuvių, priklausiusių Evangelikų liuteronų bažnyčiai, pasidavė bažnyčios įtakai ir laikė save vokiečiais. Kaip Vilniuje lenkai tapatino tikybą su tautybe, taip Suvalkijos evangelikų liuteronų dvasininkai savo tikinčiuosius lietuvius jau laikė vokiečiais, tikybą tapatindami su tautybe.

NUORODOS

1 W. Wielhorski, Stosunki narodowościowe, wyznaniowe i językowe — *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, (Alma Mater Vilnensis) 1953 m. 233 psl.
2 W. Kamieniecki, *Ponąd zgielkiem walk narodowościowyvh*, 1929 m. 19 p.
3 *Die Lage katolischen Litauer im Bistum Wilna und die Ausscheidung des Panpolonismus*, 1913 m. 20 psl.
4 J. Borodzicz, *Pod wozem i na wozie*, (Atsiminimai), 1911 m. 13 psl.
5 St. Yla, *Vardai ir veidai*, 1973 m. 21 psl. ir *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 260 nr.
6 J. Fijałek, Uchrześcijańienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języku ludu — *Polska a Litwa w dziejowym stosunku*, 1914 m. 267 psl.
7 J. Fijałek, Uchrześcijańienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języku ludu — *Polska a Litwa w dziejowym stosunku*, 1914 m. 309 psl.
8 J. Šliūpas, *Mažoji arba Prūsiškoji Lietuva XIX šimtmetyje*, 1910 m. 41 psl.
9 M. Hellmann, Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert — *Zeitschrift fuer Ostforschung*, 1953 m. 2 sąs., 85 psl. ir J. Rozwadowski, *My a Rus i Litwa*, 1917 m. 9 psl.
10 J. Jakubowski, Język polski w Kowieńszyznie — *Przeglad Wspólczesny*, 1930 m. 95 nr. 456 psl.
11 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 217 psl.
12 V. Gidžiūnas, OFM, Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae — *Lituanistikos darbai* III, 1973 m. 285 psl.
13 Lietuvių ūkininkų baudimas dėl nemokėjimo lenkiškai — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai IV*, 1965 m. 201 - 202 psl.
14 D. Olseyko (Alseika), Present and Future of Lithuanian in the Wilna district — *Natio*, 1927 m. 7 - 8 nr. 79 psl. (tas pats tekstas ir prancūzų kalba).
15 J. Stakauskas, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių seminariją — *Tiesos Kelias*, 1937 m. 6 nr. 345 psl.
16 R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 169 psl.
17 A. Smetona, *Lietuvių santykiai su lenkais*, 1936 m. 36 psl.
J. Basanavičius, *Lenkai Lietuvoje*, 1903 m. 12 - 13 psl.

19 *Vilniaus Aidas, kalendorius 1916 metams*, 1915 m. 66 - 74 psl. (Išspausdinta parapiečių tautinė sudėtis ir pamaldų paskirstymas pagal kalbą).
20 K. Okulicz, Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej — *Pamiętnik wileński*, 1972 m. 18 - 19 psl.
21 A. Janulaitis, Aus den sozialen und wirtschaftlichen Kaempfen in Litauen — *Die Neue Zeit*, 1916 m. II t., 16 nr. 495 psl.
22 *Varpas*, 1900 m. 5 nr.
23 Die Lage der katolischen Litauer im Bistum Wilna und die Ausscheidung des Panpolonismus, 1913 m. 60 psl.
24 *Stosunki litewsko - polskie w diecezii wileńskiej*, 1913 m. 25 psl.
25 *Varpas*, 1900 m. 10 nr.
26 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 20 nr.
27 *Stosunki litewsko - polskie w diecezii wileńskiej*, 1913 m. 27 psl.
28 A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917 - 1940*, 1970 m. 28 psl.
29 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 277 nr.
30 *Stosunki litewsko - polskie w diecezii wileńskiej i nadużycia partji wszechpolskiej*, 1913 m. (vertimas iš italų kalbos).
31 *Draugija*, 1911 m. 50 nr. 158 - 160 psl.
32 H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezii wileńskiej*, 1913 m. 11 - 15 psl.
33 *Vilniaus Aidas, Kalendorius, 1916 metams*, 1915 m. 87 psl.
34 Ig. Skrupskelis, Kovoje dėl lietuviškumo — *Židinys*, 1938 m. 5 - 6 nr. 699 - 701 psl.
35 V. Ž., *Mūsų kovos dėl kalbos Vilniaus krašto bažnyčiose*, 1932 m. 33 p.
36 W. Gizbert-Studnicki, *Stosunek Wilna do legijonów*, 1928 m. 11 psl.
37 J. Vaižgantas, *Raštai*, I t., 1922 m. 46 psl.
38 V. Ž., *Mūsų kovos dėl kalbos Vilniaus krašto bažnyčiose*, 1932 m. 35 p.
39 J. Vaišnora, Ark. J. Matulevičiaus Vilniaus Golgota — *Aidai*, 1952 m. 5 nr. 260 psl.
40 J. Vaišnora, Ark. J. Matulevičiaus Vilniaus Golgota — *Aidai*, 1952 m. 5 nr. 261 psl.
41 K. Okulicz, Brzask, dzień i zmierz na ziemiach Litwy historycznej — *Pamiętnik wileński*, 1972 m. 19 psl.
42 Vysk. M. Paliulionis ir lietuviškas klausimas — *Židinys*, 1939 m. 8-9 nr. 231 - 233 psl.
43 A. Dambrauskas, Iš Kauno kronikos — *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. 61 - 64 psl.
44 *Varpas*, 1900 m. 5 nr.
45 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 98 nr.
46 A. Merkelis, *J. Tumas - Vaižgantas*, ²1955 m. 49 psl.
47 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 117 psl.
48 J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo — kulturalny w XIX wieku*, 1965 m. 117 psl. ir J. Totoraitis, *Lietuvių tautos atgijimas*, 1921 m. 95 - 98 psl.
49 R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 170 psl.
50 M. Handelsman, *Pomiędzi Prusami a Rosja*, 1922 m. 237 - 241 psl.

51 A. Merkelis, *J. Tumas - Vaižgantas,* ²1955 m. 134 psl.

52 I. Lukšaitė, *Lietuvių kalba reformacijos judėjime XVII a.*, 1970 m. 11, 18 ir toliau ir I. Lukšaitė, *Reformacijos veikėjai Lietuvoje ir lietuvių kalba XVII a.* — LTSR Mokslų akademijos darbai, A Serija 1(35) t. 1971 m. 120 - 123 psl.

53 M. Yčas, *Atsiminimai,* 1935 m. 124 psl.

IV

Lietuva Rusijos valdžioje

1. Autokratinis Rusijos valdymas

Lietuva, prieš patekdama Rusijos imperijos valdžion, buvo ne tik vakarietiška valstybė savąja kultūra, bet ir visa politine valdymo sistema, kuri labai skyrėsi nuo Rusijos carų autokratiško valstybės valdymo būdo.

Iš senų laikų, dar Maskvos kunigaikštystės meto, daugumas Rusijos (Moskovijos) valdovų pasižymėjo didesniu ar mažesniu despotizmu ir visą didžiulę valstybę valdė autokratiškai. Autokratizmu yra laikoma tokia valstybės valdymo sistema, kada visa valstybės valdymo galia būna tik vieno valdovo asmenyje. Rusijoje autokratizmas atsirado ir suklestėjo Maskvos didžiojoje kunigaikštystėje, kuri ilgainiui susiurbė į savo valstybę kitas rusų kunigaikštystes ir laisvuosius miestus — respublikas — Didįjį Naugardą bei Pskovą, panaikindama jose laisves ir luomų atstovybes, įvesdama ir ten autokratinį valdymą. Rusijoje autokratizmui atsirasti ir suklestėti, be vietos sąlygų, dar padėjo Bizantijos įtaka per Pravoslavų bažnyčią ir per Bizantijos kultūrinę įtaką. Bizantijos imperatoriškoji valdžia buvo despotiška, kaip ir kitos Rytų valstybių despotijos. Bizantijos imperatoriai laikė save Dievo vikarais žemėje, o rusų carai, sekdami Bizantijos imperatoriais, daug jų praktikuotų galių pasisavino ir taikė jas Rusiją valdydami.

1453 m., turkams nukariavus Konstantinopolį ir Bizantijos imperijai žlugus, Maskvos didysis kunigaikštis Jonas III teoriškai pradėjo laikyti save teisėtu Bizantijos imperatoriaus sosto paveldėtoju, nes jis buvo vedęs paskutiniojo imperatoriaus dukterėčią. Po Bizantijos imperijos žlugimo daug aukštųjų dvasininkų ir pasauliečių šviesuolių atsirado Maskvoje ir čia skiepijo Rusijos carams Bizantijos imperijos despotiškus valdymo įpročius. Be Bizantijos įtakos Rusijos autokratiškai valdymo sistemai išaugti turėjo įtakos ir vadinamasis totorių jungas, (totorių valdymas), trukęs daugiau kaip porą šimtų metų (ligi 1480 m.). Totorių chanų autokratinį ir despotišką valdymo būdą bei elgesį su rusų kunigaikščiais ir Maskvos kunigaikščiai vėliau perkėlė savo valdomiesiems sričių kunigaikščiams, bajorams ir pagaliau visiems valdiniams. Autokratinis Rusijos valdymas aukščiausią laipsnį buvo pasiekęs Mikalojaus I viešpatavimo metu (1825 - 1855), kurio valdymo būdą yra aprašęs rusų istorikas A. Presniakov.[1]

Prancūzų markizas de Custine, konstitucinio ir demokratinio valdymo priešininkas, o autokratinio valdymo simpatikas, norėdamas susipažinti su autokratinio valdymo gerosiomis pusėmis, caro Mikalojaus I valdymo metu aplankė Rusiją. Tačiau net ir jis autokratinėje Rusijos valdymo sistemoje pastebėjęs pasibaisėtinų neigiamybių ir jas aprašė, pabrėždamas, kad tokia sistema neišsilaikytų ir 20 metų, jeigu rusams leistų laisvai santykiauti su Vakarais.[2]

Reakcingieji rusų istorikai Lietuvos ir Lenkijos valstybių padalijimą ir jų prijungimą prie Rusijos laikė šioms valstybėms naudingu įvykiu. Tačiau iš tikrųjų šis prijungimas ir valstybinio savarankiškumo netekimas visose gyvenimo srityse padarė tik didžiausią žalą.

Ką Lietuva pralaimėjo, prijungus ją prie Rusijos? Trumpai sutraukiant, visų pirmą Lietuvos valstybinių dvarų visos žemės atiteko rusų generolams ir įvairiems carės Kotrynos II favoritams. Lietuvos valstiečiams buvo padidintas baudžiavos dienų skaičius savaitėje, įvestas pagalvės mokestis, pradėta imti vyrus į rekrutus — 25 metams į rusų kariuomenę, sumažintas švietimo įstaigų skaičius, pradėtas smarkus katalikų religijos persekiojimas ir suteikta Lietuvos bajorams Rusijos bajorų teisė išsiųsti savo baudžiauninkus į Sibirą. (Reikia pasakyti

Lietuvos bajorų garbei, kad jie šia trėmimo privilegija mažai pasinaudojo.[3])

Net ir dabar, kai kurie Sovietų Rusijos istorikai, rašę apie tikrąją padėtį carinės Rusijos valstybės vadinamuosiuose pakraščiuose, prieš Lietuvos teritorijos įjungimą ir po įjungimo į Rusijos sudėtį, yra pabrėžę, kad bendras kultūros lygis „pakraščiuose" buvęs aukštesnis negu Rusijos valstybės centre.[4]

Taigi carizmas buvo nukreipęs kovą prieš kultūringąsias pakraščių tautas — lietuvius, lenkus, suomius, estus, latvius ir kitas tautas.

2. *Lietuvos administracinis suskirstymas*

Po paskutiniojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo, 1795 m. gruodžio 14 d. carės Kotrynos II manifestu, iš Vilniaus ir Trakų vaivadijų, taip pat ir iš Žemaitijos seniūnijos pagal priimtąjį Rusijos administracinį suskirstymą buvo sudarytos dvi gubernijos — Vilniaus ir Slanymo. 1796 m. trumpam laikui abi šios gubernijos buvo sujungtos į vieną guberniją, pavadintą Lietuvos gubernija. Bet 1801 m. ši Lietuvos gubernija vėl buvo padalyta į dvi gubernijas — dabar jau į Vilniaus ir Gardino, kurios buvo vadinamos Lietuvos gubernijomis. Tačiau 1840 m. caras Mikalojus I įsakė Vilniaus ir Gardino gubernijų nevadinti Lietuvos gubernijomis, bet tik paprastai gubernijų vardais.[5] 1842 m. iš Vilniaus gubernijos buvo išskirtos septynios apskritys ir nuo 1843 m. iš jų sudaryta nauja Kauno gubernija.

Po paskutiniojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo Užnemunė, arba Sūduva, atiteko Prūsijai, gavusi Naujųjų Prūsų vardą. Nors Užnemunė buvo neilgai Prūsijos valdoma, tačiau Prūsijos valdžia tuojau suskato šią naująją teritoriją kolonizuoti, ten kurdindama vokiečius, ypač Marijampolės, Kalvarijos ir Šakių apylinkėse. Po Napoleono karų, kurie baigėsi 1815 metų Vienos taika, jau ir Užnemunė irgi atiteko Rusijos imperijai, bet administraciškai ji buvo valdoma anuometinės Lenkijos karalystės. Todėl iki 1837 metų ji buvo Augustavo vaivadijos administruojama, nuo 1837 — 1866 m. jau Augustavo gubernijos administracijoje, o nuo 1867 m. ta teritorija buvo pavadinta Suvalkų gubernija. Šitoks administracinis Lietuvos teritorijos padalijimas išliko ligi 1915 metų vokiečių okupacijos Pirmojo pasaulinio karo metu.

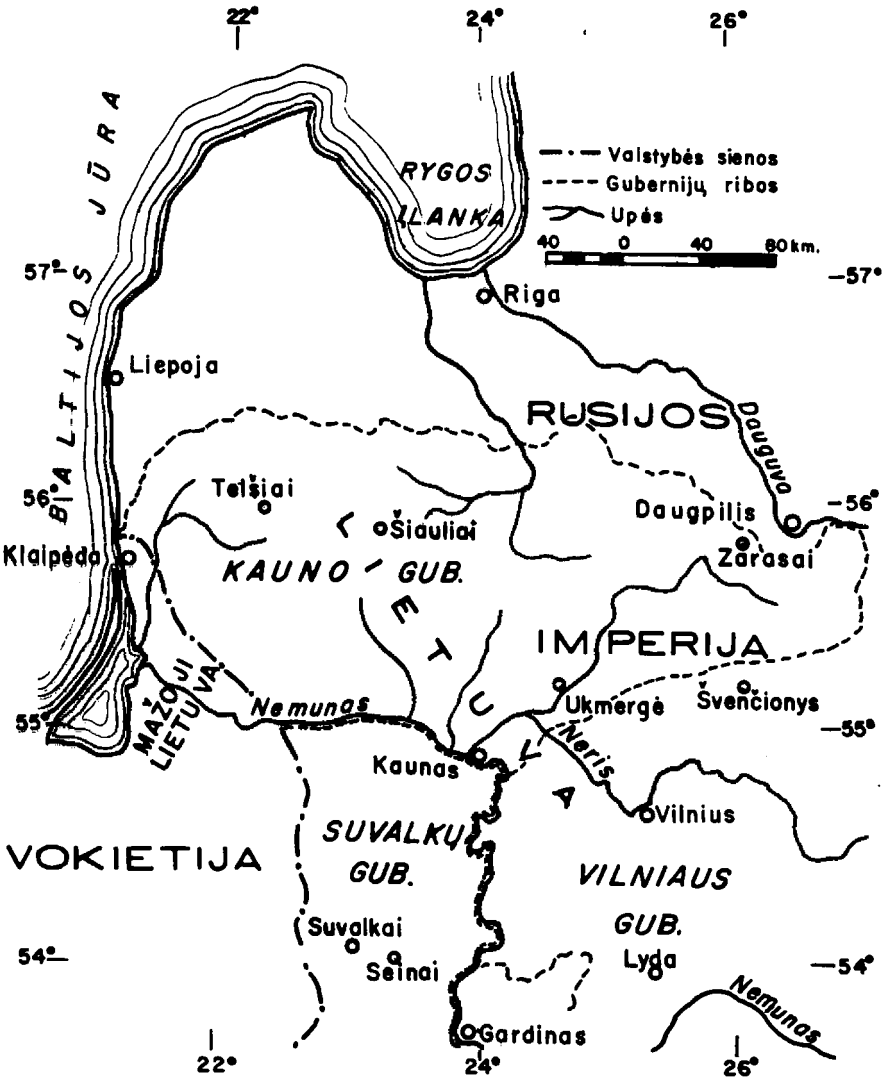

Lietuvos gubernijos

Tuojau po Lietuvos Lenkijos padalijimo Lietuvos gubernijų valdytoju buvo skiriamas caro valdžios vietininkas, bet netrukus vietininko titulas buvo pakeistas į generalgubernatoriaus titulą. Generalgubernatorius ir buvo vyriausias caro valdžios atstovas jo valdomose gubernijose. Generalgubernatoriaus svarbiausioji pareiga buvo jo valdžioje esamoje teritorijoje saugoti absoliutaus monarcho teises, skelbti jo įstatymus ir įsakymus bei prižiūrėti jų vykdymą. Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijos buvo pavaldžios Vilniaus generalgubernatoriui, o Užnemunė — Suvalkų gub. — Varšuvos generalgubernatoriui. Vilniaus generalgubernatorius dažniausiai būdavo ir Vilniaus karinės apygardos viršininkas. 1905 m. dėl sustiprėjusių revoliucinių įvykių Suvalkų gubernijoje taip pat buvo įsteigta Suvalkų generalgubernatūra.

Po generalgubernatoriaus aukštieji vietos administracijos valdininkai buvo gubernatoriai, kuriems teisiogiai priklausė gubernijos valstybės turtų valdymas, akcizas, paštas, žemės ūkis, iždas, t.y. mokesčiai ir jų surinkimas. Taigi viena svarbiausiųjų gubernatoriaus pareigų buvo gyventojams privalomų valstybinių mokesčių surinkimo priežiūra ir jų skubotas persiuntimas į Rusijos valstybės iždą. Gubernatoriai, kaip geriau pažįstą vietos gyvenimo sąlygas, turėjo teisę siūlyti mokesčių padidinimo ar sumažinimo projektus. Be šių pareigų gubernatorius dar buvo įpareigotas savo gubernijoje saugoti pravoslavų tikėjimą, prižiūrėti, kad nebūtų trukdomos pravoslavų pamaldos cerkvėse, kad būtų švenčiamos visos pravoslavų šventės ir kad pravoslavų dvasininkai Lietuvoje būtų tinkamai medžiagiškai aprūpinami.

Lietuvos gubernijų centruose buvo visų Rusijos ministerijų skyriai, o gubernatorius turėjo teisę prižiūrėti visą tų caro centrinių skyrių valdininkų veiklą. Taip pat gubernatoriams dar buvo suteikta ypatinga teisė — kasmet asmeniškai padaryti pranešimą carui apie jo valdomą guberniją. Be to, gubernatoriams buvo patikėta visų gubernijų gyventojų politinė priežiūra. Gubernatorius dar turėjo ypatingų teisių, esant karo būviui, kurį paprastai paskelbdavo caras, vidaus reikalų ministrui pasiūlius. Karo būvio metu gubernatorius galėjo leisti įsakymus, kurie turėjo įstatymo galios, galėjo administraciniu būdu bausti politiškai nepatikimus asmenis ligi 3 mėnesių kalėjimo arba ištremti iš savo gubernijos. Taip pat, karo būvį

paskelbus, gubernatoriai galėjo drausti gyventojų susirinkimus net privačiuose namuose, uždaryti pramonės bei prekybos įstaigas, reikalauti nepatikimus asmenis atleisti iš tarnybų, juos areštuoti ir bausti už privalomų įsakymų nepildymą ligi 500 rublių baudos.[6]

Gubernatoriams dar buvo pavesta rūpintis jų gubernijose esamais valstybiniais pastatais, jų statyba, remontais, taip pat fabrikų bei kitų įmonių darbo higienos sąlygų priežūra. Jie išdavinėjo leidimus spaustuvėms, litografijoms, bibliotekoms, knygynams laikyti ir kontroliavo jų veiklą. Jie taip pat duodavo leidimus technikos ar amatų mokykloms steigti. Be to, jie globojo imperatorienės vardo mergaičių gimnazijas bei išdavinėjo gyventojams užsienio pasus. Reikia pažymėti, kad užsienio pasą lietuviui nebuvo lengva gauti, pvz., Lietuvos kunigams gubernatorius galėjo duoti užsienio pasą, tik vidaus reikalų ministerijai leidus ir tik gydymosi tikslu.

Nuo 1904 m. visoje Rusijoje, taigi ir Lietuvoje, gubernatoriams buvo suteikta tam tikrų pareigų ir teismų srityje: jie posėdžiaudavo ypatinguose pasitarimuose ir jiems pirmininkaudavo, kada būdavo sprendžiamas klausimas, pradėti ar nutraukti politinę bylą. Tuose pasitarimuose be gubernatoriaus dar dalyvaudavo apygardos žandarų viršininkas ir apygardos prokuroras. Gubernatoriai, be to, turėjo teisę teismų skirtas bausmes švelninti.[7]

Patys gubernatoriai priklausė vidaus reikalų ministrui, kurio iniciatyva jie buvo skiriami. Nors oficialiai gubernatorius skirdavo pats caras, tačiau kandidatą į gubernatorius per ministrų komitetą paprastai siūlydavo vidaus reikalų ministras.

Visų gubernijų valstybinių įstaigų tarnautojai, nors jie tiesiogiai tarnybiškai priklausė valstybės centro ministerijoms, bet ne generalgubernatoriui ar gubernatoriui, vis tiek, nepaisant jų tarnybinio laipsnio bei vyresniškumo, turėjo klausyti generalgubernatoriaus ar gubernatoriaus reikalavimų, nes tik pastarieji faktiškai buvo savo gubernijose betarpiški aukščiausi caro valdžios atstovai. Net ir tais atvejais, kada generalgubernatorius ar gubernatorius kreipdavosi į savo karo apygardų karinius vadus, karišKos pagalbos prašydami, tai karinių dalinių vadai be atsikalbėjimų, nesvarstydami generalgubernatoriaus ar gubernatorių įsakymų teisėtumo ir tikslingumo, privalėjo prašomą pagalbą teikti.

Rusijos gyventojų politinio ištikimumo priežiūra priklausė politinei policijai, kurios vyriausias viršininkas buvo vienas vidaus reikalų ministro padėjėjų. Politinei policijai priklausė net pačių gubernatorių politinės veiklos priežiūra.

Po gubernijos žemesniu administraciniu vienetu ėjo apskritis, kurioje valdžios vyriausias atstovas buvo apskrities viršininkas, pavaldus gubernatoriui. Apskričių miestuose buvo įvairių Rusijos centrinių valdžios įstaigų skyriai su dideliu rusų valdininkų aparatu, policija bei įvairių mokyklų mokytojais rusais. Visų šių įstaigų tarnautojai buvo rusai, nes lietuviai ir kitų tautybių vietos gyventojai į tas tarnybas nebuvo skiriami; jie galėjo būti samdomi tik įstaigų sargais.

Dar žemesnis administracinis vienetas buvo valsčius. Valsčių valdymą ir veiklą prižiūrėjo carinis valdininkas, 1861 - 1903 m. vadinamas taikos tarpininku, o nuo 1903 m. — žemiečių viršininku. Pvz., Vilniaus gub. buvo 52 žemiečių viršininkai, bet paprastai apskirtyse būdavo 7 - 8 žemiečių viršininkų apylinkės. Taigi apskrityse šių valdininkų skaičius, kaip ir valsčių skaičius, nebuvo vienodas. Jų administracinės pareigos buvo tvarkyti valsčiaus reikalus, spręsti valstiečių bylas ligi 30 rublių ieškinio sumos, bausti visų luomų gyventojus pinigine bauda iki 5 rublių, o mokestinį luomą, t.y. valstiečius, bausti ir areštu iki 7 parų arba rykštėmis ligi 20 smūgių. Žemiečių viršininkai tvirtindavo valsčiaus viršaičių ir valsčiaus teisėjų išrinkimą ir paskirdavo valsčiaus sekeretorių. Jie galėjo sustabdyti valsčių susirinkimų nutarimus. Taip pat jie sprendė bylas, susijusias su miško kirtimu, žemės nuoma, dvarų bylas su kaimais, kurių ieškinys neviršijo 300 - 500 rb.[8]

Taikos tarpininkas, o vėliau žemiečių viršininkas, vykdė dvejopas valdymo funkcijas — administracijos ir teismo, nes tos dvi skirtingos valdymo šakos buvo suplaktos viename asmenyje. Taikos tarpininkų suvažiavimas (vėliau žemiečių viršininkų), kaip antroji teismų instancija, sprendė valstiečių savitarpio bylas. Valstiečių luomo žmones ligi 1904 m. fizine bausme galėjo bausti ir valsčių teismai.

Taikos tarpininkus, kurie galėjo būti tik bajorai, taip pat skirdavo gubernatorius, pritariant gubernijos bajorų vadui, o juos tvirtindavo Rusijos senatas, kuris iki 1905 m. revoliucijos buvo vien tik patariamoji caro įstaiga.

Pagal 1889 m. sudarytąjį statutą, taikos tarpininkų (vėliau žemiečių viršininkų) institucija Rusijoje visų pirma buvo įpareigota rūpintis valdomų valstiečių gerove: prižiūrėti, kad būtų sudarinėjamos badmečių ir nederliaus atvejams javų atsargos vadinamuosiuose magazinuose (kaimų svirnuose). Be to, jie epidemijų metu turėjo rūpintis valstiečių sveikata ir kova su epideminėmis ligomis ir kitais panašiais reikalais. Jiems buvo pavaldi jų valdomos apylinkės policija.

Į valsčių viršaičius, su taikos tarpininko, o vėliau su žemiečių viršininkų bei policijos pagalba, paprastai išrinkdavo carinei administracijai klusnius asmenis, kartais net visai neraštingus arba mažai raštingus, kurie tik klusniai vykdė tai, kas jiems buvo įsakoma. Tuo būdu valsčius dažniausiai valdė ir tvarkė rusų valdžios atstovo — taikos tarpininko, vėliau žemiečių viršininko skirtieji sekretoriai rusai.[9] Be valsčiaus sekretoriaus ruso, paprastai valsčiuje dar buvo skiriami keli policininkai rusai, atsižvelgiant į valsčiaus didumą. Kiekviename valsčiuje taip pat dar buvo monopolinė degtinės parduotuvė, kurią paprastai aptarnaudavo rusų šeima, pašto įstaiga, kartais teismo tardytojas ir pora rusų mokytojų šeimų. Todėl nedideliame valsčiaus miestelyje susidarydavo uždara rusų kolonija, kuri versdavo vietos gyventojus mokytis rusų kalbos, nes valsčiaus ir valdžios įstaigose tarnybiniais reikalais buvo vartojama tik rusų kalba. Nors įstatymo, draudžiančio įstaigose kalbėti svetimomis kalbomis ir nebuvo, tačiau praktiškai įstaigose, mokyklose ir net visuomeninio pobūdžio susirinkimuose caro valdžios pareigūnai reikalaudavo kalbėti tik rusiškai. Ligi 1905 m. net legalių ekonominių organizacijų susirinkimuose buvo reikalaujama kalbėti tik rusų kalba, taip pat rusų kalba tvarkyti tų organizacijų atskaitomybę bei susirašinėjimą.

Pats žemiausias administracinis organas Lietuvoje buvo seniūnija, kurią sudarydavo keli kaimai, o tų kaimų gyventojų atstovai išrinkdavo seniūną. Cariniai pareigūnai į seniūno rinkimus bemaž nesikišdavo, nes jų pareigos nebuvo svarbios. Jie tik privalėjo vykdyti valsčiaus viršaičio įsakymus: rinkti valsčiaus mokesčius, raginti seniūnijos gyventojus važiuoti į pastotes, išnešioti gyventojams teismų šaukimus, išvaryti juos kelių taisyti, o taip pat mėginti taikiu būdu išspręsti tarp vietos gyventojų kilusius smulkius ginčus. Reikia pabrėžti, kad ligi

1903 m. Lietuvoje rusų administracija dar vartojo ir kolektyvinę gyventojų atsakomybę, kuri buvo labai paplitusi Rusijoje. Todėl ir Lietuvoje, baudžiavą panaikinus (1861 m.), jei kuris seniūnijos gyventojas laiku nesumokėdavo jo žemės išperkamųjų mokesčių, tai juos turėdavo sumokėti visi seniūnijos žemių valdytojai.

Suvalkų gub. valdymas buvo kiek skirtingas nuo kitų Lietuvos gubernijų valdymo. Suvalkų gub. valsčiaus administracinis vienetas buvo vadinamas gmina. Gminai priklausė visi valsčiaus gyventojai. Tačiau gminos organų rinkimuose neturėjo teisės dalyvauti policija ir dvasininkai. Gminos gyventojų susirinkimas rinkdavo vaitą, o jo padėjėjai — seniūnai buvo vadinami šaltyšiais, kuriuos išsirinkdavo kaimai. Taigi vaitas buvo gminos gyventojų valios vykdytojas ir jis buvo išrenkamas trejiems metams.

Gminos susirinkimai buvo šaukiami keturis kartus metuose. Gminos teismas skyrėsi nuo valsčiaus teismo, kadangi gminoje teismo pirmininku buvo valdžios skiriamas asmuo, turįs mokslo cenzą, o gminos susirinkimas išrinkdavo tik vadinamuosius suolininkus — posėdininkus. Gminos teismo sprendimus buvo galima skųsti taikos teisėjų suvažiavimui, arba gminos teisėjų suvažiavimui.[10] Nors ir nebuvo įsakymo gminų susirinkimų nutarimus rašyti rusų kalba, tačiau ir Suvalkų gubernijoje buvo įsigalėjęs paprotys viską rašyti rusiškai ir tik 1905 m. revoliucijos metu buvo pareikalauta valsčių ir gminų nutarimus rašyti lietuvių kalba.

Tokia centralizuota valdymo sistema paraližavo Lietuvos žmonių gyvenimą, naikino vietos valdžios organų veiklumą bei iniciatyvą, kadangi ir valdžios organai, ir visuomenė privalėjo laukti įsakymų bei nurodymų iš viršaus. Dėl tokios administracinės centralizacijos augo abejingumas visuomenės reikalams, menkėjo gyventojų solidarumas, nes be valdžios leidimo buvo sunku nusibrėžtus tikslus vykdyti. Tokia valdymo sistema tik sudarė sąlygas valdininkų savavaliavimams, despotiškumui, kyšininkavimui, išeikvojimams ir kitokioms blogybėms reikštis. Tie carinio valdymo metodai Lietuvoje yra įamžinti ir grožinėje lietuvių literatūroje — V. Kudirkos, K. Pakalniškio satyrose ir kitur.

3. *Rusijos policija ir žandarmerija*

Kai 1866 m. Vilniaus generalgubernatorius von Kaufmann lankė įvairias jo valdomų gubernijų vietoves, tai rusų žurnalistas vietos valdžios organe *Vilenskij Vestnik* (Vilniaus žinios) taip pabrėžtinai aprašė carinės administracijos uždavinius Lietuvoje: auklėti vietos gyventojus, kad jie gerbtų įstatymus, rusų vardą, rusų carą.[11]

Lietuvą valdyti carinei administracijai be vietinės policijos dar daug padėjo kiekvienoje gubernijoje esanti žandarų įstaiga. 1827 m. Rusijoje buvo įsteigtas žandarų korpas, kurio pradinis uždavinys buvo sekti rusų karininkų ištikimumą carui, bet vėliau jam buvo pavesta sekti ir visų Rusijos valdinių ištikimybę valdžiai. Nuo 1882 m. šio specialaus karinio saugumo dalinio viršininku, t.y. žandarų korpo vadu, būdavo vienas vidaus reikalų ministro padėjėjų. Žandarų korpo vadu yra buvę keli Vilniaus generalgubernatoriai — P. Orževskij, kurio pritarimu buvo įvykdytos Kražių skerdynės ir P. Sviatopolk-Mirskij, kuris 1902 - 1904 m. taip pat buvo Vilniaus generalgubernatorium. Vilniuje dar buvo visos šios generalgubernatūros apygardos žandarų valdyba, o visose Lietuvos gubernijose — gubernijų žandarų valdybos. Visi gubernijų žandarų valdybos viršininkai apie savo veiklą betarpiškai pranešinėdavo apygardos žandarų valdybai, o iš ten jau buvo pranešinėjama Rusijos žandarų korpo vadui, kurio pareigas kaip jau minėta, eidavo vienas vidaus reikalų ministro padėjėjų. Tad ir Vilniaus apygardos žandarų valdyba nepriklausė Vilniaus generalgubernatoriui.

Visų politiškai nepatikimų asmenų sekimą vykdydavo žandarmerijų agentai. Žandarmerija taip pat stengėsi infiltruoti savo agentus į nelegalių organizacijų sambūrius.

Kada nebūdavo pakankamai įrodomosios medžiagos politinei bylai teisme iškelti, tai dažnai politinius veikėjus bausdavo be teismo administraciniu būdu.

Rusijoje buvo labai plačiai vartojamos administracinės baudos, kuriomis, pagal žandarmerijos surinktąją medžiagą, bausdavo vidaus reikalų ministras, net ligi penkerių metų tremties.[12] Bet nuo 1881 m. Rusijoje pradėjo galioti valstybės tvarkai ir ramybei palaikyti įstatymas, įgalinęs administracijos or-

ganus nustatyti, kuris — civilinis ar karinis — teismas turi politines bylas spręsti. Šis įstatymas buvo kasmet atnaujinamas ir išsilaikė visoje Rusijoje iki 1917 m. revoliucijos. Ištisą dešimtmetį, 1891 - 1901, visas politines bylas spręsdavo karo tribunolai.[13] Iš viso žandarų korpas Rusijoje buvo labai galinga jėga. Visų pirma žandarmerija galėjo kiekvieną žmogų areštuoti ir kurį laiką laikyti kalėjime savo žinioje, ir tik vėliau perduoti prokuratūrai bylą kelti.

Lietuvoje kiekvieno šviesesnio žmogaus veikla, o ypač politinė, buvo labai sekama, ir visos jo gyvenimo bei veiklos smulkmenos buvo fiksuojamos žandarų kartotekose. Taip, pvz., 1908 m. Marijampolės žandarų archyvo kartotekoje buvo žinutė, kad kreiptinas dėmesys į mokytoją P. Kriaučiūną, kuris palaikė ryšius su K. Grinevičium (dr. K. Grinium) ir kitais *Šviesos* veikėjais.[14]

Be didelio žandarmerijos ir jos agentų tinklo visoje Rusijoje, taigi ir Lietuvoje, Pravoslavų bažnyčios atstovai taip pat buvo įpareigoti talkinti žandarmerijai sekti gyventojų politinę veiklą. Šventąjį Pravoslavų bažnyčios sinodą oberprokurorui K. Pobedonoscevui valdant (1880 - 1905), buvo įsakyta Pravoslavų bažnyčių parapijų valdytojams pranešinėti apie jų parapiečių ištikimumą caro valdžiai.

Todėl Lietuvoje Pravoslavų bažnyčios dvasininkai buvo laikomi tiek pat pavojingais, kaip ir žandarai, ir lietuviai vengdavo santykiausti su jais. Be samdomų agentų žandarmerija miestuose dar mėgindavo į sekimo darbą įtraukti namų savininkus ir kiemsargius, kad jie sektų ir žandarams pranešinėtų viską apie savo namų gyventojus.[15]

Lietuvoje pasienio žandarų viršininkai savo žinioje turėjo kelias apskritis ir su žandarų puskarininkių pagalba politiškai sekė savo baro gyventojus. O apskričių žandarų viršininkai savo ruožtu dar susirasdavo pranešėjų - skundėjų ir iš vietos gyventojų, tačiau lietuviai greitai juos išaiškindavo ir jų vengė. Dėl tokio beatodairiško sekimo 1889 m. net *Varpas* 10 nr. mokė, kaip Lietuvos gyventojai turi elgtis su įvairiais skundėjais bei žandarų agentais, patardamas vartoti boikotą prieš saugumo agentus, kaip kad airiai vartoja boikotą prieš anglus.

1881 m. po atentato prieš carą Aleksandrą II rusų politinis saugumas, be valdžios išlaikomų policijos saugumo agentų, dar

įsteigė savanorišką politinio saugumo organizaciją, veikusią įvairiais pavadinimais, tačiau ir ši privati organizacija buvo carinio saugumo įstaigos inspiruota ir jos vadovaujama. Be visa to, carinėje Rusijoje nuo XVIII a. dar veikė vadinamasis „juodasis kabinetas", kurio pradinė paskirtis buvo skaityti svetimųjų valstybių atstovų laiškus. Vėliau šio juodojo kabineto veikla buvo praplėsta, o jo padaliniams ėmė vadovauti žandarmerijos įstaigos, jau reguliariai veikusios visuose didžiuosiuose Rusijos miestuose, jų tarpe ir Vilniuje.[16]

Dar vienas specifinis Rusijos politinio gyvenimo reiškinys buvo policijos provokatoriška veikla — carinio režimo neteisėtumo gėdingiausia žymė. Provokatoriškoji policijos veikla ypač išaugo, esant Plevei vidaus reikalų ministru (1902 - 1904 m.). Pramonės centruose saugumas laikė daug agentų ne tik revoliucinei veiklai sekti, bet net pagal saugumo duodamas direktyvas tokiai veiklai per savo agentus vadovauti.[17] Tokia provokatoriška veikla ypač išgarsėjo Maskvos saugumo viršininkas S. Zubatov, kuris iš areštuotųjų politinių kalinių parinkdavo silpnesnio būdo asmenis ir juos įkalbėdavo į provokatorišką veiklą. Garsiu pavyzdžiu buvo laikomas įvykis, kai Zubatov už gerą atlyginimą papirko socialistų revoliucionierių partijos narį E. Azefą provokatoriaus darbui. Azef vėliau viena ranka su policijos žinia organizuodavo atentatus prieš caro dignitorius, o kita ranka — saugojo carą nuo revoliucionierių pasikėsinimo ir apie tai įspėdavo saugumo policiją.

Ligi 1905 m. Rusijos caras buvo visiškas autokratas, neribotas valdovas. Caro išleidžiamieji įstatymai ar įsakymai buvo visiems privalomi ir carinė administracija privalėjo juos vykdyti. Tačiau nepaisant to carinė biurokratija buvo savaime didelė jėga, kur tik galėdama, stengėsi caro įstatymų nepaisyti, taikyti savo nuožiūrą, ypač Lietuvoje ir kitose Rusijos valstybės pakraščių srityse, nes kitataučiams nebuvo lengva caro valdininkus - rusus pakaltinti. Todėl garsus rusų advokatas, kadetų (konstitucinių demokratų) partijos veikėjas, V. Maklakov savo atsiminimuose rašė, jog didžiausia Rusijos gyvenimo blogybė buvo ta, kad biurokratų savavaliavimas nebuvo baudžiamas ir nebuvo galima apsisaugoti nuo valdininkų nuožiūros. Rusijoje teisės normos ne visiems vienodai buvo taikomos.

4. Pagrindiniai Rusijos valstybės įstatymai

Po 1905 m. spalio 17 d. caro manifesto paskelbimo ir 1906 m. pagrindinių valstybės įstatymų paskelbimo bei Rusijos dūmos (parlamento) sušaukimo, Rusija pasidarė pusiau konstitucinė valstybė. Ligi 1905 m. spalio 17 d. tik carui priklausė įstatymų leidimo iniciatyva, ir jis vienintelis galėjo pakeisti valstybės įstatymus. Paskelbtieji pagrindiniai Rusijos valstybės įstatymai paprastai tarptautiniu terminu vadinami konstitucija, bet caras ir Rusijos vyriausybė žodį konstitucija vengė vartoti. Caro autokratiškumas vėliau rusų istorikų buvo aiškinamas ta prasme, kad caras buvo valstybės galios šaltinis, kurio asmenyje buvo sujungtos visos valdymo funkcijos. Jis buvo visų Rusijos krikščionių valdytojas, valstybinės religijos — pravoslavijos — saugotojas ir gynėjas, todėl caras turėjo būti tik pravoslavų religijos ir laikytis taisyklių dėl sosto paveldėjimo. Bet nuo 1905 m. spalio 17 d. ši tvarka pakito. Be seniau turėtų tik morališkų įsipareigojimų dabar caras jau privalėjo laikytis ir teisinių nuostatų, kurie buvo nusakyti 1906 m. balandžio 23 d. paskelbtuose pagrindiniuose valstybės įstatymuose.

Tuose pagrindiniuose valstybės įstatymuose buvo nurodyta, kad be valstybės dūmos pritarimo joks įstatymas negali būti skelbiamas. Be to, pagrindinių įstatymų 86 paragrafas dar reikalavo, kad naujas įstatymas be dūmos ir valstybės tarybos (t.y. Rusijos antrųjų rūmų) pritarimo bei caro sankcijos negali tapti įstatymu.[18]

Tad trečioji Rusijos dūma, nors ir būdama pati konservatyviausia, carui paruoštame adrese, norėdama išvengti žodžio „samoderžec" (autokratas), kreipėsi į carą, kaip į vyriausiąjį Rusijos vadą (verchovnyj vožd).[19]

Pagrindiniuose valstybės įstatymuose pirmuoju paragrafu buvo paskelbta, kad Rusija yra vienalytė ir nedaloma valstybė, o antrame paragrafe buvo pastebima, jog Suomijos kunigaikštystė, nors ir sudarydama neatskiriamą Rusijos valstybės dalį, savo vidaus reikalus tvarko savais įstatymais. Pagrindiniuose įstatymuose taip pat buvo įrašyta, kad ir Lenkijos karalystė yra neatskiriama nuo Rusijos imperatoriaus sosto. Lenkija galutinai atiteko Rusijai pagal Vienos taikos kongreso aktą, kuriame dėl Lenkijos buvo pasakyta, kad Varšuvos hercogija amžinai prijungiama prie Rusijos imperijos.[20]

Pagrindiniuose valstybės įstatymuose paskelbimas dėsnio, kad Rusija yra vienalytė ir nedaloma valstybė, nėra naujas dalykas. Tas valstybės nedalomumo principas jau 1791 m. buvo paskelbtas Prancūzijos tautos susirinkimo, 1793 m. Prancūzijos žirondistų konstitucijoje, o vėliau ir kitose Europos valstybių konstitucijose. Nedalomumo principą Rusijos teisininkai pradėjo skelbti norėdami įtvirtinti, kad Rusijos teritorijos dalies atskyrimą ar perleidimą galima teisėtai įvykdyti tik įstatymo numatyta tvarka. Taigi nuo tada caras pats vienas jau nebegalėjo perleidinėti Rusijos teritorijos dalies kitoms valstybėms (pvz., 1855 m. Aliaskos pardavimas JAV) ir tuo monarcho valdžia jau buvo aprėžta. Rusija buvo laikoma vienalyte ne vien dėl jos teritorijos nedalomumo, bet ir dėl vienos aukščiausios valdžios buvimo visai valstybei.[21]

Taigi matome, kad pagal Rusijos pagrindinius valstybės įstatymus tik Suomija turėjo autonomiją ir savo vidaus gyvenimą galėjo tvarkyti pagal savus įstatymus. Suomijos autonominiams valdžios organams buvo suteikta kai kurių valstybinių funkcijų, kurias Lietuvoje vykdydavo Rusijos centro valdžios valdininkai, pradedant aukščiausiuoju — generalgubernatorium, baigiant valsčiaus policijos atstovais. Lietuvoje nebuvo jokių autonominių savivaldybės organų ir 1906 m. išleistieji pagrindiniai Rusijos valstybės įstatymai vietos savivaldybės teisių Lietuvai nesuteikė. Dar prieš pagrindinių valstybės įstatymų paskelbimą Rusijos gubernijose nuo 1861 m. pradėjo veikti žemietijos (vietos savivaldybės), bet tas žemietijų įstatymas Lietuvoje negaliojo per visą Rusijos valdymo metą. Taigi ir šiuo atveju Lietuvos gyventojų teisės, palyginti su Rusijos gyventojais, buvo susiaurintos.

5. *Rusijos valdantysis luomas*

Rusijos valstybės gyventojai buvo skirstomi į luomus ir kiekvienas luomas iki 1905 m. revoliucijos turėjo skirtingų teisių ir privilegijų. Visų luomų viršūnėje buvo rusų bajorija ir iš jos kilusi aukštoji biurokratija, toliau — pravoslavų dvasininkija, miestiečiai, valstiečiai ir darbininkai. Bajorija, kaip pagrindinis Rusijos valdantysis luomas, nemokėjo pagalvės ir žemės mokesčių, ji nepriklausė valsčiaus bendruomenei, bet tik naudojosi

valsčiaus patarnavimais, keliais, policine apsauga, paštu, mokyklomis. Bajorų neteisė valsčiaus teismas ir jie nebuvo baudžiami fizinėmis bausmėmis. Areštuoti bajorą galėjo tik už jį aukštesnio laipsnio pareigūnas.

Bajorija savo ruožtu dar skyrėsi į asmeninę bajoriją ir paveldimąją bajoriją. Paveldimo bajoro titulą asmuo arba jau turėjo iš senų laikų, arba jį galėjo įsigyti dėl aukštų tarnybinių pareigų. Karinės tarnybos pulkininkų vaikai savaime įgydavo paveldimo bajoro titulą. Taip pat ir civilinės tarnybos valdininkų vaikai tapdavo paveldimais bajorais, kai jų tėvai pasiekdavo valstybės tarėjo titulą. Asmeninę bajorystę įgydavo visi karininkai ir civilinės tarnybos asmenys, pasiekę titulinio tarėjo laipsnį. Bajorai, kaip luomas, turėjo savo atstovybę ir rinkdavo apskričių bei gubernijų bajorų vadus.

Luominis susiskirstymas Lietuvoje buvo jau prieš valstybingumo praradimą. Po paskutiniojo padalijimo Lietuvos bajorija buvo įjungta į Rusijos bajorų luomą, bet Lietuvos bajorams buvo paliktos jų turėtos teisės. Ligi 1863 m. sukilimo Lietuvos bajorija, kaip ir Lenkijos bajorija, dar turėjo tam tikrų savivaldos teisių, pvz., bajorų seimeliai ir jų savivaldos institucijos — gubernijų ir apskričių maršalkos, bet po sukilimo ir turėtieji savivaldos teisių likučiai buvo panaikinti. Lietuvoje caro valdžia bajorų luomu nepasitikėjo, todėl čia po 1863 m. sukilimo bajorų vadai buvo pačios rusų valdžios skiriami. Tad Lietuvos bajorai turėjo mažiau privilegijų, negu valdantysis Rusijos valstybės bajorų luomas.

Lietuvos bajorų luominis susipratimas buvo aukštesnis, negu rusų bajorų. Vilnius, kaip sostinė, ilgus metus buvo Lietuvos kultūros centras su garsiu universitetu, turėjusiu poveikio visam Lietuvos bajorijos kultūriniam gyvenimui. Taip pat Lietuvos bajorai dėl savo valstybinių tradicijų ir dėl aktyvaus dalyvavimo Lietuvos valstybės gyvenime labai skyrėsi nuo rusų bajorų. Rusijos bajorija dėl carų despotiško valdymo vengė aktyvios politikos ir baimės vedami dažnai, įvairiomis progomis nusižemindami, reiškė savo klusnumą ir nuolankumą carui.[22]

Miestiečiai daugiausia buvo namų savininkai, pirkliai, valdininkai ir įvairūs tarnautojai bei darbininkai. Miestų pirkliai buvo skirstomi į dvi kategorijas — vadinamąsias gildijas pagal valstybei mokamus mokesčius. Pirmosios gildijos pirkliai turėjo privilegiją būti kviečiami į caro rūmus ir teisę dėvėti iškil-

mėms valdžios nustatytą atitinkamą uniformą. Betgi bajorai, norėdami verstis prekyba, turėdavo įsirašyti į pirklių luomą ir gauti valdžios leidimą prekyba verstis. Kita vertus, turėjusieji savo fabriką bajorai galėjo be leidimo pardavinėti savo dirbinius miestų krautuvėse.[23] Kiti žemesnieji luomai — paprasti miestų gyventojai, valstiečiai ir darbininkai — valstybės valdyme jokios lemiamos reikšmės neturėjo. Tik po 1905 m. revoliucijos jiems buvo suteiktos tam tikros, nors ir susiaurintos, rinkimų teisės į valstybės dūmą.

Be šio luominio Rusijos gyventojų susiskirstymo buvo dar išskiriama viena gyventojų kategorija, vadinamieji „inorodcai", kitataučiai, nerusai. Teoriškai taip buvo vadinami Rusijai priklausomos Azijos dalies gyventojai. Bet „inorodcų" kategorijai buvo priskiriami ir žydai, ne dėl jų civilizacinio lygio, bet dėl jų skirtingos religijos. Vėliau „inorodcais" vadino visus Rusijos pakraščių gyventojus, taigi ir lietuvius. Šiai kategorijai priklausančių gyventojų teisės buvo dar labiau siaurinamos, pvz., jie negalėjo dirbti valdžios įstaigose, pirkti žemę, laisvai pasirinkti gyvenimo vietą ir t.t.

Bet žydas, priėmęs krikščionių religiją, ypač pravoslaviją, o kiti kitataučiai, priėmę pravoslaviją, jau galėjo naudotis Rusijos valstybės valdinių teisėmis.[24] Taip pat žydai, pirmosios gildijos pirkliai, ir žydai, baigę aukštuosius mokslus ar dar besimokantys aukštosiose mokyklose, galėjo gyventi bet kur, visoje Rusijos teritorijoje, nesilaikydami žydams nustatytos ribos. Karaimams dėl jų religijos teisės nebuvo siaurinamos.

Visoje Rusijoje, taigi ir Lietuvoje, vokiečių tautybės ir protestantų religijos valdiniams teisės nebuvo siaurinamos. Jie galėjo tarnauti valdžios įstaigose. Vokiečių kilimo aukštesniojo luomo asmenys, ypač Pabaltijo baronai, ėjo aukštas pareigas Rusijos kariuomenėje ir užsienių reikalų bei vidaus reikalų ministerijose. Nemažas jų skaičius buvo pasiekę aukščiausiojo laipsnio pareigų: ministrų, generalgubernatorių, generolų ir t.t.

Taigi matome, kad net ir šiaipjau ribotos Rusijos gyventojų teisės buvo dar siaurinamos dėl jų tautybės, religijos ir luomo. Tik rusai, ir iš dalies Rusijos vokiečiai, naudojosi visomis valdiniams teikiamomis teisėmis.

NUORODOS

1 A. Presniakov, *Apogej samoderžavija*, 1926 m.
2 Marquis de Custine, *Journey for Our Time*, (vertimas iš prancūzų kalbos), 1951 m. 98 psl.
3 *Laisvoji Mintis*, 1910 m. 10 nr. 226 psl.
4 E. Drabkina, *Nacionalnyj vopros v carskoj Rossii*, 1930 m. 7 - 8 psl.
5 Rubinštein, *Chronologičeskij ukazatel ukazov pravitelstv rasporiaženija po gubernijam Zapadnoj Rossii*, 1894 m. 455 psl.
6 I. Blinov, *Gubernatory*, 1905 m. 322 - 323 psl.
7 I. Blinov, *Gubernatory*, 1905 m. 331 psl.
8 V. Merkys, *Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901 - 1904*, 1959 m. 36 psl.
9 E. Pushkarev, *Emergence of Modern Russia 1801 - 1917*, 1966 m. 210 psl.
10 A. Kornilov, *Russkaja politika v Polše*, 1915 m. 83 psl.
11 *Vilenskij Vestnik*, 1866 m. 4 nr. 140 - 144 psl.
12 A. Vasiljev, *The Ochrana*, 1933 m. 39 psl.
13 Z. K. Brzeziński, *Ideology of Powers in Soviet Politics*, 1967 m. 23 psl.
14 *Političeskij obzor Suvalskoj gubernii za 1909 g.*, 1918 m. 17 psl. ir V. Biržiška, Žandarmerijos veikimas Lietuvoje — *Praeities pabiros*, 1960 m. 316 - 322 psl.
15 S. Harcave, *A History of Russia*, 1964 m. 282 m. ir 321 psl.
16 A. Vasiljev, *The Ochrana*, 1933 m. 92 psl.
17 M. Paléologue, *Carskaja Rossija nakanune revoliucii*, 1923 m. 54 psl. (vertimas iš prancūzų kalbos).
18 W. Gribowski, *Das Staatsrecht des Russischen Reiches*, 1912 m. 18 psl.
19 W. Gribowski, *Das Staatsrecht des Russischen Reiches*, 1912 m. 20 psl.
20 B. Nolde, *Očerki russkogo gosudarstvennogo prava — Edinsvo i nerazdelnost Rossii*, 1911 m. 283 psl.
21 B. Nolde, *Očerki russkogo gosudarstvennogo prava — Edinstvo i nerazdelnost Rossii*, 1911 m. 246 psl.
22 A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž.* 1936 m. 167 p.
23 A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž.* 1936 m. 404-405 psl.
24 W. Gribowski, *Das Staatsrecht des Russischen Reiches*, 1912 m. 39 psl.

V

Rusinimas

1. Rusijos politika tautybių atžvilgiu

Carinė Rusija ilgai neturėjo sudarytos bendros valstybinės politikos kitų tautybių atžvilgiu. Jos vartojamos politinės priemonės nutautinimui vykdyti dažnai priklausė nuo politinės konjunktūros arba nuo vieno ar kito biurokrato nusiteikimų ir simpatijų bei antipatijų vienai ar kitai tautai. Nors Rusija ir neturėjo sistemingų nuostatų, kaip kitas tautas rusinti, tačiau visą laiką ji turėjo politinį tikslą savo imperijos pakraščiuose panaikinti separatistines tendencijas, sucementuoti valstybę, sutirpdant rusiškume visas nerusų tautas, panaudojant tam tikslui visas prievartos priemones. Valdančioji tauta visų pirma pradeda skelbti savo pranašumą prieš kitas tautas. Tokiomis nuotaikomis užkrečia ne tik valdančios tautos plačiąsias mases, bet ir tariamus mokslo žmones, o jie tas „pranašumo" teorijas jau pradeda grįsti parinktais argumentais, kurie egoistiniu nacionalizmu apsikrėtusiai valdančiai tautai būna pakankami, kad ignoruotų kitų tautų teises.

Iš senų laikų Rusijos valdovai buvo nusistatę, kad vyraujanti tauta valstybėje privalo turėti pirmumą ir teisę valdyti kitas tautas. Todėl, nukariavusi ar kitu būdu užvaldžiusi kitas tautas, Rusijos valstybė tautybių klausimą sprendė ilgą laiką

dar labai viduramžiškai: daugeliui nerusų tautybės žmonių buvo susiaurinamos teisės, buvo nustatyta sėslumo riba ir įvesti suvaržymai tarnybos, verslo, mokslo bei nuosavybės įgijimo srityse. Tad Rusijoje atsirado carų politiką ginančių įvairių teorijų ir svarstymų, kurios priemonės būtų tinkamiausios kitoms tautoms surusinti.

Rusų slavofilų rašytojas I. Aksakov rusėjimu laikė visuotinį rusų kalbos vartojimą. Esą, reikia būtinai reikalauti, kad viešose vietose gyventojai tevartotų tik rusų kalbą. Savą gimtąją kalbą, pasak jo galima vartoti tik namuose. Tačiau vien rusų kalbos vartojimą Aksakov laikė nepakankama priemone kitai tautai suliedinti su rusų tauta. Todėl jis patarė ypatingai kovoti su vietos gyventojų skirtingais dvasiniais pradais, skirtingu gyvenimo būdu ir jo reiškiniais, kurie kliudo pripažinti rusų tautos pranašumą. Pirmiausia, esą, reikia nuteikti kitų tautybių gyventojus, kad būtų reiškiama pagarba rusų kalbai ir rusų valdymo sistemai.[1] Dar senais laikais Maskvos kunigaikštystė, siekdama „valstybinio vieningumo", iš nukariautų vietovių, kaip Naugardas, Pskovas, Tverė, masiškai deportuodavo gyventojus, visų pirma turtingesnius ir kilmingesnius — bajorus, pirklius, amatininkus — į Maskvos kunigaikštystę, o iš Maskvos kunigaikštystės į tas vietas keldindavo savo gyventojus. Praktiškai tokių pat priemonių griebėsi ir caras Petras I, kovodamas su Ukrainos separatizmu, be jokių nuolaidų naikindamas ukrainiečių turėtas privilegijas.

Pagaliau į XIX a. pabaigą ir Rusijoje atsirado vieninga imperinė tautinė politika. Tada buvo sugriežtintos caro valdžios vartojamos rusinimo priemonės ir galutinai panaikintos kai kurių provincijų dar išlikusios privilegijos, pvz., Latvijoje, Estijoje ir kt. Rusijos valdžios tautybių politiką rusų visuomenė priimdavo be didelių protestų, dažnai abejingai ir tik retkarčiais su užuojauta svetimoms tautoms. Šitoks rusų visuomenės nusistatymas buvo būdingas ne tik monarchistinei ir nacionalistinei visuomenei, bet dažnai ir pažangioji rusų visuomenė tautybių protestus dėl jų persekiojimo išklausydavo, kaip jiems jau nusibodusį reikalą. Net 1825 m. pirmosios rusų revoliucijos vienas žymių dekabristų (gruodininkų) Pestel taip pat buvo centralizmo ir denacionalizacijos šalininkas. Ypač rusų visuomenė buvo priešinga ukrainiečių ir gudų atgimimui, nes jie visi buvo laikomi rusais.

Betgi reikia pasakyti, kad XIX a., o ypač to amžiaus pabaigoje, pažangioji rusų visuomenė valdžios vykdomą nutautinimo politiką laikė blogu dalyku ir todėl vengė nutautinimo politikoje aktyviai dalyvauti. Tačiau rusinimo politika teikė visiems rusams naudos ir pirmumo, skiriant juos į valdžios ar visuomeninių įstaigų vietas. Rusų kalba, rusų teisė, priklausymas valdančiajai tautai visiems teikė įvairių privilegijų, kuriomis jie ir naudojosi.

Carinę tautybių politiką ypač rėmė visos rusų monarchistinės partijos ar sąjungos. Jos tada veikė įvairiais pavadinimais, pvz., *Rusų liaudies sąjunga, Spalio 17 d. sąjunga, Teisėtos santvarkos partija, Mykolo Archangelo sąjunga.* Šios visos sąjungos ar partijos buvo griežto centralizmo šalininkės, decentralizuoto ar federuoto valdymo priešininkės ir visos palaikė Rusijos varomą nutautinimo politiką. 1908 m. dar įsisteigė *Visos Rusijos liaudies sąjunga,* kuri neslėpdama laikė rusus „iš Dievo malonės valdančiąja tauta", ir visoms kitoms tautoms neigė lygybės principą.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rusijos imperijos rusų tauta sudarė mažumą, nes iš 151 milijono gyventojų rusų buvo tik 65 milijonai arba 43% visų gyventojų. Todėl carinės Rusijos politikams buvo aišku, kad tik centralizuotoje valstybėje rusai gali tvarkyti visas valstybinio gyvenimo sritis ir valdyti kitas jų pavergtas tautas.

Valdančiosios tautos nacionalizmas visuomet yra agresyvus, grobuoniškas. Pirmiausia stengiamasi asimiliuoti aukštesniuosius luomus, inteligentiją, kad šie visuomeniniai sluoksniai atsisakytų savo kalbos, papročių ir pasisavintų svetimos tautos kultūrą. Kai valdančioji tauta uždeda kitoms tautoms savo jungą, tai tas labai kenkia pavergtajai tautai sveikai ir natūraliai ugdyti savo dvasines ir materialines galias, nes kiekviena tauta turi neginčijamą teisę savarankiškai vystytis, o dėl sudarytų nenormalių gyvenimo sąlygų natūralus tautos vystymasis bei kultūrinis gyvenimas sulaikomas. Todėl Rusijos valdomoje Ukrainoje bei Gudijoje aukštesnieji visuomenės sluoksniai iš dalies surusėjo, o dalis jų sulenkėjo. Lietuvoje daugumas aukštuomenės tik sulenkėjo. Tad žemesnieji tautos luomai neteko savo tautos reikalų gynėjų, jie paliko be inteligentijos, kuri būtų galėjusi visos tautos interesus ginti. XX a. pradžioje visų rusifikatorių priekyje buvo vidaus reikalų ministras

Plevė (von Plehwe), kuris, pats būdamas vokiškos giminės, o kilimo iš Lietuvos, rusiškumu rūpinosi daugiau, negu tikrieji rusai.

Kai trečioje Rusijos dūmoje lenkų atstovas priekaištavo rusų valdžiai dėl lenkų laikymo antrarūšiais piliečiais, tai valdžios atstovas dūmoje jam atsakė: susijunkite į vienatautę rusų masę ir laikykite aukščiausiu gėriu būti Rusijos piliečiu ir tąja padėtimi didžiuokitės, kaip didžiavosi Romos piliečiai, tada ir pasijusite esą pirmarūšiais piliečiais.

Žymiai anksčiau 1889 m. panašiai atsakė ir rusų reakcinis istorikas M. Kojalovič pasipiktinęs, kad lietuviai reikalauja lygybės su kitais Rusijos gyventojais. Jis siūlė lietuviams surusėti, supravoslavėti, tada ir jie galėsią naudotis lygiomis teisėmis.[2]

Carinės Rusijos politikai buvo sukūrę teoriją, kad Lietuvos Didžioji kunigaikštystė kadaise yra buvęs rusiškas kraštas su rusų kalba, religija, teise ir papročiais,todėl dabar carinei administracijai tik tenka atstatyti senąją tvarką: gyventojus vėl supravoslavinti ir surusinti. Žemaitija, esą, sulietuvėjusi tik XVII - XVIII a. pradžioje. XIX a. pradžioje lietuviškai jau buvo kalbama Daugpilio, Rezeknės ir net Liuceno (Vitebsko gub.) apskrityse. Taip pat sulietuvėjusios Panevėžio, Ukmergės ir Zarasų apskritys priskirtos Žemaičių vyskupystei. Lenkai, esą, norėję Žemaitijos rusus lenkinti, tačiau „lietuviškoji partija" gyventojus per mokyklas sulietuvinusi, kadangi kiekviename kaime buvusi mokykla.[3] Kitas rusų administracijos aukštas valdininkas Vilniuje, švietimo ministerijos leidžiamame žurnale 1905 m. rašė, kad Lietuvos rusai savo rusiškos kalbos ir mokyklų neteko dar prieš paskutinįjį Lietuvos padalijimą (1795). Pažiūros apie lietuvių rusiškumą buvo skleidžiamos ir 1872 m. rusų Panevėžio mokytojų seminarijos įsteigimo proga. Tada ten skaitytame referate, buvo sakoma, kad lietuvių protėviai kalbėję rusų kalba, buvo valdomi rusų įstatymais, ateivius nerusus stengėsi suartinti su ta pačia rusų dvasia ir kalba.[4] Todėl ir carė Kotryna II dar 1764 m. slaptoje instrukcijoje savo dignitoriams aiškino, jog nukariausimos žemės turės būti rusinamos ir pirmiausia rusinama tų kraštų diduomenė. Valdžia diduomenę paprastai patraukia savo pusėn įvairiomis privilegijomis, todėl taip elgėsi ir carės Kotrynos II patikėtiniai Lietuvoje.

Carės Kotrynos II nubrėžtąją rusinimo politiką Lietuvoje maždaug per 120 metų tęsė ir visi kiti Rusijos carai su savo administracija, bet lietuvių tauta atkakliai ir ištvermingai priešinosi visoms rusinimo priemonėms ir būdams.

2. *Lietuvos rusinimas*

Visos Lietuvos, vadinamojo Šiaurės vakarų krašto, gyventojų rusinimo pareiga atiteko švietimo ministerijai ir Pravoslavų bažnyčiai, carinei administracijai talkinant. Rusijos Švietimo ministerijos taryba savo tikslą ir darbo gaires buvo taip nusakiusi: švietimo ir auklėjimo tikslas yra nerusų tautų žmones sutirpdyti rusų tautoje. Bet tas pat slavofilas Aksakov teigė, kad Lietuvoje rusų valdžios uždaviniai esą ypač sunkūs: reikia surusinti visą kraštą, bet vien su vietos rusų pagalba yra neįmanoma tat įvykdyti, nes Šiaurės vakarų krašto visuomenė arba yra tam neutrali arba priešiška rusiškam reikalui. Todėl Šiaurės vakarų krašte, Lietuvoje, jaunimas turi būti taip auklėjamas, kad šio krašto gyvenimo skirtingumai būtų išlyginti ir suderinti su valstybiniu centru. O Vilniaus apygardos mokslo globėjai — I. Kornilov, P. Batiuškov ir ilgametis apygardos mokslo globėjas N. Sergejevskij, vadovaęs apygardai 1869 - 1899 m., ypač sekė, kad gimnazijų istorijos mokytojai aiškintų mokiniams, jog Šiaurės vakarų kraštas yra išskirtinai ir tikrai rusiškas, kad vien tik rusai tesirūpiną šio krašto gerove, o lenkai jame vėliau atsiradę ir tik persekioję rusus.

Lietuvos rusinimas ypač suaktualėjo po 1863 m. sukilimo, nes rusinimo tikslui buvo lietuviams uždrausta spauda lotynų raidėmis. M. Muravjov 1864 m. gegužės 14 d. rašytame carui Aleksandrui II memorandume yra dar ryškiau nusakęs rusų valstybės tikslus Lietuvoje ir būdus tiems tikslams pasiekti. Jis siūlė įstiprinti rusiškumą ir pravoslavų religiją Lietuvoje, kad nebūtų pavojaus, jog šis kraštas kada nors galėtų likti lenkiškas. Jis siūlė materiališkai remti pravoslavų dvasininkus, kad jie nebūtų priklausomi nuo vietos dvarininkų, mokyklose mokyti tik rusiškus dalykus ir joms vadovauti skirti tik pravoslavų dvasininkus. Be to, jis siūlė pasaulietiškas pradžios mokyklas steigti tik ten, kur nėra pravoslavų dvasininkų, o vidurinių mokyklų skaičių sumažinti, kadangi jos valstybei

brangiai atsieina ir iš jų išeina tik Rusijos priešai. Muravjov taip pat tvirtino, kad „žemaičių" kalbos reikia mokyti visose pradžios mokyklose, bet tik iš rusų raidėmis spausdintų abėcėlių. To tikslo siekiant, jis dar siūlė Lietuvos gubernijų kai kurias apskritis atskirti ir priskirti prie rytinių rusiškų gubernijų.[5] Dėl rusų kalbos vartojimo rašė ir mokslininkas slavofilas A. Hilferding. Jis tvirtino, kad rusų kalbą reikia išplėsti valstybiniame ir visuomeniniame gyvenime, nepasitenkinant vien tik rusų gyvenamąja teritorija, bet ir Kauno gubernijoje, kur gyvena žemaičiai. Jis teigė, jog rusai elgiasi visai teisingai, nes nedalomosios valstybės oficiali kalba tegali būti tik rusų kalba, todėl ji taikytina ir Kauno gubernijai. Tarmių galima esą mokytis pradžios mokyklose ir bažnyčiose bei teismuose.[6] (Lenkais sekdami rusai dažnai lietuvį identifikuodavo su žemaičiu.)

Generalgubernatoriaus Muravjovo įpėdinis Kaufmann uždraudė gimnazijų mokiniams savitarpyje kalbėti kita kaip rusų kalba. Be to, Kaufmann uždraudė nerusų kalba kalbėti viešuose susirinkimuose, teatruose, tarnybos vietose, o kiek vėliau šį draudimą išplėtė, įsakydamas net gatvėse nekalbėti kitaip kaip tik rusiškai, jei susitelkia kiek didesnis žmonių būrys. Taip pat jis įsakė įvairius prašymus rašant, pavardes pasirašyti tik rusų raidėmis. 1885 m. nerusų kalbų vartojimo draudimas buvo dar pagriežtintas — visoje Lietuvoje buvo draudžiama ir privatiškai nerusų kalba garsiai kalbėti. O 1893 m. generalgubernatorius Orževskij uždraudė net gegužinėse ar kavinėse vartoti nerusų kalbą.[7] Lietuvoje net ligi 1905 m. paštuose, bankuose, valdžios įstaigose, mokyklose buvo viešai iškabintų skelbimų, kad lenkiškai ir lietuviškai kalbėti draudžiama.[8]

Kaip žinome Muravjov buvo paliepęs net vyskupijų kurijoms visus raštus rašyti vien rusų kalba, bet vyskupas M. Valančius iškovojo, kad Bažnyčios reikalais būtų leidžiama rašyti lotynų kalba, tačiau metrikus vis tiek turėjo surašyti rusų kalba. O metrikų rašymo instrukcijoje net buvo nurodyta, kaip turi būti rusiškai rašomi vardai ir pavardės: Ona — Anna, Juozapas — Josif, Vincentas — Vikentij ir t.t. Net dokumentuose lietuvių pavardės buvo tiek pakeičiamos, jog jos netekdavo savo ryškių išskirtinių bruožų. Ryškiu to pavyzdžiu gali būti Žemaičių vyskupystės dvasininkų pakeistos pavardės — vys-

kupo sekretorius A. Karosas buvo pakeistas į Karas, klebonas J. Sruoga — į Srogo, J. Pūkelis — į Pukel ir t.t. Taigi rusų administracija, dažnai nepajėgdama surusinti žmogaus, stengėsi bent jo pavardę surusinti arba pakeisti.[9] Generalgubernatorius Kaufmann tvirtino, kad šiame krašte negali būti kitų tautų žmonių, kaip tik rusai. O kurie nenorėsią savo vaikų auklėti rusais, turėsią šį kraštą apleisti. Gardine jis pasakė: „Turite pasidaryti nuo galvos iki kojų rusais ir prisiimti ruso vardą.“ [10]

Intensyviausioji rusifikacija buvo vykdoma 1864 - 1904 m., kolonizuojant Lietuvą rusais, draudžiant pirkti žemę katalikams, t.y. lietuviams, dauginant rusų valdininkų skaičių, draudžiant nerusų kalbą vartoti valdžios įstaigose, mokyklose, net kelių rodyklėse, iškabose ir t.t. Bet lietuviai atkakliai kovojo ir su šia rusų administracijos rusinimo apraiška. Pvz., 1895 m. Sekminių švenčių išvakarėse knygnešys M. Baltūsis ir J. Rimša daugelyje vietų kelių rodykles pakeitė lietuviškomis, su lietuviškais įrašais lotynų abėcėle.[11]

1894 m. susisiekimo ministro patvirtintomis taisyklėmis net ir centrinėse Rusijos gubernijose buvo įsakyta atleisti geležinkeliečius katalikus. 1886 m. Rusijos geležinkeliuose tarnautojų buvo 50% katalikų, daugiausia lenkų, tačiau nemaža ir lietuvių, bet 1897 m. tepaliko tik 33,5%.[12] Net katalikes žmonas vedę rusai jau buvo nepatikimi.

Nemaža rusų valdininkų, rusindami lietuvius, tikėjo į savo pastangų sėkmingumą. Pvz., Veiverių mokytojų seminarijos inspektorius Jurevič buvo viešai pažadėjęs per dešimtį metų surusinti visą Veiverių apylinkę.[13]

Tiesiogį lietuvių nutautinimo darbą vykdė visi ištikimi caro valdininkai, pradedant viršūnėje esančiu generalgubernatorium, baigiant eiliniu policijos tarnautoju. Rusų valdininkai, dvasininkai, mokytojai, gyvendami didesniuose miestuose, steigė draugijas savo tikslams siekti. Rusų centrinė draugija buvo Vilniuje, o jos skyriai veikė Kaune, Panevėžyje ir kitur. Rusų draugijos tikslas buvo tarnauti Rusijos reikalams ir padėti rusams. Vilniuje ta draugija turėjo daugiau kaip 1000 narių. Kaune, tuometiniame gubernijos mieste, lietuviams pravoslavinti ir rusinti net buvo įsteigta brolija, kuriai vadovavo archijerėjus Aleksandras, o nariai buvo — gubernatorius N.

Muravjov (Muravjovo Koriko sūnus), vicegubernatorius Lvov, gimnazijos direktorius Šulgin, cerkvinių mokyklų viršininkas Novikov ir kiti.[14] Net lietuviams šiek tiek palankesnis, vadinamasis „liberalusis" Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolk- Mirskij, nesivaržydamas reiškė savo nuomonę, kad lietuviai menkai ginkluoti kultūrinėmis priemonėmis, pasiduosią lenkų, rusų ar vokiečių įtakai. Jo nuomone, lietuvių, kaip tautos egzistavimas esąs neįmanomas.[15]

Taigi visų Vilniaus generalgubernatorių, caro vietininkų Lietuvoje — Muravjovo, Kaufmanno Totlebeno, Orževskio — politika buvo nuogos jėgos politika, vadovaujama rusifikatorių ideologų srovės, kuri tvirtino, kad rusų literatūra pasaulyje yra pirmaujanti, mokslas ne menkesnis, kaip kituose kraštuose, o Rusijos turtai yra beribiai. Visi Rusijos valdiniai tegali turėti tik vieną tėvynę, kuri visiems yra Rusija.[16]

Pasak rusų nacionalizmo teoretiką P. Kovalevskį rusų tauta yra valdanti ir viešpataujanti tauta, ji vienintelė turi teisę valdyti Rusiją. Žodžiu, caro valdžios politika rėmėsi principu, kad Rusijoje yra vienas caras, turi būti tik viena religija ir viena tauta. Užtat gimtoji rusų kalba kartais turėjo svarbesnę reikšmę, net už politinį lojalumą. Pvz., rusų sektantai, sentikiai, nors ir Pravoslavų bažnyčios priešai, vis tiek buvo rusų tautos nariai, ir juos rusų administracija panaudodavo Rusijos politiniams tikslams, ypač Lietuvą kolonizuojant. Rusų carinė politika visada siekė, kad visi jos valdiniai jaustųsi Rusijos patriotais, rusų tautos nariais ir pagaliau paliktų pravoslavais.

Tačiau cariniais laikais pavergtose tautose rusų nacionalistų teorijos suliedinti visas tautas nerado pritarimo, bet priešingai kėlė atkaklų pavergtųjų tautų pasipriešinimą. Žinomas Vilniaus kultūrininkas A. Kirkoras dar 1857 m. lapkričio 27 d. rašydamas *Russkij dnevnik* (Rusų dienoraštis) redaktoriui laišką dėl tautų susiliejimo, pareiškė, kad šitoks dalykas yra negalimas, nereikalingas, neteisingas, nes kiekvienas asmuo turįs būti ištikimas savo tautybei.[17] O Minsko bajorija, dar gyvenanti Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės tradicijomis net buvo sudariusi „bajoro katekizmą", kur, be kita ko, buvo toks klausimas: Kas yra lietuvis? Atsakymas — Kas tiki į laisvę ir elgiasi pagal Lietuvos statutą.

3. *Rusų kolonizacija Lietuvoje*

Kolonizacijos sąvoka turi skirtingų prasmių: viena prasme kolonizacija vyksta savanoriškai, apgyvendinant tuščius žemės plotus naujakuriais. Savanorišką kolonizaciją valstybė vykdo, ne tik savo valstybės piliečius perkeldindama į naują vietą, teikdama jiems įvairaus pobūdžio valstybinės paramos, bet ir kviesdama svetimų valstybių gyventojus persikelti į kitą valstybę, suteikdama jiems ne tik paramos, bet ir įvairių privilegijų.

Kitokio pobūdžio kolonizacija vykdoma, kada naujai nukariautuose kraštuose ar srityse valstybė nori sudaryti bent dalį gyventojų, kurie būtų palankūs nukariautojui. Tam tikslui, visų pirma nukariautojai atima daug turtų iš nukariautosios valstybės valdančiojo luomo asmenų ir tuos turtus dalija įvairiausiems savo pareigūnams.

Kolonizacija antrąja prasme Lietuvoje prasidėjo 1795 m. po paskutiniojo Lietuvos padalijimo, carės Kotrynos II valdymo metu, kai visa Lietuvos valstybės teritorija atiteko Rusijai. Tuoj po šio padalijimo carė Kotryna II konfiskuotomis Lietuvos žemėmis visų pirma apdalijo savo generolus, meilužius ir visokius kitus rusų dignitorius.

Nukariautąją Lietuvos teritoriją po paskutiniojo padalijimo Rusijos valdovai laikė Rusijos valstybės nuosavybe, todėl praktiškai ir elgėsi kaip su savo nuosavybe. Rusijos valdžia norėjo, kad Lietuvoje visas aukštesnysis bajorų - dvarininkų luomas būtų rusų tautybės, o jei jie būtų kitos tautybės, tai jie turėtų būti palankaus nusistatymo rusams. Vietos gyventojai lietuviai turėjo sudaryti tik mokestinį luomą, kurie ilgainiui dėl aukštesniojo luomo įtakos turėtų surusėti ir supravoslavėti.

Jau anksčiau minėtas rusų rašytojas ir slavofilų atstovas I. Aksakov mėgino teoriškai pagrįsti, kad visa Rusijos imperijos žemė priklausanti tik rusams. Teisė turėti žemę priklauso šeimininkui, t.y. rusui, kuris galįs leisti ir nerusui turėti ir valdyti žemę, bet galįs tokių teisių ir neteikti. Jo manymu, žemę turėti ir valdyti gali tik ištikimi Rusijos valdiniai, bet ne jos priešai. Todėl iš priešų žemė atimama ir dalijama ištikimiems sūnums. Taip pat rusų istorikas, slavofilų srovės atstovas M. Pogodin irgi įtaigavo vyriausybę, kad, nepaisant kiek tat kainuotų, Šiaurės vakarų kraštą reikia išlaikyti rusų valdžioje. Jis siūlė įskolintus dvarus pardavinėti iš varžytynių

arba juos paimti valdžios žinion, o to krašto gubernijų viršininkams įsakyti ieškoti savanorių rusų, kuriems Šiaurės vakarų krašte būtų sudarytos palankios sąlygos įsikurti.[18] Sprendžiant tuos sunkius uždavinius Šiaurės vakarų krašte, Pogodin net pasiūlė Vakarų gubernijų neturtinguosius bajorus ir miestiečius kolonistų teisėmis iškelti iš jų gyvenamų vietovių ir įkurdinti Kaukaze, Orenburgo krašte bei kitose Rusijos gubernijose, duodant ten jiems amžinam valdymui nedidelius ūkius.[19]

Prieš Lietuvai patenkant rusų valdžion, tam tikras rusų skaičius, ypač sentikių, jau buvo įsikūręs Lietuvoje. Bet ligi kolonizacijos pradžios Lietuvoje rusų tebuvo tik 1%. Lietuvoje rusų sentikių atsirado labai seniai: vieni jų bėgo iš Rusijos į Lietuvą dėl sunkių baudžiavos sąlygų, kiti dėl religinių persekiojimų, o tretieji — jau vėliau, kaip kolonistai buvo rusų valdžios įkurdinti. Rusų administracija daugiau rusų sentikių kurdindavo Lietuvoje dėl to, kad jie dėl savo uždaro gyvenimo būdo, dėl skirtingos religijos ir papročių buvo atsparesni, negu pravoslavai rusai ir nenutausdavo. Todėl rusų valdžia, nors pačioje Rusijoje sentikius persekiojo, bet pastebėjusi jų atsparumą Lietuvos gyvenamai aplinkai, vis daugiau jų kurdino Lietuvos kaimuose ir dvaruose. Gi pravoslavai rusai, kaip kolonistai, pasižymėjo mažesniu atsparumu vietos aplinkai, dažnai, užuot vietos gyventojus surusinę, jie patys sulietuvėdavo.

Iš seno rusų sentikių didesnės kolonijos buvo Rokiškio, Dusetų, Užpalių, Zarasų, Salako bei Vajasiškio parapijose. Lietuvoje sentikių buvo daugiau kaip 32.000 asmenų. Mažiausiai sentikių buvo Suvalkų krašte.[20]

Dar caro Mikalojaus I valdymo metu (1825 - 1855) buvo pradėta ryškesnė kolonizacinė politika Lietuvoje, bet pradžioje didesnis dėmesys buvo kreipiamas į dvarus ir dvarininkus. Buvo stengiamasi, kad bent 2/3 Lietuvos dvarų patektų rusams.

Po 1831 m. sukilimo caro valdžia jau buvo rimtai susirūpinusi kolonizuoti Lietuvą ir siųsti kolonistus rusus į valdžios dvarus. Gal dėl rusiško biurokratizmo ir nerangumo kurį laiką visi tie sumanymai pasiliko biurokratų stalčiuose. Betgi du majoratiniai dvarai Jurbarko ir Tauragės valsčiuose tada buvo išskirstyti, ir į juos buvo atvežtos 158 rusų šeimos.[21] Taip pat po 1831 m. sukilimo caro Mikalojaus I valdžia, Pogodino pasiūlymų paveikta, projektavo iš Lietuvos deportuoti smulkiąją ba-

joriją į Kaukazą ir kitas tolimas Rusijos vietoves. Tačiau šio sumanymo irgi nerealizavo.

Po paskutiniojo padalijimo rusų valdžia, norėdama sudaryti aukštąjį rusų luomą Lietuvoje, rusų didikams tuojau padovanojo 840 dvarų, kuriuose buvo 236.767 baudžiauninkų „dūšių" (vyrų). Carinė statistika tuo metu moterų nelaikė „dūšiomis" ir į baudžiauninkų skaičių neįskaičiuodavo. O rusų dvarininkai, gavę tuos dvarus, bet nenorėdami Lietuvoje apsigyventi, dažnai parduodavo juos vietos dvarininkams ir išvažiuodavo iš Lietuvos. Vėliau caro valdžia pageidavo, kad Lietuvoje dvarų savininkai rusai, netarnaujantys valdžios įstaigose, gyventų savo dvaruose, o tarnaujantys — tuos dvarus išnuomotų tik rusams. Tokiu būdu susidarytų Lietuvoje rusų gyventojų aukštesnis sluoksnis, kuris saugotų kraštą nuo kramolos (t.y. maištų), stiprintų pravoslavų religiją ir platintų rusų kalbą.[22]

Dar gerokai prieš 1863 m. sukilimą Vilniaus generalgubernatorius F. Mirkovič, kaip griežtų priemonių Lietuvoje vykdytojas ir kolonizacijos šalininkas, 1841 m. balandžio 6 d. memorandume carui siūlė atimti apie tūkstantį dvarų iš Lietuvos bajorų ir atiduoti juos rusų bajorams. Lietuvoje reikėtų įkurdinti bent 1000 patikimų rusų bajorų šeimų, kurios stebėtų ir sektų vietos žmonių gyvenimą, apsaugotų nuo sąmokslų ir palengva padėtų įsigalėti krašte pravoslavijai ir rusų kalbai.[23] Bet rusų spartesnis kolonizavimas prasidėjo nuo 1863 m. Nuo to laiko Lietuvoje padaugėjo kariuomenės, policijos, valdininkų ir pagaliau dvaruose bei kaimuose kaimiečių rusų kolonistų. Generalgubernatorius Muravjov po 1863 m. sukilimo tučtuojau pradėjo rusus kurdinti konfiskuotuose dvaruose arba tremtinių žemėse, duodamas jiems iš magazinų javų, statybinės medžiagos ir 50 rublių tiems, kurie gaudavo žemę be trobesių. Gi Kauno gubernatorius N. Muravjov, generalgubernatoriaus sūnus, ketino Vyžuonų valsčiuje grafo Čapskio 17.000 dešimtinių žemės išskirstyti rusų kolonistams, bet generalgubernatorius M. Muravjov palaikė tai dar perankstyva priemone.[24]

Po 1863 m. sukilimo nukentėjo ne tik dvarai, bet ir kaimai. Kai kur Lietuvoje ištisi kaimai buvo išvežti į Rusijos rytus, kaip Lebeniškiai, Vabalninko vals., Biržų aps., kur iš 41 kiemo tik 7 kiemuose paliko lietuviai, Miliūnų kaimas, Rokiškio aps., Ibėnų kaimas, Kauno aps. ir kiti. Į ištremtųjų lietuvių

vietą buvo vežami kolonistai rusai, o sodžiai buvo „perkrikštijami" rusiškais vardais. Tad Lietuvoje atsirado virtinės vietovių rusiškais pavadinimais: apie Raguvą (Panevėžio aps.) Almazovka, Puškarevo, Pucelovo, apie Užpalius — Malinovka, Kopustino, Bykovo apie Rokiškį — Tumino, Fedoriški (su cerkve), apie Ukmergę — Roždestvenskoje, Perovskoje, Golubovka, o Deltuvos miestelis pavadintas Konstantinovo, apie Radviliškį — Malinovka, Kozlovka, Kolcovo, apie Kauną (Ibėnų kaimas) — Aleksandrovskaja sloboda, Martynovo, Nikolskaja sloboda, Preobraženskaja sloboda ir t.t.[25] (Rusiškai — sloboda — dideliš kaimas, kartais — priemiestis, išvirtęs lietuviškai į „slabadą" pvz., Kaune buvo Vilijampolės slabada). Tik nedaugelis vietovių, kur buvo atkeldinti rusų kolonistai, paliko su savo senais lietuviškais vardais.

Tuo pat metu kai kuriose Rusijos gubernijose, pvz., Saratovo, Samaros gub. Čiornaja Padina (Juodoji Dauba) kaime atsirado ištisos kolonijos ištremtųjų lietuvių kaimiečių, o Tomsko gub. net susidarė kaimų su lietuviškais pavadinimais — Naujoji Baisiogala, Naujoji Šeduva ir t. t.[26]

Visų Lietuvos gyventojų luomų, kaip dvarininkų, taip ir valstiečių, teisės dėl žemės nuosavybės buvo susiaurintos, aprėžtos. Rusų administracija Lietuvoje be vietos gyventojų teises siaurinančių įstatymų dar vartojo savus vietos įsakymus ir net savo nuožiūrinę politiką. Rusų bajorams - dvarininkams, karininkams, valdininkams, pirkliams buvo teikiamos įvairios lengvatos įsigyti Lietuvoje nuosavybių. Dėl visų šių privilegijų ir teikiamų valdžios lengvatų Lietuvoje padaugėjo ne tik rusų dvarininkų, bet ir vokiečių dvarininkų skaičius, nes evangelikų religijos dvarininkams taip pat nebuvo daroma kliūčių Lietuvoje dvarus įsigyti. Vienas pirmųjų įstatymų, diskriminuojančių vietos žmonių teises į žemės nuosavybę, buvo 1864 m. kovo 5 d. įstatymas, draudęs Lietuvos dvarininkams pardavinėti savo žemes nerusų kilmės asmenims. O 1864 m. rugpiūčio 5 d. įstatymu ir žydams buvo uždrausta pirkti žemę iš Lietuvos dvarininkų ir valstiečių. Kiek vėliau 1865 m. gruodžio 10 d. įstatymu buvo griežtai nustatyta žemės nuosavybės savininko teisė į žemę. Pagal tą įstatymą nerusų kilmės bajorai negalėjo Lietuvoje pirkti žemės, o turintys žemę negalėjo jos dovanoti, testamentu užrašyti ar ilgam laikui išnuomoti. Kataliko dvarininko valdomą žemę tegalėjo paveldėti tik tiesioginiai jo įpė-

diniai. Tačiau nebuvo varžoma dvarininkui savo žemę parduoti rusų bajorui. Lietuvoje ne tik dvarininkai katalikai negalėjo laisvai pirkti ar parduoti žemes, bet ir valstietis katalikas negalėjo pirkti žemės iš dvarininkų. O jeigu duodavo leidimus valstiečiams žemės nusiprikti, tai visų pirma ištirdavo valstiečio politinį patikimumą, kuria kalba jis kalba, ar jis nėra kunigo giminaitis ir kurios nors bažnytinės organizacijos narys. Tačiau netiesioginiu arba fiktyviniu būdu valstiečiai įgydavo žemių iš rusų kolonistų, kurie jas lietuviams išnuomodavo arba įkeisdavo. Ir iš varžytynių parduodamas žemes Lietuvoje tegalėjo pirkti tik nelenkų ir nežydų kilmės asmenys. Be to, Rusijos valstybės turtų ministras instrukcijoje nurodė, kad valstybinės žemės nuomotinos pirmiausia pravoslavams, paskui sentikiams ir tik po jų patikimiems vietos valstiečiams.[27] Tad, teikiant pirmumą rusams žemę pirkti ir varžant lietuvių bei žydų teises 1864 - 1889 m. Lietuvoje iš katalikų žemės valdytojų perėjo į rusų rankas 900.000 dešimtinių žemės (dešimtinė = 1,09 ha).[28]

1863 - 1891 m. vien Kauno gub. buvo atgabenta 2.987 naujakurių rusų šeimos, daugiausia sentikių, ir jiems išdalyta 33.381 dešimtinė žemės.

Pradinės kolonizacijos vaizdą galima susidaryti iš carinės Rusijos sudarytos ir paskelbtos statistikos nurodytos 5 lentelėje.

5 LENTELĖ

RUSŲ SKAIČIUS LIETUVOS GUBERNIJOSE

Gubernija	*1860 m.*	*1897 m.*
Kauno	4.576	74.500
Vilniaus 5 lietuviškose aps.	9.625	74.900
Gardino 1 liet. aps.	8.171	12.900
Suvalkų 5 lietuviškose aps.	——	13.100

Pagal rusų valdžios pateiktas žinias 1889 m. Kauno gub. pravoslavų buvo 34.000 ir 30.000 sentikių. Atmetus iš šio skaičiaus 14.000 kariuomenės ir 18.000 rusų gyvenusių miestuose, kaimuose tuo metu iš viso rusų gyveno 32 tūkstančiai.[29]

O pagal prof. A. Janulaitį Kauno gub. rusų gyventojų skaičius nuolat didėjo ir tą pavaizduoja 6 lentelė.

6 LENTELĖ

RUSŲ GYVENTOJŲ SKAIČIAUS DIDĖJIMAS

Metai	*Pravoslavų ir sentikių*	*Procentinis padidėjimas*
1845	18.778	——
1853	23.716	26
1900	69.535	199[30]

Taip pat po 1863 m. sukilimo iš konfiskuotų Lietuvos dvarų caro administracija sudarė žemės fondą ir dalijo jo žemes „nusipelnusiems“ rusų generolams, karininkams bei valdininkams.

1864 m. Kauno gub. buvo sekvestruotų 400 dvarų ir valstiečių ūkių.[31] Tada Muravjov siūlė iš to fondo skirti paveldimai po 200 - 500 dešimtinių žemės visiems pasižymėjusiems karininkams ir valdininkams, kurie bent 3 metus buvo tarnavę Lietuvoje. Valstybės turtų ministras šiam Muravjovo projektui pritarė, tačiau pasiūlė duoti tokiems asmenims bent po 300 - 1000 dešimtinių. Ir vėlesnieji generalgubernatoriai Kaufmann, Baranov, toliau tęsė Muravjovo pradėtąją kolonizacinę politiką. O Latvijoje ir Estijoje planingesnei rusų kolonizacijai vykdyti 1865 m. rusas Šafranov buvo paskirtas Pabaltijo (Latvijos ir Estijos) valstybinių turtų valdytoju. Jis buvo šalininkas kurdinti valstybiniuose dvaruose rusų valstiečius pravoslavus, bet pati Valstybės turtų ministerija neparodė tuo reikalu didelio entuziazmo. Vis dėlto 1870 m. iš 33 valstybinių dvarų Estijoje ir Latvijoje buvo paskirtos 6.087 dešimtinės žemės ir išdalytos bežemiams pravoslavams po 5 dešimtines.[32]

Savo kolonizacinius planus vykdydama, rusų valdžia nepamiršo ir žemesniųjų rusų valdininkų, kaip valsčių raštininkų, mokytojų, policininkų. Ir jie galėjo pasinaudoti numatytomis žemės pirkimo lengvatomis ir pirkti 20 - 50 dešimtinių žemės. Net ir rusų kareiviams, atlikusiems karinę privolę Lietuvoje, buvo duodama žemės, jei jie norėdavo pasilikti ir įsikurti Lietuvoje. Tam tikslui Šiaulių aps. Gruzdžių vls. buvo paskirta 300 sklypų, kuriuose buvo įkurdinti 300 rusų kareivių ir tuo būdu toje visiškai lietuviškoje vietovėje atsirado rusišku vardu Tulos slabada. Taip pat Panevėžio aps. vienoje vietovėje, pavadintoje Riazanės slabada, buvo įkurdinta ru-

sų, tačiau po ilgesnio laiko iš tos „slabados“ telikę tik trys pravoslavai rusiškomis pavardėmis, o kiti ir pavardes ir religiją pakeitę.[33] Nors Lietuvoje besikuriantiems kolonistams Vilniaus gubernatūroje buvo paskirtas specialus valdininkas kolonistų įkurdinimui prižiūrėti, bet dažnai naujieji kolonistai nesugebėdavo naujose vietose tinkamai ūkininkauti ir todėl tapdavo pajuokos objektu. Tad vienu ar kitu būdu gautąją žemę likvidavę, jie vėl grįždavo į Rusiją, į įprastą gyvenimo aplinką, kuri jiems buvo sava ir artima.

Gal tai geriau už kitus rusų administratorius suprasdamas, Vilniaus mokymo apygardos globėjas Kornilov siūlė Rusijos vyriausybei siųsti į Šiaurės vakarų kraštą kolonistus, tik gerai išprusiusius žemdirbius ir kapitalistus, kurie steigtų pramonę, steigtų rusų draugijas, plėstų aukštąjį mokslą ir tuo patrauktų lietuvius rusų pusėn. Tokia politika valstybei atsieitų pigiau, negu laikyti Lietuvoje daug kariuomenės, daug valdininkų ir statyti tvirtoves.[34] Po 1863 m. sukilimo Rusijos ministrų komitetas 1865 m. buvo išleidęs instrukcijas, pagal kurias rusai galėjo Lietuvoje lengvai įsigyti, be dvarų ir valstybinių žemių, miestuose konfiskuotus namus ar įmones.

Už Lietuvos žemės nuosavybes, kurios buvo dovanojamos Rusijai nusipelnusiems asmenims, jie turėjo per 20 metų sumokėti minimalų mokestį be jokių procentų. Tačiau kiti rusai, pirkę dvarus Lietuvoje, turėjo įmokėti bent 1/5 įkainotos žemės vertės, o likusią sumą išmokėti per 37 metus. O jeigu rusas, pirkdamas žemę Lietuvoje, įmokėdavo gyvais pinigais 15.000 rublių, tai jis įgydavo garbės piliečio vardą. Jiems nereikėjo mokėti pirkimo mokesčių.[35]

Reikia pastebėti, kad nusipelniusiems rusams dovanojama ar parduodama žemė ir kitoki Lietuvos turtai buvo įvertinami labai žema kaina. Carinė vyriausybė dovanojimais Lietuvoje išdalijo labai daug dvarų, pvz., 1870 m. Trakelių dvaras, Lydos aps., su 3.087 dešimtinėmis žemės atiteko baronui Livenui (Lieven). Šio dvaro žemės dešimtinė, su kilnojamu ir nekilnojamu turtu, buvo įvertinta 11 rublių, kai tuo metu Lietuvoje vien ariamosios žemės dešimtinė buvo vertinama 41 rublį. O dvaruose, kur nebuvo įmonių — bravorų ar buvo apleisti ūkiniai pastatai, žemės dešimtinė rusams buvo parduodama po 5 - 8 rb.

Tad Lietuvoje 1864-1870 m. rusų kilmės asmenų valdomos žemės kiekis padidėjo 216,2%, o dvarininkų rusų skaičius padaugėjo 2,4 karto.[36] Be visa to, po 1863 m. sukilimo „lenkų" kilmės, arba teisingiau pasakius katalikai, Lietuvos dvarininkai buvo apmokestinti specialia 10% rinkliava, o 20% rinkliavą turėjo mokėti dvarininkai sukilimo metu pasitraukę iš savo dvaro, ar kurių dvarų turtu laisvai galėję naudotis sukilėliai. Ši nepaprasta rinkliava buvo be pasigailėjimo išieškoma net su kariuomenės būrių pagalba. Lietuvos dvarininkai šią kontribuciją mokėjo nuo 1863 m. ligi 1897 m. Tokių papildomųjų mokesčių arba kontribucijos Lietuvoje per metus surinkdavo du milijonus šešis šimtus tūkstančių rublių.[37] Ligi 1897 m. trijų Lietuvos gubernijų dvarininkai tokios kontribucijos iš viso sumokėjo 21.723.800 rb.[38]

Po 1873 m. Lietuvoje ir iš valstybinių miškų buvo sudaryta 200 naujų gyvenviečių, išdalytų į 500 sklypų naujiems kolonistams — iš viso 12.179 dešimtinės. Į naujas gyvenvietes atvežtieji kolonistai žemę gavo nemokamai ir dar 90 rublių pašalpos kiekvienai šeimai gyvuliams ir sėklai pirkti. Visi kolonistai, gavę žemę, buvo trejus metus atleidžiami nuo valstybinių mokesčių, o kitus trejus metus mokėjo tik pusę mokesčių sumos. Be čia suminėtų lengvatų Rusijos valdžia dar skirdavo kolonistams pašalpų nuo nederliaus, gaisro ir kitokių nelaimių. Gi mokslus einantiems kolonistų vaikams įvairiose vietose buvo įsteigta apie 20 bendrabučių Telšiuose, Raseiniuose, Anykščiuose, Biržuose, Skuode ir Kolainiuose (kuriuos rusai pavadino Blagovesčenskoje).

Finansiškai kolonistams pagelbėti prie valsčių valdybų buvo įsteigta taupomųjų — skolinamųjų kasų (Zarasuose, Telšiuose, Raseiniuose, Anykščiuose, Užpaliuose, Raguvoje, Ukmergėje, Brėslaujoje, Rokiškyje, Šiauliuose, Pumpėnuose, Panemunėlyje), kurios teikdavo paskolas tik kolonistams. Taip pat 1882 m. Lietuvoje buvo įsteigtas Žemės banko skyrius, kuris paskolas iš 5,5% duodavo tik rusams viso jų turto vertės suma.

Pagal 1866 m. įstatymą kolonistų žemių negalėjo atpirkti Lietuvos gyventojai katalikai. Tačiau, nepaisant įstatymų, varžančių žemės pardavimą, per 20 metų rusų kolonistų Lietuvoje išliko tik 72,5%.[39] Dalis kolonistų vis dėlto sugebėdavo rasti įstatymuose spragų, parduoti Lietuvoje gautąją žemę ir vėl grįžti Rusijon. Iki 1866 m. Vilniaus gub. iš dovanotų ru-

sams dvarų 13 dvarų su 2.483 dešimtinėmis žemės ir Kauno gub. 9 dvarai vėl atiteko lietuviams, išpirkus juos fiktyviu būdu arba net rusų kolonistų vardu. Tad 1888 m. ministrų komitetas dar kartą specialiai nutarė, kad rusų valstiečių sklypų negalima perleisti nerusų kilmės asmenims.

Tenka atkreipti dėmesį dar į vieną rusų kolonizacijai būdingą smulkmeną — lengvatą. Ligi 1905 m. Rusijos valstietis negalėjo pasitraukti savo valia iš kaimo bendruomenės, o tik su kaimo bendruomenės sutikimu jis galėdavo valsčiuje gauti asmens liudijimą - pasą. Bet kolonistams, vykstantiems į Lietuvą, tokio valsčiaus sutikimo nereikėjo, jie galėjo laisvai iš kaimo bendruomenės išvykti.[40]

Vis dėlto net šios visos teikiamos privilegijos ir lengvatos ypatingai greitai Lietuvos krašto veido nepakeitė: 1905 m. Vilniaus gub. rusų dvarininkų buvo 8,4%, Kauno gub. — 4,7%, Gardino — 16,5%. Vilniaus gub. rusų dvarininkai valdė 19,9% žemės, Kauno gub. — 18,3% ir Gardino — 35,5%.

1868 m. surinkus žinias apie kolonistus rusus Kauno gubernijoje, ir caro vyriausybė pradėjo stebėti kolonistų gyvenimą bei padėtį. Pvz., 1868 m. Lietuvoje buvo 269 rusų gyvenvietės su 1.371 ūkio vienetais ir 6.869 gyventojais, iš kurių 3.253 buvo sentikiai ir 3.616 pravoslavų. Tose gyvenvietėse dar buvo 200 katalikų bei liuteronų ir ten sentikiai su pravoslavais bei katalikais gyveno mišriai. Kauno gubernatorius Obolenskij net baiminosi dėl pravoslavų, kurie nesą tvirto tikėjimo, kad jie netaptų katalikais.[41]

Kolonizacijai paspartinti 1866 m. buvo įsteigta *Lietuvos dvarų supirkinėtojų bendrovė*, kuri po metų buvo perorganizuota į *Savitarpio kredito draugiją*. Šiai draugijai rusų valdžia suteikė 5 milijonų rublių pašalpą be procentų dvarams supirkinėti.

1876 m. rusų administracija kolonizaciją Lietuvoje vėl sustiprino ir čia įkurdino naujas 887 rusų šeimas. Iki to laiko iš viso Lietuvoje jau buvo įkurdinta 2.113 rusų šeimų ir joms išskirstyta 34.000 dešimtinių žemės. Tada Vilniaus generalgubernatorius pranešė vidaus reikalų ministrui, kad rusų kolonistų jau įkurdinta 11.000, daugiausia Šiaulių, Ukmergės ir Kauno apskrityse. Tačiau drauge jis nusiskundė ministrui, kad 345 žemės vienetai (sklypai) vėl išslydo iš rusų rankų ir 593 rusų šeimos išnyko iš Lietuvos. 1884 m. pats generalgubernatorius aiškino, kad būna atvejų, jog kolonistai perleidžia savo

sklypus valstiečiams katalikams dėl jiems sumokamos didelės kainos už žemę. Pvz., Lietuvoje žemę pardavę po 100 rb. jie vyksta į Mogiliavo gub. ir ten perka žemę, mokėdami tik 10 rb. už dešimtinę. Sandėriai tarp kolonisto ir valstiečio lietuvio būva atliekami privačiai, o valsčiaus valdyba tik patvirtina sandėrininkų parašus arba paliudija žemės įkeitimą. Taigi ir pagal generalgubernatoriaus aiškinimą gan dažnai rusai, pirkę žemę Lietuvoje su Valstiečių banko pagalba, panaudodami visokius nelegalius būdus, žemę parduodavo valstiečiams lietuviams, o mišką — žydams ir išvykdavo iš Lietuvos.[42] Ir vėlesnis Vilniaus generalgubernatorius Trockij tvirtino, kad 1897 - 1901 metų laikotarpyje 21,8% suteiktos kolonistams žemės vėl pateko arba pravoslavams lietuviams arba šiaip lietuviams, nes dalis kolonistų sulietuvėdavo. Tada jau caro vyriausybė pradėjo rūpintis kompaktiška kolonizacija, kad ištisi kaimai būtų rusų gyvenami.[43]

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą, pvz., Ukmergės aps., kuri tada buvo didesnio ploto, kaip Nepriklausomosios Lietuvos metu, dvarininkams rusams jau priklausė 30.578 dešimtinės žemės ir tatai sudarė 12% visos dvarininkų valdomos žemės. Ligi 1890 m. rusų valstiečių šioje apskrityje buvo įkurdinta 2.403 asmenys 387 vietovėse, kuriems atiteko 6.277 dešimtinės žemės. Daugiausia rusų buvo įkurdinta Užpalių valsčiuje, 800 asmenų 123 gyvenvietėse, Anykščių valsčiuje — 480 asmenų 79 gyvenvietėse.

Aukščiausioji caro administracija, patyrusi apie nesėkmingus kolonizacijos padarinius Lietuvoje, apie kolonistų ūkių nelegalų pardavinėjimą Lietuvos valstiečiams, griebėsi dar griežtesnių priemonių. Vilniaus generalgubernatorius Potapov, savo valdymo metu (1868 - 1874) įsakė suvaržyti žemės įsigijimą Lietuvos valstiečiams ir tas jo įsakymas liko nerašytu įstatymu, kurį gyvenime taikė ir kiti generalgubernatoriai bei gubernatoriai.[44]

Vėlesnis Vilniaus generalgubernatorius Trockij 1899 m. savo ataskaitoje carui pažymėjo, kad žemės įsigijimo draudimas vietos valstiečiams yra neįstatymiškas, tačiau drauge jis vis dėlto tvirtino, kad tą draudimą reikia palikti, nes tatai sulaiko vietos gyventojų ekonomišką stiprėjimą. Pritardamas šiai Trockio nuomonei, 1899 m. caras paskelbė dar griežtesnį įstatymą, vadinamą Goremykino įstatymu (tuometinio rusų ministro pirmininko pavarde), kuriuo buvo netiesiogiai drau-

džiama nepravoslavų religijos asmenims įsigyti žemės Lietuvoje. Nepravoslavai ir netiesioginiai įpėdiniai, paveldėję žemę, turėjo ją per trejus metus parduoti pravoslavų religijos asmeniui.

Reikia pastebėti, kad ilgainiui, kaip ir dėl spaudos draudimo, lietuviai pradėjo abejoti dėl generalgubernatoriaus Potapovo aplinkraščio teisėtumo, varžančio žemės pirkimą. Kai tuo reikalu buvo kreiptasi į teismą, tai 1890 m. Vilniaus teismo rūmai pripažino, kad aplinkraščiai dėl varžymo valstiečiams katalikams pirkti žemę neturi įstatymo galios, todėl jie nėra privalomi teismo įstaigoms, kaip pvz., notarams, tvirtinant žemės pirkimo — pardavimo aktus.

Tam tikrais atskirais atvejais Lietuvos valstiečių bylos pasiekdavo net Rusijos aukščiausiąjį teismą — senatą ir jo kasacinį departamentą. Senato sprendimu 1899 m. Lietuvos valstiečiai žemėvaldos reikaluose buvo pripažinti lygiateisiais su rusų valstiečiais. Bet caro vyriausybė, nepatenkinta tokiu senato sprendimu, pradėjo svarstyti naują įstatymą, kuris suvaržytų Lietuvos valstiečių teises ir kad jiems būtų aprėžtas perkamos žemės kiekis. Todėl šiuo reikalu 1901 m. sausio 27 d. priimtasis įstatymas įgalino generalgubernatorių ir gubernatorius duoti leidimus Lietuvos valstiečiams žemę pirkti, tik aiškiai įstatymo aprėžtą normą. Tų pačių metų aplinkraščiu vidaus reikalų ministras nurodė gubernatoriams, kad liuterių, reformatų ir mahometonų religijos asmenys, o taip pat ir žydai, priėmę pravoslavų religiją, yra nepageidaujami dvarų pirkėjai, todėl siūlė gubernatoriams labai apdairiai išdavinėti jiems leidimus dvarus ar žemes pirkti. O katalikams iš viso nebuvo leidžiama dvarų pirkti. Naujai išleistame įstatyme lietuviai katalikai jau nebuvo vadinami lenkų kilmės asmenimis, bet Romos Katalikais. Pagal šį naująjį įstatymą Romos Katalikų religijos asmenys galėjo Lietuvoje įsigyti ne daugiau kaip 60 dešimtinių žemės, įskaitant ir žemę, gautą baudžiavą panaikinus. Gi Vilniaus generalgubernatorius savo rėžtu 1903 m. aplinkraščiu suteikė gubernatoriams teisę savo nuožiūra išdavinėti leidimus pravoslavų ir sentikių tikybos valstiečiams pirkti neribotą kiekį žemės Lietuvoje.[45]

Be šių visų įprastinių kolonizavimo priemonių rusai dar buvo planavę kolonizuoti vien rusais visus ruožus pagal geležinkelių linijas ir Kauno - Daugpilio paplentę, kad būtų ga-

rantuotas saugus susisiekimas. Tat nebūtų buvę sunku įvykdyti, nes Zarasų apylinkėse, Ukmergės ir Kauno apskrityse jau buvo nemaža rusų kolonistų.[46] Taip pat Rusijos Japonijos karo metu (1904 m.), iš Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos dar pasklido gandų, kad rusų administracija yra sumaniusi kolonizuoti rusais Prūsijos pasienį. Tačiau nesėkmingas karas ir 1905 metų revoliucija visus caro valdžios kolonizacinius planus ir sumanymus sužlugdė.

O 1905 m. kaip revoliucijos laimėjimo išdava, buvo panaikinti visi suvaržymai žemę pirkti ar parduoti. Betgi ir tada rusų administracija dar darydavo kliūčių, kad caro valdžios dovanotieji dvarai nepatektų valstiečiams. Nepaisant visų suvaržymų, Lietuvos valstiečiai per 35 metus (1864 - 1899) sugebėjo įsigyti 173.690 dešimtinių žemės.[47] 1905 m. gegužės 1 d. įstatymu jau ir lenkų kilmės asmenims Lietuvoje buvo leidžiama pirkti dvarus iš lenkų kilmės asmenų, valdyti juos kaip įkaitą ir nuomoti žemę neribotą laiką. Pramonės reikalams lenkų kilmės asmenims buvo leidžiama pirkti 60 dešimtinių žemės. (Rusų įstatymai ir įsakymai lenkų kilmės asmenimis laikė visus Lietuvoje gyvenančius katalikus.)

4. *Rusų bajorų ir valstiečių bankai*

Tolesnei kolonizacijai remti Lietuvoje buvo įsteigti Rusijos bajorų ir valstiečių bankų skyriai. Isteigtieji bajorų ir valstiečių bankai Lietuvoje duodavo rusams žemei pirkti paskolas ligi 100% žemės vertės. Jau pačioje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje dėl lėšų stokos masiško rusų perkeldinimo Lietuvon nebuvo, tačiau nuo kolonizacinio darbo rusų valdžia neatsisakė. Kolonizacijos uždavinį Lietuvoje tada vykdė bajorų ir valstiečių bankai. Tačiau kolonizacija norimu greičiu vis vien nevyko, buvo net atžangos pasireiškimų, nes ir vėliau kolonistai įsigytą žemę dažnai išnuomodavo, o kartais ir visai ją pametę iš Lietuvos išvykdavo.

1902 m. per Valstiečių banką rusams atiteko tik du dvarai — Ukmergės aps. Lašinų dvaras su 612 dešimtinių ir Panevėžio aps. Linagirių dvaras. 1904 m. Valstiečių bankas supirko 59 dvarus su 52.000 dešimtinių žemės, kurių vertė siekė 5.514.134 rb. Reikia pastebėti, kad 80% banko supirktųjų praskolintų dvarų priklausė rusų dvarininkams.

Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolk-Mirskij nepatarė bankams Lietuvos dvarų žemę pardavinėti vietos sentikiams rusams, bet siūlė į supirktus dvarus kolonistus atkelti iš vidaus Rusijos gubernijų, kuriuos reikėtų atvežti nemokamai ir ūkininkavimo pradžiai duoti jiems pašalpos po 200 rb. šeimai. Generalgubernatoriaus projektui pritarė ir Rusijos vidaus reikalų bei finansų ministerijos. Be kita ko, norėdamas paskatinti rusų kolonizaciją, Vilniaus generalgubernatorius siuntinėjo pranešimus į kitas Rusijos gubernijas apie galimumą įsigyti dvarų Lietuvoje, skelbdamas rusams, kad rusai įsigydami dvarą Lietuvoje, galės gauti paskolą iš 6% ir ją išmokėti per 37 metus. Be to, jie turės privilegiją varyti degtinę savo ūkio reikalams.[48] Po šių generalgubernatoriaus pranešimų ir patarimų Vilniaus ir Kauno gubernijų kolonistų perkeldinimo skyriai pradėjo ieškoti Černigovo gub. rusų valstiečių, kurie norėtų kurtis Lietuvoje. 1903 m. Valstiečių bankas pardavė 26 rusų šeimoms Pasvaigių dvarą Telšių aps. su 1.100 dešimtinių žemės. Į Pasvaigių dvarą buvo atkelta pravoslavų gudų iš Lydos aps. 1904 m. į šį dvarą atvyko dar 58 ūkininkai su šeimomis, kurie pirko po 5, 8 ir 10 dešimtinių žemės. Čia atvykusieji kolonistai už dešimtinę žemės sumokėjo po 75 rublius, nors tikra žemės dešimtinės kaina toje apylinkėje buvo 120 rb. Bet po trejų metų Pasvaigio dvaro kolonistai netesėjo mokėti bankui skolos ir daugelis jų neteko teisių į nusipirktąją žemę. Taip pat valstiečių bankui Telšių aps. dar perėjo ir Juozapavo dvaras su 1.500 dešimtinių ir Krepštų — su 700 dešimtinių.[49]

1906 - 1911 m. ministrui pirmininkui P. Stolypinui valdžioje įsigalėjus, Lietuvos kolonizavimo klausimas vėl suaktualėjo. Ir pats Stolypin turėjo Lietuvoje Kalnaberžės ir keletą kitų dvarų. Jis ilgą laiką buvo Kauno gub. bajorų vadas. Stolypin pasišovė įkurdinti Lietuvoje daug kolonistų, ypač Kauno gub., perskiriant ją rusų kolonistų juosta į dvi dalis. Vilniaus generalgubernatorius pageidavo, kad pravoslavų šeimos būtų kompaktiškai kurdinamos ir netoli jau esamų cerkvių. Pvz., kai Dotnuvos dvaras atiteko Bajorų bankui, tai dalį šio dvaro Žemės bankas pavadino *Blagoslavensto* (Palaima) ir ją pardavė 14 Černigovo gub. rusų šeimų, skiriant ūkiui vidutiniškai po 29 dešimtines. Bankas norėjo Dotnuvos žemę pardavinėti ir vietiniams valstiečiams, bet generalgubernatorius Frezė pasipriešino ir tokio banko projekto nepatvirtino. Tačiau iš 2.600 dešimtinių Dotnuvos dvaro

žemės vis dėlto 25% atiteko vietos valstiečiams. Kadangi rusifikatoriai politikai norėjo Lietuvos gubernijas suvienodinti su Rusijos gubernijomis, todėl jie nuolat apgailestavo, kad jau nebeliko tokių uolių kolonizatorių, kaip buvo buvę Muravjov ar Kaufmann.

Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą Kauno gubernatorius Veriovkin ir archijerėjus Sergijus, pritariant Vilniaus generalgubernatoriui Kšivickiui, sudarė planą, kad visų pirma reikia sutvarkyti jau Lietuvoje gyvenančių kolonistų reikalus ir tik paskui kurdinti naujų. 1907 m. buvo sudaryta kolonistų kartoteka, iš kurios paaiškėjo, kad Lietuvoje yra 999 rusų gyvenvietės, iš jų 754 sentikių ir 245 pravoslavų. Dar ir 1908 m. per Žemės banką Lietuvoje buvo įkurdintos 479 rusų šeimos, kurių 208 buvo pravoslavų ir 271 sentikių.[50]

5. *Pasipriešinimas rusų kolonizacinei politikai*

1905 m. rugsėjo mėn. Rusijos žemietijų (savivaldybių) suvažiavime Maskvoje, kuriame dalyvavo ir Lietuvos atstovai, be Lietuvos autonomijos klausimo, iškilo klausimas ir dėl rusų kolonizacijos Lietuvoje. Tada lenkų politikas, būsimasis dūmos atstovas A. Lednicki aiškino, kad Lietuvoje kolonizacija vykstanti priešinga linkme: lietuviai ir latviai keliasi į Minsko ar Mogiliavo gubernijas, o šių gubernijų valstiečiai — į Sibirą, nes ten žemė yra labai pigi. Tame posėdyje buvo aiškinama, kad negalima aukštesnio civilizacinio lygio kraštą kolonizuoti mažiau kultūringais gyventojais.[51] Tuometinė Rusijos kolonizacinė politika buvo kritikuojama ir lietuvių, ir lenkų, ir kairiųjų rusų srovių laikraščiuose. Pirmoji ir antroji Rusijos dūma veikė tik trumpą laiką, todėl ir lietuvių atstovai neturėjo daug progų pasmerkti Rusijos kolonizacinę politiką. Bet jau trečiojoje dūmoje žemės ir kolonizacijos klausimais ypač griežtai pasisakė darbiečių frakcijos lyderis A. Bulota, dūmos atstovas P. Leonas ir kiti lietuvių atstovai. Net Kauno gub. dvarininkų atstovas Zaviša dūmoje patvirtino, kad Lietuvoje 200.000 dešimtinių valdžios žemių pigia kaina buvo parduota kolonistams ir jiems suteikta penki milijonai rublių paskolos.[52]

Greta kolonizacinės ir agrarinės rusų valdžios politikos vykdymo kritikos lietuvių ir lietuviams palankioje spaudoje, o vėliau dūmoje ir peticijose, lietuviai pradėjo pagal išgales organizuoti pasipriešinimo priemones prieš rusų kolonizaciją. Tam tikslui 1909 m. patys lietuviai įsteigė savotišką slaptą banką, pavadintą *Artojo bendrovės* vardu, kurios svarbesnieji dalyviai buvo dr. J. Rugis, kun. V. Jarulaitis ir kiti. Bendrovės tikslas buvo supirkinėti iš varžytynių pardavinėjamus dvarus, paskui juos skirstyti sklypais ir juos pardavinėti tik lietuviams.

Kita panašaus tikslo bendrovė buvo *Brolių Vailokaičių bankas*. Šis bankas supirkinėjo dvarus Suvalkų gub., kad jie nepatektų lenkams ir kad ten nebūtų kurdinami lenkų kolonistai. Mat, Suvalkų gub. valstiečiams lietuviams nebuvo taikomi žemės nuosavybę įsigyti varžantieji įstatymai.

Nepaisant kolonizacinių nesėkmių, caro valdžia ligi pat Pirmojo pasaulinio karo nebuvo atsisakiusi minties dirbtiniu būdu Lietuvoje sudaryti rusų aukštesnįjį luomą, kuris pakeistų lenkus. 1904 - 1912 m. Kauno žemės banko skyrius dar supirko 52.400 dešimtinių, kad jas perleistų dvarininkams rusams.[53] Nuo Lietuvos kolonizacijos caro Rusija nenorėjo atsisakyti ir Pirmojo pasaulinio karo metu. Vyriausioji rusų karo vadovybė reikalavo, kad Lietuvoje būtų konfiskuotos visų vokiečių kolonistų ir kitų vokiečių žemės ir kad jos būtų dalijamos kare pasižymėjusiems rusų kariams. O generalinio štabo viršininkas gen. Januškevič siūlė konfiskuoti visų Rusijos priešų žemes ir jas dalyti kariams rusams, kad kariai būtų materiališkai suinteresuoti atkakliau kariauti.

Vien tik trijose Lietuvos gubernijose — Vilniaus, Kauno, Gardino — valstybinių žemių buvo 669.866 dešimtinės. Todėl carinė Rusija prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą dar vis galvojo Pabaltijo kraštus — Latviją, Estiją ir Lietuvą — užtvenkti rusų kolonistų mase (įkurdindama jose 300.000 kolonistų), kad visiems laikams garantuotų slavams šių kraštų žemę. Dėl Pirmojo pasaulinio karo visi Rusijos planai nuėjo niekais.[54]

Nepaisant nesėkmingos Pirmojo pasaulinio karo pradžios, 1915 m. vasario 2 d. caras pasirašė įsakymą visoje Rusijoje atimti žemes iš visų vokiečių kolonistų. Pagal tą įsakymą vokiečiai turėjo per 10 mėnesių pasišalinti iš savo valdomų nuosavybių. Todėl 1915 m. pavasarį Vilniaus Bajorų bankas jau

pardavinėjo Lietuvos barono Reckės Sadūnų dvarą ir barono Kaiserlingo dvarą Radviliškio apylinkėje.[55] Karo metu ir civilinė administracija, ir rusų karo vadovybė, tremdama lietuvius ir žydus iš pasienio juostos, o vėliau iš visos karo zonos, sielojosi ne tremiamųjų asmenų saugumu, bet norėjo palikti tą teritoriją be gyventojų, kad, karą laimėjus, galėtų tuščioje teritorijoje lengvai kurdinti kolonistus rusus. Tačiau dar rusų carės Kotrynos II pradėtoji kolonizacinė politika Lietuvoje pasibaigė 1915 m., kai vokiečiai Lietuvą okupavo. Vokiečių numatytoji kolonizacinė politika Lietuvoje turėjo būti planingesnė, geriau finansuojama ir kolonizacijos tikslams turėjo būti parenkami tinkamesni asmenys.

Pagaliau po 1917 m. vasario mėn. revoliucijos visi rusų valdžios paskelbtieji žemės pirkimo ar pardavimo varžtai buvo panaikinti. Bet Lietuva tada jau buvo vokiečių okupuota ir tų varžančių įstatymų panaikinimas jokios praktiškos reikšmės Lietuvoje jau nebeturėjo.

Tik 1922 m. Lietuvos Steigiamasis seimas, priėmęs žemės reformos įstatymą, daug kur atitaisė caro valdžios padarytas Lietuvos gyventojams skriaudas, davė žemės Lietuvos kariuomenės savanoriams, bežemiams arba mažažemiams iš buvusių rusų kolonistų dvarų ir kitų žemės fondų, sugrąžino 1863 m. sukilimo dalyvių įpėdiniams jų valdytas žemes ir t.t.

NUORODOS

1 I. Aksakov, *Polskij vopros i zapadnoje russkoje delo 1860 - 1886*, 1900 m. III t., 306 - 310 psl.
2 *Varpas*, 1889 m. 5 nr.
3 A. Milovidov, Dejatelnost Muravjova po narodnomu prosveščeniju v Severo Zapadnom kraje — *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1905 m. VII, 31 psl.
4 J. Stakauskas, Lietuvių kalbos kelias į Žemaičių kunigų seminariją — *Tiesos Kelias*, 1937 m. 7 - 8 nr. 348 psl. ir *Sbornik postanovlenii po ministerstvu narodnogo prosveščenija* 1871 - 1873, 1877 m. V t. 2049 p.
5 M. N. Muravjov, Zapiska o nekotorych voprosach po ustrojstvu Severo Zapadnago kraja — *Starizna i Novizna*, 1898 m. 300 - 311 psl.
6 A. Hilferding, Polskij vopros — *Raštai*, 1868 m. II t. 403 psl.
7 Graf Leliva, *Russko - polskija otnošenija*, 1895 m. 53 ir 54 psl.
8 St. Kościalkowski, Wiek XIX i początek XX roku — *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 1953 m. 96 psl.
9 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1888 god*, 1887 m. 59 - 64 psl.
10 L. Wasilewski, *Litwa i Białorus*, 1925 m. 63 psl.
11 J. Rimantas, *P. Rimša pasakoja*, 1964 m. 38 psl.
12 E. Zechlin, *Westrussland in seiner Bedeutung fuer die Entwicklung Mitteleuropas*, 1917 m. 81 psl.
13 *Varpas*, 1891 m. 12 nr.
14 K. Gečys, *Katalikiškoji Lietuva*, 1946 m. 136 psl.
15 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v nacionalnych rajonach Rossii*, 1955 m. 312 psl.
16 P. Kovalevskij, *Nacionalizm i nacionalnoje vospitanije v Rossii*, 1922 m. 221 psl.
17 A. Kirkor, *Živopisnaja Rossija*, 1882 m. III t. 14 psl.
18 M. Pogodin, *Polskij vopros*, 1869 m. 100 psl.
19 M. Pogodin, *Polskij vopros*, 1869 m. 100 - 102 psl.
20 Vysk. P. Būčys, Rusai stačiatikiai ir sentikiai Lietuvoje — *Athenaeum*, 1936 m. I t. sąs. 1, 69 psl.
21 A. Stankevič, *Russkija poselenija v Kovenskoj gub.*, 1909 m. V psl.
22 I. Nikotin, *Stoletnij period russkago zakonodatelstva 1772 - 1872*, 1886 m. 283 psl.
23 D. Fainhauz, Walka o postęp w publicystyce wileńskiej w polowe XIX wieku — *Rocznik Białostocki*, 1966 m. VI t. 27 - 28 psl.

24 A. Stankevič, *Russkija poselenija Kovenskoj gubernii*, 1909 m. IX psl. ir A. (A. Janulaitis) Iš Lietuvos „kultūrinimo" istorijos. Rusų kolonizacija Kauno gub. — *Visuomenė*, 1910 m. 5, 6, 9 nr.

25 A. Stankevič, *Russkija poselenija Kovenskoj gubernii*, 1909 m. Karta russkich poselenii Kovenskoj gubernii (Kauno gub. rusiškų gyvenviečių žemėlapis ir A. (A. Janulaitis), Iš Lietuvos „kultūrinimo" istorijos. Rusų kolonizacija Kauno gub. — *Visuomenė*, 1910 m. 5, 6, 9 nr.

26 V. Kudirka, *Raštai II t.*, 1909 m. 16 psl.

27 *Sbornik pravitelstvennych rasporiaženii po vodvoreniju russkich zemlevladelcev v Severo Zapadnom kraje*, 1870 m. 12 psl.

28 *Varpas*, 1891 m. 4 nr. 82 psl.

29 *Kalendar Severo Zapadnogo kraja na 1890 god*, 1889 m.

30 P. Daujotas (A. Janulaitis), *Kur išganymas?*, 1902 m. 115 psl.

31 L. Bičkauskas-Gentvila, Privatinės žemėvaldos apribojimai (1861-1905 m.) Lietuvoje ir Vakarų Baltrusijoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1970 m. XI t. 123 psl.

32 J. Samarin, *Sočinenija*, 1898 m. 10 t. 149 psl.

33 A. Stankevič, *Russkija poselenija Kovenskoj gubernii* 1909 m. V psl.

34 I. Kornilov, *Pamiati grafa M. Muravjova*, 1898 m. 239 psl.

35 I. Nikotin, *Stoletnij period russkago zakonodatelstva 1772 - 1872*, 1886 m. 341 psl. ir G. Šliuzberg, *Dorevoliucionnyj stroj Rossii*, 1933 m. 81 psl.

36 L. Bičkauskas-Gentvila, Privatinės žemėvaldos apribojimai (1861-1905) Lietuvoje ir Vakarų Baltrusijoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1970 m. XI t. 123 psl.

37 A. Rittich, *Obižennyj kraj*, 1911 m. 29 psl.

38 L. Bičkauskas-Gentvila, Privatinės žemėvaldos apribojimai (1861-1905) Lietuvoje ir Vakarų Baltrusijoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija*, 1970 m. XI t.. 123 psl.

39 *Varpas*, 1892 m. 4 - 5 nr.

40 A. Stankevič, *Russkija poselenija Kovenskoj gubernii*, 1909 m. XIII p.

41 A. Stankevič, *Russkija poselenija Kovenskoj gubernii*, 1909 m. XXV psl.

42 R. Vėbra, Nacionalinės buržuazijos formavimasis Lietuvoje XIX a. pabaigoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, VI* 1964 m. 90 psl.

43 P. Klimas, Russisch Litauen, 1916 m. 42 psl.

44 G. Savič, *Novyj gosudarstvennyj stroj Rossii*, 1907 m. 362 ir 374 psl.

45 L. Bičkauskas-Gentvila, Privatinės žemėvaldos apribojimai (1861-1905) Lietuvoje ir Vakarų Baltrusijoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija X* 1969 m. 134 - 135 psl.

46 M. Helmann, Die litauische Nationalbewegung im 19. und 20. Jahrhundert — *Zeitschrift fuer Ostforschung*, 1953 m. 2 sąs., 77 psl.

47 L. Bičkauskas-Gentvila, Privatinės žemėvaldos apribojimai (1861-1905) Lietuvoje ir Vakarų Baltrusijoje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija X t.* 1969 m. 138 psl.

48 L. Wasilewski, *Litwa i Białorus*, 1925 m. 116 psl.

49 *Vienybė Lietuvininkų*, 1903 m. 46 nr.

50 A. Stankevič, *Russkija poselenija Kovenskoj gubernii*, 1909 m. LXVIII ir LXXI psl.
51 W. Lednicki, *Rosyjsko - Polska Entente cordiale*, 1966 m. 93 psl.
52 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 9 nr.
53 E. Zechlin, *Westrussland in seiner Bedeutung fuer die Entwicklung Mitteleuropas*, 1917 m. 82 psl.
54 E. Zechlin, *Westrussland in seiner Bedeutung fuer die Entwicklung Mitteleuropas*, 1917 m. 70 psl.
55 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. balandžio 12 d.

VI

Katalikų ir Pravoslavų bažnyčios Lietuvoje

1. Pravoslavų bažnyčios privilegijos

Rusijoje iš senų senovės kunigaikščiai kišosi į bažnyčios reikalus ir jų globojama Pravoslavų bažnyčia buvo priklausoma nuo pasaulietinės valdžios. Carė Kotryna II buvo nuomonės, kad bažnyčios hierarchams pasaulietinės valdžios, t.y. monarcho valdžios, reikalai turi būti svarbesni, kaip evangelijų įsakymai.[1] Nuo 1824 m. Pravoslavų bažnyčią Rusijoje ėmė prižiūrėti carų skiriamas dignitorius — Šventojo sinodo prokuroras, ministro titulu, kuris tvarkė ir sprendė visus šios bažnyčios reikalus. Jis buvo kompetentingiausias asmuo Rusijoje religijos reikaluose. Šventojo sinodo prokuroras buvo caro akis ir ranka, kuri viską sekė ir laikė Pravoslavų bažnyčią visiškoje caro priklausomybėje. Taigi praktikoje Pravoslavų bažnyčia liko caro režimo gynėja Rusijoje.[2]

Ir Anglijoje, taip pat kaip Rusijoje, Anglikonų bažnyčios galva buvo Anglijos karalius. 1532 m. Anglijos dvasininkų konvokacija karalių Henriką VIII, atsimetusį nuo R.K. bažnyčios, paskelbė Anglikonų bažnyčios galva, o 1534 m. Anglijos parlamentas pripažino karaliui bažnyčios reikaluose visas anksčiau Anglijoje popiežiaus turėtas teises. Gi 1559 m. ir parlamentas supremacijos aktu pripažino karalių Anglikonų bažnyčios gal-

va. Nuo tada Anglikonų bažnyčia liko valstybinė bažnyčia, privilegijuota, o katalikų teisės susiaurintos: visuomeniniame ir valstybiniame gyvenime katalikai negalėjo dalyvauti, jiems buvo draudžiama tuoktis su protestantais, būti valdininkais, rinkti atstovus į parlamentą ir t.t. Airijoje daugumas gyventojų buvo katalikai, bet jie turėjo išlaikyti anglikonų bažnyčias ir jų dvasininkus. Dėl Anglikonų bažnyčios privilegijų panaikinimo Anglijos parlamente ilgą laiką vyko kovos, ir tik 1829 m. katalikams buvo pripažintos beveik lygios teisės su protestantais.

Rusijoje gi caras, kaip Pravoslavų bažnyčios galva, visas teises bažnyčios reikaluose pasisavino, kaip valdovas autokratas ir jam nereikėjo nei dvasininkų, nei parlamento aprobatos Pravoslavų bažnyčiai vadovauti. Rusijoje tik 1904 m., taigi beveik visą šimtmetį vėliau negu Anglijoje, religijų reikalu buvo paskelbtas tolerancijos aktas, beveik sulyginęs visų religijų teises su pravoslavų teisėmis.

Kadangi Rusijos valstybė savo gyventojus skirstė ne tik pagal tautybes, bet dar daugiau pagal tikybas, tai kitų tautybių bei tikybų asmenys buvo laikomi Rusijos valstybingumo priešais. Čia kyla klausimas, kodėl carizmo šalininkai buvo ir pravoslavijos garbintojai? Rusų nacionalistas prof. P. Kovalevskij aiškina, jog rusams būtinai reikalingas carinis absoliutizmas, jis jungiąs visus rusus, nes kitaip Rusija subyrėtų, rusams besipešant, ir toks caro absoliutizmas tegalįs būti tik tarp rusų ir tik tarp pravoslavų. Katalikai negalį būti tokio tobulo absoliutizmo šalininkai, nes ten valdovo absoliutizmas susiduriąs su popiežiaus absoliutizmu. Katalikų dvasiškoji valdžia todėl turinti pirmumą, ji yra aukštesnė, kaip pasaulietiškoji, todėl valdovas katalikas negalįs būti tobulai absoliutus. Tas pat Kovalevskij labai svarbiu reikalu laikė rusų kalbos vartojimą visose administracijos įstaigose ir mokyklose, bet dar svarbesniu dalyku jis laikė pravoslavų religiją, todėl jis teigė, kad greta rusinimo reikia stengtis visas valdomas tautas supravoslavinti.[3]

M. Muravjov laikė pagrindiniu dalyku ir Lietuvoje pravoslavų dvasininkų pagalba įtvirtinti pravoslavų religiją, kuri jau seniai buvo siedinama su rusiškumu. Pravoslavų dvasininkai turėjo atlikti svarbias pareigas Lietuvos gyventojus rusinant. Todėl visi unitai 1839 m. buvo prievarta įjungti į Pravoslavų bažnyčią, o unitų dvasininkai, nenorėję paklusti caro įsakymui, buvo išvežti į Rusijos gilumą, į pravoslavų vienuolynus per-

auklėti. Unitais buvo laikomi Rytų arba bizantiškųjų apeigų krikščionys, sudarę uniją su Katalikų bažnyčia.

Caro Mikalojaus I švietimo ministras S. Uvarov švietimo ir auklėjimo tikslus suformulavo ir nusakė trimis žodžiais: pravoslavija, absoliutizmas ir rusiškumas (rusiškas nacionalizmas). Taip pat ir Rusijos imperijos įstatymų rinkinyje nedviprasmiškai buvo įrašyta, kad „Rusijos imperijoj pirmaujanti ir viešpataujanti yra krikščioniška pravoslaviška religija.“ [4] Tačiau Lietuvoje tą trižodę formulę vykdyti nebuvo jau taip lengva, nes Lietuvoje gyveno daugiausia katalikų religijos žmonių ir vyraujanti religija buvo katalikiška. Į rusinimo programą įėjo ir katalikų religijos persekiojimas.

O Katalikų bažnyčią Rusijos nacionalistai slavofilai, kaip J. Samarin, I. Aksakov, A. Hilferding, laikė didžiuoju Rusijos priešu, todėl jie siūlė, kad pravoslavų dvasininkai į Šiaurės vakarų krašto gubernijas perkeltų „pravoslavų kultūrą“.[5] Ano meto žymus rusų reakcinis publicistas M. Katkov reiškė nepasitenkinimą dėl bet kurių teikiamų teisių kitoms religijoms ir tautybėms, nes katalikybę jis laikė ta pačia lenkybe, lenkų politiniu įrankiu bei lotyniškumo pasireiškimu, kuris esąs priešiškas slavizmui. Tad Katkov, norėdamas išnaikinti katalikybę Rusijoje, siūlė uždrausti viešas katalikų pamaldas, uždaryti bažnyčias, likviduoti visus dvasininkus, o katalikus prievarta supravoslavinti arba versti juos apleisti Rusiją.[6] Tačiau atrodo, kad pats M. Katkov nelabai tikėjo tokiomis drastiškomis priemonėmis laimėti kovą su katalikybe, todėl jis dar siūlė ir švelnesnių būdų, būtent: jis siūlė visiems nelenkams katalikams suteikti teisę save vadinti rusais ir tokiu būdu skirtis nuo lenkų.

Nors I. Aksakov nepritarė siūlymui rusų kalbą vartoti katalikų pamaldose, kad nesusidarytų rusiškas katalikiškumas, tačiau jis siūlė pravoslavų pamaldose vartoti lietuvių arba lenkų kalbą, kad būtų galima žmones patraukti į pravoslavų cerkves ir į pravoslaviją. Iniciatyvą parodyti šia linkme jis skatino pravoslavų dvasininkus.[7] Kitas žymus rusų publicistas J. Samarin rūpinosi išnaikinti lenkiškumą Lietuvoje, teigė, kad visų pirma reikia pagerinti pravoslavų dvasininkų padėtį, steigti pravoslavų dvasininkų vadovuajamas mokyklas ir per šias mokyklas skleisti rusiškumą ir pravoslaviškumą.

Rusų administracija, pritardama slavofilų skelbiamoms idėjoms, ir norėdama rusų dvasininkus įtraukti į rusinimo darbą,

pirmiausia susirūpino pravoslavų dvasininkų materialine padėtimi Lietuvoje, norėjo juos ne tik sulyginti su katalikų kunigų padėtimi, bet ir padaryti juos privilegijuotus. Ligi 1896 m. pravoslavų bažnyčių šventikai Lietuvoje galėjo naudotis valsčiaus gyventojų pastotėmis, nors valsčiuje beveik visi gyventojai būtų buvę tik lietuviai katalikai. Taip pat valsčiaus gyventojų pareiga buvo rūpintis cerkvių bei pravoslavų parapijų trobesių statyba ir remontais. Faktiškai pravoslavų dvasininkus išlaikydavo ne patys pravoslavai, bet valsčiaus gyventojai katalikai, mokėdami jiems algas iš vadinamųjų „zemskinių" mokesčių. Taip pat pravoslavų šventikai rinkdavo iš valstiečių katalikų pinigus pirkti cerkvėms bei valsčių raštinėms ikonas (šventus paveikslus).

Nors caro vyresnybė rėmė pravoslavų cerkves ir jų dvasininkus Lietuvoje, bet ir Rusijos tolimose vietose buvo renkamos aukos „kenčiančiai Pravoslavų bažnyčiai Šiaurės vakarų krašte paremti". O generalgubernatorius M. Muravjov jo valdomų gubernijų dvasininkams pravoslavams dar išrūpino 500.000 rb. asmeniniams priedams, kad tik juos labiau suinteresuotų rusifikacijos veikla.

1844 m. ministrų komitetas nutarė steigti Lietuvoje naujų pravoslavų parapijų didesniuose miestuose, kur buvo daugiau rusų kariuomenės ar rusų administracijos įstaigų arba kur gyveno daugiau rusų kolonistų, pvz., Trakuose, Švenčionyse, Šiauliuose, Raseiniuose, Ukmergėje, Zarasuose, Telšiuose ir kitur. Taip pat pradėjo skubiai remontuoti senas cerkves, perstatinėti iš katalikų atimtas bažnyčias į cerkves ir naujas statyti. M. Muravjovo metu Šiaurės vakarų krašte buvo pastatyta 98 cerkvės, 63 pravoslavų koplyčios, atremontuota ir panaujinta 126 cerkvės ir 16 katalikų bažnyčių perstatyta į cerkves.

1864 m. cerkvės buvo apdovanotos žeme ir prie jų pradėjo steigti cerkvines pradžios mokyklas visų religijų vaikams, tačiau jose tedėstė tik pravoslavų šventikai ar jų vadovaujami diakai (šventiko pagalbininkai).

Septintoji lentelė ryškiai vaizduoja pravoslavų cerkvių ir rusų gyventojų augimą Kauno gubernijoje.

Be čia pažymėto parapinių pravoslavų cerkvių skaičiaus Kauno gub. XIX a. pabaigoje buvo dar 13 kitokių cerkvių, priskirtų prie parapinių cerkvių, ir trys vienuolynai.[8] Rusijos vedama pravoslavinimo politika Lietuvoje turėjo šiek tiek po-

veikio. XIX a. antroje pusėje pravoslavų gyventojų išaugo daugiau kaip dukart. 1869 m. pravoslavai ir sentikiai Kauno gub. tesudarė tik 4,1% visų gyventojų, o 1897 m. jau 5,1%. Per tą patį laikotarpį katalikų Kauno gub. sumažėjo iš 79,3% ligi 76,6%.[9]

7 LENTELĖ

PRAVOSLAVŲ CERKVIŲ IR RUSŲ GYVENTOJŲ AUGIMAS

Metai	*1843*	*1863*	*1866*	*1892*	*1900-1901*
Parapinių cerkvių	10	17	29	31	37
Rusų-pravoslavų parapiečių	apie 5000	34.695	45.648	66.464	70.928
jų tarpe sentikių	——	——	19.154	26.214	26.804

Nepaisant visų teikiamų pravoslavų dvasininkams privilegijų, jų gyvenimas Lietuvoje buvo pilnas rūpesčių dėl pravoslavų parapiečių nedidelio skaičiaus. Kad padidintų pravoslavų skaičių Lietuvoje, buvo įsakyta visus pamestinukus krikštyti pravoslavais, mišrios šeimos buvo skatinamos priimti pravoslaviją, o nenorinčius tam paklusti išsiųsdavo į Rusijos gilumos vienuolynus perauklėti. Pravoslavų šventikai labai aktyviai, bet kartais neišmintingai, griebėsi misinio darbo: įtikinėjo pradžios mokyklų mokinių tėvus, kad mokiniai turėsią likti pravoslavais (Viekšniuose); Kelmėje mokytojas pradėjo mokinius mokyti pravoslavų maldų, bet tą „misionierių" mokytoją vaikų motinos privertė atsisakyti savo vietos. Kai kuriose vietose šventikai pradėjo reikalauti mokinius lankyti cerkves ir pravoslavų pamaldas. Gubernatoriai, matydami tokius padarinius, prašė administraciją siųsti Lietuvon tik pakankamai protingus ir dorus šventikus, nes neišmanėliai perdėtu uolumu daugiau žalos, negu naudos padarą.

Rusinimo reikalui buvo naudojamos visokiausios priemonės: dalijamos rusiškos knygos, pravoslaviški šventi paveikslėliai, kryžiukai ir kt. Pvz., 1865 m .Trakų aps. viršininkas Tolmačev, surinkęs iš 13 pradžios mokyklų 80 mokinių, aprengė juos raudonais marškiniais ir su jų tėvais nuvyko pas generalgubernatorių. Generalgubernatorius apdovanojo mokinius ne tik caro

portretais, bet ir pravoslaviškais kryželiais bei paveikslėliais. Visų caro ar caro šeimos švenčių metu mokiniai buvo verčiami giedoti Rusijos himną „Dieve, saugok carą“.[10]

Kai kuriuose Lietuvos miestuose, kur kunigai lenkininkai nenorėdavo leisti pridėtinių pamaldų lietuvių kalba, dvasininkai pravoslavai kaip atsvarą lenkiškumui, ten mėgino cerkvėse įvesti pamaldas ir pamokslus lietuvių kalba. Pvz., Panevėžyje pravoslavų cerkvėje buvo pradėti sakyti pamokslai lietuviškai. Aišku, atsirado lietuvių katalikų, kurie iš smalsumo eidavo tokių pamokslų pasiklausyti. Tačiau V. Kudirka *Varpe* įspėjo lietuvius nepatekti į tokius rusų spąstus.[11] Pravoslavinimo tikslui Pravoslavų Šventasis sinodas leido Vilniaus pravoslavų arkivyskupui įvesti lietuvių kalbos pamokas į rusų dvasininkų seminariją Vilniuje, kad lietuvių kalbos dėka lengviau galėtų gundyti lietuvius pereiti į pravoslaviją.[12]

Kartais rusų administracijos pareigūnai vartodavo net fizines priemones, kad žmonės priimtų pravoslavų religiją, tačiau Vilniaus generalgubernatorius aplinkraščiu uždraudė tokią prievartą vartoti. Ilgainiui Lietuvoje tiek buvo priveista pravoslavų dvasininkų, kad vienas pravoslavų dvasininkas Vilniaus gub. neturėjo ir poros šimtų „sielų“. Tuo tarpu vienam katalikų kunigui teko apie pusantro tūkstančio parapiečių (pravoslavų dvasininkų Vilniaus gub. buvo 2119, katalikų kunigų — 306).[13] Kai kada dėl tam tikrų išskaičiavimų patys katalikai pereidavo į pravoslaviją. Pvz., kai kurie 1863 metų sukilėliai, norėdami išvengti bausmių, pažadėjo priimti pravoslaviją, ir tada jiems buvo bausmė dovanota. Šiaurės vakarų krašte (Lietuvoje ir Gudijoje) Muravjov atvertė į pravoslaviją 12.000 asmenų.[14] Kartais ir smulkūs bajorai, norėdami gauti žemės, priimdavo pravoslavų religiją. Buvo ir kitokių būdų į pravoslavus patekti. Pvz., valstiečiai 1863 sukilimo metais buvo verčiami naktimis saugoti cerkves. Pravoslavų šventikai apdalydavo tokius „sargus“ religiniais paveikslėliais ir juos priėmusius tuoj pat įtraukdavo į pravoslavų skaičių.

1865 - 1866 m. Vilniaus vyskupystėje pravoslavų padaugėjo 29.448 asmenimis. 1866 - 1867 m. buvo „susigrąžintos“ septynios katalikų (unitų) parapijos į pravoslaviją, viena jų lietuviška. Paberžės klebonas Strzeleckis pats 1866 m. priėmė pravoslaviją ir tapo šventiku. Ši parapija buvo smarkiai lenkinama, o paskui pats klebonas su Vilniaus šventiku, buvusiu katalikų ku-

nigu, Petkevičium sugebėjo patraukti dalį parapijos į pravoslavus.[15]

Tokią pat politiką religijos atžvilgiu Rusija vykdė ir kaimyninėje Latvijoje bei Estijoje. 1833 - 1834 m. dabartinėje Latvijoje ir Estijoje buvo bado metai. Pravoslavų misininkai žadėjo priėmusiems pravoslavų tikėjimą po maišą miltų per mėnesį, arba atleidimą iš baudžiavos, ar perkeldinimą į Rusiją ir aprūpinimą žeme. Dėl to Latvijoje ir Estijoje 1846 m. „naujų pravoslavų" atsirado apie 87.000 - 100.000. Tada ten prireikė net steigti vyskupystę, susidarė 46 pravoslavų parapijos, pravoslavų dvasininkų iš 7 pakilo ligi 70.[16]

Nors Latvijos ir Estijos valstiečiai buvo rusų apvilti žemės ir kitokių gėrybių pažadais, tačiau pasitraukti iš pravoslavų ir grįžti į Evangelikų protestantų bažnyčią jie jau nebegalėjo. Bet vis dėlto jie šalinosi nuo pravoslavų, vengė lankyti cerkves, priiminėti komuniją. Ten mišrios vedybos su pravoslavais buvo retas atsitikimas.[17]

Dar 1898 m. rusų spauda (Vilniuje Muravjovui paminklą atidengiant) rašė, kad Lietuva bus tokia pat pravoslaviška, kaip kad senais laikais buvusi, tačiau 1904 m. carui tolerancijos aktą paskelbus, priverstinio pravoslavinimo pastangos neįtikėtinai greitai sunyko. Po tolerancijos akto paskelbimo, vyskupų paliepimu buvo pradėtos vesti atskiros knygos naujai grįžtantiems į katalikų tikėjimą surašyti. Tačiau ligi 1904 m. tolerancijos akto paskelbimo Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo daug ir katalikų, ir evangelikų, ir protestantų kunigų, patrauktų atsakomybėn už tai, kad jie priėmė į katalikybę ar į protestantizmą pravoslavų tikėjimo asmenis.[18] Katalikai taip pat pasinaudojo tolerancijos aktu ir daug teisių atgavo. Daug unitų sugrįžo į katalikų tikėjimą. Manoma, kad visoje Rusijos metropolijoje po tolerancijos akto paskelbimo apie 100.000 asmenų sugrįžo į katalikų tikėjimą. Taip pat Latvijoje bei Estijoje, kadaise prievartos bei apgaulės būdu supravoslavinti latviai bei estai vėl grįžo į protestantų ar katalikų tikybą.

Grįžimas į katalikų tikėjimą per visą laiką nesustojo. Seinų vyskupijos valdytojas prelatas Antanavičius net įspėjo vikarą Pijų Andziulį, kad jis nepersistengtų savo veikla grąžinti pravoslavus į katalikų tikėjimą.[19] Taip pat nors ir nedidelis Lietuvos mahometonų skaičius prievarta perkrikštytų į pravoslavų tikybą, vėl sugrįžo į savo senąją tikybą.

Žodžiu, nesėkmingo Japonijos karo padarinys buvo toks, kad didelės rusų administracijos ir pravoslavų dvasininkų pastangos surusinti ir supravoslavinti Lietuvą, nelauktai subyrėjo. Dar ir 1913 m. vien Vilniaus vyskupystėje 540 pravoslavų priėmė katalikų tikėjimą.[20] O Vakarų Rusijos gubernijose 1905 - 1907 m. 170.936 unitai grįžo į katalikybę, ir pačioje Lietuvoje — 18.000.[21]

2. Katalikų ir pravoslavų teisinė padėtis

Teisinė Katalikų bažnyčios ir pačių katalikų padėtis Rusijoje visą laiką buvo visiškai skirtinga nuo pravoslavų. Dar ir 1900 m. Vilniaus generalgubernatorius rašė vidaus reikalų ministrui, kad katalikais net ir Rusijoje negalima pasitikėti ir juos negalima skirti į valstybines arba visuomenines tarnybas. O katalikai savo ruožtu nepasitikėjo carine Rusija. *Tėvynės Sargas* 1903 m. 5 - 6 nr. 7 psl. rašė, kad „Maskolijoje, kaip niekuomet nebuvo, taip nebus pilnos sąžinės laisvės iki viešpataus „samoderžavija" (patvaldystė), iškeliant mintį pašalinti carizmą.[22] Tokiam įtemptam stoviui esant ir nepasitenkinimui kylant dėl karo nesėkmės su Japonija, religijų klausimui sunormuoti 1904 m. gruodžio mėn. 12 d. caras paskelbė vadinamąjį tolerancijos aktą ir savo įsakais suteikė gyventojams vieną kitą lengvatą. Pirmiausia buvo paliepta policijai ir teismams nutraukti visas pradėtas bylas dėl religijos. O vidaus reikalų ministras aplinkraščiu įsakė gubernatoriams netaikyti gyventojams jokių varžtų dėl religijos. Tas aplinkraštis įsakmiai pabrėžė, kad sektantams bei sentikiams dėl jų religijos jau nebus kliūčių valdžios tarnybas užimti. Tačiau šiuo atveju nieko nebuvo pasakyta dėl katalikų.

Pagal paskelbtąjį tolerancijos aktą jau nebuvo laikoma nusikaltimu pasitraukti iš pravoslavų religijos, taip pat jau nebebuvo baudžiama už sugundymą pravoslavų religiją pakeisti. Ilgai netrukus, 1905 m. balandžio 17 d. buvo išleistas naujas caro įsakas dėl religijos pakantumo, kuriame taip pat buvo akcentuojama, kad galima pakeisti pravoslavų religiją į kitą krikščionišką religiją. Taigi asmeniui jau buvo suteikta laisvė pagal savo sąžinę pasirinkti vieną ar kitą religiją. Ligi tol visi sentikiai, nors jų religija buvo šiek tiek skirtinga, buvo

laikomi pravoslavais. Pakantumo įsaką paskelbus, jie galėjo viešai save vadinti sentikiais ir nebaudžiami galėjo tuoktis su pravoslavais. Taip pat nuo to laiko religiją buvo leista dėstyti mokinių gimtąja kalba ir tik dvasininkams. Tik išimtiniais atvejais religiją galėjo dėstyti ir ne dvasininkas, bet jis turėjo būti tos pat religijos, kaip ir mokiniai.

3. *Bažnytinių turtų atiminėjimas, vienuolynų bei bažnyčių uždarinėjimai*

Po 1831 metų sukilimo numašinimo, dar būdamas Gardino gubernatorium, būsimasis Vilniaus generalgubernatorius ir 1863 metų sukilimo malšintojas M. Muravjov, rašytame carui rašte kaltino Lietuvos katalikų dvasininkus dėl kurstymo sukilti prieš caro valdžią. Visų pirma jis siūlė atimti teisę dvasininkams mokyti ir auklėti jaunimą, atimti bažnyčių turtus, uždaryti „laisvamaniškas" vienuolių kongregacijas, taip pat vienuolynus ir bažnyčias, kuriose pasireiškė sukilimo dvasia. Be to, nustatyti vienuolių ir vienuolynų skaičių, kunigų skaičių parapijose, o vienuoliams drausti „bastytis" be tinkamų pažymėjimų.[23]

Po kurio laiko šiuo Muravjovo patarimu caro valdžia pasinaudojo ir 1841 m. gruodžio mėn. bei 1843 m. gruodžio mėn. buvo paskelbti du caro įsakymai dėl bažnytinių žemių sekuliarizacijos. Sekuliarizacija palietė vyskupijų kapitulų, vienuolynų ir kunigų seminarijų žemes. Žemės sekuliarizacijos dekretai buvo taikomi Vilniaus, Žemaičių (Kauno) ir Minsko vyskupijoms. Sekuliarizacija buvo vykdoma grynai rusifikacijos tikslais. Bažnytinių žemių atėmimą dar skatino unitų vyskupas J. Siemaška ir tuometinis Vilniaus generalgubernatorius F. Mirkovič, turėjęs didelį caro Mikalojaus I pasitikėjimą. Mirkovič buvo pasiūlęs atimtus Katalikų bažnyčios turtus panaudoti Pravoslavų bažnyčios reikalams. Pravoslavų sinodas buvo taip pat pareiškęs savo pageidavimus, bet kuklesnius — jis tenorėjo tik 3/5 Katalikų bažnyčios sekuliarizuotų turtų skirti pravoslavams dvasininkams, o 2/5 siūlė palikti katalikų dvasininkams.

Pagal tuos įsakymus iš Katalikų bažnyčios Lietuvoje buvo atimta 260 dvarų, kurių vertė buvo 6.682.125 sidabro rubliais. Iš Evangelikų bažnyčios buvo atimta 20 dvarų ir iš Pravoslavų bažnyčios — 67 dvarai, kad Rusijos valdžia galėtų teisintis po-

piežiui, jog buvo sekuliarizuoti visų religijų bažnytiniai turtai. Parapijų žemės ligi 30 - 50 dešimtinių, kurias valdė klebonai, buvo paliktos nepaliestos.

Iš gautųjų Katalikų bažnyčios nusavintų turtų pajamų katalikų kunigų algoms ir seminarijoms išlaikyti valdžia teskyrė tik 1/4 visų pajamų, o kiti 3/4 buvo naudojami Pravoslavų bažnyčios reikalams.[24]

Valdžios skiriama vyskupijų kapituloms parama nebuvo pakankama Dvasinei akademijai bei seminarijoms išlaikyti.

Valdžia, atimdama iš Katalikų bažnyčios turtus, kaip tik ir norėjo ją materiališkai susilpninti, kad neturėtų pakankamai išteklių seminarijoms išlaikyti, neturtingus klierikus šelpti, literatūrą spausdinti ir t.t. Už Evangelikų bažnyčios nusavintus turtus valdžia jiems mokėjo 42.000 rublių per metus ir skyrė dvi stipendijas Tartu universitete teologams paruošti bei vieną stipendiją Petrapilio universitete teisininkui išmokslinti.[25]

1832 - 1893 m. vien Žemaičių vyskupystėje rusų valdžia uždarė 46 vienuolynus, o drauge ir tų vienuolynų bažnyčias. Visose trijose Lietuvos vyskupystėse tepaliko tik šeši vienuolynai. Iš viso Lietuvoje, įskaitant ir unitų vienuolynus, buvo uždaryti 352 vienuolynai. Uždarytųjų vienuolynų pastatus rusų valdžia panaudojo kareivinėms, ligoninėms, mokykloms arba paliko tuos pastatus tuščius, kad laikas juos sunaikintų. Pažaislio kamandulių, Kauno pranciškonų (Vytauto Didžiojo bažnyčia), Kauno jėzuitų bažnyčia ir kitos garsios vienuolynų bažnyčios buvo paverstos cerkvėmis.[26]

Vilniaus vyskupystėje po 1885 m. tepaliko tik keturi neuždaryti vienuolynai. Iš viso šioje vyskupystėje buvo uždarytos 31 vienuolynų bažnyčia, 28 parapinės, 23 filijų bažnyčios ir daug koplyčių. Pačiame Vilniuje, be atimtų šv. Ignoto ir kitų bažnyčių, jėzuitų šv. Kazimiero bažnyčia 1840 m. buvo paversta pravoslavų soboru ir paskirta rusų kariuomenės įgulai. Ligi 1915 m. pabaigos ji buvo vadinama šv. Mikalojaus soboru. Visų Šventųjų bažnyčia 1865 m. buvo nugriauta.[27]

Uždarinėjant vienuolynus ar atiminėjant bažnyčias, visur vyko stiprus katalikų pasipriešinimas, kildavo neramumų, būdavo areštų, bausmių ir trėmimų. Ypač daug buvo sunaikinta bažnytinio turto. Nepaprastai žiauriu būdu buvo uždarytos Kęstaičių ir Kražių bažnyčios.

1886 m. rusų valdžia pareikalavo uždaryti Telšių aps. Kęstaičių bažnyčią, vienuolyną ir kunigų prieglaudą. Kunigus ir jų globėjus valdžia išvežė į Kretingos vienuolyną, o žemę atidavė Skuodo pravoslavų parapijai. Nuo to laiko Kretingos vienuolynas liko katalikų kunigų kalinimo vieta. Po šio įsakymo Kęstaičių apylinkių katalikai šešias savaites budėjo ir saugojo, kad rusai bažnyčios neuždarytų. Betgi pačiam Kauno gubernatoriui vadovaujant, buvo iškviesti iš Varnių trys eskadronai kazokų, kurie jėga nugalėjo bažnyčią saugojusius valstiečius, daug jų išplakė bizūnais, bažnyčioje sunaikino altorius, paveikslus ir pradėjo griauti bažnyčią. Kun. Juknevičius buvo nubaustas už kurstymą priešintis valdžios įsakymui ir ištremtas 5 metams į Vologdos gub.[28] Po Kęstaičių bažnyčios uždarymo slaptas komitetas išlipino lietuvių, lenkų ir rusų kalba išspausdintą įspėjimą visiems tiems, kurie manytų griaunamos Kęstaičių bažnyčios medžiagą pirkti, kad „bažnyčios pirkikai ir laužytojai bus sunkiai nubausti".[29]

Dar brutalesniu būdu rusų valdžia atėmė Raseinių aps. Kražių bažnyčią. Paskelbus žmonėms, kad Kražių vienuolyno bažnyčia bus atimta, parapijos katalikai keliais atvejais rašė prašymus Vilniaus generalgubernatoriui ir vėliau — carui, kad šią bažnyčią atiduotų Kražių parapijai ir nenugriautų. Tie prašymai buvo atmesti. Nepaisant valdžios įspėjimų, apylinkių katalikai nuolat rinkosi į šią bažnyčią, ją saugodami, kad paklusę valdžios įsakymui kunigai iš jos neišneštų šventų Sakramentų bei apeiginių daiktų, nuolat ten melsdamiesi. Matydama tokį tikinčiųjų pasipriešinimą, 1893 m. lapkričio mėn. Kauno gubernatoriaus N. Klingenbergo vadovaujama policija, žandarai ir kazokai įsiveržė į bažnyčią, pradėjo kardais ir kančiais pliekti besimeldžiančius žmones ir varyti juos iš bažnyčios. O už šventoriaus dar laukė raitųjų kazokų būriai, kurie išvarytus iš bažnyčios žmones trypė savo arkliais ir varė į patvinusią Kražantės upę. Yra žinoma, kad Kražantės upėje tada šeši asmenys nuskendo. Vėliau Kražių miestelio aikštėje, dalyvaujant egzekucijoje pačiam Kauno gubernatoriui Klingenbergui, daug suimtųjų buvo žiauriai plakami rykštėmis. Be to, dar apie 70 asmenų rusų administracija patraukė teisman. Tačiau teismas 34 asmenis išteisino, 26 paskyrė nedideles bausmes, o vėliau pats teismas paprašė carą visiems nuteistiesiems davanoti bausmę.

Ir čia, anot P. Višinskio, žemaičiai prasčiokėliai parodė, kaip jiems brangus tėvų katalikiškas tikėjimas.[30]

Šis skaudus Lietuvos gyvenimo įvykis — Kražių bažnyčios uždarymas — plačiai nuskambėjo pasaulyje. Straipsnius, brošiūras tuo reikalu rašė visi: ir katalikų, ir demokratų, ir socialistų lietuviai veikėjai. Jautriai atsiliepė užsienio spauda — Vokietijos, Anglijos, o JAV Amerikos Lietuvių susivienijimo seimas net išrinko tam reikalui komisiją: kun. J. Žilių, T. Paukštį, kun. Šedvytį, dr. Stupnickį, kurių pareiga buvo painformuoti pasaulio spaudą apie caro valdžios žiaurius darbus. Visų lietuvių gyvenamose kolonijose JAV buvo rengiami mitingai ir spausdinamos protesto rezoliucijos amerikiečių laikraščiuose. Kražių skerdynės tuo metu išgarsėjusios Vakarų pasaulyje, kuris pasmerkė rusų administracijos brutalumą persekiojant religiją, tiek paveikė Rusijos valdžią, kad ji liovėsi uždarinėti bažnyčias Lietuvoje.

4. Katalikų religinės veiklos varžymai

Generalgubernatoriaus Mirkovičiaus pastangomis 1842 m. Katalikų Dvasinė akademija iš Vilniaus buvo nukelta į Petrapilį, kad rusų valdžia stropiau galėtų sekti jos veiklą, o vėlesnis Vilniaus generalgubernatorius Muravjov, be to, dar uždraudė Vilniaus ir Žemaičių kunigų seminarijų auklėtiniams mokytis Varšuvos dvasininkų akademijoje. Jie galėjo toliau mokslą tęsti tik Petrapilio Dvasinėje akademijoje. Dar reikia pažymėti, kad 1798 m. Rusijoje buvo įsteigta Katalikų bažnytinė provincija su centru Mogiliave, o 1801 m. Petrapilyje buvo sudaryta, Mogiliavo arkivyskupo vadovaujama, Romos Katalikų dvasinė kolegija administracijos reikalui. Į šią kolegiją du aukšto rango katalikų dvasininkus skirdavo pats caras. Mogiliavo Romos Katalikų dvasinė kolegija veikė ligi 1917 m. Vasario mėn. revoliucijos.

Caras Mikalojus I 1837 m. buvo uždraudęs valstiečių vaikams stoti į kunigų seminarijas, o bajorai turėjo gauti generalgubernatoriaus leidimą į jas įstoti. Katalikų kunigų seminarijon stojant nepakakdavo turėti mokslo cenzą, bet dar reikėjo ištikimybės liudijimo, apylinkės ir apygardos teismo pažymėjimo, kad asmuo nėra patrauktas teismo atsakomybėn, bei guberna-

toriaus sutikimo į seminariją įstoti.[31] O 1863 - 1870 m. visiškai nebuvo leidžiama priimti kandidatų į kunigų seminarijas.[32] Taigi Lietuvoje net septynerius metus buvo trukdomas katalikų kunigų parengimas, norint sumažinti katalikų kunigų skaičių. Bet ir šį draudimą panaikinus, klierikų skaičius kunigų seminarijose buvo aprėžtas: Mogiliavo seminarijai buvo leista priimti 55 klierikus, Vilniaus — 61, Žemaičių — 60. Vėliau Vilniaus ir Kauno (Žemaičių) kunigų seminarijos galėjo priimti ligi 150 kandidatų.[33] Klierikai atostogų gaudavo tik gubernatoriui leidus, o atostogų metu jų veiklą sekė vietos policija.

Ligi 1843 m. kunigų seminarijose rusų kalbą dėstė kunigai profesoriai, o vėliau — jau rusų gimnazijų mokytojai. 1849 m. kunigų seminarijose buvo įvestas rusų kalbos bei rusų literatūros mokytojo etatas, ir tuos dalykus dėstydavo mokytojas rusas. 1866 m. buvo įsakyta klierikus pratinti pamokslus sakyti rusų kalba, bet Žemaičių vyskupas M. Valančius to valdžios įsakymo nepaklausė, paaiškindamas, kad jo vyskupystėje katalikai lietuviai rusiškai nemoka. Kadangi Seinų seminarija priklausė Varšuvos generalgubernatūrai, tai ten rusų kalbos ir literatūros dėstymas buvo tepradėtas tik 1882 m. Baigę kunigų seminarijas Lietuvoje, kunigai aukštesniojo mokslo galėjo siekti tik Dvasinėje akademijoje Petrapilyje.

Visoje Rusijoje vyskupai negalėjo būti skiriami be caro žinios, todėl juos skirdavo pats caras, susitaręs su popiežium. Taip pat be caro pritarimo Rusijoje joks dvasininkas negalėjo būti konsekruotas vyskupu į katalikų bažnytines provincijas. Paskirtieji vyskupai su Roma susižinoti galėjo tik per Rusijos vidaus reikalų ministeriją.[34]

Be šių varžymų rusų valdžia stengėsi ir kitais būdais Lietuvos vyskupystes demoralizuoti, pvz., neskirdama į jas nuolatinio vyskupo, o pasitenkindama vien vyskupystės administratoriais. Vyskupysčių administratoriais dažnai valdžia parinkdavo pataikūnus dvasininkus, kurie sutikdavo leisti laikyti pridėtines katalikų pamaldas bažnyčiose net rusų kalba. Pajuokai tokie administratoriai žmonių buvo pravardžiuojami „ritualistais" — apeigininkais.[35] Vyskupai, griežčiau besipriešiną valdžios įsakymams, buvo įvairiai baudžiami. Pvz., Žemaičių vyskupui M. Paliulioniui 1888 m. vidaus reikalų ministro įsakymu buvo sumažinta alga perpus.[36]

M. Muravjovo pasiūlytoji programa, kaip tvarkyti Katalikų bažnyčios reikalus Lietuvoje, buvo pradėta ypač intensyviai vykdyti po 1863 m. sukilimo. Visų pirma kunigams suvaržė judėjimo laisvę: be apskrities viršininkų leidimo jie negalėjo išvykti iš savo parapijos ribų net ir tokiu tarnybiniu reikalu kaip savo dekaną aplankyti. Kunigai, sugauti važinėją be leidimų, buvo baudžiami piniginėmis baudomis: pirmą kartą 50-100 rublių, antrą kartą — 100-200 rublių, trečią kartą sugauti — buvo šalinami iš pareigų. Net ir vyskupai parapijų vizitacijai turėjo gauti iš gubernatoriaus leidimą. Į užsienį vyskupams išvykti leidimus duodavo gubernatoriai, bet vienu ir tuo pat metu leisdavo į užsienį vykti tik vienam Lietuvos vyskupui.

Sudarius tiek daug suvaržymų, atsirado daug progų kyšininkavimui, nes vietinė rusų administracija nevengė kyšiais savo pajamas papildyti. Su tais varžymais vyskupai taip pat mėgino kovoti, pvz., Vilniaus vyskupas K. Hryneviečkis pats asmeniškai vyko į Gardiną tirti vienos bylos, bet jokio leidimo iš valdžios organų neprašė. Jis gavo iš generalgubernatoriaus įspėjimą, kad važinėjęs be leidimo. Vyskupas atsakė jam ilgesniu raštu, kad jis yra paties caro paskirtas ir patvirtintas vyskupu, todėl į vyskupo pareigas jokia žemesnė instancija negalinti kištis ir neturinti kliudyti jam tas pareigas vykdyti.[37]

Su dvasininkijai taikomais įvairiais varžymais drauge sekė bažnyčių statybų ir remontų varžymai. 1864 m. Muravjov painformavo gubernatorius, kad caras patvirtino įsakymą, jog be gubernatoriaus sutikimo Lietuvoje negalima statyti bažnyčias, jas remontuoti, statyti koplyčias bei altarijas. Jis pareikalavo surinkti žinias apie visas bažnyčias, nurodant, kieno leidimu jos įsteigtos ir išlaikomos. Apskričių policija turėjo prižiūrėti generalgubenatoriaus įsakymų vykdymą. Pvz., kai Darbėnų parapiečiai padavė generalgubernatoriui Muravjovui prašymą gauti leidimą naują bažnyčia statyti, net žadėdami bažnyčioje pakabinti pravoslavų šventojo Aleksandro Neviečio paveikslą ir kiekvieneri metai bažnyčioje laikyti mišias už caro Aleksandro II gyvybės išgelbėjimą, tai Muravjov į šį prašymą atsakęs, kad visus tuos pasižadėjimus jie galį vykdyti ir senojoje bažnyčioje.[38]

Parapijų klebonus baudė už visokias smulkmenas: už kapinių tvoros išmūrijimą, šventoriaus pataisymą, varpams sijos

pakeitimą, už pataisyto stogo nudažymą be leidimo ir t.t. Už tokius smulkius remontus Lentupio kleboną nubaudė 100 rublių, o Velykių kun. Dovydavičių — 25 rub. baudos. Tokios rūšies bausmių būtų galima suminėti labai daug, nes jos tai sulėtintai, tai sustiprintai buvo taikomos ligi 1905 m. revoliucijos.

Iš viso Muravjov katalikų religiją laikė erezija, ypač politine erezija, o aukštuosius dvasininkus tos erezijos emisarais, skelbiančiais priešiškumą caro valdžiai ir rusiškumui.[39]

Net kunigų skyrimas ir kilnojimas iš parapijos į parapiją priklausė ne vien vyskupui, bet ir gubernatoriui. Dėl kunigų skyrimų ar perkilnojimų vyskupas turėjo siūlyti savo projektą gubernatoriui, kuris skyrimą galutinai spręsdavo. Gubernatoriai ne tik rūpinosi kunigų skyrimu, bet ir jų skaičiumi parapijose. Kad katalikų skaičius Lietuvoje augo, o kunigų skaičius mažėjo, parodo statistiniai duomenys, paimti iš trijų vyskupysčių — Vilniaus, Žemaičių ir Seinų. Iš 8 lentelės matyti, kad Žemaičių vyskupystėje katalikų skaičius padaugėjo 1/3, tuo metu, kai kunigų skaičius sumažėjo, nes priimamų į kunigų seminarijas klierikų skaičius buvo aprėžtas. Nors kai kurias katalikų bažnyčias atimdavo pravoslavų religijos reikalams, naujas trukdydavo statyti, bet jų skaičius vis dėlto padidėjo.

8 LENTELĖ

KATALIKŲ KUNIGŲ IR BAŽNYČIŲ SKAIČIUS 1862-1913 M.

Metai	*Bažnyčių skaičius*	*Kunigų*	*Klierikų*	*Katalikų*	*Vienam kun. atiteko katalikų gyventojų*
		Vilniaus vyskupystėje			
1862	300	600	104	891.914	1.487
1895	148	348	74	1,281.498	3.682
1901	152	363	85	1.365.830	3.768
		Žemaičių vyskupystėje			
1862	528	659	91	885.347	1.343
1901	535	633	84	1.254.884	1.982
1913	—	—	150	—	—
		Seinų vyskupystėje			
1860	134	296	51	465.425	1.572
1901	142	338	84	691.294	2.048
1913	—	—	93	—	—[40]

Bažnyčių skaičiaus padidėjimą galima paaiškinti tik tuo, kad vis dėlto legaliu ar nelegaliu būdu (papirkimu) buvo gaunami leidimai vieną kitą bažnyčia statyti.

Reikia pažymėti, kad šiose lentelėse į nurodomą kunigų skaičių yra įtraukti ne vien parapijose einą pareigas kunigai, bet ir visi kiti, t.y. kunigai altaristos, mokyklų kapelionai, kapitulų nariai, todėl tikinčiųjų skaičius vienam kunigui buvo dar didesnis. Čia, kaip priešpriešą galima nurodyti, kad Vilniaus arkivyskupijos kunigų seminarijoje mokėsi 104 klierikai, o tais pat metais Vilniaus pravoslavų dvasininkų seminarijoje mokėsi 177 kandidatai į dvasininkus.[41]

Kunigų religinę veiklą rusų administracija varžė dar ir įvairiais kitais būdais, pvz., draudė šventomis dienomis sakyti po du pamokslus. Iš viso pamokslus galėjo sakyti tik klebonai ir gimnazijų kapelionai. Šiaip jau kunigams buvo įsakyta skaityti bažnyčiose tik caro vyriausybės patvirtintus ir išspausdintus pamokslus.

Dar 1848 m. parapijų klebonams buvo įsakyta rašyti metrikacijos knygas rusų kalba. Gimimo metrikas surašant, vaiko tėvų pavardes buvo liepta rašyti rusų kalbos kilmininko linksniu, kad būtų galūnė „ov" ar kitokia, kad panašėtų į rusišką pavardę. Oficialius (administracinius) raštus kunigai taip pat turėjo rašyti rusų kalba. Tik religijos reikalais jie galėjo rašyti lotyniškai.

Nuo 1864 m. visose mokyklose turėjo būti ir katalikų tikyba dėstoma rusų kalba. Tačiau ilgesnį laiką kunigai šio įsakymo nepaisė. Tik 1868 m. kun. M. Paliulionis, būsimasis Žemaičių vyskupas, tuometinis Kauno mergaičių gimnazijos kapelionas, pirmasis pradėjo dėstyti tikybą rusiškai.[42] Kad palengvintų kunigams R. K. religiją dėstyti rusų kalba Vilniaus mokslo apygardos globėjas I. Kornilov ir istorikas P. Batiuškov (vėlesnis Vilniaus mokslo apygardos globėjas) išspausdino kirilica lietuvišką katekizmą, o katalikų maldaknyges vertė į rusų kalbą.

1866 m. Vilniaus vyskupijos kapitula pateko į rusofilų rankas. Kapitulos nariai buvo kunigai P. Žilinskis, Tupalskis, Nemakša ir kiti, ir carinės valdžios biurokratai pradėjo juos naudoti savo tikslams.

Jeigu caras Mikalojus I 1848 m. griežtai uždraudė katalikų bažnyčiose vartoti rusų kalbą, tai caro Aleksandro II įsakymu,

1869 m. tas draudimas buvo atšauktas. Tada Katalikų bažnyčios reikalams buvo specialiai išspausdintas apeigynas rusų kalba, kur lotyniškas tekstas buvo pakeistas rusiškuoju. Bet Žemaičių vyskupas M. Valančius, gavęs 744 egzempliorius apeigyno rusų kalba, pranešė Katalikų dvasinei kolegijai Petrapilyje, kad jo vyskupijos gyventojai visiškai nemoka rusų kalbos, todėl jis negalįs to apeigyno vartoti ir, be to ,vyskupas savo valia bažnyčiose jokių pakeitimų negalįs vykdyti. Taip pat Vilniaus vyskupijos dekanas kun. S. Petravičius, gavęs 143 egzempliorius to apeigyno, juos visus sudegino, o kunigams parašė atitinkamą aplinkraštį su paaiškinimais. Gi gautąjį kurijos prelato lydraštį drauge su apeigynais, sakydamas bažnyčioje pamokslą, jis taip pat sudegino. Kun. dekanas S. Petravičius už tai buvo nuteistas mirties bausme, tačiau caras jam gyvybę dovanojo, bet jis buvo ištremtas į Kolos pusiasalį tolimoje Šiaurėje.[43] 1891 m. kun. A. Burba JAV šį kun. Petravičiaus aplinkraštį iš lenkų kalbos išvertė lietuviškai ir jį išspausdino, kad ir JAV lietuviai apie tai sužinotų. Greta katalikiškų liturginių knygų (apeigyno ir kitų) spausdinimo rusų raidėmis ir pravoslavų religinės liturginės knygos buvo verčiamos į lietuvių kalbą.

Dar ir prieš spaudos uždraudimą rusų cenzūra dažnai neleisdavo spausdinti net religinių knygų. Pvz., 1844 m. cenzūra uždraudė spausdinti *Kantyčkas žemaitiškas,* nes jose buvo išspausdintas kreipimasis į Dievą „kad sunaikintų valdovus, priešingus tikėjimui", o taip pat kreipimasis į šv. Kazimierą, „kad sunaikintų visus eretikus".[44] Taip pat buvo cenzūruojami vyskupų ganytojiniai laiškai, o generalgubernatoriui reikalaujant, net pataisomi. Be to, iš vyskupų buvo reikalaujama, kad jie, vykdami parapijų vizituoti ir sutvirtinimo sakramentus teikti, įtaigautų parapijų klebonus nerengti jiems iškilmingų sutikimų, nestatyti papuoštų vartų, nedaryti iliuminacijų, puošnios raitelių palydos ir t.t. Tačiau žmonės to nepaisė. Religinės eitynės procesijos buvo leidžiamos tik bažnyčiose ar aptvertuose šventoriuose, bet lankyti kryžius su procesija be gubernatoriaus leidimo buvo draudžiama. Vietovėse, kur buvo netoli pravoslavų cerkvės, procesijų visai neleisdavo arba patardavo pasikviesti pravoslavų šventiką tokioms procesijoms vadovauti. 1894 m. Vilniaus generalgubernatorius P. Orževskij net uždraudė giedoti numirėlį lydint į kapines, nešti bažnytines vėliavas, žibintus, ar skambinti varpais, liepė pasitenkinti tik kryžiaus nešimu.[45]

Be policijos leidimo nebuvo galima laikyti pamaldų ir privačiuose namuose.

Rusai cenzūruodavo net vyskupijų kapitulų leidžiamus kalendorius - elenchus, draudė statyti statulas ar kryžius, turinčius simbolinės reikšmės. Policija dėl kryžių statymo tiek persistengė, kad pradėjo drausti net kapinėse statyti kryžius. Bet protestams ir nepasitenkinimui dėl to didėjant, vėliau buvo išaiškinta, jog kryžių statymo draudimo įsakymas kapinių neliečia. Tačiau kryžių ir paminklų įrašus, išskyrus tik imamus iš Šventojo Rašto, cenzūruodavo patys gubernatoriai. [46]

Po 1863 m. sukilimo vysk. M. Valančius išspausdino devynias nelegalias knygeles, kuriose išdėstė katalikams pavojų dėl jų pravoslavinimo ir nurodė, kaip apsisaugoti nuo netikro tikėjimo, tvirtindamas, kad tik beprotis, bedievis, bedūšis galėtų atsiskirti nuo katalikiškojo tikėjimo. O vysk. A. Baranauskas *Paskutiniame pamoksle* nužymėjo pasyvaus pasipriešinimo programą prieš katalikų prievartinį pravoslavinimą, rašydamas: „Nejkit ing cerkwe, nebukit prie jokiu molebnu, nesiartinkit prie popu ir arkireju. Nelejskit savo jaunimenes ing jokę draugiste su jaunimene prawoslawna. Neduokit sawiems wajkams ejti ing cerkwe, o jei uczitelej juos varitu ing cerkwe, tad juos suwisu atimkit isz ucziliszczu. Mokikit juos skajtit ir suprast žemajtiszkai katalikiszkas kningas. Sergekites nog žemajtiszku kningu su azbuka drukawotu ir wisokiu abrozelu, knižinku ir metaliku su pawejkslais ir paraszajs nekatalikiszkajs." [47]

Priverstinių rusų kalbos įvedinėjimų į katalikų bažnytines apeigas neteisino net kai kurie dideli caro valdžios apologetai. Pvz., istorikas M. Kojalovič tvirtino, kad vartoti Lietuvos bažnyčiose rusų kalbą, kur liaudis visiškai jos nesupranta, yra neprasminga, o pati lietuvių tauta dėl savo kalbos yra verta rūpestingos globos.[48]

5. *Moksleiviai katalikai ir pravoslavų pamaldų lankymas*

Nuo 1880 m. Vilniaus mokslo apygardoje mokiniai katalikai caro ir jo šeimos švenčių proga buvo pradėti priverstinai vedžioti į cerkves melstis. O nuo 1887 m. spalio 26 d., švietimo ministro įsakymu, jau visų religijų, gimnazijų ir kitų aukštes-

niųjų mokyklų mokiniai tokių švenčių proga privalėjo eiti į cerkves pasimelsti.

Be to, rusų valdžia pageidavo, kad caro šeimos švenčių metu katalikų bažnyčiose pamaldos būtų laikomos rusų kalba. Žinoma, Katalikų bažnyčios hierarchai tokiems valdžios reikalavimams priešinosi. 1884 m. Žemaičių vyskupas M. Paliulionis kreipėsi į Vilniaus apygardos mokslo globėją ir prašė uždrausti jo žinioje esamiems mokyklų viršininkams versti katalikus mokinius lankyti pravoslavų cerkves. Jis paaiškino, kad tokiomis iškilmingomis švenčių progomis ir katalikų bažnyčiose yra laikomos pamaldos, mokiniai galį pasimelsti už carą savo religijos bažnyčiose. Vyskupo kreipimasis nebuvo sėkmingas — jo raštas buvo sugrąžintas. Tada vyskupas kreipėsi šiuo reikalu į švietimo ministrą. Bet ir švietimo ministras, neigiamai atsakydamas vyskupui, pabrėžė, kad cerkvių lankymas yra visai teisingas ir korektiškas reikalavimas ir jis nematąs reikalo drausti mokiniams melstis už carą.[49]

Nepaisydami valdžios įsakymų ir mokyklų vadovybės raginimo, patys mokiniai priešindavosi ir į cerkves nėjo. Pvz., 1889 m. Kauno vyrų ir mergaičių gimnazijų mokiniai katalikai, užuot ėję į cerkvę melstis nuėjo į bažnyčią. Keli mokiniai už tai buvo pašalinti iš gimnazijos, pakaltinus juos sąmokslavimu. Po šio įvykio grafienė Zubovienė, Šiaulių mergaičių pensiono globėja, kaip ištikima valdinė, kreipėsi į carą raštu ir aiškino jam, kad geriausiai būtų leisti kiekvienos religijos mokiniams melstis savo religijos maldų namuose. Tačiau caras Zubovienei atsakė, kad mokiniai, pasimeldę cerkvėje, paskui gali melstis ir savo bažnyčiose.

Šiuo reikalu pasisakė 1889 m. gegužės 28 d. ir Aukščiausioji R.K. bažnyčios kongregacija Romoje, patvirtindama nuostatą, kad katalikai negali dalyvauti kitų religijų pamaldose. Šį nuostatą patvirtino ir popiežius.

Betgi pravoslavų pamaldų lankymo reikalą išsprendė patys moksleiviai katalikai lietuviai, griežtai atsisakę tokias priverstines pamaldas lankyti, pvz., Mintaujos, Liepojos, Šiaulių, Palangos ir kitose gimnazijose. Už tokį pasipriešinimą dalis moksleivių buvo net pašalinti iš gimnazijų. Bet pagaliau, rusų švietimo įstaigos nusileido ir mokinių jau nevertė lankyti pravoslavų pamaldų.

Šias lietuvių gimnazistų kovas P. Višinskis *Laiške saviesiems* taip entuziastingai aprašė: „1899 metuose jauni Lietuvos sūnūs, mokintiniai Mintaujos, Liepojos ir Palangos gimnazijų, parodė, kaip brangi jiems jų tėvyniška kalba: jie nepanorėjo prie Dievo šauktis svetimoj jiems rusiškoj kalboj ir tik tada nurimo, kaip buvo daleista jiems melstis nors lotyniškoj, visų katalikų Bažnyčios kalboj. Šiaulių gimnazistai tą pat parodė." [50]

1896 m. vienas įspūdingiausių lietuvių moksleivių katalikų pasipriešinimas pravoslaviškoms rusų kalba pamaldoms įvyko Jelgavos (Mintaujos) gimnazijoje, kai visi moksleiviai lietuviai atsisakė melstis rusų kalba ir pasitraukė iš gimnazijos salės. Tą kovos epizodą yra vaizdžiai aprašęs V. Požela *Jaunystės atsiminimuose.* Keliolika mokinių tada buvo pašalinta iš gimnazijos, jų tarpe K. Jokantas, A. Smetona, J. Šlapelis, J. Tūbelis, K. Vasiliauskas ir kt. Daugeliui lietuvių mokinių buvo sumažintas elgesio pažymys.[51] Po to įvykio moksleiviai lietuviai pasiuntė prašymą popiežiui ir prašė užtarti juos prieš rusų valdžią. Kitą prašymą, su daugiau kaip šimtu parašų, pasiuntė Rusijos švietimo ministrui, prašydami leisti jiems melstis lietuvių kalba, nes toje gimnazijoje latviai ir vokiečiai meldžiasi savo gimtąja kalba, o ir Rusijoje totorių jungo metu, totoriai nedraudė rusams melstis rusų kalba.[52]

NUORODOS

1 S. Melgunov, *Cerkov i gosudarstvo v Rossii*, 1907 m. 21 psl.
2 S. Melgunov, *Cerkov i gosudarstvo v Rossii*, 1907 m. 22 psl.
3 P. Kovalevskij, *Nacionalizm i nacionalnoje vospitanije v Rossii*, [4]1922 m. 190 psl.
4 *Polnyj Svod zakonov Rossijskoj Imperii*, t. 1 § 4.
5 J. Walkin, *The Rise of Democracy in the Pre-Revolutionary Russia*, 1962 m. 124 psl.
6 R. Vėbra, Pravoslavų dvasininkija ir nacionalinė priespauda Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, VIII*, 1968 m. 82 psl.
7 I. Aksakov, *Polskij vopros i zapadno russkoje delo 1860 - 1886*, 1900 m. 455 psl.
8 R. Vėbra, Pravoslavų dvasininkija ir nacionalinė priespauda Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija, VIII*, 1968 m. 84 psl.
9 R. Vėbra, *Lietuvos dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 137 p.
10 Totoraitis, *Lietuvos atgijimas*, 1921 m. 59 psl.
11 *Varpas*, 1889 m. 12 nr. 191 psl.
12 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 22 nr.
13 V. Kudirka, *Raštai*, 1909 m. II t. 71 psl.
14 R. Vėbra, Pravoslavų dvasininkija ir nacionalinė priespauda Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Istorija VIII, 1968 m. 86 psl.
15 R. Vėbra, Pravoslavų dvasininkija ir nacionalinė priespauda Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija VIII*, 1968 m. 87 psl.
16 M. Bukšs, *Russifizierung in den Baltischen Laendern*, 1964 m. 132 psl.
17 J. Samarin, Okrainy Rossii, *Sočinenija*, 10 t. 375 psl.
18 J. Šliūpas, *Lietuvių Latvių respublika*, 1918 m. 141 psl. ir *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 48 nr.
19 St. Kalabiński, *Walki chlopów gubernii Suwalskiej w rewolucii 1905 - 1907*, 1963 m. 337 psl.
20 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 22 nr.
21 J. Wronka, *Kurland und Litauen*, 1917 m. 105 psl.
22 R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 130 psl.
23 Tri političeskija zapiski o Severo Zapadnom kraje grafa M. Muravjova

— *Sbornik statej razjasniajuščich polskoje delo po otnošeju k Zapadnoj Rossii* (sostavil S. Šolkovič), 1887 m. II t. 305 - 306 psl.

24 St. Dąbrowska Sekularyzacja dóbr duchownych na Litwie za rządów Mikaloja I — *Pamiętnik VI Powszechnego zjazdu historików polskich w Wilnie*, 1935 m. 64 psl.

25 S. Neimanas, Bendri bruožai iš Lietuvos Evangelikų Reformatų Bažnyčios gyvenimo, *Mūsų Sparnai*, 1969 m. 26 nr. 49 psl.

26 A. Burba, The Russian Barbarism — *Bestiality of Russian Czardom toward Lithuania*, 1891 m. 17 psl.

27 K. Gečys, *Katalikiškoji Lietuva*, 1946 m. 108 - 110 psl. ir R. Krasauskas, Vilniaus vyskupija — *Lietuvių Enciklopedija* XXXIV t. 202 psl.

28 P. Veblaitis, Kova su caro valdžia už Kęstaičių bažnyčią — *Draugija*, 1938 m. 9 - 10, 15 - 16, 17 - 18, 20 - 21 ir 22 nr. nr. ir atskirai.

29 *Varpas*, 1891 m. 11 nr.

30 Pr. Čepėnas, Šiurpulingųjų Kražių įvykių 80 metų sukaktis — *Sėja*, 1973 m. 4 nr.

31 *Pamiatnaja knižka Vilenskoj gubernii na 1898 god*, 1897 m. 267 psl.

32 K. Gečys, *Katalikiškoji Lietuva*, 1946 m. 121 psl.

33 A. Milovidov, Mery priniatyje M. N. Muravjovym k ograždeniju russkago naselenija ot latino - polskoj propagandy v Severo - Zapadnom kraje — *Vilenskij kalendar na 1900 god*, 1899 m. 234 psl.

34 *Laisvoji Mintis*, 1914 m. 54 nr. 1274 psl.

35 St. Kościalkowski, Wiek XIX i początek XX (do roku 1915) — *Dzieje ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 1953 m. 97 psl.

36 W. Gaigalat, *Litauen, das besetzte Gebiet, sein Volk und dessen Geistige Stroemungen*, 1917 m. 57 psl.

37 H. Revelstein, *Die Not der Fremdvoelker unter dem russischen Joche*, 1916 m. 59 psl.

38 A. Milovidov, Mery priniatyje M. N. Muravjovym k ograždeniju russkago naselenija ot latino - polskoj propagandy v Severo - Zapadnom kraje — *Vilenskij kalendar na 1900 god*, 1899 m. 234 psl.

39 M. Kojalovič, *Čtenije po istorii Zapadnoj Rossii*, [3]1884 m. 38 psl.

40 R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 38 - 40 psl.

41 *Pamiatnaja knižka Vilenskoj gubernii na 1898 god*, 1897 m. 267 psl.

42 A. Alekna, *Žemaičių vyskupas M. Valančius*, 1923 ir 1975 m. 267 psl.

43 R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 153 psl.

44 V. K-na, Neskolko slov o žmudskich narodnych knigach — *Sbornik statej po polskomu voprosu* (red. S. Šolkovič), 1887 m. 409 psl.

45 Graf Leliva, *Russko — polskija otnošenija*, 1895 m. 176 psl.

46 *G. Savič, Novyj gosudarstvennyj stroj Rossii*, 1907 m. 313 psl.

47 R. Vėbra, *Lietuvos dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 146 ir 149 psl.

48 Graf Leliva, *Russko — polskija otnošenija*, 1895 m. 167 psl.

49 *Ibidem*, 176 psl.

50 P. Višinskis, *Raštai*, 1964 m. 395 psl.

51 V. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m. 66 - 79 psl.

52 *Vienybė Lietuvininkų*, 1896 m. 48 nr.

VII

Švietimas

1. Rusiškos pradžios mokyklos

Rusifikacinė politika ypatingą vaidmenį skyrė pradžios mokyklai, kai po 1863 m. pradėjo steigti ir valstiečių vaikams. Švietimas rusų kalba buvo laikomas svarbiu valstybės reikalu, nes toks švietimas pirmiausia turėjo būti panaudojamas nerusų kilmės gyventojų rusinimui. Švietimo vadovybė siekė, kad rusų kalba būtų ne tik mokymo priemonė, bet kad ji paliktų visų gyventojų šeimos ir maldos kalba.[1]

Po 1831 metų sukilimo užgniaužimo carinės Rusijos politika Lietuvoje žymiai pagriežtėjo. Rusai, norėdami pašalinti didėjančią lenkų įtaką Lietuvoje, nutarė visus švietimo reikalus paimti valdžios žinion ir panaudoti savo politikos tikslams. Tam tikslui 1831 m. balandžio 4 d. caro Mikalojaus I įsakymu švietimo ministrui ir Vilniaus mokymo apygardos globėjui buvo nustatytos jų darbo gairės švietimo srityje, ypač pabrėžiant, kad jie rūpintųsi vietos gyventojus suartinti su tikraisiais rusais.[2] O 1832 m. Rusijos valstybės taryba atkreipė švietimo ministro dėmesį į reikalą skatinti ir intensyvinti rusų įtaką Vakarų gubernijose. Tuometinis rusų švietimo ministras grafas S. Uvarov paskelbė tris pagrindinius principus jaunuomenei auklėti: ištikimumas patvaldystei, pravoslavijai ir rusiškumui. Be to, gra-

fas Uvarov 1835 m. carui Mikalojui I rašė, kad Rusijos gyventojų švietimas, be auklėjimo ir mokymo, privalo turėti ir politinį tikslą — visus Rusijos gyventojus suliedinti į bendrą valstybinį organizmą, kad visi gyventojai, be tautinių atskirumų, susigiminiuotų su Rusija. Vėliau, 1870 m. Rusijos švietimo ministerijos taryba dar aiškiau nusakė švietimo tikslą, būtent: šviesti visus kitataučius, gyvenančius Rusijos teritorijoje, juos surusinti ir suliedinti su rusų tauta.[3]

Todėl rusinimo politikai plėsti dar caro Mikalojaus I valdymo metu buvo pradėta rūpintis steigti mokinių bendrabučius, vadinamuosius internatus, kuriuose mokiniai būtų izoliuoti nuo tėvų, nuo visuomenės, būtų tinkamai prižiūrimi ir lengviau sukontroliuojami. Tokių internatų Lietuvoje tada buvo steigiama ne tik gimnazijų mokiniams, bet ir apskričių mokyklų mokiniams, o pagaliau ir pradžios mokyklų mokiniams. Pvz., Raseiniuose, Anykščiuose, Biržuose, Viekšniuose, Skuode, Telšiuose, Kolainiuose ir kitur. Reikia pridurti, kad panašius internatus pradžios mokyklų mokiniams caro valdžia steigė ir Latvijoje bei Estijoje.

1857 m. Muravjov, tada dar būdamas valstybės turtų ministru, pasiūlė švietimo ministrui uždrausti Lietuvos pradžios mokyklose dėstyti lenkų kalbą, nes pradžios mokyklose dvarininkų vaikai nesimoką (kuriems lenkų kalba būtų reikalinga). Pasak Muravjovo ir kitų rusifikatorių lenkai ir katalikiškoji dvasininkija yra rusiškumo priešai, todėl jis manė, kad kai kuriais atvejais lietuvių kalba, kaip laikinė pagalbinė mokymo priemonė, yra priimtinesnė, negu lenkų kalba. Kadangi pasak Muravjovo daugumas valstiečių lietuvių jau moka rusų kalbą, tad tik, esą, reikia visus dar nemokančius išmokyti rusiškai, kad jie įsilietų į valstybinį organizmą. Kadangi jau yra išspausdintų maldaknygių ir giesmių knygų lietuvių kalba, tai galima leisti mokyklose išmokyti šios kalbos rašto, kad jie galėtų maldų knygas paskaityti. Rusų kalbą mokyklose mokyti kaip valstybinę ir literatūrinę kalbą. Lietuvių kalbą reikia mokyklose vartoti tik tol, kol mokiniai pramoks rusiškai, o paskui visus mokslo dalykus jau reikia mokyti valstybine ir literatūrine rusų kalba.[4] Muravjovo ir kitų rusifikatorių įtaigaujamas, caras Aleksandras II 1862 m. išleido įsakymą švietimo ministerijai steigti visoje Rusijos imperijoje (taigi ir Šiaurės vakarų krašte) tik rusiškas pradžios mokyklas. Šiuo įsakymu rėmiantis,

Lietuvoje turėjo būti uždarytos visos parapinės mokyklos. Tačiau prieš Muravjovą buvusis Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimov, iš viso nebūdamas griežtas administratorius, šį caro įsakymą vykdė gana delsiai. Tik po 1863 m. sukilimo Muravjov, paskirtas Vilniaus generalgubernatorium, jau visu griežtumu ėmė šį įsakymą vykdyti, ypač parapines mokyklas uždarinėdamas. Vėliau Muravjov, 1864 m. vasario 1 d. rašė savo artimiesiems, jog jau metas pagaliau įsitikinti, kad šis kraštas (Lietuva) iš senovės yra buvęs rusiškas, jis ir turįs toks palikti.[5] Todėl Muravjov, įteiktuose carui memorandumuose nubrėžė tolesnę švietimo politiką Šiaurės vakarų krašte, siūlydamas rūpintis valstiečių buitimi ir šviesti juos pravoslavijos bei rusiškumo dvasia. Lietuvių gyvenamose vietovėse Muravjov nedraudė mokyti „žemaičių" kalbos, t.y. lietuviškai, iš abėcėlių, spausdintų rusų raidėmis, tačiau Kauno gubernijai jis siūlė skirti ypatingą globą — paskirti atskirą mokyklų inspektorių prižiūrėti ir apsaugoti mokyklas nuo katalikų dvasininkų įtakos.[6]

Dar 1864 m. gegužės 19 d. caro paskirtasis patariamasis valdymo organas, vadinamasis Vakarų komitetas, savo nutarimu, Lietuvą, kaip ir visą Šiaurės vakarų kraštą, oficialiai laikė iš senų senovės rusišku ir pravoslavišku kraštu. Nuo to laiko lietuviams buvo pradėta taikyti tautinė, religinė, politinė ir ekonominė diskriminacija: spaudos draudimas, kalbos, religijos persekiojimas, prievartos būdu pravoslavijos plėtimas, rusų kurdinimas Lietuvoje bei kitos įvairios rusinimo priemonės. Daugumas šių priespaudos priemonių buvo vartojamos ligi 1905 metų revoliucijos, bet daug jų išliko ir ligi Pirmojo pasaulinio karo ar ir ligi vokiečių okupacijos.[7]

Muravjovo įpėdinis, Vilniaus generalgubernatorius Kaufmann, rašydamas 1865 m. rugsėjo 6 d. Vilniaus mokslo apygardos globėjui Kornilovui, pabrėžė, kad norint įvykdyti Muravjovo nubrėžtus uždavinius, reikia pradžios mokyklose išmokyti lietuvių, žemaičius ir latvius (čia reikia turėti galvoje latgalius) rusų rašto ir drauge jų „giminės" rašto.[8] Tada Kornilov Muravjovo gerbėjas ir jo švietimo politikos vykdytojas Lietuvoje, tuojau pradėjo atleidinėti iš pradžios mokyklų mokytojus katalikus ir jų vieton skirti rusus. Kornilov sielojosi, kad mokytojai rusai Lietuvoje turi sunkesnes darbo sąlygas negu Rusijoje: jiems reikia gyventi tarp svetimų, priešiško nusistatymo žmonių,

jie turi daug darbo mokyklose ir už mokyklos sienų, nes jiems dar reikia sekti mokinius ir už mokyklos sienų.[9] Kornilov ketverius metus atsidėjęs vykdė Muravjovo nustatytą švietimo politiką, šalindamas „lenkų" įtaką, norėdamas sunaikinti vakarų civilizacijos poveikį Lietuvai ir sustiprinti Rusijos valstybiškumą, t.y. kad Lietuva visiškai įsilietų į Rusijos valstybę. Jis samprotavo, kad įvairius revoliucinius įvykius gali nuslopinti Rusijos kariuomenė, policija ir administracija, tačiau ji negalinti išnaikinti priešiškos civilizacijos pikto prado. Be to, jis teigė, kad Lietuvoje rusai privalo turėti moralinį stiprumą, kurio jiems čia trūksta, nes čia nėra įtakingo rusų luomo kovoti su lotynizmu. Jo manymu švietimo plėtimas rusų dvasia ir kolonizacija pigiau atsieitų Rusijai, negu tvirtovių statymas ir gausios policijos laikymas.[10]

2. *Mokyklų tinklas ir jų augimas*

Ligi 1863 metų Lietuvoje daugiausia pradžios mokyklų buvo parapinių ir labai nedaug švietimo ministerijos bei finansų ministerijos išlaikomų. Parapines mokyklas išlaikydavo klebonas ir jose ligi 1863 m. mokslas daugiausia buvo išeinamas lietuvių kalba. Be parapinių mokyklų Lietuvoje dar veikė labai daug slaptųjų (namų) mokyklų, kuriose lietuviškai mokė skaityti ir rašyti, dažniausiai specialaus mokslo neišėję raštingi žmonės, vadinamieji „daraktoriai". Todėl manoma, kad Lietuvoje tuo metu bent pusė gyventojų nebuvo beraščiai.

XIX a. pradžioje grynai etnografiškoje Lietuvoje buvo ne tik daug pradžios mokyklų, bet ir jose mokėsi, palyginti, daug mokinių. Šiaulių aps. buvo 22 mokyklos, Upytės — vėliau Panevėžio — 20 mokyklų, Telšių — 21 mokykla, Raseinių — 19, Brėslaujos apskrityje tada tebuvo tik viena mokykla, Švenčionių — nė vienos, Ašmenos — 2.[11] Ligi 1842 m. Vilniaus gubernija apėmė ir visą Kauno guberniją, tame plote mokėsi 5.432 mokiniai, jų tarpe valstiečių — 1.444. Taigi Vilniaus gub. 227 gyventojams atiteko vienas mokinys. Tuo tarpu kitose gubernijose, pvz., Minsko gub. — 470 gyventojų — vienas mokinys, Mogiliavo gub. tik 620 gyventojų — vienas mokinys ir t.t. Pateikiamoji 9 statistikos lentelė dar ryškiau vaizduoja mokinių skaičių kai kuriose Vilniaus gub. apskrityse.

9 LENTELĖ

MOKINIŲ SKAIČIUS VILNIAUS GUBERNIJOJE 1809 M.

Apskritis	*Vienas mokinys atiteko gyventojų skaičiui*
Telšių	66
Vilniaus	116
Ukmergės	135
Šiaulių	193
Upytės (vėliau Panevėžio)	384 [12]

Ši statistika neatvaizduoja tikrovės, nes statistikai buvo imami tik viešųjų mokyklų mokiniai, bet žinome, kad buvo nemažas skaičius parapinių, vadinamųjų „valančinių" mokyklų (vysk. Valančiaus ir Giedraičio įsteigtų) ir namų — „daraktorių" mokyklų, dar vadinamų „bakalarijomis", kuriose taip pat mokėsi nemaža mokinių. Ir be to, į šią mokyklų statistiką nebuvo įtrauktos žydų mokyklos ir jų mokinių skaičius, tai tas kai kur dar sumažintų gyentojų skaičių vienam mokiniui.[13] Ypač uolus parapinių pradžios mokyklų steigimo rėmėjas buvo Žemaičių vysk. kunigaikštis J. A. Giedraitis, todėl Žemaitijoje tokių mokyklų buvo daugiau. Jis 1821 m. savo aplinkraštyje džiaugėsi, kad jo paraginimo paklausė klebonai, steigdami parapines mokyklas, kuriose mokosi valstiečių vaikai.[14] Evangelikai taip pat išlaikė savo parapijų mokyklas ir 1865 m. jų buvo 16, su 656 mokiniais, o 1867 m. — 21 mokykla.

1853 m. Žemaičių vyskupystėje, kuri apėmė ne vien Kauno guberniją, neskaitant ten veikusių valdžios ir „daraktorių" mokyklų, buvo 197 parapinės mokyklos. 1863 m. vien tik Rietavo dekanate veikė 16 mokyklų, iš kurių 13 buvo parapinės, o mokančių skaityti tame dekanate buvo 24.330 asmenų.[15] Vien Telšių aps. buvo 1.760 pradžios mokyklos mokinių, — t.y. beveik vienuoliktoji dalis visų Vilniaus mokymo apygardos mokinių skaičiaus ir žymiai daugiau negu tuo pat metu buvo kitose Rusijos mokymo apygardose. Todėl 1822 m. mokyklų vizitatorius J. Chodzka vizitacijos raporte konstatavo, kad „Visoje ciesoriškoje Vilniaus universiteto apygardoje nėra taip daug klasikinių ir parapinių mokymo įstaigų, kaip senojoje Žemaičių kunigaikštijoje, susidedančioje iš Raseinių, Šiaulių ir Telšių aps., ir gretimos Upytės aps." [16]

Ne visos parapinės mokyklos buvo vienodo lygio. Kai kurios jų beveik nesiskyrė nuo „daraktorių" mokyklų, kur buvo išmokoma tik paskaityti maldų knygas, šiek tiek skaičiuoti ir pasirašyti. Betgi buvo ir aukštesnio lygio parapinių pradžios mokyklų. Pvz., Šeduvoje viena iš dviejų parapinių pradžios mokyklų, įsteigta 1818 m., buvo žymiai aukštesnio laipsnio, išeinamas kursas atitiko dviejų gimnazijos klasių mokslą, joje buvo atskiras mokytojas lietuvių kalbai dėstyti.[17] 1810 m. įsteigtoje parapinėje mokykloje Vabalninke mokėsi daugiausia valstiečių vaikai, ir juos mokė skaityti iš lietuviškos abėcėlės, taip pat mokė skaičiuoti bei rašyti. Tuo pat metu Vabalninko parapijoje „daraktorių" mokyklų buvo 14 ir jose mokėsi 174 mokiniai.[18] O 1859 m. kunigaikščio Oginskio įsteigtoji Rietavo agronomijos mokykla turėjo tikslą teoriškai ir praktiškai parengti mokinius savarankiškai ūkininkauti. Ten visi mokslo dalykai buvo dėstomi lietuviškai.[19]

Rusinimo pastangoms atsverti vysk. M. Valančius projektavo net steigti žemesnę kunigų seminariją su dėstomąja lietuvių kalba, o taip pat rūpinosi, kad ir parapinėse mokyklose būtų dėstoma žemaitiškai (lietuviškai) ir rusiškai. Pagal jį visi mokytojai turėjo mokėti lietuvių kalbą ir jos gramatiką.[20]

Lietuvos praeities tyrinėtojas A. Kirkoras XIX a. viduryje rašė, kad pusė lietuvių gyventojų moka skaityti lietuviškai ir su maldų knygomis eina į bažnyčias. Slavų kaimiečiai, išskyrus ponų tarnus, nėra raštingi. Lietuviai savo rašto mokosi namie arba pas kunigus.[21] Taip pat Lietuvos švietėjas M. Akelaitis 1857 m. rašytame laiške istorikui M. Balinskiui samprotavo, kad reiktų Lietuvoje steigti daug pradžios mokyklų, kur visi mokslo dalykai būtų dėstomi lietuvių kalba. Šitoks M. Akelaičio troškimas išsipildė tik beveik po 60 metų. 1915 m. rudenį, vokiečių okupacijos metu, Lietuvos pradžios mokyklose ir gimnazijose visi mokslo dalykai buvo pradėta dėstyti lietuviškai.[22]

Po 1863 m. sukilimo panaikinus Lietuvoje parapines ir privačias mokyklas, carinė Rusija nesugebėjo jų vietoje įsteigti reikalingą skaičių valdžios išlaikomų pradžios mokyklų, kurios būtų atitikę gyventojų norus ir į kurias jie būtų leidę savo vaikus. 1863 m. kovo 23 d. caras Aleksandras II patvirtino laikinąsias pradžios mokyklų taisykles. Pagal tas taisykles mokyklose turėjo būti mokoma tik rusiškai, išskyrus religiją, kuri buvo leidžiama dėstyti gimtąja kalba.[23] Lietuvos valstiečiai,

nepatenkinti tokiomis vien rusiškomis pradžios mokyklomis, per valsčių susirinkimus reikalaudavo pradžios mokyklose mokyti vaikus ir lietuviškai. Jau 1865 m. keli valsčiai — Papilio, Kvietkų, Rokiškio ir kiti siuntė rusų administracijai prašymus leisti mokyti lietuvių kalbą. Tačiau į tai nebuvo atsižvelgta ir nuo 1864 m. Lietuvoje pradžios mokyklose buvo visiškai uždrausta mokyti lietuviškai. Nuo 1867 m. bet kokios pradžios mokyklos galėjo veikti, tik švietimo ministerijai leidus, taigi nuo to laiko pradžios mokslu Lietuvoje teisiškai turėjo rūpintis vien Rusijos švietimo ministerija. Bet ji niekada Lietuvoje pakankamai pradžios mokyklų neįsteigė. Čia reikia dar priminti, kad prieš 1863 m. sukilimą Lietuvoje veikė ir valstybės turtų ministerijos išlaikomų rusiškų mokyklų. Bet po 1863 m. sukilimo švietimo ministerijos išlaikomų mokyklų skaičius sumažėjo — šešiose (Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Mogiliavo ir Vitebsko) gubernijose liko tik 189. 1869 m. šiose 6 gubernijose pradžios mokyklų skaičius jau padidėjo ligi 1.405, iš to skaičiaus Kauno gubernijoje tais pat metais buvo 190 pradžios mokyklų.[24] Betgi lietuviškoje visuomenėje buvo įsigyvenęs paprotys, kad prieš pradedant lankyti rusų mokyklą, vaikai jau turėjo būti namuose ar daraktorių mokyklose išmokyti lietuviškai skaityti iš lotynų raidėmis spausdintos abėcėlės ir bent savo pavardę lietuviškai pasirašyti.[25]

Panaikinus visas lietuviškas pradžios mokyklas ir uždraudus mokyti lietuviškai net ir tikybą, Lietuvos šviesuomenė, spauda, dvasininkija patarinėjo lietuviams neleisti vaikų į rusų mokyklas tol, kol tose mokyklose visi mokslo dalykai nebus dėstomi lietuvių kalba, o rusų kalbos bus mokoma tik, kaip antraeilio dalyko.[26] Todėl valdžios išlaikomose pradžios mokyklose, kuriose mokslas buvo išeinamas vien rusų kalba, mokinių skaičius ėmė mažėti. Mokinių skaičius sumažėjo dar ir dėlto, kad, parapines mokyklas uždarius, valdiškų mokyklų nebuvo pakankamai įsteigiama.

Lietuviškas mokyklas ir lietuvių kalbos mokymą visiškai uždraudus, pagaliau ir lietuvišką spaudą lotynų raidėmis uždraudus, iš surusintų pradžios mokyklų skubios naudos rusiškam reikalui laukė ne tik pats generalgubernatorius Kaufmann, bet ir kiti gubernatoriai, tikėdamiesi, kad vaikai jau mokosi iš graždanka išspausdintų vadovėlių. Jis pats, vizituodamas Deltuvos pradžios mokyklą, kvotęs vaikus, kaip jie moko-

mi religijos. Pamatęs, kad vaikai religijos vis dar mokomi iš lietuviško katekizmo (lotynų raidėmis) pats tuos katekizmus vaikų akivaizdoje draskęs ir įsakęs vartoti katekizmą tik rusiškomis raidėmis, o lietuviškai leido mokyti tik poterių (maldų). Išgarsėjęs Kražių skerdynėmis Kauno gubernatorius Klingenberg, lankydamas pradžios mokyklas, taip pat stebėdavęs, kokią įtaką yra padariusi mokykla vaikų rusinimui, turint galvoje nubrėžtąją švietimo ministerijos rusinimo politiką.[27]

Į Lietuvoje įsteigtas rusiškas mokyklas mokytojais skyrė dažnai visai nepasiruošusius asmenis, pvz., nebaigusius net pravoslavų dvasininkų seminarijų, iš gilumos Rusijos valsčių raštininkus, praprususius puskarininkius. Visi jie atsikėlę Lietuvon, be normalaus mokytojo atlyginimo, dar gaudavo ir specialiai rusams mokamą 50% algos priedą, persikėlimo Lietuvon išlaidas ir pusmetinės algos dydžio pašalpą. Neretas mokytojas, rusinimo politikos vykdytojas, norėjo ne tik surusinti savo mokinius, bet galvojo surusinti ir apylinkės gyventojus lietuvius.[28]

Mokytojų tarpe atsirasdavo vienas kitas ir lietuvis persimetėlis, priėmęs pravoslaviją. Pvz., Panemunėlio pradžios mokyklos mokytojas, nors ir lietuviška pavarde, buvęs baisus rusintojas: mokinius bausdavęs už škaplierių ar rožančių nešiojimą, juos pašiepdavęs, o kunigą kapelioną vertęs ir poterių mokyti rusiškai. Dėl to kun. P. Dogelis pasitraukęs iš mokyklos kapeliono pareigų ir visai nustojęs dėstyti religiją. Tada Lietuvoje valstiečių tarpe paplito šūkis „Kur nėra kunigo, ten nereikia ir mokyklos". Tėvai, atsižvelgdami į tai, atsiimdavo savo vaikus, ir rusiškos mokyklos likdavo pustuštės. Daugelis tėvų vis dar mokydavo vaikus slaptose mokyklose, kur vaikai išmokdavo ir gimtosios kalbos, ir religijos tiesų.[29] Net ir pradžios mokyklose mokiniams buvo draudžiama kalbėtis lietuvių kalba klasėje, mokykloje ir net už mokyklos sienų. Todėl ir mokiniai, persekiojami dėl savo gimtosios kalbos vartojimo, neapkentė rusų mokyklos, nepamėgo rusų kalbos. O kai 1880 metais caro administracija pradėjo mokinius katalikus versti lankyti cerkves, užuot lankius bažnyčias, tai nuo tų metų Lietuva ėmė pirmauti, kovodama su carine švietimo politika dėl pradžios mokyklų gimtąja kalba.[30]

Tenka dar priminti, kad Lietuvoje visas pradžios mokyklas, mokytojus, mokyklų bibliotekas išlaikydavo valsčiai, t.y. valsčiaus gyventojai valstiečiai, nes dvarininkai, bajorai, kunigai,

pirkliai nepriklausė valsčiams ir jie mokesčių nemokėdavo. Pvz., 1896 m. Kauno gub. pradžios mokyklų išlaikymas visiems tos gubernijos valsčiams atsiėjo 80.000 rb., o valstybė paramos tedavė tik 4.129 rb.[31] Kai kurie valsčiai, protestuodami prieš draudimą pradžios mokyklose vaikus mokyti lietuviškai, atsisakinėjo steigti rusiškas mokyklas ir skirti lėšų joms išlaikyti (Veliuonos, Seredžiaus, Vilkijos ir kiti). O 1898 m. Vilkaviškio aps. Zyplių valsčiaus delegacija net važiavo į Petrapilį prašyti švietimo ministerijos, kad, greta rusų kalbos, būtų leista vaikus mokyti ir lietuviškai.[32]

1901 m. rašytojas J. Biliūnas Lietuvos valstiečiams jau patarė ne prašyti, bet reikalauti, kad gudiškose (t.y. rusiškose) mokyklose būtų dėstoma lietuvių kalba. Vien Kauno gubernijoje caro valdžia norinti dar įsteigti 100 naujų mokyklų, todėl ūkininkams esanti proga pareikalauti, kad mokyklų steigimo protokoluose būtų įrašytas reikalavimas dėstyti lietuvių kalbą. Jeigu naujai steigiamose mokyklose būtų dėstoma lietuvių kalba, tai valstiečiai tik tada galėtų prisidėti mokyklas išlaikyti.[33] Tačiau carinė administracija, vykdydama savo užsibrėžtą rusinimo politiką, mažai teatsižvelgė į šiuos protestus bei reikalavimus.

Nors mokyklų ir mokinių tuometinė statistika Lietuvoje nebuvo tiksli, nes nebuvo skiltie mokinių tautybei pažymėti, o tik skiltis religijai žymėti, tačiau vis vien galima pastebėti nerusų tautybės ir nepravoslavų, t.y. katalikų mokinių skaičiaus nuolatinį didėjimą. (Žiūr. 10 lentelę.)

10 LENTELĖ

KATALIKŲ MOKINIŲ SKAIČIUS VILNIAUS MOKYMO APYGARDOJE

Metai	*Mokinių skaičius*
1869	14.114
1879	20.381
1889	20.902
1899	30.782 [34]

Visoje Rusijoje mokyklinio amžiaus vaikų 1896 m. buvo 11.430.000. Pradžios mokyklose mokėsi 3.801.133 vaikai, t.y. maždaug 1/3 visų vaikų. Apie tą pat laiką 1898 m. Kauno gub. mokyklinio amžiaus vaikų buvo 141.584, tačiau pradžios mokyk-

lose mokėsi tik 17.806 vaikai arba 12,4%, t.y. vos 1/8 visų vaikų, nes lietuviai nenorėjo savo vaikų leisti į rusiškas mokyklas.[35]

Kauno gub. rusų oficialus leidinys dar liūdniau pavaizduoja 1897 m. Kauno gubernijos pradžios mokyklų būvį. Tuo metu Kauno gub. vienas mokinys atitekęs 110 gyventojų, viso labo mokyklinio amžiaus vaikų buvę 218.472, mokyklas lankę tik 1/21 arba 4,8% mokyklinio amžiaus vaikų.[36]

Tame pat šaltinyje papildomai dar duodama žinių, kad Kauno gub. pradžios mokyklose valstiečių vaikų buvo apie 60%, miestiečių apie 20% ir bajorų bei valdininkų vaikų apie 12%.[37]

Kauno gubernijoje pradžios mokyklų ir mokinių augimą pavaizduoja 11 lentelė.

11 LENTELĖ

KAUNO GUB. PRADŽIOS MOKYKLŲ IR MOKINIŲ SKAIČIUS

Metai	*Mokyklų skaičius*	*Mokinių skaičius*	*Berniukų*	*Mergaičių*
1864	239	3.704	3.303	401
1880	155	7.643	7.467	176
1885	207	11.781	10.753	1.028
1896	289	14.507	—	—
1900	275	21.231	16.148	5.083
1908	400	28.688*	20.628	8.062[38]

* Jų tarpe 16.464 mokiniai katalikai.

12 LENTELĖ

PRADŽIOS MOKYKLŲ IR MOKINIŲ DAUGĖJIMAS VILNIAUS MOKSLO APYGARDOJE

Metai	*Mokyklų*	*Mokinių*	*Berniukų*	*Mergaičių*
1864	795	34.057	30.728	3.329
1869	1.405	63.453	55.943	7.510
1900	1.609	121.101	102.325	18.776

Į šiuos mokyklų skaičius įeina ir dviklasės mokyklos su 5 metų mokslu, ir vienklasės mokyklos su 3 metų mokslu. Taigi šešių gubernijų teritorijoje (Lietuvoje ir Gudijoje) per 36 metus padaugėjo 804 mookyklomis, tad per metus tebuvo įsteigiamos apie 23 pradžios mokyklos.

13 LENTELĖ

PRADŽIOS MOKYKLŲ BENDRAS SKAIČIUS VILNIAUS IR KAUNO GUBERNIJOSE

Metai	*Mokyklų skaičius*	*Mokinių skaičius*
1869	448	—
1889	473	—
1905	604	—
1911	1.097	72.293
1914	1.577	101.962

Ypač yra ryškus pradžios mokyklų ir mokinių daugėjimas Vilniaus ir Kauno gubernijose po 1905 m., kai mokyklose buvo leista tikybą dėstyti gimtąja kalba ir mokyti lietuvių kalbos, be to, kai į pradžios mokyklas pradėjo skirti mokytojus lietuvius.[39]

Kadangi Rusijos švietimo administracija į Vilniaus švietimo apygardą pradžioje buvo priskyrusi 6 gubernijas (3 lietuviškas ir 3 gudiškas), tai mokyklų daugėjimą vien lietuviškose gubernijose nėra lengva tiksliai nurodyti. Betgi yra žinoma, kad 1911 m. Kauno ir Vilniaus gub. iš viso buvo 1.097 mokyklos ir jose mokėsi 72.293 mokiniai, o 1914 m. mokyklų šiose abejose gubernijose jau buvo 1.557, bet į šį skaičių jau įėjo ir cerkvinės bei suaugusių rašto mokymo mokyklos, kurių Vilniaus gubernijoje buvo gana daug.[40] Rašto mokyklos nebuvo reikšmingos Lietuvos žmonių švietimui, tačiau mokyklų skaičių jos žymiai padidindavo. Pradžios mokyklos lygio dar buvo evangelikų mokykla Kėdainiuose, Padgojaus dvare — pienininkystės mokykla ir amatų skyriai prie pradžios mokyklų Jonavoje ir Piniavoje (Panevėžio aps.). 1905 - 1907 m. Vilniaus ir Suvalkų gub. valdines mokyklas lankė tik 13% mokyklinio amžiaus vaikų, Kauno gub. — 9,4%. Kauno gub. mokinių pradžios mokyklų lankymo procentas buvo vienas paskutiniųjų visoje Europos Rusijoje. Tuo pat metu Vilniaus gubernijoje viena mokykla teko 1.736 gyventojams, Kauno gub. — 3.845, Suvalkų — 2.700 gyventojams. Suvalkų gub. 1911 m. iš viso buvo 234 mokyklos, iš kurių 197 mokyklos buvo kaimuose. Jose mokėsi 14.292 mokiniai — 9.058 berniukai ir 5.234 mergaitės.[41]

Dėl rusinimo pastangų, palyginti su Rusijos gubernijomis, Lietuvoje mokyklų buvo mažiau ir santykiškai lietuvių moki-

nių skaičius buvo taip pat mažesnis, tačiau lietuvių raštingumo procentas buvo daug didesnis: raštingų lietuvių buvo 52,1%, rusų — 29,38% lenkų — 34,78%.[41a]

Nors pagal 1911 m. Rusijos imperijos gyventojų surašymą pačioje Europos Rusijoje kiekvienam suaugusių asmenų šimtui teko 4,04 mokinio, o Kauno, Vilniaus ir netgi Suvalkų gubernijose tik 2,18 mokinių vienam šimtui asmenų, tačiau gyventojų raštingumas šiose gubernijose buvo didesnis, kaip kitose Europos Rusijos gub. ir sekė tuoj po estų ir latvių.

Šį kai kam gal keistai atrodantį reiškinį paaiškina tik gausus slaptųjų mokyklų tinklas Lietuvoje.

Lentelėse nurodytieji valdinių pradžios mokyklų skaičiai Kauno, Vilniaus bei Suvalkų gubernijose ir mokinių skaičiai dar neatskleidžia visiškos tikrovės, nes greta veikusių valdinių pradžios mokyklų toje pat apylinkėje dar veikdavo bent penkios slaptos grynai lietuviškos mokyklos, o šias slaptąsias mokyklas dar papildydavo beveik kiekvienoje šeimoje motinų mokyklos, labai prasmingai pavaizduotos P. Rimšos skulptūra. Kad tokių lietuviškų mokyklų Lietuvoje buvo gausu dar ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą, aiškėja iš Kauno gubernatoriaus privalomojo įsakymo bausti už slaptą mokymą „kaltuosius" administraciniu būdu ligi 500 rublių bauda arba 3 mėn. arešto.

1905 metų revoliucija Rusijoje ir Lietuvoje palietė ne tik politikos sritį, bet ir švietimo. 1904 m. Rusijoje (taigi ir Lietuvoje) buvo legalizuotas peticijų rašymas. Tada tuoj iš visų Lietuvos kampų pasipylė peticijos, reikalaujančios steigti pradžios mokyklas su dėstomąja lietuvių kalba, įvesti visuotinį pradžios mokslą ir mokyti vaikus ligi 16 - 18 metų. Lietuvos valstiečiai valsčių sueigose priimdavo nutarimus ir rašė peticijas švietimo reikalu Vilniaus mokymo apygardos globėjui, Rusijos švietimo ministrui ir, vėliau dūmos atstovams lietuviams. O Suvalkijos valsčiai reikalavo praplėsti pradžios mokyklų programą, panaikinti Marijampolės gimnazijos mokinių internatą, įsteigtą 1894 m. ir atsteigti Vilniaus universitetą.

Ryšium su revoliucija 1905 metų gegužės 1 d. caro įsakymu buvo leista Lietuvos pradžios mokyklose dėstyti lietuvių kalbą, bet įstatymas šiuo reikalu įsigaliojo tik 1906 m. balandžio 22 d. Tačiau Vilniaus generalgubernatorius Frezė jau 1905 m. lapkričio 22 d., po Didžiojo Vilniaus seimo prašė švietimo ministrą įvesti lietuvių kalbos dėstymą pradžios mokyklose Lie-

tuvoje ir visus pirmuosius mokslo metus ją vartoti mokomojo dalyko paaiškinamąja kalba, leisti priiminėti lietuvius į Panevėžio mokytojų seminariją, neatsižvelgiant į jų religiją, mokytojus rusus pakeisti lietuviais, ir savo iniciatyva įsakė Vilniaus mokymo apygardos globėjui tuojau įvesti gimtąją kalbą Lietuvos mokyklose.[42] Dar prieš tai 1905 m. spalio 20 d. Mažeikių (tada rusų vadintų Muravjovu) gyventojai prašė švietimo ministrą leidimo steigti Mažeikiuose pradžios mokyklą su dėstomąja lietuvių kalba, kadangi Mažeikiuose gyvena 2000 lietuvių, kurių vaikai nemoka rusų kalbos, be to, jie yra katalikai ir todėl negali lankyti cerkvinės rusų mokyklos, kur nemokoma lietuvių kalbos bei katalikų religijos. Tačiau mažeikiečiai gavo neigiamą atsakymą.

Betgi Šiaulių aps. grafo Zubovo dvaruose, jo įsteigtose ir jo lėšomis išlaikomose pradžios mokyklose, tuoj po 1905 m. revoliucijos buvo įvesta ne tik lietuvių kalba, bet ir visų dalykų — istorijos, geografijos ir kt. mokymas lietuvių kalba.

Lietuvių visuomenė ir visos politinės lietuvių partijos — socialdemokratai, demokratai, krikščionys demokratai, buvo beveik vienodo nusistatymo dėl pradžios mokyklų. Visos jos reikalavo, kad mokslo dalykai būtų dėstomi lietuvių kalba, kad mokytojai būtų lietuviai, kad būtų leista ir namuose vaikus mokyti. Be to, Lietuvos socialdemokratų partija, kaip ir lietuvių mokytojų sąjunga, įsisteigusi tik 1905 m., ne tik reikalavo priverstinio visuotinio mokslo įvedimo, bet ir mokslo priemonių parūpinimo neturtingiems mokiniams. Socialdemokratai ir Lietuvos demokratų partija taip pat reikalavo panaikinti cerkvines mokyklas ir pakeisti jas pasaulietiškomis.[43]

Kadangi peticijų rašymas dėl mokyklų sulietuvinimo beveik nieko nepadėjo, tai tada patys gyventojai valsčių susirinkimų nutarimais pradėjo rusų mokytojų vadovaujamas mokyklas uždarinėti, sumokėdami mokytojams rusams algą už dirbtąjį laiką. O mokytojams, mokantiems lietuvių kalbą, buvo įsakoma mokyti vaikus tik lietuviškai, ir tokie valsčių nutarimai buvo įrašomi į valsčių knygas. O kur mokytojai rusai lietuviškai nemokėjo, valsčiai samdydavo mokytojus lietuvius. Tokios grynai lietuviškos mokyklos pradėjo veikti Kupiškyje, Kavarske, Žemaitkiemyje, Kurkliuose, Aluntoje, Andrioniškyje, Čipėnuose ir kt.[44] Kauno gubernijoje mokytojų rusų buvo pašalinta apie 150, Suvalkų gub. — 45, Vilniaus gub. tik 12. Mokytojai

rusai, pašalinti iš Lietuvos mokyklų, susirinkę Kaune, pripažino, kad lietuvių nepasitenkinimas yra pagrįstas, kad mokytojai lietuviai galės sėkmingiau dirbti Lietuvos mokyklose, todėl prašė generalgubernatorių skirti juos į kitas gubernijas ir duoti išvykimo kelionei piniginę pašalpą.[45] Nors 1905 m. carinė administracija ragino valstiečius savavališkai mokyklų reikalų netvarkyti, bet laukti administracijos patvarkymų, tačiau nei generalgubernatoriaus, nei gubernatorių kreipimasis nieko negelbėjo. Daugelyje valsčių buvo pasamdyti mokytojai lietuviai ir visi mokslo dalykai buvo pradėti dėstyti lietuviškai. Lietuviškose mokyklose mokinių skaičius tuojau pradėjo dvigubėti, trigubėti.

Kadangi daug rusų mokytojų buvo šovinistiškai nusiteikę, ištikimi caro tarnai bei patikimi slapti šnipai, tai retas jų sulaužydavęs duotą carui ištikimybės priesaiką. Todėl Lietuvoje, mokytojo ruso vadovaujama mokykla neturėjo gero vardo, ir vaikai vengė ją lankyti. Nors kartais patys tėvai berniukus siųsdavo į rusišką mokyklą vien dėl to, kad jie pramoktų rusų kalbos, kad jiems nebūtų tokia sunki tarnyba kariuomenėje.[46] Iš viso tenka pasakyti, kad rusų pradžios mokyklos buvo labai nepopuliarios Lietuvoje ir todėl jas nedaug mokinių lankydavo. Pavyzdžiui, 1903 m. Šimonių pradžios mokykla mokslo metus pradėjo su vienu mokiniu, Tiltiškių (Antalieptės vls., Zarasų aps.) — su trimis mokiniais.[47]

Nors 1905 m. revoliucijos dėka lietuviai atsikovojo daug lengvatų, tačiau mokyklų atlietuvinimas vyko lėtai ir dar vis reikėjo kovoti su rusų administracija dėl kiekvieno draudimo panaikinimo. Tik 1905 metų revoliucijos įvykių paveiktas, Vilniaus mokymo apygardos globėjas išleido potvarkį, leisdamas tikybą dėstyti gimtąja kalba. 1905 m. spalio 5 d. kitu aplinkraščiu jis panaikino draudimą mokyklose mokiniams savitarpyje kalbėtis ir nerusų kalba.[48] 1906 m. rusų vyriausybė atšaukė draudimą lietuviams stoti į Panevėžio mokytojų seminariją, bet ir vėliau kiekvienu atveju kandidatas lietuvis katalikas turėjo prašyti Rusijos švietimo ministro leidimo įstojamuosius egzaminus laikyti. Taip pat 1906 m. rugpiūčio 24 d. pagaliau buvo panaikintas 1892 m. įstatymas, baudžiąs už slaptą vaikų mokymą Vilniaus, Kauno ir kitose Šiaurės vakarų krašto gubernijose. Reikia priminti, kad antroje Rusijos dūmoje, svarstant to įstatymo panaikinimą, tasai įstatymas buvo pa-

smerktas ir palaikytas gėdinga caro valdžios kolonizacine priemone. O lietuvių dūmos atstovai pareiškė, kad lietuviams tas įstatymas buvęs ne tik ypatingai sunkus, kenksmingas, bet ir labai neteisingas. Bet caro valdžios administracija, atsigavusi nuo revoliucijos smūgių, kazokų pagalba Lietuvon sugrąžino ne tik policininkus, viršaičius, bet ir atleistus mokytojus rusus.

Ligi 1905 metų revoliucijos buvo retas atsitikimas, kad Lietuvoje būtų gavęs mokytojo darbą lietuvis katalikas. Nors pagal archyvinius dokumentus po 1905 m. revoliucijos daug lietuvių mokytojų buvo prašę mokytojų darbo Lietuvoje, bet dėl įvairių priežasčių į laisvas mokytojų vietas lietuvių neskirdavo. O ir paskirtuosius rusų švietimo vadovybė sunkiai pakentė: vis ieškojo įvairiausių priekabių slaptai sekė jų veiklą ir ieškojo būdų jų atsikratyti. Senoji nutautinimo sistema iš dalies vėl grįžo į Lietuvos pradžios mokyklas.[49]

Pvz., 1906 m. Radviliškyje geležinkeliečių mokykloje rusų šventikas vėl vertė mokinius katalikus lankyti cerkvę ir net bučiuoti pravoslavų kryžių. Naujas mokyklas šventinti tegalėjo tik pravoslavų šventikai. Nors ir katalikų gyvenamose vietovėse pravoslavų dvasininkas pirmasis atlikdavo šventinimo pamaldas, o tik paskui — jau katalikų kunigas.[50]

1906 m. Kauno gubernijoje lietuvių mokytojų buvo 102, Suvalkų gub. — 125, Vilniaus gub. — 58.[51] Kitais duomenimis, 1907 m. Kauno gub. lietuvių mokytojų buvę tik 64, t.y., vienas ketvirtadalis visų mokytojų. Bet ir 1915 m. Lietuvoje iš bendro 1.134 mokytojų skaičiaus lietuvių mokytojų buvo 275 arba daugiau kaip 24%. O Suvalkijoje pradžios mokyklose jau dirbo 71% lietuvių mokytojų.

Rimtų rusų pedagogų pažiūra į gimtosios kalbos vartojimą pradžios mokyklose labai skyrėsi nuo Rusijos švietimo ministerijos vadovaujančių asmenų nusistatymo. Pvz., 1909 m. Petrapilyje keturklasių miesto mokyklų mokytojų suvažiavime buvo priimta rezoliucija, kad nerusų pradžios mokyklose visi mokslo dalykai būtų dėstomi gimtąja kalba.[52] Betgi visos Rusijos mokymo apygardų globėjų suvažiavime dar ir 1915 m., t.y. jau Pirmojo pasaulinio karo metu, mokslo apygardų globėjai „tepripažino" gimtajai kalbai teisę tik pirmame skyriuje, kad mokiniai nepatektų lenkų įtakon, bet rusiškai mokydamiesi įsigytų palankumo jausmą rusams.[53] O tačiau dar 1863 m. net ir žymus rusų reakcionerius, *Moskovskije Vedomosti* (Maskvos

žinios), laikraščio redaktorius Katkov skatino caro valdžios administraciją kad Suvalkų gubernijoje pradžios mokyklose būtų dėstoma lietuvių kalba, taip pat ir Suvalkų gimnazijoje bei Marijampolės aps. mokykloje.[54]

Visuotiniu pradžios mokslu Rusijoje ypatingai sielojosi pažangesnės savivaldybių (žemietijų) įstaigos. Pagaliau tik 1908 m. gegužės mėn. trečioji Rusijos dūma priėmė įstatymą dėl visuotinio pradžios mokslo, kuris buvo privalomas abiejų lyčių vaikams tarp 8 - 11 metų, tačiau praktiškai tas įstatymas nei Rusijoje, nei Lietuvoje nebuvo vykdomas.

Baigiant reikia pasakyti, kad po didelių lietuvių pastangų, nors ir nepalankiausiomis sąlygomis, ilgainiui Lietuvos teritorijoje pradžios mokyklų skaičius vis didėjo. Bet gi Pirmajam pasauliniui karui kilus, 1915 m. vėl pastebimas mokyklų skaičiaus sumažėjimas, nes greičiausiai dėl vykstančio karo galėjo kai kurios pasienio mokyklos neveikti. 1918 m. balandžio 1 d. Lietuvoje su Vilniaus kraštu buvo 932 pradžios mokyklos su 76.000 mokinių, o 1920 m. jau be Vilniaus krašto buvo 1.173 mokyklos, mokytojų — 1.483, o mokinių — 71.648.[55]

3. *Slaptosios lietuviškos mokyklos*

Dar XIX a. pradžioje Rusijos švietimo ministras įsakė Vilniaus apygardos mokymo globėjui sumažinti katalikiškų parapinių pradžios mokyklų skaičių, o likusias parapines pradžios mokyklas pavesti pasauliečių priežiūrai. Tačiau Rusijos švietimo ministerija, prisibijodama slaptų mokyklų steigimo, pati susilaikė skubotai naikinti parapines mokyklas ir leido kunigams dėstyti lietuvių kalbą bei religiją.[56]

Rusijos valdžia, remdamasi 1862 m. caro įsakymu, įpareigojo švietimo ministeriją visoje imperijoje steigti tik rusiškas pradžios mokyklas. Tais pačiais metais tuometinis Vilniaus generalgubernatorius V. Nazimov įsakė uždarinėti be švietimo ministerijos leidimo laikomas mokyklas, jų tarpe ir parapines pradžios mokyklas. Parapinėse mokyklose tada dažnai buvo mokoma skaityti iš lietuviškų elementorių, ir religijos pamokos taip pat buvo lietuviškos.[57] Bet jau nuo 1862 m. pagal Vilniaus mokymo apygardos globėjo Širinskij-Šichmatovo išleistus nuostatus visokioms pradžios mokykloms steigti buvo reikalingi

valdžios leidimai ir, be to, buvo reikalaujama, kad visi dalykai būtų dėstomi tik rusų kalba. Tik pradžioje kurį laiką lietuvių gyvenamose vietovėse dar buvo galima mokyti vaikus skaityti lietuviškai ir žemaitiškai. Tačiau vis dėlto Širinskij-Šichmatov skatino mokytojus įtikinėti lietuvius, kad jų pačių interesas yra suartėti su rusais.[58] Bet tokiai valdžios politikai ne visi rusai pritarė.

Po parapinių mokyklų uždarinėjimo steigiamos rusų valdžios pradžios mokyklos gyventojų buvo nemėgstamos, nes jose nebuvo mokoma lietuvių kalbos. Nedėstymas lietuvių kalbos pradžios mokyklose ir buvo pagrindinė priežastis steigti slaptas mokyklas, kad vaikai jose išmoktų lietuviškai skaityti ir rašyti.

Be parapinių mokyklų Lietuvoje veikė dar „daraktorių" mokyklos, kurių parapijose būdavo bent keletas. Jos dažniausiai buvo kaimuose atokiau nuo parapijų centro, nes į miestelių mokyklas vaikams nueiti būdavo per toli, ypač žiemos metu. Gyventojai savo vaikams pamokyti samdydavo mokytoją, vadinamą „daraktoriumi", kuris, gyvendamas pas ūkininką, visą žiemą mokydavo vaikus. „Daraktoriai" nebuvo išėję jokio specialaus mokytojo mokslo, bet buvo apylinkės raštingi žmonės, kuriems patiko mokytojo darbas, tad jie žiemos metu vertėsi daraktoriavimu. Atlyginimą jie gaudavo pinigais ir natūra ir, be to, pas ūkininką dar gaudavo maistą ir butą. Skaityti jie mokė vaikus iš elementorių, spausdinamų Mažojoje Lietuvoje. 1864 - 1896 m. tokių elementorių buvo išspausdinta apie pusė milijono egzempliorių.[59] Ilgą laiką buvo vartojamas M. Akelaičio *Lamentorius arba pradžia mokslo, sudėta mažiems vaikams* (1860 m. leidimas). Kitos mokslo priemonės slaptose mokyklose buvo primityvios — vyresniųjų pagamintos rašymo lentelės, namų darbo rašalas, pačių mokinių pasigaminti iš neliniuoto popieriaus sąsiuviniai. Kartais net vartodavo lietuvišką abėcėlę išdegintą molio lentelėse. Dažnai per kratas rusų policija visai nekreipdavo dėmesio į tokias molio lenteles, nes ji ieškodavo tik slaptai spausdintų lietuviškų knygų. Subačiaus miestelyje net veikė trumpalaikiai kursai slaptosioms mokykloms mokytojus — „daraktorius" parengti. Ir Kupiškyje buvo vienerių metų slaptosioms mokykloms mokytojų parengimo kursai.[60]

Valdinių pradžios mokyklų Lietuvoje tada dar buvo nedaug pristeigta ir jose nedaug mokėsi lietuvių vaikų. Patys rusai savo šaltiniuose nurodo, kad valdinės mokyklos rajone slaptųjų lietuviškų mokyklų buvo kelis kartus daugiau.[61]

Slaptose mokyklose mokinių skaičius dažniausiai būdavo 10 - 15, o tik retais atvejais net 25 - 40 mokinių. Nors niekas slaptųjų mokyklų statistikos nesudarinėjo, tačiau administracijos surastų slaptųjų mokyklų skaičiai yra žymūs: pvz., 1866 m. valdžios organai aptiko Kauno gub. 61 slaptą mokyklą (Zarasų, Šiaulių, Telšių Panevėžio aps.) ir net 1911 m. Kauno gub. susekė 38 slaptas mokyklas. Apie jas buvo sužinoma daugiausia iš žandarų pranešimų, kada jos būdavo susekamos. 1872 - 1906 m. Kauno gubernijoje buvo susektos 349 slaptos lietuviškos mokyklos, o Vilniaus gubernijoje — 332.[62] Slaptųjų mokyklų būdavo ne tik kaimuose, bet ir dvaruose bei miestuose. Rašytojas J. Biliūnas nurodo, kaip kuriozą, kad 1899 m. Kauno gub. susektose slaptose mokyklose mokėsi 7 rusai bei 26 žydai.[63] Šių mokyklų skaičių pavaizduoja 14 lentelė.

14 LENTELĖ

SUSEKTŲ SLAPTŲJŲ MOKYKLŲ SKAIČIAI

Metai	*Gubernija*	*Susekta slaptųjų mokyklų*
1866	Vilniaus	61
1872-1906	Vilniaus	332
1872-1906	Kauno	349
1898	Vilniaus	31
1898	Kauno	71
1900	Kauno	17
1902	Kauno	12
1911	Kauno	38

1897 m. už slaptą mokymą buvo nubausti 183 asmenys, bausmės dydis svyravo nuo 3 iki 100 rb.[64] Kauno gub. 1898 m. už slaptųjų lietuviškų mokyklų laikymą atsakomybėn buvo patraukti 462 asmenys, o Vilniaus gub. 1903 m. už mokymą šiose mokyklose buvo nubausta 60 asmenų. Nepriklausomos Lietuvos metu Šiaulių *Aušros* muziejus mėgino surinkti žinias apie slaptąsias mokyklas. Iš to muziejaus surinktų žinių prileidžiama; kad Lie-

tuvoje galėjo veikti vienu metu apie 250 (lietuvių ir lenkų) slaptųjų mokyklų.[65]

Rusų valdžia smarkesnę kovą su slaptosiomis mokyklomis drauge su rusinimu pradėjo po 1863 m. sukilimo. 1844 m. Vilniaus gubernatorius paliepė Kauno gubernatoriui sekti, kad niekas nemokytų vaikų namuose be valdžios leidimo, o susekus mokymą be leidimo, mokytojus išsiųsti Rusijos gilumon. Dar žymiai anksčiau 1834 m. išleistuoju potvarkiu už mokymą be leidimo buvo numatyta 250 rb. piniginė bauda. Be to, caro administracija ragino Žemaičių vyskupą drausti vargoninkams ar zakristijonams mokyti slaptose mokyklose.[66] Bet pirmoji griežtesnė rusų valdžios reakcija dėl slaptųjų mokyklų buvo 1864 m. sausio 1 d. Vilniaus generalgubernatoriaus Muravjovo įsakymas persekioti slaptąsias mokyklas. Muravjov buvo įsakęs bausti ne tik mokytojus, vaikų tėvus, mokyklų laikytojus, bet net ir tuos, kurie parūpina mokykloms lietuviškų ar lenkiškų vadovėlių bei katekizmų. Baudos už tokį „nusikaltimą" svyravo tarp 200 - 600 rb.

Slaptųjų mokyklų sekimas buvo pavestas pradžios mokyklų inspekcijai. Vietos administracijos pareigūnai (mokytojai, policija, viršaičiai) apie tokias mokyklas privalėjo pranešti švietimo ministerijos organams.[67]

Stropiausias kovotojas su slaptosiomis mokyklomis Lietuvoje buvo Vilniaus mokymo apygardos globėjas M. Sergejevskij, vadovavęs Vilniaus apygardai 1869 - 1900 metais.

Pagal Rusijos baudžiamuosius įstatymus ir teismas galėjo bausti už laikymą mokyklos be leidimo, todėl Rusijos teismai už tokius nusižengimus kaime bausdavo 5 rb., mieste 75 rb. bauda. Bet Lietuvoje slaptosios mokyklos laikytojas buvo baudžiamas ne vien dėl leidimo neturėjimo, bet svarbiausiai dėl to, kad jose buvo mokoma lietuviškai, nes juk niekas iš viso tokių leidimų iš rusų administracijos neprašydavo. Jau pats mokymo faktas lietuvių kalba buvo laikomas politiniu nusikaltimu, nes iš tikrųjų tiesiogine prasme mokymas buvo slaptas, todėl draudžiamas.

Minėtasis Vilniaus mokymo apygardos globėjas M. Sergejevskij parašė platų pranešimą vyriausybei dėl slapto mokymo Šiaurės vakarų krašte ir dėl sąlygų bei būdų tą mokymą persekioti, pavadintą *Zapiska o nedozvolennom obučenii v Severo-Zapadnom kraje i ob usloviach i sredstvach jego presledo-*

vanija ir per Vilniaus generalgubernatorių Kochanovą jį pasiuntė švietimo ministrui Deljanovui. Šio pranešimo nuorašus jis išsiuntinėjo ir savo mokymo apygardos inspektoriams bei seminarijų direktoriams. Sergejevskij tame pranešime nusiskundė švietimo ministerijai, kad bausmės už slaptą mokymą esančios per menkos, bet drauge pasididžiavo, kad mokytojai rusai padeda išaiškinti slaptąsias mokyklas. Jis siūlė į baudžiamųjų asmenų kategoriją įtraukti ir visus tuos, kurie agituoja tėvus leisti vaikus į slaptąsias mokyklas ir net kunigus, atsisakančius katalikų religijos pamokas dėstyti rusų kalba.[68]

Po šio pranešimo Rusijos švietimo ministerija, sudarydama baudimo nuostatus už slaptą mokymą, nutarė bendradarbiauti su teisingumo ministerija, kuri aiškino, kad slaptas mokymas galįs būti ir antivalstybinio pobūdžio, bet galįs būti tik paprastas mokymas be leidimo, todėl baudimo nuostatuose turinti būti sudaryta ir bausmių gradacija pagal nusikaltimo pobūdį.

1886 m. Sergejevskij pasiuntė teisingumo ministerijai dar platesnį pranešimą slaptojo mokymo reikalu.[69] Tada teisingumo ministerija su Vilniaus mokymo apygardos globėjo Sergejevskio ir Vilniaus generalgubernatoriaus pagalba sudarė laikinuosius nuostatus dėl bausmių už slaptą mokymą Šiaurės vakarų krašte, kurie pradėjo veikti 1892 m. balandžio 3 d., kaip caro įsakymas. Tuose nuostatuose buvo numatyta tokia pagrindinė bausmė: už įsteigimą ir laikymą slaptos mokyklos piniginė bauda ligi 300 rb. ir 3 mėn. kalėjimo. Pagal nuostatus buvo baudžiami ir asmenys, pagelbėję slaptą mokyklą įsteigti, joje mokytojauti, administruoti, nors toks asmuo galėjo turėti leidimą privatiškai mokytojauti, bet neturėjo teisės kelių šeimų vaikus mokyti.[70] Dalis tų nuostatų vėliau virto įstatymu ir buvo įtraukti į baudžiamąjį kodeksą. Kol laikinieji nuostatai nebuvo panaikinti, tai už slaptųjų mokyklų laikymą buvo galima bausti ir pagal baudžiamąjį kodeksą teismo keliu ir pagal nepanaikintus bausmių laikinuosius nuostatus — administracijos keliu. Taigi, už tą patį „nusikaltimą" asmuo galėjo būti nubaustas dviem baudom. O rusų mokyklų vyresnybė — pradžios mokyklų direkcija — taip pat ir policija bei valsčiaus administracija, buvo įpareigotos kelti bylas už slaptųjų mokyklų laikymą.

Lietuviškų slaptųjų pradžios mokyklų ir po 1905 m. revoliucijos nesumažėjo, bet dar padaugėjo, nes atsirado daugiau žmo-

nių, sugebančių lietuviškai mokyti ir todėl tokių slaptųjų mokyklų buvo beveik kiekviename kaime.[71] Rusiškos valdžios mokyklos vis dar neatsisakė rusinimo tikslų, o vyriausybė neskyrė lietuvių mokytojų, kurie visus mokslo dalykus būtų dėstę lietuvių kalba ir būtų buvę atsvara rusinimui. Todėl valdžios išlaikomos pradžios mokyklos negalėjo perimti slaptųjų mokyklų mokymo funkcijos.

Po 1905 metų revoliucijos, dūmą įsteigus, ir lietuvių atstovai dūmoje pradėjo kelti klausimą dėl vietinės administracijos draudimo lietuviškai mokyti ir dėl žiaurių baudų taikymo. Dėl 1905 m. įvykių įtakos ir dėl lietuvių dūmos atstovų pastangų 1906 m. rugpiūčio 24 d. Rusijos caro ministrų taryba oficialiai nutarė panaikinti 1892 m. balandžio 3 d. nuostatus dėl bausmių už slaptą mokymą Šiaurės vakarų krašte.[72] Tačiau praktiškai tos bausmės veikė ir vėliau. Gubernatoriai savo galios įsakymais paskelbė, kad Lietuvos gubernijose slaptas vaikų mokymas yra nusikaltimas ir vėl pradėjo už tai bausti. Kauno gubernatorius Griazev ypač atkakliai kovojo su slaptomis lietuviškomis mokyklomis, lietuviškais vakarais ir kt.[73]

Norėdamas palengvinti Šiaurės Vakarų krašto gubernatoriams kovą su slaptosiomis mokyklomis, 1911 m. sausio mėn. vidaus reikalų ministras išleido aplinkraštį, kuriame vėl buvo nustatytos bausmės už slaptą vaikų mokymą bei slaptam mokymui buto teikimą. Šios priemonės buvo pradėtos vėl vartoti, norint kad daugiau mokyklinio amžiaus vaikų mokytųsi rusų mokyklose.[74]

Todėl ir trečioje dūmoje A. Bulota, kiekviena proga ne vieną kartą kalbėdamas švietimo klausimu, vis aiškino slaptųjų mokyklų tikslą bei reikšmę, taip pat ir cerkvinių mokyklų nereikalingumą Lietuvoje. Ketvirtoje dūmoje (1912 - 1917 m.) mokyklų reikalu daugiausia kalbėdavo dūmos atstovas M. Januškevičius, ypač 1914 m. savo kalboje smerkdamas administracijos vartojamas baudas už mokymąsi[75] ir dėl caro biurokratų savavaliavimo, jog dūmos pirmininkas net atėmė jam žodį. Tada ta pačia tema toliau kalbėjo atstovas M. Yčas.[76]

Slaptosios lietuviškos mokyklos turėjo lietuviams išskirtinę reikšmę: jose vaikai išmokdavo ne tik paskaityti maldų knygas, pasirašyti, skaičiuoti, bet dažnai jose įžiebdavo vaikams meilę savo kalbai, raštui ir savo kraštui. Todėl daugelis šių mokyklų mokinių vėliau tapdavo draudžiamos lietuviškos spaudos skaity-

tojai, rėmėjai ir platintojai, jaunimo organizacijų dalyviai ir lietuviškųjų bibliotekėlių steigėjai.

Greta didžiųjų lietuvių liaudies švietėjų vyskupų J. A. Giedraičio ir M. Valančiaus paminėtini kunigai — K. Skrodzkis, A. Tatarė, S. Gimžauskas, mokytojas L. Ivinskis ir kt. Be didelio skaičiaus slaptųjų mokyklų organizatorių, gausingo mokytojų „daraktorių" skaičiaus, reikia išskirtinai paminėti kun. J. Katelės švietimo darbą. Jis ilgus metus vadovavo savo parapijos slaptosioms mokykloms, rūpinosi suaugusiųjų švietimu ir įgijo liaudies švietėjo vardą. Tačiau 1876 m. Panemunėlio pradžios mokyklos mokytojas rusas Panomarev įskundė kun. Katelę Kauno pradžios mokyklų direkcijai. Betgi tardomi šioje byloje kun. Katelės parapijiečiai niekas neprasitarė apie slaptąsias mokyklas, ir kun. Katelei baudžiamosios bylos negalėjo sudaryti.

Panaudodamas išlikusią archyvinę medžiagą, kun. J. Katelės bylą gan plačiai yra aprašęs Vaclovas Biržiška.[77] Be kun. Katelės suaugusiųjų slaptu mokymu rūpinos ir daug kitų asmenų, pvz., 1907 m. Utenos klebonas kun. Švaistelis su atsidėjimu, beveik kiekviename kaime, buvo įsteigęs slaptą mokyklėlę suaugusiems. Jis pats parengdavo toms mokyklėlėms mokytojus ir skirdavo lėšų mokslo priemonėms bei rašomajai medžiagai įsigyti.[78]

Nors valdžios atstovai Lietuvoje matė, kad kova dėl slaptųjų mokyklų yra pralaimėta, tačiau su jomis kovojo ligi pat Pirmojo pasaulinio karo — ligi vokiečių okupacijos.

4. Cerkvinės pradžios mokyklos

Carinėje Rusijoje pradžios mokslu rūpinosi net kelios institucijos: švietimo ir valstybės turtų ministerijos bei Pravoslavų bažnyčios sinodas. Pirmosios cerkvinės mokyklos pačioje Rusijoje buvo pradėtos steigti apie 1875 m. Netrukus jas pradėjo steigti ir Lietuvoje. 1884 m. buvo išleistas carkvinių mokyklų steigimo ir išlaikymo dekretas, skatinantis pravoslavų dvasininkus rūpintis jomis. Reakcingiausias cariņės Rusijos veikėjas K. Pobedonoscev, caro Aleksandro III auklėtojas, 1891 m. norėjo įtikinti carą Aleksandrą III, kad be Pravoslavų bažnyčios sutikimo nebūtų leidžiama steigti jokių mokyklų. Todėl Pravoslavų bažnyčios sinodas pagal savo išlaikomų mokyklų skaičių Rusijoje paliko lyg ir antroji švietimo ministerija.

Cerkvinėse mokyklose buvo atkreiptas itin didelis dėmesys į pravoslavų religijos mokymą, todėl jose buvo skiriamos net 7 savaitinės religijos pamokos.

Jeigu Lietuvoje cerkvinių mokyklų nebūtų buvę, tai čia visiškai netektų apie jas kalbėti. 1904 m. Kauno gubernijoje, be švietimo ministerijos išlaikomų pradžios mokyklų dar buvo 48 cerkvinės mokyklos ir 69 rašto mokymo mokyklos suaugusiems. 1906 m. įsteigta viena pravoslavų mergaičių mokykla Antalieptėje, Zarasų aps. cerkvinių mokyklų mokytojoms parengti.[79] Vilniaus gub., kur rusų gyventojų procentas buvo kur kas didesnis, ir cerkvinių mokyklų buvo daugiau. Ten cerkvinių mokyklų buvo 158 ir dar 322 rašto mokymo mokyklos.[80] 1904 m. Lietuvoje viso cerkvinėse mokyklose mokėsi 3.289 mokiniai, jų tarpe pravoslavų — 1.521 (46,2%), sentikių — 761, katalikų — 642, liuterių — 177, žydų — 186, mahometonų — 2.[81] 1889 m. į cerkvines mokyklas buvo leista priiminėti visų religijų mokinius, tačiau su viena sąlyga, kad ir nepravoslavai mokiniai lankytų pravoslavų religijos pamokas ir pamaldas cerkvėse. Buvo net sumanymų visas Rusijos pradžios mokyklas paversti cerkvinėmis. Ir Pravoslavų bažnyčios sinodo vyr. prokuroras Pobedonoscev (valdęs sinodą 1880 - 1905 m.) reikalavo bent padvigubinti esamų cerkvinių mokyklų skaičių, jų tarpe ir Kauno gubernijoje.[82] Pagal cerkvinių mokyklų statutą jų tikslas buvo ne tik mokyti vaikus, bet ir skleisti pravoslaviško mokslo dorą bei plėsti pravoslavų religiją.

Nors cerkvinės mokyklos buvo gana išplitusios, tačiau jų mokslo lygis buvo žemas ir net padoresnieji rusų pedagogai jomis nepasitikėjo ir buvo jų steigimo priešininkai.[83]

Lietuvos pravoslavų arkivyskupija, kuri išlaikė cerkvines mokyklas, jas steigė net ir ten, kur pravoslavų gyventojų buvo nedaug, pvz., Panevėžyje laikė dvi cerkvines mokyklas — berniukams ir mergaitėms, nors 1904 m. Panevėžyje pravoslavų ir sentikių drauge tebuvo tik 879 gyventojai.

Lietuvoje visi katalikai dvasininkai, kaip ir lietuviai, taip ir lenkai, buvo didžiai priešiški cerkvinėms mokykloms. Kovoti su cerkvinėmis mokyklomis 1902 m. Vilniaus vyskupas Zverovičius išleido ganytojinį laišką lenkų kalba, kuriuo ragino ištikimybę katalikų tikėjimui ir įspėjo, kad cerkvinės pradžios mokyklos bei rašto mokymo mokyklos vengtinos lankyti, nes

jose skatinama neapkęsti katalikų tikėjimo bei laikyti katalikus valstybės priešais. Kadangi cerkvinės mokyklos steigiamos ir tose vietovėse, kur nėra pravoslavų, o katalikų vaikus į jas vilioja įvairiais pažadais, paskui moko pravoslavų religijos tiesų, tai Vilniaus vyskupas įpareigojo katalikų dvasininkus sekti, kad katalikų tėvų vaikai nelankytų cerkvinių mokyklų, o tokias mokyklas lankančių vaikų tėvus įspėti, pamokyti juos, gi tokių įspėjimų neklausantiems — neduoti per išpažintį nuodėmių atleidimo.[84] Dėl šio ganytojinio laiško paskelbimo vysk. Zverovičius buvo ištremtas į Rusiją. Šis vysk. Zverovičiaus ganytojinis laiškas buvo išverstas lietuviškai ir išspausdintas 1902 m. Tilžėje pavadinimu *Gromata Vilniaus vyskupo apie rusiškas iškalas.*

Katalikų dvasininkai su cerkvinėmis mokyklomis kovojo ir kitur. Tą liudija Gardino gubernatoriaus kunigaikščio Urusovo įspėjimas slaptu raštu Lietuvos Brastos dekanui, kad už agitaciją prieš cerkvines mokyklas, bažnyčiose per pamokslus arba už bet kokia kita forma kurstymus neapykantos prieš cerkvines mokyklas, jis bausiąs katalikų dvasininkus visu smarkumu.[85] Lietuvoje žmonėse buvo prigijęs priešiškas nusistatymas ne tik prieš cerkvines, bet ir prieš visas rusiškas mokyklas, ypač kur nebuvo mokoma katalikų religijos. Galima sakyti, kad Lietuvoje veikė tylus rusiškų mokyklų boikotas, nusistatymas nelankyti cerkvių, nors ir pats mokytojas vaikus ten vestų, nedraugauti su pravoslavišku jaunimu, bet vaikus mokyti slaptose namų mokyklose iš lietuviškų abėcėlių ar iš maldaknygių.[86]

Cerkvinės mokyklos labiau plito Minsko bei Vitebsko gub., o mažiau Lietuvos gubernijose, nes čia ir pati rusų administracija nebuvo tokia uoli cerkvinių mokyklų steigėja. Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą cerkvinių mokyklų skaičius Lietuvoje sumažėjo. Nors cerkvinės mokyklos buvo carinės administracijos savotiškai globojamos ir jų steigimas plečiamas, tačiau jos skurdo finansiškai, nes rusų administracija niekada joms neskyrė pakankamai lėšų. Pvz., 1909 m. Rusijos dūma visoms cerkvinėms mokykloms asignavo tik 500.000 rublių, nors vyriausybė prašė joms keturių milijonų rublių.[87] O 1914 m., svarstant Valstybės dūmoje švietimo ministerijos sąmatą, prieš cerkvinių mokyklų laikymą pasisakė lietuvių dūmos atstovai — Yčas, kun. J. Laukaitis, ir ypatingai griežtai pasisakė Januškevičius dėl Vilniaus gubernijos cerkvinėms mokykloms skiriamų lėšų. Jis siūlė visiškai neskirti lėšų šioms mokykloms, nes jos steigiamos

ne švietimo, bet rusinimo tisklui ir per jas vykdoma rusifikacija. Cerkvinėse mokyklose dėstoma tik pravoslavų religija, nemokoma gimtosios lietuvių kalbos. Šios mokyklos tetarnauja tik pravoslavams rusams, kurie įsikuria Lietuvoje kaip kolonistai. Jos yra tik priemonė stiprinti krašte rusų elementą, todėl imti iš gyventojų lėšas ir skirti jas šioms mokykloms, kurių jie nereikalingi, o jos jiems esančios dargi kenksmingos, mažų mažiausia yra nedora. Rusų pravoslavų vaikai gali mokytis su kitų vaikais švietimo ministerijos laikomose mokyklose.[88]

Taip pat 1914 m. svarstant dūmoje atskirai Kauno gub. mokyklų biudžetą, dūmos atstovas lietuvis Keinys siūlė Kauno gub. cerkvinėms mokykloms sąmatoje numatytus 20.000 rublių visiškai nubraukti, o šią sumą skirti švietimo ministerijos išlaikomoms mokykloms. Tada dūmos švietimo komisija vietoje 20.000 rb. tam tikslui pasiūlė skirti tik 13.000 rb.[89]

5. *Švietimo draugijų mokyklos*

Po 1905 metų revoliucijos susiorganizavusios lietuvių švietimo draugijos ėmė rūpintis steigti pradžios mokyklas, gimnazijas, amatų mokyklas ir kt. Viena pirmųjų draugijų, susirūpinusių mokyklų steigimu, buvo *Žiburio* draugija Seinuose, 1906 m. įsteigusi dvi pradžios mokyklas. Ligi Pirmojo pasaulinio karo *Žiburio* draugija vidutiniškai išlaikė 7 - 9 pradžios mokyklas.[90] 1908 m. ši draugija įsteigė pradžios mokyklą pačiuose Seinuose, kurią baigę galėjo stoti į Seinuose veikusią triklasę mokyklą. *Žiburio* draugija taip pat įsteigė Marijampolėje mergaičių progimnaziją. Nors ji rūpinosi progimnazijos steigimu ir Seinuose, tačiau iš valdžios leidimo negavo.[91]

Pradžios mokyklų reikalu Lietuvoje daugiausia yra nuveikusi Katalikų *Saulės* draugija Kaune: 1908 m. ji išlaikė 45 mokyklas, 1910 m. — 40 mokyklų, bet 1912 m. ir 1913 m. ji teišlaikė tik 34 mokyklas, kuriose dirbo 42 mokytojai lietuviai. Vilniaus krašte veikė *Ryto* draugija, įsteigta 1913 m. 1915 m. *Ryto* draugija išlaikė 8 pradžios mokyklas, ji buvo pasirengusi steigti ir mokytojų seminariją, bet caro administracija leidimo nedavė. Tik vokiečių okupacijos metu 1915 m. *Ryto* draugija šį savo nusistatymą įvykdė ir įsteigė Vilniuje mokytojų kursus, kurie vėliau paliko mokytojų seminarija.

Kai tik po 1905 m. revoliucijos politinės sąlygos kiek sušvelnėjo, be paminėtų *Žiburio*, *Saulės* ir *Ryto* draugijų Lietuvoje įsisteigė ir kelios pažangiosios visuomenės draugijos. 1906 m. Marijampolėje buvo įsteigta *Šviesos* draugija, užsibrėžusi platinti švietimą ir pirmiausia steigti pradžios mokyklas bei vakarinius kursus. 1907 m. *Šviesos* draugija Marijampolėje įsteigė mergaičių pradžios mokyklą, Antanave berniukų ir mergaičių pradžios mokyklą ir suorganizavo mokytojams paruošti pedagoginius kursus Marijampolėje. O specialiai mergaitėms įsteigė siuvimo ir virimo kursus, kuriuose taip pat mokė skaityti, rašyti ir skaičiuoti. Tačiau rusų administracijai nepatiko *Šviesos* draugijos plačios apimties veikla, todėl 1908 m. šios draugijos veikla buvo sulaikyta ir daug šios draugijos veikėjų nubausti administracinėmis baudomis. Po *Šviesos* draugijos uždarymo Suvalkų gub. atstovas Rusijos dūmoje adv. A. Bulota 1907 m. gegužės 15 d. posėdyje gynė privačių lietuviškų pradžios mokyklų bei bibliotekėlių reikalą, pakaltino Stolypino reakcionierišką politiką ir reikalavo, kad lietuviams nebūtų trukdoma šviestis.[92] Kita 1907 m. liberalų įsteigtoji draugija *Vilniaus aušra*, taip pat turėjo tikslą skleisti švietimą lietuvių kalba. Ši draugija, kurios vadovybėje buvo A. Smetona, daugiau rūpinosi steigti knygynėlius, taip pat steigė ir pradžios mokyklas. Tačiau ir Vilniaus mokymo apygardos globėjui tokia draugijos veikla nepatiko, todėl šios draugijos valdybai buvo paaiškinta, kad lietuviškų mokyklų steigimas yra laikomas negeistina konkurencija valdžios steigiamoms mokykloms ir todėl šios draugijos įsteigtąją pradžios mokyklą Žasliuose rusai uždarė. O kai *Vilniaus aušros* skyriai mėgino steigti lietuviškas bibliotekėles, tai ir tada dėl įvairiausių priekabių leidimų neduodavo.[93] Nepakęsdama besiplečiančios lietuviškų švietimo draugijų veiklos 1908 m. rugsėjo 25 d. *Vilniaus aušrą* ir Marijampolės *Šviesą* rusų administracija uždarė pretekstu, kad jų apyskaitos tvarkomos ne rusų, bet lietuvių kalba, valdybos ir visuotinių susirinkimų protokolai rašomi lietuviškai ir t. t.

Per tą trumpą laiką po 1905 m. revoliucijos, įvairios lietuvių draugijos suskubo įsteigti keliasdešimt pradžios mokyklų su dėstomąja lietuvių kalba. Kadangi Rusijos švietimo ministerijos biurokratai neatsisakė savo tikslų per mokyklas lietuvius rusinti, tai lietuviai neatsisakė kovoti dėl lietuvių kalbos, ypač

pradžios mokyklose. Nuolat vyko slapti lietuvių mokytojų suvažiavimai. 1905 m. buvo įsikūrusi slapta lietuvių mokytojų sąjunga, kuri rūpinosi lietuvišku švietimu, taip pat ir dūmos atstovai lietuviai pradėjo griežtai kalbėti dūmoje dėl lietuvių kalbos mokyklose. Pvz., mokytojų sąjunga buvo pavedusi mokytojams K. Lekeckui, Pr. Daugirdui ir V. Jakubauskui sudaryti pradžios mokykloms lietuvių kalbos programą, o 1906 m. J. Jablonskis parengė lietuvių kalbos programą Panevėžio mokytojų seminarijai. Gi 1907 m. gruodžio 30 - 31 d. įvykusiame lietuvių mokytojų suvažiavime priimtoje rezoliucijoje pareikalavo, kad Lietuvos pradžios mokyklose visi mokslo dalykai būtų dėstomi lietuvių kalba, kad būtų rengiami gyventojams vakariniai kursai, kad mokyklų bibliotekoms būtų išrašomi lietuvių kalba laikraščiai ir knygos ir kad mokytojai būtų įpareigojami „teikti pedagoginių žinių vadinamiesiems daraktoriams."

Čia įdomu pažymėti tai, kad rusų administracija nedarė tiek daug kliūčių steigti privačias mokyklas lietuvių kolonijose Rusijoje už Lietuvos ribų. Pvz., 1913 m. Rygoje *Žvaigždės* draugija išlaikė penkias lietuviškas mokyklas su 509 mokiniais.[94] Petrapilyje veikė keturios pradžios mokyklos, Liepojoje — viena, Tomske, tolimoj Rusijoj, kur buvo nemaža lietuvių kolonija (1908 m. apie 5.000 lietuvių), veikė lietuvių draugija, kuri turėjo privačią lietuvišką pradžios mokyklą, suaugusiųjų švietimo kursus, kuriuos lankė apie 50 asmenų, Odesoje taip pat veikė lietuvių pradžios mokykla ir t.t.

Kadangi Lenkijos ir Latvijos pradžios mokyklose visi mokslo dalykai buvo dėstomi gimtąja kalba, tai 1910 m. dūmoje, svarstant pradžios mokyklų įstatymą, Suvalkų gub. atstovas A. Bulota pasiūlė kad ir Lietuvos pradžios mokyklose visi mokslo dalykai būtų dėstomi lietuviškai. Dūmos švietimo komisija pirmą kartą svarstydama šį Bulotos siūlymą priėmė, bet antrą kartą svarstydama, jau šį pasiūlymą ta pati komisija atmetė. Mat, švietimo komisijos nariai lenkai antrą kartą jau balsavo prieš Bulotos pasiūlymą. Lenkai nacionalistai visada solidarizuodavo su rusų nacionalistais, pritardami lietuviškumo slopinimui. Nors pačioje Lenkijoje buvo kelios mokytojų seminarijos, kur buvo dėstoma lenkų kalba, kur mokytojai buvo rengiami lenkų mokykloms, tačiau lenkų nacionalistai tada skelbė, o ir dabar dar skelbia, kad rusų carinė valdžia tada globojusi lietuvius, leisdama jiems lietuvių kalbą dėstyti, kaip atskirą dalyką Vei-

veriuose mokytojų seminarijoje. Bėtgi lenkai nacionalistai niekuomet neprimena to fakto, kad Panevėžio mokytojų seminarijon visai nepriiminėjo lietuvių mokinių ir net Lietuvos rusų ten nelabai pageidavo. O į Lenkijos mokytojų seminarijas stoti lenkams jokių varžymų tada nebuvo.

Nepaisant nesėkmių lietuvių kalbos teisių reikalas dūmoje nuolat buvo keliamas. Pvz., 1913 m. birželio 18 d. kun. J. Laukaitis Rusijos dūmoje pasakė, kad nepaisant caro ukazais (įsakais) suteiktų teisių pradžios mokyklose dėstyti lietuvių kalbą, ši teisė virtusi nuliu. Ir baigdamas savo kalbą, kun. Laukaitis siūlė, kad Rusijos švietimo ministerija, Rusijos gerovei ir garbei, visiems laikams atsisakytų nuo nepasiekiamos svajonės Lietuvą surusinti.[95]

6. *Mokytojų rengimas Lietuvoje*

Po 1863 m. sukilimo, kai rusų valdžia pasiryžo visas Lietuvos mokyklas surusinti, jai prireikė ir specialių mokyklų mokytojams paruošti Lietuvai. Pirmieji tiems mokytojams rengti kursai buvo atidaryti 1866 m. Veiveriuose, kurie 1872 m. dėl jų programos apimties buvo pavadinti mokytojų seminarija ir jai buvo suteiktos aukštesnės mokyklos teisės. Pagal šios seminarijos nuostatus mokslo dalykus galima buvo dėstyti ir lietuviškai, tačiau praktiškai ir čia lietuvių kalba tebuvo dėstoma tik kaip mokslo dalykas. Pradžioje dar buvo keturios savaitinės lietuvių kalbos pamokos, o nuo 1892 m. jau tik viena savaitinė lietuvių kalbos pamoka.[96] Nors seminarijoje lietuvių kalba buvo dėstoma, bet mokykloje ir už jos sienų seminaristams buvo draudžiama lietuviškai kalbėti. Tik vėliau, daugiau kaip po 20 metų, iškaba, draudžianti Veiverių seminarijoje kalbėti lietuviškai, 1905 m. buvo pašalinta. O patys seminarijos auklėtiniai 1905 m. streiko metu pateikė seminarijos vadovybei reikalavimą visus mokslo dalykus dėstyti lietuviškai ir seminarijos dėstytojais skirti visų tautybių asmenis. Tačiau tuo streiku buvo laimėta tik didesnis skaičius savaitinių lietuvių kalbos pamokų.

Veiverių mokytojų seminariją 1868 - 1918 m. iš viso baigė 1.025 auklėtiniai. Iš baigusiųjų, daugiau kaip 80% buvo lietuvių, bet juos dažniausiai skirdavo ne į Suvalkų gubernijos lietuviškas mokyklas, bet į Lenkiją. O Lietuvoje mokytojo darbą gau-

davo kitataučiai ir vienas - kitas lietuvis pravoslavas. Yra žinoma, kad 1914 m. Veiverių seminariją baigė 31 auklėtinis, jų tarpe 25 lietuviai.[97]

Nors Kauno gub. daugiausia buvo gyvenama lietuvių ir katalikų, bet mokyklos beveik visos buvo rusiškos ir joms reikėjo mokytojų rusų. Todėl 1872 m. buvo įsteigta Panevėžio mokytojų seminarija, kurion priiminėjo tik rusus ir tik pravoslavus. Šioje seminarijoje buvo mokoma ir šiek tiek lietuvių kalbos, bet tas mokymas daugiau buvo formalus. Ligi 1901 metų Panevėžio mokytojų seminarijos auklėtiniams buvo skiriama 30 stipendijų, po 1901 m. stipendijų skaičius dar buvo padidintas. 1872 - 1904 m. ją baigė 407 auklėtiniai.[98] Tik po 1905 m. revoliucijos, nuo 1906 m., ir į Panevėžio mokytojų seminariją pradėjo priiminėti lietuvius, jei jie gaudavo švietimo ministerijos leidimą egzaminus laikyti ir iš policijos ištikimybės pažymėjmą. Bet švietimo ministerijos įsakymu į šią seminariją buvo galima priimti lietuvių ne daugiau kaip 1/3 visų auklėtinių, todėl į ją tepatekdavo tik labai nedidelis lietuvių skaičius. Nuo 1906 m. per devynerius metus ją tebaigė tik 12 lietuvių. Šiek tiek lietuvių mokinių buvo priimtų į Alūkštos mokytojų seminariją, bet ir ten veikė tie patys varžymai. Pvz., 1914 m. ten tegalėjo įstoti tik du lietuviai, nors egzaminus laikė septyni.[99]

1875 m. dar buvo įsteigtas trijų mokslo metų mokytojų institutas Vilniuje, rengęs mokytojus aukštesniosioms pradžios mokykloms. Ligi 1905 metų revoliucijos į šį institutą lietuvių katalikų visai nepriimdavo, bet vienas kitas lietuvis evangelikas galėjo ten įstoti. 1905 m. lietuvių mokytojų delegacija aplankė šio instituto vadovybę ir reikalavo priiminėti pagal instituto mokslo cenzo reikalavimą ir lietuvius katalikus. Bet tik po 1905 m. lietuvių diskriminacija tame institute buvo panaikinta. Be to, nuo 1878 m. Vilniuje dar veikė ir žydų mokytojų institutas, rengęs mokytojus žydų pradžios mokykloms. Mokslas ten buvo tik rusų kalba, bet kaip atskiras mokslo dalykas buvo dėstoma hebrajų kalba ir žydų tautos istorija.

1906 m. *Saulės* draugija įsteigė slaptus lietuvių mokytojų paruošimo kursus, kurie 1907 m. buvo legalizuoti ir gavo Pedagoginių kursų pavadinimą. Šie *Saulės* draugijos pedagoginiai kursai atvėrė duris lietuviams katalikams be jokių suvaržymų juos lankyti.[100]

Į pačioje Rusijoje veikiančias mokytojų seminarijas lietuvius priiminėjo be didelių kliūčių. Kitur gi, rusų valdomose teritorijose, kaip, pvz., Gruzijoje ar Turkmenijoje ten esančiose rusų mokytojų seminarijose šių tautybių mokinių privalėjo būti ne mažiau kaip 1/3 visų mokinių. O totorių gyvenamoje teritorijoje (Kazanėje) ir čuvašų gyvenamose vietovėse (Smirske, Birske) mokytojų seminarijose visi mokiniai turėjo būti tik vietos gyventojai.

Taigi rusų administracija, taikydama tiek suvaržymų lietuviams į mokytojų seminarijas įstoti ir mokytojo profesiją įsigyti, norėjo apsisaugoti nuo lietuvių mokytojų, kurie stotų skersai kelio rusinimo politikai Lietuvoje.[101]

7. Aukštesnysis mokslas Lietuvoje

Nuo pat Lietuvos okupacijos pradžios (1795 m.) Rusijos politika turėjo tikslą visus gyventojus asimiliuoti. Tokiai politikai rusų administracija visų pirma panoro panaudoti mokyklą ir sekti, kad besimokančiai jaunuomenei mokyklose nebūtų skiepijama meilė praeičiai, savo krašto istorijai, bet kad būtų auklėjamas bendrasis Rusijos imperijos patriotizmas ir rusiški papročiai. Tam tikslui carė Kotryna II įsakė pirmajam Lietuvos vietininkui generalgubernatoriui N. Repninui, kad jis rūpintūsi prie Rusijos prijungtojo krašto jaunuomene, jos auklėjimu, kad ateityje ji būtų klusni Dievui ir rusų civilinei valdžiai.

Kotryna II buvo nepatenkinta ne tik Vilniaus Akademijos veikla, bet ir vienuolių pijorų išlaikomomis mokyklomis dėl jų „žalingos" įtakos jaunimui, jų daromo blogio, todėl ji pasiūlė vietininkui Repninui nepagailėti pastangų išrauti tokią įtaką iš pašaknių.

Tuo metu Kotryna II garsėjusi Europoje kaip žmonių „švietėja", įsakė Lietuvoje naikinti ne tik mokyklas, bet ir spaustuves. Paliktas veikti spaustuves ji siūlė sutelkti vienoje vietoje, kad vyriausioji krašto valdžia lengvai galėtų cenzūruoti ne tik laikraščius, bet ir knygas.

Dėl rusų mokytojų trūkumo okupacijos pradžioje rusai dar ilgai negalėjo pradėti rusifikacinės politikos Lietuvoje. Rusinimo programą intensyviau pradėjo vykdyti tik nuo 1832 metų, kada buvo uždarytas Vilniaus universitetas, kai rusai pradėjo

naikinti vienuolynų mokyklas, kai kurias jų paversdami rusiškomis mokyklomis su dėstomąja rusų kalba, bet joms išlaikyti vis vien naudojo Lietuvos vienuolynų turtus ir pastatus, nors į tuos pastatus pirmumo turėjo Rusijos karo ministerija, o ne švietimo ministerija.

Mikalojaus I reakcingasis švietimo ministras S. Uvarov, buvo nustatęs švietimo politikai pagrindines gaires, kad Rusijos jaunuomenė būtų išauklėta ištikima absoliutizmui, pravoslavijai bei rusiškumui. O Rusijos prisijungtųjų teritorijų mokyklose dar buvo ir papildomų siekimų — slopinti tų tautų jaunuomenėje mintį apie jų tautos atskirumą, kad ilgainiui juose neišsivystytų geismas atgauti tautai turėtą valstybinį savarankumą.[102] Vilniaus mokymo apygardos mokyklų globėjas D. Bibikov siūlė keturių ar penkių klasių vadinamąsias apskritines mokyklas keisti į trijų klasių apskričių mokyklas, bet švietimo ministras tada dar tam nepritarė dėl galimo privačių mokyklų pavojaus. Nuo 1831 m. ligi 1863 m. Lietuvoje mokyklų skaičius nepadaugėjo, bet sumažėjo. 1862 m. Vilniaus mokymo apygardos globėjas grafas Širinskij-Šichmatov savo įpėdiniui Kornilovui taip pat siūlė mažinti mokyklų skaičių, nes jos yra miestuose ir miesteliuose, kur daugumas gyventojų yra lenkai ir žydai. Kadangi Rusijoj nedaug jaunimo tesimoko, todėl Rusijos universitetai esą perpildyti studentų iš Lietuvos, ir jie ten tik kelią neramumus, nukreiptus prieš Rusijos valdžią.

Mokyklų sumažinimo tikslu vadinamasis Vakarų Rusijos komitetas, dalyvaujant švietimo ministrui, 1864 m. kovo mėn. nutarė: 1. Lietuvoje leisti veikti tik minimalų gimnazijų, progimnazijų bei bajorų mokyklų skaičių, 2. vietoje uždarytųjų mokyklų steigti dviklases mokyklas, nedėstant jose lenkų kalbos, 3. steigti Lietuvoje tik rusų pradžios mokyklas. Caras šio komiteto nutarimą patvirtino.[103] Vėliau rusinimo politiką vykdant, Vilniaus mokymo apygardos globėjas Kornilov stengėsi, kad Lietuvoje paliktų tik po vieną gimnaziją kiekvienoje gubernijoje. Todėl Muravjovo įsakymu buvo uždarytos keturios gimnazijos: Kėdainių, Panevėžio, Švenčionių, Naugarduko ir trys progimnazijos — Maladečnos, Svisločiaus bei Telšių.[104]

Pomuravjoviniu laikotarpiu Vilniaus mokymo apygardos globėjas Kornilov nusistatė tam tikrose, jo manymu, tinkamose vietovėse gimnazijas palikti ir per jas rusinti kraštą. Jis panaikino Švenčionių gimnaziją, bet Vilniuje vietoje veikusio bajorų

instituto įsteigė antrąją Vilniaus gimnaziją, uždarė Telšių vidurinę mokyklą, nes ten nesą rusų gyventojų. Telšiams tepaliko tik dviklasę mokyklą. Betgi nepaisant šių uždarymų, palyginant Lietuvą su Rusijos švietimo lygiu, Lietuvoje apskričių mokyklų ir mokinių skaičius, ypač pačioje etnografinėje Lietuvoje, dar buvo labai impozantiškas. Pvz., 1800 m. Kražių gimnazijoje buvo 326 mokiniai, Telšių vidurinėje mokykloje — 296, Dotnuvoje — 160, Raseiniuose — 148, Padubysyje — 148, Troškūnuose — 171, Ukmergėje — 56 ir t.t. Tuometinis švietimo reikalų būvis ypač išryškėja, kai palyginama 1808 m. Vilniaus mokymo apygardos gimnazijų ir apskričių mokyklų bei mokinių skaičius su Rusijos kai kurių gubernijų mokymo apygardų gimnazijų ir apskričių mokyklų bei mokinių skaičiumi. (Žr. 15 lentelę.)

15 LENTELĖ

MOKYKLŲ IR MOKINIŲ SKAIČIUS ĮVAIRIOSE MOKYMO APYGARDOSE 1808 M.

Mokymo apygarda	*Gimnaz. skaičius*	*Mokinių skaičius*	*Apskr. mokyklų skaičius*	*Mokinių skaičius*
Peterburgo (5 gub.)	3	294	5 (43 aps.)	1.066
Maskvos (10 gub.)	10	447	44 (116 aps.)	2.356
Vilniaus (8 gub.)	6	1.305	54 (89 aps.)	7.422

Iš šios lentelės matyti, kad Maskvos ir Petrapilio mokymo apygardų 13 gimnazijų buvo tik 741 mokinys, o Vilniaus mokymo apygardoje 6 gimnazijose — 1.305 mokiniai. Šių dviejų Rusijos mokslo apygardų apskričių mokyklose buvo 3.422 mokiniai, o vienoje Vilniaus mokslo apygardoje — 7.422 mokiniai.

Po 14 metų, t.y. iki 1822 m., Rusijos švietimo ministerija švietimo srityje padarė pažangą, ir jau jos statistika yra palankesnė rusams, tačiau dar nesusilygina su Vilniaus mokymo apygarda. Maskvos ir Petrapilio mokymo apygardose visose mokyklose mokinių buvo 16.767, o vienoje Vilniaus apygardoje — 21.174 mokiniai.[105] Vilniaus mokymo apygardoje, šešiose gubernijose, 1824 m. buvo 368 mokymo įstaigos. Visoje Rusijoje (su Sibiru) 49 gubernijose tais pat metais tebuvo 1.043 mokymo įstaigos. Vilniaus apygardoje mokytojų buvo 901, visoje Ru-

sijoje — 3.043, mokinių Vilniaus apygardoje buvo 20.665, visoje Rusijoje tik 48.964.[106]

Vėliau, 1851 m. slopinant užimtojo krašto švietimą, Vilniaus mokymo apygardos globėjas net įsakė, kad mokyklų vedėjai iš viso nepriiminėtų žemesniojo luomo vaikų į aukštesniąsias mokyklas. Tuo pat metu rusų administracija Vilniuje, Kaune, Panevėžyje uždarinėjo privačių asmenų laikomus pensionus, o jų vietoje, 1860 m. įsteigė Vilniuje ir Kaune mergaičių gimnazijas rusų valdininkų dukterims.

O 1887 m. švietimo ministras Deljanov bendraraščiu *Dėl pagerinimo mokinių sudėties gimnazijose* pakėlė mokestį ir įsakė gimnazijų direktoriams daryti kliūčių valstiečių vaikams įstoti į gimnazijas.[107]

Po 1863 m. sukilimo visose Kauno gub. gimnazijose mokinių skaičius, kaip matyti iš 16 statistikos lentelės, labai sumažėjo.

16 LENTELĖ

GIMNAZIJŲ MOKINIŲ SKAIČIUS KAUNO GUBERNIJOJE

	Metai				
Gimnazija	*1859*	*1860*	*1861*	*1862*	*1863*
Kauno	367	355	414	281	261
Šiaulių	429	470	550	480	195
Panevėžio	372	377	444	372	180
Kėdainių	202	210	322	389	157[108]

Muravjov tuo metu svarstė, kad Lietuvoje mokyklos Rusijos iždui brangiai atsieina, o jos auklėja tik Rusijos priešus ir Lietuvoje yra net tokių mokyklų, kuriose net mokiniai pravoslavai pagelbėdavę maištininkams.[109] 1863 m. sukilimo metu iš 13 gimnazijų ir 3 progimnazijų, kuriose buvo 6.126 mokiniai, 450 mokinių buvo pašalinti, o kiti ir nešalinami nuėjo į sukilimą arba būdami namuose padėdavo maištininkams.[110]

Po 1863 m. sukilimo nuslopinimo Lietuvoje sumažėjo ne tik gimnazijų bei mokinių skaičius, bet ir mokinių sudėtis pakitėjo Lietuvos gyventojų nenaudai.

Palyginti pateikiamos 17 ir 18 lentelės.

17 LENTELĖ

GIMNAZIJŲ MOKINIŲ SKAIČIUS 1861 M. PAGAL RELIGIJAS

Gimnazija	*Pravoslavų*	*Katalikų*	*Liuteronų*	*Izraelitų*	*Mahometonų*	*Iš viso*
Vilniaus	53	519	10	11	8	601
Kauno	24	316	14	28	5	387
Šiaulių	15	518	8	8	1	550
Švenčionių	4	122	10	3	1	140
					Iš viso mokinių	1.678

Po penkerių metų mokinių skaičius taip pakitėjo:

18 LENTELĖ

GIMNAZIJŲ MOKINIŲ SKAIČIUS 1866 M. PAGAL RELIGIJAS

Gimnazija	*Pravoslavų*	*Katalikų*	*Liuteronų*	*Izraelitų*	*Mahometonų*	*Iš viso*
Vilniaus	130	273	15	25	1	454
Kauno	91	142	22	66	2	323
Šiaulių	16	207	8	27	—	258
Švenčionių	9	14	1	4	1	29
					Iš viso mokinių	1.064

Taigi per penkerius metus šiose gimnazijose sumažėjo 614 mokinių, t.y. daugiau negu vienu trečdaliu.[111]

1867 m. Vilniaus mokymo apygardoje mokinių skaičius gimnazijose ir progimnazijose dar sumažėjo 277 mokiniais, o pravoslavų padaugėjo 52 mokiniais. Kadangi rusų mokyklų statistika nevartojo tautybei žymėti skilties, tai apytikrį lietuvių skaičių buvo galima nustatyti iš valstiečių mokinių skaičiaus, dar pridedant nedidelį skaičių miestiečių bei vieną kitą bajorą.

19 ir 20 lentelėse pateikiama keleto gimnazijų statistiniai duomenys apie valstiečių mokinių skaičių.

1890-1891 mokslo metais Vilniaus mokymo apygardoje aukštesniųjų mokyklų mokinių buvo 4.156. Iš to skaičiaus 43,4% buvo pravoslavų, 38,5% — katalikų, 13,2% — izraelitų, 3,8% — liuterių ir 0,5% — mahometonų.[113] Taigi katalikiškoje Lietuvoje gimnazijose pravoslavų skaičius buvo didesnis negu katalikų. Po 1863 m. sukilimo rusų valdžia griežtai nusistatė Lietuvoje pa-

keisti visų aukštesniųjų mokyklų mokytojus — vietos gyventojus į rusus. Ligi sukilimo rusų mokytojų Lietuvos aukštesniosiose mokyklose buvo mažiau negu trečdalis. Bet jau 1867 m. keturiolikoje gimnazijų iš visų 265 mokytojų — pravoslavų mokytojų jau buvo 187, o katalikų — 32 (tik prancūzų kalbos ir religijos mokytojai), liuterių — 32, reformatų — 12, žydų — 2.[114] Caras Mikalojus I dar prieš pat mirtį (1855 m.) išleido slaptą įsakymą, kad ir visų kitų įstaigų tarnautojai — vietos gyventojai Lietuvoje neatidėliojant būtų pakeisti valdininkais rusais. O vietos gyventojus valdininkus jis siūlė perkelti į kitas Rusijos gubernijas.

19 LENTELĖ

VALSTIEČIŲ MOKINIŲ SKAIČIUS ŠIAULIŲ GIMNAZIJOJE

Metai	*Mokinių skaičius*		
	Bendras skaičius	*Valstiečių*	*Procentas*
1864	196	73	37,2
1872	369	69	18,7
1880	479	124	25,9
1887	434	146	33,4
1891	283	56	19
1897	304	63	20,7
1900	307	71	23,3

20 LENTELĖ

VALSTIEČIŲ MOKINIŲ SKAIČIUS TRIJOSE GIMNAZIJOSE 1864 M.

1864 m.	*Mokinių skaičius*		
	Bendras skaičius	*Valstiečių*	*Procentas*
Panevėžio gimnazija	192	108	per 56
Kėdainių gimnazija	138	49	„ 35
Telšių progimnazija	85	33	apie 39[112]

Kadangi po 1863 m. sukilimo į visas valdines vietas Lietuvoje buvo skiriami dažniausiai tik rusai ir pravoslavai, tai nuo to laiko rusų ir pravoslavų mokinių skaičius Lietuvos gimna-

zijose greitai padaugėjo. Be to, rusų mokinių skaičius aukštesniosiose mokyklose daugėjo dar ir dėl to, kad be normaliai 10% atleidžiamų mokinių nuo mokslapinigių už mokslą, (kas atitekdavo daugiausia rusams), buvo dar 10% atleidimų specialiai rusų mokiniams. Taip pat dar buvo skiriama 5.000 rublių pašalpos neturtingiems pravoslavų religijos mokiniams užsimokėti už mokslą.[115]

1864 m. buvo sudarytas visos Rusijos (taigi ir Lietuvos) aukštesniosioms mokykloms statutas ir jos pagal tą statutą buvo suskirstytos į realines ir klasikinės gimnazijas. Klasikinėse gimnazijose buvo sustiprintas lotynų ir graikų kalbos dėstymas. 1869 m. Vilniaus mokslo apygardoje buvo 16 aukštesniųjų mokyklų (gimnazijų), 9 klasikinės gimnazijos, 4 realinės mokyklos ir 3 klasikinės progimnazijos. Po 30 metų 1899 m. toje pat apygardoje gimnazijų buvo tik 10, progimnazijų — 3 ir 3 realinės mokyklos.[116] 1893 m. Kauno gub. tebuvo vos keturios gimnazijos: Kauno berniukų ir mergaičių, Šiauliuose berniukų ir Panevėžyje realinė mokykla. Šiose keturiose aukštesniosiose mokyklose tuo metu mokėsi 1.108 mokiniai, kurių buvo 446 katalikai, 375 pravoslavai, 208 žydai ir 79 kitų religijų mokiniai. Čia nurodomi 446 katalikai mokiniai nebuvo visi lietuviai, nes daugumas miestiečių katalikų save laikė lenkais, taip pat daugumas bajorų nelaikė save lietuviais, todėl iš šio skaičiaus tektų imti tik 50% lietuvių. Tuo metu Kauno gub. gimnazijose besimokančios jaunuomenės tarpe buvo neįtikėtinai mažas lietuvių skaičius.

Kadangi Lietuvoje, stojant valstiečiams lietuviams į gimnazijas buvo daroma įvairiausių kliūčių, todėl nemažas lietuvių skaičius mokslo siekdavo Mintaujos (Jelgavos), Liepojos (kur lietuvių mokinių buvo net 40 - 50%) ir Rygos gimnazijose, o nuo 1886 m. ir Daugpilio gimnazijoje bei 1886 m. Palangos progimnazijoje. Taip pat daug lietuviško jaunimo mokėsi Petrapilyje ir Žemaičių bei kitose kunigų seminarijose. Nemažas skaičius lietuvių mokėsi privačiai, kai dėl susidėjusių sąlygų jaunuoliai peraugdavo mokyklinį amžių, bet vėliau norėdavo įsigyti mokslo, reikalingo kai kuriose profesijose dirbti. Tatai buvo įdomi mokinių kategorija, vadinama „švedais". Vadinamųjų mokinių „švedų" tebuvo tik Lietuvoje. Šis vardas išlikęs iš tam tikrų mokinių žaidimų, vėliau buvo taikomas ir prigijo visiems privačiai besimokantiems mokiniams. „Švedus" mokinius

4 klasių egzaminams dažniausiai privačiai parengdavo aukštesniųjų klasių gimnazistai arba studentai, kad egzaminus išlaikę jie galėtų stoti į kunigų seminarijas, mokytis vaistininko profesijos arba į specialias vidurines mokyklas (agronomijos, veterinarijos, technikos ir t.t.). „Švedų" mokinių daugiausia mokėsi Šiauliuose (kartais apie 200), Jelgavoje, Kaune, Vilniuje, Ukmergėje, Palangoje ir Rygoje.[117]

Tuometinį gimnazijų ir kitų aukštesniųjų mokyklų mokinių skaičių ryškiau pavaizduoja 21, 22, 23 ir 24 lentelės:

21 LENTELĖ

MOKINIŲ SKAIČIUS PAGAL RELIGIJAS 1896 M.

Mokyklos pavadinimas	*Bendras mokinių skaičius*	*Pravoslavų*	*R. Katalikų*	*Liuterių*	*Sentikių*	*Mahometonų*	*Karaimų*	*Izraelitų*
Kauno gimnazija	358	148	124	27	2	5	—	52
Kauno mergaičių gimnazija	418	169	54	15	—	5	—	175
Šiaulių gimnazija	270	64	162	11	—	—	—	33
Panevėžio realinė mokykla	205	41	131	13	—	—	—	20
Panevėžio mokytojų seminarija	76	76	—	—	—	—	—	—
Žemaičių kunigų seminarija	105	—	105	—	—	—	—	—

1897 m. *Kauno gubernijos žiniose* buvo paskelbtas gubernatoriaus įsakymas ir dėl mergaičių priėmimo į gimnazijas. Juo buvo įsakyta į mergaičių gimnazijas visų pirma priiminėti valstybės tarnautojų ir pravoslavų dvasininkų dukteris, nors jų pažymiai būtų žemesni, negu kitų mergaičių, išlaikiusių egzaminus.[118] Ir dr. K. Grinius savo atsiminimuose teigia, jog buvusios švietimo ministerijos slaptos instrukcijos, pagal kurias pirmumą, priimant į gimnazijas, reikia teikti valdininkų, popų, karininkų ir pirklių vaikams ir kad reikia vengti priiminėti prastuomenės vaikus.[119] Dėl rusų ir pasiturinčio luomo gyventojų vaikų protegavimo Lietuvos gimnazijose valstiečių ir katalikų mokinių skaičius vis mažėjo. Tačiau, nepaisant įvairiausių

priekabiavimų ir įvairios diskriminacijos, valstiečių, katalikų ir lietuvių mokinių skaičius Kauno ir Suvalkų gubernijose vis dėlto, palyginti, nebuvo toks mažas. Blogesnė padėtis buvo pačiame Vilniuje, kuris tada buvo rusų karinės ir civilinės valdžios centras, o taip pat ir Lietuvos pravoslavų religinis centras. Pvz., 1895 m. Vilniaus realinėj mokykloje, kur paprastai mokėsi mažiau pasiturinčių luomų vaikai, valstiečių kilimo mokinių mokėsi tik 8,6% visų mokinių.[120]

22 LENTELĖ

MOKINIŲ SKAIČIUS PAGAL LUOMUS 1896 M.

Mokyklos pavadinimas	*Bajorų ir valdininkų*	*Miestiečių*	*Valstiečių*	*Užsieniečių*
Kauno gimnazija	258	77	20	3
Kauno mergaičių gimnazija	209	203	—	—
Šiaulių gimnazija	153	64	53	—
Panevėžio realinė mokykla	95	60	50	—
Panevėžio mokytojų seminarija	9	6	61	—
Žemaičių kunigų seminarija	14	7	84	—[121]

Kauno mergaičių gimnazijoje mokėsi labai nedaug valstiečių luomo mergaičių, nes ji buvo skirta bajorų ir valdininkų dukterims. Kauno komercinė mokykla buvo įsteigta tik 1904 m. ir joje mokėsi tik 10% valstiečių luomo berniukų.

Visų Lietuvos švietimo įstaigų centras buvo Vilnius, kur buvo susitelkusi ne tik visa švietimo vadovybė, bet ir daug mokymo įstaigų. Vilniuje gyveno rusų aukštoji biurokratija, ir jos vaikams buvo reikalingos gimnazijos. Vilniaus dviejose gimnazijose 1889 m. mokėsi 1.008 mokiniai, realinėje mokykloje — 496 mokiniai, mergaičių gimnazijoje (su internatu) — 999 mokinės.[123] 1896 m. visose mokyklose mokinių šiek tiek padaugėjo, ypač daug mergaičių mokėsi aukštesniojoje Vilniaus miesto mokykloje (630 mokinės). 1912 m. Vilniuje buvo atidaryta dar viena valstybinė mergaičių gimnazija ir kelios privačios gimnazijos. Anksčiau, kol rusų valdžia nedraudė, Vil-

23 LENTELĖ

MOKINIŲ SKAIČIUS PAGAL RELIGIJAS 1905 M.

Mokyklos pavadinimas	*Bendras mokinių skaičius*	*Pravoslavų*	*R. Katalikų*	*Liuterių*	*Sentikių*	*Mahometonų*	*Karaimų*	*Izraelitų*
Kauno gimnazija	525	252	183	31	—	4	2	53
Kauno mergaičių gimnazija	499	199	65	15	—	5	1	214
Kauno komercijos mokykla	228	33	68	13	2	—	—	112
Šiaulių gimnazija	386	84	247	17	—	—	—	38
Šiaulių mergaičių gimnazija	268	41	94	11	—	—	—	122
Panevėžio realinė mokykla	277	75	149	20	—	—	2	31
Panevėžio mokytojų seminarija	124	124	—	—	—	—	—	—
Žemaičių kunigų seminarija	152	—	152	—	—	—	—	—

24 LENTELĖ

MOKINIŲ SKAIČIUS PAGAL LUOMUS 1905 M.

Mokyklos pavadinimas	*Bajorų ir valdininkų*	*Miestiečių*	*Valstiečių*	*Užsieniečių*
Kauno gimnazija	358	97	68	2
Kauno mergaičių gimnazija	243	231	22	3
Kauno komercijos mokykla	71	127	28	2
Šiaulių gimnazija	213	83	88	2
Šiaulių mergaičių gimnazija	100	148	20	—
Panevėžio realinė mokykla	111	73	93	—
Panevėžio mokytojų seminarija	17	9	98	—
Žemaičių kunigų seminarija	15	9	128	— [122]

niuje buvo 19 privačių mergaičių pensionų, kurių 12 buvo keturių klasių lygio. Vilniaus mokymo apygardos globėjas Kornilov samprotavo, kad moterys turi didelės įtakos gyvenime ir todėl negalima leisti veikti katalikų laikomiems pensionams. Už tat ne tik Vilniuje, bet ir kituose Lietuvos miestuose, valdžia uždarė katalikų vadovaujamus pensionus, o vieton jų skatino rusus steigti pensionus pravoslavų moterų vadovaujamus arba mergaičių internatus taip pat tik patikimų rusių vadovaujamus.[124] Kadangi į Vilniaus mokyklas dėl įvairių priežasčių buvo sunkiau įstoti, be to, Vilniuje buvo brangesnis pragyvenimas, negu kitose vietose Lietuvoje, todėl lietuvių mokinių skaičius Vilniaus mokyklose nebuvo didelis. Bet jau 1913 m. įsteigtoje Vilniaus gub. Švenčionių gimnazijoje lietuvių mokėsi kur kas daugiau. Vilniuje, be gimnazijų, realinės ir komercinės mokyklos, be mergaičių gimnazijų, dar veikė kelios specialios mokyklos — karo, prekybos, sodininkystės, technikos, felčerių, telegrafo, piešimo ir pagaliau gubernatoriaus Pahleno iniciatyva Vilniuje 1903 m. buvo įsteigta dar ir policijos mokykla.

Taip pat Vilniuje veikė Katalikų kunigų seminarija, kurioje mokėsi per šimtą klierikų.

Ligi 1905 metų į Vilniaus mokytojų institutą (kaip ir Panevėžio mokytojų seminariją), kuriame mokėsi apie 50 studentų, lietuviai ir lenkai katalikai visai nebuvo priimami. Taip pat ir Vilniuje įsteigtoji karo mokykla buvo skirta tik rusams. Be to, Vilniuje dar veikė pravoslavų dvasininkų seminarija, kurioje mokėsi daug daugiau mokinių, negu Vilniaus katalikų kunigų seminarijoje, nors pravoslavų gyventojų procentas Vilniaus gub. buvo nedidelis — tik apie 8%.[125]

Aukštesniųjų mokyklų teises Kauno gub. turėjo ir Dotnuvos žemės ūkio mokykla. Dotnuvos žemės ūkio mokykla nesitenkino gimnazijos 4 klasių baigimo pažymėjimu, įstojant į ją, dar buvo reikalaujama laikyti papildomus egzaminus, pateikti ištikimybės pažymėjimą iš gubernatoriaus įstaigos bei luomo pažymėjimą. Ir šioje mokykloje lietuvių mokėsi tik apie 17% visų mokinių.

Prieš 1863 m. sukilimą Šiaulių gimnazijoje mokėsi palyginti gana didelis procentas valstiečių vaikų — apie 37,2%, kuris vėliau buvo nukritęs ligi 20%, o dar vėliau — 1900 m. — vėl pašoko iki 23,3%.[126] Šiaulių mergaičių gimnazijoje, kuri buvo

įsteigta 1898 m., pravoslavių mokinių procentas buvo mažesnis, katalikės mokinės joje sudarė apie vieną trečdalį. Bet po 1905 m. Šiaulių berniukų gimnazijoje lietuvių mokinių skaičių jau buvo galima nustatyti ir iš skaičiaus mokinių, kurie mokėsi lietuvių kalbos — jų buvo apie 30% visų mokinių.[127]

1862 m. Panevėžio gimnaziją uždarius, ten buvo atidaryta realinė mokykla. Panevėžio realinėje mokykloje 1905 m. mokėsi 277 mokiniai, iš jų 149 katalikai arba 54%. Valstiečių kilimo buvo 93 mokiniai arba 33,6%. Bajorų ir valdininkų vaikų buvo daugiau kaip 40%. 1912-1913 m. joje mokėsi 450 mokinių. Lietuvių mokinių buvo 114 arba 25,3%.[128] 1907 m. įsteigtoje Panevėžio mergaičių gimnazijoje mokėsi tik 6 lietuvaitės. Nuo 1911 m. Mažeikiuose veikė speciali prekybos mokykla. Joje mokėsi 193 mokiniai. Lietuvių — 39, žydų — 77, latvių — 37, rusų — 20. Berniukų mokinių buvo 100 ir mergaičių — 93. Lietuvių joje buvo tik apie 20%.

Viena lietuviškiausių gimnazijų, lietuvių mokinių skaičiumi, buvo Palangos berniukų gimnazija, kurioje mokėsi apie 60% lietuvių mokinių. Tai paaiškinama tuo, kad Palanga tada priklausė Kuršo gubernijai ir Rygos mokymo apygardai. Į šią gimnaziją įstoti buvo daroma mažiau kliūčių, negu Vilniaus mokymo apygardoje. Pvz., 1913 m. iš bendro 153 mokinių skaičiaus lietuvių ten buvo 85, lenkų — 24, rusų — 20, žydų — 10, vokiečių — 5, latvių — 8, kitų — 1.[129]

Šiek tiek kitokia gimnazijų ir kitokių aukštesniųjų mokyklų padėtis buvo Suvalkų gub., kuri priklausė Varšuvos mokymo apygardai. Ligi 1905 m. Suvalkų gub. veikė tik 2 gimnazijos — Suvalkų ir Marijampolės. Suvalkų gimnazija įsteigta 1839 m., ir joje vidutiniškai mokydavosi apie 50 lietuvių. Marijampolės gimnazija buvo įsteigta 1866 m. Abiejose šiose gimnazijose kaip neprivalomas mokslo dalykas buvo dėstoma lietuvių kalba.

Kol į Marijampolės gimnaziją lietuviams įstoti nebuvo daroma kliūčių, tai Marijampolės gimnazijoje 1880-1885 m. mokėsi net 700 mokinių. Bet kai Varšuvos mokymo apygardos globėju buvo paskirtas Apuchtin, kuris irgi buvo nusistatęs trukdyti lietuviams ir lenkams siekti mokslo, tai ir Marijampolės gimnazijoje mokinių skaičius sumažėjo.[130] 1905 m. Marijampolės gimnazijoje lietuvių mokinių buvo 39%, lenkų — 29%. 1908 m. lietuvių jau buvo 149 arba daugiau kaip 46%, o lenkų

teliko tik 58 arba 18%.[131] 1913 m. lietuvių procentas beveik nepakitėjo: mokinių gimnazijoje buvo 333, lietuvių 152. Labai mišria mokinių sudėtimi pasižymėjo naujai atidarytoji Kybartų gimnazija, kurioje 1913 m. mokinių buvo tik 69. Lietuvių joje buvo 13, lenkų — 14, rusų — 24, žydų — 10, vokiečių — 8. Vilkaviškio gimnazijoje 1913 m. mokėsi 266 mokiniai, lietuvių — 118, žydų — 104, lenkų — 16, rusų — 15, vokiečių — 11, totorių — 2. Nors Vilkaviškio apskritis buvo viena lietuviškiausių apskričių, bet lietuvių mokinių ten mokėsi tik truputį daugiau kaip 50%.

Aukštesniųjų mokyklų teises turėjo taip pat 1866 m. Veiveriuose įsteigtieji pedagoginiai kursai, kurie 1872 m. buvo pavadinti Veiverių mokytojų seminarija. Joje mokydavosi apie 100 mokinių. Veiverių mokytojų seminarijoje lietuvių procentas buvo jau didelis — apie 70% visų mokinių. 1913 m. joje mokėsi 97 mokiniai, lietuvių — 68, gudų — 12, lenkų — 8 ir 9 kitų tautybių.[132]

Kaip matome, Lietuvos aukštesniosiose mokyklose (gimnazijose ar realinėse mokyklose) dėl įvairių privilegijų mokėsi neproporcingai daug rusų valdininkų vaikų. 1902 m. visose Rusijos gimnazijose mokėsi bajorų ir valdininkų vaikų 47,5%, realinėse mokyklose — 34,3%. O tais pačiais metais Vilniaus mokymo apygardoje bajorų ir valdininkų vaikų gimnazijose mokėsi 58,8% realinėse mokyklose — 50%. Visose Rusijos gubernijų gimnazijose, įskaitant Pabaltiją ir Kaukazą, 1902 m. valstiečių mokėsi 9,4%; realinėse mokyklose, kuriose mokestis už mokslą buvo mažesnis, valstiečių mokėsi 15,7%. Gi Vilniaus mokymo apygardoje valstiečių mokėsi gimnazijose 10,8%, o realinėse mokyklose — 14,3%. Po 1905 m. revoliucijos vaizdas kitėjo, nes į gimnazijas lengviau galėjo įstoti ir valstiečių luomo vaikai. 1910 m. Vilniaus mokymo apygardoje bajorų ir valdininkų vaikų gimnazijose mokėsi jau tik 37,3%, realinėse mokyklose — 25,6%, o gimnazijose valstiečių procentas beveik padvigubėjo ir pasiekė 18,4%. Realinėse mokyklose valstiečių mokinių taip pat beveik padvigubėjo ir pasiekė 28,1%.[133]

1905 metų revoliucijos laimėtų pėdsakų liko ir Lietuvos švietimo srityje: ligi 1905 m. Lietuvoje privatiems asmenims nebuvo leidžiama steigti jokių mokyklų. Bet jau 1906 m. gegužės mėn. buvo leista ir nerusams steigti ne tik privačias pradžios mokyklas, bet ir progimnazijas bei vieną kitą gimna-

ziją. Progimnazijos buvo steigiamos beveik tik mergaitėms. Tuoj po šio leidimo Kauno gubernijoje — Telšiuose įsisteigė berniukų ir Narutavičienės privati mergaičių progimnazijos. Telšių berniukų progimnazija 1915 m. jau išaugo į normalią gimnaziją, ten jau veikė septynios klasės ir ten mokėsi 103 mokiniai. Lietuvių mokinių buvo 44, lenkų — 36, rusų — 10, žydų — 13.[134] Telšių mergaičių progimnazijoje 1913 m. mokėsi 114 mokinių, jų tarpe 32 lietuvaitės, 32 lenkės, 42 žydės, 8 rusės. (Įdomu pažymėti tai, kad šioje Narutavičienės išlaikomoje progimnazijoje kaip atskiri mokslo dalykai buvo dėstoma lietuvių ir lenkų kalba.)

Taip pat privačioje Tauragės gimnazijoje mokėsi 124 mokiniai: lietuvių — 27, lenkų — 23, rusų — 32, vokiečių — 11, žydų — 30, totorių — 1. Nuo 1905 m. ir Panevėžyje veikė mergaičių progimnazija, kurioje mokėsi 218 mokinių, lietuvaičių buvo 15.[135] Šiaulių mergaičių progimnazijoje 1915 m. lietuvaičių jau buvo 20% visų mokinių. Marijampolėje prieš Pirmąjį pasaulinį karą veikė privati *Žiburio* mergaičių progimnazija, kurioje mokėsi vien lietuvaitės. Be lietuvių kalbos ten buvo dėstomi lietuviškai ir kai kurie kiti mokslo dalykai. Taip pat Marijampolėje įsisteigė privati mergaičių gimnazija, kurioje irgi buvo dėstoma lietuvių kalba. Ir Vilkaviškyje netrukus buvo įsteigta privati mergaičių progimnazija.

Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą 1914 m. Lietuvoje veikė iš viso 26 gimnazijos: 10 valdžios ir 16 privačių, kuriose mokėsi apie 6.000 mokinių.[136] Taigi per trumpą laiką (1905-1915 m.) Lietuvos visuomenė sava iniciatyva, nugalėdama daug kliūčių, įsteigė Lietuvoje beveik vieną trečdalį aukštesniųjų mokyklų, kuriose daug didesnis lietuvių mokinių skaičius galėjo siekti aukštesniojo mokslo. Greta įvairių aukštesniųjų mokyklų Lietuvoje dar veikė aukštesniosios pradžios mokyklos, kurios ligi 1912 m. buvo vadinamos miesto mokyklomis. Jose buvo išeinamas keturių klasių kursas, bet nebuvo mokoma svetimųjų kalbų.

Ligi 1905 metų Vilniaus mokymo apygardoje buvo 14 keturklasių miesto mokyklų. Jose mokėsi 2.336 mokiniai, iš kurių apie 45,7% buvo vietos gyventojai, o kiti mokiniai buvo rusų valdininkų vaikai. Valstiečių luomo mokinių buvo tik 38,2% iš viso mokinių skaičiaus. Bet jau 1914 m. Kauno ir Vilniaus gub. buvo 24 aukštesniosios mokyklos: 10 berniukų, 13 mišrių ir vie-

na mergaičių. Šiose mokyklose mokestis už mokslą buvo nedidelis ir, be to, jos buvo apskrities arba didesniuose valsčių miesteliuose, todėl valstiečių kilimo mokiniams jos buvo lengviau pasiekiamos, ten buvo pigesni butai ir buvo mažiau kliūčių į jas įstoti. Taip pat šios mokyklos buvo prieinamesnės miestų ir miestelių gyventojams. Tačiau ir šiose mokyklose, kaip 25 statistikos lentelė parodo, mokiniai lietuviai nesudarydavo net 50% visų mokinių skaičiaus:

25 LENTELĖ

MIESTO MOKYKLŲ MOKINIŲ SKAIČIUS TAUTYBĖMIS

Apskritis	*lietuvių*	*lenkų*	*vokiečių*	*žydų*	*latvių*	*rusų*	*kitų*	*Iš viso*
Biržų	109*	—	—	—	—	—	—	109
Jurbarko	42	—	—	27	—	23	20	112
Panevėžio	50	36	3	20	—	17	6	132
Raseinių	52	40	3	17	—	26	—	138
Seinų	79	60	6	10	—	—	—	155
Šiaulių	51	26	1	10	4	39	—	131[137]

* Daugumas mokinių buvo lietuviai.

Šiai lentelei sudaryti panaudotos tik nedaugelio vietovių mokyklų žinios.

8. Lietuvos moksleivių protestai ir organizacijos

Nuo pat XIX a. pradžios ir aukštesniųjų mokyklų moksleiviai vienu ar kitu būdu pareikšdavo nepasitenkinimą Rusijos politika Lietuvoje. Moksleiviai steigė gimnazijose moksleivių būrelius, pvz., *Juodieji broliai* Kražiuose ir kitur, dalyvavo 1831 ir 1863 m. sukilimuose.

Po 1863 m. sukilimo caro politikai užsimojo pagreitinti „suartinti" lietuvius su rusais ne tik kalba, bet ir religija. Todėl ir gimnazijų bei kitų aukštesniųjų mokyklų moksleiviams buvo taikomi griežtesni reikalavimai dėl rusų kalbos ir rusų vyresnybės gerbimo. Vienas tokių reikalavimų buvo katalikų moksleivių vertimas dalyvauti cerkvėse pravoslavų pamaldose, vadinamose „molebnėse". Moksleivių kova prieš rusiškų cerkvių lankymą prasidėjo su caro administracija ir su gimnazijų va-

dovybe; ta kova ilgainiui aštrėdama, persimetė iš gimnazijos į gimnaziją ir į kitas mokyklas. Dėl pasipriešinimo lankyti pravoslavų pamaldas, nukentėdavo ne tik patys moksleiviai, bet ir jų tėvai bei kapelionai.

Kai 1865 m. Kauno gimnazijos keli mokiniai per pravoslavų pamaldas neatsiklaupė, tai Kauno gubernatorius N. Muravjov (Muravjovo koriko sūnus) įsakė visus neatsiklaupusius mokinius pasodinti karcerin tris paras, pranešdamas apie tą įvykį Vilniaus generalgubernatoriui Kaufmannui ir prašydamas tų vaikų tėvus nubausti 25 - 200 rublių bauda pagal jų išgales.[138]

Kada pagal švietimo ministro grafo Tolstojaus įsakymą nuo 1871 m. religijos mokslas gimnazijose turėjo būti dėstomas tik rusų kalba, tai tam pasipriešino ne tik moksleiviai, bet ir dvasininkija. Pvz., žinoma, kad 1889 m. kovo mėn. 2 d. atsisakė eiti į pravoslavų pamaldas keli Panevėžio realinės mokyklos mokiniai, taip pat ir Kauno bei Šiaulių gimnazijų vyresniųjų klasių mokiniai nenuėjo į pravoslavų pamaldas. Dėl to keletas mokinių buvo išmesti iš gimnazijų, kiti buvo nubausti lengvesnėmis baudomis, o Žemaičių vyskupas M. Paliulionis buvo pakaltintas tų įvykių inspiracija. Ir Ukmergės miesto mokykloje dėl pasipriešinimo pravoslavų pamaldoms buvo nubausti ne tik moksleiviai, bet ir du kunigai.

Griežtumu šioje srityje ypač pasižymėjo Kauno gimnazijos direktorius Šokalskij, į pravoslaviją perėjęs unitas ir palikęs karštu pravoslavu. Jis pradėjo versti visus katalikus mokinius eiti drauge su pravoslavais mokiniais melstis, pradėjo reikalauti, kad katalikai mokiniai lietuviai raštu pasižadėtų lankyti pravoslavų pamaldas cerkvėse, už mažmožius šalindavo mokinius iš gimnazijos, ir todėl Kauno gimnazijoje per dvejus metus katalikų moksleivių sumažėjo beveik per pusę. Dėl tų pat priežasčių jis pašalino iš šios gimnazijos net tris kapelionus.[139]

Moksleivių protestai dėl priverstinių pravoslavų pamaldų lankymo nesiliovė. Ypač caro ir jo šeimos narių švenčių proga moksleiviai buvo labai stropiai verčiami eiti melstis į pravoslavų cerkves. O kai kur gimnazijose buvo net įrengiamos pravoslavų koplyčios. Pvz., Marijampolės gimnazijoje tokiai koplyčiai įrengti Rusijos Šventojo Sinodo oberprokuroras K. Pobedonoscev paaukojo 3.000 rublių, nors pačioje Marijampolėje pravoslavų gyventojų buvo labai mažai ir mokiniams nereikėjo atskiros koplyčios.[140]

1896 m. mokinių protestas nelankyti pravoslaviškų pamaldų ir rusiškai neskaityti prieš pamokas privalomos maldos įvyko Kaune, Mintaujoje ir Šiauliuose. Mintaujos gimnazistų protesto atgarsis plačiai pasklido visuomenėje: Mintaujos vokiečių leidžiamas laikraštis *Mitauische Zeitung* tada daug simpatijų pareiškė moksleiviams lietuviams, ginantiems savo tėvų papročius ir kovojantiems dėl religijų laisvės.[141] Mintaujos gimnazistų drąsus protestas buvo net svarstomas ir rusų didžiojoje spaudoje. Po šio įvykio Mintaujos gimnazistai parašė popiežiui ir Rusijos švietimo ministrui atitinkamą raštą dėl religijos laisvės. V. Kudirka gimnazistų elgesį laikė pamoka suaugusiems, kaip reikia elgtis, kovojant dėl sąžinės laisvės.[142]

Po šių įvykių 1896 m. caras išleido įsaką, leidžiantį katalikams moksleiviams nelankyti pravoslavų pamaldų, tačiau Šiaulių gimnazijos vadovybė dar ir 1897 m. rugpiūčio 20 d., prieš mokslo metų pradžią, vėl suvarė visus mokinius, pravoslavus ir katalikus, į salę į pravoslavų pamaldas. Tada mokiniai lietuviai katalikai, pagal sutartą žodį, visi pasišalino iš salės. Šiaulių gimnazijos vadovybė palaikė šį įvykį katalikų gimnazistų „užpuolimu ant šventosios nekaltosios cerkvės". Šiaulių gimnazijos įvykis buvo palaikytas mokinių maištu, nors iš tikrųjų tai buvo tik vienas kovos epizodų Lietuvos gyvenime dėl sąžinės laisvės.[143] Be to, moksleivius lietuvius, ypač valstiečius, prievarta versdavo gyventi bendrabučiuose, vadinamuosiuose internatuose, nors pragyvenimas juose buvo brangesnis, negu privačiuose kambariuose. Iš tikrųjų mokiniai tuose bendrabučiuose jautėsi lyg internuoti: jie privalėjo gyventi pagal internatų taisykles, buvo prižiūrimi visai neišsilavinusių rusų prievaizdų, kurie sekė jų gyvenimą ir mažiausią įtarimą pranešinėjo mokyklų vadovybei ar policijai. Paprastai internatuose gyvendavo po keliasdešimt mokinių. Net ir internatų sargai bei valytojai buvo rusai, kurie irgi buvo įpareigoti viską pranešinėti apie mokinius: nugirstus jų pokalbius, tikrinti moksleivių paliktus lagaminus ir t.t. Marijampolės „internatą" vienas tokio internato gyventojas K. Oleka savo atsiminimuose laiko panašia įstaiga į belaisvių stovyklą, kur viskas reglamentuota, viskas sekama, viskas prižiūrima.[144] Todėl nenuostabu, kad 1905 m. revoliucijos metu, tėvų komitetai, valsčių susirinkimai bei valstiečiai atskiromis peticijomis reikalavo naikinti internatus ir leisti mokiniams lietuviams laisvai gyventi. Ir streikuojantieji mo-

kyklų mokiniai, be kitų reikalavimų, taip pat reikalaudavo naikinti internatus.

Caro meto gimnazijų vadovybė neleisdavo net jokių moksleivių lavinimosi ratelių, bijojo laisvo žodžio ir moksleivių organizacijų. Todėl ir moksleiviai, sekdami vyresniaisiais, steigė slaptus būrelius, kurie pradžioje buvo vietinio pobūdžio, necentralizuoti, ir jų tikslas buvo kovoti su rusinimu gimnazijose. Nebuvo Lietuvoje tokios gimnazijos, kur nebūtų buvę slaptų moksleivių ratelių, suorganizuotų tautiniu ar politiniu pagrindu. Slaptųjų moksleivių ratelių steigimuisi neabejotinai turėjo įtakos lietuvių atgimimo sąjūdis, pirmiausiai patraukęs vyresniųjų klasių mokinius. Lietuvos moksleivijos pirmoji kovos fazė su gimnazijų administracija buvo kova dėl sąžinės laisvės, dėl nelankymo pravoslaviškų pamaldų ir dėl teisės mokytis religijos gimtąja kalba.

Lietuvių moksleivių organizacijos pirmiausiai kūrėsi tose vietovėse, kur daugiausia buvo lietuvių moksleivių — Mintaujoje, Marijampolėje, Šiauliuose, Panevėžyje, Liepojoje, Rygoje. Pirmoji Mintaujoje (Jelgavoje) lietuvių moksleivių kuopelė, įsteigta 1888 m., buv pavadinta *Lietuvos Draugystė,* kiek vėliau užleidusi vietą *Kūdikio* draugijai, 1899 m. pakeitusi vardą, pagerbiant Vincą Kudirką, į *Vinco Kapso,* paskui į *Draugo* organizaciją. Tuo metu Mintaujos gimnazijoje lietuvių vidutiniškai mokėsi tarp 40 - 50% visų mokinių.[145]

Marijampolės gimnazijos moksleiviai lietuviai jau 1884 m. leido laikraštėlį *Priešaušrį* ir humoristinį — *Iššiepdantį,* o 1899 m. įsteigė slaptą moksleivių draugiją — *Lietuvos Tarnų Draugystę,* kurios tikslas buvo atgaivinti žūstančią Lietuvą. Ši draugija mėgino visas Suvalkijos nelegalias moksleivių organizacijas sujungti su Marijampolės *Lietuvos Tarnų Draugyste,* pradžioje sujungiant Seinų klierikų seminarijos ir Veiverių mokytojų seminarijos moksleivių organizacijas, o paskui ir kitas, ir sudaryti bendrą vadovavimo centrą. Greta gimnazijų moksleivių su pananšiais tikslais buvo steigiamos slaptos draugijėlės ir Seinų bei Kauno klierikų seminarijose bei Veiverių mokytojų seminarijoje. Kauno kunigų seminarijos klierikai leido laikraštėlį *Lietuva.*[146]

Veiverių mokytojų seminarijoje, kur moksleivių dauguma buvo lietuviai, 1883 m. jau ėjo laikraštėlis, pavadintas *Naudingos Veiverių Seminarijos Mokinių Valandos.* 1888 m. Vei-

verių seminaristai atsisakė bažnyčioje giedoti caro himną. 1889 m. jie ten įsteigė slaptą seminaristų kuopelę, o dar vėliau ten veikė bent dvi slaptos kuopelės. Rygoje veikė lietuvių moksleivių kuopelė *Vadovas*.[147] Apie 1907 m. Rygoje įsisteigė slapta lietuvių moksleivių organizacija *Kibirkštėlė*, kurios tikslas buvo šviestis ir visuomeniškai auklėtis lietuviška dvasia. Šios organizacijos pastangomis moksleiviai lietuviai išsikovojo teisę maldą prieš pamokas kalbėti lietuviškai. Be to, sekmadieniais jie organizuotai mokėsi lietuvių kalbos.[148]

Nors daug vyresniųjų klasių lietuvių moksleivių dalyvavo 1905 metų revoliucijos įvykiuose, bet centralizuotų moksleivių ideologinių organizacijų tuomet dar nebuvo, veikė tik slapti moksleivių lavinimosi rateliai, leidę tik šapirografuotus laikraštėlius. Nepaisant politinių palengvėjimų 1908 m. Marijampolės gimnazijos penki moksleiviai buvo areštuoti ir patraukti teismo atsakomybėn, pakaltinus juos nelegalia veikla, spausdinus laikraštėlį *Moksleivių Draugą*. Tačiau 1909 m. Varšuvos teismo rūmai, sprendę pakaltintųjų moksleivių P. Klimo, J. Papečkio, V. Bukavecko, A. Naujokaičio ir J. Civinsko bylą, visus kaltinamuosius išteisino.

1910 m. *Aušrinei* išėjus, atsirado ir pirmoji moksleivių aušrininkų organizacija, kurioje jau dalyvavo ir moksleiviai ir studentai. Ji buvo liberališkai demokratiškos srovės ir prieš Pirmąjį pasaulinį karą juos vadindavo *aušriečiais*, kurie leido žurnalą *Aušrinę*. Rusijos revoliucijos metu 1917 m. ši organizacija savo programą pakeitė priimdama tokius pagrindinius principus: individualizmą, demokratiškumą, socializmą ir liko socialistine moksleivių organizacija. 1911 m., pradėjus leisti katalikiškąjį žurnalą *Ateitį* centralizuotai pradėjo veikti ir katalikų moksleivių ateitininkų organizacija, pradžioje apėmusi tik katalikų srovės moksleivius, vėliau ir studentiją. Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą kai kuriose gimnazijose (Šiaulių ir kt.) pradėjo steigtis marksistinė moksleivių organizacija — visuomenininkai, pasiėmusi vardą iš socialdemokratų leisto *Visuomenės* žurnalo. Pirmojo pasaulinio karo metu visuomenininkai veikė ir Rusijoje, bet 1917 m. Rusijos revoliucijos metu beveik visi šios srovės sekėjai moksleiviai lietuviai įsiliejo į bolševikinį sąjūdį ir jų daugelis pasiliko Rusijoje.

Taigi lietuvių tautinis sąjūdis įtraukė į lietuviškąją veiklą ir vyresniųjų klasių moksleiviją, kuri ne tik rūpinosi sa-

višvieta, stengėsi pramokti taisyklingai lietuviškai rašyti, bet drauge ėmėsi platinti draudžiamąją lietuvių spaudą, žadino tautinę sąmonę ir politinį žmonių susipratimą.

9. 1905 m. revoliucija ir moksleivija

Lietuvių moksleiviai dar prieš 1905 m. revoliuciją kovojo mokyklose dėl savo teisių, dėl savo kalbos ir savo religijos. Beveik visose Lietuvos ir dabartinės Latvijos valstybinėse gimnazijose vyko lietuvių gimnazistų protestai dėl religijos dėstymo nelietuvių kalba, dėl lankymo cerkvių, dėl Rusijos himno giedojimo ir t.t. 1905 metų įvykiai taip pat palietė gimnazijų moksleivius ir paskatino juos griežčiau kovoti dėl savo teisių. Dar prieš 1905 m. spalio 17 d. manifestą Vilniaus I gimnazijos vyresniųjų klasių mokinių susirinkimas priėmė rezoliuciją ir pareikalavo panaikinti kai kurių tautybių privilegijas, panaikinti tautinius ar luominius varžymus stojant į gimnaziją, mokyti lietuvių ir lenkų kalbas ir leisti maldą prieš pamokas kalbėti gimtąja kalba.[149]

Po spalio 17 d. caro manifesto Vilniaus realinės mokyklos vyresniųjų klasių mokiniai 1905 m. spalio 22 d. sušaukė mitingą, kuriame nutarė reikalauti, kad už mokyklos sienų būtų panaikintas šnipinėjimas ir kratos, kad būtų leista steigti savišvietos ratelius, laisvai lankyti paskaitas, koncertus, teatrą, prieš pamokas kalbėti maldą gimtąja kalba, leisti švęsti šv. Kazimiero ir Vėlinių dieną, skirti mokytojus ne vien rusų, bet ir kitų tautybių ir visokių religijų asmenis, panakinti žydams mokinių procentinį skaičių ir dėstyti kaip atskirus mokslo dalykus lietuvių bei lenkų kalbą bei Lietuvos ir Lenkijos istoriją.[150] Šiems visiems Vilniaus vidurinių mokyklų mokinių reikalavimams pritarė lietuvių visuomenės susirinkimas, taip pat ir mokinių tėvai bei globėjai.[151] Tą pat dieną Vilniuje buvo paskelbtas visų Vilniaus moksleivių streikas, kurio metu buvo reikalaujama: 1. panaikinti priežiūrą ne gimnazijoje, 2. leisti moksleiviams laisvai samdyti kambarius, 3. panaikinti sekimą ir kratas, leisti laisvai steigti lavinimosi ratelius, savišvietos būrelius, nedrausti lankyti teatrus, paskaitas, koncertus ir kitokias kultūrines pramogas, nereikalauti dėvėti uniformą ne mokyklose, mokyklų bibliotekų tvarkymą pavesti patiems mo-

kiniams, panaikinti priverstinį bažnyčios lankymą, leisti mokiniams melstis gimtąja kalba, leisti dėstyti lietuvių ir lenkų kalbas ir Lietuvos bei Lenkijos istoriją.

Tų pat metų lapkričio 3 d. Vilniuje įvyko tėvų komiteto susirinkimas, (dalyvavo 400 asmenų), kuriame tėvai reikalavo leisti dėstyti lietuvių ir lenkų kalbas ir kad moksleiviams nebūtų draudžiama savitarpyje kalbėtis gimtąja kalba. Šie reikalavimai buvo pasiųsti ministrui pirmininkui Vittei.

Panašus tėvų komiteto susirinkimas įvyko ir Kaune. Vietinėje spaudoje buvo paskelbtas Vilniaus ir Kauno moksleivių tėvų komiteto pasiųstasis raštas švietimo ministrui, kuriame buvo reikalaujama: 1. panaikinti šnipinėjimo sistemą mokyklose, 2. pašalinti tuos mokytojus, kurie tyčiojasi iš nerusų tautybės ar nepravoslavų tikybos, 3. leisti tėvams laisvai pasirinkti mokiniams kambarius, 4. sumažinti mokestį už mokslą, taip pat panaikinti luomines privilegijas, stojant į mokyklas. 5. stipendijas skirstyti pagal jų įsteigėjų pageidavimą, bet ne pagal mokyklų administracijos nuožiūrą, 6. pagerinti mokyklų higieną, 7. panaikinti mokiniams draudimą kalbėti gimnazijose ar už jos sienų gimtąja kalba (lietuvių, lenkų), 8. įvesti privalomą lietuvių ir lenkų kalbos mokymą tų tautybių mokiniams, 9. leisti skirti lietuvius ir lenkus gimnazijų mokytojais, 10. panaikinti tendencingą istorijos dėstymą, 11. religiją dėstyti gimtąja kalba, 12. Šv. Kazimiero dieną moksleivių katalikų neversti lankyti mokyklos, 13. leisti steigti privačias mokyklas.[152]

1905 m. gegužės 2 d. ir Panevėžio realinės mokyklos mokiniai paskelbė streiką, reikalaudami panaikinti varžymus stoti į aukštesniąsias (gimnazijos, komercijos) mokyklas dėl tautybės, religijos ar dėl amžiaus. Prašė taip pat panaikinti mokinių sekimą už mokyklos sienų, leisti laisvai samdyti kambarius, įvesti priverstinį lietuvių ir lenkų kalbų dėstymą bei šių tautų istoriją jų gimtąja kalba, panaikinti priverstinį pamaldų lankymą, išplėsti mokyklos biblioteką, priperkant daugiau lietuviškų, lenkiškų bei žydiškų knygų. Čia dar verta paminėti, kad Panevėžio realinės mokyklos moksleiviai savo reikalavimų peticijos tryliktame punkte prašė įsteigti universitetą Vilniuje.[153] Panevėžio realinės mokyklos tėvų komitetas irgi reikalavo, kad prieš pamokas maldą kalbėtų kiekviena tautybė atskirai ir savo gimtąja kalba. Tačiau Panevėžio mokytojų seminarijos moksleiviai, kurie visi buvo rusai, laikėsi nuo 1905 m. revoliucijos įvykių

nuošaliai ir nesijungė į jokius kitų mokyklų mokinių streikus bei reikalavimus.

Šiaulių gimnazijos mokiniai 1905 m. spalio 17 d. caro manifesto paskelbimą palaikė dideliu įvykiu ir Rusijos gyventojams didele švente, todėl rytojaus dieną jie nutarė švęsti ir visi moksleiviai neatėjo į gimnaziją. Po tokio įvykio gimnazijos direktorius, su Vilniaus mokymo apygardos globėjo pritarimu, visus mokinius (apie 400) palaikė iš gimnazijos išstojusiais. Tačiau dėl didelio Šiaulių visuomenės spaudimo toks gimnazijos direktoriaus sprendimas buvo atšauktas.[154] Tuo pat metu ir Švenčionių keturklasės mokyklos mokiniai ne tik streikavo, bet surengė ir moksleivių manifestaciją, kurią tik kariuomenė žiauriu būdu sugebėjo išsklaidyti.

Betgi pati įdomiausia moksleivių reikalavimų peticija buvo įteikta Veiverių mokytojų seminarijos vadovybei. 1905 m. gruodžio 11 d. seminarijos moksleiviai pareikalavo, kad visi mokslo dalykai būtų dėstomi lietuvių kalba, kad pedagogų taryboje dalyvautų tėvų atstovai ir turėtų sprendžiamąjį balsą, kad būtų panaikinta mokinių priežiūra už mokyklos sienų, kad nebūtų draudžiama steigti savišvietos būrelius bei skaityti įvairaus turinio knygas ir, kad mokytojai rusai būtų pakeisti mokytojais lietuviais arba mokančiais lietuviškai. Veiverių seminarijos moksleiviai nutraukė mokslą ir laukė jų reikalavimų išpildymo. Dėl šios peticijos Veiverių seminarijos vadovybė daugelį moksleivių iš seminarijos pašalino.[155]

Įvairių neramumų buvo kilę ir Marijampolės gimnazijoje. Gimnazijos direktorius raštu buvo gavęs mokinių skundą — nepasitenkinimą dėl kai kurių pedagogų netinkamo elgesio su mokiniais, dėl mokinių baudimo, dėl internato ir dėl policijos kišimosi į gimnazijos reikalus. Todėl 1905 m. rugsėjo 17 d. Marijampolės gimnazijos pedagogų taryba nutraukė gimnazijos mokslą ir pašalino iš gimnazijos 127 mokinius, tačiau buvo duota teisė jų tėvams prašyti juos priimti atgal į gimnaziją.[156]

Taigi 1905 m. visose lietuvių lankomose gimnazijose buvo kovojama dėl lietuvių kalbos, sąžinės laisvės bei mokinių teisių gimnazijoje ir už gimnazijos sienų. Anuometinėmis akimis žiūrint, šie mokinių reikalavimai caro biurokratams atrodė kraštutiniškai revoliucingi. Iš tikrųjų reikalavimai leisti steigti savišvietos būrelius, leisti skaityti knygas, lankyti paskaitas, noras išmokti savo gimtąją kalbą ir istoriją buvo tokie gyveni-

miški, tokie būtini, be kurių moksleiviams sunku pasiruošti savo profesijai. Juk tik moksleivių bendrabučiuose vyraujanti kareivinių drausmė, kratos ir įvairūs persekiojimai sukėlė moksleivių streikus bei reikalavimus.

Dėl moksleivių streikų ir įvairių lengvatų reikalavimų bei mokinių tėvų peticijų, rašytų švietimo ministrui, taip pat dėl visuomenės opinijos spaudimo į rusų administraciją ir iš viso dėl 1905 m. revoliucijos padarinių, caro vyriausybė švietimo srityje Lietuvoje padarė kai kurių pakeitimų ir nuolaidų. Visų pirma 1906 m. spalio 5 d. buvo suteikta teisė valstiečių luomo vaikams be jokių kaimo bendrijų leidimo stoti į mokyklas, o taip pat valstiečių vaikams, kaip ir patiems valstiečiams buvo suteikta teisė laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą, kaip ir kitų luomų asmenims.[157] Taip pat buvo leista lietuvių kalbą dėstyti mokyklose ir atšauktas 1864 m. draudimas mokiniams savitarpyje kalbėtis gimtąja kalba. Ir moksleivių tėvų komitetai atsirado tik kaip 1905 m. įvykių išdava. O kai 1905 m. gimnazijų ir kitų mokyklų vadovybė nepajėgė savo mokyklose palaikyti tvarką, tai tada tėvų komiteto atstovai pradėjo dalyvauti mokyklų pedagogų tarybų posėdžiuose ir savo dalyvavimu sušvelnino santykius tarp mokinių ir pedagogų. Lietuvos gimnazijose dirbo nemažas skaičius mokytojų, „tikrųjų rusų", kurie vietos moksleivius traktavo, kaip antrarūšius mokinius, nes jie nebuvo nei rusai, nei pravoslavai. Todėl ir šioje srityje tėvų komitetų atstovams teko švelninti ir tautinius mokytojų bei mokinių santykius ir reikalauti pakantos visiems mokiniams.

Po 1905 m. buvo leista dėstyti lietuvių kalba ne tik pradžios mokyklose, bet ir aukštesniosiose mokyklose, kur tik buvo didesnis lietuvių mokinių skaičius. Tačiau lietuvių kalbos mokytoją turėjo samdyti patys mokinių tėvai. Vėliau, lietuvių mokinių tėvai prašė gimnazijų vadovybes, kad lietuvių kalba būtų laikoma privalomu mokslo dalyku ir kad lietuvių kalbos mokytoją atlygintų iš valdžios lėšų. Bet šis tėvų prašymas dar ir 1912 m. paliko nepatenkintas. Užtat aukštesniosiose mokyklose, nors ir leidus lietuvių kalbą dėstyti, ji dar daug kur nebuvo dėstoma.

Dar ir 1913 m. Šiaulių ir Palangos gimnazijos mokiniai už lietuvių kalbos pamokas turėjo patys užsimokėti.[158]

1915 m. lietuvių visuomenės atstovai M. Yčas, A. Smetona ir St. Šilingas šiuo reikalu aplankė švietimo ministrą grafą

Ignatjevą, išdėstė jam apie lietuvių kalbos dėstymą Vilniaus mokymo apygardos aukštesniosiose mokyklose ir įteikė lietuvių kalbos programą, kurią sudarė buvusis Kazanės universiteto profesorius kalbininkas A. Aleksandrov.[159] Betgi iš šio vizito Lietuvos mokyklos nieko naujo nebesulaukė, nes 1915 m. rudenį Lietuvą okupavo vokiečiai, kurie beveik netrukdė patiems lietuviams laisvai steigti pradžios ir aukštesniąsias mokyklas ir jose visus mokslo dalykus dėstyti lietuvių kalba. O karo metu Rusijoje įsteigtose M. Yčo gimnazijose ar iš Lietuvos evakuotose, kur mokėsi lietuvių pabėgėlių vaikai, ir toliau visi mokslo dalykai buvo mokomi tik rusų kalba. Religija buvo mokiniams dėstoma gimtąja kalba, o lietuvių kalba buvo tik neprivalomas dalykas.

10. Aukštasis mokslas ir lietuvių studentija

1832 m. Vilniaus universitetą uždarius, Lietuvos studentams artimiausia studijų vieta paliko Tartu ir Kijevo universitetai. Rusijos vyriausybės 1833 m. įsteigtasis Kijevo universitetas turėjo tarnauti rusų kultūrinei ekspansijai ir rusifikacijai. Kadangi tuo metu Rusijoje didelio universitetų pasirinkimo nebuvo, todėl daugumas ano meto Lietuvos studentų mokėsi Tartu ir naujai įsteigtame Kijevo universitete. Tačiau ilgainiui Kijevo universitete lietuvių studentų skaičius sumažėjo, nes daugumas jų jau vyko studijų į Maskvos ir Petrapilio universitetus, nes vėliau šiuose universitetuose buvo skirta keletas stipendijų ir lietuviams, ypač Suvalkų gub. abiturientams.

Lietuvių studentų statistiką pagal lankytus universitetus ir tikslų jų skaičių dabar nelengva sudaryti. Ypač yra sunku nurodyti veikusių lietuvių studentų draugijų narių skaičių, kol tos draugijos buvo nelegalios ir apie savo veiklą jos ne tik susilaikydavo teikti spaudai kokių žinių, bet ir iš viso laikyti bet kokius sąrašus ar veiklos apyskaitas. Yra žinoma, kad apie 1854 - 1860 m. Maskvos universitete jau mokėsi keletas lietuviško nusistatymo bajorų, pvz., E. J. Daukša, H. Bukauskas, P. Puzinas - Puzyna, J. Koncevičius, A. Rubaševičius, P. Lipštavičius, L. Daraškevičius, J. Savickis ir kt. Kiek vėliau ten studijavo Pr. Šimkevičius, Petrulis - Petrulevičius, A. Paškevičius, A. Brazauskas, P. Markūza.

J. Basanavičiaus studijų metu, 1873 - 1879 m., į Maskvos universitetą kasmet įstodavo 20-25 studentai kilimo iš Lietuvos. Kadangi suvalkiečių studentų daugumos pavardės tada dar nebūdavo išdarkytos — sulenkintos ar surusintos — tai juos lengva buvo atpažinti iš pavardžių, nors tuomet daug baigusiųjų gimnazijas savo dvasia kartais buvo lenkiško nusistatymo. Todėl J. Basanavičius savo atsiminimuose *Iš mano biografijos* įvardija keletą lietuvių, bet lenkomanų: Čirvinską, Andriukaitį ir Puišį, išvirtusius į Andziejewskį, Puiszewskį ir t.t. Bet tuo pat metu Maskvos universitete buvo lietuvių studentų — kaip J. Gailius, A. Botyrius, Blaškus, priėmusių pravoslaviją. Varšuvos universitete tada studijavo nedidelis lietuvių skaičius.

Be čia suminėtų žymesnių universitetų, vienas kitas studentas lietuvis dar studijavo įvairiuose politechnikos institutuose ir kitokiose aukštosiose mokyklose.

Daugiau žinių apie studentus lietuvius buvo surinkęs 1904 m. V. Kapsukas - Mickevičius ir moksleivijai skirtame *Draugo* žurnale 1904 m. 2 nr. paskelbė tokią lietuvių studentų statistiką Rusijos universitetuose: Maskvoje — 30 studentų, Petrapilyje — 50, Tartu — 14, Odesoje — 5, Kijeve ir kituose universitetuose mažesni skaičiai.[160] Įdomu pastebėti, kad iki 1905 m. V. Kapsukas - Mickevičius buvo atkaklus lietuvis, kovojęs su Maskolija (kaip jis tada vadindavo Rusiją) ir uolus Lietuvos nepriklausomybės skelbėjas. Jis buvo didelis dr. Vinco Kudirkos gerbėjas. Kadangi V. Kudirkos slapyvardis buvo V. Kapsas, tai jis, jausdamasis menkesnis už V. Kudirką, pasiėmė ir sumažintą slapyvardį „V. Kapsukas".

Papildomų žinių apie lietuvių studentų skaičių pateikia V. Maknys savo studijoje apie lietuvių teatrą. Jis teigia, kad XX a. pradžioje Tartu universitete mokėsi 50 lietuvių studentų, o Varšuvoje — apie 30 studentų.[161]

Reikia pasakyti, kad jau Pirmojo pasaulinio karo metu lietuvių studentų skaičius buvo gerokai padidėjęs: dviejuose didžiuosiuose Rusijos universitetuose — Petrapilyje ir Maskvoje — studijavo po porą šimtų lietuvių studentų.[162] Prileidžiama, kad ir įvairuose kituose Rusijos universitetuose studijavo irgi nemažiau kaip 200 lietuvių. Pirmojo Pasaulinio karo metu studentai lietuviai studijuojantys Vakarų Europos universitetuose, taip pat buvo įsitraukę į politinę veiklą dėl Lietuvos ateities.

Atskiros lietuvių studentų statistikos pagal socialinę kilmę taip pat nebuvo sudaryta, tačiau galima tvirtinti, kad jau XX a. pradžioje apie 80% lietuvių studentų, studijavusių Rusijos ar užsienio universitetuose, buvo valstiečių kilmės, nes lietuviško nusiteikimo bajorų buvo nedaug, ir Lietuvos gimnazijas daugiausia baigdavo valstiečių vaikai.

Tuo tarpu pačioje Rusijoje apie 1860 - 1879 m. maždaug 70% visų Rusijos studentų buvo didikų bajorų, valdininkų arba dvasininkų vaikai. Nors tada rusų valstiečių vaikams nebuvo trukdymų mokytis gimnazijose ar kitose vidurinėse mokyklose, bet tik, palyginti, nedidelis procentas rusų valstiečių kilmės studentų mokėsi universitetuose. Pvz., 1914 m. 9 Rusijos universitetuose valstiečių studentų skaičius sudarė tik 14,5%, bajorų ir valdininkų — 36,1%, dvasininkų (pravoslavų ir evangelikų) — 10,3%, pirklių ir miestiečių — 14,8%, amatininkų ir darbininkų — 24,3%.[103]

Tenka pastebėti, kad vos tik prasidėjus 1863 m. sukilimui, daugumas lietuvių studentų metė studijas, pirkosi ginklų, skubėjo į savo gimtąsias vietas atlikti pareigą tėvynei — kovoti prieš pavergėjus rusus. O 1863 metų sukilimo malšintojas M. Muravjov savo memorandumu įspėjo Rusijos švietimo vadovybę, jog pastaroji griežtai laikytųsi taisyklės, kad Rusijos imperijos mokslo įstaigose nebūtų daugiau kaip 1/10 lenkų tautybės mokinių (katalikų, taigi ir lietuvių), nes praeities patyrimas įrodęs, kokią žalą Rusijai yra padariusios studentų maištininkų gaujos, kurių knibždėjo mokslo įstaigose ir kurie patraukė į maištą ir daugelį pačių rusų studentų. Šiaurės vakarų krašto (t.y. Lietuvos) kalėjimai pagal Muravjovą perpildyti Petrapilio, Maskvos, Kijevo, Kazanės universitetų studentais.[104] Todėl 1863 m. rugsėjo 7 d. švietimo ministras pranešė visiems universitetams, kad Šiaurės vakarų krašto auklėtinius, priimant į universitetus, galima dar kartą egzaminuoti.

Lietuvos studentija dar Vilniaus universiteto veikimo metu, veikdama slaptose draugijose, ruošėsi kovai su Rusijos absoliutizmu. Didžiausias Lietuvos studentų parodytas pasiaukojimas buvo per 1831 metų sukilimą, kurio metu jie suorganizavo savo akademinį legioną ir atkakliai kovojo su carine kariuomene. Studentai, kilimo iš Lietuvos, buvusio Vilniaus universiteto slaptų draugijų pavyzdžiu steigė panašias slaptas drau-

gijas bei ratelius ir Rusijos universitetuose, nors dėl tokios slaptos veiklos jie buvo areštuojami bei tremiami.

Vilniaus universiteto metu daugumas Lietuvos studentų buvo bajoriško kilimo ir, žinoma, dažniausiai buvo Lietuvos Lenkijos unijos šalininkai, tačiau ir jie su Lenkų karalystės lenkų studentais bendrose organizacijose nedalyvaudavo. Kilimo iš Lietuvos studentai lenkai, nors ne tautiškai, bet valstybiškai, buvo Lietuvos patriotai, todėl ir steigė atskiras savo organizacijas.[165]

Dar gerokai prieš 1863 m. sukilimą Maskvos universiteto studentų lietuvių būrelis, kurių daugumas buvo bajoriško kilimo, apie 1854 m. įsteigė savo ratelį, kuriam priklausė Pr. Šimkevičius, Petrulis - Petrulevičius, A. Paškevičius, J. Koncevičius, A. Brazauskas, P. Markūza. Jie domėjosi lietuvių kalba bei Lietuvos istorija, o svarbiausia rūpinosi, kaip pasipriešinti lietuvių rusinimui. Šio būrelio nariai buvo nutarę parašyti lietuviškai po vieną brošiūrą įvairiomis temomis ir jas išspausdinti. Jie taip pat buvo susirūpinę lietuviškais mokyklų vadovėliais ir buvo nutarę parengti mokykloms įvairių mokslų šakų lietuviškų knygų. Kai kurie to ratelio nariai savo įsipareigojimus ištesėjo, ir vėliau jų paruošti darbai buvo išspausdinti. M. Biržiška 1910 m. *Aušrinės* 2 nr. paskelbė to ratelio veiklaus nario J. Koncevičiaus atsiminimų iš 1860 m. laikotarpio. Šio ratelio narių dalis nukentėjo per 1863 m. sukilimą: vienas kitas žuvo kovodamas, dalis buvo ištremtų katargon, dalis emigravo į užsienį, todėl savo gražių sumanytų darbų jie negalėjo iki galo įvykdyti. Su J. Koncevičiaus ratelio nariais santykius palaikė keli minskiečiai studentai bajorai, norėję išmokti lietuviškai ir prisidėti pozityviu darbu, šviečiant Lietuvos liaudį.

Po 1863 metų sukilimo ligi 1869 m. Maskvos universitete nebuvę jokio lietuvių studentų ratelio, kurio tikslas būtų buvęs dirbti švietimo darbą tarp lietuviškai kalbančių gyventojų.[166] Bet apie 1880 m. Maskvos universitete studijavusieji J. Šliūpas ir J. Spudulis įsteigė slaptą lietuvių studentų draugiją, kuriai jau priklausė 23 studentai. 1880 - 1881 m. Maskvos universiteto studentai lietuviai leido slaptą hektografuotą laikraštėlį *Aušrą*. Ir vėliau Maskvos universitete įvairių srovių studentai lietuviai bendradarbiavo *Aušroje*, o *Aušrai* sustojus, jie bendradarbiavo katalikiškos krypties *Šviesoje*. Pvz., P. Liūtas (P. Leonas) *Šviesoje* išspausdino savo straipsnius istorinėmis

ir sociologinėmis temomis: *Lietuva ir Airija, Apie tautišką idėją* ir kt.

1886 - 1893 m. Maskvos universitete lietuvių studentų veikloje jau dalyvavo 56 studentai lietuviai, nors lietuvių studentų procentas Maskvos universitete buvo nežymus — vos 0,4% visų studentų.[167] Iš visų Maskvos universiteto lietuvių studentų draugijos narių 60% buvo baigę Marijampolės gimnaziją, 17% — Šiaulių gimnaziją, kitas gimnazijas baigusių buvo mažesni procentai. Ilgainiui Maskvos universitete, taip pat ir kituose universitetuose, išryškėjo įvairios lietuvių studentų pakraipos, kurios skyrėsi ne tiek dėl ideologijos, kiek dėl praktinės veiklos. Vieni turėjo tikslą — šviesti liaudį (liaudininkai), kiti — lavintis ekonominių mokslų srityje (socialistai), tretieji — tyrinėti Lietuvos praeitį, jos istoriją, literatūrą (tautininkai) ir t.t.

Apie 1870 m. ir Petrapilio universitete studento bajoro Č. Pancežinskio ir St. Lukšos iniciatyva buvo įsteigtas slaptas lietuvių studentų būrelis su tautiniais ir kultūriniais tikslais. Nors šis būrelis neturėjo formalių įstatų, bet veikė organizuotai ir leido hektografuotą laikraštėlį, pavadinta *Kalvis Melagis*, kurio išėjo 12 numerių. 1900 m. jie išleido keletą laikraštėlio *Žiburio* numerių. Be šio būrelio iniciatorių jam dar priklausė P. Vileišis, J. Brazaitis, J. Kymantas, broliai A. ir F. Murzos, broliai Plepiai, J. Januškevičius, J. Grigiškis, K. Dobrovolskis. Veikliausias to būrelio narys buvo P. Vileišis. O 1882 m. iš Maskvos į Petrapilio universitetą persikėlė studentas J. Šliūpas ir tuoj įsijungė į šio būrelio veiklą. Studentai petrapiliečiai palaikė ryšius su Maskvos universiteto studentais — J. Basanavičium, V. Pietariu, J. Spuduliu ir su Lietuvoje gyvenančiu L. Ivinskiu bei kunigaikščiu M. Oginskiu, taip pat ir su Rygos lietuvių organizacija. Studentas Vileišis, nepaisydamas lietuvių spaudos draudimo, sugebėjo išsirūpinti iš cenzūros leidimą ir išspausdino lietuviškai lotynų raidėmis kelias populiarias brošiūras. 1898 m. taip pat Petrapilio studentai V. Sirutavičius ir A. Smetona hektografu išspausdino studento P. Avižonio parengtą *Lietuvišką gramatikėlę*. Įvairiose Petrapilio aukštosiose mokyklose lietuvių studentų skaičiui didėjant, 1910 m. *Lietuvių studentų draugijoje* buvo visas šimtas narių.[168]

Varšuvos universitete studijavo nedidelis lietuvių studentų skaičius. 1888 m. ir ten V. Kudirkos iniciatyva buvo įkurta studentų draugija *Lietuva*, kurios tikslas buvo „šviesos pla-

tinimas, gaivinimas tautiškos dvasios, gerinimas lietuvių ūkinės buities ir tautiško susipratimo plėtimas." Kudirkos iniciatyva, susitarus su Maskvos universiteto studentais lietuviais ir Seinų seminarijos klierikais, 1889 m. Prūsuose buvo pradėtas leisti žurnalas *Varpas*. Lietuvos politiniame gyvenime *Varpas* turėjo didelę svarbą. Iš pat pradžios šis žurnalas parodė brandumą ir susirūpinimą Lietuvos švietimu. Tais pat metais *Varpo* 8 nr. jau buvo išspausdintas straipsnis, pavadintas *Moksliški mūsų siekimai*, kuriame autorius sielojosi lietuvių inteligentijos išmokslinimu, ypač specialistų išmokslinimu, kurie galėtų sudaryti būsimo Lietuvos universiteto branduolį. *Varpas* vėliau paliko demokratinės srovės pradininkas ir formuotojas.

Tartu universitete *Lietuvių studentų draugija* buvo įsteigta 1896 m., bet tik 1906 m. ji buvo legalizuota. O jau 1898 m. šios draugijos nariai mėgino spaustuvėje išspausdinti kun. K. Jauniaus lietuvių kalbos gramatiką. Bet spaustuvininkas, sužinojęs apie lietuvių spaudos draudimą lotyniškomis raidėmis, atsisakė tą gramatiką spausdinti.[169] Pirmojo pasaulinio karo metu Tartu universitete *Lietuvių studentų draugija* turėjo 66 narius.[170] Betgi 1906 - 1918 m. Tartu universitete mokėsi 441 studentas kilimo iš Lietuvos. 1902 m. Rygos politechnikos institute įsisteigė lietuvių studentų draugija *Viltis*, kurios nariai dalyvavo Rygos lietuvių visuomeniniame gyvenime ir studentų veikloje.

Kadangi lietuvių draudžiamoji spauda skatino lietuvius mokytis ir siekti aukštojo mokslo, o jį baigus, mėginti įsikurti Lietuvoje ir šviesti Lietuvos kaimą, tai žiemos ar vasaros atostogų metu, daugelis lietuvių studentų, parvykę į tėviškes, kaimuose rengdavo slaptus lietuvių kalbos trumpalaikius kurselius, mokydavo jaunimą lietuviškai rašyti, nes rusiškose mokyklose lietuviško rašto ir po 1905 metų revoliucijos ne ką teišmokdavo. Apskritai, nuo priešaušrio ir *Aušros* meto studentai lietuviai tautiniame sąjūdyje turėjo didelę reikšmę. Palyginti su kitomis profesijomis, studentai lietuviai tautinio atgimimo sąjūdžio pradžioje vyravo, sudarydami visų dalyvių 42,5%, kuomet laisvųjų profesijų tame sąjūdyje dalyvavo tik 7%, dvasininkų — 12,5%.[171] Įvairiuose universitetuose lietuvių studentų skaičiui nuolat didėjant ir vis labiau susiorganizuojant, jų vis daugiau ir daugiau jungėsi į kovą dėl Lietuvos laisvės. Iš viso studentai lietuviai visą laiką buvo aktyvūs ne tik tautiniame, bet ir revoliuciniame sąjūdyje, ypač 1905 metų revoliucijoje.

Be to, studentai lietuviai dalyvavo ir visos Rusijos studentų politinėje veikloje. O Rusijos studentija laikė demonstracijas tinkama ir veiksminga priemone atkreipti visuomenės dėmesiui į Rusijos valstybinio gyvenimo nenormalumus. Todėl caro Mikalojaus II įsakymu buvo išleisti universitetams tvarkyti laikinieji nuostatai, kurie numatė bausmę už dalyvavimą demonstracijose ar kitokiuose neramumuose — atiduoti studentus į kariuomenę ar pašalinti iš universitetų.[172]

Remiantis šiais nuostatais, per trejus metus daugiau kaip 1.000 studentų buvo pašalinta iš universitetų. Pašalintų buvo ir lietuvių studentų, pvz., B. Matusevičius iš Maskvos universiteto. Tik 1905 m. rugpiūčio mėn. universitetams buvo sugrąžinta autonomija.[173] Bet dar ir 1906 m. už demonstracijas Kijevo universitete 10% studentų buvo areštuota, o 5% už bausmę atiduoti kariuomenėn. 1904 m. visos Rusijos studentija pradėjo rengti protestus dėl pradėto karo su Japonija. O po „Kruvinojo sekmadienio" (1905 m. sausio 9 d.) įvykių visų universitetų studentija sustreikavo prieš Rusijos avantiūrinę politiką ir prieš žiaurų elgesį su darbininkų demonstracija.[174] Tada ir studentai lietuviai iš universitetų grįžo namo Lietuvon ir 1905 m. suvaidino svarbų vaidmenį Lietuvos revoliuciniuose įvykiuose.

Pirmojo pasaulinio karo metu daugumas lietuvių studentų taip pat buvo revoliucinio nusistatymo ir laukė Lietuvai laisvės ne iš pergalingos, bet iš revoliucinės Rusijos. Šio karo metu, universitetuose bestudijuoją studentai lietuviai buvę plačios autonomijos šalininkai būsimoje Rusijos respublikoje ir laukė Santarvės pergalės, nors jų tarpe buvę balsų, kad Lietuvos politinę ateitį būtų prasmingiau susieti su kultūringa Vokietija. Lietuvių studentai liaudininkai ir visuomenininkai (karo metu taip vadinosi studentai socialdemokratai) dalyvavo įvairių Rusijos tautų socialistinių srovių (lenkų, rusų, gruzinų, totorių, ukrainiečių) informaciniame biure. Bet, karo metu Amerikos lietuvių laikraščių propaguojamoji Lietuvos — Latvijos sąjunga lietuvių studentuose nesukėlė didelio entuziazmo, kadangi latvių studentų politinės aspiracijos tada dar taip toli nesiekė: latviai nekovojo dėl atskiros nepriklausomos Latvijos valstybės.

1916 m. vasaros metu Maskvoje įvyko lietuvių moksleivijos konferencija, kurioje dalyvavo daugiausia studentų liaudininkų ir visuomeninkų atstovai bei vienas Voronežo ateitininkų

atstovas. Šioje konferencijoje lietuviškoji studentija angažavosi kovai dėl nepriklausomos Lietuvos demokratinės respublikos.[175]

11. Lietuvių studentų stipendijos ir šalpa

Po 1863 m. sukilimo Rusijos valdžia, siekdama lietuvius labiau atitraukti nuo lenkų įtakos ir patraukti juos į rusų pusę bei išauklėti savo universitetuose Rusijai simpatikų, Maskvos ir Petrapilio universitetuose paskyrė lietuviams 10 stipendijų. Bet šias stipendijas galėjo gauti tik studentai lietuviai kilimo iš Suvalkų gubernijos, baigę Suvalkų ar Marijampolės gimnazijas, mokęsi lietuvių kalbos ir gavę šios kalbos pažymį brandos atestate. Būdavo atsitikimų, kad šias stipendijas kartais gaudavo ir lenkai, baigusieji Suvalkų gimnaziją, kurioje buvo dėstoma lietuvių kalba. Šios stipendijos buvo paskirtos grynai su politiniu tikslu, todėl lenkai dėl jų paskyrimo dažnai priekaištaudavo lietuviams. Be to, Maskvos universitete dar buvo 6 stipendijos ir Varšuvos universitete — 2 stipendijos studentams lietuviams, privačių asmenų paskirtos. Tenka čia priminti, kad daug stipendijų studentams lietuviams buvo sukaupta senajame Vilniaus universitete, kurias rusų valdžia, šį universitetą uždarydama, nusavino. Nusavino ne tik stipendijų fondus, bet ir visus Vilniaus švietimo įstaigų fondus.[176]

Nepaisant sunkių mokymosi sąlygų lietuvių studentų skaičius Rusijos ir užsienio universitetuose vis gausėjo. Kadangi daugumas studentų buvo valstiečių kilimo, tai jiems ypač buvo reikalinga materialinė parama studijoms eiti. Pirmoji grynai lietuviška studentams ir moksleiviams šelpti organizacija buvo kairiosios srovės asmenų įsteigta *Žiburėlio* draugija, vėliau įsisteigė katalikų srovės draugija *Motinėlė,* JAV — *Aušra* ir Maskvoje *Aukštųjų mokyklų studentams šelpti draugija.* Bet JAV įsteigtoji *Aušros* draugija šelpė tik tuos moksleivius, kurie savo veikla prieš carinį režimą jau buvo pasižymėję, pvz., J. Biliūną, K. Jasiukaitį, Ig. Šlapelį, A. Varną, J. Vienožinskį, K. Jurgelionį, J. Šepetį, P. Matulaitį ir kt. JAV taip pat buvo įsteigtas *Paskolos ratelis* socialistinio nusistatymo moksleiviams šelpti.[177] Be stipendijų ir pašalpų, gaunamų iš organizuotos šalpos, patys studentai lietuviai stengėsi paremti neturtinguosius savo draugijų narius. Slaptos ir pusiau slaptos

lietuvių studentų draugijos, be tiesioginės kultūrinės ir politinės veiklos, rengdavo labdaros vakarus ir koncertus draugijų iždui papildyti. Po 1905 m. revoliucijos studentai lietuviai vasaros atostogų metu dažnai dirbdavo lietuvių laikraščių redakcijose. O kurie darbo negaudavo, tai atostogaudami provincijoje rengdavo lietuviškus vakarus, kad iš tų vakarų pelno papildytų savo draugijų iždą. Pasaulinio karo metu 1915 - 1918 m. lietuvių studentai, kaip ir gimnazijų moksleiviai, buvo šelpiami ne tik *Žiburėlio, Motinėlės,* bet ir *Lietuvių komiteto dėl karo nukentėjusiems šelpti.*

12. Pastangos atkurti Vilniaus Universitetą

Vos 20 metų praslinkus po Vilniaus universiteto uždarymo, Lietuvos bajorija vėl pradėjo įrodinėti caro valdžios švietimo ministerijos pareigūnams reikalą atsteigti Vilniuje universitetą. 1853 m. Vilniaus universiteto atkūrimo klausimas jau buvo viešai svarstomas Rusijos teisingumo ministerijos žurnale.

Po nelaimingo Rusijos karo su Turkija, parodžiusio Rusijos ūkinės ir politinės sistemos išgverimą, kaip Vilniaus, taip ir Kauno gubernijų bajorija keliais atvejais ir per bajorų seimelius ir per bajorų maršalkas vis judino Vilniaus universiteto atsteigimo būtinumą. Tačiau caro administracija, lyg kurčia būdama gyventojų troškimui, šio reikalo visai nepaisė. Vilniaus mokymo apygardos globėjas istorikas P. Batiuškov, pritarė Vilniaus universiteto atsteigimui, nes tikėjosi, kad, įsteigus vien tik teologijos ir literatūros skyrius, per aukštąją mokyklą, bus galima mėginti sėkmingiau rusinti Lietuvos gyventojus. 1874 - 1880 m., kai Vilnaus generalgubernatorium buvo P. Albedinskij, Lietuvos dvarininkija ir visuomenė buvo surinkusi nemažą sumą pinigų, kad Vilniuje būtų įsteigtas Technikos institutas, bet rusų vyriausybė ir šiam pasiūlymui nepritarė ir net kai kuriuose konservatyviuose Rusijos laikraščiuose, pvz., *Novoje Vremia* (Naujas laikas) 1889 m. 7 nr. buvo rašoma, kad Vilniui yra nereikalinga aukštoji mokykla.[178]

Ligi 1905 m. Vilniaus universiteto atkūrimu daugiausia sielojosi bajorijos atstovai. Pvz., 1903 m. Daugpilyje pramonės parodos metu bajorijos atstovai vėl nutarė prašyti, kad Šiaurės vakarų kraštui būtų steigiamas universitetas, argumentuojant,

jog šio krašto studentai, studijuodami užsieniuose, išveža daug pinigų į užsienius. 1905 m. Lietuvos universiteto atsteigimas Vilniuje dar labiau suaktualėjo. Tada lietuvių spaudoje, suvažiavimų nutarimuose ir net valsčių susirinkimuose, buvo reikalaujama atsteigti Vilniuje universitetą. Po 1905 m. politinėms sąlygoms Lietuvoje šiek tiek palengvėjus, keli lietuvių ir lenkų mokslininkai paskelbė bendrą atsišaukimą į visuomenę dėl universiteto atsteigimo Vilniuje. Tą atsišaukimą pasirašė: prof. kun. J. Maculevičius - Maironis, prof. kun. A. Jakštas - Dambrauskas, prof. kun. K. Jaunius, prof. J. Baudouin de Courtenay, prof. J. Ziemacki, prof. Ptaszicki, inž. P. Vileišis ir kt. Tada Rusijos švietimo ministerija, svarstydama šio universiteto atsteigimą, reikalavo, kad vietos gyventojai savo ištekliais padėtų universitetą išlaikyti. Lietuvos dvarininkai buvo sukrutę apsidėti universiteto išlaikymui specialiu mokesčiu. O kun. J. Tumas straipsnyje *Milijonas rublių Vilniaus universitetui* 1906 m. *Vilniaus Žinių* 215 nr. informavo, kad Rokiškio dvaro savininkas Tyzenhauzas testamentu palikęs milijoną rublių Vilniaus universitetui atgaivinti. Ir taip nuo 1905 metų Vilniaus universiteto atsteigimo klausimas vis aktualėjo: šį klausimą svarstė spauda, įvairių Vilniaus gyventojų tautų atstovai, net Vilniaus miesto valdyba. Pagaliau 1913 m. Vilniaus universiteto atsteigimą svarstė ir Rusijos dūma, tačiau Rusijos švietimo ministras Kasso tada aiškino, kad jis apskritai esąs neigiamai nusistatęs dėl provincijos universitetų, nes provincija nėra dar pribrendusi universitetams.[179]

Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą Vilniaus universteto atsteigimo reikalas spaudoje vėl iškilo. Pvz., 1914 m. Rusijos profesorių suvažiavimas nutarė kreiptis į švietimo ministrą Kasso, kad jis leistų steigti universitetą Vilniuje.[180] Tačiau rusų valdžia dar ir tada Vilnių ir Minską laikė nepatikimais miestais ir todėl labiau buvo linkusi steigti universitetą Vitebske. Tačiau Vitebskas buvo labai neturtingas miestas ir savo biudžeto nesuvesdavo. Tada Daugpilis, norėdamas nukonkuruoti Vitebską pažadėjo skirti vieną milijoną rublių, jei universitetas bus įsteigtas Daugpilyje.[181]

1914 m. Rusijos valstybės dūmoje buvo svarstomas Šiaurės vakarų kraštui žemės ūkio instituto steigimas. Dūmos atstovas M. Januškevičius griežtai priešinosi pasiūlymui, kad tas institutas būtų steigiamas Minske, nes Minskas esąs rusų nacio-

nalizmo centras. Toks institutas steigtinas tik Vakarų kultūros centre — Vilniuje, kur jau yra buvęs universitetas. Tačiau dūmoje dešiniųjų atstovų balsais buvo pripažinta, kad žemės ūkio institutą reikia steigti tik Minske.[182] Bet jau Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse Rusijos valstybės taryba pripažino universiteto reikalingumą Šiaurės vakarų kraštui, t.y. Lietuvai. Tada dūmos atstovas M. Januškevičius painformavo lietuvių spaudą, kad yra vilties, jog universitetas bus steigiamas Vilniuje.[183]

Ne geresnė aukštojo mokslo padėtis buvo ir Lenkijoje. Lenkijoje rusų valdymo metu veikė kelios aukštosios mokyklos, tačiau jos daugiausia buvo skirtos ne vietos jaunimui, bet daugiau rusų valdininkų vaikams. Pvz., Varšuvos politechnikos institute 1910 m. studijavo 505 studentai, iš jų katalikų buvo 91, pravoslavų — 265, izraelitų — 83, kitų — 83. Taip pat Varšuvos aukštuosiuose moterų kursuose klausytojų buvo 487, bet iš jų katalikių buvo tik 19, pravoslavių — 242, izraeličių — 216, kitų — 10.[184]

Pirmajam pasauliniui karui kilus, Vilniaus universiteto atsteigimo klausimas vėl buvo atidėtas, bet pačių lietuvių jis nebuvo pamirštas. Vokiečių okupacijos metu lenkiškoji Lietuvos bajorija, Varšuvos organizuotos visuomenės remiama, steigė Lietuvoje daug lenkiškų mokyklų, norėdama įrodyti, kad Lietuva yra lenkų gyvenamas kraštas. Lenkiškoji bajorija buvo sumaniusi įsteigti Vilniuje ir lenkišką universitetą. Todėl sužinojusi apie tuos lenkų sumanymus, 1916 m. vasario 12 d. politinė lietuvių atstovų konferencija Berne, protestuodama prieš lenkų kėslus pasisavinti teisę steigti Vilniuje universitetą, pareiškė savo pageidavimą okupacinei vyriausybei, kad tik lietuviams būtų suteikta teisė atsteigti Vilniaus universitetą. Bet Ober-Osto karo vadovybė uždraudė ne tik lenkams, bet ir lietuviams steigti bet kokias universitetinio lygio mokyklas ar kursus. Nepaisant įvairiausių kliūčių, visos lietuvių politinių atstovų konferencijos Vilniaus universiteto atsteigimą laikydavo vienu aktualiųjų klausimų ir šį klausimą įrašydavo į atitinkamas rezoliucijas.

Lietuvos Valstybės taryba, vos tik sudariusi Lietuvos vyriausybę, vienu iš svarbiausių darbų laikė Vilniaus universiteto organizavimą. Tam reikalui buvo sudaryta atitinkama komisija atlikti paruošiamuosius darbus. Buvo nutarta 1919 m. sausio 1 d. Vilniaus universitetą atidaryti. Bet ir tą dieną universiteto atidarymas neįvyko. Kada dėl artėjančios Rusijos bolševikų in-

vazijos Lietuvos vyriausybė pasitraukė į Kauną, teko atidėti ir universiteto organizavimą, nes tuo metu iškilo aktualesnis reikalas — skubiai organizuoti Lietuvos kariuomenę ir ginti Lietuvos nepriklausomybę. 1919 m. sausio 5 d. Vilnius pateko bolševikams. Bolševikų sudarytoji „revoliucinė" vyriausybė 1919 m. kovo 13 d. dekretu įsteigė Vilniaus universitetą ir 1919 m. rudenį ketino jame pradėti mokslo darbą.

Tuo tarpu Lietuvos mokslo draugija Vilniuje, kaip privati mokslo organizacija, dar bolševikų valdžiai esant, įsteigė Vilniuje *Aukštuosius mokslo kursus,* kurie veikė ligi 1921 m. balandžio 14 d., t.y. kol lenkų valdžia juos uždraudė. Aukštuosiuose kursuose mokė 27 dėstytojai. Vilniaus *Aukštieji mokslo kursai* atliko labai naudingą Lietuvos universiteto steigimo paruošiamąjį darbą. Gi Lietuvos vyriausybė, persikėlusi Kaunan, visus savo išteklius buvo nukreipusi į valstybės gynimą. Tik 1919 m. pabaigoje Kauno visuomenės veikėjų grupė, susirūpinusi Lietuvos aukštuoju mokslu, paruošė statutą aukštiesiems kursams steigti, o jiems laikyti įsteigė visuomenės organizaciją, pavadintą *Aukštųjų mokslų draugija.*

Šios draugijos pastangomis 1920 m. pradžioje buvo atidaryti *Aukštieji kursai* Kaune. *Aukštųjų kursų* lankytojai buvo daugiausia valstybinių įstaigų tarnautojai, karininkai, mokytojai ir nedidelis skaičius studentų, tada jau galėjusių atsidėti vien mokslo studijoms. Kauno *Aukštieji kursai* veikė ligi 1922 m. Vasario 16 d., t.y. ligi Lietuvos Universiteto atidarymo Kaune.

NUORODOS

1 *Iz istorii školy Belorussii i Litvy*, 1964 m. 199 psl.
2 A. Jodziewicz, Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej polowie XIX wieku — *Towarzystwo Przyjaciel Nauk, Rocznik*, 1918 m. VI t., 91 psl.
3 J. Matusas, Apie lotyniškų raidžių draudimą lietuviškiems spaudiniams — *Athenaeum*, 1933 m. IV t. 18 psl.
4 *Sbornik materialov dlia istorii prosveščenija v Rossii*, (red. I. Kornilov), 1897 m. II t. LXVII psl.
5 P. Klimas, *Muravjovo laikmetis Lietuvos žemės ir žemininkų istorijoje*, 1920 m. 6 psl.
6 Tri političeskija zapiski o Severo — Zapadnom kraje grafa M. Muravjova — *Sbornik statej razjasniajuščych polskoje delo po otnošeniju k Zapadnoj Rossii* (red. S. Šolkovič), vypusk II, 1887 m. 312 - 313 psl.
7 R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija VII*, 1965 m. 91 psl.
8 V. Burkevičius, Iš mūsų pradžios mokyklos praeities — *Lietuvos Praeitis*, 1941 m. I t. 646 psl.
9 I. Kornilov, *Pamiati grafa Muravjova*, 1898 m. 9 psl.
10 I. Kornilov, *Pamiati grafa Muravjova*, 1898 m. 110 psl.
11 J. M. Wołyniak, *Spis szkól na Litwie* (red. F. Koneczny), 1918 m. 418 - 419 psl.
12 M. Lukšienė, *Očerk prosveščenija v Litve v pervoj polovine XIX v.*, 1971 m. 74 - 75 psl.
13 M. Lukšienė, *Očerk prosveščenija v Litve v pervoj polovine XIX v.*, 1971 m. 76 psl.
14 V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX a.*, 1939 m. 301 psl.
15 J. Matusas, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, 1937 m. 20 ir 23 psl.
16 V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX a.*, 1939 m. 76 psl.
17 Vc. Biržiška, *Aleksandrynas*, 1963 m. II t. 352 - 353 psl.
18 V. Vanagas, *A. Strazdas*, 1968 m. 133 psl.
19 *Mūsų Senovė*, 1922 m. 5 knyga, 84 psl.
20 *Iz istorii školy Belorussii i Litvy*, 1964 m. 195 psl.
21 A. Kirkor, Etnografičeskij vzgliad na vilenskuju guberniju — *Etno-*

grafičeskij sbornik, izd. Imp. Russkogo Geografičeskogo Obščestva, vypusk III, 1858 m. 177 psl.

22 A. Janulaitis, *M. Akelaitis*, 1969 m. 18 - 19 psl.

23 A. Tyla, Slaptasis mokymas Lietuvoje (1862 - 1906) — *Kai kurie LTSR pedagoginės minties ir švietimo klausimai*, 1963 m. 23 psl.

24 *Vilenskij kalendar na 1904 god*, 1903 m. 189 psl.

25 A. Pogodin, Litovskij vopros v nastojasčeje vremia — *Russkaja mysl*, 1909 m. XII sąs. 71 psl.

26 A. Merkelis, *J. Tumas - Vaižgantas*, [2]1955 m. 66 psl.

27 V. Kudirka, *Raštai*, 1909 m. II t. 338 psl.

28 J. Kudirka, *Veiverių mokytojų seminarija*, 1970 m. 14 psl.

29 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m. 150 psl.

30 *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 237 psl.

31 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1898 god*, 1897 m. 45 psl.

32 *Laisvoji Mintis*, 1910 m. 8 nr.

33 J. Biliūnas, Maskoliškų mokyklų veisimas — *Varpas*, 1901 m. 9 nr. arba *Raštai*, 1954 m. II t. 42 psl.

34 *Vilenskij kalendar na 1904 god*, 1903 m. 282 psl.

35 J. Matusas, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, 1937 m. 103 psl.

36 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1898 god*, 1897 m. 45 psl.

37 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gubernii na 1897 god*, 1896 m. 87 psl.

38 I. Kornilov, *Pamiati grafa M. Muravjova*, 1898 m. 27 psl. ir *Kauno kalendorius 1909 metams*, 1908 m. 49 psl.

39 J. Matusas, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, 1937 m. (Priedas — mokyklų sąrašas), *Vilenskij kalendar na 1904 god*, 1903 m. 191 - 195 psl. ir *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 283 - 284 psl.

40 *Iz istorii školy Belorusi i Litvy*, 1964 m. 280 psl.

41 *Rocznik statystyczny Królewstwa Polskiego na 1913 rok*, 1914 m. 305 psl.

41a *Lithuania*, 1918 m. 33 psl. ir *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 280 psl.

42 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 130 psl.

43 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II 396 psl. ir *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 192, 290, 299 nr.

44 *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 258 psl.

45 *Vienybė Lietuvininkų*, 1906 m. 3 nr.

46 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 126 psl.

47 A. Merkys, *Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901 - 1904*, 1959 m. 48 psl.

48 K. Žukauskas, *Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905 - 1907*, 1960 m. 57 psl.

49 *Mokykla*, 1909 m. 3 nr. („Lietuvos Ūkininko" priedas).

50 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 272 nr.

51 F. Kudrinskij, *Litovcy*, 1906 m. 62 psl.

52 *Mokykla*, 1909 m. 6 nr.

53 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 28 nr.

54 J. Kirlys, *Šimtametė mokykla*, 1967 m. 4 psl.

55 *Vilniaus kalendorius 1926 metams*, 1925 m. 90 psl. ir A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917 - 1940*, 1970 m. 87 psl.

56 M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje*, 1970 m. 217 psl.
57 V. Vanagas, *A. Strazdas*, 1968 m. 133 psl.
58 A. Janulaitis, *M. Akelaitis*, 1969 m. 58 psl.
59 A. Tyla, *Slaptas mokymas Lietuvoje*, 1965 m. 23 psl.
60 K. Žukauskas, Apie slaptąjį mokymą Lietuvoje — *Pedagogika ir Psichologija*, XIII, 1973 m. 157 psl.
61 Belorus, Sud'by russkogo jazyka na Žmudzi — *Russkij Vestnik*, 1869 m. VII, 434 psl.
62 R. Vėbra, Slaptosios mokyklos Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *Pedagogika ir Psichologija*, IX (2), 1969 m. 134 - 135 psl. ir B. Tarvydas, Lietuvos švietimas spaudos draudžiamuoju metu,*Varpai*, 1944 m. 381 psl.
63 J. Biliūnas, *Raštai*, 1954 m. II t. 59 psl.
64 *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 215 ir 300 psl. ir J. Matusas, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, 1937 m. 129 psl.
65 K. Žukauskas, Apie slaptąjį mokymą Lietuvoje — *Pedagogika ir Psichologija*, XIII, 1973 m. 155 psl.
66 M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje*, 1970 m. 236 psl.
67 K. Žukauskas, *Iš Lietuvos mokyklos istorijos 1905 - 1907*, 1960 m. 21 p.
68 A. Jodziewicz, Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej polowie XIX wieku — *Towarzystwo Przyjaciel Nauk, Rocznik VI*, 1918 m. 96 - 97 psl.
69 A. Jodziewicz, Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej polowie XIX wieku — *Towarzystwo Przyjaciel Nauk, Rocznik VI*, 1918 m. 99 psl.
70 A. Jodziewicz, Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej polowie XIX wieku — *Towarzystwo Przyjaciel Nauk, Rocznik VI*, 1918 m. 104 psl.
71 K. Žukauskas, *Iš Lietuvos mokyklų istorijos 1905 - 1907*, 1960 m. 22 psl.
72 K. Žukauskas, *Iš Lietuvos mokyklų istorijos 1905 - 1907*, 1960 m. 57-58 psl.
73 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 109 psl.
74 *Pravo* (Teisė), 1911 m. 50 nr.
75 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. gegužės 31 d.
76 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 121 nr.
77 Vc. Biržiška, Prie slaptųjų mokyklų istorijos Lietuvoje — *Mokykla ir Gyvenimas*, 1921 m.
78 A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917 - 1940*, 1970 m. 35 psl.
79 J. Matusas, *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*, 1937 m. 25 psl.
80 I. Goškevič, *Vilenskaja gubernija*, 1905 m. 13 psl.
81 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1905 god*, 1904 m. 64 psl.
82 V. Kudirka, *Raštai*, 1909 m. II t. 48 - 49 psl.
83 S. Račinskij, Cerkovnaja škola — *Russkoje Obozrenije*, 1895 m. XXXIII 54 psl.
84 J. Tumas, Dėl cerkvinių mokyklų — *Mūsų senovė*, 1921 m. II knyga 96 psl.

85 J. Tumas, Dėl cerkvinių mokyklų — *Mūsų senovė*, 1921 m. II knyga 96 psl.
86 R. Vėbra, *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas*, 1968 m. 149 psl.
87 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 23 nr.
88 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 112 nr.
89 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 121 nr.
90 *Lietuvių Enciklopedija*, XXXV t. 272 psl.
91 B. Vileišytė, Kultūrinė Seinų spaustuvės veikla — *Lietuvių Katalikų Mokslo Akademijos metraštis*, 1968 m. IV t. 84 - 85 psl.
92 A. E. Senn, *The Emergence of Modern Lithuania*, 1959 m. 10 psl.
93 L. Vladimirovas, Lietuvos kultūros švietimo draugijos 1905-1907 metų revoliucijos ir Stolypino reakcijos metais — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1962 m. II t. 140 psl.
94 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 107 nr.
95 J. Laukaitis, *Stenografičeskij otčet gosudarstvennoj dumy*, pirmoji sesija 1913 m. birželio mėn. 5 d. 859 - 861 psl.
96 J. Kudirka, *Veiverių mokytojų seminarija*, 1970 m. 21 psl.
97 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 124 nr.
98 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1904 god*, 1903 m.
99 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 121, 123 ir 182 nr. nr.
100 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 18 nr.
101 *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 233 psl. ir B. Tarvydas, Lietuvos švietimas spaudos draudžiamuoju metu — *Varpai*, 1944 m. 379 psl.
102 W. Studnicki, *Polityka Rossii względem szkolnictwa zaboru Rossyjskiego*, 1906 m. 84 psl.
103 W. Studnicki, *Polityka Rossii względem szkolnictwa zaboru Rossyjskiego*, 1906 m. 189 psl.
104 *Vilenskij kalendar na 1904 god*, 1903 m. 268 psl.
105 W. Studnicki, *Polityka Rossyj względem szkolnictwa zaboru Rosyjskiego*, 1906 m. 57 - 58 psl.
106 O. Hedeman, *Historia powiatu braslawskiego*, 1930 m. 302 psl.
107 R. Byrnes, *Pobedonoszew*, 1968 m. 247 psl.
108 A. Milovidov, *Učastije molodeži Severo — Zapadnogo kraja v miateže 1863 g. i vyzvannyje reformy učebnych zavedenii*, 1904 m.
109 M. Muravjov, Zapiska o nekotorych voprosach po ustrojstvu Severo — Zapadnogo kraja — *Starizna i Novizna*, 1898 m. II t. 305 psl.
110 I. Kornilov, *Pamiati grafa M. Muravjova*, 1898 m. 3 psl.
111 W. Studnicki, *Polityka Rossyj względem szkolnictwa zaboru Rossyjskiego*, 1906 m. 185 psl.
112 P. Daujotas (A. Janulaitis) *Kur mūsų išganymas?*, 1902 m. 76 - 114 psl. ir W. Studnicki, *Polityka Rossyj względem szkolnictwa zaboru Rossyjskiego*, 1906 m. 210 psl.
113 *Varpas*, 1891 m. 3 nr. 44 psl.
114 I. Kornilov, *Pamiati grafa M. Muravjova*, 1898 m. 7 psl. ir A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amž.* 1936 m. 582 psl.
115 *Vilenskij kalendar na 1904 god*, 1903 m. 270 psl.

116 *Vilenskij kalendar na 1904 god*, 1903 m. 286 psl.
117 A. Tyla, Slaptasis mokymas Lietuvoje (1862 - 1906) — *Kai kurie LTSR minties ir švietimo klausimai*, 1965 m. 25 psl.
118 *Pamiatnaja knižka na 1898 god*, 1897 m. 74 psl.
119 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t. 17 psl.
120 *Iz istorii školy Belorusii i Litvy*, 1964 m. 226 psl.
121 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1897 god*, 1896 m. 86 psl.
122 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1906 god*, 1905 m. 61 psl.
123 *Varpas*, 1889 m. 4 nr.
124 I. Kornilov, *Pamiati grafa M. Muravjova*, 1898 m. 21 psl.
125 *Lietuvos Ūkininko kalendorius 1913 metams*, 1912 m. 129 psl.
126 P. Daujotas (A. Janulaitis), *Kur mūsų išganymas?*, 1902 m. 114 psl.
127 *Draugija*, 1911 m. 54 nr. 176 psl.
128 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 130 nr.
129 *Ateitis*, 1913 m. I ir II t.
130 M. Gustaitis, *P. Kriaučiūnas*, 1926 m. 23 - 25 psl.
131 *Draugija*, 1909 m. 33 nr. 44 - 45 psl.
132 *Ateitis*, 1913 m. I ir II t.
133 D. Odinets ir Novgorodtsev, *Russian Schools and Universities in the* World War, 1929 m. 33 psl.
134 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 38 nr.
135 *Ateitis*, 1913 m. I ir II t.
136 *Iz istorii školy Belorussii i Litvy*, 1964 m. 285 psl.
137 *Ateitis*, 1913 m. I ir II t. ir *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 37 nr.
138 Vc. Biržiška, Gimnazijų maištas dėl cerkvių lankymo — *Mūsų Senovė*, 1921 m. antroji knyga 103 - 104 psl. ir *Praeities Pabiros*, 1960 m. 213 - 214 psl.
139 *Varpas*, 1889 m. 6 nr.
140 *Varpas*, 1894 m. 9 nr.
141 Vl. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m. 66 - 79 psl.
142 Dr. V. Kudirkos jubilejinis *Varpas*, 1926 m. 208 - 209 psl.
143 St. Kairys, *Lietuva budo*, 1957 m. 135 - 139 psl.
144 K. Oleka, Iš atsiminimų apie Marijampolės gimnaziją 1894 - 1898 — *Naujienos*, 1965 m. rugpiūčio 7 d. ir dr. K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1947 m. I t. 204 psl.
145 L. Didžiulienė (Žmona), *Ką aš beatmenu*, (red. J. Tumas), 1926 m. 111 psl.
146 L. Martov, *Revoliucionnoje dviženije v Rosii 1894 - 1905 gg.*, 1907 m. 96 psl.
147 V. Nagevičius, Fraternitas Lituanica Rusijoje — *Karo Archyvas*, 1935 m. VI t. 235 psl.
148 Prof. J. Šimoliūno informacija Pranui Čepėnui.
149 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 207 psl.
150 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 383 psl.
151 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 257 ir 263 nr. nr.
152 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1906 god*, - 1905 m. 12 psl.
153 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 119 - 122 psl.
154 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 192 - 193 psl.

155 J. Kudirka, *Veiverių mokytojų seminarija*, 1970 m. 66 - 67 psl.
156 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 374 psl.
157 G. Savič, *Novyj gosudarstvennyj stroj Rossii*, 1907 m. 381 - 383 psl.
158 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. vasario 4 d.
159 *„Vilniaus Aidas" Kalendorius 1916 metams*, 1915 m. 88 psl.
160 V. Kapsukas, *Raštai*, 1960 m. I t. 436 - 437 psl.
161 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m. 220 psl.
162 *Naujoji Lietuva*, 1916 m. 16 nr. ir T. Norus, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 65 psl.
163 L. Feuer, *The Conflicts of Generations*, 1969 m. 115 - 116 psl.
164 M. Muravjov, Zapiska o nekotorych voprosach po ustrojstvu Severo - Zapadnogo kraja — *Starizna i Novizna*, 1898 m. knyga 11, 311 psl.
165 B. Limanowski, *Pamiętniki* (1835 - 1870), 1957 m. 170 psl.
166 Dr. A. Paškevičius, Iš Maskvos lietuvių studentų gyvenimo — *Aušrinė*, 1910 m. 3 nr.
167 K. Grinius, *Atsiminiminai ir mintys*, 1947 m. I t. 57 - 60 psl.
168 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 52 psl.
169 Vc. Biržiška, Tartu universitetas ir Lietuva — *Praeities pabiros*, 1960 m. 130 psl.
170 *Lietuvos žinios*, 1915 m. 34 nr.
171 M. Hroch, *Die Vorkaempfer der Nationalen Bewegung bei kleinen Voelkern Europas*, 1968 m. 65 psl.
172 L. Wasilewski, *Rosyjskie partye polityczne*, 1905 m. 11 psl.
173 *Russian under Last Tsar* (red. Th. Stavrou, 1969 m. 158 psl.
174 L. Feuer, *The Conflicts of Generations*, 1969 m. 123 psl.
175 Vyt. Steponaitis, Iš studentų gyvenimo 1914 - 1915 m. — *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. antroji knyga 115 - 116 psl. ir P. Klimas *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. 366 - 368 psl.; Iš Rusijos moksleivių gyvenimo — *Naujoji Gadynė*, 1916 m. 5 nr.
176 J. Szlupas, *Litwini i Polacy*, 1887 m. 39 psl.
177 A. Kučas, *Amerikos lietuvių istorija*, 1971 m. 190 psl.
178 *Varpas*, 1889 m. 5 nr.
179 I. Arskin, Škola v Litve v epochu kapitalizma — *Iz istorii školy Belorussii i Litvy*, 1964 m. 288 psl.
180 *Lietuvos žinios*, 1914 m. sausio 11 d. 8 nr.
181 *Lietuvos žinios*, 1914 m. 52 nr.
182 *Lietuvos žinios*, 1914 m. 62 nr.
183 *Lietuvos žinios*, 1914 m. 135 nr.
184 Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego na rok 1913, 1914 m. 303 p.

VIII

Spaudos draudimas

1. *Rusų administracijos tikslas ir priemonės, kuriomis vykdytas lietuvių spaudos draudimas*

Antroje XIX a. pusėje Rusijos valdžia susirūpino skubiau asimiliuoti nerusų tautas ir šiam tikslui sumanė pavartoti spausdintą žodį, t.y. visų pirma įpratinti kitataučius iš pat jaunystės išmokti rusų abėcėlę, o paskui rusiškai skaityti ir kalbėti.

Caro vyriausybė šiuo reikalu jau turėjo patyrimo, nes Pavolgio suomių ugrų giminėms jau buvo spausdinusi religinio turinio raštų rusų abėcėle ir tas raides pritaikė šių genčių raštui.

Rusija tarė, kad Lietuva jai priklausanti teisėtai ir tvirtino, jog kadaise Lietuvos gyventojai kalbėję rusų kalba ir buvę pravoslavų religijos. Ypač po paskutiniojo Lietuvos ir Lenkijos padalijimo carė Kotryna II, susilaukusi iš Vakarų Europos žymiųjų asmenų priekaištų dėl svetimųjų žemių grobimų, mėgino įtikinėti pasaulį, kad Rusija nieko nesanti pasigrobusi, o tik susigrąžinusi Lietuvą, kuri jai teisėtai priklausė.

Ši Kotrynos II teorija labai patiko rusų nacionalistams ir toji teorija vėlesniais laikais buvo jų papildoma, stiprinama ir skleidžiama ne tik rusų, bet ir lietuvių tarpe. Tam tikslui jau 1843 m. Rusijos švietimo ministras S. Uvarov svarstė pro-

jektą įvesti kirilicą į lietuvių raštus.[1] Po 1863 m. sukilimo numalšinimo Vilniaus generalgubernatoriui Muravjovui susidarė gera proga pamėginti vykdyti Lietuvoje rusifikatorių sumanymus. O Muravjovo artimas padėjėjas ir rusifikacijos vykdytojas, Vilniaus mokymo apygardos globėjas Kornilov irgi laikė Vilnių rusišku ir pravoslavišku miestu ir buvo pasiryžęs „sugrąžinti" į Vilnių pirmykštę padėtį.

Dar daug anksčiau, kaip prieš 1863 m. sukilimą, lietuvių šviesuomenė rūpinosi žmonių švietimu. Tam tikslui vysk. M. Valančiaus sekretorius kun. J. Dovydaitis 1859 m. buvo prašęs leidimo leisti laikraštį lietuvių kalba. Žinoma, tokio leidimo jis negavo. Tai liudija Lietuvos centriniame valstybės archyve išlikęs kun. Dovydaičio laiškas, rašytas kun. K. Kairiui, kuriame informuojama apie prašyto leidimo negavimą.[2] Bet pati rusų administracija ketino laikraštį lietuvių kalba leisti. Laikraščio tikslas būtų buvęs vadinamąjį Šiaurės vakarų kraštą suartinti su Rusija ir taip pat įdiegti ištikimybę carui, pagarbą valdžiai bei ugdyti šios giminės atskirumą nuo lenkų.

Tam tikslui, pagal Vilniaus generalgubernatoriaus 1862 m. birželio 22 d. prašymą, Vilniaus mokymo apygardai buvo paskirta 6.000 rublių kasmet dukart per mėnesį leisti laikraštį ir žemaičių (t. y. lietuvių) kalba net ir laikraščio vardas jau buvo parinktas *Liaudies draugas* (Drug Naroda).[3]

Rusijos švietimo ministerija, kap jau sakyta, gimtąją kalbą laikė tik priemone rusų kalbai išmokti. Rusifikatoriai galvojo, kad lietuviams yra reikalingos tik trijų rūšių knygos: maldaknygės, elementoriai ir kalendoriai. Jeigu šių sričių knygų nebus spausdinama lotyniškomis raidėmis, tai Lietuvos žmonės imsią skaityti knygas rusų raidėmis. Caro aukštieji pareigūnai pasitikėjo, kad lietuviškos knygos, spausdinamos Mažojoje Lietuvoje gotiškomis raidėmis, negalės konkuruoti su lietuviškomis knygomis, spausdinamomis rusų raidėmis. Mat, gotiškomis raidėmis tuo metu Lietuvoje mažai kas mokėjo skaityti ir rašyti, nes jos buvo vartojamos tik Mažojoje Lietuvoje, o Didžiojoje Lietuvoje — tik protestantų bei evangelikų religiniuose leidiniuose, maldaknygėse ir pan. Vadinasi, caro valdžia tikėjo raidėmis laimėti lietuvius rusų tautai.

Dar 1860 m. rusų slavistas A. Hilferding buvo rašęs Lenkijos karalystės valstybės sekretoriui senatoriui Miliutinui, siūlydamas lietuviškam raštui vartoti rusų raides („graždanką"). Rusų rai-

džių įvedimas į lietuvių raštą patiko Miliutinui, ir jis 1864 m. balandžio mėn. pasiūlė Muravjovui šią priemonę pavartoti Lietuvoje, pabrėždamas savo laiške, kad rusų raidės pabaigs tai, kas rusų kardo pradėta.[4] Todėl ir tariama, kad teorijos lietuviškus žodžius rašyti rusiškomis raidėmis sumanytojas ir grindėjas buvo prof. Hilferding, slavų tautų praeities ir jų raštų tyrinėtojas.

Siūlomoji priemonė labai patiko Muravjovui ir jis, drauge su Kornilovu nieko nelaukdamas, ėmė ją vykdyti. Taigi praktiški pirmieji lietuvių spaudos draudimo žingsniai buvo padaryti Muravjovo ir Kornilovo, uždraudusių lietuviškas knygas spausdinti lotyniškomis raidėmis.

Šia linkme pirmąjį paliepimą padarė generalgubernatorius Muravjov, kai jis 1864 m. balandžio mėn. cenzūros komitetui žodžiu įsakė neleisti spausdinti lietuviškų knygų lotynų — lenkų abėcėle. Paskui nuvažiavęs į Petrapilį, Muravjov įteikė carui savo politinės veiklos programą Lietuvoje. Nors Muravjov ir nesipriešino, kad pradžios mokyklose būtų mokoma „žemaičių" kalbos, tačiau teigė, kad vadovėliai turi būti vartojami tik rusų raidėmis. Jis pradžioje siūlė, kad elementoriai ir maldų knygos būtų spausdinamos tik rusų raidėmis, tačiau dėl kitos literatūros lietuvių kalba tada dar nieko nepažymėjo.[5]

Šį Muravjovo pasiūlymą svarstė tuo metu Petrapilyje veikęs (tuoj po 1863 m. sukilimo numalšinimo sudarytas iš aukštųjų caro dignitorių) vadinamasis Šiaurės vakarų krašto komitetas, kurio posėdyje dalyvavo ir pats Muravjov. Vakarų krašto komitetas Muravjovo siūlomas rusinimo priemones pripažino naudingomis ir vykdytinomis, tuo reikalu priėmė atitinkamą nutarimą, kurį caras patvirtino. Tuo Vakarų krašto komiteto 1864 m. gegužės 19 d. nutarimu Lietuva buvo oficialiai pripažinta esanti nuo senų senovės rusiškas ir pravoslaviškas kraštas.

Nuo to laiko buvo pradėta „nauja epocha", t.y. nauja rusinimo politika, smarkiausias politinis ir tautinis lietuvių persekiojimas: spauda uždraudžiama, katalikų religija persekiojama, prievarta skleidžiama pravoslavija, vykdoma kolonizacija, vartojamos žiauriausios priemonės, galiojančios karo stoviui esant, ir daugumas jų veikė ligi 1905 m. revoliucijos, o kai kurios net ligi Pirmojo pasaulinio karo.[6]

Pradžioje Muravjov tik žodžiu įsakė Vilniaus cenzūros komitetui lietuviškus elementorius leisti spausdinti tik rusiško-

mis raidėmis, bet grįžęs iš Petrapilio 1864 m. birželio mėn. 5 d. jau įsakė ir raštu. Jis pridėjo ir *Abėcėlę*, išspausdintą „graždanka", kuria cenzūros komitetas turėjo vadovautis, kaip pavyzdžiu, ir toliau jau iš viso neleisti lietuviškų elementorių spausdinti lotyniškomis raidėmis. Nepaisant to įsakymo, spaustuvės tuo metu vis dar spausdino knygų ir kitokių naujų leidinių lotynišku raidynu, taip pat kartojo ir senesnių leidinių perspausdinimą. Dėl tos priežasties 1866 m. liepos 23 d. generalgubernatorius K. Kaufmann išleido antrąjį papildomą įsakymą gubernatoriams, kad spaustuvės nelaikytų lotyniškų spaudmenų, sunaikintų lotyniškų raidžių liedinimo formas ir paimtų iš spaustuvių savininkų pasižadėjimus vartoti tik rusų raides. Šio įsakymo vykdymą prižiūrėti buvo pavesta Vilniaus švietimo apygardos globėjo padėjėjui N. Novikovui.[7]

Muravjovo įsakymą spausdinti lietuviškas maldaknyges ir elementorius tik rusų raidėmis vėlesnieji Vilniaus generalgubernatoriai išplėtė ir visoms kitoms lietuviškoms knygoms.

Po Muravjovo paskirtasis generalgubernatorius K. Kaufmann, remdamasis karo būvio įstatymu, kuris generalgubernatoriui suteikdavo teisę skelbti įvairius draudimus, turinčius įstatymo galią, 1865 m. rugsėjo 6 d. išleido tokį įsakymą: „...Visa tatai turėdamas galvoje, aš randu reikalinga: 1. galutinai įsakyti Vilniaus cenzūros komitetui, kad mano pirmatako žodinį paliepimą, *visuomet* (originale pabraukta) ir be išsisukinėjimų vykdytų, 2. pavesti Vilniaus mokymo apygardai, kad pasirūpintų išspausdinti kiek galima daugiau liaudžiai knygų ir vadovėlių, rašytų lietuviškai ir žemaitiškai, bet rusų raidėmis." Šį įsakymą jis taip pat taikė visoms spaustuvėms, litografijų laikytojams ir knygų pirkliams, o uždraustuosius leidinius įsakė konfiskuoti ir apie nusikaltimus pranešinėti generalgubatoriui.

Kaufmanno įsakymą paskelbus, 1865 - 1866 m. vien Vilniaus spaustuvių ir knygynų sandėliuose buvo konfiskuota daugiau kaip 100.000 knygų, daugiausia Zavadzkių spaustuvėje ir knygyne. Vien pas Zavadzkius konfiskuotų knygų tarpe buvo apie 6.000 lietuviškų elementorių, daugiau kaip 18.000 *Seno aukso altoriaus* maldaknygių (kunigų T. Juzumo ir J. Račkausko parengtų), apie 6.000 vyskupo Valančiaus giesmynų *Kantyczkas arba kninga giesmiu* ir daugybė kitokių knygų. Nemaža knygų buvo konfiskuota dar ir A. Kirkoro ir A. Syrkino spaus-

tuvėse, nors jie spausdindavo lietuviškų leidinių žymiai mažiau, negu Zavadzkių spaustuvė. Dėl tų konfiskuotų knygų spaustuvininkas Zavadzkis rašė skundus ir reikalavo, kad konfiskuotos knygos jam būtų sugrąžintos arba už jas būtų atlyginta.

Nuo 1891 m. iki 1902 m. įvairiais būdais buvo konfiskuota ir muitinėse sulaikyta apie 200.000 lietuviškų knygų. Policija ir žandarmerija iš knygnešių atimtas knygas protokoluose pažymėdavo ne egzempliorių skaičiumi, bet pūdais. (Pūdas = 40 rusiškų svarų, arba 16,381 kg.) Sulaikytų ar konfiskuotų knygų skaičius parodo 26 lentelė.

26 LENTELĖ

MUITINĖSE SULAIKYTŲ KNYGŲ SKAIČIUS

Metai	*Egzempliorių skaičius*
1891 - 1893	37.718
1894 - 1896	40.335
1897 - 1899	39.024
1900 - 1902	56.182
Iš viso	173.259 [8]

Šie skaičiai rodo, kad tada knygos Lietuvoje buvo perkamos ir skaitomos.

Petrapilyje esanti vyriausioji spaudos valdyba dar sudarė ir 1869 m. balandžio 10 d. išleido specialias taisykles, ko cenzūros skyriai neturėtų leisti spausdinti, būtent: 1. nieko priešiško Pravoslavų bažnyčiai, 2. šventųjų sąrašuose neturi būti pravoslavų religijos persekiotojų, 3. pravoslavų religiją, nei tiesiogiu, nei netiesiogiu būdu negalima vadinti atskalūniška, 4. kai kalbama apie katalikybės priešus, tai jie turi būti nurodomi, nes priešingu atveju tokiais priešais yra laikomi pravoslavų dvasininkai ir vyriausybė, 5. neleisti spausdinti maldų už nukentėjusius, o giesmes spausdinti tik religinio turinio, bet ne politinio pobūdžio.[9]

Tuo metu Vilniaus generalgubernatoriui buvo pavaldžios ne tik Vilniaus, Kauno, Gardino, bet ir Vitebsko, Minsko ir Mogiliavo gubernijos. Kadangi latgaliečiams, kaip katalikams, taip pat buvo pritaikytas spaudos draudimas, tai Kaufmann apie šias išleisťąsias taisykles įspėjo ir visus Pabaltijo gubernato-

rius, taip pat pranešė Varšuvos generalgubernatoriui, kad jo draudimas nevartoti lotyniškų raidžių ir kiti spaudos varžymai turi būti taikomi ir Suvalkų gubernijoje. Kartu jis uždraudė lotyniškomis raidėmis spaudinius įvežti, pardavinėti ar platinti.

1865 m. rugpiūčio 26 d. generalgubernatorius Kaufmann Vilniuje sudarė komisiją lenkiškoms ir lietuviškoms knygoms peržiūrėti. Pradžioje šiai komisijai pirmininkavo generolas Cylov, o vėliau gen. P. Stolypin. Kaufmanno sudarytoji komisija išreiškė savo nuomonę, kad dėl lietuvių spaudos uždraudimo nenukentės nei mokslas, nei visuomenės reikalai, nei Romos katalikų dogmos, pabrėžiant, kad visa žemaičių literatūra, ypač per paskutiniuosius 30 metų, tarnavo tik revoliucinei propagandai, kurios vadas buvo vyskupas Valančius.[10]

Be Vilniaus, Kauno, Kėdainių, Suvalkų, lietuviškos knygos prieš spaudos suvaržymą buvo spausdinamos dar Petrapilyje, Jelgavoje, Daugpilyje ir kitur. Jos taip pat galėjo būti spausdinamos ir kituose Rusijos miestuose, kur Vilniaus generalgubernatoriaus įsakymai neturėjo galios. Pamatęs šią spragą, kad lietuviškos knygos dar gali būti Rusijoje spausdinamos, Kaufmann kreipėsi į vidaus reikalų ministrą P. Valujevą, kad jis lietuvių spaudos draudimą išplėstų visai Rusijai. Valujev atsižvelgė į tai ir 1865 m. rugsėjo 23 d. slaptu bendraraščiu visos Rusijos gubernatoriams pakartojo visus generalgubernatoriaus Kaufmanno įsakymus dėl spaudos draudimo ir įsakmiai uždraudė bet kur Rusijoje spausdinti lotynų — lenkų abėcėle lietuviškus spaudinius.

Betgi vidaus reikalų ministro aplinkraštis tepalietė tik jo žinioje esančias įstaigas, kaip gubernatorių, policijos, cenzūros įstaigas bei spaustuvių savininkus. Tačiau Rusijoje buvo įstaigų ir institucijų, kurios nepriklausė vidaus reikalų ministerijai, todėl vidaus reikalų ministras pasirūpino išgauti iš caro įsakymą, kad visos valdžios įstaigos lietuviškus tekstus tespausdintų tik rusų raidėmis. 1866 m. sausio 30 d. Lenkijos karalystės valstybės sekretorius N. Miliutin taip pat žodžiu išgavo iš caro įsakymą, draudžiantį lietuviškus spaudinius lotynų raidėmis, ir jis tą įsakymą perdavė švietimo ministrui Golovinui.[11]

Ligi spaudos uždraudimo lietuvių spaudos centras buvo Vilniuje. Caro administracija nustatė, kad 1854 - 1865 m. Vilniaus spaustuvėse buvo išspausdinta 171 spaudinys lietuvių kal-

ba: 105 įvairių pavadinimų leidinius išspausdino vien tik Zavadzkių spaustuvė. Jau tada lietuviškos knygos paklausa buvusi gan didelė: L. Ivinskio kalendorių buvo spausdinama ligi 8.000 egzempliorių. Maldaknygių spausdindavo kai kurių 10.000, kai kurių — 20.000 ir net 30.000 egzempliorių.[12]

Reikia pažymėti, kad prieš pat 1863 m. sukilimą, Akelaitis, remiamas kai kurių Lietuvos dvarininkų (V. Radvilo, F. Karpio, Bystramo, A. Pšeciševskio, Šemėtos) per penkis mėnesius Vilniuje išspausdino penkias knygutes lietuvių kalba, iš viso 26.000 egzempliorių. Šitoks knygučių tiražas anuo metu laikytinas labai dideliu.[13]

Iš pat pradžių Lietuvoje dėl įvedimo rusų abėcėlės į lietuvių raštą nebuvo aiškaus ir priešiško nusistatymo. Todėl vienas kitas inteligentas lietuvis, kaip L. Ivinskis, T. Žilinskis, net buvo pradėję talkinti parengti lietuviškų knygų rusiškomis raidėmis. Trumpą laiką Ivinskis drauge su J. Krečinskiu (surusėjusiu totorium) ir pravoslavų šventiku A. Petkevičium Vilniaus mokslo apygardai rengė lietuvių kalba spaudinius rusų raidėmis.

Lietuvos visuomenė jau ir anksčiau buvo nepatenkinta rusų administracijos vykdomu katalikų religijos persekiojimu, bažnyčių, vienuolynų uždarinėjimu, kunigų kalinimu ir trėmimu. Rusų abėcėlės įvedimą palaikė dar viena persekiojimo priemone, nukreipta prieš katalikus lietuvius, todėl pasaulietinio ar religinio turinio išspausdintų knygų, rusų raidėmis, nepriėmė, laikė tokias knygas žalingomis religijai ir priešinosi jų platinimui. Kaimo žmonės, mokantys skaityti lietuviškai, negalėjo paskaityti graždanka spausdintų knygelių. Antra vertus, lietuviai dėl savo rašto tradicijų laikė save ne žemesnio kultūrinio lygio už rusus, kad jiems pritiktų priimti jų raštą.[14]

Lietuvos šviesuomenė greitai susiorientavo, kad caro valdžiai ne raidžių reikalas rūpėjo, bet užslėptas tikslas — pripratinti gimtosios kalbos raštus skaityti rusų raidėmis, paskui išmokti rusų kalbą ir palinkti į rusų pusę. Tatai ir buvo vienas iš būdų, vykdant Rusijos politiką, asimiliuoti atskiras tautas, naikinant jų skirtingumus, gožiant tautos gimtąją kalbą.

Į kovą dėl lietuviškų knygų netrukus įsitraukė ir pats vyskupas Valančius, nors pradžioje rusiškų raidžių jis nebuvo pasmerkęs. Bet po poros metų, kai jo vertimas *Išguldymas Evangelijų*, be jo žinios buvo rusiškais spaudmenimis išspaus-

dintas, vyskupas Valančius uždraudė jį platinti ir tą „graždankos“ leidinį sukrovė Kauno katedros pastogėje.

Netrukus 1867 m. vyskupas Valančius pirmasis mėgino gauti iš Vilniaus generalgubernatoriaus E. Baranovo leidimą lotyniškomis raidėmis išspausdinti maldaknygę *Senąjį aukso altorių* arba *Naująjį altorių*. Valančius savo prašymą argumentavo tuo, kad senesnieji žmonės nemoka „graždankos“ abėcėlės ir negali melstis iš tokiomis raidėmis spausdintų maldaknygių. Generalgubernatorius šį Valančiaus prašymą persiuntė Kauno gubernatoriui, kuris betgi prašymo nepatenkino.

Tada Valančius stojo griežton opozicijon ir parašė religinio ir politinio turinio kelias brošiūras — *Brolej Katalikaj, Gromata apskrita, Wargai Bažnyczes Kataliku, Isz Tamsybes wed tiktai kelis Teysybes* ir kt. Šios Valančiaus brošiūros buvo ne tik religinio, bet ir politinio turinio: jose buvo raginama kovoti dėl savo tikybos, ginti bažnyčias, kunigus, kurstoma neleisti vaikų į valdžios mokyklas, neimti į rankas rusų rašmenimis spausdintų knygų, neskaityti Vilniuje spausdintų kalendorių, nors ir būtų vyskupo aprobata, „nes juose pilna dajktų prieš wierą“, buvo raginama deginti jas, nes jos „pagadintos dajktusi wieras“.[15]

Lietuvių spaudą lotynų raidėmis uždraudus, Vilniaus mokymo apygarda tuoj išspausdino keletą vadovėlių lietuvių kalba, bet rusų raidėmis, stengėsi juos platinti ir skatino vartoti mokyklose. Tačiau be pasisekimo. Pvz., Kauno aps. per ketverius - penkerius metus keturiolikoje mokyklų tokių vadovėlių teišplatino tik 154 egzempliorius. Vidutiniškai viena mokykla per metus jų parduodavo 2-3 egzempliorius. Dažnai mokytojai, norėdami įsiteikti savo vyresnybei, patys sumokėdavo už tokią knygą ir įtraukdavo į parduotų knygų apyskaitą.[16]

„Graždanka“ išspausdintų lietuviškų knygų nesėkmę dar ryškiau parodė tuometinis Kauno pradžios mokyklų direktorius Saveljev. 1869 m. oficialiame savo rašte jis pranešė Vilniaus mokymo apygardos globėjui, kad gautųjų „graždanka“ išspausdintų abėcėlių negalima išplatinti ne tik ūkininkams, bet ir mokiniams mokyklose. Niekas jų neperka, todėl nesą prasmės jas siųsti į mokyklas ar į knygų sandėlius, nes jos sandėliuose guli be jokios naudos. Į tą raštą Kauno pradžios mokyklų direktorius gavo iš Vilniaus mokymo apygardos globėjo padėjėjo Šulgino atsakymą, patariantį „graždanka“ išspausdin-

tas knygas keisti į lietuviškas, duodant už vieną dvi arba pardavinėjant jas puse kainos! Tokiu būdu iškeistąsias lietuviškas knygas jis įsakė siųsti į Vilniaus mokymo apygardą, kur jos bus naikinamos. Be šių priemonių, mokymo apygardos vadovybė dar siūlė supirkinėti iš žmonių lietuviškas knygas lotynų raidėmis. Taip pat patarė teirautis pas ūkininkus, kur jie gauna knygų lotynų abėcėle.

Ilgainiui Kauno gubernijoje prie pradžios mokyklų buvo įsteigta apie 100 sandėlių „graždanka" spausdintoms lietuviškoms knygoms pardavinėti. Bet spaudą atgavus, 1907 - 1908 m. tie visi knygų sandėliai buvo likviduoti.

2. *Slaptoji spauda, knygnešiai ir slaptosios spaudos platinimo organizacijos*

Prieš spaudos draudimą iš Mažosios Lietuvos kontrabandininkai gabendavo į Lietuvą įvairias prekes. Spaudą uždraudus, atsirado nauja prekė — knygos. 1865 ir 1866 m. Mažojoje Lietuvoje buvo išspausdintos pirmosios kontrafakcinės maldų knygos. Kaip paprastai kontrafakcinėse knygose, taip ir šiose maldaknygėse nieko naujo nebuvo įdėta, bet viskas tik pakartota — spaustuvė, aprobata, cenzūros leidimas ir spausdinimo metai. Tokių maldaknygių reikalavo patys kontrabandininkai, kad be jokio įtarimo jas galėtų pardavinėti, kaip seniai išspausdintas, o žmonės jas mielai pirkdavo. Vėliau, kai buvo pastebėta, kad per kratas senos spausdinimo datos maldaknygių, kaip cenzūros leistų, policija neatiminėja, tada jau sąmoningai pradėta kontrafakcines knygas spausdinti.

Apie lietuvių kontrafakcinius spaudinius spaudos draudimo metu žinių pateko ir į užsienio spaudą. Prancūzijoje leidžiamame žurnale *Le droit d'auteur* (Autoriaus teisė) 1895 m. 10 nr. straipsnyje *Contrefaçons en langue lituanienne* A. Pilenco rašė, kad lietuviai, norėdami caro policiją apgauti, kartais žymėdavo ne tikruosius leidimo metus, bet metus prieš lietuvių spaudos uždraudimą. Pavyzdžiu, jis nurodo, kad knygelė *Kaip nuspakajiti Sumene* buvo žymima cenzūros leista 1850 m., bet iš tikrųjų ši knygelė buvo išspausdinta 1890 m. Arba vyskupo M. Valančiaus *Palangos Juzė* buvo parašyta 1869 m., o išspausdinimo metai pažymėti 1863 m. Autorystės

teisių draudžiamoje lietuvių spaudoje nebuvo įmanoma respektuoti, nes knygos daugiausia buvo spausdinamos ne pasipelnymo tikslu.

Kontrabandininkai su kitomis prekėmis mielai pradėjo gabenti lietuviškas knygas iš Mažosios Lietuvos per sieną į Lietuvą, nes ir šioji kontrabanda jiems apsimokėjo, o knygnešiai jau jas išplatindavo Lietuvoje. Kiek vėliau jau patys knygnešiai ėjo per sieną į Vokietiją, pirkdavo ten lietuviškas knygas, persinešdavo jas per sieną ir savo apylinkėse platindavo.

Į Mažąją Lietuvą būdavo siunčiama visa užsieniuose spausdinama lietuviška spauda (iš JAV, Anglijos ir kt.), o iš ten, kaip tuo metu paprastai sakydavo — iš Prūsų — lietuvių draudžiamoji spauda knygnešiams ir kontrabandininkams būdavo lengviausia gabenti Lietuvon.

Buvo susidaręs ištisas knygnešių tinklas, sugebėjęs sunkiausiomis sąlygomis aprūpinti Lietuvos gyventojus draudžiamąja literatūra. Svetimieji buvo įsitikinę, kad lietuviai Vokietijos pasienyje turėjo pavyzdingiausiai sutvarkytus draudžiamosios literatūros centrus.[17] Spaudos draudimo metu leidžiamus lietuviškus laikraščius Mažojoje Lietuvoje spausdino nedidelio formato ir nedaugelio puslapių, kad juos būtų galima lengvai sudėti į voką. O kontrabandiniu būdu atgabentus laikraščius Lietuvoje dažnai sudėdavo į komercinių firmų vokus ir toliau juos siuntinėdavo paštu. Tokio platinimo uolių talkininkų buvo nemaža, o pavyzdžiu galima paminėti Rusijos senato tarnautoją A. Dubinskį, kuris gavęs laikraščių kontrabandą per Suomiją, sudėdavo juos į senato vokus su senato antspaudu ir išsiuntinėdavo adresatams.[18] Lietuvių studentų slaptosios draugijos Rusijos universitetuose draudžiamąją spaudą gaudavo per universitetų bibliotekų patikimus tarnautojus, o kartais ir per profesorius.

Lietuvių knygnešių tinklas buvo taip gerai suorganizuotas, jog net Rusijos socialistinės partijos, norėdamos įvežti iš užsienio nelegalią literatūrą rusų kalba, prašydavo knygnešių talkos. Todėl ir socialistinė rusų spauda iš užsienio daugiausia per Kretingą ir Jurbarką patekdavo į Lietuvą, o paskui iš knygų platinimo centrų jau buvo siuntinėjama į Rusiją.

Be knygų lotynų abėcėle Lietuvoje dar buvo šiek tiek spausdinama evangelikų knygų ir gotiškomis raidėmis, kurios taip pat buvo uždraustos. Todėl spaudą uždraudus, nemaža leidinių gotiškomis raidėmis irgi buvo įvežama. Muitinės ir cenzūra su-

sirūpino, ką su jomis daryti. Tada Vilniaus cenzorius užsienio spaudiniams kreipėsi į Vyriausiąją spaudos valdybą Petrapilyje ir prašė išaiškinti, ar gotiškomis raidėmis lietuviškos knygos yra draudžiamos, ar tik bendra tvarka cenzūruojamos. Gavusi atitinkamų instrukcijų iš Petrapilio 1873 m. sausio 27 d. Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarija paskelbė draudimą spausdinti ir įvežti bei platinti lietuviškas knygas ir gotiškomis raidėmis, vėl pabrėždama, kad lietuviškas knygas galima spausdinti tik rusiškomis raidėmis.[19]

1864 - 1904 metų laiko tarpe caro vyriausybė lietuviškų knygų „graždanka" drauge su valdžios įsakymais buvo išspausdinusi tik apie 60 pavadinimų arba tik truputį daugiau, kaip vieną procentą visų lietuviškų knygų, išspausdintų kitur spaudos draudimo metu.

XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje knygų leidyba visose tautose smarkiai pakilo, taigi ir lietuviai normaliomis sąlygomis (be spaudos draudimo ir be kitų varžymų) būtų žymiai daugiau knygų išspausdinę.

Vc. Biržiškos prileidimu, dėl spaudos draudimo lietuviškų knygų produkcija per 40 metų galėjo sumažėti net ligi 3500 knygų pavadinimų.[20] Šią Vc. Biržiškos prielaidą reikia laikyti teisinga, nes jei ir spaudos draudimo metu išleidžiamų knygų skaičius nuolat augo, tai normaliomis sąlygomis žmonių apšvietai kylant ir spaudos priemonėm tobulėjant, neabejotinai knygų skaičius kasmet vis būtų didėjęs. Spaudos draudimas ne tik sulėtino lietuviškos literatūros augimą, ypač pasaulietinės, bet dėl knygų stokos sulėtėjo ir tautinis sąmonėjimas, ir krašto kultūrinis kilimas. To meto draudžiamojoje spaudoje knygų ir straipsnių autoriai tausojo vietą laikraštyje ar žurnale, tenkinosi trumpais straipsneliais, o stambesnę knygą pakeitė brošiūromis, įvairių mokslo šakų populiarizacija, kurias buvo patogiau platinti ir pirkėjui nebrangu įsigyti.

Spaudos draudimo metu knygos nebuvo prekė dabartine žodžio prasme, nes jos buvo rašomos ir parengiamos ne vien komerciniais sumetimais, bet daugiau idėjiniais ir knygas ar laikraščius tada spausdino visuomeninės organizacijos arba atskiri asmenys ne pelno tikslu, pvz., P. Vileišis, kun. M. Sidaravičius, kun. S. Gimžauskas ir kt.

Pirmasis draudžiamųjų knygų spausdinimo ir platinimo organizatorius buvo vyskupas Valančius. Į tokių knygų platinimo

organizaciją įsijungė daug kunigų, bet toji organizacija 1869 m. buvo policijos susekta, o jos nariai Vilniaus generalgubernatoriaus Potapovo buvo nubausti ir ištremti iš Lietuvos. Kunigą A. Brundzą Prūsijos policija išdavė rusams ir jis drauge su kunigais Pr. Stropu ir M. Kaziliausku buvo ištremtas į Archangelsko gub. Kun. V. Norvaiša, bajoras S. Kulakauskas ir valstietis S. Račiukaitis buvo ištremti į Tomsko gub., kun. Pr. Butkevičius — į Tobolsko gub., o kun. K. Eitutavičius — į Viatkos gub. Pirmoji knygnešė moteris, nukentėjusi už religinio turinio knygų platinimą, buvo Karolina Laniauskaitė, suimta pirmą kartą 1869 m., o antrą kartą ją suėmus 1871 m. — ištremta į Oloneco guberniją.

Tauragės liuterių evangelikų bažnyčios klebonas J. Pipiras taip pat platino lietuviškas knygas lotynų ir gotiškomis raidėmis, todėl rusų policija, jį suėmusi, kaip Vokietijos pilietį ištrėmė į Vokietiją. Bet jau J. Pipiro įpėdinis kun. M. Keturakaitis 1894 m. taip pat patrauktas atsakomybėn už knygų platinimą, rusų administracijos organų buvo ištremtas į Kaukazą.[21]

Užnemunėje žymus knygų platinimo organizatorius buvo kun. M. Sidaravičius, sudaręs nemažą talkininkų būrį draudžiamoms knygoms įvežti ir platinti. Taip pat Jurbarko klebonas K. Marcinkevičius globojo knygnešius ir slaptąją spaudą, talkindamas ją platinti.

Mažojoje Lietuvoje pradžioje buvo spausdinamos tik religinio turinio knygos, bet netrukus atsirado ir pasaulietiškų knygų bei laikraščių, todėl knygnešiams reikėjo ir šią literatūrą išplatinti. Tam tikslui kaimuose pradėta steigti jaunimo kuopeles knygoms ir laikraščiams platinti. Į XIX a. pabaigą tokių kuopelių gerokai padaugėjo. Kai kurių tokių jaunimo organizacijų vardai yra išlikę, kaip antai: *Akstinas, Artojų draugystė, Aušrinė, Daukanto manta, Lizdas, Sietynas, Kapso draugystė, Spindulys, Svirplys, Žiburėlis* ir t.t., bet daugelio jų vardai ar pavadinimai išnyko iš žmonių atminties nepalikę savo buvimo pėdsakų. Šios organizacijos — kuopelės ne tik platino draudžiamąją spaudą, bet rinko lėšas ir rėmė knygų spausdinimą.

Vadinamasis knygnešių karalius Jurgis Bielinis ir pats platino draudžiamąsias knygas, ir jomis aprūpindavo kitus knygnešius arba knygų platintojus. Bielinis su keliais kitais knygnešiais — K. Ūdra, A. Bružu, A. Laduku, J. Neteckiu — bu-

vo įsteigę Garšvių kaime bendrovę, komerciniu pagrindu sudarytą, knygoms užpirkti ir joms platinti. Šios bendrovės knygų platintojų tinklas veikė ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijos miestuose. Jie rinkdavo ir laikraščiams prenumeratą, o laikraščius dažnai net paštu siuntinėdavo. Garšvių kaimo knygų platinimo bendrovė apie dešimtį metų išliko carinės policijos nesusekta. Bet jau 1895 - 1896 m. daug Garšvių organizacijos dalyvių buvo policijos suimti ir ištremti, tačiau vyriausiajam knygnešiui Bieliniui ir šį kartą pavyko išsprukti iš policijos nagų.

Dar viena didelė slaptų knygų platinimo organizacija veikė Marijampolės apylinkėse. Ši organizacija spaudos draudimo istorijoje žinoma *Sietyno* vardu, steigė kaimo bibliotekėles, šelpė spaudą ir platino draudžiamuosius raštus, kol į Marijampolės apskritį buvo atkeltas uolus draudžiamųjų knygų persekiotojas, žandarų rotmistras A. Vonsiackij, kuris 1897 m. sudarė *Sietyno* bylą. Šioje byloje buvo pakaltinti 34 asmenys, iš kurių 29 buvo nubausti ne teismo, bet administraciniu būdu įvairiomis bausmėmis ir 1900 m. ištremti į įvairias Rusijos gubernijas arba į Sibirą.[22] „Sietyno" byla yra smulkiau aprašyta Draugijų skyriuje.

Antroji didesnė nubaustų dalyvių skaičiumi byla buvo vadinamoji dr. L. Vaineikio byla Palangoje. Tas pats žandarų rotmistras Vonsiackij, atkeltas į Liepoją, 1900 m. sudarė ir čia didelę bylą už priešvalstybinę veiklą bei draudžiamosios literatūros platinimą. Šią bylą svarstė ne teismas, bet vidaus reikalų ministerijos ypatingasis skyrius ir iš 54 pakaltintųjų už akių nubaudė tik 28 asmenis, kitiems įskaitė į bausmę kalėjime jau sėdėtą laiką ir paleido. Dalis pakaltintųjų nepateko į policijos rankas, išsislapstė ar pabėgo į užsienį.[23]

Tačiau ir tokios bylos nesulaikė slapto knygnešių darbo ir slaptos lietuviškos spaudos platinimo. Matyt, dėl tokių bylų 1900 m. rusų teisininkų žurnale *Pravo* (Teisė) 26 nr. pats redaktorius šiaulietis M. Hanfmanas išspausdino straipsnį M. Ipolitovo slapyvardžiu, kuriame jis teigė, kad Lietuvoje nėra kaimo, kuriame nebūtų tokių „nusikaltėlių", kurie neskaitytų ir neplatintų lietuviškos draudžiamosios spaudos.

Pradžioje carinė policija bei muitinės tenkindavosi tik atimdamos gabenamąsias knygas, dažnai ir dideliais kiekiais. Pvz., 1872 m. vykdant kratą Tauragėje pas J. Baldauskienę buvo atimta 1.006 knygos arba 1896 m. birželio mėn. 24 d. Vil-

kaviškio stotyje buvo sulaikytas asmuo, vežęs 3 pūdus draudžiamos literatūros, tačiau jis laimingai iš policijos rankų paspruko, nes tada dar nebuvo įstatymo, kaip knygnešius bausti.[24]

Knygų kontrabandai sekti ir knygas konfiskuoti nuo 1889 m. carinei policijai atėjo į talką žandarmerija, kuriai itin parūpo sekti politinio turinio knygos. Jei pradžioje atimtųjų knygų net nerūšiuodavo pagal turinį į skyrius, tebuvo tik bendras draudžiamųjų knygų skyrius, tai ilgainiui draudžiamosios knygos sudarė vieną kategoriją, o antivyriausybinės knygos — kitą. Išskyrus visą socialdemokratų spaudą, kuri ištisai buvo laikoma antivyriausybine, kitų gi lietuviškų laikraščių *Varpo, Tėvynės sargo* ar *Ūkininko*, tik kai kurie numeriai buvo priskiriami prie antivyriausybinių raštų. Net vyskupo A. Baranausko *Paskutinis pamokslas wiena žemajcziu kuniga prieš smerti* buvo palaikytas priešvyriausybine literatūra, o kun. Pakalniškio satyrinis veikalas *Obrusiteliai* (Rusintojai) nebuvo į tokių pavojingų raštų sąrašą įtrauktas.[25] Konfiskuotas knygas rūšiuodavo rusų valdininkai, lietuvių kalbos nemokantieji, todėl dažnai jų surūšiavimas būdavo atsitiktinio pobūdžio.[26]

Antivyriausybinių knygų platintojus ir laikytojus bausdavo smarkesnėmis bausmėmis. Jeigu pradžioje dažnai pakakdavo vien piniginės baudos, tai žandarmerijai pradėjus kovą su slaptų knygų gabenimu ir platinimu, knygnešius pradėjo tremti ne tik į Rusijos vidaus gubernijas, bet ir į Sibirą. Be to, Rusija šiuo reikalu turėjo susitarimą su Prūsijos valdžia, todėl ir Prūsijos policija dažnai pranešdavo rusų policijai apie Prūsijoje naujai išspausdintas knygas, o kartais net išduodavo ir Prūsijoje nuo caro valdžios besislapstančius asmenis.

Vien Vilniaus teismo apygardoje 1890 - 1897 m. laikotarpyje teko spręsti bylas dėl 88.948 konfiskuotų knygų, iš kurių 7.161 knyga buvo palaikyta antivyriausybinio turinio leidiniu.

Vėliau, kovą su slaptąja spauda ir knygnešiais griežtinant, 1892 m. vasario 22 d. Vilniaus generalgubernatorius generolas Kachanov aplinkraščiu jam pavaldiems gubernatoriams bei žandarmerijos viršininkams įsakė, kad būtų sekami ir visi asmenys, turintys leidimus knygas pardavinėti, nes jie prie bažnyčių pardavinėja draudžiamus kalendorius, kurių straipsniuose niekinamas bei peikiamas pravoslavų tikėjimas ir priemonės, kurių griebiasi rusų valdžia kraštui rusinti.

XIX a. pabaigoje atsirado dar viena kovos priemonių savajai spaudai susigrąžinti, būtent, atsišaukimų platinimas, kad gyventojai būtų dar daugiau nuteikiami prieš caro valdžios priespaudą.

1897 m. dr. V. Kudirka parašė atsišaukimą, *Broliai lietuviai,* 1899 m. — dr. K. Grinius — *Broliai seserys nepasiduokite maskoliams,* 1901 m. dr. J. Bagdonas ir J. Vileišis — *Tėvynė pagalbos šaukia,* 1898 m. dr. K. Grinius — *Lietuviai ir lietuvaitės* ir 1900 m. — *Kas turi ausis, teklauso.* Tie atsišaukimai buvo įvairiausiais būdais platinami, bet dažniausiai juos lipdydavo viešose vietose, ant sienų ar telegrafo stulpų arba išmėtydavo didesniuose žmonių susibūrimuose, atlaiduose, turgaus aikštėse ir pn.

Jau buvo minėta, kad lietuviškų knygų rusiškomis raidėmis buvo išspausdinta labai nedaug, todėl ir rusas prof. V. Lamanskij drįso tvirtinti, kad policija jokiai tautai nėra sukūrusi literatūros. Iš viso rusų spaudoje vis dažniau ir dažniau vienas po kito pasirodydavo straipsnių, pritariančių spaudos draudimo panaikinimui. Todėl įžvalgesni rusų valdžios atstovai ir kai kurie aukštesni pareigūnai laikė spaudos draudimą neprasmingu dalyku ir 1896 m. pats Varšuvos generalgubernatorius Imeretinskij pasisakė, kad jau laikas atšaukti lietuvių spaudos draudimą lotynų raidėmis. Betgi ir jis baiminosi, kad nesusidarytų nuomonė, jog lietuviai, kovodami dėl savo teisių, privertė caro valdžią padaryti nuolaidų. Tačiau iš tikrųjų visi jau pamatė, kad nepaisant įvairiausių priespaudos priemonių, rusų valdžia nepajėgia draudžiamosios spaudos platinimą sulaikyti.

Patys lietuviai visą laiką ieškojo būdų paveikti viešąją rusų visuomenės nuomonę, kad spaudos draudimas būtų panaikintas, bet taip pat visą laiką nesiliovė spausdinti užsieniuose lietuviškas knygas ir laikraščius bei juos gabenti Lietuvon.

Tad per visą spaudos draudimo metą užsieniuose buvo išspausdinta 1.352 įvairių pavadinimų leidinių, 5.543.575 egzempliorių, arba kasmet vidutiniškai po 138.575 egzempliorius. A. Miluko žiniomis ligi 1900 m. vien Prūsuose buvo išspausdinta 3.705.250 egzempliorių įvairių leidinių.[27]

Šitokius draudžiamųjų lietuviškų knygų skaičius parodė Lietuvių komitetas 1900 m. Paryžiaus tarptautinėje parodoje, specialiai išspausdintame lietuviškų knygų kataloge, nusiskųs-

damas visam civilizuotam pasauliui dėl lietuviams daromos spaudos draudimo skriaudos.

Iniciatorė dalyvauti Paryžiaus pasaulinėje parodoje buvo *Lietuvos jaunuomenės draugystė*, įsikūrusi 1898 m. Zueriche. Jos vienas žymesnių veikėjų buvo A. Moravskis. Šios jaunuomenės draugystės sumanymas dalyvauti Paryžiaus tarptautinėje parodoje buvo ne tik kultūros ir mokslo reikalas, bet turėjo ir politinės propagandos tikslą. Visa tuometinė lietuvių draudžiamoji spauda — *Varpas, Ūkininkas, Tėvynės sargas, Aidas Lietuvos darbininkų gyvenimo* ir kiti pritarė sumanymui pasaulinėje parodoje dalyvauti, spausdino atsišaukimus ir kvietė aukoti pinigų parodos reikalui.[28]

Parodos rengėjai ypač norėjo atkreipti dėmesį į lietuvių spaudos būklę Rusijos valdomoje Lietuvoje, todėl paskelbtame atsišaukime rašė: „Niekur pasaulyje nėra kitos šalies, kur kiekviena knygelė, kiekvienas raštas, atspaustas prigimtoje tėviškoje kalboje yra laikomas už daiktą aštriai uždraustą." Tai parodai buvo labai rimtai pasirengta. Pasaulio viešajai nuomonei nuteikti buvo pagamintos diagramos, nurodant knygų spausdinimo vietas, o pačią Lietuvą diagramose pažymėjo juoda gedulo spalva.[29] Buvo išspausdintas specialus 28 puslapių knygų katalogas prancūzų kalba pavadinimu *Catalogue des livres lithuaniennes imprimés de 1864 - 1899 hors de Russie ou les impressions Lithuaniennes sous inédites,* Paris 1900. Paroda vyko Trocadero rūmuose. Čia pasaulis pamatė, kad nepaisant rusų valdžios persekiojimų, tūkstančiai lietuviškų knygų buvo spausdinama laisvajame pasaulyje, o lietuviškų laikraščių 1900 m. buvo leidžiama JAV 12, Mažojoje Lietuvoje — 7, o pačių Mažosios Lietuvos lietuvių — 3, Anglijoje — 1.

Be diagramų ir katalogo parodos metu buvo dar skaityta keletas paskaitų prancūzų kalba apie lietuvių tautą, lietuvių politinę priespaudą ir spaudos draudimą. Paskaitas skaitė: prancūzų kalbininkas lietuvių tarmių tyrinėtojas R. Gauthiot, Paryžiaus lietuvių draugijos *Želmens* veikėjas dr. H. Geršinskis, Amerikos lietuvių veikėjas J. Žilinskas—Žilius ir kiti.

3. Pastangos spaudos draudimą panaikinti

Nuo pat spaudos uždraudimo Lietuvoje buvo nuolatinių mėginimų gauti leidimą vėl spausdinti knygas lotynų raidė-

mis. 1868 m. kun. M. Miežinis parengtą keturių kalbų žodyną įteikė Vilniaus generalgubernatoriui, prašydamas leidimo tą žodyną išspausdinti lotynų abėcėle. Generalgubernatorius perdavė visą reikalą Vilniaus mokymo apygardos globėjui rusofilui istorikui P. Batiuškovui, kuris pritaręs žodyną spausdinti, bet pasiūlęs išmesti tekstą lenkų kalba, o lietuvių ir latvių kalbos tekstą spausdinti „graždanka". Po ilgų derybų su įvairiomis Rusijos mokslo institucijomis, kun. Miežinis gavo atsakymą, kad jo parengtas žodynas neleidžiamas spausdinti. Pagaliau tik 1894 m. šis žodynas buvo išspausdintas Tilžėje.[30]

Pasitaikydavo, kad retais atvejais pavykdavo gauti valdžios leidimą spausdinti vieną ar kitą knygelę ir lotynų raidėmis, pvz., 1870 m. Petrapilio universiteto studentai, bajoro Č. Pancežinskio ir St. Lukšos iniciatyva, sudarė lietuvių studentų būrelį, kurio dėmesys buvo skirtas lietuvių kalbai ir kurie norėjo šviesti Lietuvos liaudį. Veiklus to būrelio narys P. Vileišis 1876 - 1877 m. gavo leidimą išspausdinti lotyniška abėcėle kelias naudingas mokslo populiarizacijos knygeles, kurios buvo greitai išplatintos. 1878 m. ir inž. P. Murza gavo leidimą išspausdinti kalendorių lotynų raidėmis, o Vileišiui 1879 m. vėl pavyko išspausdinti mokslo populiarizacijos knygelę lotynų abėcėle. Taip pat 1879 m. Vilniaus spaustuvininkui Zavadzkiui pavyko gauti iš cenzūros leidimą iš seno rinkinio, bet nauja 1879 m. data pakartoti maldaknygę *Seną aukso altorių*. Vėliau Zavadzkis 1879 m. data išspausdino apie 50 kontrafakcinių maldaknygių.

1880 m. Vileišis per Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos viršininką vėl padavė labai motyvuotą prašymą Rusijos vidaus reikalų ministrui M. Loris-Melnikovui, prašydamas tą jo raštą įteikti pačiam carui. Savo rašte Vileišis prašė, kad lietuviams būtų leista vartoti lotynų abėcėlę. Šis Vileišio prašymas buvo pasiųstas į Vilnių atsiklausti Vilniaus apygardos mokymo globėjo nuomonės. Bet pastarasis atsakė Vilniaus generalgubernatoriui neigiamai, pabrėždamas, kad lietuviai esą žemo civilizacinio lygio, naudojasi tik maldaknygėmis, neturi nei savo literatūros, nei inteligentijos, kuri galėtų tokią literatūrą kurti. Be to, jis nurodė, kad Lietuvos mokyklose vaikai jau mokosi iš „graždanka" spausdintų valdovėlių, pvz., Kauno gub. iš tokių vadovėlių jau mokosi 8.219 berniukų ir 188 mergaitės. Vyriausioji spaudos valdyba, tai pranešdama vidaus rei-

kalų ministrui, pažymėjo, kad, esą, lietuviai jau visiškai įprato į rusiškas raides ir lotyniškomis raidėmis jie jau nebemokėtų skaityti. Vileišio prašymas nebuvo patenkintas.[31]

Taip pat tuoj po spaudos uždraudimo, dar prieš *Aušros* pasirodymą, buvo daug mėginimų gauti leidimą spausdinti laikraščius lotynų abėcėle. Tokie laikraštinės spaudos iniciatoriai buvo: J. Spudulis, J. Šliūpas, P. Vileišis, Rygos lietuvių draugija *Aušra*, Mintaujos (Jelgavos) spaustuvininkas E. Zislak, prašęs leidimo leisti *Lietuvos žinias*. Vokiečių kalba laikraščio leidėjas V. Nieman norėjęs leisti *Žemaitišką gazetą*. 1883 m. Rygos lietuviai buvo numatę leisti laikraštį *Aušrinę*. Jie ketino rašyti ne tik apie vietos įvykius, bet dėti ir lietuviškų knygų apžvalgas, spausdinti grožinės literatūros ir straipsnių kitokiais reikalais. 1898 m. kun. J. Balvočius (J. Gerutis) ir kiti taip pat mėgino gauti leidimą lietuviškiems laikraščiams leisti.[32] Kadangi šie visi leidiniai buvo numatomi spausdinti lotynišku raidynu, todėl ligi spaudos draudimo panaikinimo visų jų prašymai buvo atmesti.

Be čia suminėtųjų, dar daugybė ir kitų asmenų nuolat prašė rusų administracijos leidimų įvairiems lietuviškiems laikraščiams leisti: K. Pšeciševskis 1895 m. norėjo leisti *Žinias*, 1904 m. — *Lietuvių balsą*, 1898 m. A. Smilga — *Ūkės reikalus*, A. Sketeris ir M. Lozoraitis — savaitraštį *Artoją*, 1902 m. P. Vileišis prašė leidimo leisti dienraštį *Naujienas* ir savaitraštį *Balsą*, 1902 m. A. Smilga — *Peterburgo lietuvių laikraštį*, bet ir visi šie laikraščiai nebuvo leisti.

Spaudos grąžinimu pradžioje ėmė rūpintis tik atskiri asmenys, rašydami rusų spaudoje straipsnių dėl lietuviams padarytos skriaudos, norėdami palankiau nuteikti rusų šviesuomenę dėl spaudos grąžinimo. Tuo reikalu rašė J. Basanavičius, O. Bohuševičius, J. Maironis, J. Kymantas, A. Buivydas ir daugelis kitų.[33] Maironis 1883 m. išspausdino rusų laikraštyje *Novoje Vremia* (Naujasis laikas) laišką redakcijai, įrodinėdamas jame, kad yra būtina leisti lietuviams spaudą lotynų raidėmis, nes tą draudžiant, lietuviai yra verčiami mokytis lenkiškai ir lenkėti, naudodami maldaknyges lenkų kalba. Neatsiliko ir kiti lietuvių dvasininkai. Dar 1881 m. Žemaičių vyskupijos valdytojas prelatas A. Beresnevičius, taip pat ir Mogiliavo arkivyskupijos administratorius prelatas Daugėla prašė vidaus reikalų ministrą leidimo spausdinti religinio turinio knygas lo-

tynų raidėmis. Vyskupijos valdytojas Beresnevičius savo prašymą argumentavo žmonių nenoru vartoti „graždanka“ spausdintas maldaknyges.

Šiems jų prašymams nepasipriešino nei Vilniaus generalgubernatorius E. Totleben, nei svetimųjų tikybų departamentas, tačiau vidaus reikalų ministras nesvarstė spaudos draudimo klausimą iš esmės, bet svarstė tik lietuviškų maldaknygių trūkumą. Todėl vidaus reikalų ministras tada sutiko leisti Vilniaus spaustuvininkui Zavadzkiui pardavinėti jau anksčiau išspausdintas maldaknyges.

Nors rusų laikraščiai *Novoje Vremia* ir *Peterburgskije Vedomosti* (Peterburgo žinios) kartais išspausdindavo lietuvių veikėjų straipsnių dėl spaudos draudimo panaikinimo, tačiau ir tie laikraščiai nebuvo priešingi Lietuvos rusifikacijai. 1882 m. J. Šliūpovičius (Jonas Šliūpas) irgi įteikė vidaus reikalų ministrui prašymą spaudą grąžinti, motyvuodamas tą prašymą kultūriniais bei ekonominiais žmonių reikalais. Esą, kaimiečiai negaudami tinkamų žinių, neišmano kaip geriau žemę dirbti, kaip panaudoti kapitalą ir kita. Baigdamas savo prašymą, jis dar argumentavo, kad sava spauda padėsianti išugdyti tinkmus piliečius. Už poros metų (1884 m.) J. Šliūpas per Varšuvos generalgubernatorių Hurko vėl mėgino prašyti spaudos laisvės, bet ir čia nieko nelaimėjęs, atsisakė prašymų ir maldavimų taktikos ir pasirinko kovos kelią.

Aušrai pasirodžius, J. Basanavičius vėl parašė prašymą vidaus reikalų ministrui, kad *Aušra* būtų leidžiama spausdinti Kaune. Ir šį kartą jis nieko nelaimėjo.

Po nesėkmingų atskirų asmenų prašymų, kiek vėliau prasidėjo organizuotas valstiečių kolektyvinių prašymų rašymas spaudos draudimo reikalu. 1881 m. Daugėliškio bei Linkmenų (Švenčionių aps.) valsčių gyventojai pirmieji pasiuntė vyriausybei prašymą leisti spausdinti lietuviškus raštus lotyniškomis raidėmis. Paskui siuntė prašymus Ginteliškės, Mosėdžio, Kretingos valsčiai ir kiti.[34]

Be spaudos draudimo panaikinimo reikalo tuose prašymuose valstiečiai dar prašė leisti pradžios mokyklose vaikus mokyti lietuvių kalba ir tik iš lotyniškomis raidėmis spausdintų vadovėlių. Vien tik 1895 m. lietuviai buvo pasiuntę keturis prašymus carui, penkis — carienei, dešimt prašymų — vidaus reikalų ministrui, kad panaikintų lietuviams spaudos draudimą.[35]

O 1895 - 1904 m. carui ir įvairioms valdžios įstaigoms buvo įteikti 76 kolektyviniai valsčių ar parapijų gyventojų prašymai dėl spaudos grąžinimo. Gi 1867 - 1904 m. buvo prašyta leisti spausdinti lotynų raidėmis 106 spaudinius, iš kurių 34 knygas norėta perspausdinti, išspausdinti 60 rankraščių ir leisti 12 laikraščių.[36] Taigi sąmoningoji lietuvių šviesuomenė ir jos vadovaujami valstiečiai be perstogės klebeno caro valdžios įstaigas, prašydami grąžinti lotynų abėcėlę į lietuviškus raštus.

1898 m. gruodžio mėn. caro kanceliarijos įvairiems prašymams priimti valdytojas D. Sipiagin, vėliau buvęs vidaus reikalų ministras, pateikė carui lietuvių peticijų santrauką dėl spaudos draudimo atšaukimo. Tada, esą, caras pareiškęs savo nusistatymą, kad visą šį reikalą ir ateityje reikia palikti be pasekmių.[37] Tačiau, kai vėliau caras pamatė ministrų komiteto posėdžių žurnale tokį įrašą, tai jis (caras) ten užrašė savo pastabą, kad tokio paliepimo jis nėra davęs ir tatai yra nesusipratimas. Pagal kun. A. Jakšto prileidimą, lenkų nacionalistai per Sipiaginą stengėsi užkirsti kelią lietuviams atgauti savo spaudą arba leisti jiems tik dalinį spaudos panaikinimą — t.y. leidžiant lietuviams spausdinti lotynų abėcėle tik kalendorius ir maldaknyges. Todėl, esą, Sipiagin tokį įrašą caro vardu padaręs.[38]

Greta nacionalistų rusų, atsirado ir vienas kitas lietuvis, kurie pritarė rusifikatorių priemonėms, pvz., O. Muraška, baigęs Maskvos universiteto teisių fakultetą, J. Gilius, parengęs ir išspausdinęs „graždanka" *Lietuvių kalbos gramatiką* ir taip pat „graždanka" išspaudinęs rusų — lietuvių kalbos žodyną, Botyrius ir kt. Tačiau kun. A. Baranauskas (vėliau Seinų vyskupas) Rusijos mokslų akademijos pavedimu Giliaus žodyną įvertino neigiamai dėl rusiškų raidžių pavartojimo.

Ilgainiui rusų ir užsienio spaudoje vis dažniau ir dažniau pasitaikydavo lietuviams palankių straipsnių spaudos draudimo panaikinimo reikalu. Tada ir vienas spaudos draudimo pradininkų, I. Kornilov parašė straipsnį švietimo ministerijos žurnale lietuvių abėcėlės klausimu. Jis rusų abėcėlės vartojimą laikė palaimingu lietuviams, nes tatai padeda jiems suartėti su rusais. Dėl priešiško nusistatymo priimti rusų abėcėlę jis ypač kaltino vyskupą Valančių, kuris, esą, suorganizavęs draudžiamų raštų kontrabandą. Kornilovo tvirtinimu, Muravjovo pasėtoji sėkla artinti lietuvius su rusais neišnykusi, nes rusų mokykla šią sėklą platinanti ir gerų vaisių duodanti. Šiuo me-

tu Kauno ir Šiaulių gimnazijos, esą, jau virtusios rusiškomis, tikybos vadovėliai jau vartojami tik rusų raidėmis, nuo 1872 m. Panevėžio mokytojų seminarija (į kurią tepriimdavo mokinius tik pravoslavus ir daugiausia kilimo iš pačios Rusijos) pradėjusi savo „misijos" darbą Lietuvoje. Kornilovo tvirtinimu, 1889 m. jau būsią 200.000 lietuvių jaunuomenės, kuri bus išmokusi rusų abėcėlę. Vilniaus ir iš dalies Gardino gubernijos lietuviai rusų kalbą jau moką. Todėl jis tvirtino, kad rusų raidynas lietuvių raštui neatšaukiamai turįs palikti. Esą, nereikia tenkintis tik religinio turinio ir mokyklinių vadovėlių spausdinimu „graždanka", bet reikia parengti ir pasaulietiško turinio knygų ir taip pat griežtai kovoti su kontrabandine lietuviška literatūra. Jis įrodinėjo, kad rusai rūpinasi lietuvių gerove ir nori patraukti juos savo pusėn, ir rusai jau yra daug darbo skyrę šiam reikalui. Paties Kornilovo aiškinimu 1875 - 1883 m. Panevėžio aps. rusų kalbos egzaminus yra išlaikę 1.091 asmuo, kad galėtų gauti tam tikrą privilegiją, tarnaudami kariuomenėje.[39] Be Kornilovo taip pat žymus rusifikatorius buvo Maskvos universiteto prof. M. Kojalovič, kuris irgi buvo priešingas grąžinti lotynų abėcėlę lietuvių spaudai.

Polemika dėl spaudos draudimo panaikinimo gausėjo, sukeldama vis daugiau palankumo lietuviams Rusijos šviesuomenės, ypač mokslininkų tarpe. 1893 m. prof. E. Volterio ir akademiko V. Lamanskio iniciatyva prie *Imperatorinės geografijos draugijos* buvo sudaryta komisija latvių ir lietuvių etnografijos reikalams. Šios draugijos organe *Živaja Starina* (Gyvoji senovė) buvo kelių rusų mokslininkų straipsniai ir lietuvių spaudos draudimo panaikinimo reikalu. Lamanskij tvirtino, kad A. Hilferding padaręs klaidą, pasiūlydamas įvesti rusų abėcėlę lietuviams. Jis samprotavo, kad negalima pradėti vaikų mokyti ne jų gimtąja kalba, todėl visų pirma mokytojai turį mokėti vaikų gimtąją kalbą, kad galėtų juos drauge mokyti ir gimtosios kalbos, ir kitų mokslo dalykų. Kitas mokslininkas G. Ginken tame pat žurnale tvirtino, kad iš lietuvių suartėjimo su rusais per rusų abėcėlę nieko neišėjo, nes lietuviai visai nesinaudoją rusiškomis raidėmis spausdinamomis knygomis ir ieško užsieniuose spausdintų lietuviškų knygų, nors jos ir būtų priešvalstybinio turinio. Tame pat žurnale 1895 m. rusų istorikas A. Pogodin taip pat paskelbė lietuviams palankų straipsnį lotynų abėcėlės klausimu.

Be Geografijos draugijos organe pasirodžiusiųjų straipsnių, buvo rengiama ir atitinkamų paskaitų, kad supažindintų šios draugijos narius ir rusų šviesuomenę su spaudos draudimo problema Lietuvoje. Pvz., 1894 m. lietuvių visuomenininkas adv. M. Lozoraitis Geografijos draugijos susirinkime skaitė paskaitą „Lietuviai ir rusų abėcėlė", kurią 1895 m. išspausdino *Živaja Starina,* o jos vertimą 1896 m. išspausdino *Varpas* 7 nr. Savo paskaitoj Lozoraitis aiškino, kad lietuviai yra dideli tradicijų sekėjai. Jie mokosi lietuvių kalbos iš lotyniškuoju raštu spausdintų knygų ir to nenori atsisakyti. Rusofilų viltis, kad lietuviai priprasią prie naujojo rašto, nepasitvirtino, o spaudos draudimas lietuvių tautai padaręs neapskaičiuojamą žalą. Buvo sulaikytas lietuvių literatūros augimas, nes Vilniaus mokymo apygarda tespausdino tik elementorius ir maldaknyges. Be dvasinio nuostolio, tautai daromas ir ekonominis nuostolis, nes stabdomas žmonių švietimas. Gi užsienyje spausdinamos lietuviškos knygos, laikraščiai išleidžiami dideliais tiražais ir jie plinta krašte. Lozoraitis siūlė užeiti į bažnyčią Lietuvoje, pažiūrėti į žmonių maldaknyges, kurios visos spausdintos užsienyje, kad įsitikintų, kaip lietuviai yra pamėgę savo raštą. Polemizuodamas su Kornilovu bei Kojalovičium, Lozoraitis teigė, kad rusų abėcėlė ne artina lietuvius su rusais, bet augina didesnį atskirumą ir neapykantą lietuviškos spaudos slopintojams.[40] Lozoraitis (M. Joniškio slapyvardžiu) 1893 m. *Varpo* 9 nr. rašė ir dėl Hilferdingo intencijų, teigdamas, kad jo galutinis tikslas buvęs surusinti lietuvius.

O 1895 m. balandžio mėn. 11 d. įvykusiame visos Rusijos spaudos darbuotojų suvažiavime Petrapilyje, A. Smilga taip pat skaitė J. Maironio jam gerai parengtą referatą dėl lotyniškų raidžių vartojimo lietuvškajam raštui. Tame pat suvažiavime ta pat tema kitą referatą dar skaitė S. Baltramaitis. Šiame suvažiavime lotynų abėcėlės draudimo panaikinimui pritarė rusų akademikai V. Lamanskij ir L. Maikov, todėl suvažiavimo dalyviai vienbalsiai pripažino: 1. kad uždraudus lotyniškomis raidėmis lietuvišką raštą, labai maža išspausdinama lietuviškų knygų rusiškomis raidėmis, 2. paprastam žmogui labai sunkiai yra knygos įperkamos, 3. platinimas knygų be cenzūros skatina valdžią laikyti daug policijos, seklių, tardytojų ir t.t. ir lietuvius dar labiau atstumia nuo Rusijos.[41]

Apie 1900 m. P. Kriaučiūnas skaitė paskaitą rusų kalbininkų draugijos suvažiavime ir taip pat įrodinėjo būtiną reikalą grąžinti lietuvių spaudai lotyniškas raides, kurios lietuvių rašte vartojamos jau 300 metų.[42]

4. Spaudos draudimo teisėtumo klausimas

Nors vidaus reikalų ministro bendraraštyje buvo pasakyta, kad visoje Rusijoje uždraudžiama spausdinti lotynų raidėmis visokius leidinius lietuvių ir žemaičių kalba, tačiau, kaip jau minėta, atskirais atvejais to aplinkraščio nebuvo paisoma. 1880 m. balandžio 22 d. paties caro Aleksandro II įsakymu buvo leista Rusijos mokslo akademijai valdžios lėšomis spausdinti lietuvių kalbos veikalus lotynų raidėmis su sąlyga, kad šie veikalai nebūtų platinami Lietuvos gyventojų tarpe. Lietuvių šviesuomenės tarpe kilo abejonių, ar tas vidaus reikalų ministro Valujevo aplinkraštis dėl spaudos draudimo iš viso yra teisėtai paskelbtas ir ar jis neprieštarauja valstybės įstatymams.

Pirmąją bylą teisme dėl lotynų abėcėlės panaudojimo be rusų administracijos leidimo iškėlė inž. A. Macijauskas, išspausdinęs *Žemlapį Lietuviškai — Latviško krašto* (Karte von Litauen — Letland), kai 1900 m. vyriausiosios Rusijos spaudos įstaigos viršininko įsakymu Petrapilio policija konfiskavo šio žemėlapio 1.185 egzempliorius. Macijauskas 1901 m. senate iškėlė bylą ir reikalavo iš vyriausiosios spaudos valdybos viršininko kunigaikščio Šachovskoj nuostolių atlyginimo dėl neteisėto įsakymo jo žemėlapį konfiskuoti. Macijausko bylą gynė Petrapilio universiteto prof. A. Kaminka ir advokatas M. Hanfmanas. Jie, gindami Macijausko bylą, argumentavo, kad vidaus reikalų minstro Valujevo bendraraštis yra neteisėtas, nes nei cenzūros įstatymas, nei ministerijų santvarkos įstatymas nesuteikiąs vidaus reikalų ministrui teisės savo valdžia drausti bet kurį raidyną vartoti. Senato prokuroras reziumuodamas šią bylą, pareiškė, kad tą vidaus reikalų ministro aplinkraštį caras 1866 m. ir 1880 m. tik iš dalies patvirtino. Senatas pripažino, kad kunigaikščio Šachovskoj įsakymas policijai konfiskuoti Macijausko žemėlapį yra neteisėtas ir pripažino teisę Macijauskui ieškoti iš atsakovo nuostolių.[43]

Vyriausiąją spaudos valdybą Rusijos senatui pirmasis apskundė J. Liaugminas, sumanęs leisti kasmetinį lietuvišką kalendorių, lotynų raidynu ir 50.000 tiražu, motyvuodamas tą savo prašymą noru užkirsti kelią kontrabandiniams kalendoriams. Ilgai atsakymo nesulaukdamas, jis parašė skundą valstybės senatui. Liaugmino bylą senatas persiuntė vidaus reikalų ministrui, kuris 1902 m. šią bylą išsprendė neigiamai.[44] Reikia pastebėti, kad tuo metu, kai vidaus reikalų ministras Valujev 1865 m. išsiuntinėjo gubernatoriams savo garsųjį aplinkraštį, Rusijos įstatymai buvo įpareigoję visas cenzūros įstaigas tik sekti, kad spaudoje nebūtų pažeidžiama pravoslavų ir apskritai krikščionių religija, nebūtų įžeidžiama caro valdžia, dorovės dalykai ir asmens garbė; tuose cenzūros nuostatuose nebuvo kalbama, kad lotynų raidės būtų religijos ar caro įžeidimas.[45]

Kita lietuvių spaudos byla pateko į Rusijos senatą, kai 1900 m. Povilas Višinskis buvo nubaustas už tai, kad jis Joniškyje davęs išlipinti lietuvių kalba ir lotynų raidėmis tris skelbimus apie įvyksimą vaidinimą Jelgavoj (Mintaujoj). Šiaulių taikos teisėjas Višinskį nubaudė 16 rb. bauda ir 4 paromis arešto. Tada Višinskis apeliavo į taikos teisėjų suvažiavimą, kuris jo visai neišteisino, bet tik baudą sumažino ligi 3 rb. Vėliau Višinskio byla kasacijos keliu atsidūrė senate, ir jis skunde pareiškė, kad jo veiksmai valstybės įstatymų nepažeidė, kadangi 1866 m. draudimas spausdinti lotyniškomis raidėmis nebuvo paskelbtas įstatymų skelbimo tvarka. O jei įstatymas nebuvo paskelbtas, tai policija neturi teisės jam bylą kelti. Jo skelbimai cenzūros nuostatams savo turiniu nenusižengė, gi grafinis būdas reikšti mintis nėra cenzūros kompetencija ir nėra jokiais nuostatais reglamentuotas. Todėl jo baudimas šiuo atveju būtų naujų nuostatų kūrimas arba atšokimas nuo pagrindinių nuostatų. Jis teigė, kad įstatymo, draudžiančio lietuvių raštą spausdinti tradicine lotynų abėcėle, nėra. Administracija remiasi tik vidaus reikalų ministro Valujevo 1865 m. rugsėjo 23 d. bendraraščiu 141 nr. Senato kasacinio departamento išaiškinimu, ministrų bendraraščiai galioja tik tie, kurie nėra priešingi įstatymams. Įsakymas spausdinti lietuvių raštą tik rusiškomis raidėmis nėra paremtas įstatymu. Kasacinio skundo kėlėjas Višinskis klausė, ar anksčiau nėra buvę nusikaltimų dėl spaudos draudimo, ir čia pat atsakė, kad jų buvo labai daug, bet

bylas dėl jų sprendė ne teismas, o administracija ir baudė kalėjimu bei trėmimais.

P. Višinskio byloje senato prokuroras kaltinimo prieš Višinskį nepalaikė, nes spaudos draudimas nebuvo paskelbtas įstatymų skelbimo būdu. Senatas nusprendė Šiaulių taikos teisėjų suvažiavimo sprendimą panaikinti ir tą pranešė taikos teisėjų suvažiavimui. Kaip Macijausko byloje, taip ir Višinskio byloje, dalyvavo du garsūs advokatai — abu žydų tautybės — prof. Kaminka ir Hanfmanas (kilimo iš Šiaulių), kurie sėkmingai gynė lietuvių spaudos reikalą.[46] Svarstant Višinskio bylą, jo gynėjas prof. Kaminka be kita ko yra pasakęs: „Nuo vienokio ar kitokio klausimo sprendimo šioje byloje pareina milijoninės tautos interesai, kuriai suvaržyta net teisė melstis iš maldaknygių, iš kurių šimtmečiais jų protėviai meldėsi." [47]

5. *Motyvai spaudos draudimą panaikinti*

Kai 1900 m. Višinskio byloje Rusijos senatas išaiškino, kad vidaus reikalų ministro Valujevo 1865 m. rugsėjo 23 d. bendraraštis 141 nr., išsiuntinėtas visiems Rusijos gubernatoriams, kuriuo buvo uždrausta lietuvių spauda lotynų raidėmis, yra priešingas įstatymui, tada spaudos draudimo panaikinimo reikalas pasidarė labai aktualus ne vien lietuviams, bet ir pačiai Rusijos administracijai.

Rusijos aukštųjų caro valdininkų nusistatymas ir pažiūros dėl spaudos draudimo, ypač į XIX a. pabaigą, buvo nevienodos. Vieni jų buvo šalininkai ir toliau vykdyti beatodairišką M. Muravjovo ir Kaufmanno politiką. Kiti buvo apdairesni, ypač Kauno ir Suvalkų gubernatoriai, nes šiose gubernijose lietuvių tautinis judėjimas jau buvo apėmęs platesnius visuomenės sluoksnius. Todėl jie siūlė padaryti nuolaidų ir panaikinti lietuvių spaudos draudimą. Pvz., Kauno gubernatorius S. Suchodolskij 1896 m. savo apyskaitoje carui nurodė, kad vienintelė priemonė apsisaugoti nuo nelegalių lietuviškų leidinių yra leidimas Rusijos imperijoje spausdinti lietuviškas knygas lotynų raidėmis. Jis siūlė jaunimą auklėti pedagoginėmis priemonėmis, bet ne policinėmis. Taip pat jis patarė nesiųsti Lietuvon abejotinos vertės rusų kolonistų, bet stengtis ten steigti pramonę bei ugdyti amatus.

1900 m. Kauno gubernatorius Rogovič savo apyskaitoje carui pažymėjo, kad dabar Muravjovo teigimais remtis jau nebegalima, nes lietuvių inteligentijos skaičius auga ir tautinis sąmonėjimas kyla. Milijonų žmonių, esą, negalima priversti atsisakyti savo tautos ir užmiršti savo kalbą. Įveikti ir sustabdyti lietuvių tautinį judėjimą yra neįmanoma, todėl Rusijos vyriausybė tegalinti tik siekti tam judėjimui vadovauti ir jį laikinai pristabdyti. O jau 1900 - 1901 m. apyskaitoje Kauno gubernatorius savo ankstyvesnįjį pranešimą dar papildė, siūlydamas vyriausybei taikyti bešališkesnę politiką kitų tautų atžvilgiu, nors kitataučiai aiškiai turį matyti, kad rusų tauta ir pravoslavų bažnyčia turi pirmenybę.[48]

O Suvalkų gubernatorius Vatači, kuris nuo 1902 m. buvo paskirtas Kauno gubernatoriumi, 1899 m. apyskaitoje carui pabrėžė, kad lietuvių draudžiamoji spauda labai plinta tarp gyventojų, juos revoliucina ir stiprina lietuvių separatistines nuotaikas. Ankstyvesniųjų (1898) metų apyskaitoje Vatači buvo įsakmiai pabrėžęs, kad įveikti lietuvių pasipriešinimą rusų vyriausybė neturi galimybių ir todėl jis taria esant būtina leisti spausdinti knygas lotynų abėcėle.

Taip pat ir Varšuvos generalgubernatoriai, Imeretinskij ir Čertkov, kuriems buvo pavaldi Suvalkų gubernija ir kur lietuvių tautinis sąjūdis buvo plačiau paplitęs negu kitose lietuvių gyvenamose gubernijose, — siūlė panaikinti lietuvių spaudos draudimą. 1901 m. Čertkov, rašydamas šiuo reikalu vidaus reikalų ministrui, pripažino, kad caro vyriausybė padarė klaidą, uždrausdama lietuviams spaudą ir siūlė tą draudimą panaikinti, nes kitokios išeities nesą.[49]

Betgi Šiaurės vakarų krašto gubernatorių tarpe buvo ir kitaip galvojančių. Pvz., Vilniaus generalgubernatorius Orževskij, vienas Kražių skerdynių kaltininkų, buvo nepalankus lietuvių spaudos draudimo panaikinimui ir taikė Muravjovo — Kaufmanno valdymo metodus. Vėlesnis Vilniaus generalgubernatorius Trockij dar ir 1901 m. savo apyskaitoje carui pripažino, kad Muravjovo pavartotos priemonės įvesti rusų raides lietuvių raštui yra rimtos ir svarbios, slopinant lietuvių tautinį sąjūdį ir suartinant lietuvius su rusais. Pasisakydamas prieš lietuvių spaudos draudimo panaikinimą, jis vartojo visus rusų nacionalistų argumentus, kad, esą, XIV - XVII a. Lietuvoje buvusi vartojama rusų kalba, kaip rašto kalba, todėl ir jis remia

Muravjovo pradėtąją politiką. Be to, jis dar pabrėžė, kad ypač esančios pavojingos nuolaidos Šiaurės vakarų krašte. O dėl menkų Muravjovo — Kaufmanno politikos rezultatų, generalgubernatorius Trockij kaltina rusų vyriausybės politiką, kuri buvusi nepastovi ir nenuosekli: pvz., pradėjus spausdinti lietuviškas knygas rusų raidėmis, po kelerių metų buvo vėl nustota jas spausdinti. Tačiau Trockij laikė neleistinais rusų padarytus pakeitimus katalikiškose maldaknygėse ar katekizmuose, kurie buvo priešingi katalikų religijos dogmoms, nes tai jau buvo ne „graždankos" reikalas, bet katalikų religijos tiesų keitimas.[49] Trockij spaudos draudimo nesėkmę aiškino ne vien kunigų pasipriešinimu. Jis teigė, kad Lietuvos savarankiškumo gynėjai siekia ne vien religijos ir spaudos laisvės, bet jie nori liaudį šviesti gimtąja kalba ir trokšta kitų laisvių.[50]

Po tų visų pranešimų 1902 m. Rusijos švietimo ministras sudarė komisiją lietuvių spaudos draudimo klausimui nagrinėti ir pareikšti jam savo nuomonę. Komisijai pirmininkavo švietimo viceministras G. Zenger. Komisijoje taip pat dalyvavo Varšuvos ir Vilniaus mokymo apygardų atstovai. Vilniaus mokymo apygardai atstovavo A. Beleckij, apygardos globėjo padėjėjas. Jis buvo griežtas spaudos grąžinimo priešininkas ir argumentavo, kad spaudą leidus, lietuviškoji literatūra visiškai išstumtų literatūrą rusų kalba. Toji komisija nutarė, kad lotynų raidėmis, be maldaknygių ir Šventojo Rašto, dar galima leisti spausdinti lotynų abėcėle kalendorius, tačiau šalia bendrosios cenzūros šiuos visus raštus dar turėtų tikrinti ir švietimo ministerija. Sudarytoji komisija dar išreiškė pageidavimą, kad lietuvių inteligentija, baigusi aukštuosius mokslus Rusijoje susilietų su rusų inteligentija ir būtų rusiškosios dvasios skleidėja tarp vietos gyventojų.[51]

Švietimo viceministras Zenger ir visi rusų biurokratai bijojo spaudos draudimą panaikinti, kad lietuviai nesusiprastų tautiškai, kad nebūtų skleidžiamos separatistinės idėjos ir kad lietuvių literatūra nekonkuruotų rusų literatūrai Lietuvoje.[52] Be kita ko, Vilniaus mokymo apygardos atstovas Beleckij griežtai priešinosi, kad religija būtų dėstoma vietinėmis kalbomis ir kad mokyklose būtų mokoma lietuvių kalbos. Jis tvirtino, kad, suteikiant lietuviams šias lengvatas, būtų sunaikinti 40 metų rusų vyriausybės rusinimo politikos vaisiai. Toji komisija todėl nutarė, kad pradžios mokyklose lietuvių kalba yra nepageidau-

jama net ir kaip paaiškinimo priemonė minėtiems dalykams mokyti. Komisija dar išreiškė pageidavimą spausdinti Lietuvos ūkininkams laikraštį rusų kalba.

Tačiau vėlesnis Vilniaus generalgubernatorius P. Sviatopolk-Mirskij apyskaitoje carui 1903 m. vasario 3 d., be siūlymo panaikinti lietuvių spaudos draudimą, dar rašė ir vidaus reikalų ministrui Plevei, teigdamas, kad lietuvių spaudos draudimas nėra įstatymiškas, bet nuožiūrinis dalykas, ir kad raidyno pagalba negalima tautos nei surusinti, nei sulenkinti. Jis pripažino, kad spaudos draudimas yra daug kam pelningas, o ypač pačiai policijai.[53]

1903 m. kovo 15 d. ir Rusijos mokslo akademijos rusų kalbos ir literatūros skyrius taip pat svarstė lietuvių spaudos draudimą, pareikšdamas, kad spaudos draudimas paremtas ne įstatymu, bet administracijos savivale ir pritarė spaudos draudimo panaikinimui.[54]

Pagaliau po visų ilgų svarstymų bei aiškinimų 1903 m. birželio 3 d. vidaus reikalų ministras Plevė, motyvuotu raštu lietuvių spaudos grąžinimo reikalu pranešė švietimo ministrui Zengeriui, kad jis, vadovaudamasis Varšuvos ir Vilniaus generalgubernatorių aiškinimais, pasiūlys ministrų komitetui *leisti spausdinti lietuvių kalba lotynų - lietuvių abėcėle, laikantis cenzūros nuostatų, visokius leidinius Rusijos imperijoje, o taip pat nedrausti įvežti lietuvių kalba leidinius iš užsienio.* Tačiau leidinius, skirtuosius švietimo reikalui, turės patikrinti Rusijos švietimo ministerija. Vis dėlto švietimo ministras 1903 m. liepos 5 d., atsakydamas vidaus reikalų ministrui, nuogąstavo, kad lietuviškų knygų spausdinimas išstums iš Lietuvos rusiškas knygas. Švietimo ministerija nesanti abejinga šiam pavojui ir mano, kad tuo bus ištrintos 40 metų caro valdžios administratorių pastangos įpratinti lietuvius naudotis rusų literatūra. Todėl švietimo ministras siūlė tik palaipsniui leisti naudotis lietuvių abėcėle, t.y. spausdinti tik maldaknyges ir kalendorius; bandymui leisti tai daryti tik trumpą laiką — 3 metus.[55]

Tenka dar priminti, kad kai lietuvių spaudos draudimą pradėjo svarstyti aukštoji rusų administracija, tai vienas spaudos draudimo įvedimo kaltininkų buvęs Vilniaus mokymo apygardos globėjas Kornilov 1901 m. viename laiške rašė, kad jeigu Muravjovo sistema nuosekliai būtų buvusi vykdoma ligi mūsų laikų, tai rusų įtaka lietuviuose nepastebimai būtų turė-

jusi teigiamų rezultatų ir nebūtų dabar priežasties ginčytis ir priekaištauti dėl įvedimo rusų raidyno į lietuvių raštiją.[56]

Rusijos mokslo akademija, nors ir palaikė lietuvių teisėtus reikalavimus dėl spaudos draudimo panaikinimo, bet, matyt, taktikos sumetimais, tuo reikalu pasisakydavo labai santūriai. Priešingai mokslo akademijai Rusijos aukščiausias teismas, senatas, vadovaudamasis veikiančiais įstatymais, visas jam atitekusias bylas spaudos draudimo reikalais išspręsdavo lietuvių naudai.[57]

Po spaudos draudimo bylų laimėjimo senate atrodė, jog jau yra atviras kelias lietuvių spaudos draudimui panaikinti. Tačiau valdžios viršūnėse dar buvo pakankamai priešingo nusistatymo žmonių, kaip pvz., Šventojo sinodo oberprokuroras K. Pobedonoscev, buvęs Vilniaus generalgubernatorius V. Val (Wahl), švietimo ministras Zenger, kurie visi siūlę leisti spausdinti lotyniškomis raidėmis knygas tik Suvalkų gubernijos lietuviams ir tik religinio turinio. Paskutiniais metais prieš spaudos draudimo panaikinimą, lietuvių religinės spaudos persekiojimas sušvelnėjo, nes caro administracijos stropumas nukrypo į antivyriausybinę literatūrą.

Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolk-Mirskij 1904 m. carui rašytoje apyskaitoje vėl palietė lietuvių spaudos draudimą. Pradžioje jis išdėstė carui lietuvių literatūros istorijos santrauką ir aiškino, kad spaudos draudimas palietė pradėjusią klestėti lietuviškąją raštiją. Todėl lietuvių literatūra augo užsienyje, ten spausdinant šimtus knygų, daugelį periodinių leidinių, kai pačioje Rusijoje lietuviams tebuvo spausdinamos rusų raidėmis tik valdžios leidžiamos knygos ir tai tik kelios dešimtys maldaknygių ir kalendorių. Tai ir viskas, ką, esą, galima priešpastatyti užsienyje spausdinamai lietuvių literatūrai.

Be to, jis irgi pabrėžė, kad niekur ir niekuomet valdžia nebuvo sukūrusi literatūros. Literatūrinė kūryba priklausanti visuomenei, o vyriausybė galinti kūrybą tik paskatinti. Nepaisant visų draudimo priemonių, nepaisant rusų raidėmis valdinės lietuviškų knygų leidybos, lietuviai jų nepriėmė ir jos neprigijo. Valdžios leidiniai, nors ir pusvelčiui parduodami ir dalijami nemokamai, tačiau visai neplinta. Privačių leidėjų išspausdintos dvi trys rusų raidėmis lietuviškos knygos taip pat neperkamos. O užsieniniai lietuviški spaudiniai, nepaisant jų brangumo, rizikos, konfiskacijų ir baudų tokias knygas laikan-

tiems, nepaisant platintojų areštų, plinta Šiaurės vakarų krašte (Lietuvoje) dešimtimis tūkstančių.[58] Sviatopolk-Mirskio apyskaitoje buvo išdėstyti visi samprotavimai dėl lietuviškų knygų ir svarbiausia buvo pareikšta, kad caro administracija yra nepajėgi kovoti su lietuviškų knygų platinimu.

Sviatopolk-Mirskij, suprasdamas tikrą padėtį Lietuvoje, tikroviškai išdėstė carui visišką spaudos draudimo nesėkmingumą. Betgi jis pats, kaip ir kiti generalgubernatoriai, kurie pritarė spaudos draudimo panaikinimui, nebuvo rusifikacijos priešininkai ir tikėjosi kitomis priemonėmis palenkti lietuvius rusų pusėn. Ramindamas pats save ir kitus carinės valdžios ramsčius, Sviatopolk-Mirskij rašė, kad visai nėra ko bijotis lietuvių atgimimo ir iš to kurio nors pavojaus viešpatystės reikalams, nes lietuviai neturį nei istorinės nei kultūrinės praeities. Užtat šios nedidelės, Rusijai priklausančios tautos ateitis yra nutarta: sutirpti Rusijos gyventojų minioje. Lietuvių likimas istorijos apspręstas, kaip likimas estų, latvių ir kitų tautų, nesukūrusių kultūrinės praeities. Persekioti lietuvių kalbą už mokyklos sienų nėra reikalo: lietuviai pavirs rusais ir patys, be prievartos.[59]

Iš visų čia suminėtų apyskaitų matome, kad rusų caro biurokratija gana primityviu būdu aiškino lietuvių spaudos draudimo nepasisekimą, suversdami visas bėdas rusų raidynui. Tik Vilniaus generalgubernatorius Trockij, nors ir buvo spaudos draudimo panaikinimo priešininkas, bet daug blaiviau tas nesėkmes aiškino, tvirtindamas, kad lietuvių spaudos draudimą sužlugdė tautinio savitumo gynėjai, kovoję dėl tikybos, dėl spaudos laisvės, dėl teisių užimti administracines tarnybas Lietuvoje ir t.t. Trockij ypač apgailestavo pravoslavų cenzoriaus Petkevičiaus padarytus dviejų punktų pakeitimus katalikų katekizme, pagal pravoslavų religijos mokymą. Mat, Petkevičius, buvęs kunigas, metė kunigystę ir, pakeitęs katalikų tikėjimą į pravoslavų, paliko pravoslavų šventiku ir cenzorium.

6. *Spaudos draudimo panaikinimas*

Po ilgų 40 metų trukusių lietuvių tautos kovų ir įvairiausių pastangų, po ilgų Rusijos administracijos svarstymų, po įvairių abipusiškų įrodinėjimų, pagaliau *1904 m. balandžio 24 d. (senojo*

stiliaus arba gegužės 7 d. naujojo stiliaus) Rusijos ministrų komitetas priėmė ir caras patvirtino spaudos laisvės grąžinimą lietuviams, t.y. nuo to laiko vėl buvo leista visoje Rusijos imperijoje spausdinti lietuviškus raštus lotynų raidėmis.

Vilniaus generalgubernatoriaus spaudos organas *Vilenskij Vestnik* (Vilniaus žinios), pranešdamas apie 40 metų trukusį spaudos draudimo panaikinimą, ten pat įtaigavo lietuvius būti dėkingiems už tokią caro suteiktą lietuviams malonę. Spaudą atgavus, lietuviai įvairiai reagavo: vieni dėkojo, kiti tai priėmė kaip savo pergalę prieš caro valdžią.

Organizuotoji demokratiškoji visuomenė spaudos draudimo panaikinimo nelaikė caro malonės aktu, bet tik atkaklios, patvarios lietuvių kovos padariniu. Dar 1902 m. *Varpe* 17 nr. buvo rašoma, kad nereikia priimti spaudos draudimo panaikinimo kaip caro malonę, bet kaip didžiausios lietuvių tautai padarytos nuoskaudos atitaisymą. Lietuvos socialdemokratų partija tučtuojau išspausdino atsišaukimą *Spauda leista,* pasmerkė carui ir jo administracijai padėkų siuntimą ir kvietė lietuvius į tolesnę kovą dėl laisvos spaudos, nes ir atgautoji spauda būsianti griežtai cenzūruojama. Tame atsišaukime buvo aiškinama, kad valdžia ne dėl prašymų panaikinusi spaudos draudimą, bet dėl lietuvių pasiryžimo kovoti ir atgauti spaudą. Ir tik kada valdžia pamačiusi, jog ji nepajėgs sustabdyti lietuvių tautinio judėjimo, tai spaudą leido. Jie kvietė nepasitenkinti legaliąja spauda, bet skaityti ir toliau necenzūruotą lietuvišką, užsienyje leidžiamą, spaudą. Demokratų ir socialdemokratų partijų laikraščiai — *Varpas, Ūkininkas* ir *Darbininkų balsas* — ir toliau kurį laiką dar buvo spausdinami užsienyje.

Tačiau vis dėlto atsirado lietuvių Petrapilyje, Vilniuje ir Kaune, kurie dėkojo carui už suteiktą malonę. Pvz., Petrapilyje *Lietuvių ir žemaičių labdaringos draugijos* pirmininkas V. Matulaitis, Pavalkis ir A. Smilga sudarė delegaciją, kuri rusų administracijai padėkojo už lietuvių spaudos sugrąžinimą. Kaune gubernatoriui dėkojo dr. R. Šliūpas ir dr. Stonkus. Taip pat kai kuriuose valsčiuose — Girsūdų, Pampėnų — visų valsčiaus gyventojų vardu buvo pasiųstos padėkos telegramos. Dėl tokių telegramų siuntinėjimo labai piktai pasisakė *Amerikos Vienybė lietuvininkų* 1904 m. 24 nr., rašydama prieš dėkojimus rusų valdžiai ir aiškindama, kad lietuviai už tą spaudą

užmokėję šimtais kankinių, atidavę daug gyvybių, daug sėdėję kalėjimuose, atsidurę skurde ir ištrėmimuose. Toliau *Vienybė lietuvininkų* aiškino, kad rusų valdžia ne geruoju sugrąžinusi lietuviams spaudą, bet buvusi priversta tatai padaryti, ir lietuviai siunčia jai prakeikimą už mūsų tautos naikinimą ir lietuvių tautos kultūros sutrukdymą. Taip pat prelatas Jonkus (slapyvardis) rusų laikraštyje *Rus* (Rusija) mažųjų tautų vardu net pareiškė norą artėti su Rusija ir norą taikiai ir apolitiškai po dvigubo erelio sparnu veikti. Į šį Jonkaus straipsnį tuojau reagavo *Vilniaus žinios* ir *Varpas,* kuriame Elžikonis (inž. Pauliukonis) atsakė, kad niekas prelato Jonkaus neįgaliojo kalbėti ir rašyti lietuvių tautos vardu.[60]

Ano meto lietuvių spaudoje dar buvo reiškiama nuomonių, kad spauda buvo sugrąžinta daugiau atskirų asmenų pastangomis, ypač paskutiniuoju metu, kaip pvz., kun. J. Ambraziejaus, A. Dubinskio, inž. A. Macijausko, P. Višinskio ir kitų. Tačiau vėliau, prof. M. Romeris, dr. K. Grinius, J. Šaulys, o ypač Lietuvos demokratai ir socialdemokratai, akcentavo, kad šis laimėjimas galėjo būti pasiektas tik visos lietuvių tautos atkakliomis kovomis su caro administracija. Ir todėl spaudos draudimo panaikinimas nėra koks caro malonės aktas, bet caro nuolaida kovojančiai tautai.[61]

Ieškant spaudos draudimo panaikinimo ir laimėjimo priežasčių, šiuo klausimu yra įdomi prof. St. Šalkauskio nuomonė, kuris rašė, kad spaudos draudimo istorija mokanti mus, kad didelis įsitikinimas savo tiesa ir tvirtas pasiryžimas laimėti kovą su despotiška prievarta turi anksčiau ar vėliau baigtis pergale ir triumfu.[62] Nepaneigiant šimtų inteligentų nuopelnų, šimtų organizuoto jaunimo, remiančio tautinį sąjūdį ir draudžiamą spaudą, tūkstančių knygnešių, platinusių tą spaudą, vis dėlto labai reikia vertinti ir visos tautos pritarimą tai kovai ir pasiryžimą tą kovą laimėti.

7. *Spaustuvės*

Baigiant lietuvių spaudos draudimo apžvalgą, reikia paminėti ir Lietuvoje veikusias spaustuves, o ypač Mažosios Lietuvos, kuriose buvo spausdinama beveik visa draudžiamoji spauda.

Viena seniausių spaustuvių ir pirmoji lotynišku raidynu spaustuvė Vilniuje buvo Jėzuitų akademijos spaustuvė. Jos žydėjimo metu, ligi XVIII a. pabaigos, ši spaustuvė savo įrengimais ir mašinų skaičiumi buvo turtingesnė negu tuo metu garsi Plantinų spaustuvė Antverpene. Vilniuje XVI a. įsisteigė ir reformatų spaustuvė, kurios savininkas buvo J. Morkūnas. 1805 m. buvusią Akademijos spaustuvę, jau tada Vilniaus universiteto spaustuvę, nupirko J. Zavadzkis. Zavadzkių spaustuvėje iki spaudos uždraudimo daugiausia buvo spausdinami lietuviški leidiniai, ypač įvairios maldaknygės. Spaudą uždraudus Zavadzkių spaustuvėje buvo išspausdinta labai daug kontrafakcinių leidinių.

Spaudą atgavus, o ypač po 1905 m. revoliucijos, cenzūros sąlygoms palengvėjus, atsirado ir lietuvių laikomų spaustuvių, kuriose buvo spausdinamos ne tik lietuviškos knygos, laikraščiai, bet ir kitomis kalbomis spaudiniai ir įvairūs leidiniai.

Spaustuvėms laikyti leidimus duodavo tik gubernatoriai, tačiau žinias apie prašytojų politinę ištikimybę surinkdavo žandarmerija, o tada jau spaudos inspektorius siūlydavo gubernatoriui ar tokį leidimą duoti, ar ne.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą veikė šios žymesnės lietuvių spaustuvės: P. Vileišio, įsteigta 1904 m., kurią 1910 m. iš Vileišio atpirko V. Kopec, M. Kuktos — įsteigtą 1906 m., K. Strazdo ir A. Vegėlės — įsteigta 1912 m. Čia reikia pažymėti, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą trys Vilniaus spaustuvės jau turėjo linotipus. Kaune 1905 m. buvo įsteigta S. Banaičio spaustuvė, o Seinuose trys kunigai — J. Laukaitis, V. Dvaranauskas ir J. Narjauskas taip pat 1905 m. įsteigė spaustuvę, kurioje visą laiką buvo spausdinamas *Šaltinis* ir kiti katalikiškos srovės leidiniai. Biržuose nuo 1912 m. veikė M. Yčo spaustuvė. Be Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Seinų, Lietuvos apskričių miestuose ir didesniuose miesteliuose irgi buvo nedidelių spaustuvėlių, kurios turėjo lotynišką raidyną ir spausdindavo lietuviškas brošiūras, skelbimus ir kt.

Mažojoje Lietuvoje, Bitėnuose, jau nuo 1888 m. veikė M. Jankaus spaustuvė, o Tilžėje 1896 m. buvo įsteigta E. Jagomasto spaustuvė *Lithuania* vardu. Jagomasto spaustuvė vėliau buvo perkelta į Klaipėdą ir 1912 m. parduota vienai bendrovei, bet spaustuvės vardas *Lithuania* paliko ir toliau. Be šių Mažosios Lietuvos spaustuvių, kurios spaudos draudimo me-

tu atliko svarbų lietuviškųjų leidinių spausdinimo darbą, taip pat ir kai kurios vokiečių spaustuvės (Mauderodės ir kitų) vertėsi lietuviškų knygų spausdinimu.[63] Iš viso spaudos draudimo metu Mažosios Lietuvos spaustuvių vaidmuo buvo labai reikšmingas.

8. Spaudą atgavus

Ligi 1904 m., kol lietuvių spaudos draudimas nebuvo panaikintas, spaustuvės Lietuvoje daugiausia vertėsi ne laikraščių ar knygų, bet įvairių valdinių įstaigų ar įmonių blankų bei apyskaitinių knygų spausdinimu. Kai tik lietuvių spaudos draudimas buvo panaikintas, tuoj buvo paduoti 8 prašymai laikraščiams leisti. Keli prašymai buvo iš Vilniaus: kun. J. Ambraziejaus, K. Jakšto, P. Vileišio; Petrapilyje — A. Dubinskio, S. Baltramaičio, K. Pšeciševskio, A. Smilgos; Rygoje — adv. K. Vizbaro ir L. Jakavičiaus.

1904 m. gruodžio 23 d. Vilniuje jau išėjo pirmasis lietuvių kalba laikraštis *Vilniaus žinios,* turėjęs pradžioje apie 6.000 prenumeratorių. *Vilniaus žinios* dienraščiu ėjo ligi 1907 m. Vėliau, jau kiek pakeistos, radikalesnės krypties *Vilniaus žinios* ėjo dukart per savaitę ligi 1909 m. Bet 1909 m. susikūrusi „Pasitikėjimo bendrovė", kurioje daugiausia dalyvavo demokratų partijos žmonės, vietoje *Vilniaus žinių* 1909 m. balandžio 6 d. pradėjo leisti *Lietuvos žinias,* pradžioje dukart, paskui — triskart savaitėje, o nuo 1914 m. jos virto dienraščiu.

Lietuvos žinios priedu dar leido *Aušrinę* ir *Farmacijos reikalus.* Demokratai taip pat leido savaitinį *Lietuvos ūkininką* su priedais *Žemė, Jaunimas, Sveikata* ir *Mokykla,* bet nuo 1912 m. *Mokyklą* jau leido *Lietuvos žinios.*

1907 m. katalikų ir tautininkų srovės veikėjai pradėjo leisti *Viltį,* kuri pradžioje irgi ėjo dukart per savaitę, paskui — 3 kartus, o nuo 1913 m. virto dienraščiu. Krikščionys demokratai Seinuose leido *Šaltinį* su *Šaltinėlio* priedu vaikams ir *Artoju* — ūkininkams. 1905 - 1907 m. Kaune katalikai leido savaitraštį *Nedėldienio skaitymus,* o 1907 - 1914 m. — *Vienybę, Garnį,* 1906 - 1908 m. ir Vilniuje katalikai leido mėnesinį laikraštį *Šviesą,* 1911 - 1915 m. savaitraštį *Aušrą* su priedais *Gydytojas* ir *Mūsų ūkis.* Be to, Vilniuje 1908 - 1914 m. buvo leidžiamas lenkų kalba, bet lietuviško nusistatymo žurnalas *Litwa,* kurį

redagavo Davainis - Silvestravičius. Pradžioje jis buvo mėnesinis, o nuo 1909 m. — jau dvisavaitinis.

Lietuvos socialdemokratų partija leido Vilniuje kelis savaitraščius: 1906 m. — *Naująją gadynę*, 1907 m. — *Skardą*, o 1907 - 1908 m. — *Žariją*.

Petrapilyje 1904 - 1906 m. ėjo lietuvių savaitraštis *Lietuvių laikraštis*, Rygoje — katalikų srovės savaitraštis *Rygos garsas*, ėjęs 1909 - 1917 m., bet jau 1915 - 1917 m. *Rygos garsas* buvo leidžiamas 3 kartus savaitėje. Be to, Rygoje 1909 - 1915 m. dar ėjo liberališkos krypties savaitraštis *Rygos naujienos* ir socialdemokratų leidžiamas savaitraštis *Vilnis*, ėjusi 1913 -1914 m. ir vėl — 1917 m. Kairiosios ir dešiniosios srovės spausdinamų laikraščių santykis pagal jų tiražą buvo vienas prieš du, t.y. kairiųjų — 1, dešiniųjų — 2.[64]

Devynioliktojo amžiaus pabaigoje — 1899 m. visame pasaulyje buvo tik 18 lietuvių kalba leidžiamų laikraščių, kurių 11 buvo leidžiami JAV, o 7 — Mažojoje Lietuvoje.[65] Spaudą atgavus, lietuvių kalba leidžiamų laikraščių skaičius tuoj pat smarkiai paaugo ir netrukus jau buvo spausdinami 44 periodiniai leidiniai (laikraščiai ir žurnalai), kurių 12 buvo spausdinami Lietuvoje ir Rusijoje, 9 — Mažojoje Lietuvoje, 21 — JAV ir 2 Škotijoje.[66]

O prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą Vilniuje jau buvo spausdinama 12 lietuviškų laikraščių ar žurnalų, Kaune — 7, JAV — 20.[67] Pagal tiražą 1913 m. lietuviškų katalikiškų laikraščių buvo 60 - 70%, bet JAV — iš 23 leidžiamų laikraščių — 16 buvo liberališkos srovės, o tik 7 — katalikiškos srovės.[68] Tačiau ir spaudą atgavus, dėl pašto netobulumo ypač kaimo vietovėse, kur paštas buvo atvežamas tik vieną kartą savaitėje, dienraščiai plito gana lėtai.

Norint akivaizdžiau matyti lietuviškos spaudos augimo tempą, reikia paimti 1904 m. leidžiamų lietuvių laikraščių skaičių, kuris žymimas 100%, ir tada spaudos augimą gerai pavaizduoja 27 lentelė.

Iš visų lietuvių leidžiamų laikraščių tik vienas *Lietuvių balsas*, buvo prorusiškas. Jį redagavo A. Daukša ir jis buvo spausdinamas Kaune. Nors Daukša buvo gavęs iš caro valdžios subsidiją ir buvo sutikęs jį prorusiškai redaguoti, betgi tokios pakraipos laikraščiui prenumeratorių lietuvių tarpe neat-

sirado ir 1906 m., išspausdinus vos keliolika jo numerių, jo leidimas nutrūko. Šį laikraštį prenumeravo vos 500 asmenų.

27 LENTELĖ

LIETUVIŠKŲ LAIKRAŠČIŲ AUGIMAS

Metai	*Laikraščių skaičius*	*Procentas lyginant su 1904 m.*
1884	14	50
1894	20	71
1904	28	100
1905	41	146,4
1909	55	200
1910	65 *	232

* Iš 1910 m. ėjusių 65 laikraščių Lietuvoje buvo spausdinami 31 laikraštis, Mažojoje Lietuvoje — 7, JAV — 27.

Spaudą atgavus, ne tik laikraščių, bet ir knygų spausdinimas smarkiai paaugo. Lietuviškų knygų spausdinimo augimą pavaizduoja 28 lentelė.

28 LENTELĖ

LIETUVIŠKŲ KNYGŲ AUGIMAS

Laiko tarpas	*Įvairių pavadinimų knygų skaičius*
XVI amžius	34
XVII amžius	58
XVIII amžius	304
1801 - 1864	962
1865 - 1904	3.200
1905 - 1914	3.264

Žinoma, nebus jokios paklaidos šį skaičių bent 10% ar net ir daugiau padidinti, nes, kaip senaisiais, taip ir naujaisiais laikais, ne visos knygos buvo įtraukiamos į bibliografiją. Nors ir neturime tikslios knygų augimo statistikos, tačiau ir iš šių duomenų ryškiai matyti, kiek knygų buvo išspausdinta spaudos draudimo metu (per 40 metų laiko tarpą) ir spaudą atgavus

(per 10 metų). Bet Pirmajam pasauliniam karui kilus, knygų spausdinimas vėl labai sumažėjo, tačiau to priežastys yra visiems suprantamos.[70]

Kai jau buvo pakankamas skaičius savaitinių, kasdieninių ar savaitėje keliskart einančių laikraščių, tada kilo reikalas susirūpinti ir mokslo, meno literatūros bei religijos žurnalais. Pirmasis toks žurnalas - almanachas buvo *Gabija,* išspausdintas 1907 m. Krokuvoje. Tais pačiais metais kun. A. Dambrauskas-Jakštas pradėjo leisti katalikų srovės žurnalą *Draugiją,* ilgainiui su *Ateities* priedu. 1908 m. Seinuose pasirodė žurnalas *Vadovas,* taip pat katalikiškos srovės, o 1910 - 1911 m. socialdemokratų žurnalas *Visuomenė.* Nuo 1907 m. *Lietuvių mokslo draugija* leido neperiodinį leidinį *Lietuvių tautą.* 1912 metais gan dideliu tiražu buvo spausdinamas almanachas *Švyturys,* kuriame atsispindėjo visas lietuviškas kultūrinis gyvenimas. 1911 - 1912 m. ėjo specialios paskirties žurnalas *Teatras,* 1912 - 1914 m. literatūros ir meno žurnalas *Vaivorykštė.*

Pirmojo pasaulinio karo metu daug lietuvių leidžiamų žurnalų sustojo ėję. Dažniau išeidavo almanachai — *Naujuoju keliu* 1914 m., *Aušrinės keliais* — 1915 m., *Pirmasis baras* — 1915 m.

1914 m. J. Vileišio ir P. Rusecko iniciatyva buvo sudarytas komitetas surengti Vilniuje spaudos atgavimo dešimties metų sukakties minėjimą ir spaudos parodą, kuri apimtų 1883 - 1904 metus. Iš viso toje parodoje buvo sutelkta 2.500 spaudinių, be socialdemokratų ir kitų cenzūros neleistų leidinių. To meto žymus vokiečių kalbininkas A. Bezzenberger, rašydamas apie šią lietuvių knygos parodą vokiečių spaudoje, nurodė, kad ji užpildė penkis didelius kambarius, nors į tą parodą nepateko cenzūros neleistos knygos. Tas pats mokslininkas painformavo, kad 1906 m. Vilniaus lietuvių knygyno kataloge tebuvo tik 773 pozicijos lietuviškų knygų, 1907 m. — jau 1.208 knygos, o 1913 m. — 2.412 pozicijų lietuviškų knygų ir žurnalų.[71]

Vilniuje, be surengtos spaudos parodos, tuo pat metu įvyko *Lietuvių mokslo draugijos* suvažiavimas. Tame suvažiavime buvo skaitytos dvi paskaitos: dr. J. Bagdono „Lietuvių spaudiniai ligi 1904 metų" ir J. Vileišio — „Istorijos žvilgsnis į lietuvių spaudos leidimą lotyniškomis raidėmis." [72]

1914 m. ir kituose Lietuvos, o taip pat kai kuriuose Rusijos miestuose, kur tik lietuvių gyveno, buvo iškilmingai paminėta

spaudos draudimo panaikinimo dešimties metų sukaktis. Betgi Rusijos sostinėje Petrapilyje, kur buvo nemaža lietuvių kolonija, jie leidimo negavo oficialiai spaudos draudimo panaikinimą paminėti. Užtat Latvijos miestuose tą įvykį lietuvių kolonijos gražiai paminėjo.

Apžvelgę tą trumpą spaudos laisvės atgavimo laikotarpį, matome, kad tik vienas dešimtmetis, nors vis dar cenzūruojamos, bet jau nedraudžiamos spaudos, su sava informacija, padarė lietuviškam visuomeniniam gyvenimui didžiai pozityvios įtakos, įvairiais patarimais, paskatinimais organizuotai veikti ir ginti savo teises visose gyvenimo srityse. Taip pat ir JAV lietuviškoji spauda padėjo lietuviams tautiškai sąmonėti, telktis į visokeriopas organizacijas, rūpintis knygų leidimu, šviestis ir skatinti Lietuvoje gyvenančius tautiečius kovoti dėl spaudos laisvės bei dėl kitų savo teisių.

1875 - 1904 m. Amerikos lietuviai išspausdino nemažu tiražu 786 knygas, kurios, kovojant dėl savosios spaudos susigrąžinimo, turėjo didelės svarbos Lietuvoje, nes daugelis Amerikoje išspausdintų knygų nelegaliai buvo platinamos ir Lietuvoje. Jos sotino žmones, ištroškusius dvasinio peno. Per tą patį laikotarpį knygų, skirtų Lietuvai, Mažojoje Lietuvoje tebuvo išspausdintos tik 1.422 knygos, todėl JAV lietuvių įnašas buvo labai vertingas.

Spaudos draudimo laikotarpis lietuvių tautai buvo vienas sunkiausiųjų, palikęs neišdildomą ir neįkainojamą žalą jos kultūrinei raidai. Bet lietuvių ryžtingumas ir atsparumas įvairiausiais būdais kovoti ir nepasiduoti rusinimo pastangoms, privertė galingą Rusiją padaryti nuolaidų mažos tautos reikalavimams. Spaudos draudimo kovų aprašymą noriu baigti mūsų rašytojos G. Petkevičaitės-Bitės jos dienyne 1909 m. įrašytais žodžiais: „Neseni dar tarytum laikai, kad mūsų laimėjimu pasibaigė mūsų kova už spaudą, tikriau sakant už mūsų tautos gyvybę".[73]

NUORODOS

1 W. Studnicki, *Polša*, 1908 m. 80 psl.
2 R. Mikšytė, *A. Baranauskas*, 1964 m. 212 psl.
3 *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1868 m. sausio mėn. CXXXVII dalis 6 - 7 psl.
4 *Lietuvių Enciklopedija*, XVIII t. 471 psl.
5 A. Tyla, Pastabos dėl lietuviškos knygos istorijos — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1969 m. VII t. 193 psl.
6 R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis Lietuvoje XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija* VII, 1965 m. 91 psl. ir B. Genzelis, *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje*, 1972 m. 15 psl.
7 J. Matusas, Apie lotyniškų raidžių draudimą lietuviškiems spaudiniams, *Athenaeum* IV, 1933 m. 22 - 24 psl. ir *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 83 psl.
8 *30 metų spaudą atgavus* (red. J. Pranaitytė), 1935 m. I t. 22 - 24 psl. ir A. Tyla, Mėginimas leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1972 m. VII 53 psl.
9 R. Vėbra, Lietuviškos spaudos draudimas XIX a. antroje pusėje — *LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Istorija* IX t., 1968 m. 88 psl.
10 J. Matusas, Apie lotyniškų raidžių draudimą lietuviškiems spaudiniams — *Athenaeum* IV, 1933 m. 25 psl.
11 J. Baudouin de Courtenay, *Kwestja alfabetu litewskiego w państwie rosyjskiem i jej rozwiązanie*, 1904 m. 12 psl.
12 J. Totoraitis, *Lietuvos atgijimas* 1921 m. 47 psl.
13 A. Janulaitis, *M. Akelaitis*, 1969 m. 49 psl.
14 Vc. Biržiška, *Praeities pabiros*, 1960 m. 248 psl.
15 Vc. Biržiška, Pastangos draudimui nugalėti — *Kovos metai dėl savosios spaudos*, 1957 m. 171 - 173 psl.
16 Vc. Biržiška, Kaip sekėsi platinti lietuviškas knygas rusiškomis raidėmis — *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. 1 knyga, 67 psl.
17 E. Kluge, *Die russische revolutionaere Presse*, 1948 m. 88 psl.
18 Vc. Biržiška, 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint — *Aidai*, 1954 m. 4 nr. 252 psl.
19 R. Vėbra, Prie lietuviškų spaudinių uždraudimo istorijos — LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai — *Bibliotekininkystės ir Bibliogra-*

fijos klausimai, 1969 m. VII t. 225 psl. ir A. Tyla, Prie lietuviškų spaudinių gotiškomis raidėmis uždraudimo istorijos — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1967 m. VI t. 172 - 173 psl.

20 Vc. Biržiška, *Praeities pabiros*, 1960 m. 241 - 244 psl.

21 Vc. Biržiška, 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint — Aidai, 1954 m. 4 nr. 255 psl.

22 *Lietuvių Enciklopedija* — „*Sietynas*" XXVII t. 417 - 418 psl.

23 V. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m. 116 - 127 psl.

24 Vc. Biržiška, 50 metų spaudos laimėjimo sukaktį minint, *Aidai*, 1954 m. 4 nr. 254 psl.

25 A. Tyla, Draudžiamosios literatūros platinimas XX a. pradžioje Švenčionių apylinkėse — *Kraštotyra*, 1969 m. VII, 68 psl.

26 R. Vėbra, Lietuviškos spaudos draudimas XIX a. antroje pusėje — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, *Istorija* IX, 1968 m. 92 psl.

27 V. Sruogienė, Knygų platinimo organizacijos ir knygnešiai — *Kovos metai dėl savosios spaudos*, 1957 m. 204 psl. ir *30 metų spaudą atgavus* (red. J. Pranaitytė) 1935 m. I t. 13 psl.

28 J. Bagdonas, Lietuvių paroda Paryžiuje 1900 metais — *Mūsų Senovė* 1937 m. II t. 30 - 33 psl.

29 *Varpas*, 1900 m. 6 nr.

30 *Lietuvių Enciklopedija*, XVIII t. 388 - 389 psl.

31 R. Vėbra, P. Vileišio laiškai lietuviškų knygų spausdinimo klausimu — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1969 m. VII t. 201 - 214 psl.

32 A. Jakštas, *Pirmutinės (10 metų) spaudos atgavimo sukaktuvės, 1904 - 1914*, 1914 m. 9 psl. ir A. Tyla, Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1972 m. VII kn. 48 - 49 psl.

33 V. Zaborskaitė, *Maironis*, 1968 m. 39- 41 psl.

34 *Mūsų Senovė*, 1921 m. I t. 56 - 58 psl.

35 *30 metų spaudą atgavus, (red. J. Pranaitytė)*, 1935 m. I t. 62 psl.

36 A. Tyla, Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1972 m. VII t. 77 psl.

37 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 58 - 59 psl.

38 G. Landsbergis, *Raštai*, 1972 m. 287 psl.

39 I. Kornilov, K voprosu ob alfavite dlia litovcev — *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenija*, 1888 m. spalio mėn. 32 - 56 psl.

40 *Živaja Starina*, vypusk III i IV, 1895 m. 252 - 260 psl.

41 V. Kudirka, *Raštai*, 1909 m. II t. 351 psl.

42 M. Gustaitis, *P. Kriaučiūnas*, 1926 m. 35 psl.

43 K. Šalkauskis, Bylos dėl spaudos lietuvių raidėmis, *Teisė*, 1935 m. 31 nr. 309 - 312 psl. (rusų kalba senato sprendimas 1902.XII.14).

44 A. Tyla, Mėginimai legaliai leisti lietuviškus leidinius spaudos draudimo metu — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1972 m. VII kn. 60 psl.

45 K. Šalkauskis, Bylos dėl spaudos lietuvių raidėmis — *Teisė*, 1935 m. 31 nr. 306 psl.

46 Sudebnyje Otčety — *Pravo* (Teisė), 1903 m. 28 nr.

47 K. Šalkauskis, Bylos dėl spaudos lietuvių raidėmis — *Teisė*, 1935 m. 32 nr. 409 psl.
48 R. Vėbra, Caro valdininkų pažiūros į lietuviškos spaudos draudimą — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, *Knygotyra*, 1972 m. 2(9) nr. 137 - 138 psl.
49 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 11 psl.
50 R. Vėbra, Lietuviškos spaudos draudimas XIX a. antroje pusėje — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, *Istorija* IX t., 1963 m. 93 psl. ir *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 105 - 106 psl.
51 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 114 psl.
52 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 36 - 37 psl.
53 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 139 psl.
54 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 145 psl.
55 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 155 psl.
56 *Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, 1973 m. 162 psl.
57 K. Šalkauskis, Bylos dėl spaudos lietuvių raidėmis — *Teisė*, 1935 m. 32 nr., 405 - 410 psl. ir *Pravo*, 1903 m. 28 nr.
58 V. Žukas, Publikacijos ir informacijos — LTSR Aukštųjų mokyklų mokslo drabai — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1961 m. I t. 144 - 148 psl. ir Raštas apie lotyniškas ir lietuviškas raides, *Varpas*, 1903 m. 4-5 nr., 119 - 125 psl.
59 V. Kapsukas, *Raštai*, 1960 m. I t. 319 psl.
60 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 335 psl.
61 M. Romeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 dalis, 12 psl. ir K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t. 47 psl.
62 St. Šalkauskis, *Ateitininkų ideologija*, 1954 m. 192 psl.
63 V. Merkys, Lietuvos poligrafijos įmonės, 1795 - 1915 m. — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1972 m. 7 knyga, 142 psl. ir toliau.
64 *Lietuvos ūkininko kalendorius 1914 metams*, 1913 m. 41 psl.
65 A. Bulat (A. Bulota), *Litovcy, Formy nacionalnogo dviženija v sovremennych gosudarstvach*, (red. A. Kastelianskij) 1910 m. 439 psl.
66 A. Bulat (A. Bulota), *Litovcy, Formy nacionalnogo dviženija vi sovremnnych gosudarstvach*, (red. A. Kastelianskij), 1910 m. 431 psl.
67 T. Norus ir J. Žilius, *Lithuania's Case for Independence*, 1918 m. 61 psl.
68 K. Gr.(inius), Mūsų visuomeninis gyvenimas, *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 18 - 19 nr.
69 Vc. Biržiška, 1913 metų lietuvių laikraštija — *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 14 nr.
70 A. M., Lietuviškai knygai 400 metų — *Mūsų Kalendorius*, 1947 m. 53 - 54 psl. ir Vc. Biržiška, *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, 1953 m. I dalis, 31 psl.
71 A. Bezzenberger, Werdegang des litauisches Volkes — *Vierteljahresschrift fuer Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1915 m. XII t. 21 psl.
72 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 127 ir 128 nr. nr.
73 G. Petkevičaitė-Bitė, *Krislai*, 1966 m. 485 psl.

IX

Lietuvių tautinis atgimimas

1. Senosios slavų bažnytinės kalbos rašto vartojimas Lietuvoje

Tautinio atgimimo sąjūdžiuose kalba buvo laikoma viena iš pagrindinių tautinio savitumo žymių, todėl kyla klausimas, ar viduriniais amžiais Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje lietuvių kalba buvo visus gyventojus jungiantis faktorius ir ar galima kalbėti apie tų laikų tautinį sąmoningumą.

Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje, kaip ir kitose anuometinėse Europos valstybėse, tautai atstovavo vien valdantysis luomas. Tada tautybė buvo tapatinama su pilietybe dabartine prasme, o pats valdantysis luomas, nepaisant savo vartojamos kalbos, vis vien laikė save Lietuvos valstybės ir lietuvių tautos atstovais.

Po Lietuvos ir Lenkijos valstybių padalijimo lietuvių tautos sąvoka valstybine prasme blėso ir nyko. O naujaisiais laikais daugumas Lietuvos aukštuomenės jau nesutapo su lietuvių tauta daugiausia dėl lenkų kalbos vartojimo, nes viena svarbiųjų tautos požymių buvo laikoma kalba, ypač nuo XIX a. pradžios, kai tautiniai sąjūdžiai augo ir plito visoje Europoje.

Tad prieš pradedant kalbėti apie lietuvių tautinio atgimimo sąjūdį, reikia bent trumpai žvelgti į senosios slavų bažny-

tinės kalbos rašto vartojimą valdovų ir didikų kanceliarijose ir šios kalbos reikšmę Lietuvos gyvenime.

Lietuviai XIII - XV amžiais, nukariaudami slavų gyvenamas sritis, bet neturėdami savojo rašto, oficialiems valstybės reikalams ir įvairiems aktams sudaryti pradėjo vartoti senosios slavų bažnytinės kalbos raštą, kaip tuo metu buvo įprasta tuose Europos kraštuose, kuriuose buvo Bizantijos kultūros įtaka, pvz., Bulgarijoje, Rumunijoje, Rusijoje ir kitur. Tuo pat metu kituose Europos kraštuose tam tikslui buvo vartojama lotynų kalba. Betgi čia tenka pabrėžti, kad senosios slavų bažnytinės kalbos raštas buvo vartojamas tik aktuose ir raštuose, kurie buvo skiriami vidaus reikalams ir Rytų Europos valstybėms. O susirašinėjant su Vakarų Europa, jau nuo Mindaugo laikų buvo vartojama lotynų kalba.

Senosios slavų bažnytinės kalbos raštui įsigalėti Lietuvoje iš dalies prisidėjo tai, kad anuo metu slavų bažnytinės kalbos raštininkų buvo lengviau pasisamdyti, negu lotynų kalbą mokančiųjų ir, be to, už mažesnį atlyginimą. Senoji slavų bažnytinė kalba Lietuvoje buvo negyva kalba, kaip kitur lotynų kalba. Todėl Lietuvoje, įvairius teisinius aktus sudarant, dažnai į senąją slavų bažnytinę kalbą buvo įterpiami specifiniai lietuviški žodžiai kuriam nors konkrečiam reikalui ar daiktui nusakyti. Pvz., senuose dokumentuose pasitaiko lietuviškų žodžių: „brasta, dirvonas, išdagas, ganykla, kūdra“ ir daug kitų.[1]

Senosios slavų bažnytinės kalbos raštas buvo pradėtas vartoti ne todėl, kad ta kalba būtų kalbėjęs Lietuvos valdantysis luomas ar paprasti žmonės. Tada etnografinėje Lietuvoje kasdieniniame gyvenime lietuviškai kalbėjo ir valdovai, ir bajorai, ir visi gyventojai. Aukštesnieji lietuvių luomai, prisiėmę senosios bažnytinės slavų kalbos raštą, nenustojo jautęsi lietuviais, tautiniu atžvilgiu pasilikdami skirtingi nuo lenkų ir rusų.[2] Ir Vakarų Europoje sava kalba buvo laikoma žmonių šnekamoji kalba, bet ne lotynų kalba, kuri oficialiai buvo vartojama valstybės bei mokslo reikalams.

Lietuvos didikai iš senų laikų, dar ir XV a. pabaigoje, vartojo lietuvių kalbą ne tik namuose, bet ir valstybės ar viešuose reikaluose, net Ponų taryboje ar teismuose. Ano meto dokumentuose nėra išlikę jokių pėdsakų, kad Lietuvos bajorija, savo valstiečius teisdama ar prievoles jiems skelbdama, būtų turėjusi vertėjus. Gi Mažojoje Lietuvoje, kur tuo metu

valdantysis luomas buvo vokiečiai, teismų sprendimai ir įvairios prievolės buvo skelbiamos lietuviškai per vertėjus (vadinamus tulkus).[3]

XIV ir XVI a. pradžioje Lietuvos katalikų parapijų bažnyčiose jau buvo vartojami religiniai lietuviški rankraštiniai tekstai (poteriai). Tie tekstai buvo rašomi tarmine lietuvių kalba, kad jie būtų suprantami vietos gyventojams. Spėjama, kad rankraštinio religinio turinio raštų lietuvių kalba turėję atsirasti Lietuvoje dar XIV a., tačiau tokių ranka rašytų tekstų buvę nedaug. Pirmas šiuo metu surastas lietuviškas religinis rankraštinis tekstas, spėjama, esąs iš 1503 m.[4] O bajorams religijos reikaluose patarnauti buvo Lietuvoje vienuolių pranciškonų, kurie mokėjo lietuviškai ir lotyniškai. Bet jau XVI a. pabaigoje Žemaičių vyskupystės kanauninkas M. Daukša savo *Postilės* prakalboje (išspausdinta 1599 m.) ragino Lietuvos bajorus vartoti lietuvių kalbą.

Ir Lenkijos karaliaus kanceliarijos, teismų, bažnyčios ir kitų institucijų dokumentai ligi XVI a. vidurio dar buvo rašomi lotynų, o ne lenkų kalba. Tik renesanso bei reformacijos metu Lenkijoje oficialiuose dokumentuose įsigalėjo lenkų kalba.

Tuo metu ir Lietuvos bajoriškoji šviesuomenė mokėsi lotynų kalbos ne tik Vilniaus jėzuitų akademijoje, bet ir užsienio universitetuose, kur visi mokslo dalykai buvo dėstomi lotynų kalba. Todėl Lietuvos didikų, bajorų, vienuolynų bei mokyklų bibliotekose beveik visos knygos buvo lotynų kalba. Lenkijos ir Vakarų Europos įtakoje jau nuo XVI a. vidurio ir Lietuvoje ėmė įsigalėti lotynų kalba, kaip oficiali valstybės kanceliarijos kalba, išstūmusi senosios slavų bažnytinės kalbos raštą.

Didžiųjų Lietuvos kunigaikščių kanceliarijos raštai, privilegijos, dovanojimai, metraščiai, daugumas jų yra surašyti senosios slavų bažnytinės kalbos raštu ir yra svarbūs dokumentai pažinti Lietuvos politinę, teisinę ir kultūrinę istoriją. Betgi nežiūrint, kad Lietuvos metraštininkai XIV - XVI a. rašė senuoju slavų bažnytinės kalbos raštu, jie Lietuvos metraščiuose visada gynė Lietuvos ir jos valdovų reikalus. Todėl Lietuvos istorijai svarbius senąja slavų bažnytine kalba rašytus teisinius rinkinius, pvz., Kazimiero teisyną (1468 m.), Pirmąjį Lietuvos statutą (1529 m.), vadinamąjį Bychovco metraštį, ir kitus, lietuviai, o taip pat lenkai bei rusai išsivertė į savas kalbas.

Senoji slavų bažnytinė kalba ir jos raštas tolesnei Lietuvos kultūrinei raidai įtakos nėra padariusi. Tačiau dėl kadaise Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje vartoto šios kalbos rašto, vėliau slavofilai ir caro valdžios atstovai, tuo remdamiesi, pradėjo skelbti, kad Lietuvos gyventojai kadaise yra vartoję rusų kalbą, valdėsi rusų įstatymais, todėl jie priklauso rusų tautai.

2. *Tautinio sąmonėjimo pradžia*

Tautiniai sąjūdžiai aplamai yra skirtingi tautose, kurių aukštuomenė arba aukštesnieji luomai nėra nutautę, negu tose tautose, kurių aukštesnieji luomai jau nutauto. Kai aukštesnieji tautos luomai nutausta, tada per juos į kraštо gyventojus būna skleidžiama svetima kultūra ir kitos tautos politiniai tikslai. Todėl tautose, kurių aukštesnieji luomai jau yra nutautę, tai ten prasidedantis ir augantis tautinis sąjūdis visų pirma nukrypsta į kovą dėl gimtosios kalbos. Tautinis atgimimas daugelyje tautų pirmiausia iškėlė principą — branginti savo kalbą.

Lietuvių tautinis susipratimas, o ypač savosios kalbos vertinimas, prasidėjo gan anksti, kada dar nebuvo iškilusi tautinio atgimimo sąvoka.

Lietuvių tautinis sąjūdis prasidėjo Žemaitijoje, M. Lietuvos pasienyje, kur bajorijos nebuvo pasiekusi polonizacija. Todėl čia bajorijos ir dvasininkų dalis įsijungė į lietuvių tautinį sąjūdį, kalbėjo lietuviškai ir lietuvių kalbą brangino. Rytų Lietuvoje bajorijos daugumas atskilo nuo savo tautos kamieno, jau kalbėjo lenkiškai ir skleidė lenkų kalbą savo gyvenamoje aplinkoje. Net ir lenkų veikėjas J. Srokowicz pripažįsta, kad dėl Lietuvos bajorijos sulenkėjimo lietuvių tautinis susipratimas buvo uždelstas ir buvo suvėlinta tautinės kultūros pažanga.[5]

XVI a. vienas pirmųjų kovotojų dėl lietuvių kalbos viešajame gyvenime buvo Žemaičių kanauninkas M. Daukša. Jis mylėjo lietuvių kalbą, kuria kalbėjo liaudis ir kurios jau tada pradėjo atsižadėti Lietuvos bajorai. Gimtosios kalbos vartojimą Daukša laikė natūralia žmogaus teise, todėl jis ir susirūpino lietuvių kalbos vartojimu. Jis norėjo, kad lietuvių kalbą vartotų kaip literatūrinę kalbą valstybės viešajame gyvenime, Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio rūmuose kanceliarijos reikalams, kad ja būtų rašomi įstatymai, istorija, svarstomi valstybės rei-

kalai ir ji būtų vartojama bažnyčioje. Daukša lietuvių kalbai reikalavo Lietuvoje lygių teisių su lotynų ir lenkų kalba. Nors Daukša ir pripažino bajoriją aukštesniu luomu, bet tauta jis laikė visus luomus, t.y. bajoriją ir liaudį drauge. Pagrindinės tautos žymės pagal Daukšą yra kalba, gimtinė, papročiai, kurie ir skatino tautos ir jos kultūros vystymąsi.[6]

Taip pat XIX a. pradžioje kunigas ir mokslininkas K. Bauža-Bagužis, rašydamas apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę, aukštino lietuvių kalbos senumą, gražumą, žodingumą. Jis teigė, kad lietuvių kalba yra sena ir turtinga, ji turi kiekvienam daiktui tinkamą pavadinimą. Jis ją lygino su lotynų kalba dėl jos glaustumo, muzikalumo ir laikė ją tinkama literatūrinei kūrybai.[7] Jis sakė, kad, norint sunaikinti tautą, reikia atimti iš jos kalbą. O etnografas ir lietuvių literatūros istorikas L. Jucevičius apie XIX a. vidurį straipsnyje apie lietuvių kalbą rašė, kad „ji esanti skambi ir laukinė, kaip skardas tų miškų, kuriuose ji gimusi... tranki, kaip puotos prie užkurtų laužų priešą nugalėjus." Šį savo straipsnį Jucevičius baigė mintimi, kad „kalba yra tautos turtas ir niekas neprivalo užmiršti, kaip jo tėvai kalbėjo".[8] Ir S. Daukantas raštu norėjęs įrodyti „neprieteliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos", jog kiekvienas norįs gali rašyti lietuviškai, nes „ji turi spėką lygia dalia, kaip ir kita išdailinta kalba". Norėdamas pabrėžti lietuvių kalbos tobulumą, jis rašė, kad net tas, kas turįs Homero ir Vergilijaus protą ir plunksną, galįs rašyti lietuviškai.

Daukantas kalbą laikė didžiausiu tautos turtu ir apie kalbos reikšmę taip samprotavo: „Ant.galo kalba atskiria pačias gimines vienas nuo antrų, dėl to gi yra visų didžiausia žmogaus privilegija, kurios nė koksai kraugerys negali jam išplėšti, negut vienkartu su jo gyvybe".[9]

Taip pat ir etnografas kun. A. Kašarauskas labai aukštino lietuvių kalbą, ją laikė visų kalbų sanskritu, kuri „turinti tarnauti mokslui apšviestųjų". Jis rašė, kad lenkų šviesuomenė nemėgstanti lietuvių kalbos, ją laikanti barbariška ir mokslui nereikalinga. Jis pastebėjo, kad Lietuvos dvarininkai gėdijosi savo tarpe kalbėti lietuviškai, tačiau jie nesigėdijo kalbėti netaisyklinga lenkų kalba, norėdami pasirodyti didžlenkiais, nors ir neturį jokio supratimo apie lenkų kalbos gramatiką. Pagal Kašarauską, „svetimšaliai atvyksta į Lietuvą susipažinti su sena

tauta, jos kalba, o mes Lietuvos širdyje gėdimės ir nenorime pažinti ką turime".[10]

M. Akelaitis irgi, rašydamas istorikui M. Balinskiui, klausė jį, „ar atsižadėsime savo tautos ir patys savo noru žudysime tautą?" Akelaitis, kaip ir Kašarauskas, rašė, kad „lietuvių kalba turi sanskrito kalbos svarbumą, graikų kalbos dailumą ir italų kalbos giesmingumą". Jis skundėsi ne vien dėl lietuvių tautos etninio ploto nykimo, bet siūlė ir praktiškai veikti: steigti parapines mokyklas, kuriose viskas būtų dėstoma lietuviškai ir spausdinti lietuviškas knygas liaudžiai.[11]

Net ir garsusis vokiečių filosofas E. Kant 1846 m. išleistosios Pr. Kuršaičio Lietuvių kalbos gramatikos prakalboje rašė, kad lietuvių tauta turi išlikti dėl savo kalbos, kuri daug filosofijos ir istorijos mįslių atspėja.[12] Ne tik lietuvių tautinio atgimimo veikėjai kalbą laikė vienu tautų išskirtinumo požymiu, bet taip pat ir kitų tautų veikėjai. Kiekvienos tautos atgimimo veikėjai stengėsi iškelti savosios kalbos grožį, skambumą bei reikšmingumą. Pvz., ir kai kurie kraštutinio nacionalistinio nusiteikimo vokiečiai rašė, kad Adomas ir Ieva rojuje vokiškai kalbėję.[13]

Didelę svarbą kalbai skyrė ir dr. J. Basanavičius. 1882 m. *Lietuviškoje Zeitungoje* jis rašė, kad „jei kalba išliks gyva, išliks ir Lietuva, kalbai išnykus, nebebus ir Lietuvos, nebebus ir lietuvių". Basanavičius net išdėstė savo nusistatymą, ką jis laiko lietuviu: 1. lietuviai yra visi tie, kurie yra lietuvių kilimo, 2. kitataučiai ilgai gyvenę Lietuvoje, priėmę jos kalbą, būdą ir papročius, 3. lietuviai, kurie vartoja svetimas kalbas — Rytuose — gudų, Pietuose — lenkų, Vakaruose — vokiečių. Pagaliau lietuviu jis laikė kiekvieną lietuviškos kilmės asmenį, gyvenantį Lietuvoje.

Ir J. Šliūpas *Aušroje* stengėsi pateikti lietuvių šviesuomenei savo nusistatymą, kas yra laikytina tauta. Pagal Šliūpą, tauta yra tokia žmonių bendruomenė, kurią jungia bendra istorinė praeitis, bendri papročiai, bendri politiniai ir ekonominiai interesai, bendra kalba ir religija. 1886 m. Šliūpas tautos nusakymą dar papildė būtinumu apsišviesti, nes tik apsišvietusi tauta gali išlikti nenutautėjusi. Jo manymu, lietuviai nenutaus, jei jie bus apsišvietę, ekonomiškai neskurstą ir tautiškai susipratę. Jis siūlė vartoti tris svarbiausias priemones tautiškumui išlaikyti: agitaciją, apšvietą ir organizaciją.[14]

Lietuvių tautinis atgimimas XIX a. vyko su pakilimais ir atoslūgiais: 1822 - 1831 m. žymėtini tautinio atgimimo pagyvėjusia veikla, tačiau po 1831 m. sukilimo numalšinimo pasireiškė atgimimo atoslūgis, trukęs ligi 1850 metų. 1850 - 1863 m. vėl laikytini lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio smarkėjimo metais, nes tada lietuviškų knygų spausdinimas vis didėjo.

Smulkioji bajorija, ypač žemaičių, nors ir mokėjo lenkiškai, bet geriau kalbėjo lietuviškai, ir jų lenkiškoji kalba buvusi specifiška — sulietuvintoji slavų kalba. Nors lenkų kalbą jie vartojo, bet savo papročiais ir tradicijomis buvo lietuvių tautos vaikai.[15] Nuo XIX a. pradžios ligi 1863 m. sukilimo Lietuvoje buvo nemaža dvasininkų ir bajorų, besidominčių lietuvių kalba, lietuvių tauta ir apskritai lietuvybe. Susidarė net ištisas sąjūdis, vadinamasis Žemaičių lietuviškas sąjūdis.

Žemaičių sąjūdžio dalyviai bendradarbiavo savitarpyje, rūpinosi lietuvių kalba, literatūra, Lietuvos istorine ir kultūrine praeitimi, rinko tautosaką ir t.t. (pvz., D. Poška, A. Klementas, L. Uvainis, A. Savickas). Rytų Lietuvoje tuo metu lietuviškoje veikloje pasireiškė tik vienas kitas — A. Strazdas, E. Stanevičius, kun. M. Smolskis. Kun. Strazdas bene pirmasis anuo metu iškėlė drąsų šūkį: kurti tautinę literatūrą, nes tauta turinti teisę į savarankiškumą.[16]

Tada ir Lietuvos smulkiosios bajorijos dalis pradėjo rašyti lietuvių kalba, versti šį tą iš lietuvių kalbos į lenkų kalbą, studijuoti tautosaką ir ją skelbti.

Jau XIX a. pirmoje pusėje Žemaitijoje vidurinėse mokyklose, be bajorų vaikų, mokėsi gana daug ir valstiečių vaikų. Tokias mokyklas baigę, daugelis valstiečių vaikų eidavo į kunigų seminarijas, į vienuolynus ar į kitokias mokyklas, kur pasimokydavo mokytojo profesijos. 1848 - 1852 m. Varnių kunigų seminarijoje iš 65 klierikų, 63 klierikai buvo valstietiško kilimo. Lietuviškai nusiteikusi šviesuomenė ne tik vertino lietuvių kalbą, bet ji norėjo, kad šia kalba būtų mokoma visose Lietuvos pradžios mokyklose, pvz. vyskupas M. Valančius, kun. J. Dovydaitis, kun. A. Tatarė ir kiti.[17]

Po 1863 m. sukilimo lietuvių tautinis sąjūdis palengva atsiribojo nuo lenkų, nes lenkai tepripažino lietuviams tik tiek savitumo, kiek lenkiškai provincijai (kresy — pakraščiams) ir troško diktuoti lietuviams savo politinius siekimus. Lietuvių tauta politine valstybine prasme savo vaidmenį yra vaidinusi

ligi Lietuvos paskutiniojo padalijimo (1795 m.), o po to padalijimo, lietuvių tauta buvo degraduota iš valstybinės tautos į tautą be valstybės.

XIX a. pabaigoje Lietuvos istorijos scenon įžengė lietuviškoji inteligentija, kilusi iš valstiečių, ir smulkioji bajorija, kurios ir pradėjo formuoti tautą iš visų luomų, atidėdama tautos politinius tikslus kiek tolesniems laikams. Šis naujas tautinis lietuvių sąjūdis buvo aiškiai antiunijinis, jau nesiejo lietuvių tautos interesų su lenkų tauta.

Antrojoje XIX a. pusėje tautų sąmonėjimas ir savarankiškumo troškimas dėl įvairių priežasčių spartėjo, kai tautiškai susipratusios tautos pradėjo kovoti dėl savo teisių ir laisvių. Jei anksčiau ir XIX a. pradžioje ypač buvo keliamas savosios kalbos vertinimas, tai antroje šio amžiaus pusėje tautų atgimimo sąjūdis jau kėlė ir tautų apsisprendimo teisę ir reikalą kurti nepriklausomas tautines valstybes. Pagal M. Romerį, pirmojoje lietuviško tautinio judėjimo stadijoje, kur dalyvių skaičius buvo mažas, atgimimo veikėjai „negalėjo išsibarstyti į atskiras sroves. Lietuviškasis sąjūdis apėmė visus be skirtumo Lietuvos mylėtojus“.[18]

3. *„Aušra“ ir tautinis atgimimas*

1883 m. pradėtoji leisti *Aušra* turėjo svarbią reikšmę visam lietuvių tautiniam sąjūdžiui. *Aušros* leidėjų idealas buvo, kad „Lietuva būtų tautiškai susipratusi, lietuviškai kalbanti, mananti, jaučianti ir laisvai dirbanti kultūros dirvoje.“ Jų artimiausias troškimas buvo atgauti spaudos laisvę bei išsirūpinti rusų valdžios leidimą visur vartoti lietuvių kalbą: mokyklose, teismuose, administracijos įstaigose ir t. t. Todėl *Aušros* meto lietuviškasis sąjūdis daugiau rūpinosi švietimu ir kultūros sritimi, o politinių klausimų mažiau telietė. Nepaisant *Aušros* taikingo nusiteikimo Rusijos atžvilgiu, caro valdžia šiam sąjūdžiui neparodė jokio palankumo, o atvirkščiai, griebėsi žiaurių priemonių tą sąjūdį persekioti.

Pradžioje *Aušros* gadynės žymieji tautinio sąjūdžio veikėjai, Basanavičius ir Šliūpas, mėgino išgauti iš rusų valdžios palankumo šiam sąjūdžiui, būtent, kad būtų leidžiama *Aušrą* spausdinti Lietuvoje ir lotynų abėcėle. Bet, rusų valdžios pri-

tarimo negavę, ypač Šliūpas, pasuko antirusiška linkme, skelbdamas, kad rusai atnešė lietuviams dvasios vergiją, spaudos draudimą, religinę diskriminaciją ir rusifikaciją. O ir baudžiavos panaikinimą jis nelaikė nei caro malone, nei rusų valdžios nuopelnu, teigdamas, kad tik istorijos vyksmas privertęs caro vyriausybę įvykdyti baudžiavos panaikinimo reformą.

Jeigu *Aušroje* J. Basanavičius savo straipsniuose daugiau akcentavo kultūrinės veiklos svarbą, tai J. Šliūpas ir kiti aušrininkai daugiau dėmesio kreipė ir į socialinius klausimus. Betgi *Aušros* didžiausias ideologinis nuoplenas yra tas, kad ji atskyrė lietuvių tautą nuo lenkų tautos ir paspartino tautinį sąmonėjimą. *Aušros* laikotarpio lietuvių tautinis sąjūdis, nors buvęs daugiau kultūrinio pobūdžio, bet jis buvo paspalvintas ir politine kova, kurią vedant buvo pasitikima tik savomis jėgomis laimėti nusibrėžtą tikslą. Todėl laikoma, kad nuo *Aušros* pasirodymo ligi Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje buvo visiškai nugalėta lenkiškoji arba unijinė srovė tarp lietuvių ir tuo metu susidarė lietuvių tautiniai ir politiniai junginiai, jau skirtingų politinių tikslų.[19]

Vėliau lietuvių draudžiamojoje spaudoje *(Varpe, Tėvynės sarge, Ūkininke, Darbininkų balse)* buvo straipsnių apie tautinius sąjūdžius — čekų, slovakų, bulgarų ir kitų. O Anglijos Karališkojo instituto studijoje *Nationalism* yra lyginami lietuvių ir slovakų tautų atgimimo panašumai, nes ir Slovakijoje, kaip ir Lietuvoje, žemvaldžių luomas buvo jau svetimas tautos kamienui. Slovakijos dvarininkai buvo vengrai, Lietuvoje — daugumas jau patekę lenkų kultūros įtakon. Toje studijoje itin pabrėžiamas svarbus Lietuvos atgimimo istorinės praeities vaidmuo. Esą, net ir lenkai, norėdami lietuvius nutautinti ir atitraukti nuo rusų, aukštino bendrą Lietuvos ir Lenkijos didžią praeitį, primindami bendrus protėvių atliktus svarbius istorinius žygius, jų turėtą laisvą ir nepriklausomą valstybinį gyvenimą. Tačiau tokie lenkų teikiami lietuviams jų istorijos pavyzdžiai susilaukdavo priešingų rezultatų ir lietuvių simpatijas nukreipdavo ne į lenkų pusę, bet stiprino lietuvių tautinį susipratimą ir ugdė lietuvių ir lenkų atskirumo jausmą.[20]

Aušros pirmojo numerio įžanginiame straipsnyje Basanavičius teigė, kad lietuviai yra tokie pat žmonės, kaip ir jų kaimynai, todėl lietuviai nori naudotis visomis visai žmonijai priklausančiomis teisėmis.[21] Tuo ir buvo paremtas pirmutinis

lietuvių troškimas atgauti spaudos laisvę, turėti teisę vartoti lietuvių kalbą teismuose, rusų administracijos įstaigose, bažnyčiose, mokyklose.

Jeigu pradžioje tautinei kovai užteko maldaknygių, tai pasaulietiškai lietuvių inteligentijai — Varšuvos, Petrapilio, Maskvos universitetų studentijai — vien religinės literatūros jau nebepakako, reikėjo pasaulietiškos literatūros, kurią būtų galima skleisti Lietuvos kaime. Slaptosios spaudos ir geros knygnešių organizacijos pagalba jaunoji, iš kaimo kilusi, inteligentija tautinį sąjūdį plėtė. Jų pastangos nebuvo bergždžios, nes ir Lietuvos valstiečiai buvo nepatenkinti rusų carinės biurokratijos valdymu.

Lietuvos valstiečiai, kaip ir kitų kraštų, dėl savo prigimties ir gyvenimo sąlygų turėjo būti daugiau konservatyvūs, negu revoliucingi, bet tautinio atgimimo sąjūdžio dėka ir jie ėmė suprasti, kad tik konstitucinėje valstybėje galima legalumo ribose laisvai veikti ir kovoti dėl religinių, tautinių ar ekonominių reikalų. Kadangi Rusijos valdomos Lietuvos gyventojai neturėjo legalių sąlygų kovoti dėl vienų ar kitų savo reikalų, todėl tautinio atgimimo metu ir kaime vyravo revoliucinės nuotaikos: buvo apsčiai pristeigta slaptų lietuviškų mokyklų, įvairiais vardais jaunimo ir kitokių draugijų bei draudžiamosios spaudos platinimo organizacijų.

Su lietuvių tautiniu sąjūdžiu kovojo stambieji dvarininkai ir Bažnyčios hierarchija, nes tas sąjūdis buvo demokratiškas ir, be kita ko, kovojo ir prieš luomų privilegijas.[22] Tačiau jie šį lietuvių tautinį sąjūdį laikė silpnu, nes jis daugiausia rėmėsi valstiečiais, t.y. vienu visuomeniniu sluoksniu.[23]

Nuo *Aušros* meto tautinis judėjimas jau pradėjo skirstytis ideologinėmis srovėmis: išryškėjo katalikiškoji ir liberališkoji srovė. Liberališkoje srovėje pradžioje sutilpo liberalai, demokratai ir socialistai. Vėliau iš liberalų srovės susiformavo demokratų ir socialdemokratų partijos. Socialdemokratų partija įkurta 1896 m., demokratų — 1902 m., o krikščionių demokratų partija — 1905 m. Vėliausiai atsirado tautininkų partija, nes tuo metu visose lietuvių srovėse ir partijose tautiškumo netrūko, o partijų radikalumas anuometinės lietuvių inteligentijos negąsdino.

Nepriklausomą lietuvių tautinį sąjūdį tiek lenkai, tiek ir caro valdžia laikė tik vieno kurio nors kaimyno intriga. Ka-

dangi *Aušra* buvo spausdinama Mažojoje Lietuvoje, kuri tuomet priklausė Vokietijai, tai rusai lietuvių separatinį sąjūdį laikė vokiečių darbu, o lenkai — rusų intriga. Bet jau Pirmojo pasaulinio karo metu blaivesnis lenkų politikas St. Staniszewski priekaištavo lenkams dvarininkams ir lenkiškai inteligentijai, kad ji niekino lietuvius, vadindama juos „litvomanais" ir nepripažindama lietuvių savarankiška tauta.[24]

4. Tautinio atgimimo periodizacija

Lietuvių tautinį atgimimą mūsų istorikai ir kultūros istorikai tradiciškai siedavo su *Aušros* pasirodymu (1883 metais). Tačiau dabar dėl tautinio sąjūdžio pradžios yra ir kitokių nuomonių ir tautinio atgimimo sąjūdžio pradžia nukeliama į žymiai ankstesnius laikus. Pvz., Vaclovas Biržiška tautinio atgimimo pradžią siejo su S. Daukanto ir kitų literatų veikla, o V. Maciūnas atgimimo pradžią nukėlė net į pirmuosius XIX a. dešimtmečius, į vadinamąją Žemaičių lietuvišką sąjūdį, kurio atstovai yra rūpinęsi lietuvių kalba, lietuvių literatūra, istorine ir kultūrine Lietuvos praeitimi.[25]

A. Šapokos redaguotoje Lietuvos istorijoje lietuviškojo sąjūdžio pradžia laikoma Žemaičių bajorų veikla, bet pats tautinio atgimimo sąjūdis neperiodizuojamas. A. Rimka lietuvių tautinio atgimimo pradžia laikė *Aušros* gadynę, tačiau jis ją skirstė į du periodus: 1. *Aušros — Varpo* gadynė — ligi 1893 m. ir 2. nuo 1893 m. lietuvių tautinio sąjūdžio srovinė diferenciacija, kuri nusitęsė ligi Lietuvos valstybės sudarymo.[26] Ir M. Romeris, žymus Lietuvos teisininkas ir lietuvių tautinio atgimimo istorikas, lietuvių atgimo sąjūdį irgi skirsto į du periodus: 1. priešaušrį ir 2. nuo *Aušros* pasirodymo ligi 1905 m. Savo ruožtu šiuos du periodus jis dar smulkiau suskirsto į tris laikotarpius: a. Lietuvos mylėtojų sąjūdį (1883 - 1886 m.), kurių tikslas buvo šviesti ir sąmoninti liaudį, dar negalvojant apie tautinį politinį vienetą — valstybę, b. 1886 - 1895 m. tautinį sąjūdį, dar neišryškėjus politinėms srovėms, ir c. politinių partijų bei srovių formavimosi laikotarpį (1895 - 1904).[27]

Dabar okupuotosios Lietuvos istorikai taip pat domisi lietuvių tautiniu atgimimu, rašo apie jį bei pagal vienus ar kitus charakteringus bruožus skirsto tautinį atgimimą į atskirus lai-

kotarpius. Istorikas V. Merkys yra nuomonės, kad lietuvių tautinis atgimimas yra prasidėjęs XIX a. pradžioje. Po 1863 m. sukilimo tautinio sąjūdžio pobūdis pasikeitęs ir tapęs masiniu. Tuometinio sąjūdžio vadovais, okupuotosios Lietuvos istorikų terminu tariant, yra buvusi buržuazinė inteligentija.

Kitas istorikas R. Vėbra *Problemose* išspausdino platesnį straipsnį dėl lietuvių tautinio sąjūdžio periodizavimo, kuriame teigia, kad kiekvienos pavergtos tautos tautinio sąjūdžio galutinis tikslas yra sukurti tautinę valstybę, kurioje būtų sudarytos palankios sąlygos tautai vystytis. Vėbra skirsto tautinį atgimimą į du pagrindinius laikotarpius: pirmajame laikotarpyje tautiniam atgimimui vadovaujanti buržuazija, o antrajame laikotarpyje vadovaujantį vaidmenį paima proletariatas. Šiuos tautinio atgimimo laikotarpius Vėbra skirsto dar į du periodus. Pirmajame tautinio atgimimo periode vyravusi smulkiosios bajorijos kilimo inteligentija, o antrajame — nekilmingoji inteligentija. Pirmojo tautinio atgimimo periodo pradžia jis taip pat laiko XIX a. pirmąją pusę, gi antrojo periodo pradžia — 1864 - 1865 m., kuriame atgimimo sąjūdžiui jau vadovavo nekilmingoji inteligentija, ir šis periodas nusitęsė ligi XIX a. pabaigos arba net iki XX a. pradžios.[28]

O dabartinis lenkų istorikas J. Ochmański, dažnai rašąs Lietuvos istorijos klausimais, lietuvių tautinį atgimimą skirsto net į keturis periodus: pirmasis periodas, tautinio kultūrinio turinio, prasidėjo XVI a. pabaigoje ir truko ligi XIX a. pradžios. Pagal jį tuo metu patriotine veikla pasižymėjo tik atskiri asmens — M. Daukša, K. Sirvydas ir kt. Antrasis laikotarpis tęsėsi nuo XIX a. pradžios ligi 1863 m. sukilimo. Šiuo laikotarpiu Ochmański randa du tautinio sąjūdžio židinius: Žemaitijoje su D. Poška priešakyje ir Vilniuje — su S. Stanevičium. Trečiasis laikotarpis, anot Ochmańskio, vėl remiasi Žemaitija su vysk. Valančium priešakyje, kuris apima ir apie 1860 m. Suvalkijoje iškilusį tautinį sąjūdį, M. Akelaičio atstovaujamą. Ketvirtasis atgimimo laikotarpis (1883 - 1889 m.) Ochmańskio skirstymu, buvo apėmęs platesnius Lietuvos gyventojų sluoksnius. Tautiniam sąmoningumui augant, pradžioje buvo skirstomasi tik į sroves, o vėliau ir į partinius susigrupavimus. Anot jo, 1890 - 1905 m. lietuvių tauta jau išsivystė į tautą modernia žodžio prasme, kuri kovojo dėl išsilaisvinimo.[29]

Taip pat ir čekų sociologas M. Hroch yra pasiūlęs tautinių atgimimų sąjūdžius skirstyti į trejetą fazių. Pirmąja tautinio atgimimo faze Hroch siūlo laikyti tą metą, kada tam tikra intelektualų grupė uždarai ima studijuoti pavergtosios tautos kalbą, kultūrą ir istoriją. Anot jo, pirmoji lietuvių tautinio atgimimo fazė — priešaušrio laikotarpis truko gan ilgą laiką. (Mes galėtumėme pirmosios fazės pradžia laikyti net M. Daukšos laikus.) Pirmosios fazės metu nuo lietuviško tautinio sąjūdžio dvasininkija ir dalis bajorijos nesišalino, nes tada daugiausia buvo rūpinamasi religine literatūra, lietuvių kalba, tautosaka ir kt.

Antroji fazė, aktyvi ir platesnės apimties, prasideda tada, kai tautinis susipratimas pradedamas skleisti žmonių masėse, kai jis visuotinėja ir įgauna tautinio išsilaisvinimo siekimo formą.

Anot Hroch tautinio atgimimo sąjūdžių skirstymą, *Aušra* apima jau antrąją fazę, kada tautinis lietuvių sąjūdis išsiliejo į plačią srovę, apėmusią žymiai gausesnius visuomenės sluoksnius. Taigi, *Aušra* jau yra masinio tautinio sąjūdžio pradininkė. Antrosios lietuvių tautinio atgimimo veiklos fazės veikėjai buvo daugiausia iš valstiečių luomo kilusi pasaulietiškoji inteligentija. O pagrindinis Lietuvos visuomenės sluoksnis buvo kaimiečiai lietuviai, išlaikę gyvą lietuvių kalbą ir tautos kultūrines tradicijas. Antrojoje atgimimo fazėje Lietuvos kaimo žmonės ne tik tautiškai sąmonėjo, švietėsi, bet ir patys pradėjo aktyviai dalyvauti tautinėje veikloje.

Trečioji tautinio atgimimo fazė prasideda tada, kai tauta pajunta savo skirtingumus nuo kitų tautų ir pradeda samprotauti, kad tautos dvasinius ir kultūrinius siekimus ji galės pati vykdyti, savo valstybę turėdama. Trečioji fazė, anot jo, prasideda XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, kai lietuvių tautinis atgimimo sąjūdis pradėjo skirstytis į sroves ir partijas, nors bendras visų srovių siekimas buvo išsilaisvinimas iš svetimųjų valdymo.

Be to, Hroch yra sudaręs vertingą lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvių statistikos lentelę, suskirstydamas juos pagal visuomeninius luomus ir apskaičiavęs procentus kiek ir kurio luomo asmenų tame sąjūdyje dalyvavo. (29 lentelė.)

Varpo (1889 - 1905) ir *Tėvynės sargo* (1896 - 1904) metu lietuvių tautinio sąjūdžio dalyvių skaičius augo, taip pat kitėjo ir jų profesinis pasiskirstymas. Hrocho sudarytos sta-

tistikos duomenys po 1890 m. jau rodo laisvųjų profesijų dalyvių daugėjimą, kuris nuo 7% pakilo ligi 25%; taip pat ir dvasininkijos dalyvavimas tautiniame lietuvių sąjūdyje beveik dvigubai padidėjo. Kitų profesijų dalyvių skaičius nedaug pakito. O studentų skaičius labai žymiai sumažėjo. Tatai galima paaiškinti, kad tautinio atgimimo sąjūdžio dalyviai studentai, baigę mokslus, atgimimo sąjūdyje dalyvavo ir toliau, bet jau kaip profesionalai (gydytojai, advokatai, kunigai), o jaunesnieji studentai gal daugiau atsidėdavo studijoms.

29 LENTELĖ

LIETUVIŲ TAUTINIO ATGIMIMO DALYVIŲ PROCENTINIAI DUOMENYS „AUŠROS" METU IR APIE 1890 M.

	Aušros metu		*Apie 1890 metus*	
Užsiėmimas	*Skaičius*	*Procentas*	*Skaičius*	*Procentas*
Bajorai ir dvarininkai	11	4,0	12	4,5
Pirkliai ir verslininkai	5	2,0	11	4,0
Amatininkai	16	6,0	16	6,0
Iš viso: pirklių, amatininkų ir verslininkų	21	8,0	27	10,5
Gydytojai ir vaistininkai	14	5,5	45	18,5
Teisininkai	4	1,0	17	6,5
Iš viso laisvųjų profesijų	18	7,0	62	25,0
Tarnautojai	12	4,5	20	7,5
Dvasininkai	32	12,5	59	23,5
Pradžios mok. mokytojai	11	4,0	12	4,5
Gimnazijos mokytojai	11	4,0	13	5,5
Iš viso mokytojų	22	8,5	25	10,0
Studentai medikai	48	19,0		
Studentai teisininkai	20	8,0		
Klierikai	40	15,5		
Iš viso studentų	108	42,5	12	4,5
Kaimiečiai	23	9,0	22	8,5
Valdininkai ir kitokie	10	4,0	15	6,0
Iš viso	257	100,0	254	100,0

[80]

Toliau Hroch dar suskirstė lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio inteligentus veikėjus ir pagal jų kilimo vietą. Tatai parodoma 30 lentelėje.

30 LENTELĖ

TAUTINIO ATGIMIMO VEIKĖJŲ SKAIČIUS PAGAL KILIMO VIETĄ

Kilimo vieta pagal apskritis	*Veikėjų skaičius*	*procentas*
Kaunas	12	5
Marijampolė	42	17
Panevėžys	27	11
Raseiniai	12	5
Suvalkų Kalvarija	15	6
Suvalkai	3	1,5
Šakiai	30	12
Šiauliai	33	13
Švenčionys	1	0,5
Telšiai	15	6
Trakai	2	1
Ukmergė	11	4,5
Vilkaviškis	24	10
Vilnius ir apskritis	0	0
Zarasai	10	4
Mažoji Lietuva	8	3,5
Iš viso	235	[30]

Sociologas Hroch atliko svarbų darbą, surinkdamas iš Lietuvių Enciklopedijos visas žinias šioms lentelėms sudaryti. Kadangi į Lietuvių Enciklopediją pateko tik žymesnieji lietuvių tautinio atgimimo veikėjai, kuriuos savo veikale jis vadina patriotais, todėl Hroch tose statistikos lentelėse nurodo tik apie 200-260 atgimimo sąjūdžio veikėjų. Tad nereikia mums stebėtis, kad anuomet ir lenkiškoji spauda tvirtino, jog pora šimtų lietuvių inteligentų nori atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Tačiau galima drąsiai tvirtinti, kad į lietuvių tautinio atgimimo sąjūdį buvo įsitraukę žymiai daugiau moksleivijos, inteligentijos, tūkstančiai paprastų, bet apsišvietusių kaimiečių, daug amatininkų ir darbininkų.

Iš jų tarpo atsirado knygnešių, daug slaptosios spaudos platintojų, jie steigdavo slaptas jaunimo ir kitokias organizacijas. Jie visi, nepaisydami persekiojimų, kalėjimų ir trėmimų, jungėsi į tautinio atgimimo sąjūdį ir jame dalyvavo.

Turint galvoje, kad lietuvių tautinio atgimimo sąjūdis buvo slaptas ir Rusijos valdžios persekiojamas, tai tikro šio sąjū-

džio dalyvių skaičiaus niekada nebus galima nustatyti. Betgi yra aišku, kad XX a. pradžioje lietuvių tautinio atgimimo sąjūdis jau buvo masinis reiškinys. Tat liudija Didysis Vilniaus seimas, į kurį suvažiavo iš įvairių Lietuvos vietovių apie 2.000 išrinktų atstovų.

5. *Tautinis atgimimas ir bajorija*

Smarkesnis Lietuvos bajorijos lenkėjimas tautiškai ir kultūriškai vyko XVIII ir XIX a. Lietuvių tautai buvo vienodai pavojinga oficialioji Rusijos politika ir su mažomis išimtimis lenkų politika, t. y. lenkų visuomeninių grupių troškimai anksčiau ar vėliau lietuvius sulenkinti. Nors ir Lenkijoje lenkų tauta caro valdžios buvo persekiojama, specialių rusų įstatymų varžoma, bet daugumas lenkų bajorijos ir lenkų šviesuomenės pradžioje lietuvių tautinį sąjūdį palaikė Rusijos caro darbu ir caro valdžios intrigų padariniu. Tiek Lietuvos, tiek ir Lenkijos lenkų bajorų prasimanymą, kad lietuvių tautinis sąjūdis yra caro valdžios kėslų padarinys, M. Romeris laiko lenkų papildyta šventvagyste prieš lietuvių tautą.

Konservatyvieji lenkai to prasimanymo arba, anot Romerio, legendos, nenorėjo ir vėliau atsisakyti, pavyzdžiui, dar ir dabar lenkų endekų veikėjas istorikas J. Giertych aiškina, kad lietuvių tautinis sąjūdis po 1905 m. įgavęs masinį pobūdį, nes jis buvo remiamas masonų, rusų ir prūsų valdžios.[31]

Lietuvių tautino atgimimo sąjūdžiui plintant, lenkai jau atsisakė nuo priekaišto lietuviams, kad jų tautinis sąjūdis vyksta su caro biurokratijos pagalba, bet jie pradėjo smerkti lietuvių sąjūdį dėl separatizmo idėjos. Į tokį priekaištą lietuviai spaudoje atsakinėjo lenkams, kad visų pirma turėtų įvykti susijungimas, o tik tada jau būtų galima kalbėti ir apie separaciją.

Teisybė, kad Lietuvos ir Lenkijos bajorija kadaise buvo sudariusios uniją, bet toji unija, kaip ir kiekvienas susitarimas, nebuvo amžina. Buvusi unija su Lenkija jau nesaistė lietuvių tautos naujų visuomeninių sluoksnių, kurie atėjo į istorijos sceną XIX ir XX amžiuje.

Tenka pastebėti, kad ne visa sulenkėjusi Lietuvos bajorija, taip pat ir nevisa lenkų šviesuomenė, laikė lietuvių tautinį sąjūdį separatiniu ir kenksmingu lenkų tautai. Tačiau daugumas

Lietuvos lenkiškosios bajorijos buvo nepatenkinti lietuvių sąjūdžiu, jį pravardžiavo „separatizmu", „litvomanija", o į tą sąjūdį įsijungusius bajorus vadino „chlopomanais". Be to, sulenkėjusi Lietuvos bajorija neigiamai vertino lietuvių tautinį sąjūdį ir dėl socialinės baimės, nes jie numanė, kad susipratusi ir apsišvietusi lietuvių tauta galės pareikalauti sau lygių teisių su lenkais bajorais ir socialiniam gyvenime. Taip pat ir lenkiško nusistatymo miestiečiai bei inteligentija, nors jiems ir negrėsė socialinis pavojus iš lietuvių, dėl lenkų endekų bei lenkiškos dvasininkijos įtakos rodė priešiškumą lietuvių tautiniam sąjūdžiui, kovojo su juo ir norėjo jį nuslopinti.[32]

Ir rusai, ir lenkai Lietuvą bei Gudiją nenorėjo laikyti atskirais kraštais, bet tik provincijomis, pakraščiais: rusai Lietuvą vadino „Šiaurės vakarų kraštu", o lenkai — pakraščiais — „kresy" ir iš savo centrų mėgino diktuoti šiems „pakraščiams" savąją politiką. Gi tuo pat metu *Varpo* ideologijos lietuvių inteligentija reikalavo, kad ir lenkai lietuvius laikytų atskira tauta ir netraktuotų jų, kaip politiškai priklausomus nuo lenkų. Lietuviai tada taip pat jau reikalavo, kad Lietuva būtų pripažinta kaip atskiras kultūrinis ir politinis vienetas. Ši lietuvių sąlyga buvo conditio sine qua non.

Kai XIX a. pabaigoje lietuvių tautinis sąjūdis sustiprėjo, daugumas lenkų, nors ir susidurdami su šiuo sąjūdžiu, vis dar elgėsi priešiškai, pašaipiai, ir tada lietuviai patriotai nutraukė santykius su lenkais, kurie priešinosi lietuvių tautiniam judėjmui. Lenkų endekų srovė nuo XIX a. pabaigos buvo giliai įleidusi šaknis Lietuvoje, įtraukusi į lenkų tautinę veiklą vyresniojo amžiaus pasiturinčius šviesuolius. Lietuvą jie laikė jau nebegyvu kūnu, tik istoriniu organizmu, tik teritoriniu vienetu, bet jau nebegalinčiu pretenduoti į savarankiškumą. Lietuvoje lenkų endekai nepatraukė savo pusėn lenkiško jaunimo todėl ir neišplėtė didesnio nelegalaus veikimo.

Betgi Vilniuje endekų veikėjas dr. Węslawski įsteigė slaptą švietimo draugiją, išleisdamas kasmet 10.000-12.000 rublių lenkinimo reikalams. 1904 m. Vilniuje endekai pradėjo leisti savo laikraštį, kuriame jie reikalavo, kad rusų valdžia panaikintų teisių aprėžimus lenkams dėl jų tautybės bei religijos. Jie nereikalavo autonomijos Lietuvai ir būtų pasitenkinę tik Rusijos pavyzdžio savivaldybėmis.[33] Endekai tokia savo politika visiškai suardė lietuvių ir lenkų bei gudų santykius.

Kitas lenkų laikraštis *Kraj* (Kraštas) buvo leidžiamas Petrapilyje. Jį finansiškai rėmė Lietuvos dvarininkai lenkai, bet jam vadovavo Rusijoje gyvenantieji lenkai, rusų valdžios pataikūnai. 1904 m. rudenį, atidengiant Vilniuje paminklą carei Kotrynai II, dalyvavo apie 60 *Kraj* srovės asmenų, o vienas tos srovės vadų H. Korwin-Milewski, artėjimo su rusais šalininkas, purvais drabstė lietuvių tautą, ragino lenkiško nusiteikimo Lietuvos bajorus remti caro valdžios politiką, žadėdamas išreikalauti Lietuvos bajorams lygias teises su rusų bajorais ir Lietuvos bajorų vardu pažadėdamas saugoti caro sostą. Į tokius Korwin-Milewskio reikalavimus ir pažadus net rusų nacionalistai atsakė, kad caro sostas tvirtai laikomas šimto milijonų rusų.[34]

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilniuje buvo įsteigtas lenkų inteligentų autonomistų ratelis, skelbęs Lietuvos autonomijos idėją, paremtą demokratiniais principais, garantuojant visoms tautybėms lygias teises laisvai vystyti savo tautinį ir kultūrinį gyvenimą. Jie leido radikalios krypties laikraštį *Gazeta Wilenska* (Vilniaus laikraštis), stengėsi suartinti lietuvius su lenkais, pripažindami Lietuvos ir Gudijos teritoriją atskiru politiniu ir ūkiniu vienetu. Šiame laikraštyje buvo net specialus skyrius supažindinti lenkus su lietuvišku tautiniu sąjūdžiu. Paprastai tą skyrių redaguodavo lietuvis (demokratas ar socialistas).

Varšuvos lenkų spauda buvo šiek tiek objektyvesnė, negu Vilniaus lenkų spauda. Lenkų socialistai (Polska Partja Socjalistyczna) peikdavo vartojamus prievartos būdus lietuvius lenkinti. Nors kai kurios lenkų politinės srovės pripažino lietuviams teisę veikti kultūriniuose baruose, tai vis vien jie nepripažino lietuviams savarankiškos politinės veiklos. Lenkai galvojo, kad politikos reikalais Lenkijai ir Lietuvai gali atstovauti tik lenkai.[35]

Reikia pažvelgti ir į lietuviškos bajorijos laikyseną šiuo klausimu. Lietuviškam tautiniam sąjūdžiui sustiprėjus, lenkiško nusisteikimo bajorija pasijuto izoliuota, o pagal lenkų politiką A. Lednickį „bajorija liko puodu be dugno". Lietuvių diduomenės nutautimas, tiksliau tariant, atpratimas nuo gimtosios kalbos, ypač palietė tą lietuvių diduomenę, kuri Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės metu nusikėlė į nukariautas slaviškas

žemes gyventi ir jas valdyti. Kadangi nedaugelis ten nusikėlusios diduomenės priėmė pravoslavų tikėjimą, tai ir rusų kalbos vartojimas jų tarpe greit nunyko, o jos vietą užėmė lenkų kalba, nes ir ten naujoji katalikų religija, įgavusi lenkų religijos vardą, buvo skelbiama lenkų kalba. Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje visi tie bajorai lietuviai, kurie mokėjo rašyti ar kalbėti slavų kalba, nelaikė savęs rusais. Visas Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės valdantysis luomas laikė save lietuviais, t.y. dabartine prasme Lietuvos piliečiais, atkakliai gynė Lietuvos valstybės reikalus, skyrė lietuvius nuo lenkų ir matė šių valstybių interesų skirtingumą. Ir vėliau Lietuvos bajorijos daugumas, nors ir pradėjęs lenkiškai kalbėti, save laikė lietuviais ir įsižeisdavo juos lenkais pavadinus. Tačiau XIX a. lietuviškam tautiniam judėjimui suaktyvėjus, daugumas Lietuvos bajorijos į tą judėjimą neįsiliejo, bet nusiteikė priešiškai, kaip ir lenkai, norėdami gyventi privilegijuotu socialiniu gyvenimu ir svetimos, t. y. lenkų tautos idealais.

XIX a. polonizacija Lietuvoje buvo vykdoma daugiau ar mažiau apgalvotai ir sąmoningai. Tai teigia ir lenkų kalbininkas J. Rozwadowski, aiškindamas, kad po XIX a. vykusių sukilimų Lietuvoje, lenkinimas buvo sąmoningai vykdomas per Bažnyčią ir kunigų seminarijas.[36]

Konservatyvieji lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjai mėgino sulenkėjusią bajoriją susigrąžinti tautai, ir tuo reikalu kunigas A. Dambrauskas-Jakštas 1902 m. išspausdino lenkų kalba brošiūrą *Głos litwinów do mlodej generacji magnatów i szlachty na Litwie* (Lietuvių balsas į jaunąją magnatų ir bajorų generaciją), kurioje jis aiškino lietuvių tautinį sąjūdį ne tik Lietuvoje, Mažojoje Lietuvoje, bet ir JAV. Jis nurodė lenkininkų — dvarininkų, vyskupų, klebonų veiklą, pažymėdamas, kad lietuviškose parapijose, kur tik vienas kitas dvasininkas gyvena, jau jiems skaitomos evengelijos lenkiškai, lyg jie patys negalėtų namuose jas lenkiškai pasiskaityti. Jis kritikavo Lietuvos dvarininkus ir kunigus lenkininkus, kurie organizuotai steigė lenkiškas mokyklėles, bibliotekas, platino pigias lenkiškas knygeles ir stengėsi įvesti pridėtinių lenkiškų pamaldų. O aukštiesiems Bažnyčios hierarchams Jakštas priekaištavo, kad jie užsispyrusiai neleido išmesti iš lietuviškų maldaknygių lenkiškųjų barbarizmų — „macnas", „viečnas", nesmertelnas" ir daugelį kitų. Tos brošiūros pabaigoje Jakštas aiškino, kad lie-

tuviai sau nieko išskirtino nereikalauja, bet tik nori savo kalbą vartoti, ir kad kalbėti savo kalba yra įgimtoji moralinė pareiga ir tai nėra jokia „manija". Jis kvietė Lietuvos bajorus imtis vadų pareigų ir susijungti su liaudimi.[37] Jeigu, pagal Jakštą, dalis Lietuvos smulkiosios bajorijos įsijungė į lietuvių tautinį sąjūdį, tai daugumas magnatų pasiliko nuošalyje, arba lenkų pusėje.

Į šį Jakšto kreipimąsi - brošiūrą, Lietuvos bajorų vardu buvo anonimiškai atsakyta *Przenigdy* (Niekuomet) brošiūra, spėjama kad parašyta J. Kordzikausko ar Simono Meištavičiaus.

Po šios lenkų replikos 1904 m. Jakštas vėl išspausdino kitą brošiūrą *Vienybė ar separacija,* kurioje jis pasidžiaugė pažanga, kad lenkai jau „pripažįsta" lietuviams teisę rašyti knygas ir spausdinti laikraščius, žadinančius lietuvių tautinį susipratimą. Čia Jakštas aiškino, kad jis kreipėsi tik į lietuviškos kilmės dvarininkus ir kvietė juos drauge su lietuvių inteligentija kelti tautos švietimą, civilizaciją ir įvardijo bajorus lietuvius, jau žygiuojančius drauge su visa lietuvių tauta — pvz., Putvinskius, Petkevičius, Landsbergius, Davainas-Silvestravičius, Zavišas, Beržanskius ir kitus, išskirdamas iš jų ypač dr. H. Geršinskį, kuris buvo Paryžiuje veikusios lietuvių draugijos narys ir kuris siūlė lietuvių tautos atgimimą traktuoti su simpatija, o susijungimo su Lenkija reikalą palikti patiems lietuviams ir ukrainiečiams spręsti.[38]

Ne tik ta anoniminė, bet vėliau ir eilė kitų brošiūrų, kaip, pvz., kun. F. Meszkio — *Manja litewska w kwestji tejże* (Lietuvių manija tuo pat klausimu), 1906 m. su sarkazmu ir ironija rašė apie lietuvių tautinį atgimimą ir laikė tai tik lietuviška „manija", o jos dalyvius — „litvomanais". Jis tvirtino, kad kraštas, kuriame dabar kalbama lietuviškai, bus Lenkijos provincija, gyvens Lenkijos gyvenimu, jos istorija ir jos ateitimi. Nors jo (F. Meszkio) protėviai kalbėję lietuviškai, tačiau prie savo senosios kalbos jis jau negrįšiąs, kadangi jo tėvų kalba jau yra lenkų kalba ir tėvų kultūra yra iš gryno lenkiško šaltinio. Kitas tokių brošiūrų autorius, kilimo iš Kauno gub. kun. J. Borodzicz, atsiminimuose *Pod wozem i na wozie* (Po vežimu ir ant vežimo) 1911 m. labai piktai pasisakė prieš lietuvių tautinį sąjūdį, jo vadinamą litvomaniją.

Kadangi tuo metu prieš lietuvių tautinį atgimimą buvo neigiamai rašoma daugelyje lenkų laikraščių, stambioji dvarinin-

kija ir Bažnytinė hierarchija nelaikė lietuvių tautinio sąjūdžio normaliu istoriniu vyksmu, todėl suprantama, kad visų politinių srovių lietuviai su tokia lenkų pažiūra kovojo.[39]

6. *Tautinio atgimimo sąjūdis ir Lietuvos ateitis*

Lietuvių tautinio atgimimo sąjūdžio veikėjai visada turėjo būsimos Lietuvos viziją, nes visos tautos — didelės ar mažos — trokšta būti savarankiškos ir nepriklausomos. Lietuvos teisės istorikas prof. A. Janulaitis 1916 m. vokiečių okupacinės valdžios ištremtas į Vokietiją, viename savo straipsnyje apie socialines ir ūkines kovas tvirtino, kad Lietuvos nepriklausomybės idėja vadovaujamose lietuvių visuomenės grupėse niekada nebuvo užgesusi. Ta idėja pasireiškusi Napoleono karų metu, 1831 ir 1863 sukilimų metais, nors tuo metu vienų lietuvių pastangų nepakako tą idėją įkūnyti ir rusų jungą numesti.[40]

Aušros metu ir tuojau poaušriniu metu lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjai bei kultūrinės veiklos atstovai jau pradėjo svarstyti ir Lietuvos politinės ateities klausimus. J. Šliūpas dar 1887 m. lenkų kalba išspausdintoje brošiūroje *Litwiny i polacy* (Lietuviai ir lenkai) aiškiai pasisakė dėl Lietuvos politinės ateities ir būtent: „Lietuva turi būti neprigulminga". Dr. J. Basanavičius ne tik pritarė šiam Šliūpo troškimui, bet ir jis deklaravo, kad visa lietuvių šviesuomenė sutaria, jog lietuvių idealu turi būti „savystovė Lietuva".[41] Taip pat 1889 m. varpininkų suvažiavime Marijampolėje dr. J. Gaidys-Gaidamavičius, kalbėdamas dėl lietuvių tautos ateities, irgi pasisakė, kad lietuvių tauta turi siekti politiškos nepriklausomybės. Šio suvažiavimo dalyviai tą dr. Gaidžio pasisakymą priėmę tylomis, nediskutavę, bet ir neprieštaravę.[42]

Dėl Lietuvos politinės ateities ir valstybinės nepriklausomybės itin jautriai yra parašiusi savo atsiminimuose G. Petkevičaitė, kad tada ji netikėjusi, jog 1889 m. viename lietuvių šviesuomenės pasitarime iškeltas tautos nepriklausomybės šūkis taps realybe. „Ji nė sapnuote nesapnavusi, kad gyvomis akimis turėsianti laimės tą išsvajotą rūmą išvysti".[43]

Lietuvos nepriklausomybės idėją toliau ugdė net ir pavieniai asmenys, kaip, pvz., karštas nepriklausomybės šalininkas Šveicarijoje Berne studijavęs J. Petrulis, telkdamas užsieniuose

studijuojantį lietuvių jaunimą į jo paties įkurtą draugija *Lithuania,* kad tuo būdu populiarintų nepriklausomos Lietuvos idėją.

Taip pamažu ne tik atskiri lietuvių veikėjai pasisakydavo dėl Lietuvos ateities, bet ir vėliau atsiradusios srovinės organizacijos, vienos radikaliau, kitos nuosaikiau jau rašė straipsnių spaudoje dėl Lietuvos politinės ateities. Lietuvos nepriklausomybės reikalavimą pirmoji paskelbė Lietuviškoji socialdemokratija, paskui — Lietuvos demokratų partija, o vėliau ir kitos srovės.

Taigi, kaip A. Smetona 1917 m. Berlyne vienoje vokiečių politikams skaitytoje paskaitoje teigė, ilgainiui iš Lietuvos kairiųjų partijų ir visos kitos lietuvių partijos priėmė Lietuvos nepriklausomybės šūkį, kai jau reikėjo lietuvių tautinį atgimimą realizuoti konkrečia forma.[44]

NUORODOS

1 K. Jablonskis, *Lietuvių kultūros veikėjai*, 1973 m. 215 psl.
2 J. Jakubowski (J. Jakūbauskis) *Tautiniai santykiai Lietuvoje ligi Liublino unijos* (vertimas), 1921 m. 13 psl.
3 K. Jablonskis, *Lietuvių kultūros veikėjai*, 1973 m. 37 psl.
4 J. Lebedys, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas — *Lituanistikos baruose*, 1972 m. 21 - 53 psl.
5 J. Srokowicz, *Polska a Litwa i Białorus*, 1919 m. 24 psl.
6. J. Lebedys, *M. Daukša*, 1963 m. 284 psl. ir G. Vaitkūnas, *Očerk razvitija estetičeskoj mysli v Litve*, 1972 m. 51 psl.
7 K. Bohusz, *O początkach narodu i jezyka litewskiego*, 1808 m. 53 psl.
8 L. Jucevičius, Keli žodžiai apie lietuvių kalbą ir literatūrą — *Raštai*, 1959 m. 62 psl.
9 A. Kalnius, Daukanto pažiūros į kalbos ir tautos santykius — *Židinys*, 1939 m. 11 nr. 519 psl.
10 K.A.K. (kun. A. Kašarauskas - Kossarzewski), Znaczenie języka litewskiego we względzie naukowym — *Pismo zbiorowe wileńskie na rok* 1859 m. 164-165 psl.
11 A. Janulaitis, *M. Akelaitis*, 1969 m. 18 psl.
12 *Lithuania*, 1918 m. 36 psl.
13 H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, 1951 m. 36 psl.
14 J. Šliūpas, Tikrasis jieszkinis tėviniškumo — *Aušra*, 1884 m. 1-3 nr. ir J. Basanavičius, Priedėlis prie lietuviško klausimo — *Apšvieta*, 1892 m. 29 psl.
15 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 32 psl.
16 V. Vanagas, *A. Strazdas*, 1968 m. 121 psl.
17 M. Lukšienė, Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. pirmoje pusėje — *Problemos*, 1972 m. 1(9) nr. 73 - 74 psl.
18 M. Romer, *Litewskie stronicstwa polityczne*, 1921 m. 17 psl.
19 M. Romeris, *Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos*, 1937 m. 1 t. 7-8 p.
20 Nationalism, *A Report by Study of Members of the Royal Institute of International Affairs*, 1966 m. 109 psl.
21 J. Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, 1970 m. 696 psl.
22 A. Janulaitis, Aus den sozialen und wirtschaftlichen Kaempfen in Litauen — *Die Neue Zeit*, 1916 m. II t. 434 psl.
23 L. Abramowicz, *Problem Litwy podczas wojny*, 1918 m. 10 psl.

24 St. Staniszewski, Dzisziejsza Litwa — *Myśl Polska*, 1915 m. 356-357 p.
25 V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX a.*, 1937 m. 67 - 69 psl.
26 A. Rimka, *Lietuvių tautos atgimimo socialiniai pagrindai ir „Aušros" -„Varpo" gadynės socialekonominiai raštai*, 1931 m. 8 psl.
27 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 81 psl. ir toliau.
28 R. Vėbra, Lietuvių nacionalinio judėjimo periodizavimo klausimu — *Problemos*, 1968 m. 2 nr (7), 86 - 97 psl.
29 J. Ochmański, *Litewski ruch narodowo - kulturalny w XIX wieku*, 1965 m. 115 psl. ir toliau, 198 - 201 psl.
30 M. Hroch, *Die Vorkaempfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Voelkern Europas*, 1968 m. 62 - 72 psl.
31 J. Giertych, *Sprawa litewska*, 1938 m. 8 psl.
32 M. Romer, Lenkų lietuvių ginčas— *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 22 nr.
33 St. Kozicki, *Historia Ligi Narodowej*, 1964 m. 145 psl.
34 P. Kovalevskij, *Nacionalizm i nacionalnoje vospitanije v Rossii*, 1922 m. 133 psl.
35 L. Wasilewski, Stosunki polsko - litewskie w dobie popowstaniowej — *Niepodległość*, 1929 m. I t. 1 sąs. 44 - 45 psl.
36 J. Rozwadowski, My a Litwini — *Polska i Litwa*, 1914 m. 8 psl.
37 A. Dambrauskas-Jakštas, *Głos Litwinów do młodej generacii magnatów i szlachty na Litwie*, 1902 m. 27 psl.
38 A. Jakštas-Dambrauskas, *Vienybė ar separatizmas*, 1904 m. 51 psl.
39 P. Łossowski, Gazeta „Aušra" i początek narodowego ruchu litewskiego (1883 - 1886) — *Studia z dziejów ZSRR i Europy*, 1965 m. 1 t. 121 psl.
40 A. Janulaitis, Aus den sozialen und wirtschaftlichen Kaempfen in Litauen — *Die Neue Zeit*, 1916 m. II t. 430 psl.
41 J. Basanavičius, Priedėlis prie lietuviško klausimo — *Apšvieta*, 1892 m. 1 nr. 26 psl.
42 P. Leonas, Vilniaus Didžiajam seimui paminėti — *Kultūra*, 1926 m. 1 nr. 27 - 28 psl.
43 G. Petkevičaitė, *Krislai*, 1966 m. 635 psl.
44 A. Smetona, *Die litauische Frage* (manuskriptas), 1917 m. 24 - 25 psl.

X

Lietuvių politinės partijos

1. *Partijų užuomazga*

Aušros, Varpo ir *Tėvynės sargo* lietuvių tautinio atgimimo sąjūdyje, kuris apėmė vis platesnius lietuvių sluoksnius, ėmė ryškėti skirtingos ideologinės srovės, o vėliau iš tų srovių susiformavo lietuvių politinės partijos.

Senovės civilizuotose valstybėse, pvz., Graikijoje, Romoje, o taip pat viduriniais amžiais Vakarų Europos miestuose, Bizantijoje ir kitur, kad ir kiek skirtingo pobūdžio, negu naujaisiais laikais, politinės partijos jau veikė ir turėjo įtakos į tuometinį valstybių politinį gyvenimą. Naujaisiais laikais normalų valstybės gyvenimą būtų sunku įsivaizduoti be organizuotos visuomenės, sutelkusios savo šalininkus į politines partijas ar sąjungas tam tikrų tikslų siekti.

Lietuvą rusams valdant, ne tik politinės partijos, bet ir kultūrinės organizacijos buvo draudžiamos. Todėl lietuviai, politinių sąlygų verčiami, įvairias politines ir kultūrines organizacijas steigė nelegaliai ir tik per slaptą veiklą galėjo skleisti visuomenėje savo idėjas ir siekimus.

Be slaptųjų organizacijų veiklos, nebūtų galėję įvykti nei 1831 m. nei 1863 m. sukilimų ir nebūtų sėkmingo vadovavimo

1905 m. revoliucijos įvykiams Lietuvoje. Tik po 1905 m. revoliucijos ir lietuviams buvo leidžiama steigti tam tikras mokslo, kultūros bei ekonomines organizacijas, tačiau ne politines partijas. Pasaulietiškos lietuvių inteligentijos varpininkų vadovaujamas lietuvių tautinis sąjūdis gana anksti išsiskirstė į atskirus sąjūdžius — į politines sroves ir partijas. Iš radikalesnės varpininkų srovės išriedėjo kairioji partija — socialdemokratai, o dešinioji varpininkų srovė suformavo demokratus, iš kurių vėliau išaugo socialistai liaudininkai.

Kadangi lietuvių tautinis sąjūdis buvo daugiau revoliucinio atspalvio, todėl netenka stebėtis, kad pirmoji 1896 m. įsteigtoji lietuvių politinė partija buvo socialdemokratų partija. Lietuvos visuomeniniame gyvenime kairiosios srovės savo politinius siekimus paskelbė anksčiau, negu dešiniosios. 1902 m. savo partijos veiklos programą paskelbė Lietuvos demokratai, o Lietuvos krikščionys demokratai susiorganizavo į partiją 1905 m., bet savo politinės veiklos programą paskelbė tik 1907 m.

Ligi Pirmojo pasaulinio karo lietuvių politinės partijos paprastai buvo skirstomos į kairiųjų ir dešiniųjų. Kairiosios partijos buvo laikomos socialdemokratų ir Lietuvos demokratų, dešiniosios — krikščionys demokratai. Pirmojo pasaulinio karo metu Rusijoje įsisteigė dar dvi lietuvių partijos: liberalų demokratų *Santaros* partija, kurios steigėjas P. Leonas taip pat buvo veiklus varpininkų sąjūdžio dalyvis ir dešinesniųjų — *Tautos pažangos* partija.

2. *Lietuvos socialdemokratų partija*

XIX a. pabaigoje didesniuose Lietuvos miestuose (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje) darbininkai ir moksleiviai jau steigė nelegalias kuopeles. 1892 - 1893 m. studentai B. Urbanavičius ir L. Mikalauskas buvo įsteigę Vilniuje darbininkų švietimo būrelius ir platino jų narių tarpe socialistinę literatūrą.[1] Lietuvos socialistinis sąjūdis turėjo ryšių ir su lenkų revoliucine partija *Proletariat*. 1883 m. *Proletariato* organizacija išspausdino J. Šliūpo lietuviškai išverstą *Manipestą artojams*, kuriame buvo skelbiama, kad žemė turinti priklausyti ją dirbantiesiems. „Proletariato" partijai priklausė ir iš Lietuvos kilimo asmenų — L. Janavičius, Vl. Zubovas, G. Aleškevičius

ir kt. Su šia organizacija yra bendradarbiavęs Šliūpas ir V. Kudirka.[2]

Tuo metu Vilniuje lietuvių tautinis judėjimas dar buvo silpnas ir daugiau kultūriškai politiškas, bet ne revoliuciniai politiškas, nors caro valdžia ir slaptos lietuviškos spaudos platinimą ir slaptų ratelių steigimą laikė politišku nusikaltimu, nepaisant, kad jie buvo steigiami savišvietos ir tautinio susipratimo ugdymo tikslu.

Dar prieš Lietuvių socialdemokratų partijos įsteigimą, 1894 m. Vilniuje jau buvo apie 50 organizuotai veikusių lietuvių socialdemokratų, o 1896 m. partiją įsteigus, tuoj į ją įsirašė apie 150 narių. Pradžioje jie pasivadino *Lietuviška socialdemokratiška partija*, o nuo 1905 m. savo vardą pakeitė į *Lietuvos socialdemokratų partiją*. Jos steigėjais laikomi A. Moravskis ir A. Domaševičius. Abu šios partijos steigėjai buvo tikri Lietuvos patriotai, kaip ir Vilniuje veikusios lenkų *Polska partja socjalistyczna* (PPS) nariai buvo Lenkijos patriotai, todėl tarp lietuvių ir lenkų socialistinių partijų vadovybės Vilniuje tuoj įsižiebė tautinė kova, ypač tarp A. Domaševičiaus ir J. Pilsudskio šalininkų, kuri pasibaigė 1906 m., kai Lietuvoje veikusi Polska partja socjalistyczna tam tikromis sąlygomis tais metais įsijungė į Lietuvių socialdemokratų partiją, sutarus dėl teritorijos, kurioje darbininkų organizavimas priklausė tik lietuvių socialdemokratų partijai, būtent: Vilniaus gub., bet be Dysnos ir Vileikos apskričių, visa Kauno ir Gardino gub. ir penkios apskritys Suvalkų gubernijoje. Po Pirmojo pasaulinio karo maždaug tokių valstybės sienų Lietuva ir reikalavo.[3]

Vilniuje socialdemokratai savo veiklos pradžioje turėjo skirtingų tikslų, negu Polska Partja Socjalistyczna, kuri norėjo darbininkus organizuoti politikos reikalui, t.y. kad atsteigtų nepriklausomą Lenkiją. Gi Lietuvos socialdemokratai organizavo darbininkus tam, kad jie pirmiausia pradėtų kovą dėl ekonominių ir kultūrinių pagerinimų. Jie manė, kad kai darbininkai įsitikins, kad jų tikslams siekti labiausiai priešinga yra rusų valdžia, tada tarp tolimesnių uždavinių bus ir politiškas sąmoninimas — išsivadavimas iš rusų priklausomybės, ir savaime kils Lietuvos nepriklausomybės atsteigimo reikalas.[4]

Nuo pat savo veiklos pradžios, V. Kapsuko liudijimu, lietuvių socialdemokratų partija, kaip ir PPS „žiūrėjo į Rusiją, kaip į tamsų atsilikusį kraštą ir nieko gero iš jos nelaukė, kaip tik

didžiausių persekiojimų ir pažangos trukdymo".[5] Todėl LSDP Vilniuje santykiuose su vietos darbininkais, kurie nemokėjo lietuvių kalbos, mieliau vartojo lenkų kalbą negu rusų.

Vilniaus lietuvių socialdemokratų vadai A. Domaševičius, A. Moravskis ir kiti, nors buvo lietuviai patriotai, bet būdami bajoriškos kilmės, nepakankamai gerai lietuviškai kalbėjo ir rašė, todėl jie artimai bendradarbiavo su varpininkais — K. Griniumi, J. Bagdonu, St. Matulaičiu, kurie jiems iš lenkų kalbos versdavo straipsnius į lietuvių kalbą ir pagelbėdavo lietuviškai spausdinti socialdemokratišką spaudą.

Į lietuvių socialdemokratų veiklą dėjosi kai kurios mažesnės žydų socialistinės grupės, nes lietuviai socialdemokratai žydams pripažino kultūrinę autonomiją. Betgi žydų reikšmingiausia socialistų partija *Bundas* su Lietuvos socialdemokratais nesijungė.

Bendrasis lietuvių tautinis atgimimas, slaptoji lietuvių veikla — knygų ir laikraščių spausdinimas bei platinimas, įtakojo ir socialdemokratus, kad tik laisvoje nepriklausomoje valstybėje darbo žmonės galės ūkiškai ir kultūriškai daug geriau tvarkytis.[6]

1896 m. socialdemokratų programoje, be kitų veiklos punktų, buvo dėl Lietuvos ateities pasisakymas, kuris buvo taip nusakytas: „Savystovi demokratiška respublika, susidedanti iš Lietuvos, Lenkijos ir kitų šalių, paremta ant liuosos federacijos". Lietuvos socialdemokratai federacinės santvarkos reikalavimą yra anksčiau įrašę į savo programą, negu Austrijos socialdemokratai, kuriems tuomet taip pat rūpėjo išspręsti painų Austrijos ir Vengrijos tautinį klausimą. Tačiau dėl šio punkto įrašymo į lietuvių socialdemokratų partijos programą Lenkijos Polska Partja Socjalistyczna kaltino lietuvius socialdemokratus separatizmu, nacionalizmu ir net „imperalizmu".[7] Lietuvos socialdemokratų veikėjams federacinės santvarkos pavyzdžiu galėjo būti Šveicarijos susitvarkymas, todėl jie savo programoje pabrėžė principą laisvai federuotis su kaimynais, o 1902 m. įvykusiame Lietuvos socialdemokratų partijos suvažiavime tą nusistatymą dar pakoregavo ta prasme, kad galima „sueiti į federaciją su kaimynais, kurie yra tokio pat laipsnio visuomeninio ir politinio išsivystimo". Lietuvos socialdemokratų partijos nusistatymas atsiskirti nuo Rusijos ne tik įtaigojo kitas lietuvių politines grupes tokį pat nusistatymą įtraukti į savo prog-

ramas, bet ir populiarino Lietuvos visuomenėje Lietuvos nepriklausomybės idėją.[8]

1905 m. lietuvių revoliuciniame sąjūdyje svarbesnį vaidmenį vaidino kairiosios partijos — socialademokratai ir demokratai. Kol kitos partijos dar buvo formavimosi stadijoje, tai socialdemokratai ir demokratai jau buvo susiformavę ir turėjo pakankamai inteligentijos nustatyti partijų veiklos principus ir vadovauti tai veiklai.

Revoliucinio sąjūdžio metu Lietuvoje svarbiausias įvykis buvo Didysis Vilniaus seimas, kuriame jau dalyvavo visos politinės partijos. Čia socialdemokratai savo tvirtu nusistatymu, pritariant demokratų partijai, galėjo priimti pakankamai radikalaus turinio rezoliucijas.

Lietuvos socialdemokratai, kaip ir kitų Rusijos tautų socialistai, į pirmąją Rusijos dūmą savo kandidatų nestatė. Į antrąją dūmą socialdemokratai Kauno gub. laimėjo visas penkias vietas, dėl jų išpopuliarėjimo 1905 m. revoliucinėje veikloje.

Ligi Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos socialdemokratų partijoje buvo pasireiškusios dvi kryptys — autonomistų ir federalistų. Autonomistai siekė tik plačios autonomijos Lietuvai Rusijos valstybės sudėtyje, bet su seimu Vilniuje. O federalistai, jų tarpe Kairys, Janulaitis, kurį laiką ir V. Kapsukas bei kiti, siekė nepriklausomos Lietuvos sufederuotos su kitomis valstybėmis. Federalistai nepasitikėjo net Rusijos socialdemokratų partija dėl jos centralizmo ir nesijungė su ja, bet veikė nepriklausomai nuo jos. 1907 m. nelegali LSDP turėjo jau 3.000 narių.

Lietuvos socialdemokratų partija veikė ne vien etnografinėje Lietuvoje, bet taip pat Rusijos ir Latvijos miestuose bei užsienyje. Šiai partijai gimineingų lietuviškų organizacijų buvo JAV ir Anglijoje. 1897 m. užsienyje lietuvių socialdemokratų partija buvo įsteigusi *Užrubežinį susivienijimą* ir per jį informuodavo pasaulio spaudą apie politinę padėtį Lietuvoje. Pvz., 1898 m. Vakarų Europos spaudoje plačiai buvo paskleista žinių apie Muravjovo paminklo atidengimą Vilniuje, apie jo asmenį ir jo veiklą Lietuvoje.

Nuo pat partijos įsisteigimo lietuviai socialdemokratai leido nelegalią periodinę spaudą lietuvių ir lenkų kalba: 1896 - 1899 m. lietuviškai *Lietuvos darbininką* ir tą pat lenkiškai *Robotnik Litewski* vardu, 1899 m. *Aidą Lietuvos darbininkų*

gyvenimo lietuviškai ir lenkiškai *Echo życia robotniczego*. 1901 - 1906 m. — *Darbininkų balsą* jau tik lietuviškai. Nuo 1906 m. Lietuvoje socialdemokratai jau legaliai leido *Naująją gadynę*, vėliau — *Skardą* ir *Žariją*. Vokiečių okupacijos metu 1917 - 1918 m. jie leido *Darbo balsą* ir nelegalų *Garsą*, kurio išėjo keli numeriai. Nepriklausomoje Lietuvoje — 1919 m. jie pradėjo leisti *Socialdemokratą*.

Vokiečių okupacijos metu (1915 - 1918), Lietuvos socialdemokratai bendradarbiavo su kitomis lietuvių politinėmis partijomis, dalyvaudami šalpos ir politikos organizacijose, kaip, pvz., Lietuvių politikų komitete Vilniuje, o Lietuvos Taryboje socialdemokratų atstovai kovojo su vokiečių aneksistų pastangomis konvencijų pagalba prijungti Lietuvą Vokietijai. Lietuvos socialdemokratai taip pat dalyvavo Laikinosios Lietuvos vyriausybės II ir IV kabinete.

Steigiamajame seime socialdemokratai iš 112 atstovų turėjo 12, kurių tarpe buvo daug pajėgių intelektualų: V. Čepinskis, St. Kairys, L. Purėnienė, V. Požela, A. Purėnas, St. Digrys, V. Sirutavičius, K. Venclauskas ir kiti.

3. Lietuvos demokratų partija

Lietuvių demokratų, vėliau Lietuvos demokratų partija išaugo iš *Varpo* ideologijos. *Varpo* vienas žymiausių steigėjų ir varpininkų ideologas buvo V. Kudirka, kuris 1888 m. Varšuvoje drauge su kitais įsteigė slaptą lietuvių draugiją *Lietuvą*. *Lietuvos* draugijos tikslas buvo „atgaivinimas ir prikėlimas tautiškos dvasios, rašliavos ir dailės, pagerinimas ūkės, būties, platinimas rubežių lietuvystės arba sulaikymas emigracijos, išlaikymas žemių lietuvių rankose, išpirkimas žemių iš svetimšalių Lietuvoje".

1889 m. įsteigtame *Varpe* ir varpininkų sąjūdyje pradžioje dalyvavo ir bendradarbiavo visų lietuviškųjų srovių atstovai. Nuo 1894 m. *Varpe* nustojo bendradarbiauti katalikai, 1896 m. iš varpininkų sąjūdžio pasitraukė socialdemokratai, įsteigdami savo atskirą partiją. Ligi pasitraukiant katalikams ir socialdemokratams, varpininkų sąjūdyje dalyvavo visi dar politiškai nediferencijuotos lietuvių visuomenės atstovai. Užtat galima sakyti, kad varpininkų sąjūdis ilgą laiką buvo tik kultūriškai

politinio pobūdžio, parengdamas tolimesnį lietuvių visuomenės politinį susiskirstymą.

Pasitraukus iš varpininkų sąjūdžio socialdemokratiško nusistatymo asmenims, demokratų srovė nebuvo politiškai vieninga, nes joje vėl ėmė ryškėti dvi srovės — nuosaikieji ir radikalieji demokratai. Nuosaikiuosius varpininkuose ir demokratų partijoje tada atstovavo A. Smetona ir P. Leonas. Radikalųjį varpininkų sparną atstovavo K. Grinius, P. Višinskis, J. Vileišis, A. Bulota, M. Sleževičius, A. Rimka ir kiti, kurie ne tik nelaukė iš caro malonių, bet jie buvo nusistatę jokių malonių iš rusų valdžios neprašyti, o kovos būdu priversti valdžią padaryti nuolaidų lietuvių reikalavimams ir už tas nuolaidas carui nedėkoti.

1902 m. per garsiąsias Šiaulių gegužines Dabikinės dvare, kur suvažiuodavo daug lietuvių inteligentų ir kur būdavo aptariami politikos bei lietuvių kultūros klausimai, varpininkai nutarė įsteigti *Lietuvių demokratų partiją* ir išrinko programai parašyti komisiją — Grinių, Višinskį, F. Bortkevičienę, J. Bortkevičių, J. Šaulį ir J. Vileišį. 1902 m. pabaigoje ši komisija atliko paskirtą jai darbą, parašė partijos programą, kurioje buvo įrašytas Lietuvos autonomijos reikalavimas su seimu Vilniuje. Šiam seimui turėtų priklausyti teisė spręsti visos Lietuvos švietimo, teismų ir administravimo reikalus. Betgi vėliau Lietuvių demokratų partija (LDP) jau siekė laisvos ir nepriklausomos Lietuvos.

1903 m. įvykęs slaptas Lietuvių demokratų partijos suvažiavimas Vilniuje svarstė išrinktosios komisijos surašytąją partijos programą, bet jos nepriėmė ir pavedė partijos centro komitetui parašyti tobulesnę. Tačiau tame suvažiavime buvo priimti trys svarbūs nutarimai, kad: 1. „Lietuvių demokratų idealas yra liuosa ir savo etnografinėse ribose neprigulinti nuo kitų viešpatysčių ir tautų Lietuva, 2. Įvykdydama savo tikslą, Lietuvių demokratų partija remiasi ne ant ekonomiškųjų kokios nors vienos luomos, bet ant politiškai — kultūriškųjų visuomenės reikalų, 3. Lietuvių demokratų partija pasitiki savo tikslą įvykinti tiktai kovos keliu." [9]

Kitas metinis partijos suvažiavimas įvyko 1904 m. per Šiaulių gegužines Aleksandrijos dvare, bet ir tada šios partijos programa dar nebuvo priimta, ir tik 1905 m. naujai suredaguotoji partijos programa buvo priimta, o partijos vardas iš Lietuvių

demokratų partijos buvo pakeistas į *Lietuvos demokratų partiją*.

1906 m. buvo išspausdinta priimtoji partijos programa. 1906 m. šioje programoje minimalinis reikalavimas buvo plati demokratiškai - etnografiškos Lietuvos autonomija su seimu Vilniuje. Kaip tolimesnis partijos siekimas buvo įrašyta kova dėl „Laisvos niekam nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos su teisingu turtų paskirstymu, suvienyta su kaimyninėmis demokratiškomis valstybėmis federacijos ryšiais".[10]

Lietuvos demokratų partija ne tik pasisakė, kad kovojanti dėl pilietinių laisvių, bet ji įtraukė į savo programą žemės reformos būtinumą, draudimą nuo nedarbo, ligos ir sužeidimų. 1906 m. birželio 28-29 d. Lietuvos demokratų partijos suvažiavimas Vilniuje, kuriame dalyvavo 40 atstovų, nutarė žemės reformos reikalams imti valdžios žemes be atlyginimo, o dvarininkų žemes — už teisingą atlyginimą.[11]

Didžiajame Vilniaus Seime, Lietuvos demokratų partijos žymesnieji atstovai buvo : A. Smetona, P. Višinskis, A. Bulota, F. Bortkevičienė, M. Sleževičius, J. Gabrys, E. Galvanauskas ir D. Alseika. Ir vėliau Lietuvos demokratų partija dalyvavo Lietuvos politiniame gyvenime, paremdama savo partijos atstovus į Rusijos valstybės dūmą. Trečioje dūmoje lietuvių atstovas A. Bulota buvo net visos Rusijos darbiečių lyderis. Ir paskutinėje — ketvirtojoje dūmoje du Kauno gub. atstovai — M. Januškevičius ir P. Keinys — taip pat buvo Lietuvos demokratų partijos nariai.

1907 - 1914 m. laikomi Rusijos reakcijos atsigavimo metais, ypač persekiojant tautinio ir politinio gyvenimo veikėjus. Nepaisant visų sunkių politinių sąlygų, *Lietuvos demokratų partija* leido *Lietuvos Ūkininką* su priedais ir *Lietuvos žinias*. 1919 - 1920 m. leido *Saulėtekį* ir *Darbą*.

1912 m. Lietuvos demokratų partijos konferencijoje jau dalyvavo ir daug jaunimo, pareiškusio pageidavimų peržiūrėti 1906 m. partijos programą ir ją pakeisti. 1914 m. buvo priimta ne tik programinių pakeitimų, bet pakeistas ir partijos vardas į *Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partiją*. Programa buvo išspausdinta tik 1919 m. Naujoji programa buvo radikalesnė už senąją, ypač socialiniuose reikaluose, nes joje buvo reikalaujama ne tik politinių teisių ir laisvių, bet ir teisingo turtų paskirstymo. Artimiausiu politiniu tikslu jie laikė kovą dėl nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos.[12]

Karo metu Rusijoje ši partija oficialiai buvo vadinama Lietuvos socialistų liaudininkų partija. Ligi 1917 m. Rusijos revoliucijos Lietuvos socialistų liaudininkų partija veikė nelegaliai, tačiau nepaisant to, gausesnėse lietuvių gyvenamose kolonijose ji buvo įsteigusi savo kuopų. Su kitų kairiųjų srovių pritarimu ši partija leido savaitraštį *Naująją Lietuvą*, kuri po 1917 m. revoliucijos paliko partijos organu.

1917 m. įvykusiame Petrapilio lietuvių seime socialistų liaudininkų partija dalyvavusių atstovų skaičiumi buvo gausiausia. Tačiau po Petrapilio lietuvių seimo, partija, nesutardama veiklos taktikos klausimais suskilo. Atsiskyręs dešinysis sparnas — Grinius, Šleževičius, Bortkevičienė, Matulionis, Rimka ir kiti — įsteigė atskirą Lietuvių socialistų liaudininkų demokratų partiją, t.y. jie atgaivino 1914 m. oficialiai priimtąjį partijos pavadinimą. Jos atstovai dalyvavo *Vyriausioje Rusijos lietuvių tautos taryboje* Voroneže ir Stockholmo konferencijoje.

O Lietuvoje nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partijos atstovai dalyvavo Lietuvių politikų komitete Vilniuje, vėliau *Lietuvos taryboje*. Po karo žymus šios partijos narys M. Sleževičius buvo antrosios ir ketvirtosios Lietuvos vyriausybės ministras pirmininkas. 1920 m. gegužės mėn. Lietuvos steigiamąjį seimą sušaukus, birželio mėn. dr. K. Grinius sudarė pirmąją parlamentinę koalicinę vyriausybę, kurioje dalyvavo Lietuvos krikščionių demokratų blokas, Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija ir Lietuvos valstiečių sąjunga. Ši koalicinė vyriausybė įvykdė daug pozityvių valstybinių darbų. 1922 m. Lietuvos socialistų liaudininkų demokratų partija susijungė su Lietuvos valstiečių sąjunga ir pasivadino Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga. Tada dienraštis *Lietuvos Žinios* paliko šios sąjungos organu.

Po partijos suskilimo pasilikusis kairesnysis sparnas pasivadino *Lietuvos kairiųjų socialistų liaudininkų partija*. jos žymesnieji veikėjai buvo M. Januškevičius, A. Bulota, P. Balys, V. Bielskis, A. Iešmanta, M. Markauskas, A. Sugintas ir kiti. Be savo programos, kurią išspausdino Rusijoje, jie dar išleido kelias politinio turinio knygeles. 1917 m., jau po spalio mėn. bolševikų perversmo, ši partija vėl pakeitė savo vardą į Lietuvos revoliucinių socialistų liaudininkų partiją ir šiuo pavadinimu veikė Nepriklausomoje Lietuvoje.

1918 m. pabaigoje ir 1919 m. pradžioje revoliucinių liaudininkų centras buvo Vilniuje. Jie leido *Kovos Vėliavą* iki 1919 metų vasario mėn., kada V. Kapsuko - Mickevičiaus bolševikinė valdžia uždarė visus antibolševikinius laikraščius. Dėl Lietuvos revoliucinių socialistų liaudininkų partijos vadų nesutarimo, jie savo atstovų į Lietuvos steigiamąjį seimą nestatė. Lietuvos valstybę atkūrus, daug veiklių partijos narių perėjo į socialdemokratų ar į socialistų liaudininkų demokratų partijas.

4. *Lietuvos valstiečių sąjunga*

Didžiojo Vilniaus seimo metu 1905 m. buvo įsteigta *Lietuvos valstiečių sąjunga.* Šios sąjungos steigiamajame susirinkime dalyvavo tarp 800 - 1.000 Vilniaus seimo atstovų.

J. Gabrys steigsimą valstiečių organizaciją buvo sumanęs pavadinti sodiečių ar valsčionių ūkininkų sąjunga, bet kalbininkas J. Jablonskis tada aiškino, kad „ūkininko" sąvoka apima stambesnio ūkio savininką, gi valstietis yra kiekvienas valsčiaus gyventojas ar mažažemis ir net neturįs žemės — kumetis. Todėl, steigiant valstiečių sąjungą, ir buvo pasinaudota J. Jablonskio aiškinimu.[18]

Valstiečių sąjungos steigėjai buvo J. Gabrys, D. Alseika, L. Gira, E. Galvanauskas, Butkus ir kiti. Jeigu Lietuvos krikščionių demokratų partijos pirmoji kuopa buvo įsteigta tik po Didžiojo Vilniaus seimo, tai, steigiant Vilniuje Lietuvos valstiečių sąjungą, šios sąjungos kuopų Suvalkijoje buvo 10, o taip pat jų jau buvo ir Kauno ir Vilniaus gubernijose.

Lietuvos valstiečių sąjunga 1905 m. revoliuciniame judėjime Lietuvoje buvo radikalesnė ir veiklesnė, negu Lietuvos demokratų partija. Vilniaus seimo metu priimtieji Lietuvos valstiečių sąjungos nutarimai buvo išplatinti visoje Lietuvoje ir turėjo didelio poveikio į Lietuvos valstiečių revoliucinį nusiteikimą.

Lietuvos valstiečių sąjunga artimai bendradarbiavo su Lietuvos demokratų partija ir drauge su jais leido *Lietuvos Ūkininką* su įvairiais priedais. Nepriklausomojoje Lietuvoje ligi 1922 ši sąjunga statė savo kandidatus, renkant Steigiamąjį seimą ir drauge su Lietuvos socialistų liaudininkų partija (su

kuria 1922 m. susijungė) Steigiamajame seime turėjo 28 atstovus.

5. *Lietuvos krikščionių demokratų partija*

Iš lietuvių katalikų tautinio sąjūdžio išsivystė *Lietuvos krikščionių demokratų partija,* kuri sujungė lietuvius katalikus organizuotai politinei veiklai. Lietuvių katalikų tautinis sąjūdis ilgą laiką buvo vienalytis, daugiausia dvasininkų vadovaujamas. Bet dar ir partiškai neorganizuotame lietuvių katalikų sąjūdyje jau buvo išryškėjęs konservatyvusis sparnas, visokių naujovių priešininkas.

Lietuvos krikščionių demokratų partija buvo įsteigta tik 1905 m. Jos steigimo iniciatoriai ir programos sudarytojai buvo Petrapilio Dvasinės Akademijos profesoriai J. Mačiulis-Maironis, A. Jakštas-Dambrauskas ir P. Būčys. Partiniam lietuvių katalikų organizavimosi ir ypač partijos programai buvo priešingi Lietuvos vyskupai.

Lietuvos krikščionių demokratų partija (LKDP) viešumoje pasirodė tik 1905 m. Didžiajame Vilniaus seime ir seimo prezidiume jie jau turėjo savo atstovą prof. P. Būčį. 1905 m. revoliucijos veikloje ir Vilniaus seime buvo keletas ir radikalesnio nusistatymo kunigų, pvz., kunigai Aleksandravičius, St. Stakelė, J. Vyšniauskas, P. Vilūnas, J. Tumas ir kt. Krikščionių demokratų partijos vardu 1905 m. buvo išspausdinta pora atsišaukimų, bet tai nebuvo organizuotos partijos darbas, o tik atskirų asmenų pastangos tokį darbą pradėti. Po Didžiojo Vilniaus Seimo Lietuvos krikščionių demokratų partijos nariai Vilniuje dar atskirai buvo susirinkę svarstyti savo partijos reikalų, bet tada jie neišrinko net partijos centro komiteto, o tik paskyrė Lietuvos gubernijoms savo partijos įgaliotinius. Tuo metu jie jokios politinės veiklos dar neišvystė nei miestuose, nei miesteliuose krikščionių demokratų partijos kuopų neįsteigė, viešai neskelbė savo programos.

Tik vienas kun. Tumas, grįžęs iš Vilniaus seimo, 1905 m. gruodžio 7 d. savo parapijoje — Vadaktuose įsteigė lietuvių krikščionių demokratų kuopą, pats surašė tos kuopos vardu savo partijos politinius reikalavimus, dėl kurių jie nutarė

kovoti. Savo programos reikalavimuose tada dar Tumas nežadėjo kovoti dėl atsiskyrimo nuo Rusijos. Savo surašytoje programoje J. Tumas pažadėjo Lietuvoje vartoti tik lietuvių kalbą santykiaujant su rusų valdininkais, bet jis pritarė, kad valsčiuose būtų leidžiama vartoti ir rusų ir lietuvių kalba. Nors jis ir pripažino reikalingumą lietuviams pramokti rusų kalbos, bet reikalavo, kad rusų kalba pradžios mokyklose būtų mokoma tik nuo antrųjų ar trečiųjų mokslo metų. Kun. Tumas taip pat rėmė ir žemės reformos principą. Todėl jis savo programoje siūlė aprūpinti žeme visus norinčius gyventi iš žemės darbo. Be to, jis siūlė visas servitutines žemes atiduoti valstiečiams.[14] Lietuvos krikščionių demokratų partijos pirmoji programa buvo išspausdinta 1907 m. *Draugijos* 1 nr. Partijos programos įžangoje jos sudarytojai nusakė partijos steigimo būtinumą, jos tikslus ir paaiškino Lietuvos krikščionių demokratų partijos giminingumą su 1905 m. Vilniaus vysk. barono Roppo įsteigtąja Katalikų konstitucine partija Lietuvoje ir Gudijoje. Be kita ko, programoje buvo akcentuojamas politinis nusistatymas, kad Lietuvos krikščionių demokratų partija neketina kovoti dėl Lietuvos atsiskyrimo nuo Rusijos. Bendroje programos dalyje buvo propaguojama plati Lietuvos autonomija su seimu Vilniuje, renkamu demokratiniu būdu ir priverstiniu balsavimu. Pagal tą krikščionių demokratų programą, vietos administracija, švietimas, teismai, policija turėjo priklausyti Lietuvos autonominei valdžiai. Karo prievolė turėjo būti atliekama Lietuvoje. Užsienio politika, finansai, muitai turėjo priklausyti Rusijos valdžiai, tačiau buvo pageidaujama, kad Rusijos valdininkai Lietuvoje mokėtų lietuvių kalbą.

Kaip ir kitos Lietuvos politinės partijos, taip ir krikščionys demokratai savo programoje reikalavo būsimai autoniminei Lietuvai etnografinų sienų, — t.y. Vilniaus, Gardino, Kuršo ir Suvalkų gubernijų lietuviškųjų sričių ir visos Kauno gubernijos. Socialiniais klausiamais Lietuvos krikščionių demokratų partijos programa buvo gana radikali: programoje buvo reikalaujama darbininkų aprūpinimo senatvėje ir ligoje, o taip pat buvo numatyta medicinos ir teisinė pagalba visiems gyventojams. Tačiau žemės reformos klausimas krikščionių demokratų partijos programoje buvo aptartas gana santūriai, siūlant bežemiams išdalyti tik valstybines žemes, už atitinkamą mokestį, bet palengvintomis įsigijimo sąlygomis. Valstiečiams, perkant

iš dvarų žemę, programoje buvo reikalaujama finansinės pašalpos iš valstybės.

Ligi Pirmojo pasaulinio karo Lietuvos krikščionių demokratų partija neorganizavo jokios slaptos veiklos, bet tenkinosi tik partijos spaudos *Šaltinio* ir *Vado* leidimu ir legalių katalikiškųjų organizacijų veikla.

1914 m. įvyko gausesnis krikščionių demokratų partijos atstovų suvažiavimas, nustatęs savo veiklos programą karo metui. Atskiri partijos veikėjai dalyvaudavo bendruose lietuvių politikų organizuotuose rateliuose, ypač vokiečių okupuotoje Lietuvoje.

Kai po 1917 m. vasario mėn. revoliucijos Rusijoje susidarė palankios sąlygos visoms politinėms partijoms veikti, tai greta kitų lietuviškųjų partijų veiklą suaktyvino ir krikščionys demakratai. Ir jie beveik visose lietuvių gyvenamose kolonijose Rusijoje steigė krikščionių demokratų kuopas ir aktyviai dalyvavo, renkant atstovus į Petrapilio lietuvių seimą. Į tą seimą buvo išrinkti 39 krikščionių demokratų atstovai.

1917 m. revoliucijos metu Rusijoje katalikiškoji srovė ir krikščionių demokratų partija politiškai persiskyrė į *Lietuvos krikščionius demokratus* ir į *Lietuvių katalikų tautos sąjungą*, kuri atstovavo konservatyvųjį sparną, o krikščionys demokratai buvo radikalių reformų šalininkai.[15]

Lietuvių katalikų tautos sąjunga buvo įsteigta tik po 1917 m. Vasario revoliucijos, norint atsverti kairiųjų partijų atstovų vyravimą Petrapilyje sudarytoje Lietuvių tautos taryboje. Šios sąjungos pirmininku buvo kun. J. Laukaitis, o į Lietuvių tautos tarybą atstovais buvo paskirti J. Žilevičiūtė ir kun. K. Rėklaitis. Bet Lietuvių tautos tarybos atstovų daugumas naujai įsteigtąją Lietuvių katalikų tautos sąjungą nepripažino politine partija ir jos atstovų į tarybą nepriėmė.

1917 m. kovo mėn. irgi Rusijoje kun. J. Vailokaitis įsteigė nepartinę katalikų organizaciją, pavadintą *Liaudies sąjunga*, kuri jau turėjo savo atstovus 1918 m. Voroneže sudarytoje *Vyriausiojoje lietuvių tautos taryboje*. Liaudies sąjungai vadovavo kun. Vailokaitis, kun. B. Česnys, kun. P. Penkauskas ir A. Dubinskas. Šios abi naujai sudarytos katalikų politinės organizacijos veikė tik trumpą laiką ir tik Rusijoje.[16]

Rusijos revoliucijos įvykių paveikta, Lietuvos krikščionių demokratų partijos vadovybė Rusijoje sudarė gana radikalią

programą ir išrinko centro komitetą. Beveik tuo pat metu ir vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1917 m. rugsėjo 23 d. Vilniaus konferencijos metu įvyko ir Krikščionių demokratų partijos konferencija, kuri taip pat išrinko partijos centro komitetą Lietuvoje.

1918 m. iš Rusijos sugrįžo ir pabėgėliai Lietuvos krikščionių demokratų partijos nariai su savo radikalia programa. Todėl 1918 m. lapkričio mėn. įvykusioje Krikščionių demokratų konferencijoje Vilniuje tarp grįžusiųjų iš Rusijos ir Lietuvoje pasilikusių partijos narių atsirado didelių nuomonių skirtumų, ypač žemės reformos klausimu. Tačiau arkivyskupui J. Matulevičiui pavyko suderinti pasireiškusius skirtumus ir sulaikyti Lietuvos krikščionių demokratų partiją nuo skilimo.

1919 m. Lietuvos krikščionių demokratų partija savo išspausdintoje programoje jau paskelbė, kad ji kovosianti dėl nepriklausomos demokratinės Lietuvos respublikos. Ji pripažino visoms Lietuvoje gyvenančioms tautybėms ne tik lygias teises, bet ir kultūrinę autonomiją. Krikščionių demokratų partija taip pat pripažino streikų teisę bei 8 valandų darbo dieną fabrikuose ir siūlė įvykdyti radikalią žemės reformą, paliekant dvarų savininkams 60-70 ha žemės normą.[17] Taigi krikščionių demokratų partijos vadai, norėdami išvengti grėsiančio blogio, t.y. bolševizmo, įžvelgė socialinių reformų, o ypač žemės reformos būtinumą, ir drauge su kitomis Lietuvos partijomis, vykdydami socialines reformas, apsaugojo jauną Lietuvos valstybę nuo kraštutinumų.[18]

Pirmą kartą Lietuvos krikščionys demokratai savo politinį svorį parodė 1919 m. sausio mėn. Kaune, Antrojoje Lietuvos valstybės tarybos sušauktoje konferencijoje, kurioje ši partija buvo stipriausia ir jos balsavimai turėjo lemiamos reikšmės nutarimams priimti. Nepriklausomybės pradžioje, Krikščionių demokratų partija, nors turėjo daug pritarėjų, tačiau jie dar neturėjo pakankamai daug pasaulietiškos inteligentijos. Todėl ir Laikinosios vyriausybės ministrų kabinetus sudarinėjo kitų partijų vadai ir tik tretysis ministrų kabinetas buvo sudarytas krikščionio demokrato P. Dovydaičio, bet jo kabinetas išsilaikė tik apie vieną mėnesį. Steigiamajame seime krikščionys demokratai su gimininga mis partijomis sudarė absoliučią daugumą seimo atstovų. Tačiau vyriausybėje jie dalyvavo kurį laiką koalicijoje su valstiečiais liaudininkais.

Seimų rinkimo ir valdymo metu į vadinamąjį krikščionių demokratų bloką, be Krikščionių demokratų, dar įėjo Darbo federacija ir Ūkininkų sąjunga. Krikščionių demokratų bloko žymesnieji veikėjai buvo — A. Stulginskis, kun. J. Staugaitis, kan. K. Šaulys, A. Tumėnas, M. Krupavičius, vysk. M. Reinys, kun. J. Vailokaitis, K. Bizauskas, L. Bistras, P. Karvelis, K. Ambrozaitis, Z. Starkus, J. Purickis, P. Dovydaitis ir kt.

Pirmojo pasaulinio karo vokiečių okupacijos metu krikščionys demokratai Vilniuje pradėjo spausdinti *Tėvynės Sargą* ir *Laisvą Lietuvą*, o Kaune — *Tiesos Kardą*, *Laisvę* ir kt.

6. *Tautos pažangos partija*

Tautos pažangos partijos užuomazga laikytini kai kurie 1907 m. lietuvių veiklos įvykiai, kada įsteigus Vilniuje laikraštį *Viltį*, A. Smetona, pasitraukęs iš Lietuvos demokratų partijos ir iš *Lietuvos Ūkininko* bendradarbių, ėmė redaguoti *Viltį*. 1907 - 1913 m. *Viltyje* bendradarbiavo ir katalikų ir tautininkų srovės veikėjai. Per *Viltį* nuosaikieji tautininkai mėgino bendradarbiauti su krikščionimis demokratais ir iš to bendradarbiavimo jie tikėjosi sulaukti vidurio nuosaikiosios politinės srovės susidarymo. Tačiau 1913 m. iš *Vilties* redaktorių Smetona pasitraukė ir nuo 1914 m. jis įsteigė ir pradėjo redaguoti žurnalą *Vairą*, apie kurį susispietė daug būsimųjų tautininkų srovės žmonių. Besiorganizuojanti Tautos pažangos partija buvo prieš radikalizmą, taigi atstovavo konservatyviajai srovei, tačiau savo politinės veiklos programos jie dar nebuvo sudarę.

Oficialiai *Tautos pažangos partija* buvo įsteigta Rusijoje 1916 m. pabaigoje, ir jos steigėjais laikomi kun. J. Tumas, J. Kubilius, L. Noreika ir kiti. Viešai politiniame gyvenime ši partija pirmą kartą pasirodė 1917 m. gegužės mėn. Petrapilio lietuvių seimo metu, atsiuntusi į tą seimą 20 atstovų. Dar prieš 1917 m. vasario mėn. revoliuciją Tautos pažanga jau turėjo savo atstovus Lietuvių tautos taryboje Petrapilyje. Ši partija buvo nuosaikių reformų šalininkė ir nesiekė laužyti Rusijoje esamos socialinės santvarkos pagrindų. Karo metu Tautos pažangos partijoje Rusijoje buvo susibūrę daug žinomų visuomenės veikėjų: M. Yčas, A. Voldemaras, J. Tumas, L. Noreika

ir kiti. Po revoliucijos partijos organu paliko Petrapilyje leidžiamas *Lietuvių Balsas.*

1918 m. dar vokiečių okupuotoje Lietuvoje Tautos pažangos partijos vadai — Smetona, Voldemaras, Noreika ir kiti buvo monarchinės santvarkos šalininkai, ir Noreika net rengė monarchinės Lietuvos valstybės konstituciją. Betgi 1919 m. lapkričio mėn. išspausdintoje Tautos pažangos partijos programoje, jie jau skelbė, kad Lietuva turi būti laisva nepriklausoma valstybė, remiama demokratizmo ir parlamentarizmo principais.

A. Smetona, būdamas tautininkų vadas, vaidino svarbų vaidmenį *Lietuvos Tautos Taryboje* Vilniuje. Paskui 1919 m. balandžio mėn. 4 d. jis buvo išrinktas pirmuoju Lietuvos valstybės prezidentu, o A. Voldemaras — pirmuoju Laikinosios Lietuvos vyriausybės ministru pirmininku ir užsienių reikalų ministru.

Nepaisant šios partijos vadų valstybėje užimamų aukštų pareigų, 1920 m., renkant Steigiamąjį seimą, nė vienas Tautos pažangos partijos atstovas į šį seimą nebuvo išrinktas. Ši partija ligi 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo buvo negausi ir Lietuvos politiniame gyvenime nereikšminga, nors turėjo pakankamai intelektualinių jėgų vadovauti griežtai opozicijai prieš seimų vyriausybes. Vėliau ji dar buvo įsteigusi *Lietuvos Žemdirbių sąjungą,* kuri buvo daugiau luominė organizacija. Abi šios tautininkų organizacijos visuomenėje nebuvo populiarios dėl jų palankumo Lietuvos dvarininkams ir dėl nuolaidžios politikos kaizerinei Vokietijai okupacijos metu.

Lietuvos žemdirbių sąjunga buvo priešinga dvarų žemių nusavinimui, bet pramonėje pripažino 8 valandų darbo dieną. Žemdirbių sąjungai vadovavo S. Banaitis, A. Žilinskas ir kun. V. Jarulaitis.

Lietuvių tautos pažangos partija 1919 - 1920 m. leido laikraštį *Tautą,* o Žemdirbių sąjunga nuo 1919 m. — *Žemdirbystės Balsą.*

7. *Santara*

Rusijos revoliucijos metu dar susiformavo lietuviška vidurio liberalinė partija Santara, kurios tikslus pavadinimas buvo *Demokratinės tautos laisvės Santara.* Ji buvo įsteigta 1917 m.

kovo mėn. Rusijoje. Santaros steigėjai buvo P. Leonas, St. Šilingas, R. Skipitis, T. Naruševičius, J. Baltrušaitis, K. Šalkauskis ir kt. Petrapilio lietuvių seime jie turėjo 30 atstovų. Santara buvo demokratinės nepriklausomos Lietuvos respublikos atsteigimo šalininkė.

1917 - 1918 m. Rusijoje ir vėliau 1919 - 1920 m. Kaune jie leido partijos laikraštį *Santarą*.

Santaros atstovai — J. Alekna ir St. Šilingas 1918 m. spalio 13 d. buvo kooptuoti į *Lietuvos Valstybės tarybą*. Vėliau ir santariečiai dalyvavo keliuose ministrų kabinetuose: P. Leonas vidaus ir teisingumo ministru, o R. Skipitis — vidaus reikalų ministru. Tačiau Santaros partijos, kaip ir Tautos pažangos partijos atstovų, į Steigiamąjį seimą neišrinko, nes Lietuvos gyventojų daugumos nusistatymas buvo gana radikalus ir vidurio srovės savo programiniais siekimais jų neužimponavo.

Nei Tautos pažangos partija, nei Santara nebuvo masinės organizacijos, bet daugiau inteligentinių profesijų žmonių susivienijimai. 1925 m. Santara savo vardą pakeitė į *Ūkininkų partijos* vardą.

Trumpai peržvelgus lietuvių politinių partijų atsiradimą, galima tvirtinti: nors tautinio atgimimo metu lietuvių politinės partijos skyrėsi savo nusistatymu socialiniais ir ideologiniais klausimais bei savo veiklos taktika, bet jos nesiskyrė noru įgyti tautai savarankumą ir nepriklausomybę.

NUORODOS

1 J. Biliūnas, Iš mūsų praeities — *Raštai*, II t. 1955 m. 266 - 281 psl.
2 J. Ochmański, *Historia Litwy*, 1967 m. 198 psl.
3 J. Ochmański, *Historia Litwy*, 1967 m. 200 psl.
4 A. Lietuvis (Moravskis), Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšy su Lietuvos valstybės atgijimu — *Kultūra*, 1931 m. 5 nr. 278 - 279 psl.
5 V. Kapsukas, *Raštai*, 1964 m. VII t. 549 psl.
6 A. Lietuvis (Moravskis), Lietuvių darbininkų judėjjimo istorija sąryšy su Lietuvos valstybės atgijimu — *Kultūra*, 1931 m. 5 nr. 274 psl.
7 V. Merkys, Lietuvių socialdemokratų partijos (LSDP) programų kilmė — *LTSR Mokslo Akademijos darbai, Serija A 3 (22)*, 1966 m. 149 psl.
8 A. Lietuvis (Moravskis), Lietuvių darbininkų judėjimo istorija sąryšy su Lietuvos valstybės atgijimu — *Kultūra*, 1931 m. 5 nr. 266 psl.
9 *Varpas*, 1903 m. 9 - 10 nr.
10 K. Grinius, Demokratinių idėjų vystymasis Lietuvoje — *Varpininkų keliais* (red. T. Zaleskis), 1939 m. 30 psl.
11 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 142 nr.
12 K. Grinius, Demokratinių idėjų vystymasis Lietuvoje — *Varpininkų keliais* (red. T. Zaleskis), 1939 m. 35 psl.
13 J. Gabrys, Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 1 nr. 13 - 14 psl.
14 J. Tumas, Lietuvių krikščionių demokratų veiksmas — *Draugija*, 1907 m. 3 nr., perspausdinta *Tėvynės Sarge*, 1975 m. 1 nr. 73 - 75 psl.
15 M. Romer, *Litewskie stronicstwa polityczne*, 1921 m. 77 psl.
16 M. Rėklaitis, Atsiminimai iš Petrapilio veiklos — *Tautos Praeitis*, t. 1 knyga 1, 1959 m. 72 - 73 psl.
17 P. Łossowski, *Kraje baltyckie na drodze od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918 - 1934)*, 1972 m. 13 psl.
18 M. Romer, *Litewskie stronictwa polityczne*, 1921 m. 82 psl.

XI

Rusų japonų karas

1. Karo priežastys ir jo padariniai

Pagrindinė ir tikroji Rusijos Japonijos karo priežastis buvo Korėjos turtų eksploatavimas. Kadangi šis, nors ir neilgai trukęs, karas, turėjo labai didelės svarbos ne tik Rusijos imperijai ir rusams, bet ir tos imperijos atskiroms tautoms, taigi ir lietuviams, todėl tenka bent trumpai apžvelgti jo priežastis ir jo vyksmą bei padarinius.

Rusijos ir Japonijos imperialistiniai siekimai Tolimuose Rytuose, Korėjoje ir Mandžiūrijoje, sukėlė tarp šių abiejų valstybių varžytinės. Japonija norėjo taikiu būdu suderinti abiejų valstybių interesus, nubrėžiant interesų zonas arba pasiskirstant įtakų sferomis, paliekant Rusijai Mandžiūriją, o Japonijai pripažįstant pirmumą Korėjoje. Rusų japonų 1898 m. sudarytoji konvencija buvo garantavusi Korėjai nepriklausomybę. Bet dėl Rusijos skverbimosi į Mandžiūriją ir Korėją, kur taip pat ir Japonija turėjo gyvybiškų interesų, nepavyko taikiu būdu abiejų šių valstybių interesų išlyginti.

Tuo metu Rusijos militaristų partija, atstovaujanti pramoninkų ir prekybininkų interesus, turėjo didelę įtaką caro rūmuose. Šios partijos vyriausiasis atstovas buvo Volinjarskij, siū-

lęs steigti bendroves ir eksploatuoti Korėjos gamtos turtus, ypač akmens anglį, geležį, auksą, miškus ir t.t. Viena tokių bendrovių, Rusijos diplomatų remiama, gavo koncesiją Korėjos miškus eksploatuoti. Šią bendrovę sudarė caro rūmų aplinkos žmonės, garsiajam vidaus reikalų ministrui Plevei ir karininkui Bezobrazovui vadovaujant.

Tolimųjų Rytų generalgubernatorius admirolas Aleksejev ir minėtasis karininkas Bezobrazov taip pat buvo labai įtakingi caro rūmuose ir jie abu priklausė specialiam komitetui, kuriam pirmininkavo pats caras. Visa caro artimoji aplinka pageidavo karo su Japonija ir tikėjosi savo grobiamuosius tikslus įvykdyti karine jėga. Iš viso Rusijos imperialistinės politikos rėmėjai turėjo didelių vilčių lengvai ir greitai karą su Japonija laimėti. Rusijos vyriausybė galvojo, kad, pasipuošusi karo laimėjimo aureole, galės lengvai susitvarkyti ir su revoliciniu judėjimu Rusijoje.

Ši Rusijos ekspansinė politika suartino Angliją su Japonija, kurios abi garantavo Korėjai nepriklausomybę ir pripažino Korėjoje specialių interesų Japonijai. Be to, Anglija pasižadėjo Rusijos Japonijos karo atveju būti neutrali. Dar 1903 m. rugpiūčio 12 d. Japonija buvo pasiūlusi Rusijai susitarimą, prašydama pripažinti Korėjos nepriklausomybę ir pažadėti nepažeidinėti Japonijos interesų Korėjoje. 1904 m. sausio 13 d. Japonija padarė dar kai kurių naujų pasiūlymų, bet Rusija į tuos pasiūlymus neatsakė. 1904 m. vasario mėn. pradžioje rusų japonų derybos nutrūko. Caras pasidavė ministro Plevės įtaigojimams. Rusijos biurokratai būsimą karą su japonais laikė mažų pastangų, bet didelio pelno ir garbės karu. O Rusijoje buvo paskleistas labai išpopuliarėjęs posakis, kad karo atveju japonus „kepurėmis užsvaidysime".

Tačiau įvykiai susiklostė visaip kitaip. 1904 m. vasario 9 d. Japonija netikėtai, nepaskelbusi karo, atakavo rusų laivyną Port-Arthure, sunaikino 7 rusų karo laivus, kitus užblokavo uoste. Kaip japonų, taip ir rusų kariuomenė karo veiksmų teritorijoje buvo beveik lygaus skaičiaus — apie 300.000 karių. Tačiau japonų kariuomenė buvo organizuota europiniu pavyzdžiu, gerai ginkluota ir aukštos moralės. Japonų laivynas taip pat buvo modernus. Prasidėję karo veiksmai sausumoje ir jūroje, rusams nebuvo sėkmingi: 1905 m. sausio 2 d. kapituliavo Port Arthuras, 1905 m. kovo mėn. 10 d. rusai buvo sumušti

prie Mukdeno, tų pačių metų gegužės 27 d. japonai sunaikino rusų laivyno eskadrą prie Cusimos salos. Japonų kariniai laimėjimai nustebino pasaulį.

Po greitų ir smarkių pralaimėjimų Rusijai nieko kito nebeliko, kaip, tarpininkaujant JAV prezidentui Th. Rooseveltui, pradėti su Japonija taikos derybas, kurios baigėsi 1905 m. rugsėjo mėn. Portsmouthо taika. Rusija ne tik atsisakė nuo skverbimosi į Mandžiūriją, bet dar turėjo perleisti Japonijai dalį seniau nukariautų teritorijų ir pripažinti Japonijos protektoratą Korėjoje. Rusijai šis karas kaštavo daug pinigų, daug žuvusių karių, daug sužeistų, nelaisvėn patekusių. Skaičiuojama, kad žuvo apie 300.000 rusų karių, o nelaisvėn pateko netoli šimto tūkstančių.

Karą Rusija pralaimėjo ne tik Japonijai, bet ir savo visuomenei, kuri buvo labai priešinga karui su Japonija. Dėl pralaimėto karo rusų visuomenė laukė iš caro bent politinių nuolaidų. Šį karą pralaimėjus, politinio palengvėjimo ir daugiau laisvių tikėjosi ne tik neorganizuotoji Rusijos visuomenė, bet ypač to laukė liberalinės ir socialistinės partijos. Betgi negalima sakyti, kad visa Rusijos visuomenė buvo priešinga šiam karui. Buvo ir carinės politikos remėjų. Pvz., karui kilus, Kijevo universiteto rektorius, kalbėdamas karo reikalu, aiškino, kad Rusija vykdanti „krikščioniškąją misiją prieš akiplėšiškus mongolus".

Rusijos ir Japonijos karas vyko toli nuo Lietuvos sienų, Lietuva teisioginių šio karo baisenybių nepatyrė, bet lietuviams, kaip Rusijos imperijos gyventojams, teko Tolimuose Rytuose kariauti ir nukentėti, nes iš Lietuvos pašauktieji vyrai tikrąją karo tarnybą dažniausiai atlikdavo Sibire, todėl nuo pirmųjų karo dienų tikrosios tarnybos kariams teko pakelti visi karo sunkumai.

Lietuvos visuomenė buvo antimilitaristinio nusistatymo ir principiškai buvo prieš karus. Lietuviai karinę tarnybą Rusijos kariuomenėje ir ne karo metu laikė didžiausia žmogaus nelaime, nes karo tarnyba tuo metu trukdavo nuo 3 ligi 5 metų, atsižvelgiant į kariuomenės ginklų rūšį. Pati karinė tarnyba tekdavo atlikti daugiausiai svetimoje aplinkoje (Sibire), dažnai vargstant ir dėl rusų kalbos nemokėjimo, ir dėl skurdaus kareivio gyvenimo. Todėl Lietuvos jaunimas įvairiais būdais stengėsi

karinės prievolės atlikimo išvengti (emigruodami, slapstydamiesi ir t.t.).

Tačiau sunkios rusų valdžios priespaudos varginama Lietuva turėjo vilčių, kad Rusijos Japonijos karas susilpnins Rusiją ir ji turėsianti daryti savo gyventojams nuolaidų. 1894 m. *Varpo* 3 nr. buvo rašoma, kad karas lietuviams, koks jis bebūtų, bus išsigelbėjimas. Buvo tikėtasi, kad po karo subyrėsiąs Rusijos despotizmas ir lietuviai, kaip kiekviena tauta, savo etnografinėse sienose naudosis laisve ir lygiateisiškumu. Lietuva, kaip ir kitos pavergtos tautos, tada atgausianti laisvę, kuri jai bus tarptautinio kongreso garantuota.

Todėl Lietuvos demokratų partija pasisakė prieš Rusijos grobonišką politiką, bet drauge išreiškė viltį, kad, Rusijai pralaimėjus karą su Japonija, lietuviai laimėsią.[1] Lietuvos socialistinės ir pažangiosios visuomenės nuomonę taipgi išreiškė *Darbininkų Balsas* 4 nr. 1904 m., skelbdamas, kad „mes neisime į Mandžiūrijos tyrus už carą guldyti savo galvų". O Lietuvių socialdemokratų partija savo atsišaukime *Zapasnieji* (Atsarginiai) kurstė lietuvius neklausyti valdžios ir nestoti kariuomenėn, bet laukti ir slapstytis, patariant jiems, kad jeigu jau reiks mirti, tai geriau mirti savo krašte. Be to, socialdemokratai, rusų japonų karui kilus, dar prieš visuotinę mobilizaciją, paskleidė Lietuvoje dešimtis tūkstančių atsišaukimų, protestuodami prieš karą, linkėdami, kad Rusija šį grobonišką karą pralaimėtų. Atsišaukime įrašė: „Šalin karė, šalin caro valdžia!.."

Rusų japonų karui prasidėjus, Lietuvoje visuotinę mobilizaciją pradėjo vykdyti tik 1904 m. spalio mėn. Daug mobilizuojamų vyrų paklausė atsišaukimuose duodamų patarimų, į kariuomenę nestojo, o pasieno gyventojai (Suvalkų krašte ir Žemaitijoje) bėgo į užsienį. Bet rusų pasienio sargybos stropiai saugojo sieną, todėl pasieniuose įvykdavo susišaudymų ir buvo aukų iš abiejų pusių. Iš Marijampolės, Kalvarijos, Seinų ir Suvalkų apskričių žandarmerijos vadybos viršininko pranešimo Varšuvos generalgubernatūrai apie mobilizacijos eigą aiškėja, kad labai didelis procentas pašauktųjų iš šių apskričių į mobilizacijos punktus neatvyko. Pvz., iš Suvalkų gub. Seinų aps. 2.500 pašauktųjų vyrų atvyko tik 1.750, bet iš jų 270 pripažinti kariuomenei netinkami. Be to, paiškėjo, kad iš šių keturių

apskričių 1.500 lietuvių vyrų vengė stoti į kariuomenę ir nemažai atsargos kareivių pasitraukė į Vokietiją. O pagal tų metų emigracijos statistiką kaip tik tais metais daug lietuvių vyrų emigravo į JAV ir Angliją. Todėl galima sakyti, kad rusų japonų karui kilus, bent trečdalis Lietuvoje mobilizuojamų vyrų Rusijos mobilizacijos šaukimų nepaklausė. Gi kai kuriuose Alytaus apsk. valsčiuose, pvz., Merkinės, Nedzingės, Varėnos ir kt. daugiau kaip pusė šaukiamųjų į mobilizacijos punktus neatvyko.[2]

Jeigu dėl auksčiau suminėtų priežasčių lietuviai vengė tarnauti rusų kariuomenėje, tai pačioje Rusijoje karo tarnybon šaukiamųjų ir mobilizuojamų vyrų skaičius beveik visada būdavo didesnis, negu kariuomenės vadovybė pareikalaudavo.

Įdomu paminėti ir tą faktą, kad po Rusijos Japonijos pralaimėto karo Lietuvoje šaukiamieji naujokai jau teikė savo reikalavimus rusų valdžiai. Pvz., Zarasų apskrities naujokai 1905 m. lapkričio mėn. pareikalavo, kad visi rusai mokytojai pasitrauktų iš Lietuvos, kad karo prievolė būtų atliekama tik Lietuvoje (keturiose gubernijose), kad Lietuvos karo daliniuose būtų vartojama lietuvių kalba ir kad karo tarnyba būtų sutrumpinta ligi 2 metų. Šie naujokų reikalavimai yra išlikę rusų administracijos pranešimuose.[3]

1905 m. rusų japonų karas jau buvo baigtas, bet dar ir 1906 m. rudenį Lietuvoje nesiliovė plisti įvairūs atsišaukimai, ypač naujokų šaukimo būstinėse — Kėdainiuose, Krakėse. Taip pat ir atvedus naujokus prisaikdinti Kauno bažnyčioje buvo paskleistų proklamacijų. Tokias žinias pranešė Kauno gubernatorius Veriovkin.[4]

Nors ir neilgai trukęs, bet nesėkmingas rusų japonų karas dar labiau nuteikė Rusijos imperijos visuomenę prieš caro valdžią, nes šis karas parodė ne tik karo vadovybės nesugebėjimą karą vesti, bet ir atskleidė visas carinės Rusijos valdžios ydas: nepasirengimą karui, nepajėgumą aprūpinti kariuomenę ginklais, šaudmenimis, apranga ir maistu ir beveik visuotinę aukštosios biurokratijos korupciją. Todėl ir laikoma, kad rusų japonų nesėkmingas karas buvo viena iš svarbiųjų 1905 m. Rusijos imperijoje, o drauge ir Lietuvoje, revoliucinių įvykių priežasčių.

2. *Peticijos ir jų reikšmė*

Nesėkmingas ir jau beveik pralaimėtas karas su Japonija vertė Rusijos valdžią daryti nuolaidų gyventojams: 1904 m. buvo panaikinta valsčių teismų ir žemiečių viršininkų teisė bausti valstiečius fizinėmis bausmėmis, panaikinta kaimo seniūnijų susirinkimų teisė savo narį siųsti į priverčiamus darbus ir valstiečiams suteikta laisvė, be seniūnijos sutikimo, išvykti gyventi kiton vieton.

1905 m. buvo paskelbtas vadinamasis tolerancijos aktas, padaręs galą religiniams persekiojimams Rusijoje. O tų pat metų birželio mėn. atsilankius pas carą kunigaikščio S. Trubeckoj vadovaujamai žemietijų delegacijai, caras patikino, kad bus šaukiama valstybės dūma. 1905 m. rugpiūčio 19 d. oficialiai paskelbus būsimosios dūmos įstatymo projektą, jos rinkimo tvarką ir teises, tuoj pat paaiškėjo, kad numatomoji dūma būtų buvusi tik patariamasis caro valdžios organas, o ne žmonių išrinktoji atstovybė arba parlamentas. Kadangi šios dūmos įstatymo projektą parengė Rusijos valstybės tarybos narys A. Bulygin, tai ši niekada neveikusi dūma įgavo Bulygino dūmos vardą.

Tačiau tuo metu Rusijoje įsisiūbavę neramumai nemažėjo ir, nors caras po truputį darė nuolaidų, bet revoliucinės nuotaikos stiprėjo, ypač tarp pavergtųjų tautų.

Be kitų nuolaidų 1905 m. pabaigoje caro dekretu buvo paskelbta, kad valstiečiams mokesčiai už gautąją žemę nuo 1906 m. sausio 1 d. sumažinami per pusę, o nuo 1907 m. sausio 1 d. jie bus visai panaikinami. Universitetams buvo sugrąžinta jų turėta autonomija.[5] Taip pat 1905 m. vasario 18 d. caras paliepė senatui išleisti įsakymą, kad valdžios organai visada svarstytų jiems žmonių rašomus skundus - peticijas, nepaisant, ar jos būtų asmeninio ar visuomeninio pobūdžio, ir kad jų rašymas nebūtų draudžiamas.

Iki tol peticijos buvo laikomos skundu prieš valdžios organus, t.y., savotišku nusikaltimu. Dažniausiai į žmonių peticijas administracija nekreipdavo dėmesio ir į jas neatsakinėdavo. O šį caro įsakymą paskelbus, peticijų rašymas paliko labai svarbia kovos priemone su caro administracija. Jas ėmė rašyti ne tik atskiri asmenys, bet ir įvairios legalios sąjungos, valsčiai, visuomeninės organizacijos. Peticijose buvo išdėstomi

visoki siūlymai valdymo aparatui patobulinti, pageidavimai ekonominiais reikalais ir įvairių palengvinimų reikalavimai.[6]

Nors paskelbtasis peticijų įsakymas ir jų rašymo teisė galiojo tik iki 1905 m. rugpiūčio 6 d., tačiau jo paskelbimas turėjo labai didelį poveikį į gyventojus. Net ir šį įsakymą atšaukus, Lietuvos gyventojai to nepaisė ir savo peticijas, skundus ir įvairius nutarimus surašinėjo ir toliau.

Susirinkimuose, ypač valsčių susirinkimuose, be tiesiogių skundų dėl administracijos elgesio neteisėtumų, Lietuvos gyventojai ėmėsi svarstyti ir politinius, tautinius bei agrarinius reikalavimus. Lietuvoje peticijų rašymas buvo didelis įvykis tautinėje ir išsilaisvinimo kovoje, nes lietuvių rašomose peticijose išryškėjo gyventojų pageidavimai jau konkrečia forma. Peticijų įsakymą paskelbus, *Vilniaus Žinios* įžanginiame straipsnyje ragino Lietuvos gyventojus šia teise pasinaudoti ir rašyti peticijas valdžios organams dėl visų savo reikalų.[7]

Norėdamos peticijų reikalą Lietuvoje išjudinti, *Vilniaus Žinios* 1905 m. vasario 27 d. išspausdino Petrapilio lietuvių peticiją, įteiktą Rusijos ministrui pirmininkui Vittei. Ją pasirašė V. Matulaitis, A. Smilga ir A. Pavalkis. Petrapilio lietuvių vardu jie prašė panaikinti lietuviams taikomus kultūrinius ir ekonominius suvaržymus, pripažinti lietuvių kalbos vartojimą Lietuvoje vietos administracijos įstaigose, pradžios ir vidurinėse mokyklose. Taip pat prašė lietuviams leisti steigti ūkio, pramonės, labdaros ir kitokias organizacijas.[8]

1905 m. kovo 22 d. Rygos lietuviai pasiuntė peticiją tiesiog carui. Jie savo peticijoje prašė panaikinti luominį valstiečių teismą, sulyginti lietuvių teises su rusų, įvesti Lietuvoje žemietijas (savivaldą), leisti patiems gyventojams rinkti mokytojus ir valsčių raštininkus, įvesti mokestį nuo pelno, leisti veikti įvairioms draugijoms, atsteigti universitetą Vilniuje bei leisti žydams gyventi visoje Rusijoje. Peticiją pasirašė K. Vizbaras, P. Janulevičius, M. Giedraitis ir kt.[9]

Kai Rusijos didžiuosiuose miestuose pagyvėjo ir įsisiūbavo politinis gyvenimas ir prasidėjo Rusijos valdymo sistemos pakeitimo svarstymai, tada ir lietuviškoji inteligentija išdėstė lietuvių tautos reikalavimų programą. Tuo tikslu 1905 m. kovo 23 d. Lietuvos inteligentijos atstovai susirinko Vilniuje ir priėmė tokius reikalavimus:

1. Tuojau baigti karą.

2. Tuojau sušaukti įsteigiamąjį (steigiamąjį) visos Rusų valstybės susirinkimą (t.y. dūmą) Peterburge ir skyrium etnografiškos Lietuvos seimą Vilniuje, su „liuosai (laisvai) visuotinu, lygiu, slaptu, tiesiu balsavimu išrinktais atstovais".

O kad įvykdžius tokį laisvą atstovų išrinkimą, pagal tą lietuvių programą, būtinai reikalinga:

I 1. Žodžio, spaudos, susirinkimų, draugijų laisvė, asmens ir buto neliečiamybė.

2. Politiniais ir religiniais nusikaltimais kaltinamų asmenų išlaisvinimas.

3. Tikėjimams, luomams, tautoms visokių privilegijų ir varžančių įstatymų panaikinimas.

II Dėl etnografiškos Lietuvos tvarkymo buvo reikalaujama:

1. Autonomijos su seimu Vilniuje, renkamu visuotiniu, slaptu, tiesiu balsavimu, be skirtumo lyties, tautos ir religijos.

2. Vienodų teisių visoms Lietuvos mažumoms ir visoms religijoms.

3. Karinės prievolės Lietuvos gyventojams atlikimas Lietuvoje.

III Šiame punkte buvo pareikšta, kad autonomiškoji Lietuva susideda federacijon lygiomis teisėmis su visomis dabartinės Rusų valstybės tautomis ir šalimis. Santykius, jų teises ir pareigas turės nustatyti susivienijusių šalių atstovai.[10]

Manoma, kad tame Vilniaus inteligentijos susirinkime dalyvavo visų srovių atstovai, tačiau, matyti, saugumo sumetimais, jų pavardės nėra paminėtos, bet yra žinoma kad šie lietuvių reikalavimai buvo priimti, dalyvaujant ir Lietuvos socialdemokratų partijos atstovams.

Peticijų rašymo laisvė labai sudomino Lietuvos gyventojus politiniu savo krašto gyvenimu ir suaktualino kovą dėl tautinių reikalų — dėl lietuvių kalbos mokyklose, valsčių raštinėse ir teismuose.

Peticijas rašė ir siuntė ne vien inteligentai. Lietuvos kaimas savo pozityviomis, bet radikališkų reikalavimų, peticijomis užtvindė aukštųjų carinės valdžios pareigūnų įstaigas. Peticijų

punktų daugumas buvo prasmingi ir reikalingi neatidėliotino jų vykdymo. Neabejotina, kad kaimų peticijų surašymui vadovavo lietuviškoji inteligentija.

Pasinaudodami peticijų rašymo įsakymu, tuoj po jo paskelbimo, Alsėdžių valsčiaus gyventojai kovo 28 d. surašė ir pasiuntė ministrų komitetui ilgą peticiją, kurioje jie prašė: 1. religijos laisvės, 2. pradžios mokyklose dėstyti lietuvių kalbą ir skirti mokytojus katalikus, 3. leisti kaimuose mokyti lietuvių kalbos, rašto bei religijos tiesų, 4. valsčiuose ir vietos administracijos įstaigose vartoti lietuvių kalbą, 5. teisę rašyti prašymus vietos įstaigoms lietuvių kalba, 6. teismuose priimti pareiškimus lietuvių kalba be vertėjų, 7. leisti surašyti testamentus lietuvių kalba, 8. vietos gyventojams katalikams leisti užimti tarnybas — valsčių raštininkų, mokytojų ir kitų, 9. panaikinti suvaržymus pirkti žemę, 10. panaikinti valsčiaus teismą ir įsteigti bendrą visiems luomams pirmos instancijos teismą, 11. panaikinti vadinamojo žemietijų viršininko instituciją, 12. įvesti gyventojų renkamas žemietijas (savivaldą), 13. leisti steigti ekonomines, žemės ūkio ir kitokio pobūdžio draugijas, 14. suteikti valstiečiams lygias teises su kitų luomų gyventojais, 15. panaikinti degtinės monopolio krautuves.[11]

Peticijas kartais surašydavo ir lietuvių kalba. Jas paprastai rašydavo seniūnijų ar valsčių sueigose ir jose išdėstydavo ne tik valstiečių ekonominius, bet ir politinius reikalavimus.

Stebėdamas šių įvykių eigą 1905 m. balandžio 16 d. Kauno gubernatorius Veriovkin slaptai pranešė Vilniaus generalgubernatoriui Frezei apie padėtį Kauno gubernijoje. Jo pranešimu esą buvę apie 100 atsitikimų, kad surašytuose atsišaukimuose gyventojai buvo kviečiami jėga vykdyti valsčių pertvarkymą. Jis taip pat skundėsi, kad valsčiuose atsiradę daug agitatorių. Norėdamas išvengti didesnių neramumų, gubernatorius Veriovkin įsakė visuose valsčių susirinkimuose neleisti svarstyti jokių platesnės apimties reikalų, o vien tik savo valsčiaus valstiečių reikalus.[12]

To meto Kauno gub. politinę padėtį ypač juodai apibūdino Vilniaus generalgubernatoriaus ypatingiems reikalams valdininkas Rogov. Esą toje gubernijoje prasidėjęs visuotinis nepasitenkinimas caro administracija, kuri ten visiškai boikotuojama. Per mitingus esą surašomi priešvalstybiniai nutarimai. Rusų valdžios pėdsakų lyg nebuvę. Tvarkai atstatyti jis siūlė Lietuvos

valsčius užtvindyti kariuomene ir pašalinti iš tarnybų, jo manymu, visą kenksmingą elementą.[13] Iš tikrųjų šis jo pranešimas buvo maždaug teisingas, nes valsčiuose lietuviškosios administracijos steigimas ir senosios nušalinimas buvo pradėtas vykdyti 1905 m. pavasarį tuoj po peticijų įsakymo paskelbimo, o ypač suintensyvėjo po Didžiojo Vilniaus seimo.

Kadangi valsčių susirinkimuose buvo priimami caro valdžiai nepalankūs nutarimai, ir tokie nutarimai buvo surašomi į peticijas, tai 1905 m. birželio 16 d. slaptu aplinkraščiu, vidaus reikalų ministras įsakė Šiaurės vakarų krašto gubernatoriams, kad būtų griežtai kontroliuojama susirinkimuose svarstomi reikalai ir kad nebūtų leidžiama svarstyti tokių reikalų, kurie priešingi pagrindiniams imperijos įstatymams.[14]

Labiausiai išgarsėjo Čypėnų valsčiaus (Biržų aps.) nutarimas — peticija, kurią pavyzdingai surašė tada dar studentas E. Galvanauskas. Dalis šių nutarimų buvo paimti ir į Didžiojo Vilniaus seimo nutarimus, o taip pat ir į Valstiečių sąjungos nutarimus, kurie po Didžiojo Vilniaus seimo buvo platinami visoje Lietuvoje.

Įdomi ir šios peticijos atsiradimo istorija. 1905 m. lapkričio 6 d. apskrities bajorų vadas sušaukė Čypėnų vls. valstiečių sueigą, norėdamas paaiškinti jiems rinkimų į valstybės dūmą reikalą. Bet kai pats bajorų vadas į tą sueigą neatvyko, tai tada Vabalninko vaistininkas K. Matulis ir ūkininkas P. Žitkevičius pradėjo mitingą ir pasiūlė pašalinti valsčiaus viršaitį, rusą raštininką ir kitus valsčiaus pareigūnus — caro valdžios šalininkus. Nauju viršaičiu buvo išrinktas A. Vosylius, o raštininku paskirtas P. Žitkevičius. Lapkričio 12 d. jau pačių valstiečių sušauktame susirinkime buvo patvirtinti visi naujai išrinktieji valsčiaus pareigūnai, ir buvo nutarta reikalauti sušaukti Vilniaus seimą. O kol Vilniaus seimas bus sušauktas, Čypėnų valsčius nutarė pats valdytis, t.y. nebendradarbiauti su rusų administracija, neduoti rusų valdininkams pastočių, nemokėti valdžiai mokesčių, įvesti trečiųjų teismą, uždrausti dvarams ir valdžiai kirsti mišką, o ūkininkams neimti mokesčių iš gritelninkų, nes ir rusų valdžia iš jų mokesčių neimdavo. Čypėnų valsčiaus nutarimas - peticija skyrėsi nuo kitų peticijų tuo, kad čia nieko nebuvo prašoma, o tik konstatuojama, kad šiame valsčiuje gyventojų laisva valia sudaromas savivaldybės organas. Čypėnų valsčiaus savivaldybė išsilaikė ligi 1906 m. sausio 28 d.,

kol Lietuvon atsiųstieji rusų karuomenės baudžiamieji būriai sugrąžino buvusius valsčiaus pareigūnus ir atstatė buvusią tvarką. Čypėnų valsčiaus nutarimas buvo ištisai išspausdintas *Vilniaus Žiniose* 1905 m. 273 nr.

ČYPĖNŲ VALSČIAUS NUTARIMAS

„Čypėnų valsčionys, susirinkę Lapkr. 12 d. šių 1905 m. vienbalsiai nutarė:

Mes, Čypėnų valsčionys, surėdymui Lietuvos ir išrišimui klausimų, paliečiančių visą mūsų kraštą, reikalaujame sušaukimo Seimo Vilniun, išrinkto lygiu, tiesiu, slaptu ir visuotinu balsavimu. Lyg Seimo sušaukimui patys rupinsimės savo reikalais ir patys valdysimės. Pagerinimui savo padėjimo nutarime:

I. Numesti tuos iš valsčiaus sąnarių (členų), kurie eina prieš žmonės drauge su caro tarnais, o vietoje jų išrinkti tokius vyrus, kurie gins žmonių reikalus ir nepasiduos caro valdžiai.

II. Panaikiname dabartinį valsčiaus teismą (sudą), o jo vietoje įvedame teismą „trečiųjų", tai yra, abi provojančiosios pusės renka kiekviena sau po vieną teisdarį iš savo žmonių, o abudu išrinktieji teisdariai išrenka dar vieną ir tie trįs teisdariai teisia (sudija).

III. Rusus mokytojus (učitelius) nutariame išvaryti, o jų vietoje pavedėme naujai išrinktam viršaičiui (staršinai) atkviest mokytojus lietuvius, kurie mųsų vaikus mokytų lietuviškoje kalboje.

IV. Valdžiai mokesčių nemokėsime, nes už surinktus nuo mųsų pinigus užlaiko pulkus kareivių, visokius činauninkus, žandarus, šnėpus, žemskius, sprauninkus, pristavus, uredninkus, gubernatorius ir t.t., kurie mums jodinėja ir visokiais budais smaugia.

V. Caro tarnų (įsprauninkų, zemskių) vežiojimui „pačto" (arklių) nebelaikyti, o viršaitis (staršina) ir kiti valsčiaus rėdos sąnariai turės važinėti savais arkliais.

VI. Neklausysime ir jokių reikalų neturėsime su caro činauninkais, vistiek kas jie nebutų: isprauninkai, pristavai ir t.t. Varysime juos iš savo krašto, pakako jau jiems valgyti mųsų gardžią duoną ir smaugt mus, tegul važiuoja iš kur atvažiavo.

VII. Savo brolių į kariumenę neleisime; jeigu kurį norėtų suimti valdžios tarnai, neduosime.

VIII. Išrinkt delegatus Vilniun ant suvažiavimo 21 šio mėnesio dien. Susivažiavę Vilniuje delegatai nutars ar reikia rinkt atstovus Peterburgan ar ne ir pasakys, kaip reikia daryti su skarbavais miškais ir žemėmis, o pakol susiturėkime miškus naikynę ir neduokime valdžiai ir ponams kirsti.

IX. Gaspadoriai nereikalaukime už „pleciukus" nuo gryčelninkų (susiedų), nes męs patys nutarėme mokesčių nemokėti.

X. Sodžiuose samdykime „seniukus" vaikams mokyti, išsirašykime kiekvienas sodžius laikraštį (Vilniaus Žinias), susiėję vakarais skaitykime, kad žinotumėme, kaip apsigint nuo valdžios ir kaip patiems valdytis."

3. Peticijos Suvalkų gubernijoje

Susirinkimai buvo šaukiami ir peticijos rašomos ir kitose gubernijose. Bet dėl didėjančių neramumų gyventojų tarpe, Suvalkų gubernijoje, 1905 m. vasario 15 d. buvo įvestas karo būvis. Tada gyventojai jau nebegalėjo viešai šaukti sueigų, todėl Suvalkijoje peticijas surašydavo iš anksto, o paskui jau surinkdavo gyventojų parašus. Užtat Suvalkijoje rusų administracija pradėjo bausti ir peticijų surašytojus, ir parašų rinkėjus.

Suvalkų gub. revoliucinių įvykių pradžia laikytinas 1905 m. kovo mėnuo. Revoliucinis sąjūdis prasidėjo ir vyko lietuvių gyvenamose apskrityse. Ir čia valstiečiai pradėjo reikšti rusų administracijai savo politinius reikalavimus, pvz., Kybartuose, Paežeriuose, Pajavonyje, Bartininkuose, Veiveriuose, Aleksote, Gudeliuose, Zypliuose, Griškabūdyje ir kt.

Suvalkų gminos (valsčiai) peticijas rašė pačiam carui arba aukštiesiems Rusijos pareigūnams, kartais jas užprotokoluodami gminų knygose. Pvz., 1905 m. kovo 16 d. Kybartų vls. susirinkime valstiečiai Juozapas Tupčiauskas ir Juozapas Prapuolenis pasiūlė net 28 punktų peticiją, kurioje greta politinių laisvių reikalavimų dar buvo reikalaujama pradžios mokyklose visus mokslo dalykus dėstyti tik lietuvių kalba, o gimnazijose lietuvių kalbą dėstyti kaip privalomą mokslo dalyką. Kiek vėliau, 1905 m. birželio 25 d. Naumiesčio aps. įvyko Lesnictvos gmi-

nos susirinkimas, kuriame dalyvavo apie 500 asmenų. Jie prašė viršaitį (vaitą) surašyti nutarimų knygon Lesnictvos gminos susirinkimų reikalavimus, kurių svarbiausi buvo šie: 1. visoje imperijoje sulyginti lietuvių teises su rusų teisėmis, 2. panaikinti nuožiūrinį valdymą, 3. panaikinti slaptus cirkuliarus, 4. į valdžios vietas Lietuvoje skirti lietuvių kilmės asmenis, nes tik jie pažįsta vietos gyventojų reikalus, 5. valstiečių banko paskolas skirti valstiečių reikalams, bet ne kolonizaciniam tikslui, 6. panaikinti mokyklose ir visose kitose įstaigose rusinimo priemones, 7. panaikinti moksleivių internatus, 8. panaikinti netiesioginius mokesčius pirmojo reikalingumo reikmenims, 9. kelius taisyti įpareigoti visus visuomenės sluoksnius ir t.t.[15]

Jeigu vienose gminose dar pasitenkindavo tik savo reikalavimus į peticijas surašydami, tai kitose jau buvo senoji rusiška administracija šalinama ir pakeičiama į lietuvišką.

Todėl ir Suvalkų gubernatorius Stremouchov, siųsdamas visai slaptą pranešimą Varšuvos generalgubernatoriui Skalonui dėl revoliucinių įvykių jo gubernijoje, konstatavo, kad policijos užpuldinėjimai nesiliauna, degtinės parduotuvės uždarinėjamos arba naikinamos, pertvarkomi valsčiai ir mokyklos, naikiniami caro ir jo šeimos portretai, šalinami rusai mokytojai, pakeičiami gminų vaitai, mokytojai. Padėtis esanti visai rimta, ir gubernatorius siūlė tvarkai palaikyti pradžioje panaudoti tokias priemones: 1. griežtai kontroliuoti dviratininkus (ryšininkus) Šiaurės vakarų krašte (Lietuvoje) kaip ir Pabaltyje, 2. vietos gyventojams uždėti atsakomybę už valdžios įstaigų naikinimą, kaip kad Varšuvos gubernatoriaus buvo liepta dėl telegrafo stulpų nakinimo.[16]

Stremouchov taip pat atkreipė generalgubernatoriaus Skalono dėmesį ir į tai, kad lietuviai inteligentai, baigę aukštuosius arba vidurinius mokslus, nenutraukia ryšių su savo sodžiumi. Dabar inteligentai įtaigoja savo kaimynus reikšti pageidavimus arba net reikalauti sau teisių. Net dvarininko Gauronskio Zyplių dvaro patikėtinis Miščikas rinkęs parašus peticijai. Peticijos rašomos vidaus reikalų ministrui, kad jis perduotų jų reikalavimus carui. Peticijos sudaromos iš visos eilės punktų, ir kai kurie tų punktų, gubernatoriaus manymu, verti dėmesio ir patenkinimo.

Tačiau kiti valsčių peticijose pareikšti reikalvimai: visuotinė teisė balsuoti arba pašalinti iš kaimų ir valsčių rusų ad-

ministraciją, policiją ir jų funkcijas perleisti patiems gyventojams — yra tik inteligentų inspiruoti parlamentarizmo šalininkų siekimai. Toliau gubernatorius aiškino, kad lietuviai valstiečiai išsimokslinusio jaunimo ir slaptos užsienio spaudos įtakoje, yra nuteikiami prieš caro vyriausybę. Esą dabar, spaudos draudimą panaikinus, užsienio spaudos reikšmė menkėjanti. Todėl Suvalkų gubernatorius siūlo nesipriešinti kai kuriems valstiečių reikalavimams ir padaryti nuolaidų ekonominiais bei tautiniais klausimais, įvedant lietuvių kalbos dėstymą pradžios mokyklose.

Stremouchovo manymu, tvarką Suvalkų gubernijoje galima būsią išlaikyti tik su kariuomenės pagalba, kurią reikėtų panaudoti tik kraštutiniu atveju, nes kraujo praliejimas sukelsiąs neapykantą kariuomenei ir valdžiai net nuosaikiuose visuomenės sluoksniuose.

Aplamai Lietuvos valstiečių peticijose buvo reikalaujama įvesti žemietijas t.y. savivaldą, lietuvių kalbą pradžios mokyklose, valsčiaus valdybose, teismuose, notariate, leisti patiems rinkti valsčių pareigūnus, miliciją, panaikinti luominį teismą. Be to, dar nuolat buvo reikalaujama kareiviavimą sutrumpinti ligi 2 metų, karo prievolę atlikinėti Lietuvoje, dovanoti bausmes nukentėjusiems už lietuvišką veiklą ir t.t.

Pagrindinius valstiečių reikalavimus galima sutraukti į tokius punktus: 1. visiška savivalda, 2. laisvė rinkti valsčiaus pareigūnus, 3. Kauno gub. panaikinimas luominio teismo ir visų gyventojų įjungimas į valsčiaus administracinį vienetą, 4. reikalavimas vartoti lietuvių kalbą teismuose, valsčiuje, mokyklose. 5. reikalavimas sulyginti lietuvių teises su kitų tautybių žmonių teisėmis, 6. reikalavimas panaikinti vadinamųjų žemietijų viršininkų instituciją. 7. suteikti žodžio, susirinkimų, spaudos, religijos ir draugijų laisvę, 8 leisti visuotiniu, tiesiogiu, slaptu ir betarpiu balsavimu išrinkti seimą Vilniuje.

NUORODOS

1 *Varpas*, 1904 m. 4 nr. 50 psl.
2 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 54 psl.
3 *Vienybė Lietuvininkų*, 1905 m. 52 nr. ir *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 24 psl.
4 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 423 psl.
5 E. Pushkarev, *The Emergence of Modern Russia 1801 - 1917*, 1966 m. 231 psl.
6 V. Maklakov, *Iz Vospominanii*, 1954 m. 322 psl.
7 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 73 nr.
8 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 65 psl. ir M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 345 psl.; *Varpas*, 1905 m. 1-2 nr.
9 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 74 nr.
10 *Vienybė Lietuvininkų*, 1905 m. 21 nr. 234 psl.; Pakartota *Naujoji Gadynė*, 1917 m. 4 nr. 180 psl.
11 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1906 god*, 1905 m. 10 psl.
12 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 65 psl.
13 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 350 - 351 psl.
14 St. Kalabiński ir kiti, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1958 m. I t. 78 psl.
15 St. Kalabiński ir kiti, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1958 m. I t. 786 psl.
16 St. Kalabiński ir kiti, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1958 m. I t. 801 psl.

XII

1905 metų revoliucija Rusijoje ir Lietuvoje

1. Politinė padėtis prieš 1905 metų revoliuciją

Rusijoje politinių ir socialinių reformų reikalas buvo jau visiškai pribrendęs ir caro Aleksandro III valdymo (1881 - 1894) metu. Tačiau konservatyvaus ir nacionalistinio nusistatymo caras Aleksandras III, užuot vykdęs reformas įvairiose politinio gyvenimo srityse, Rusijos gyventojų teises siaurino: buvo susiaurinta universitetų autonomija, sugriežtinta spaudos cenzūra ir padidinta stambiųjų žemvaldžių — bajorų įtaka žemietijose. Aleksandro III sūnus Mikalojus II, paskutinysis Rusijos caras, įžengęs 1894 m. sostan, iš kurio Rusijos šviesioji ir pažangioji visuomenė laukė skubių valstybės reformų, valstybės politikoje vien tik sekė savo tėvo pėdomis. Jis pats ir jį supanti aplinka buvo beatodairiškai nusistatę išlaikyti carų autokratizmą ir ilgą laiką nesutiko būtinų reformų daryti.

Tokiai caro politikai augo pasipriešinimas, vis didėjo reformų šalininkų skaičius, ypač XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje. Jie visų pirma siekė aprėžti caro autokratizmą, iškovoti Rusijai tautos atstovybę — dūmą ir visiems Rusijos gyventojams pilietines teises.

Nuo 1864 m. Rusijoje jau pradėjo veikti žemietijų arba savivaldybių įstatymas. Į gubernijų žemietijų įstaigų valdomuosius organus dažnai patekdavo ir liberaliniai - demokratinio nusistatymo bajorų, todėl dėl vieno kito laisvesnio žodžio ar projekto ne vienas jų nuo caro valdžios nukentėdavo, jie būdavo už tai administraciniu būdu nubaudžiami ir ištremiami.

Tuo metu tik žemietijų susirinkimai buvo vienatinė legali vieta, kurioje susirinkę atstovai galėdavo viešai kalbėti ne vien vietos savivaldybių reikalu, bet ir politiniais valstybės reikalais.

1904 m. liepos mėn. buvo nužudytas Rusijos vidaus reikalų ministras Plevė (von Plehwe), atstovavęs juodžiausiai carinei reakcijai ir buvęs vienas karo su Japonija kurstytojų. Naujuoju vidaus reikalų ministru 1904 m. rugpiūčio mėn. buvo paskirtas Vilniaus generalgubernatorius Sviatopolk-Mirskij, turįs liberalo vardą. Jis pirmiausia panakino administracines bausmes Rusijos žemietijų atstovams ir leido jiems grįžti iš tremties į savo pareigas.

Po ministro Plevės nužudymo prasidėjo gaiviališkas peticijų rašymas vyriausybei, rezoliucijų siuntimas bei atstovų delegavimas į Petrapilį su įvairiausiais pageidavimais ir pasiūlymais. Peticijas rašė mokslo įstaigos, žemietijos (savivaldybės) ir įvairių profesijų atstovai. Dėl konstitucijos reikalingumo carui buvo įteikta peticija su 342 profesorių ir 1.200 žymių mokslo ir kultūros veikėjų, bei miestų atstovų parašais.[1] Pradžioje vyriausybė į tas peticijas bei rezoliucijas nereaguodavo — dėjo jas į stalčių, kol spauda pradėjo viešai jas skelbti su visais visuomenės atstovų reikalavimais ir pageidavimais.

Net ir Lietuvos magnatai bei stambesnieji dvarininkai, nusižiūrėję į Rusijos gyventojų reiškiamus reikalavimus, pradėjo rašyti carui ir reikšti savo pageidavimus. Pvz. 1904 m. gruodžio 10 d. grafas Tiškevičius įteikė vidaus reikalų ministrui Sviatopolk-Mirskiui raštą, kuriame nusiskundė dėl lenkų kalbos pašalinimo iš Lietuvos mokyklų ir valdžios įstaigų, dėl religijos persekiojimo, dėl trukdymo veikti kultūros dirvoje. Grafą Tiškevičių pasekė dar 23 vadinamieji „ugodovcai" (susitaikėliai) ir parašė tokio pat turinio raštus.[2] Mums yra įdomus kai kurių Lietuvos magnatų toks nusiteikimas tuo, kad jis parodo, jog jiems Lietuvos gyventojų reikalai visai nerūpėjo ir jie savo peticijose apie lietuvių reikalus nė žodžiu neužsiminė.

Tuo metu Prancūzijos 1848 m. revoliucijos įvykių pavyzdžiu ir Rusijoje — Maskvoje, Petrapilyje bei kituose didesniuose miestuose, be administracijos leidimo, vyko banketai, kur žinomieji visuomenės veikėjai pasakydavo kalbas, paskui priimdavo rezoliucijas ir jas siųsdavo vyriausybei. Tokius banketus ruošdavo įvairių profesijų ir verslų atstovai — advokatai, gydytojai, inžinieriai, pirkliai ir pan.

1905 m. sausio pirmomis dienomis Maskvos pramonininkai ir prekybininkai įteikė caro vyriausybei savo memorandumą ir prašė suteikti visiems Rusijos gyventojams lygias teises, garantuoti asmens ir religijos laisvę, buto neliečiamumą, žodžio ir susirinkimų laisvę, įvesti visuotinį privalomą pradžios mokslą ir šaukti luominę atstovybę.[3] Nuo tokių banketų ruošimo nenorėjo atsilikti ir lietuviai. Taip, pvz., 1905 m. visų tautybių visuomenės veikėjai Vilniuje sutarė surengti panašų banketą. Lietuvių atstovai iš anksto pareikalavo, kad to banketo rezoliucijoje būtų reikalaujama tautų apsisprendimo teisės ir Lietuvai — kuo plačiausios autonomijos. Kadangi įvairių tautybių atstovams nepavyko susitarti dėl būsimos rezoliucijos turinio, tad planuotas banketas Vilniuje neįvyko.[4]

Nors Rusijoje gubernijų ir apskričių žemietijų susirinkimai jau buvo sušaukiami nuo 1864 m., bet pirmasis visų Rusijos žemietijų atstovų visuotinis suvažiavimas įvyko tik 1904 m. lapkričio 6 - 9 d. Maskvoje. Jame dalyvavo 33 gubernijų atstovai, kurie be kitų svarstytų reikalų, kritikavo Rusijos valdymo sistemą ir nutarė reikalauti iš vyriausybės, kad Rusijoje būtų visų gyventojų teisės sulygintos, garantuota sąžinės, spaudos, asmens laisvė ir buto neliečiamumas, o taip pat susirinkimų bei organizacijų laisvė ir suteikta amnestija politiniams kaliniams. Kad būtų patikrintas sveikas ir normalus valstybės santvarkos vystymasis, žemietijų atstovai reikalvo sušaukti tautos atstovybę — dūmą, kuri turėtų spręsti valstybės biudžeto sudarymą ir galėtų vykdyti valdžios kontrolę. Šiame žemietijų suvažiavime, kaip privatus asmuo, dalyvavo garsusis Vilniaus advokatas T. Vroblevskis (Wróblewski), ten kalbėjęs dėl pavergtųjų Rusijos tautų teisių.

Taip pat 1905 m. balandžio mėn. 7 d. įvykusiame Rusijos spaudos atstovų suvažiavime buvo reikalaujama demokratinio ir konstitucinio krašto valdymo bei lygių teisių patikrinimo visoms tautybėms bei religijoms.[5]

Rusų japonų karui nesisekant ir rusams pralaimėjus laivyno mūšį prie Cusimos, antras žemietijų suvažiavimas, įvykęs 1905 m. birželio mėn. Maskvoje buvo žymiai radikaliau nusistatęs ir priešinosi vidaus reikalų ministro Bulygino projektuojamai dūmai. Antrajame žemietijų suvažiavime buvo išrinkti delegacijon pas carą žymiausi to suvažiavimo dalyviai: Maskvos universiteto prof. S. Trubeckoj, visuomenės veikėjas F. Radičev, I. Petrunkevič, D. Šipov ir kt., kad išaiškintų carui Rusijos valstybės sunkią padėtį ir grėsmę pačiam sostui dėl neatsakingų politikos veikėjų ir ignorantų biurokratų, įvėlusių Rusiją į karą su Japonija. Betgi caras žemietijų atstovų siūlymams nepritarė ir buvo pasiryžęs ir toliau valdyti Rusiją, vadovaudamasis autokratizmo principais.[6]

Vėlesniuose Rusijos žemietijų suvažiavimuose, 1905 metų pabaigoje, jau dalyvavo nors ir neoficialiai Lietuvos atstovai — K. Grinius, P. Višinskis ir V. Bielskis, kuriuos išrinko Vilniaus lietuvių visuomenės atstovai, Grinių—atstovauti Suvalkų, Bielskį—Kauno ir P. Višinskį — Vilniaus gubernijai. (Nors Lietuvoje žemietijų įstatymas per visą Rusijos caro valdymo metą neveikė.). Kai tame suvažiavime *Novoje Vremia* (Naujasis laikas) laikraščio atstovas pasiteiravo lietuvių delegatų apie lietuvių tautos siekimus ir gavo jų paaiškinimus, tai jis netrukus išspausdino šiame laikraštyje aliarmuojantį straipsnį, kad Lietuva norinti palikti nepriklausoma nuo Rusijos, kaip ir kitos mažos Rusijoje gyvenančios tautos.[7]

Gubernijų žemietijų suvažiavimuose buvo keliama įvairiausių pasiūlymų ir labai pažangių ir drauge savotiškai carui ištikimybę reiškiančių. Tokių savotiškų pasiūlymų pavyzdžiu galima nurodyti labai įdomus ir įspūdingas 1904 m. Kalugos gub. žemietijų susirinkimo kilnios ištikimybės carui raštas, kuriame buvo dėstoma tokios mintys: „Tikėkite, Viešpatie, kad nuoširdus tik laisvas žodis, darbas produktingas tik lygiateisių ir asmens laisve besinaudojančių piliečių, skaidri tik laisva sąžinė ir karšta malda tik atdaruose visų religijų maldų namuose".[8] Tačiau nei atskirų gubernijų žemietijų peticijos, nei žemietijų suvažiavimų delegacijos atstovai carui didelio poveikio nepadarė ir radikalių reformų jis vis nežadėjo.

Rusijoje radikalioms reformoms daugiausia buvo priešingi bajorai — stambieji dvarininkai. Rusijos gubernijų bajorų vadų suvažiavime (1905 m. kovo 20 d.) tik dalis bajorų vadų pri-

tarė, kad būtų šaukiama dūma, kaip patariamasis valdžios organas, o kita dalis buvo priešinga dūmos šaukimui, nors ir patariamuoju balsu. Kursko gub. bajorų atstovai pritarė autokratiniam Rusijos valdymui ir pasisakė prieš suteikimą lygių teisių su rusais kitoms Rusijos tautoms. Todėl reikia sutikti, kad tam tikra Rusijos visuomenės dalis buvo patenkinta politine Rusijos santvarka ir cariniu valdymu. Provincijos pramonininkai, kaip atsvara visokiems laisvių reikalavimams, pateikė savo samprotavimų, kurie įdomūs ir lietuviams. Jų teigimu, Rusijos plati teritorija yra rusų giminės krauju įgyta, todėl rusai į tą teritoriją turi neginčijamą teisę, paveldėtą iš savo tėvų ir prótėvių, jie privalo turėti pirmumo savo valstybėje. Patariamoji įstatymams leisti įstaiga (būsimoji dūma) esanti reikalinga ir naudinga, bet į tą instituciją atstovus turėtų rinkti tik pravoslavų parapijų nariai. Jų manymu ir švietimas turėtų būti vykdomas tik per pravoslavų parapines-cerkvines mokyklas.[9]

Tuo metu visoje Rusijoje legalių politinių partijų nei rusų, nei kitų tautų dar nebuvo. Rusijoje veikė tik nelegalios politinės partijos, kurios dažniausiai savo atstovybes ir savo nelegalią spaudą turėjo užsienyje. Nelegalių partijų suvažiavimai taip pat vykdavo tik užsienyje. Todėl ir 1904 m. rugsėjo 30— spalio 9 d. kai kurių Rusijos demokratinių (bet nelegalių) partijų atstovų suvažiavimas — konferencija įvyko Paryžiuje, kurioje be rusų socialistų revoliucinierių atstovų ir rusų kadetų (konstitucinių demokratų) partijos, dar dalyvavo daugelio tautinių revoliucinių partijų atstovų (gruzinų socialistų, lenkų, latvių, armėnų, suomių ir kt., bet nėra žinių, kad joje būtų dalyvavę lietuviai). Visos šios partijos tada sutarė: jeigu carinėje Rusijoje absoliutizmą nepasisektų pakeisti reformų keliu, tai jos visos pavartotų revoliucines priemones. Net ir rusų liberalai, matydami caro režimo užsispyrimą, sutiko bet kokiu būdu iškovoti Rusijai konstitucinę santvarką. Toje Paryžiaus konferencijoje buvo sutarta ir patvirtinta, kad Rusijos politinis laisvėjimas turi vykti drauge su Rusijos pavergtųjų tautų išsilaisvinimu.

Šios konferencijos dalyviai priėmė tautų apsisprendimo principą ir tautų vystymosi laisvę (garantuotą įstatymais) bei reikalavimą, kad Rusijos valdžia nepersekiotų kitų tautų.[10]

Tuo tarpu Rusijoje neramumų banga plito, ir gyventojų nepasitenkinimas vis didėjo. Caro vyriausybė buvo saugoma ne tik

viešosios policijos, bet slaptoji policija, negailėdama lėšų, stengėsi infiltruoti savo agentus į įvairias slaptas organizacijas. O vyriausybė rėmė valdžios lėšomis leidžiamą periodinę spaudą ir literatūrą, kad jos pagalba galėtų sudaryti visuomenėje sau palankią opiniją.

Prieš Rusijoje augančias nelegalias pažangiąsias jėgas, vidaus reikalų ministerija sugalvojo pati suorganizuoti rusus darbininkus į įvairias sąjungas, kurias būtų galima panaudoti prieš liberalinę buržuaziją bei tautinius sąjūdžius. Maskvos policijos saugumo viršininkas S. Zubatov su saugumo agentų pagalba pradėjo steigti legalius darbininkų susivienijimus, kad per juos galėtų atitraukti darbininkus nuo socialistinių slaptų organizacijų. Jau nuo 1901 m. tokio pobūdžio susivienijimų buvo pradėta steigti ne tik Maskvoje bei Petrapilyje, bet ir kituose miestuose. Zubatovo organizacijos vadovai, norėdami daugiau darbininkų patraukti į tuos susivienijimus, stengėsi išgauti iš fabrikų administracijos smulkių atlyginimo ir darbo sąlygų pagerinimų. Tačiau darbininkų streikus ir toliau organizuodavo ir jiems vadovaudavo socialistinės organizacijos.

Zubatov savo užsibrėžtąja politika siekė, kad saugumas per savo agentus imtų vadovauti visoms darbininkų organizacijoms, o į slaptas liberalines ir socialistines partijas stengėsi infiltruoti saugumo agentus. Pvz., rusų socialistų revoliucionierių partijoje keliolika metų veikė saugumo agentas, išgarsėjęs E. Azef, kuris turėjo didelį pasitikėjimą partijoje ir net vadovavo partijos kovos būriui. Bet drauge Azef turėjo didelį pasitikėjimą ir saugume, kuris jam mokėjo gerą atlyginimą.

1903 m. Rusijos socialdemokratų suvažiavime užsienyje atstovai, balsuodami šios partijos programinius ir taktikos klausimus, nesutardami suskilo į dešiniuosius (menševikus) ir į kairiuosius (bolševikus) socialdemokratus. Vėliau į socialdemokratų bolševikų partiją buvo infiltruotas saugumo agentas R. Malinovskij, kuris paskui net buvo išrinktas į bolševikų centro komitetą ir į valstybės dūmą, ir ten jis vadovavo bolševikų frakcijai. Gi kadetų partijoje buvo infiltruotas kunigaikštis Bebutov, pats finansiškai rėmęs tą partiją, norėdamas patekti į partijos centro komitetą. Tačiau po 1917 m. revoliucijos paaiškėjo, kad tos stambios kunigaikščio Bebutovo partijai aukojamos sumos buvo gaunamos iš saugumo policijos lėšų.[11]

1903 m. Zubatov užverbavo šventiką G. Gaponą Petrapilyje organizuoti darbininkus. Gavęs pakankamai lėšų (30.000 rublių) iš policijos saugumo departamento, Gapon sėkmingai vykdė darbininkų organizavimą Petrapilyje ir netrukus įsteigė net jo suorganizuotų darbininkų centro būstinę. Turėdamas organizacinių gabumų, jis įgavo darbininkų pasitikėjimą ir plėtė savo organizacijos skyrius. O ir carinis saugumas vis labiau pradėjo vertinti Gapono darbą, ypač kai jis po 40 dienų po Plevės nužudymo, padėjo ant jo kapo gėlių vainiką darbininkų vardu.

Gapono vaidmuo buvo svarbus, surengiant Petrapilio darbininkų į caro rūmus eiseną, turėjusią nemažos reikšmės Rusijos tolimesnių politinių įvykių raidai.

2. *Kruvinasis sekmadienis*

Neaišku, ar pagal saugumo departamento projektą, ar kieno kito pasiūlymu buvo numatyta, kad Petrapilio darbininkai 1905 m. sausio 9 d. žygiuosią į caro rūmus savo skundus ir ištikimybę carui pareikšti.

Daug kas teigia, kad idėja darbininkams žygiuoti pas carą esą gimusi pas Gaponą. Gapon su kitų veikėjų pagalba buvo sudaręs ištisą Rusijai reikalingų reformų programą. Buvo surašyta atitinkama peticija, kurioje buvo surinkta 50.000 darbininkų parašų, o kitų teigimu net 135.000. Šios peticijos nuorašą Gapon pasiuntė vidaus reikalų ministrui Sviatopolk-Mirskiui ir prašė jį pranešti carui, kad tūkstančiai Petrapilio darbininkų taikiai ir su pasitikėjimu nutarė eiti į caro Žiemos rūmus. Mat, peticijų ir skundų rašymo laisvė sukėlė tokių vilčių ir reikalavimų, kurių caro administracija nesitikėjo tą įsakymą paskelbdama.

Neoficialiai gi vidaus reikalų ministras Sviatopolk-Mirskij Petrapilio mieste paskelbė karo būvį, o policijos nuovados buvo sustiprintos kariniais daliniais. Kiekvienam kariniam daliniui buvo suteikta teisė šaudyti į minią, o dalinio karininkui buvo leista veikti savo iniciatyva. Viso Petrapilio apsaugos reikalus tvarkė gvardijos korpuso vadas kunigaikštis S. Vasilčikov.

Prieš tą darbininkų žygį į caro rūmus vidaus reikalų ministras sušaukė valdžios atstovų posėdį, kuriame nutarė manifestantų prie caro rūmų neprileisti. Caro Žiemos rūmus saugojo

gvardijos, pėstininkų ir raitelių daliniai. Petrapilis tuo metu buvo visiškoje kariškių valdžioje ir atrodė, lyg būtų priešo apsuptas. Kareiviai buvo viršininkų informuojami, kad maištininkai norį sunaikinti caro Žiemos rūmus ir nužudyti caro šeimą.

Apie Gapono vadovaujamą darbininkų eiseną į caro rūmus buvo žinoma Petrapilio visuomenės veikėjams, kurie iš anksto baiminosi dėl būsimų įvykių. Susirūpinę mokslininkai ir visuomenės veikėjai — N. Karejev, I. Hessen, V. Semevskij, M. Gorkij, Arsenjev, A. Šachmatov ir kiti vyko pas vidaus reikalų ministrą, norėdami jį įspėti, kad darbininkų manifestacija bus taikinga. Tačiau vidaus reikalų ministro jie nerado, o ministras pirmininkas nieko šiai delegacijai nepažadėjo. Tada įvykiai buvo palikti savaimingai tekmei.

1905 m. sausio 9 diena buvusi nešalta. Milžiniška darbininkų ir jų šeimų manifestacija, eidama į caro rūmus, nešė caro, carienės portretus, ikonas (šventus paveikslus), giedojo šventas ar patriotiškas giesmes. Toji eisena panešėjo daugiau į religinę procesiją, negu į politišką demonstraciją. Jie norėjo įteikti carui savo pageidavimus, kurių svarbiausieji buvo: asmens laisvė ir buto neliečiamumas, žodžio, spaudos, sąjungų, susirinkimų, religijos laisvė ir prašymas dar kai kurių politinio bei ekonominio gyvenimo pagerinimų. Pagaliau dar buvo prašoma pažado šį jų prašymą išpildyti, kad Rusija būtų laiminga ir šlovinga ir kad caras įamžintų savo vardą jų ir jų įpėdinių širdyse. Peticijos pabaigoje buvo rašoma: „Mes turime du keliu — arba į laisvę ir laimę, arba į mirtį. Mes su noru paaukosime savo gyvybę Rusijai".[12]

Petrapilio darbininkai nėjo į barikadas, neturėjo ginklų, bet ėjo tik į caro rūmus, geros valios vedini, išdėstyti carui savo ir Rusijos vargus ir laukė teigiamų pažadų. Kai po pietų milžiniška eisena priartėjo prie caro rūmų, kunigaikščio Vasilčikovo vadovybėje esanti kariuomenė buvo parengtyje. Priešais caro rūmus rinkosi ir stebėtojų minia. Tada Vasilčikov įsakė plk. Dessal, Preobraženskо pulko vadui, paleisti įspėjamąjį šūvį. Kai įspėjamasis šūvis neturėjo laukiamo efekto ir lojalūs caro valdžiai darbininkai nesiskirstė, tada buvo įsakyta šaudyti tiesiai į minią... Tos dienos įvykiai įėjo istorijon „Kruvinojo sekmadienio" vardu.

Spėjama, kad toje manifestacijoje dalyvavo tarp 150.000-200.000 asmenų. Dėl žuvusiųjų ir sužeistųjų skaičiaus per šią

manifestaciją duodami labai įvairūs skaičiai. Vienuose šaltiniuose rašoma, kad tada žuvo keli šimtai, kituose — keli tūkstančiai asmenų. Bet sovietų istorikas V. Nevskij, išnagrinėjęs visus to įvykio išlikusius šaltinius ir dokumentus, nustatė, kad per „Kruvinąjį sekmadienį" žuvusiųjų skaičius buvo tarp 800 - 1.000 asmenų. Šie skaičiai laikomi gana patikimi, nes sovietiniai istorikai caro meto žiaurumų nemažina. Betgi visi kiti rusų istorikai nurodo žymiai didesnį „Kruvinojo sekmadienio" aukų skaičių.

Dėl tokio caro valdžios elgesio su taikinga darbininkų manifestacija, pradėjo siųsti protestus įžymūs Vakarų Europos rašytojai ir mokslininkai. Protestavo: Th. Barth, L. Fulda, G. Hauptmann, E. Haeckel, H. Hofmannstahl, H. Sudermann, K. Liebknecht, A. Bebel, J. Jaurès, A. France ir kt. Gi Vokietijos socialistai šaukė mitingus, aiškino „Kruvinojo sekmadienio" įvykius, reiškė simpatijų Rusijos revoliucijai ir rusų revoliucionieriams. Tarptautinis Darbininkų internacionalas tais pat 1905 m. išleido protesto atsišaukimą, kurį pasirašė visų kraštų darbininkų atstovai.[13] Po „Kruvinojo sekmadienio" Rusijos universitetai patys užsidarė ir mokslas juose kuriam laikui nutrūko. Universitetų vadovybė tai įvykdė vadovaudamosi principu: jeigu mes patys užsidarysime, tai ir atsidarysime, kada panorėsime, o jei valdžia universitetus uždarys, tada ji juos atidarys, kada ji panorės. Taip pat ir Rusijos teisininkų suvažiavimas po „Kruvinojo sekmadienio" pareiškė nukentėjusiems darbininkams solidarumą ir iš savo tarpo išrinko komisiją įvykiams tirti.[14]

Apskritai laikoma, kad 1905 m. sausio 9 d. — „Kruvinojo sekmadienio" įvykiai buvo lemtinga diena carui, kurio moralinis autoritetas buvo visiškai sužlugdytas jau ir paprastų žmonių akyse. Tradicinis žmonių pasitikėjimas „caru - tėveliu" visiškai išnyko.[15]

„Kruvinojo sekmadienio" vienu iš didžiųjų kaltininkų laikomas caro dėdė didysis kunigaikštis Sergiejus, Maskvos gubernatorius. Jis turėjo didelės įtakos carui ir, be to, tuo metu jis, būdamas Žiemos rūmuose, netiesiogiai vadovavo to sekmadienio įvykiams. Todėl jis, kaip kerštо auka, teroristo Kaliajevo vėliau buvo nužudytas.

„Kruvinojo sekmadienio" įvykių padariniais nebuvo patenkinta net ir aukštoji caro administracija, nes visi jautė, kad valdžios moralinis autoritetas labai susmuko. Dėl šių įvykių

netrukus pasitraukė iš pareigų vidaus reikalų ministras Sviatopolk-Mirskij, o finansų ministras V. Kokovcev skundęsis carui, kad „Kruvinasis sekmadienis" sužlugdęs valdžios moralę krašte ir užsienyje. Rusija visur netekusi pasitikėjimo ir reikia ką nors daryti, kad susigrąžinti užsienio ir vidaus gyventojų pasitikėjimą.[16]

Tačiau įvykiai jau krypo kita linkme. „Kruvinasis sekmadienis" buvo tartum uždangos pakėlimas visos Rusijos revoliuciniams įvykiams išsiveržti. Dabar jau visiems paaiškėjo, kad naivu laukti iš caro, jog jis gera valia pakeistų Rusijos politinę santvarką ir pagerintų darbininkų ekonominį gyvenimą.

Po „Kruvinojo sekmadienio" įvykių visoje Rusijoje prasidėjo darbininkų streikai, protestų mitingai, politinių laisvių bei dūmos sušaukimo reikalavimai. Be tokių sporadiškų darbininkų streikų, be agrarinių maištų, vienur kitur kildavo maištas ir kariuomenėje bei laivyne, ypač po taikos pasirašymo su Japonija. Tačiau caro vyriausybė vis tedarė tik menkas nuolaidas.

Visoje Rusijoje politinė padėtis buvo įtempta. 1905 m. spalio 7 d. prasidėjo visuotinis Rusijos geležinkeliečių streikas. Po trijų dienų, spalio 10 d., prasidėjo visuotinis streikas: sustreikavo fabrikų bei įmonių darbininkai, įmonių ir įstaigų tarnautojai, laisvųjų profesijų darbuotojai bei moksleivija. Šis streikas buvo neįtikimai gerai organizuotas, vieningas ir visuotinis, kuris suparaližavo visą Rusijos gyvenimą. Streikas truko tik keletą dienų, bet tai buvo lemtingas smūgis, palaužęs Rusijos autokratinį režimą ir privertęs carą paskelbti spalio 17 d. manifestą.

Visuotinis streikas turėjo didelį poveikį į carą ir jo patarėjus. Streikui kilus, caras ministru pirmininku pasikvietė grafą S. Vittę, tariamai liberalinio nusistatymo valstybininką. Vitte tada iš susidariusios politinės padėties pasiūlė carui dvi išeitis: 1. paskelbti diktatūrą, arba 2. dovanoti Rusijai konstituciją. Vis dėlto caras ir jo aplinka, 1905 m. įvykių paveiktas, pasirinko konstitucinį Rusijos valdymo būdą.

3. Spalio 17 d. manifestas

Caro pavestas, grafas Vitte ir kunigaikštis Obolenskij surašė *Manifestą*, kuriame buvo išdėstyti būsimojo konstitucinio

valdymo pagrindiniai dėsniai ir pažadas sušaukti valstybės dūmą, be kurios pritarimo ateityje joks įstatymas Rusijoje negalės galioti.

1905 m. spalio 19 d. ministrų komiteto vardas buvo pakeistas į ministrų tarybą su ministru pirmininku. Publicistikoje ją vadindavo ir ministrų kabinetu. Ministrų taryba buvo solidariai atsakinga už vyriausybės politiką, bet ji negalėjo spręsti reikalų, priklausančių dūmos kompetencijai.[17] Grafas Vitte sudarė pirmąją Rusijos konstitucinę ministrų tarybą ir mėgino perorganizuoti Rusiją į konstitucinę monarchiją. Tačiau ir Vitte stengėsi čia pat apkarpyti pažadėtąsias laisves.

1905 m. spalio 17 d. manifesto paskelbimas dar nereiškė visiškos caro taikos su Rusijos gyventojais. Tačiau nuolaidų buvo padaryta. Manifestu buvo suteiktos šios laisvės: sąžinės ir asmens laisvė, susirinkimų ir sąjungų laisvė ir patikrinimas, kad bus sušaukta tautos atstovybė — Rusijos valstybės dūma. Manifesto trečiasis pagrindinis nuostatas skelbė, kad joks įstatymas Rusijoje negalės veikti, valstybės dūmai jo nepatvirtinus. Be to, dūmai buvo suteikta teisė kontroliuoti caro vyriausybės veiksmų teisėtumą.[18]

Pačiam carui buvo paliktos tik šios išimtinės teisės: užsienio politika, karo skelbimas ir taikos sudarymas bei ministrų skyrimas ir jų atleidimas. O kol dūma nepatvirtindavo naujojo biudžeto, tai vyriausybė turėjo vadovautis senojo biudžeto mėnesinėmis sumomis.[19]

1905 m. spalio 21 d. buvo dovanotos bausmės visiems politiniams kaliniams, kurie buvo nubausti ne teismo, bet tik administracijos sprendimu. O Varšuvos ir Vilniaus generalgubernatorių valdomose gubernijose buvo įsakyta paleisti iš vienuolynų visus nubaustuosius kunigus. (Lietuvoje kunigus siųsdavo bausmę atlikti į Kretingos vienuolyną.) Tačiau visuotinė amnestija ir tada nebuvo paskelbta.

Tuoj po manifesto paskelbimo, Vilniaus lietuvių veikėjai, dr. Basanavičiaus vadovaujami, 1905 m. spalio 22 d. pasiuntė ministrui pirmininkui Vittei memorandumą, pirmiausia prašydami Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, lygių teisių Lietuvos gyventojams su rusais, lietuvių kalbos mokyklose bei įstaigose, o taip pat priskirti visą Suvalkų guberniją etnografinei Lietuvai. Be to, šiame memorandume jie prašė caro, vartojant Rusijai

priklausomų sričių titulus, vartoti ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulą. Šį lietuvių veikėjų memorandumą pasirašė dr. Basanavičius, kun. J. Ambrozevičius ir M. Davaina-Silvestravičius. Memorandumo tekstas buvo išspausdintas 1905 m. *Vilniaus Žiniose* 267 nr. Apie tai sužinojęs vyriausybės organas *Pravitelsvennyj Vestnik* (Vyriausybės žinios), išspausdino šio vilniečių memorandumo poskyrį dėl lietuvių reikalaujamos autonomijos, kas sukėlė didelį nepasitenkinimą rusų biurokratijos sluoksniuose Lietuvoje, o taip pat ir Lenkijos nacionalistuose.[20]

Kitą panašų memorandumą parašė Kauno lietuviai veikėjai, kurį norėjo nuvežti Petrapilin ir įteikti ministrui pirmininkui Vittei, bet dėl visuotinio geležinkelių streiko, jis buvo pasiųstas paštu.

Taip pat 1905 m. lapkričio 19 - 20 d. Petrapilyje įvyko daugelio Rusijos pavergtųjų tautų suvažiavimas. Suvažiavime dalyvavo lenkų, lietuvių, estų, gudų, latvių, ukrainiečių ir kitų tautų apie 100 atstovų. Suvažiavimui pirmininkavo lenkas prof. Baudouin de Courtenay, kuris akcentavo, kad Rusijos laisvės sąjūdis yra visų Rusijos tautų bendras reikalas. Suvažiavimo dalyviai reikalavo, kad visoms tautoms plėtotis būtų patikrintos medžiaginės ir dvasinės sąlygos. Be to, atstovai pageidavo, kad visoms tautoms būtų suteikta autonomija ir kad Rusija persitvarkytų į federacinę valstybę.[21]

Tuo metu dar tik besiformuojanti lietuvių tautininkų srovė tikėjosi, kad į Rusijos dūmą galės būti išrinkta konstitucinių demokratų (kadetų) partijos atstovų daugumas. Kadangi ši partija buvo pažadėjusi autonomiją Lenkijai, todėl ir Petrapilio tautinės srovės lietuviai įteikė kadetų partijos vadovybei memorandumą, reikalaudami autonomijos etnografinei Lietuvai su seimu Vilniuje, kuris tvarkytų vietos reikalus pagal 1864 m. žemietijų (savivaldybių) įstaigų įstatymą, t.y. tik švietimo ir teismo sritis, vartojant jose lietuvių kalbą.

Tačiau kadetai lietuviams autonomijos nepažadėjo, nes, jų manymu, dėl tokio pažado Rusijoje kiltų didelio nepasitenkinimo. Betgi jie pažadėjo populiarinti savo spaudoje Lietuvos klausimą ir duoti lietuviams lėšų spausdinti kadetų partijos literatūrai.

Kadetų partijai įteiktą lietuvių memorandumą pasirašė dr. J. Basanavičius, A. Dubinskas ir A. Voldemaras.[22]

4. Revoliucinių įvykių pradžia Lietuvoje

Nesigilinant į Rusijos tolesnius revoliucinius įvykius, tenka pasakyti, kad 1905 metų Rusijos įvykiai ir visuotinis streikas palietė ir Lietuvą. Todėl 1905 - 1907 m. revoliucijos įvykius Lietuvoje reikia plačiau apžvelgti, nes jie buvo labai reikšmingi, kovojant su Rusijos administracija dėl lietuvių politinių teisių, laisvių bei ekonominių ir kultūrinių reikalų.

Lietuvos politinės demokratinės srovės visiškai neturėjo iliuzijų dėl caro ir jo valdžios gerų norų ir negalvojo ką nors iš caro valdžios prašymais išgauti. Lietuvoje neatsirado Zubatovo pobūdžio organizacijų, kurioms vadovautų policijos saugumo agentai, nors tuo metu ir Lietuvoje veikė slaptos darbininkų bei socialistinių ir demokratinių partijų organizacijos ir profesinės sąjungos.

Šiuo metu Sovietų Rusijos okupuotoje Lietuvoje komunistų valdžia verčia Lietuvos istorikus 1905 m. Lietuvos revoliucinį sąjūdį pavaizduoti tik kaip Rusijos revoliucijos atošvaistę. Tačiau ano meto Lietuvos socialdemokratų partijos veikėjo, vėliau bolševiko St. Matulaičio, nors ir išcenzūruotuose atsiminimuose, tų metų įvykiai teisingiau vertinami negu dabartinių okupuotos Lietuvos istorikų. Jis savo atsiminimuose taip rašo: „Aš nesu pasekėjas tų istorikų, kurie 1905 - 1907 metų revoliucijoje mato tiktai Rusijos įvykius, kurie žiūri į revoliuciją Lietuvoje kaip į vaisių, atneštą čia Rusijos darbininkų klasės ir darbininkų partijos".[23]

Tų metų Lietuvos įvykių savaimingumą liudija ir tai, kad Lietuvos socialdemokratų partija buvo įsteigta pora metų anksčiau negu Rusijos. Vilniuje Rusijos socialdemokratų partijos vadinamasis Šiaurės Vakarų komitetas buvo iš Rusijos s. d. partijos centro paskirtas tik 1904 m. Tada Rusijoje socialistinis sąjūdis dar nebuvo plačiai paplitęs, nes 1906 m. abi socialdemokratų (bolševikų ir menševikų) partijos teturėjo 31.000 narių, Latvijos socialdemokratai tada jau turėjo 16.000 narių, lietuvių — apie 3.000 narių, žydų Bundo — 30.000 narių, o lenkų socialdemokratų — 26.000 narių. Šie skaičiai yra akivaizdūs, lyginant juos su tų kraštų gyventojų skaičiumi, ir parodo, kad vakarietiškos idėjos pirma pasiekdavo Lenkiją, Lietuvą, Latviją ir jau tik paskui Rusiją.[24] Rusijos vadinamuose pakraščiuose (Lenkijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Gruzijoje ir kt.) tuomet buvo daug stipres-

nis revoliucinis sąjūdis, negu pačioje Rusijoje, nes pakraščiuose gyveno Rusijos pavergtos tautos, engiamos ekonomiškai, politiškai, tautiškai bei religiškai.

Dabar okupuotoje Lietuvoje istorikai, dėl suprantamų priežasčių, 1905 m. revoliuciją laiko tik buržuazine revoliucija su proletarinės ir valstietiškos revoliucijos bruožais. Betgi kiekvienoje revoliucijoje lengvai yra pastebimi vyraujantieji pradai — tautinis, politinis, socialinis ar religinis. Kai kada vienas tų pradų būna itin ryškus. Tautinio prado vyravimu laikytinos pvz., graikų 1827 m. revoliucija prieš Turkiją, 1830 m. belgų revoliucija prieš Olandiją ir dalimi Lietuvos 1905 m. revoliucija prieš Rusiją. Todėl 1905 - 1907 m. revoliuciją Lietuvoje ano meto publicistikoje dažnai pavadindavo lietuvmečiu.

Kas ugdė revolicinį nusiteikimą Lietuvoje? Visų pirma — rusų policinis režimas, rusinimo politika ir draudžiamoji lietuvių spauda bei Lietuvą pasiekianti pažangioji užsienio literatūra vokiečių ir prancūzų kalbomis.

Vyraujantį revoliucijos pradą Lietuvoje galima nustatyti tik iš gyventojų reikalavimų, kuriuos dabar nesunku įžvelgti 1905 - 1907 m. išspausdintuose dokumentuose bei ano meto mūsų veikėjų atsiminimuose. Pirmose lietuvių surašytose peticijose, greta tautinių reikalavimų (kurie yra plačiau aprašyti peticijų skyriuje), t.y. lietuvių kalbos mokyklose, lietuvių mokytojų, lietuvių tarnautojų administracijoje, policijoje bei teisme, svarbiausia buvo reikalaujama sušaukti Vilniuje seimą, kuris nepriklausomai nuo Rusijos dūmos spręstų šio krašto reikalus.

Nustatinėjant Lietuvoje 1905 m. revoliucijos pradų pirmumą, reikia pasakyti, kad Lietuvos miestuose, kurių gyventojai buvo įvairių tautybių, vyravo politinis pradas, o greta jo ir socialinis. Gi Lietuvos kaime — valstiečių tarpe vyravo pirmon eilėn tautinis pradas drauge su politiniu ir tik paskui religinis ir socialinis. Tačiau ir lietuviško kaimo gyventojų interesai nebuvo vienodi, todėl čia tenka išskirti žemės ūkio darbininkus, dvarų darbininkus ir kumečius, kurie su politiniais reikalavimais kėlė ir socialinius reikalavimus. Dar 1904 m. Vilniuje įvairių tautybių — lietuvių, lenkų ir žydų atstovai buvo sudarę vadinamąjį autonomistų ratelį ir mėgino organizuotai kovoti dėl Lietuvos autonomijos. Bet kai lietuvių atstovai iškėlė būsimosios autonominės Lietuvos teritorijos klausimą ir reikalą

įjungti į Lietuvos teritoriją visas Suvalkų gub. lietuviškas apskritis bei dalį Suvalkų ir Seinų apskričių, tai dėl šių lietuvių reikalavimų Vilniaus autonomistų ratelio veikla pairo.

Revoliucijos metu be pačių lietuvių Lietuvos ateities reikalais sielojosi ir kitų Lietuvoje gyvenančių tautų mažumos. 1905 m. gegužės 19 - 21 d. Vilniuje vyko įvairių tautų — žydų, gudų, lenkų — atstovų pasitarimai. Visi šio suvažiavimo atstovai sutarė, kad Lietuvai ir Gudijai reikalinga autonomija su steigiamuoju seimu Vilniuje. Betgi ir jie pareiškė, kad Lietuvos ir Gudijos autonominių kraštų santykius su Rusija galės nustatyti tik steigiamasis seimas Vilniuje. Tačiau tame pasitarime nedalyvavo nei Lietuvos socialdemokratų, nei Lietuvos demokratų atstovai, nes abi šios partijos buvo priešingos sąjungai su Gudija ir jos reikalavo steigiamojo seimo tik Lietuvai.[25] Jei žydų *Bundas* ir rusų socialdemokratija tenkinosi tik reikalaudami steigiamojo seimo — dūmos Rusijoje, tai Lietuvos socialdemokratai reikalavo dar ir Vilniaus seimo Lietuvai ir nepriklausomo Lietuvos politinio gyvenimo „laisvoje federacijoje su kaimynais".[26]

Vien lietuvių kairiųjų partijų atskirų veikėjų pasitarimas 1905 m. įvyko Kaune, kuriame jie vieningai pripažino, kad Lietuva galės įgyti laisvę tik tada, „kada bus nuverstas Maskolijos biurokratų jungas".[27] Panevėžyje ir Šiauliuose buvo pasitarimų ir su lenkais, nes šių miestų lenkų atstovai pripažino ne tik autonomijos reikalingumą Lietuvai, bet ir lietuvių kalbą pripažino valstybine kalba Lietuvoje.

Kai žinia apie „Kruvinojo sekmadienio" įvykius sausio 10 d. pasiekė Vilnių, tai ir Vilniaus įmonių darbininkai bei amatininkai sausio 11 d. pradėjo streiką, reikšdami užuojautą nukentėjusiems Petrapilio darbininkams bei pritarimą jų reikalavimams. Tik vėliau darbininkai įteikė įmonių administracijai ekonominių reikalavimų, būtent: sutrumpinti darbo dieną, padidinti atlyginimus ir pn. Vilniuje darbininkų streikas nusitęsė ligi sausio 18 d. Be to, tą pat sausio 11 d. Vilniuje pas bankininką Bunimovičių įvyko banketas — seniai išmėgintas būdas pareikšti visuomenei savo politinius nusistatymus. Pokylio dalyviai ne tik pareiškė pritarimą darbininkams, bet ir suaukojo 1.000 rb. streikuojantiems Vilniaus darbininkams paremti.

1905 m. sausio 12 d. lietuviai socialdemokratai išspausdino lietuvių ir lenkų kalba atsišaukimą, kuriame aiškiai akcentavo

šiuos politinius reikalavimus: baigti karą su Japonija, panaikinti nuolatinę kariuomenę ir įvesti teritorinę miliciją, paskelbti amnestiją politiniams ir religiniams kaliniams, suteikti sąžinės, spaudos, susirinkimų, draugijų ir streikų laisvę bei buto neliečiamumą. Taip pat reikalavo plačios autonomijos, kad Lietuva būtų atskira valstybė ir turėtų savo seimą Vilniuje, kuris būtų renkamas visuotiniu balsavimu, o tik tada Lietuva sudarys ir nustatys santykius su kitomis valstybėmis (Lenkija, Suomija, Ukraina), kurios šiuo metu įeina į Rusijos valstybę.[28]

Į „Kruvinojo sekmadienio" įvykius atsiliepė ir kitų Lietuvos miestų darbininkai. Kaune streiko metu įvyko demonstracija ir susidūrimas su policija bei dragūnais. Streikų banga palietė Šiaulius, Panevėžį, Vilkaviškį ir kitus miestus.

1905 m. pradžioje, po „Kruvinojo sekmadienio", be peticijų-skundų rašymo, visoje Lietuvoje prasidėjo ir įvairių demonstracijų bei mitingų banga ne tik miestuose, bet ir miesteliuose. Kauno gub. pirmoji valstiečių demonstracija įvyko 1905 m. vasario 27 d. Kupiškyje, kurią surengė Lietuvos socialdemokratai. Mitinge kalbėjo iš Rygos atvykęs K. Bielinis, kuris tos apylinkės gyventojams nebuvo pažįstamas, todėl nebuvo pavojaus, kad jį kas nors įskųstų policijai. Po Kupiškio demonstracijos ir mitingo, vyko mitingai Skapiškyje, Anykščiuose bei Kurkliuose per šv. Jurgio atlaidus. Kurklių mitinge irgi kalbėjo Bielinis. Jis kontaktą su klausytojų minia užmezgė tik tada, kai jis pradėjo pasakoti apie Kražių skerdynių žiaurumą ir apie primetamas rusiškas mokyklas. Anot Bielinio, mitingų metu jo kalba valstiečius labiausiai sudomindavusi tada, kai jis pradėdavęs kalbėti apie išperkamuosius mokesčius už žemę arba apie beprasmingą lietuvių žudymą kare su Japonija Mandžiūrijos laukuose. Nors Kurkliuose policija Bielinį buvo suareštavusi, bet žmonių minia jį išlaisvino, ir jis suskubo nuo policijos pasislėpti.[29]

Po šių mitingų į Kupiškį buvo atsiųstas kariuomenės dalinys ir tada vietos policijos viršininkas pradėjo įtariamuosius asmenis areštuoti.

Betgi didžiausias povincijos mitingas įvyko 1905 m. gegužės 1 d. Skapiškyje, kuriame dalyvavo apie 1.500 - 2.000 žmonių minia. Ten vėl kalbėjo Bielinis. Vėliau, liepos 17 d. Joniškyje, Šiaulių aps., buvo sušauktas mitingas ir surengta demonstracija.

Tą mitingą suorganizavo V. Požela ir J. Paknys; į jį buvo atvykęs ir V. Kapsukas. Demonstraciją sklaidė atkviestieji dragūnai. Jie ne tik sklaidė minią, puldami kardais, bet ir šaudė į minią. Žmonės slėpėsi bažnyčioje, bet dragūnai įsibrovė ir į bažnyčią. Demonstrantai gynėsi nuo ginkluotų dragūnų akmenimis. Buvo 14 sužeistų, jų tarpe ir Požela. Trys asmenys buvo užmušti, o keturi dragūnai ir vienas dragūnų karininkas buvo sužeisti.[30]

Lietuvos provincijos miestuose lietuviškos kairiosios partijos savo veiklą derino su kitų Lietuvos tautybių veikla, ypač su žydais. Miestuose visus darbininkų streikus organizavo, atsišaukimus platino ir mitinguose kalbėtojų surasdavo Lietuvos socialdemokratų partija, demokratai ir žydų *Bundas*. Lietuvos miestai ir kaimas daug stipriau reaguodavo į įvykius, kaip Rusijos provincijų miestai, nes Rusijoje visi kaimų maištai vyko daugiau agrariniu pagrindu. Lenkijoje, kaip ir Lietuvoje, streikai ir reikalavimai daugiausia buvo tautiniai politinio pobūdžio. Latvijoje pirmiausia su politiniu momentu derinosi ir socialinis, o tik paskui atsirasdavo ir tautinis atspalvis. Be to, Latvijoje buvo nepalyginti daugiau agrarinių sąmyšių. Tačiau nei Rusijoje, nei Lenkijoje nebuvo organizuotų miestelių ir kaimų mitingų su kalbėtojais (kaip pvz. K. Bielinis, E. Galvanauskas, P. Grigaitis, J. Smolskis, J. Gabrys, V. Kapsukas ir daug kitų), kurie aiškintų žmonėms revoliucijos siekimus, o paskui priimtų ir siųstų valdžiai reikalavimus.

Pačiam Vilniuje lietuvių ir lenkų darbininkijos mitingams vadovavo Lietuvos socialdemokratų partija ir PPS. Gi Vilniaus žydų ir rusų darbininkams vadovavo *Bundas* ir Rusijos socialdemokratų partijos komitetas.

Kovoti su revoliuciniais reiškiniais jau nebeužteko policijos ir žandarų, nors vien Kauno gub. 1905 m. buvo pridėta papildomai 900 policininkų. Reikėjo kariuomenės, o vėliau ir kazokų talkos. Vilniuje jau 1905 m. gegužės 7 d. caro įsakymu buvo įvestas karo stovis, Kauno gubernijoje — spalio 1 d., o Lenkijos karalystės visose gubernijose karo stovis buvo įvestas tų pat metų spalio 28 d., bet netrukus, lapkričio 18 d. Lenkijoje jis buvo panaikintas, tačiau nuo tų pat metų gruodžio 4 d. karo stovis vėl buvo atgaivintas Suvalkų gub., bet tik lietuviškose apskrityse. Karo stovį paskelbus, generalgubernatorius palikdavo kařinės ir civilinės valdžios viršininkas, pradėdavo veik-

ti karo teismai ir nusikaltusieji būdavo baudžiami karo meto įstatymais.

Rusijos visuotiniam streikui besiruošiant, Letuvoje tam streikui vadovauti buvo sudarytas Vilniuje streiko komitetas, kuriame dalyvavo ne tik socialistinių organizacijų, bet ir demokratinių organizacijų atstovai. 1905 m. spalio 11 d. Lietuvoje susisiekimas geležinkeliais sustojo. Spalio mėn. 14 d. jau streikavo ne tik fabrikų bei įmonių darbininkai, bet ir tarnautojai bei valdiškų įstaigų (telegrafo, telefono) valdininkai. Visuotinis streikas Lietuvoje, kaip ir Rusijoje, buvo vieningas ir įspūdingas.

Visuotiniam streikui vykstant, Vilniuje buvo surengta daug mitingų ir demonstracijų. 1905 m. spalio 16 d. įvykusiame mitinge dalyvavo ir Vilniaus gubernatorius K. Pahlen. Mitingo vadovybė pareikalavo iš Pahleno, kad demonstracijos metu iš Vilniaus gatvių būtų pašalinta policija ir kariuomenė. Pahlen sutikęs tai padaryti tik mažesnėse ir šalutinėse gatvėse, bet ne didžiausioje Vilniaus miesto gatvėje — šv. Jurgio prospekte, nes tai esanti ne jo, bet generalgubernatoriaus kompetencija. Kai tuo reikalu mitingo delegacija drauge su gubernatoriumi Pahlenu vyko pas generalgubernatorių tartis, kažkieno buvo paleistas šūvis į vykstančią delegaciją — į Pahleną. Tasai šūvis iššaukė greitą reakciją, ir kariuomenės dalinys tuoj pat apšaudė demonstrantus. Buvo 5 asmenys nušauti ir 21 sužeistas. Dėl šių įvykių buvo labai sujaudinti visi Vilniaus gyventojai.

Demonstracijos aukų laidotuvės buvusios nepaprastai iškilmingos ir gausingos, buvo nešamos raudonos ir juodos vėliavos, šūkiai prieš valdžią ir jos rėmėjus. Tose laidotuvėse, oficialiomis žiniomis, dalyvavo apie keliasdešimt tūkstančių žmonių ir nei kariuomenė, nei policija jiems netrukdė ir į laidotuvių eiseną nesikišo. Ir po šių aukų laidotuvių dar kelias dienas Vilniaus gatvėse vyko mitingai, kurių rusų administracija nesiryžo nei sklaidyti, nei drausti. Tuomet pirmąkart buvo pasinaudota žodžio laisve, išsakant gyventojų troškimus.

Ieškodama būdų revoliucinius įvykius kompromituoti, rusų administracija Vilniuje įsakė policijai nakties metu pasišalinti iš gatvių ir palikti miestą be apsaugos. Tada miesto žmonių turto ir gyvybės apsaugą naktimis perėmė revoliucinių partijų sudaryta milicija. Naktinę miliciją organizuoti ėmėsi Lietuvos socialdemokratai, kurie drauge su žydų *Bundu* ir lenkų PPS, paskyrė būrius patikimų vyrų Vilniaus naktinei apsaugai.

Stebėdamas šiuos įvykius, generalgubernatorius Frėzė pranešė vidaus reikalų ministrui, kad Vilniaus mieste veikianti revoliucionierių sudaryta milicija, prižiūrinti tvarką ir areštuojanti jos nesilaikančius. Kareiviai sargybiniai naktims gatvėmis nepatruliuoja. Generalgubernatorius taip pat pranešė, kad caro manifestą Vilniaus gyventojai sutikę be didelio džiaugsmo, bet su nepasitikėjimu, ir manifestas nenuramines gyventojų.[31]

Ir Kauno darbininkija, dar prieš paskelbiant caro manifestą, 1905 m. spalio 6 d. pradėjo demonstracijas, bet demonstrantus kariuomenės daliniai apšaudė. Buvo keli asmenys užmušti ir sužeisti. Rytojaus dieną žuvusius demonstracijos dalyvius laidojo. Spalio 18 d. sustreikavo visos Kauno įmonės ir įvyko didžiulis mitingas. Spalio 19 d. minia išreikalavo iš Kauno kalėjimo paleisti politinius kalinius. O po spalio 17 d. caro manifesto paskelbimo, revoliucionieriai Kaune jau rengdavo viešus susirinkimus, kritikuodavo caro valdžią, reikalaudami keisti dabartinę valdymo sistemą.[32]

Ir vėliau, spalio mėn., po keletą dienų dar streikavo Šiaulių, Panevėžio ir kitų mažesnių miestų darbininkai.

Paskelbus manifestą, kuris pažadėjo daug laisvių gyventojams, rusų aukštoji administracija Vilniuje kurį laiką buvo pasimetusi ir revoliucinius įvykius tik stebėjo. Vilniaus gubernatorius Pahlen išlipino skelbimus, kad darbininkai grįžtų į darbą. Bet Vilniuje masinės demonstracijos ir mitingai nesiliovė. Todėl netrukus rusų administracija, be policijos, ėmė naudoti ir kariuomenę streikams ir demonstracijoms slopinti. Taip, pvz., spalio 21 d. kariuomenės dalinys vėl šaudė į demonstruojančią minią Vilniuje ir šio šaudymo metu vėl žuvo 5 asmenys ir 50 buvo sužeisti.

Lietuvoje neramumai nesiliovė.

5. *Didysis Vilniaus Seimas*

Revoliucijos metu, nepaisant peticijų rašymo teisės atšaukimo, Lietuvoje iš įvairiausių vietų vis dar buvo siunčiama rusų administracijai įvairiausių tautinio ir politinio turinio reikalavimų. Kada 1905 m. rugpiūčio 19 d. caras pirmukart pažadėjo

Rusijos dūmą sušaukti, tai ir Lietuvoje labai suaktualėjo platesnės apimties lietuvių suvažiavimo sušaukimas.

Nelegalioji lietuvių spauda užsienyje — socialdemokratų ir demokratų — nuo seniai populiarino steigiamojo arba, kaip tuomet rašė, įsteigiamojo seimo šūkius, kurie turėjo poveikio lietuviams. Aktyvioji lietuvių visuomenė buvo nuteikta, kad Lietuvos kraštą valdyti, tinkamai jį tvarkyti bei visas negeroves pašalinti tegali tik pačių lietuvių Vilniuje sušauktas steigiamasis seimas.

Vilniaus suvažiavimo mintis kilo *Vilniaus Žinių* redakcijoje, kurios iniciatyva ir buvo nutarta šaukti lietuvių suvažiavimą Vilniuje. 1905 m. spalio 19 d. *Vilniaus Žinių* redakcijos patalpose įvyko įvairių politinių srovių lietuvių susirinkimas, išrinkęs 15 asmenų komitetą suvažiavimui organizuoti. Organizacinis komitetas spalio 22 d. *Vilniaus Žiniose* išspausdino pirmąjį savo atsišaukimą su dr. Basanavičiaus ir J. Kriaučiūno parašais, kuriame buvo rašoma:

„Lai būna garbė visiems kankiniams už laisvę ir žmonių gerovę!

Dabar, pasinaudodami naujai įgytomis laisvėmis, žodžio, susirinkimų ir susidraugavimų, susispieskime krūvon visi, kam rūpi prisikėlimas iš miego, iš tamsos, nusižeminimo."

Dr. Basanavičius, matyt, tikėdamasis, kad į šaukiamąjį suvažiavimą atvyks tik keliasdešimt inteligentijos atstovų, Vilniaus lietuvių suvažiavimui buvo numatęs vien akademišką programą, bet organizacinio komiteto narys P. Višinskis sugebėjo ją supolitinti ir tokia programa jau antruoju atsišaukimu „Į lietuvių tautą" buvo išspausdinta *Vilniaus Žiniose* 1905 m. 254 nr. Viename darbų tvarkos punkte buvo keliamas Lietuvos ateities klausimas, nors ir gana neaiškiai. Ten buvo rašoma taip: „Lietuvės ir Lietuviai! Tautiškasis tautos idealas, prie kurio mums ateityje žengti pridera, yra tolimas ir ne visiems mūsų tautiečiams aiškus. Darbo laukas, kuris mūsų tautai ateityje bus prieinamas, yra labai platus; užduotys kurias mes išpildyti turime, norėdami pasiekti tautos gerovę, yra labai skaitlingos". Atsišaukimas į tautą baigiamas šūkiu: „Lai gyvuoja, lai auga, lai žydi Lietuva ir jos žmonių gerovė".[33]

Apie Vilniaus lietuvių suvažiavimo uždavinius buvo rašoma *Vilniaus Žiniose*, kad suvažiavimas turėtų spręsti Lietuvos

politinio gyvenimo klausimus, Lietuvos santykius su Rusija ir Lietuvos valdymosi organų santykius su Rusija.[34]

Valstiečiai susidomėjo ruošiamuoju suvažiavimu Vilniuje, nes organizacinio komiteto numatytoje programoje buvo klausimų, kurie rūpėjo valstiečiams, būtent: caro manifestas (spalio 17 d.), valsčių, parapijų, mokyklų reikalai, įvairūs mokesčiai ir t.t. Apskritai Vilniaus suvažiavimas, arba kaip vėliau įsigalėjo vardas Didysis Vilniaus seimas, buvo labai išpopuliarintas organizacinio komiteto bei nelegaliosios socialistinės ir demokratinės spaudos atsišaukimais.

Nors organizacinio komiteto atsišaukimuose nebuvo revoliucinių nuotaikų, o tik miglotai vaizduojama Lietuvos ateitis, nebuvo konkrečiai apibrėžtų svarstysimų klausimų, tačiau kviečiamieji valsčių, parapijų, seniūnijų gyventojai šių atsišaukimų paklausė. Jau lapkričio mėn. pradžioje valstiečiai valsčių sueigose ir seniūnijose pradėjo rinkti savo astovus į seimą ir dažnai raštu reikšti savo reikalavimus būsimam suvažiavimui, kuris turėjo įvykti 1905 m. lapkričio 21 - 22 d. (naujuoju stilium — gruodžio 4 - 5 d.).

Organizacinis komitetas Vilniuje nesudarė jokių nuostatų atstovams rinkti, tai rinkimai vyko pagal vietos susirinkimų nusistatymą: kai kur atstovus rinko net iš įvairių valstiečių sluoksnių.[35]

Numatytu metu, lapkričio 21 d., visų didžiam nustebimui, į suvažiavimą atvyko apie 2.000 atstovų, daugiausia lietuvių valstiečių. Dabar Didžiojo Vilniaus Seimo dalyvių skaičius priimta žymėti apskritu 2.000 skaičiumi, nes 1.800 dalyvių buvo oficialiai įregistruotų, bet dar buvo nemažai ir vėliau atvykusių atstovų, todėl 2.000 atstovų skaičius nėra perdėtas. Atstovai į Vilniaus Seimą atvyko atstovauti savo valsčius, seniūnijas, parapijas, organizacijas ir t.t.

Daugiausia atstovų atvyko iš Aukštaitijos, bet buvo nemaža atstovų ir iš Suvalkijos bei Žemaitijos. Aukštaitijos atstovams Vilnių pasiekti buvo lengviau, todėl jų atstovavimas buvo gausesnis. Seimo atstovų skaičius yra labai įspūdingas, kai palyginama su tuo pat metu vykusiu Rusijos 26 gubernijų valstiečių suvažiavimo atstovų skaičiumi. Ten valstiečių atstovų iš viso tesuvažiavo 145.[36] Norinčių važiuoti į Vilnių ir astovauti vieną ar kitą vietovę buvo be galo daug, bet dėl lėšų stokos kai kurie jų susilaikė nuo kelionės. Vilniaus seime, be lietuvių vals-

tiečių, buvo ir lietuvių inteligentijos atstovų bei kelios dešimtys dvarininkų: vieni jų atvyko, kaip lietuvių sąjūdžio dalyviai ar simpatikai — St. Narutavičius, Okuličienė, M. Šveikauskienė, V. Sirutavičius, o kiti, kaip Komaras, Drevnoskis, — iš įdomumo atvyko stebėti valstiečių nuotaikas bei naują apraišką lietuvių tautiniame sąjūdyje. Į lietuvių suvažiavimą vyko vienos ar kitos gubernijos gyventojai — atstovai, bet Vilniuje jie visi susiliedino į vienumą ir vietoj gubernijų skambėjo Lietuvos vardas.[37]

Į suvažiavimą buvo atvykę lietuvių atstovų ir iš Rusijos miestų, iš Ukrainos, Latvijos, Lenkijos, Mažosios Lietuvos, o kurie negalėjo atvažiuoti, siuntė seimui sveikinimus, pvz., iš JAV, o iš Škotijos lietuviai sveikino lotyniškai telegrama — „Vivat represantantes Magni Ducatus Lithuaniae".[38]

Patys gi rengėjai, kad apsaugotų seimą nuo slaptosios Rusijos policijos agentų, labai stropiai tikrino atvykusių atstovų tapatybę. Be to, buvo sudaryta ir seimo salės ginkluota apsauga, kad posėdžiaujančius apsaugotų nuo galimų netikėtumų. Gi Vl. Požela, prisimindamas Didįjį Vilniaus Seimą, taip pavaizduoja Vilniaus gyventojų nuotaikas seimo metu: lenkai nacionalistai šnairavę dėl lietuvių užplūdimo; blaivesni lenkai seimą laikę krašto šeimininku, Vilniaus darbininkų atstovai sveikino patį seimą.[39]

Didžiojo Vilniaus Seimo išvakarėse, lapkričio 20 d. Seimo atstovams *Kanklių* draugystė surengė vaidinimą *Iš tamsos į šviesą* ir *Neatmezgamą mazgą*. Be to, dar ten dainavo M. Petrausko vadovaujamas choras ir pirmą kartą viešai giedojo „Lietuva, tėvyne mūsų". Po vaidinimo Lietuvos socialdemokratai dar surengė mitingą, kuris nusitęsė ligi pat ryto. Mitinge kalbėjo V. Sirutavičius, A. Domaševičius ir P. Mažylis.[40]

1905 m. lapkričio 21 d. iš pat ryto Vilniaus miesto salė buvo perpildyta delegatų. Anot St. Kairio, salės vaizdas taip atrodė: pirmose eilėse vyravę kunigai, kurių galėjo būti 50 (kitų liudijimu ligi 100), toliau ligi kėdžių pabaigai buvusi kaimo vyrija, atmiešta vienu kitu moteriškų veidu ir įsiterpusiais pasauliečiais inteligentais.[41]

Organizacinis komitetas, nors iš dalies ir buvo papildęs darbų tvarką politiniais klausimais, tačiau rengėsi svarstyti daugiau akademinius, bet ne aktualiuosius politinius klausimus. Kadangi pradžioje nebuvo numatyta svarstyti svarbius politi-

nius klausimus, todėl sudarant seimo prezidiumą, nebuvo atsižvelgta į politines partijas bei jų atstovų skaičių. Dr. Basanavičius dar ir tada neįžvelgė, kad seimo atstovai daugiau yra susidomėję politiniais klausimais ir pirmoje eilėje šiuos klausimus nori svarstyti. Socialdemokratai ir demokratai pareikalavo srovinio arba partinio prezidiumo. Todėl seimo pradžioje dėl prezidiumo sudarymo ir dėl darbų tvarkos punktų kilo karštų ginčų ir mitinginio įkarščio. Pagaliau A. Bulotos pasiūlymu, su kuriuo sutiko ir socialdemokratai, buvo sudarytas toks prezidiumas: dr. Basanavičius — nepartinių atstovas, A. Smetona — demokratų, St. Kairys — socialdemokratų, Pr. Būčys — krikščionių demokratų ir J. Stankūnas — ūkininkų atstovas. Seimo sekretoriais buvo išrinkti: J. Gabrys, P. Klimaitis ir L. Gira.[42]

Oficialiai Didysis Vilniaus Seimas buvo pradėtas tokia tvarka:

1. atsistoję atstovai pagerbė revoliucijos aukas, 2. Vilniaus įkūrėją kunigaikštį Gediminą, 3. visus žuvusius kovojant dėl laisvės, 4. kuklius kultūros darbininkus.[43]

Pirmuoju darbo tvarkos punktu buvo leista kaimo atstovams išsakyti savo vargus ir lūkesčius, nes jie savo rinkėjų buvo įgalioti tatai atlikti.

Pranešimuose iš vietų valstiečiai seimo atstovai nusiskundė kaimo padėtimi, rusų administracijos elgesiu ir kitais kaimo gyvenimo vargais bei nenormalumais. Valstiečiai skundėsi dideliais išperkamaisiais žemės mokesčiais, reikalavo juos grąžinti, naikinti servitutus, skirstyti valdžios ir dvarų žemes bežemiams. Vieni skundėsi ganyklomis, kiti — žemės stoka, o dar kiti skundėsi rusų pareigūnų savivaliavimu, kyšininkavimu, prastų žmonių skriaudimu. Žodžiu, sodžiaus atstovai pirmąkart gavo progą viešai išlieti sukauptus vargus, išsakyti juos gausingai auditorijai ir laukti nutarimų bei patarimų, kaip tuos vargus palengvinti.

Toliau Maskvos atstovas Karuža pranešė apie revoliucinius įvykius Maskvoje, o atstovas Linkevičius perskaitė Petrapilio lietuvių susirinkime priimtąją rezoliuciją. M. Sleževičius, atvykęs iš Odesos, kalbėjo apie Odesos lietuvių ir latvių susirinkimo nutarimą ieškoti būdų abiem kraštam politiškai susijungti.[44] Netrukus Smetona pranešė, kad seime yra Vilniaus gub. valstiečių ir Vilniaus miesto darbininkų atstovų, nemokančių lietuviškai. Jie gavo teisę kalbėti lenkų kalba. Vėliau ir apie

seimo rezoliucijų turinį jie buvo lenkiškai painformuoti. Žydų darbininkų atstovas Vilniaus seimą sveikino lietuviškai.

Bėgamuoju politikos momentu kalbėjo įvairių srovių atstovai: adv. S. Raila, ūkininkas Zikus, J. Gabrys, J. Jasaitis, G. Liutkevičius, kun. J. Tumas, kun. prof. P. Būčys, A. Domaševičius, V. Sirutavičius, St. Kairys, A. Bulota, E. Galvanauskas, A. Smetona, kun. V. Aleksandravičius, P. Višinskis, M. Sležavičius, A. Birinčikas ir kiti.[45]

Didžiajame Vilniaus Seime Lietuvos autonomijos reikalingumo klausimu kalbėjo Bulota, Sirutavičius, Smetona, Višinskis, kun. Aleksandravičius, prof. Būčys ir kt. Visi kalbėtojai pasisakė dėl autonomijos reikalingumo Lietuvai, bet dėl būdų autonomiją išgauti jie išsiskyrė. Prof. Būčys pasisakė prieš ginkluotą kovą su caro valdžia. Jis, kaip ir kun. J. Tumas pasisakė už „nekruvinąją" revoliuciją, tačiau ir jie pripažino streikų ir boikoto priemonę prieš rusų administraciją.[46] Kun. Būčys dar ir 1917 m., jau būdamas JAV *Draugo* redaktoriumi, svarstė klausimą, ar galima laužyti carui priesaiką ir reikalauti nepriklausomos Lietuvos.[47] A. Smetona, pripažinęs ginkluotos kovos veiksmingumą, iškėlė ir kultūrinės kovos reikalingumą. Kairys padarė visų autonomijos klausimu pasakytų kalbų santrauką lenkiškai.[48]

Taigi, visi seimo kalbėtojai pasisakė, kad Lietuvai yra reikalinga autonomija ir daugumas siūlė jos siekti revoliuciniu kovos būdu.

Didžiajame Vilniaus Seime pasireiškė ir išryškėjo visi lietuvių ideologiniai susigrupavimai. Organizuotos politinės lietuvių partijos tada buvo tik dvi: Lietuvos demokratų ir Lietuvos socialdemokratų. Vilniaus Seimo metu pradėjo organizuotis ir krikščionys demokratai, kurie seime jau veikė vieningai.[49] Nors katalikiškoji srovė Lietuvoje plačia vaga veikė ir prieš Didįjį Vilniaus Seimą, bet organizuotos partijos tada jie dar neturėjo. Pirmąją krikščionių demokratų kuopą po Vilniaus Seimo įsteigė kun. J. Tumas.

Kun. J. Tumas, prisimindamas Lietuvos krikščionių demokratų partijos atsiradimą, labai vaizdžiai tą įvykį yra aprašęs: „Vilniuje jau buvo partijų, aiškiai politiškai apsibrėžusių grupių, tik mes, kunigai, tebuvom palaida bala. Atsirado mano rankose Lenkijos klerikalų organizacijos platforma — programa — su ja numarmėjau į Seinus, o ten nieko nepešęs, į Petra-

pilį. Ir ten su jo mylista, antai, Maironiu, ir prof. P. Būčiu, trise kalėm per kiaurą naktį krikščionių demokratų partiją. Pamenu, kaip šiandien, tris punktus dar šiaip taip sugalvojom, o toliau nė iš vietos. Taip ir numarmėjom abu su prof. Būčiu su tais trimis punktais ir šūkavom, liarmavom seime, gindami krikščionių demokratų platformą, kurią sudarė trys punktai".[50]

1905 m. įvykęs Didysis Vilniaus Seimas aiškiai rodo, kad lietuviai jau buvo politiškai subrendę, kadangi tokio gausaus seimo nė viena Rusijos pavergta tauta nesušaukė ir tokių vieningų rezoliucijų nepriėmė.

Dar ir prieš Didžiojo Vilniaus Seimo susirinkimą, daugelyje Lietuvos vietovių buvo priimamos rimto politinio turinio rezoliucijos, kurių medžiaga iš dalies buvo panaudota ir Vilniaus Seimo rezoliucijas rašant.

Ligi Vilniaus Seimo Lietuvos savarankumą aiškiai buvo deklaravusios tik dvi Lietuvos politinės partijos — socialdemokratai ir demokratai, o krikščionių demokratų partija savo programos tada dar neturėjo, todėl pareiškimai dėl Lietuvos ateities ar tai *Tėvynės Sarge* ar kitur buvo tik atskirų lietuvių krikščionių srovės asmenų, bet ne partijos.

Didžiojo Vilniaus Seimo politinėje rezoliucijoje buvo įsakmiai pabrėžta, kad caro vyriausybė yra laikoma pikčiausiu Lietuvos priešu, jog dabar prieš rusų vyriausybę sukilo visi rusų valstybės kraštai ir jog geresnį gyvenimą galima įgyti tik laimėjus kovą su senąja Rusijos tvarka. Seimo politinė rezoliucija buvo pradėta tokiu šūkiu: „šviestis, ristis ir stoti kovon su sukilusia visų Rusijos tautų liaudimi".

Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimai čia ištisai spausdinami, kaip jie buvo paskelbti *Vilniaus Žiniose* 1905 m. gruodžio 7 d.[51]

DIDŽIOJO VILNIAUS SEIMO NUTARIMAI

I. Dabartinis padėjimas Rusijoj ir Lietuvoje

„Priþažindami, jog dabartinė caro vyriausybė yra pikčiausiu mūsų priešu; jog dabar prieš tą vyriausybę pasikėlė visi rusų valstijos kraštai; jog geresnį gyvenimą galima įgyti tik laimėjus kovą su senąja tvarka, susirinkime dalyvauvusieji lietuviai nutarė: šviestis, ristis ir stoti kovon drauge su sukilusia visų Rusijos tautų liaudimi.

II. Lietuvos autonomija

Kadangi Lietuvos gyventojų reikalai pilnai gali būti užganėdinti tiktai prie tikros mūsų krašto autonomijos (savivaldos) ir kadangi norima, idant ir kitos Lietuvoje begyvenančios tautos galėtų pilna laisve naudotis, Lietuvių suvažiavimas nusprendė:

Reikalauti Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotinu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautos, tikėjimo. Toji autonomiškoji Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografiškos Lietuvos, kaipo branduolio, ir tų pakraščių, kurie dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai priklausyti prie jo panorės.

Kadangi susirinkę Vilniuje ant lietuvių suvažiavimo Suvalkų gubernijos lietuviai vienbalsiai pripažino reikalingu drauge su kitų gubernijų lietuviais kovoti už autonomiškąją Lietuvą, tai suvažiavimas nutarė, kad Suvalkų gubernijos lietuviai turi būti priskirti prie autonomiškos Lietuvos.

Santykiai su kaimyniškomis Rusijos šalimis turi būti paremti ant federacijos pamatų.

III. Kokiu būdu iškovoti autonomiją

Kad įgyti autonomiją, pirmučiausiai reikalinga yra galutinai sugriauti dabartinę prispaudimo tvarką. Tam tikslui reikia vienyti visas Lietuvos politiškųjų partijų ir pavienių ypatų pajėgas. Susivienijus namieje, pridera mums jungtis su visomis kitomis Rusijos tautomis, kurios padeda griauti tą tvarką, o kol kas reikia: nemokėti jokių mokesčių, uždarinėti monopolius, neleisti vaikų į rusiškas pradedamąsias mokyklas, neit Kaune, Vilniaus ir Gardino gubernijose į valsčiaus teismus ir visas kitas dabartinės valdžios įstaigas, neleisti savo brolių į kariuomenę, reikalui prisiėjus streikuoti visiems darbo žmonėms miestuose ir sodžiuose.

IV. Valsčiai, mokyklos ir bažnyčios

Visuose Lietuvos valsčiuose turi būti vartojama prigimta žmonių kalba, visus reikalus vedant.

Kadangi dabartinė mokykla yra tik ištautinimo ir ištvirkinimo įrankiu, tai reikia visas tokias mokyklas paversti grynai

tautiškomis, kur mokslas būtų išguldomas prigimta kalba ir kad patys to krašto žmonės rinktų sau mokytojus."

„Kadangi Vilniaus vyskupystėje lietuvių bažnyčiose yra vartojama pamaldose lenkiška kalba su politišku tikslu, tai lietuvių susirinkimas nutarė vienbalsiai išreikšti Vilniaus vyskupystėje gyvenantiems ir kovojantiems lietuviams geriausį linkėjimą pasisekimo kovoje su lenkomanų kunigja už tiesas lietuviškos kalbos Lietuvos bažnyčiose ir papeikti šiandieninės bažnyčios tvarką Vilniaus vyskupystėje."

Paskutinis Seimo nutarimų punktas dėl pamaldų tvarkos Vilniaus vyskupystėje seimo rezoliucijų komisijoje nebuvo svarstomas ir jis sudaro atskirą nutarimą, kurį savo vardu pasiūlė dr. Basanavičius.

Suvalkijos atstovai Vilniaus Seime priėmė dar atskirą rezoliuciją, reikalaudami, kad Suvalkų gubernija būtų sujungta su etnografine Lietuva, kadangi Suvalkų kraštas etnografiškai priklauso Lietuvai, todėl ir pageidauja būti drauge autonominėje Lietuvoje.[52]

Šių nutarimų tekstas paimtas iš dr. J. Basanavičiaus straipsnio *Iš Didžiojo Vilniaus Seimo istorijos*, išspausdinto 1925 m. Tokį pat tekstą pateikė ir buvusis šio seimo prezidiumo narys St. Kairys — J. Kaminskas savo straipsnyje *Didysis Vilniaus Seimas* išspausdintame *Keleivio* kalendoriuje 1956 metams, (1955 m. 26 - 27 psl.). Jie taip pat sutikrinti su kituose leidiniuose išspausdintais šio seimo nutarimais, būtent:

1. Lietuvių Enciklopedijoje išspausdintieji Vilniaus Seimo nutarimai (IV t. 517 psl.) yra su praleidimais. Enciklopedijoje praleistas ypač svarbus ir esminis sakinys, kad „Santykiai su kaimyniškomis šalimis turi būti paremti ant federacijos pamatų".

Į Lietuvių Enciklopedijos IV t. straipsnį *Didysis Vilniaus Seimas* pastraipa dėl santykių su kaimyniškomis Rusijos šalimis visai nepateko, greičiausiai dėl to, kad straipsnio autoriaus panaudotame šaltinyje tos pastraipos nebuvo. Jeigu kalbama apie federacinę santvarką, tai yra aišku, kad kraštas, norėdamas su kitais kraštais federuotis, turi būti pats nepriklausomas, o taip pat ir kiti kraštai, sudarą su juo federaciją. Praleidus tą pastraipą, labai sumenkinama toje rezoliucijoje seimo pareikštas politinis siekimas.

2. Dr. A. Kučas straipsnyje *Vilniaus Seimas*, išspausdintame žurnale *Į Laisvę*, 1956 m. 9 nr. 18 - 19 psl., pateikia Vilniaus seimo primtąsias rezoliucijas, kurių tekstas visiškai atitinka dr. Basanavičiaus ir J. Kaminskio - Kairio išspausdintąjį tekstą.

3. Pirmojo pasaulinio karo metu šias rezoliucijas buvo išspausdinęs *Vilniaus Aido* kalendorius 1916 metams (1915 m. 80 - 81 psl.). Šiame kalendoriuje yra išspausdintos visos rezoliucijos, bet jų kalba ištaisyta gera literatūrine kalba, tačiau rezoliucijų turinys nepakeistas.

4. D. A. (D. Alseika) straipsnyje *1905 metų Didysis Vilniaus Seimas* (Vilniaus kalendorius 1926 metams, 1925 m. 92 - 93 psl.) išspausdino tik rezoliucijų politinę dalį. D. Alseikos pavyzdžiu pasekė JAV leidžiamas žurnalas *Lietuva* (1952 m. 1 nr. 84 psl.) ir kiti.

5. Dr. J. Gabrys, Didžiojo Vilniaus Seimo vienas sekretorių, savo atsiminimūose apie seimą, išspausdintuose *Naujosios Romuvos* 1937 m. 31 nr. 158 psl., seimo rezoliucijas jau atpasakoja savais žodžiais, o kai kurias vietas net ir papildo savo komentarais, ypač dėl santykių su kaimyninėmis valstybėmis, samprotaudamas, kad „Santykiai su kitomis Rusijos šalimis bus paremti ant sandaros pamatų: visos šalys bus lygios, gyvens vienybėje, visos jos darys vieną galingą valstybę".

6. Didžiojo Vilniaus Seimo politinę rezoliuciją, bet jau „pataisytą" paskelbė JAV bolševikinio nusiteikimo dr. A. Petrika. Jis, rašydamas apie Vilniaus Seimą, politinę rezoliuciją iškreipė ir įterpė savo ideologijai reikalingų pataisų, būtent: „Mes, reikalaudami Lietuvos seimo Vilniuje, nereikalaujame atsiskyrimo nu › rusų valstybės. Jeigu dabar Lietuva atsiskirtų nuo rusų valstybės, tada galingieji kaimynai mus visiškai suspaustų visokiais muitais ir suvaržymais... Santykiai su kitomis Rusijos šalimis bus paremti sandaros pamatais: visos šalys bus lygios, gyvens vienybėje, visos jos darys vieną galingą valstybę".[58]

Palyginus dr. Petrikos išspausdintą Vilniaus Seimo politinės rezoliucijos tekstą su dr. Basanavičiaus pateiktuoju tekstu, kuris laikytinas autentišku, matyti, kiek jis yra „pataisytas" ir kiek turinys pakeistas, nors paskutinio sakinio žodžiai atitinka J. Gabrio samprotavimus.

Didžiojo Vilniaus Seimo protokolai su kita medžiaga buvo perduoti kun. J. Ambraziejui paslėpti, kuris juos paslėpęs bityno avilyje. Jam mirus, visas Vilniaus Seimo archyvas su tokia brangia medžiaga pražuvo. Kadangi šio seimo protokolų neišliko, todėl tiksliai atpasakoti to seimo posėdžių eigą dabar yra neįmanoma. Palieka tik seimo dalyvių atsiminimai bei seimo darbų aprašymai anuometinėje spaudoje. Trumpi seimo protokolai tuo metu buvo skelbiami *Vilniaus Žiniose*.

6. Poseiminiai susirinkimai

Pasibaigus Didžiojo Vilniaus Seimo posėdžiams, visų diecezijų lietuviai kunigai dar atskirai susirinko aptarti lietuvių katalikų reikalus. Buvo nutarta: jeigu kurioje nors parapijoje yra 100 lietuvių, tai reikia reikalauti, kad evangelija būtų skaitoma lietuviškai. Dekanatuose, kur gyvena tik lietuviai katalikai, dekanai, klebonai bei vikarai turėtų mokėti lietuviškai. Jie reikalavo Vilniaus kunigų seminarijoje įvesti lietuvių kalbą, kaip mokslo dalyką, ir Vilniaus vyskupystės kanceliarijoje turėti kunigų mokančių lietuviškai, kurie galėtų priiminėti lietuvius interesantus.[54]

Be to, dar buvo svarstyta ir vieningai sutarta pridėtines sekmadienines pamaldas skirstyti tokiu būdu: kiek yra tūkstančių kurios nors tautybės parapiečių, tiek ta kalba turi būti sekmadieninių pridėtinių pamaldų. Vadovaujantis tuo pačiu dėsniu buvo sutarta prašyti, kad kiekvienam 100.000 lietuvių katalikų vyskupystėje būtų skirtas vyskupas ordinaras arba jo pagelbininkas lietuvis.

Taip pat Vilniaus vyskupas baronas Roppas visus lietuvius kunigus seimo dalyvius pasikvietė pas save pasitarti su lenkų kunigų atstovais. Čia vykęs lyg ir antrasis lietuvių ir lenkų kunigų seimas. Vyskupas Roppas lietuvių kunigų pateiktus pageidavimus laikęs teisingais ir vykdytinais.[55]

Lietuvos socialdemokratų partija irgi kitą dieną, Vilniaus seimą uždarius, sušaukė kaimo darbininkų ir valstiečių Seimo atstovų susirinkimą, kur dalyvavo apie 150-200 asmenų. Šio susirinkimo rezoliucijos buvo griežtesnės, čia buvo kalbama ir darbininkų vardu ir buvo reikalaujama kovoti dėl socializmo, siūloma jungtis su kitų kraštų darbininkais ir siekti sugriauti

caro valdžią. Ten buvo pasisakyta už Lietuvos autonomiją su atskiru seimu Vilniuje, kuris būtų renkamas visuotiniu, slaptu, betarpiu, tiesioginiu balsavimu.

Valstiečių atstovai Vilniaus Seiman vyko gan revoliuciškai nusiteikę ir čia tas nuotaikas dar daugiau pakėlė. Jie norėjo apčiuopiamų nurodymų, ką jie turėtų grįžę pranešti savo apylinkių valstiečiams ir kaip vadovauti tolimesniems įvykiams. Opiausiu žemės klausimu buvo daug pakalbėta, daug skundų išlieta, daug karčios teisybės pasakyta, bet visi šie skundai liko neįtraukti bendrojon rezoliucijon, ir tas reikalas buvo paliktas spręsti būsimam visuotiniu balsavimu rinktajam Vilniaus Seimui.

Valstiečių atsivežtieji raštu išdėstyti reikalavimai iš savo ir kitų vietovių, kurių atstovai į seimą neatvyko, po Didžiojo Vilniaus Seimo uždarymo, drauge su seimo protokolais irgi buvo perduoti kun. Ambraziejui paslėpti, kurie, kaip jau minėta, pražuvo drauge su seimo protokolais. Iš valstiečių atsivežtų reikalavimų nedaug teišliko: keli jų buvo paskelbti *Vilniaus Žiniose, Lietuvos Ūkininke,* vienas *Lietuviškoje Enciklopedijoje* ir keli yra išlikę Lietuvių mokslo draugijos fonduose.[66]

Didžiajame Vilniaus Seime nebuvo pasirūpinta sudaryti iš seimo atstovų rinktą vadovybę tolimesnei lietuvių tautos kovai dėl savo laisvės, kuri ir ateityje būtų vadovavusi lietuvių kovai su caro absoliutizmu. Šiuo atveju kaimynai latviai kitaip pasielgė. Jie 1905 m. lapkričio 19 d. įvykusiame valsčių delegatų suvažavime išsirinko centrinį biurą tolesnei politinei kovai vadovauti.

7. *Seimo nutarimų parengimas, jų platinimas ir reikšmė*

Kai kurie Didžiojo Vilniaus Seimo prezidiumo dalyviai savo atsiminimuose teigia, kad seimo rezoliucijoms - nutarimams parengti buvo sudaryta speciali komisija. St. Kairys parengė politinę rezoliuciją apie Lietuvos autonomiją ir apie priemones jai iškovoti. Iš jo parengtos rezoliucijos įvairių srovių pageidavimus derinant, buvo išbrauktas ginkluotos kovos šūkis.

Mokyklų ir valsčių tvarkymo rezoliuciją parengė P. Klimaitis.

St. Kairys, rašydamas politinės rezoliucijos projektą dėl Lietuvos ateities, galvojęs taip, kaip tuo metu buvo nusistatę

Lietuvos socialdemokratai. Lietuvos socialdemokratų partija nuo pat įsisteigimo nepasitikėjo net Rusijos konstitucine santvarka ir bijojo rusų nacionalistų politikos kitų tautų atžvilgiu. Todėl seimo nutarimuose buvo pabrėžiama, kad „santykiai su kaimyniškomis Rusijos šalimis turi būti paremti ant federacijos pamatų".[57] Politinė rezoliucija buvo nepilna ir netobula tik dėl kompromiso su kitomis lietuvių politinėmis grupėmis, nes komisijoje dešinieji norėjo švelninti seimo rezoliucijų turinį. Anot Kairio, socialdemokratai sutikę, padarę kompromisų, norėdami sutelkti revoliucinei lietuvių tautinei kovai visas politines grupes.[58] Net vienas buvęs lietuvių bolševikų vadų — Z. Angarietis — priekaištauja Lietuvos socialdemokratams, kad jie kiekvienai progai esant kišdavę „nepriklausomybę".[59]

Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimų buvo išspausdinta 36.000 ir jie buvo išdalinti seimo atstovams parsivežti juos platinti bei vykdyti. Vilniaus Seime taip pat buvo svarstoma, ar tuos nutarimus siųsti rusų valdžios įstaigoms, ar tik juos platinti bei skelbti spaudoje. V. Sirutavičius labai griežtai pasisakė prieš seimo nutarimų siuntimą valdžios įstaigoms.

Seimo nutarimai buvo išspausdinti ne tik lietuviškoje spaudoje, bet juos išspausdino ir Vilniaus rusų laikraštyje *Novosti* (Naujienos), kurio redaktorius Notovič už tai buvo nubaustas. Rusų teisininkų organas *Pravo* (Teisė) taip pat išspausdino Vilniaus Seimo nutarimus. Ir tuo būdu šio seimo rezoliucijos supažindino ne tik Rusijos, bet ir kitų kraštų politikus su lietuvių politiniais siekimais. Vilniaus seimo rezoliucijų vertimą Suvalkų gubernatorius Stremouchov net pasiuntė Varšuvos generalgubernatoriui Skalonui.

Dar reikia pažvelgti, kaip reagavo į Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimus Lietuvos gubernijų generalgubernatorius ir gubernatoriai.

Kadangi tuo metu revoliucinių įvykių įtakoje visoje Lietuvoje vyko „senosios tvarkos" likvidavimas, tai tuometinis Vilniaus generalgubernatorius Frėzė, reaguodamas į seimo nutarimus, 1905 m. lapkričio 23 d. išleido skelbimą, kuriuo leido kai kuriuos pertvarkymus valsčių valdybose bei mokyklose, bet grasino visiems tiems, kurie veiks prieš įstatymus. Išleidęs šį skelbimą, generalgubernatorius Frėzė pranešė Rusijos švietimo ministrui, kad Kauno gub. valstiečiai trokšta turėti savo tautines įstaigas — visų pirma mokyklas. Jis pranešė, kad, sutikdamas

su žmonių troškimais, leido įvesti lietuvių kalbą į pradžios mokyklas. Pirmaisiais metais leido visus dalykus dėstyti lietuvių kalba, o vėliau kituose skyriuose lietuvių kalbą vartoti kaip aiškinamąją kalbą. Taip pat jis įsakęs priiminėti lietuvius į pradžios mokyklų mokytojus, neatsižvelgiant jų religijos. O Panevėžio mokytojų seminarijai įsakė priiminėti ir lietuvius katalikus. Šiuos generalgubernatoriaus įsakymus turėjo vykdyti Vilniaus mokymo apygardos globėjas.[60]

Ir Suvalkų gubernatorius Stremouchov slaptame 1905 m. gruodžio 3 d. aplinkraštyje apskričių viršininkams aiškino, kad Suvalkų gubernijos lietuviškose apskrityse nuo lapkričio pabaigos ir gruodžio mėn. pastebėtas sustiprėjęs antivalstybinis sąjūdis, kuris virtęs revoliuciniu gaisru ir įgavęs masinį pobūdį: policija nuginkluojama, išvaikoma, likviduojami teismai, mokyklos, degtinės parduotuvės. Tų reiškinių kurstytojus ir prievartos organizatorius gubernatorius siūlė suiminėti, o tvarkai palaikyti — panaudoti kariuomenę. Suimtuosius jis įsakė siųsti Kalvarijos kalėjiman, pateikus jiems suėmimo priežastis. Jeigu suimtąjį teismas lieptų paleisti, tai gubernatorius patarė neklausyti teismo paliepimų, o suimtuosius perkelti administracijos žinion. Taip pat jis įsakė suimti agitatorius, kad žmonės pamatytų, koks bevaisis jų užsibrėžtasis tikslas iškovoti Lietuvai savarankiškumą.[61]

Panašiai ir Kauno gubernatorius Veriovkin pranešime Vilniaus generalgubernatoriui Frėzei aiškino, kad Panevėžio apskrityje agitacija suintensyvėjo, kai valstiečių delegatai sugrįžo iš Vilniaus Seimo ir pradėjo šaukti susirinkimus bei aiškinti to seimo nutarimus. Pagal Veriovkiną ir Telšių aps. prasidėjęs smarkesnis valstiečių sąjūdis turi ryšio su Vilniaus Seimu. Be to, Veriovkin iškėlė Rusijos ir Lietuvos valstiečių sąjūdžio skirtingumus. Esą Rusijos valstiečių suvažiavimuose pirmoje eilėje buvęs žemės klausimas, paskui jau laisvės. Lietuvoje gi valstiečių sąjūdis yra tautinio politinio pobūdžio.[62]

Apžvelgus Didžiojo Vilniaus Seimo eigą ir jo nutarimų svarbą, dar reikia įvertinti, kokios reikšmės turėjo Didysis Vilniaus Seimas tolimesniems įvykiams Lietuvoje. Jeigu atstovai važiavo seiman su savo vietos reikalais, tai seime juos visus sujungė vienas bendras tautos reikalas — tautos laisvės reikalas. Seimo atstovai suprato, kad be bendrųjų reikalų, juos jungiančių su kitais besipriešinančiais carinei valdžiai, jie turi ir

kitokių bendrų reikalų, juos išskiriančių iš visos Rusijos reikalų, kurie gali būti išspręsti tik vietoje — Lietuvoje. Jie suprato reikalą turėti savo seimą Vilniuje, savo valdžią, kuri galėtų geriau tvarkyti vietos reikalus, negu rusų primestinė administracija.

Lietuvos kaimiečių atstovai patikėjo savo inteligentija, kuri pažadėjo juos vesti laisvės kovon ir laimėti tautai laisvę ir savarankumą. Vilniaus Seimo atstovai praktiškai ir pradėjo vykdyti seimo nutarimus, nors ir nebuvo laimėję žemės, kurios tikėjosi gauti po šio seimo. Seimo entuziazmo pažadinti, valstiečiai, tvirtai tikėjo laimėsią laisvę, nes jų atsivežtieji nutarimai, kurie buvo priimti generalgubernatoriaus pašonėje, drąsino gyventojus vieningai kovoti su caro valdžia.

Didysis Vilniaus Seimas buvo tautinio ir politinio lietuvių sąjūdžio masinis pasireiškimas, pasakęs savo valią ir nusistatymą pagrindiniais tautos reikalais. Seimo rezoliucijos lietė ne vien lietuvių tautos interesus, bet ir visos būsimos autonominės teritorijos reikalus, kur be lietuvių dar gyveno ir kitos tautos.

Be to, Didysis Vilniaus Seimas savo rezoliucija sankcionavo ir suaktyvino Lietuvoje vykstantį revoliucinį sąjūdį, nustatė ateities veiklos gaires ir paskelbė Lietuvos autonomijos reikalavimą, nustatė ateities tautinės valstybės teritorijos sudarymo principą, kurio vėliau laikėsi Lietuvos politikai, atkuriant nepriklausomą valstybę.

Vilniaus seimo nutarimų svarbą didžiai vertina visų mūsų politinių srovių veikėjai: dr. K. Grinius seimo nutarimus laikė griežtais, nes jie ragino pašalinti caro administraciją, nemokėti mokesčių, neiti kariuomenėn. Nepriklausomybės akto signataras prelatas K. Šaulys ir dr. D. Alseika laiko Vilniaus seimą pirmuoju lietuvių tautos žingsniu į Lietuvos nepriklausomybę.

O St. Kairys, taip pat Nepriklausomybės akto signataras, Didžiojo Vilniaus Seimo vienu svarbiųjų nuoplenų laiko tą faktą, kad seimo dalyviai patikėjo Lietuvos valstybės galimumu ir tas nusiteikimas pastūmėjo kovoti dėl jos.[63]

8. Juodašimčiai

1905 m. Rusijos revoliucinių įvykių raidoje savotišką vaidmenį atliko Rusijos Japonijos karo metu susidaręs rusų kraštu-

tinių nacionalistų sąjūdis, įgavęs „juodašimčių" pavadinimą. Kadangi juodašimčių sąjūdis turėjo tam tikrą reikšmę ir Lietuvos įvykiuose, tad reikia bent trumpai žvelgti ir į šio sąjūdžio atsiradimą.

Rusų japonų karo pradžioje Rusijos didžiuosiuose miestuose prasidėjo savotiškos „patriotinės" manifestacijos, pasireiškusios keistu — negeistinu būdu ir sukeldamos baimės net pačiai vyriausybei. Manifestantų vadai dažnai iš tamsios minios suorganizuodavo kovos būrius ir pavadindavo juos „šimtinėmis" (rusiškai „sotnia"). Minia įsiveržd avo į teatrus, susirinkimus, šaukdavo „ura!", reikalaudavo giedoti himną „Dieve, saugok carą" ir panašias giesmes.

1905 m. juodašimčių manifestacijos dažnai baigdavosi pogromais. Yra žinių, kad apie du šimtai Rusijos miestų ir miestelių nukentėjo nuo pogromų. 1905 m. po caro manifesto paskelbimo, ypač spalio 18 - 24 d. visoje Rusijoje praūžė pogromų banga. Pogromuose dalyvaudavo ne tik policija, kartais į pogromų vykdymą būdavo įtraukiami ir kariuomenės daliniai. Pogromų metu tarp atsitiktinai sužeistųjų „patriotų" pasitaikydavo ir policininkų, kartais persirengusių civiliškai.[64]

Šio rusų nacionalistinio sąjūdžio dalyviai buvo susiorganizavę į tris pagrindines organizacijas: 1 Rusų liaudies sąjungą, 2. „Monarchistų partiją" ir 3. „Savanoriškos apsaugos partiją", kurioms prigijo bendras „juodašimčių" (rus. černosotency) vardas. Ilgainiui tos organizacijos susijungė į vieną — „Rusų liaudies sąjungą". Juodašimčių įsteigtosios „Rusų liaudies sąjungos" svarbiausias tikslas buvo remti valdžią ir kovoti su rusų inteligentija ir kitataučiais, ypač su žydais. Juodašimčių organizacijos sudarinėjo vadinamųjų kramolnikų (maištininkų - sąmokslininkų) tariamai priešvalstybine veikla pasižyminčių asmenų sąrašus, kurstė tamsią minią tuos asmenis naikinti, kaip kam patogu: ar naktį iš už kampo, ar per langą juos nušaunant, nes pagal jų nusistatymą kovoti su „niekšais" visos priemonės yra geros ir tinkamos.[65] (Kramola — rusiškas žodis, apimąs visą priešvalstybinę veiklą — maištus, sukilimus ir pan.)

„Rusų liaudies sąjungos" steigėjas buvo dr. Dubrovin. Kitos, panašių tikslų organizacijos, pasivadinusios „Mykolo Archangelo" vardu, steigėjas buvo aukštas vidaus reikalų ministerijos valdininkas V. Puriškevič, būsimasis dūmos atstovas ir vienas iš juodašimčių vadų. Dar kitos juodašimčių organizacijos „Tik-

rųjų rusų sąjungos" vienas iš vadų Markov siūlė iškeldinti žydus į Arktikos sritį, nes Rusijoje per pogromus jie visi būsią sunaikinti. „Tikrųjų rusų sąjungai" priklausė ir lietuviams žinomas istorikas D. Ilovaiskij, keli kunigaikščiai — Golycin, Urusov, Šachovskoj ir kiti.

Šias juodašimčių organizacijas finansuodavo vyriausybė ir Pravoslavų Bažnyčios sinodas.[66]

„Rusų liaudies sąjunga" atstovavo kraštutinį rusų nacionalizmą. Saugumo policijos viršininko Gerasimovo liudijimu, „Rusų liaudies sąjungoje" buvę gan daug žmonių net su kriminaline praeitimi. Dokumentais yra įrodyta, kad juodašimčių organizacijos nariai nužudė du dūmos atstovus kadetus Hercenšteiną ir Jolles. Šį nusikaltimą išaiškino, kai žudikai nepasidalino tarp savęs saugumo policijos jiems skirtojo 2.000 rublių atlyginimo.[67]

Po spalio 17 d. manifesto paskelbimo, juodašimčiai Petrapilyje surengė manisfestaciją, nešė caro portretus, giedoje himną, grasino revoliucionieriams, žydams, studentams ir apskritai inteligentams.

Kadangi 1905 m. revoliucijos sąjūdyje dalyvavo gan didelis skaičius žydų, todėl, kaip taisyklė, rusų administracija pati padėdavo juodašimčiams organizuoti pogromus prieš žydus. Buvęs gubernatorius dūmos narys Urusov, net kaltino caro vyriausybę moraline atsakomybe už pogromus - skerdynes bei plėšikavimus.[68] Provokaciniais tikslais juodašimtiškoje rusų spaudoje net buvo paskelbta žinių, kad ir lietuviai užpuldinėja ramius rusų gyventojus.[69]

Nors iš šalies žiūrint, atrodė visai natūralu, kad Rusijos gyventojai (taigi ir Lietuvos) apsidžiaugė paskelbtuoju caro manifestu, tikėdamiesi, kad suteiktos pagrindinės politinės teisės ir laisvės bus vykdomos, tačiau tikrovė buvo kitokia. Kai po manifesto paskelbimo miestuose vyko džiaugsmo manifestacijos, policija jas, kartais ir su kariuomenės pagalba, išvaikydavo. Susirinkimų laisvė buvo garantuota, o tačiau susirinkimus draudė. Spaudos laisvė buvo paskelbta, o cenzūra paliko.

Vieton manifeste pažadėtųjų laisvių, visoje Rusijoje sustiprėjo juodašimčių veikla ir praūžė įvairiausių pogromų banga. Buvo daug žiaurumo. Pvz., spalio 17 d., manifesto paskelbimo dieną, Tverės miesto valdybos salėje vyko susirinkimas. Sukurstyta tamsi rusų minia mėgino įsiveržti į salę, bet negalėjo.

Tada jie tą salę padegė. Nei policija, nei kariuomenė nesaugojo užpultųjų, o juodašimčių minia, išsigelbėjusius iš gaisro, negailestingai mušė. Vėliau visgi teismas nustatė, kad policija kurstymu ir papirkimais surengė šį baisų pogromą ir padegė Tverės miesto valdybos salę.[70] Kitas panašus įvykis buvo Sibire — Tomske, kur sukurstyta minia padegė miesto teatrą, kuriame vyko mitingas ir ten sudegė 300 asmenų.[71]

Tą pačią naktį įvairiuose Rusijos miestuose įvyko daugiau kaip šimtas pogromų, tačiau žiauriausi jų buvo Tverėje, Tomske, Vologdoje ir Odesoje, kur pogromas truko net keturias dienas ir buvo nužudyta 400 žmonių. Minske žuvo 49, Balstogėje — 38 ir t.t. *Vilniaus Žinios* tuos įvykius pavadino „baisiąja naktimi".

Per vieną mėnesį nuo manifesto paskelbimo visoje Rusijoje iš viso įvyko keli šimtai pogromų, 3.000 žmonių buvo nužudyta, 10.000 sužeistų. O revoliucinio sąjūdžio metu visoje Rusijoje juodašimčių surengtose riaušėse nukentėjo daugiau kaip keturiolika tūkstančių šeimų, daugiau kaip šimtas dvidešimt penki tūkstančiai asmenų ir nuostolių buvo padaryta apie dvidešimt trys milijonai rublių. Nors pogromų kaltininkų daugumas administracijai buvo žinomi, bet ne visi kaltininkai buvo patraukti teisman. Už nužudymus pogromų metu iš nemažo nuteistųjų skaičiaus, ministrams tarpininkaujant, caro malonės aktu, 426 asmenys iš kalėjimų buvo paleisti.[72]

Iš išlikusių tardymų bei bylų dokumentų yra nustatyta, kad 1905 m. pogromus iš anksto rengdavo vidaus reikalų ministerijos policijos departamentas, kurio vienas aukštas valdininkas Komisarov pats rašė atsišaukimus prieš žydus ir inteligentus. Tuos atsišaukimus spausdino policijos departamento spaustuvė ir per policijos agentus platino provincijoje. „Rusų liaudies sąjungos" veikėjai už pinigus surasdavo „kovotųjų" su kramola, sudarydavo ne tik žydų, bet ir jų draugų sąrašus ir „kramolos" kėlėjų sąrašus.[73] Aplamai juodašimčių užpuolimai, pogromai buvo diriguojami policijos arba pravoslavų dvasininkų, nes Pravoslavų Bažnyčia oficialiai skelbė karą kramolai. Juodosios šimtinės veikė prieš visus tėvynės priešus: lenkus, žydus, suomius, armėnus, lietuvius, studentus, inteligentus ir t.t.[74] Užtat policija iš anksto jau žinodavo, kada ir kur tokie neramumai įvyks. Apie pogromų bangą žinojo aukštoji rusų administracija, žinojo ir pats caras. Pvz., kai caras Mikolojus II, gavo pranešimą apie

pogromą Homelyje, tai to pranešimo paraštėje jis parašė: „Ne mano reikalas". Juodašimčių vadai buvo patenkinti tokia caro jų veiklos metodų aprobata.[75]

Netrukus juodašimčių organizacijų atstovus priėmė pats caras, pasakė jiems kalbą ir paprašė, kad jų organizacijos padėtų provincijoje valdžios organams tvarką palaikyti.[76]

Pogromų bangai aprimus, dar ir 1907 m. spalio 17 d., daugelyje Rusijos vietovių vyko vadinamosios „patriotinės" manifestacijos, kurioms vadovavo tos pat juodašimtiškos „Rusų liaudies sąjungos" veikėjai. 1907 m. gruodžio 23 d. caras vėl priėmė šios juodašimčių sąjungos delegaciją, vadovaujant jos vadui dr. Dubrovinui, kuris įteikė carui ir caraičiui „Rusų liaudies sąjungos" ženklą. Caras, savo ruožtu, padėkojo šiai sąjungai už jos veiklą.

9. Juodašimčių veikla Lietuvoje

Lietuvos ir kitų Pabaltijo kraštų miestuose taip pat buvo platinami juodašimčių atsišaukimai, nukreipti prieš žydus, kunigus ir lenkus, kurie esą norį sugrąžinti baudžiavą ir padedą japonams. Caro vardu juose buvo tvirtinama, kad kai tik caras išvarysiąs iš Lietuvos žydus ir lenkus, tai tada jis žemę žmonėms išdalinsiąs. Atsišaukimai dažnai buvo platinami pravoslavų komiteto vardu, siuntinėjant juos uždaruose vokuose.[77] Bet ir šio komiteto vardu platinami atsišaukimai prieš žydus Lietuvoje pasisekimo neturėjo. Priešingai, revoliucijos metu lietuviškuose valsčių nutarimuose ir peticijose žydai buvo net užtariami ir reikalaujama jiems lygių teisių ne tik gyventi visose Rusijos vietovėse, bet ir naudotis lygiomis teisėmis su kitais valdiniais.

Rusų policijai pavyko išprovokuoti tik vieną žydų pogromą Dusetose, Zarasų aps. Ten 1905 m. kovo 18 d. — Velykų naktį — kilo gaisras, ir policija melagingai paskleidė žmonių tarpe žinią, kad žydai padegė Dusetų miestelį. Dėl gaisro metu įvykdyto pogromo tą naktį Dusetose nukentėjo 60 žydų šeimų. Visgi vėliau šio pogromo netiesioginius kaltininkus, viršaitį ir vieną seniūną teismas nubaudė po pusantrų metų kalėjimo, o kitus 12 asmenų — po metus kalėjimo.[78]

Rusijos juodašimtiškoji spauda — *Novoje Vremia* — siūlė panaudoti sentikius prieš lietuvius. Vilniuje „Tikrųjų rusų" leidžiamas juodašimtiškas laikraštis *Belaja Rus* (Baltoji Rusija), taip pat kurstė rusus prieš vietos gyventojus. Zarasų aps. sentikiai dar 1904 m. gruodžio pabaigoje pasiuntė vidaus reikalų ministrui raštą, skųsdami lietuvius, kad jie nori atsiskirti nuo Rusijos ir rengia dar baisesnį maištą, kaip 1863 metais, nes kaimuose žmonės ne tik ginkluojasi, bet ir mokosi šaudyti. Juodašimčių paskatinti kolonistai sentikiai taip pat sumanė organizuoti ginkluotas kariaunas (družinas) ginti caro valdžią Lietuvoje. Tačiau Zarasų aps. rusų administracija nepritarė šiems sentikių norams ir įspėjo gubernijos administraciją, kad jiems neleistų tokius būrius organizuoti.Be organizuojamų būrių, sentikiai rusai dar prašė Kauno gubernatorių atsiųsti jų apsaugai kazokų.[79]

Apie juodašimčių veiklą tuo metu buvo pakankamai žinių lietuvių spaudoje, bet dar daugiau gandų sklido visuomenėje. 1905 m. pabaigoje Rytų ir Šiaurės Lietuvoje paplito gandas, kad juodašimčių būriai atžygiuoja iš Latvijos į Lietuvą: esą pakelyje jie degina kaimus ir žudo žmones. Kai kas juodašimčiais palaikė ginkluotus Latvijos ir Lietuvos sentikius. Tokiems gandams plintant, kai kurie žmonės, ypač senesnio amžiaus, su šeimomis ir manta bėgo gilyn į Lietuvą nuo tariamai „besiartinančių" juodašimčių. O gausūs būriai lietuvių jaunuomenės, raiti ir pėsti, traukė į miestelius sutikti juodašimčių ir juos sulaikyti. Kaimų gyventojai ginklavosi dalgėmis, šakėmis, medžioklinias šautuvais ir rinkosi į susitelkimo vietas — į Dusetas, Vabalninką ir kitur.[80] 1905 m. lapkričio 29 d. Vabalninke, Antašavoje, Gelažiuose, Palevėnėje žmonės bažnyčių varpais buvo aliarmuoti apie juodašimčių pasirodymą, nes tada žmonės rimtai patikėjo į juodašimčių atžygiavimą.[81]

1905 m. spalio mėn. pabaigoje Vilniuje juodašimčiai su policijos pagalba taip pat mėgino surengti demonstraciją. Tačiau jie nepajėgė sudaryti įspūdingos minios, kuri parodytų carui ištikimybę, užpultų žydus ar studentus. Po nepavykusios juodašimčių demonstracijos, Vilniaus generalgubernatorius uždraudė ir „patriotines" „Tikrųjų rusų sąjungos" manifestacijas, kurios būtų galėję sukelti Vilniaus gyventojuose negeistiną atoveikį. Ir Kaune rusų policijai nepavyko suorganizuoti antižydiškų riaušių ar kokių nors išsišokimų prieš inteligentus ir pan.

1905 m. revoliuciniams įvykiams vykstant, juodašimčių atsiradimas Rusijoje ir jų veiksmų grėsmė Lietuvos gyventojams padarė neišdildomo įspūdžio. Juodašimčių galimas užplūdimas kėlė lietuviuose ne tiek baimę, kiek pasiryžimą gintis nuo jų ir ginti krašto laisvę. Paskleistuosius gandus apie juodašimčių pasirodymą Lietuvoje, Zarasų aps. net rusų administracija palaikė tikru įvykiu ir apie tai aliarmuojančiai pranešė Kauno gubernatoriui Veriovkinui. Tas parodė vietinės rusų administracijos visišką nesiorientavimą to meto įvykiuose.

Juodašimčių epizodą Lietuvoje yra įamžinęs rašytojas B. Sruoga dramoje *Baisioji naktis*.

10 Tolimesnieji revoliuciniai įvykiai ir rusų administracijos šalinimas Lietuvoje

Spalio 17 d. paskelbtasis caro manifestas gyventojų nepatenkino, o sušauktasis Didysis Vilniaus Seimas savo priimtais ir plačiai paskleistais nutarimais dar labiau paskatino Lietuvos gyventojus kovoti, kad Vilniaus Seimo nutarimai būtų praktiškai įgyvendinti.

Revoliucinis sąjūdis itin sustiprėjo, grįžus namo Vilniaus Seimo delegatams, kurie šaukdavo susirinkimus savo vietovėse ir aiškindavo Vilniaus Seimo nutarimų svarbą. Pvz., Žagarėje, Vilniaus Seimo delegatai, sušaukė susirinkimą, išaiškino žmonėms seimo nutarimus, paskui išrinko visus naujus valsčiaus pareigūnus lietuvius, o Obeliuose išrinko ir lietuvių policijos viršininką, rinko pinigus naujajai policijai apginkluoti ir valsčiaus sueigos protokolą surašė lietuviškai.[82] Primintina, kad 1905 m. Didžiojo Vilniaus Seimo metu, įsisteigusios valstiečių sąjungos nutarimuose buvo neigiamai pasisakyta ne tik prieš rusų valdininkus ir mokytojus, nemokančius lietuvių kalbos, nesirūpinančius Lietuvos gyventojų reikalais, bet taip pat buvo aiškiai pasakyta, kad valstiečių gyvenimo pagerėjimo galima laukti tik tada, kada Lietuvą valdys Vilniaus seimas.

Grįžusieji seimo atstovai ragino valstiečius šalinti iš Lietuvos rusų policiją, valdininkus, mokytojus, neleisti savo jaunimo į rusų kariuomenę. Jie taip pat ragino nenaikinti miškų ir neleisti jų kirsti dvarininkams bei rusų valdžiai, tačiau neliesti dvarininkų žemių.[83]

Tuo metu rytų Aukštaitijoje, vidurio Lietuvoje, Žemaitijoje, Suvalkų krašte ir iš dalies Vilnijoje valsčių gyventojai savo susirinkimuose, kuriuose kartais dalyvaudavo ligi kelių tūkstančių asmenų, nutardavo pašalinti senąją rusišką valsčių administraciją ir išsirinkdavo naujus viršaičius, raštininkus, šalindavo valsčiaus teisėjus, bylas sutardavo spręsti trečiųjų teismuose, nuginkluoti policininkus ir juos drauge su pašalintais mokytojais rusais išsiųsdavo į apskričių miestus arba į Kauną.

Kadangi Rusijos valstybės biudžetas dėl labai gausių degtinės monopolinių pajamų buvo vadinamas „girtu biudžetu", tai 1905 m. revoliucionieriai lietuviai norėjo sunaikinti šį valdžios pajamų šaltinį, todėl vienur tik uždarinėjo, o kitur net daužė ir naikino degtinės monopolio parduotuves. Apskritai, peticijų, mitingų bei grįžusių iš Vilniaus Seimo atstovų kalbų ir aiškinimų veikiami, Lietuvos valstiečiai labai rimtai žvelgė į susidariusią padėtį, keitė ne tik valsčių valdybas, bet ir teismus. O kai kur ginčams spręsti pradėjo naudotis tik trečiųjų teismais, tuo parodydami didelį politišką subrendimą. Plėsdami rusams pasipriešinimo kovą, valstiečiai atsisakė patarnauti pastotėmis — rusų valdininkus vežioti. Kelius taisyti įpareigojo visus valsčių gyventojus, t.y. ir dvarininkus, kurie iki tol buvo nuo tos prievolės atleisti.

Naujosios lietuviškos valsčių valdybos labai griežtai prižiūrėjo miškų eksploataciją, o kai kur net įvedė progresyvius žemės mokesčius. Savo išrinktiesiems pareigūnams nustatydavo atitinkamus atlyginimus ir juos mokėdavo iš surinktų mokesčių. Todėl rusų mokesčių inspektoriai skundėsi gubernatoriams, kad valstiečiai tuose valsčiuose, kur yra išrinktos naujos lietuviškos valsčių valdybos, visai nemoka valdžiai mokesčių.

Vėliau surinktais iš gubernatorių ir kitų rusų administracijos pareigūnų pranešimų duomenimis, 1905 - 1906 m. revoliucijos metu Lietuvoje nušalintų senųjų ir naujai pertvarkytų valsčių valdybų buvo: Kauno gub. — 82 valsčiuose (iš 145), Suvalkų gub. — 33 valsčiuose (iš 80) ir Vilniaus gub. tik trijose grynai lietuviškose apskrityse (Vilniaus, Trakų ir Švenčionių) — 10 valsčių (iš 55), t.y., 125 valsčiuose (iš 280) rusų administracija buvo nušalinta. Naujai išrinktose valsčių valdybose visi nutarimai jau buvo surašomi tik lietuviškai.[84]

Tomis pat žiniomis demokratinis - revoliucinis sąjūdis buvo apėmęs Kauno gubernijoje apie 56% gubernijos ploto, kur ypa-

tingai išsiskyrė Ukmergės apskritis, nes ten daugiau kaip 2/3 valsčių buvo išrinkta nauja lietuviška administracija, Suvalkų gub. — lietuvių gyvenamose apskrityse apie 51% ploto, bet Vilniaus gubernijoje rusų administracija buvo pakeista tik keliose vietovėse — trijose lietuviškose apskrityse.

Lietuvių vykdomi rusų administracijos pakeitimai visiškai įbaugino Kauno gub. aukštuosius valdžios pareigūnus. Dėl to Kauno gubernatorius Veriovkin pakartotinai prašė Vilniaus generalgubernatorių sutelkti jo gubernijoje daugiau kariuomenės, kad ją galima būtų pasiųsti į svarbesnias neramumų vietas.

Tačiau caras Mikalojus II tuo metu laiške savo motinai skundėsi, kad jis neturi pakankamai kariuomenės Kaune ir Vilniuje, todėl jis negalįs ten panaudoti griežtų priemonių.[85]

Kauno gub., be išgarsėjusio Čypėnų vls. gyventojų susirinkimo, ir daugelyje kitų valsčių buvo gausių susirinkimų — mitingų. Pvz., Krakėse dalyvavo apie 5.000 žmonių susirinkime, kuriame kalbėjo M. Katkus ir vietos vaistininkas A. Kišonas. Krakėse gausūs susirinkimo dalyviai išvarė policiją ir kitus valsčiaus pareigūnus rusus, uždarė degtinės monopolio parduotuvę ir suorganizavo lietuvišką valdžią. Gi visus šio valsčiaus reikalavimus surašė lietuvių kalba ir pasiuntė aukštesniai rusų administracijai.[86]

Panašūs mitingai įvyko Kupiškyje, kur kalbėjo E. Galvanauskas, Biržuose dalyvavo apie 2.000 žmonių, Skapiškyje ir Kvietkuose mitingo metu įvyko tūktantinės minios susidūrimas su kazokų būriu, kada žmonės nepaklausė kariuomenės įsakymo ir nesiskirstė. Mitingai dar įvyko Čedasuose, Pandėlyje, Papilyje ir kitur.[87]

Visuose Kauno gub. valsčių susirinkimuose daugiausia buvo pateikiami valdžiai šie pagrindiniai lietuvių reikalavimai: 1. mokyklose įvesti dėstymą lietuvių kalba ir skirti mokytojus lietuvius, 2. panaikinti valsčiaus teismus, 3. valsčiaus raštinės raštus rašyti lietuvių kalba ir samdyti raštininką lietuvį, 4. panaikinti policiją, o jos vietoje leisti patiems žmonėms išsirinkti miliciją — apsaugą, 5. įvesti kelių taisymo prievolę visiems valsčiaus gyventojams, 6. panaikinti veikiančią mokesčių sistemą ir įvesti pelno mokesčius, 7. atšaukti iš kaimų rusų kariuomenę, 8. žydams leisti gyventi laisvai visoje Rusijos teritorijoje, 9. atleisti valsčius nuo pastočių prievolės ir t.t.[88]

Peticijų rašymas, susirinkimai - mitingai vyko ir Suvalkų gub., bet ten lietuviškose apskrityse revoliucinis sąjūdis buvo daug intensyvesnis, kaip lenkų gyvenamose apskrityse. Lietuvių reikalavimai rusų vyriausybei buvo radikalesni ir žymiai platesnės apimties, negu lenkų reikalavimai. Suvalkiečių mitinguose be aukščiau įvardintų reikalavimų, dažnai buvo reikalaujama panaikinti priverstinį mokinių gyvenimą bendrabučiuose — internatuose, atsteigti Vilniaus universitetą ir t.t.

Pavaizduoti, kaip caro aukštoji administracija vertino revoliucinius įvykius Lietuvoje, plačiau reikia paliesti padėtį Suvalkų gub., kuri tuomet priklausė Varšuvos generalgubernatorijai. Kadangi Suvalkų gub. archyvai po Pirmojo pasaulinio karo atiteko Lenkijai, tai iš tų archyvų išspausdintos dokumentinės medžiagos yra nesunku nustatyti, kaip tuo metu Suvalkų gub. aukštoji rusų administracija juos pavaizdavo.

Tikrąjį Suvalkų gub. vykstančios revoliucijos vaizdą gana tiksliai aprašo Suvalkų gubernatoriaus Stremouchovo pranešimas vidaus reikalų ministrui baronui Durnovo, apimąs 1905 m. liepos - lapkričio mėnesius. Visų pirma, gubernatorius pranešė, jog jo gubernijoje žemės ūkyje neramumų nėra, bet padėtis yra rimta, nes naikinamos degtinės parduotuvės, vyksta demonstracijos su raudonomis vėliavomis, reikalaujama lietuviškai mokyti pradžios mokyklose, pastebimas nedraugingas elgesys su policija, ir tokio nedraugingumo pavyzdžiu jis nurodo birželio 18 d. Ąžuolų Būdos gminos susirinkime vieno policininko nužudymą, o kito — sužeidimą. (Iš tikrųjų Ąžuolų Būdoje policininkas buvo nužudytas, kada jis kėsinosi šauti į mitingo kalbėtoją. Bet tuo metu revoliucionieriai tokius atvejus laikė tik apsigynimo priemone.)

Toliau Stremouchov praneša, kad ginkluoti vyrų būriai puola gminų valdybas, teismus, mokyklas, degtinės parduotuves, pašto įstaigas, girininkijas, policijos tarnautojus, naikina susirašinėjimus, paima pinigus ir uždarinėja įstaigas. Sušaukiami gminų susirinkimai, išrenkamos naujos gminų valdybos (vaitai, šaltyšiai), naikinami caro portretai, iškabos ir skelbimai rusų kalba. Mokytojai įpareigojami pradžios mokyklose mokyti tik lietuviškai, o gminų tarnautojai raginami nesantykiauti su apskričių administracijos įstaigomis. Policija nuginkluojama ir jai liepiama išvykti iš gminų arba jie patys pabėga į miestus, ieškodami saugumo.[89] Ir Suvalkų gub. revoliuciniai veiksmai ypač

padaugėjo po Didžiojo Vilniaus Seimo, t.y. tada ir prasidėjo tikroji revoliucija.

Tuo skundėsi gubernatorius Stremouchov ir savo vėlesniame pranešime Varšuvos generalgubernatoriui Skalonui, pabrėždamas, kad Suvalkų gub. lietuviškose apskrityse nėra pakankamai kariuomenės. Netrukus jis buvo patikrintas, kad karinė valdžia galinti duoti šiose apskrityse tvarkai palaikyti kariuomenės, bet tik du eskadronus raitelių. Tada gubernatorius Stremouchov visai slaptu gruodžio 3 d. aplinkraščiu, nurodydamas revoliucinių įvykių pavojų, pasiūlė apskričių viršininkams tokius kovos būdus: lietuviškose apskrityse naudoti karinius dalinius ir stengtis areštuoti revoliucinių įvykių pradininkus, agitatorius ir skatintojus savivaliauti. Žmonių masė, pagal jį, esanti inertiška, todėl tik reikia išjungti iš jos agitatorius ir parodyti, kad jų pastangos pasiekti Lietuvos „neprigulmingumo" yra nevaisingos.

Ir šiame ir dar vėlesniame pranešime gubernatorius taip pat patvirtina, kad po Vilniaus Seimo buvo dar daugiau valsčių valdybų pakeičiama į lietuviškas, šalinama policija ir teismai, įsakoma valsčių protokolus rašyti lietuviškai, mokyklose mokyti lietuviškai, siekti Lietuvai autonomijos, boikotuoti rusų įstaigas, neparduoti rusų administracijos valdininkams reikalingų maisto produktų, o kariuomenei — pašaro.[90] Gubernatoriaus panešimuose buvo nurodomi ir kalbėtojai, pvz. Pilviškiuose — studentas Petris, Garliavoje — J. Jasaitis, P. Paršaitis, Naumiestyje — P. Grigaitis ir kiti.

Smarkiausias revoliucinis judėjimas Suvalkų gub. pagal Stremouchovą buvo pastebimas Vilkaviškio ir Naumiesčio apskrityse — Paežerių, Gižų, Karklinių, Bartininkų, Griškabūdžio ir Ažuolų Būdos gminose. Šiose vietovėse gminų susirinkimuose žmonės atsisako mokėti mokesčius, šalina policiją, žandarus, atsisako duoti pastotes, visur naikina iškabas rusų kalba, klaidinimo tikslu keliuose naikina kelių kryptis, mokyklose, gminose, teismuose, degtinės parduotuvėse naikina caro portretus, kerta mišką, teroro būdu išreikalauja pinigų revoliucijos tikslams.[91]

Be pranešimų vidaus reikalų ministrui Durnovo, Stremouchov nuolat siuntinėjo pranešimus ir Varšuvos generalgubernatoriui Skalonui, labai niūriomis spalvomis piešdamas savo gubernijos padėtį ir siūlė iki tol vartotas revoliucijai malšinti priemones pakeisti represijomis. 1905 m. lapkričio 30 d. gubernatorius Stremouchov jau aliarmavo Varšuvos generalguberna-

torių dėl susidariusios Suvalkų gub. politinės padėties, pranešdamas, kad „lietuviškose apskrityse yra visiška anarchija. Valdžios organų veikla, išskyrus apskrities miestus, visiškai paraližuota. Maža kariuomenės, nes jam pažadėta atsiųsti tik du eskadronu. Tik karo meto stovio įvedimas tegalįs išgelbėti krašte tvarką". Todėl jis prašė įvesti karo stovį Suvalkų gub. lietuviškose apskrityse, o karo viršininku skirti Smolensko pulko dragūnų vadą.[92] Jis teigė, kad Suvalkų gub. 1905 m. pabaigoje ir 1906 m. pradžioje, vadovaujant Lietuvos socialdemokratams, naikinamos degtinės parduotuvės, mokyklos ir gminos, nuginkluojama policija, atsisakoma teikti pastotes. (Iš tikrųjų gminos nebuvo naikinamos, bet tik buvo naikinami carų portretai, šalinami rusų valdžios patikimi gminų tarnautojai ir rusai mokytojai.)

Susumuodamas savo pranešimą, gubernatorius Stremouchov aiškino Skalonui, kad lietuviai ir latviai, o ir kitos Rusijos mažumos tol buvusios klusnios, kol Rusijos galia nebuvo susvyravusi. Dabar jų nusiteikimas pasikeitęs, ir jos norinčios atkristi nuo Rusijos.[93]

1905 m. gruodžio 23 d. Stremouchov vėl asmeniškai rašė Varšuvos generalgubernatoriui, kad šiuo metu paliatyvinės ir ribotos priemonės yra baigtos ir vienintelis kelias, gaila, maištams nuraminti yra tik represijų būdas. Jis vėl mini, kad Suvalkų gubernijoje lietuvių socialdemokratų veikla pasireiškia daužant degtinės parduotuves, mokyklas ir gminų valdybas, nuginkluojant vietos policiją, atsisakant mokėti mokesčius.

Toliau jis rašo, „kad jėgos žiaurumą vėl reikia atgaivinti. Visų pirma reikia karo lauko teismų, kurie teistų ne tik sulaikytus su ginklu, bet ir kitus revoliucionierius. Reikia tramdyti ne atskirą asmenį, reikia masę palenkti jėgos galiai". Mokesčius ieškoti egzekuciniu būdu: vietovėje pastatyti karinį dalinį, kuris ten gyvens ir maitinsis iš vietos gyventojų išteklių, kol jie nesumokės priklausomų mokesčių. Stremouchov esąs tikras, kad po tokių mėginimų, ypač juos vykdant kazokams, gyventojai patys eis į iždines ir mokės mokesčius.

Šiame rašte gubernatorius iškelia pirmumą karo lauko teismo prieš karo teismus taip rašydamas: „Gali mane pakaltinti žiaurumu, bet neteisinga, nes revoliucijos nesutramdžius, ji išsilies į maištą prieš rusus, ir teks paaukoti šimtus rusų gyvybių

ir tūkstančius lietuvių". Toliau jis rašo, kad lenkų gyvenamoje teritorijoje tik dabar prasideda bruzdėjimas, bet prievartos veiksmų nevyksta, tačiau mokyklos ir gminos polonizuojamos. Dėl mokesčių nemokėjimo jis siūlė, kad į mokesčių nemokančius valsčius būtų siunčiamas karinis dalinys, kad būtų vykdoma rūpestingiausia krata ir, kad surastieji kratos metu pinigai būtų paimami mokesčiams sumokėti. O jeigu pinigų nepakanka, tai turi būti imamos visokios maisto atsargos ir turtas.[94]

Pats Stremouchov atsišaukimu į Lietuvos gyventojus ragino panaikinti naujai sudarytas valsčių valdybas, susigrąžinti senąsias, o priešingu atveju nepaklususį valsčių grasino nubausti 3.000 rublių bauda (gubernatoriaus atsišaukimas 1905 m. gruodžio 10 d.).

1905 m. karo stovį įvedus, ir Suvalkų gubernijai buvo paskirtas generalgubernatorius, kurio pareigas laikinai ėjo N. Gulkovskij. Jis taip pat 1905 m. gruodžio 16 d. savo raporte Varšuvos generalgubernatoriui Skalonui pabrėžė, kad lietuvių sąjūdis šioje gubernijoje yra itin smarkus ir revoliucinis. To meto įvykius jis taip apibūdino: nuosaikiosios partijos įtaka sumažėjo, dvasininkų įtaka, kuria buvo daugiausia pasitikima, visai sumenkėjo. Žmonės veikia pagal lietuvių seimo nutarimą, kuriame dalyvavo daug gminų atstovų. Gyventojai „gaujų" neišduoda, nors, matyt, ir žino. Valdžios autoritetui palaikyti jis mano vartoti griežtas priemones, todėl jo įsakymu buvo atkeltos dvi šimtinės kazokų į Marijampolę ir į Naumiestį. Gyventojai kazokų bijo, bet ir jiems priešiškai nusiteikę, todėl sunku su pašaru. Jis siūlė mokyklose leisti dėstyti daugelį dalykų lietuvių kalba, o gminų teisme ir pačiose gminose leisti vartoti abi kalbas — rusų ir lietuvių.

Taip pat ir Varšuvos generalgubernatoriaus padėjėjas policijos reikalams A. Markgrafskij 1905 m. gruodžio 17 d., pateikdamas suvestinį raportą apie įvykius Suvalkų gub., pranešė, kad jo gautomis žiniomis vietos lietuviai gyventojai atvirai skelbia, kad jie nepripažįsta rusų valdžios skirtų administracijos pareigūnų, todėl jie patys renkasi vaitus, raštininkus, steigia savo policiją, o savo sueigose svarsto apie naują valdymosi būdą, kaip pasiekti autonomijos, visiškai nekreipdami dėmesio į policiją arba net drausdami policijai tose sueigose dalyvauti. Faktiškai rusiškos gminų valdybos jau neveikia, daugumas policijos iš savo nuovadų yra iškeldinta į apskritis, o socialdemokratai tapo

valsčių valdytojais, jie net renka mokesčius, bet duoda kvitus, o mokančius mokesčius rusų valdžiai — baudžia.[95]

1905 m. pabaigoje rusų administratorių nuotaikas pavaizduoja Vilkaviškio aps. viršininko Denio pranešimas Stremouchovui, kad jo apskrityje gyventojai apsiginklavę šautuvais, revolveriais ir jiems pagrobti apskrities valdžios įstaigas nesudaro jokio sunkumo, ypač jeigu pasitvirtintų Lietuvos revoliucionierių viltys, kad gali sukilti Marijampolėje stovįs dragūnų pulkas. Mat, lietuviai buvo pastebėję tame pulke revoliucinių nuotaikų ir buvo suėję į kontaktą su kai kuriais kariais. Į šio pulko sukilimą daug vilčių dėjo V. Kapsukas-Mickevičius, bet tam nepritarė dr. K. Grinius, nors J. Griniuvienė pritarė. Tačiau Marijampolės dragūnų pulkas aprimo ir nesukilo, bet pasitikėjimas juo, malšinant revoliuciją Lietuvoje, sumažėjo. Tą patvirtina išlikusieji dokumentai, kad dragūnų ištikimybe buvo abejojama, nes, pvz., net mokesčius išieškant rusų administracija nepasitikėjo dragūnų pulko kareiviais.

Tokie Suvalkų ir kitų gubernijų revoliuciniai įvykiai jau vertė rusų administraciją rimtai susirūpinti ir griebtis labai griežtų priemonių.

11. Baudžiamieji būriai ir senosios tvarkos sugrąžinimas

Neramumams plintant ir Rusijoje ir Lietuvoje caro administracija labai susirūpino visus revoliucinius reiškinius kuo greičiausiai nuslopinti ir buvusią tvarką vėl atstatyti. Kadangi Rusijoje buvo laukiama 1905 m. sausio mėn. 9 d. vadinamojo „Kruvinojo sekmadienio" metinių minėjimų 1906 m., tai tuo susirūpinęs vidaus reikalų ministras Durnovo 1905 m. gruodžio 24 d. aplinkraščiu visiems gubernatoriams patarė vietos administracijai iš anksto areštuoti numatomus mitingų ar eisenų rengėjus, panaikinti streikų komitetus, žandarmerijos pagalba apsaugoti geležinkelius, sklaidyti viešus susirinkimus, o miestuose tvarkai palaikyti įsakyti kareivių sargybai patruliuoti gatvėse.

Lietuvoje revoliuciniam sąjūdžiui daugiausia priešinosi stambieji dvarininkai, nes jie bijojo prasidedančių streikų ir darbininkų ekonominių reikalavimų. Todėl daugumas dvarininkų ir kai kurie stambūs pirkliai kreipėsi į rusų valdžią ir prašė skubios apsaugos. Baronas von Roppas prašė Kauno guberna-

torių, kad jis atsiųstų kariuomenės į Biržus, Pasvalį ir Saločius. Šis jo prašymas buvo persiųstas Vilniaus generalgubernatoriui, kuris jam pranešė, kad kareivių kuopa jau yra pasiųsta į Surdegį (Panevėžio aps.), pravoslavų vienuolynui saugoti. Mat, Surdegyje, lietuvių gyvenamoje vietovėje, buvo įsteigtas pravoslavų vienuolynas, todėl pravoslavai vienuoliai prisibijojo vietos gyventojų keršto.[96]

1906 m. sausio 9 d. vidaus reikalų ministras aplinkraščiu visiems gubernatoriams vėl įsakė sutramdyti valstiečių savivaliavimus, o maišto pobūdžio veiksmus užgniaužti, panaudojant pačias žiauriausias priemones ir ginklus be jokio pasigailėjimo. Kraštutiniu atveju jis patarė naikinti atskirus pastatus ir net ištisus kaimus. Esą reikia turėti vienintelį tikslą: atsteigti tvarką ir klusnumą valdžiai.

Šiam reikalui jis patarė gubernatoriams sudaryti pėsčiosios ir raitosios policijos dalinius, kurie būtų organizuoti kariškai, pasitelkiant žandarų karininkų bei puskarininkių. Policijos daliniai turį vaidinti svarbiausį vaidmenį, o kariuomenės pagalbos šauktis tik kraštutiniais atvejais.[97]

Netrukus ministro Durnovo vieton paskirtasis naujas vidaus reikalų ministras P. Stolypin pranešime gubernatoriams 1906 metais birželio 22 d. vėl įsakė veikti ryžtingai, greitai ir nesvyruojant.[98] Savo aplinkraščiais abu šie vidaus reikalų ministrai yra nustatę veiklos gaires ir gubernatoriams, ir baudžiamųjų rinktinių vadams. Todėl netenka stebėtis vėliau pasireiškusia žemesniųjų pareigūnų savivale ir žiaurumais.

Tokiu pagrindu sudarytosios baudžiamosios rinktinės ar būriai 1905 m. pabaigoje ir 1906 metais pradėjo veikti ir Lietuvoje. Vien į Kauno gub. buvo pasiųsta 14 kuopų pėstininkų ir keturi eskadronai raitelių. Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje baudžiamųjų būrių dalyviams, kurie nukentėtų 1905 m. revoliuciją malšinant, rusų vyriausybė 1905 m. kovo mėn. pažadėjo teikti medžiaginę pašalpą.[99]

Baudžiamųjų būrių daliniams į Lietuvą atvykus, Vilniaus generalgubernatorius Frėzė tuoj davė būriams instrukcijų greitai atstatyti valsčiuose buvusią tvarką: sugrąžinti į savo vietas valsčių viršaičius, raštininkus, valsčių teisėjus, mokytojus, policiją ir t.t. Buvo įsakyta atimti iš žmonių laikomus ginklus ir suareštuoti revoliucijos veikėjus. Revoliucijos veikėjų namai turėjo būti stropiai iškratomi, o besipriešinančių kratoms — tro-

besius sudeginti. Tuo metu Rusijoje net atsirado naujas gaisrui nusakyti terminas — „užsidegė iš visų kampų", nes taip buvo padegami revoliucionierių ar jų tėvų trobesiai. O kartais trobesiai buvo naikinami net artilerijos ugnimi.

Pagal Varšuvos generalgubernatoriaus Skalono pageidavimą, 1905 metų pabaigoje Lietuvoje buvo pradėta ieškoti revoliucionierių ir juos areštuoti, ieškoti nesumokėtų mokesčių, grąžinti į savo vietas buvusius viršaičius (vaitus), o taip pat išieškoti iš gyventojų nuostolius, padarytus valsčiams, mokykoms ir degtinės parduotuvėms. Valsčiuose, kur buvo pažeista buvusi tvarka, buvo imama baudžiamiesiems būriams išlaikyti reikalingi maisto produktai ir kiti dalykai, bet už tai nebuvo atlyginama, net ir kvitų neduodama, o tik surašomas lapelis, nurodant jame, kas buvo paimta.[100] Iš valsčių buvo išreikalaujamos baudos už padarytus valdžios įstaigoms nuostolius: už sunaikintus caro portretus, valsčiaus knygas, mokyklų rusiškas knygas, iškabas, degtinės monopolio parduotuvių nuostolius ir t.t. Baudžiamieji būriai jėga išreikalaudavo iš valsčiaus gyventojų nesumokėtus mokesčius ir baudas, o paskui dar nubausdavo gyventojus ir fizinėmis bausmėmis, nors Rusijoje, fizinės bausmės jau buvo panaikintos tris kartus. Paskutinį kartą šias bausmes panaikino caras Mikalojus II, sosto įpėdinio gimimo proga.

Iš tikrųjų kai kur valsčių (gminų) nuostoliai buvo labai maži: pvz., Liudvinavo vls. nuostolių buvo padaryta tik 30 rb., Veiverių — 4,5 rb., Plokščių — 80 rb. Nors nuostoliai buvo nedideli, bet baudos už juos buvo uždėtos keleriopai didesnės, pvz., Plokščių ir Šiaudinės gminos turėjo sumokėti po 1.000 rublių baudos.

Nežinia, ar gavęs, ar negavęs Varšuvos generalgubernatoriaus pritarimą, bet vėliau Suvalkų gubernatorius policijos pareigūnams, vykstantiems su kariniu daliniu į kaimus nesumokėtų mokesčių išreikalauti, siūlė duoti valstiečiams tik 2-3 valandų terminą, o paskui daryti kratas ir surastus pinigus imti mokesčiams mokėti. Pinigų nesuradus, mokesčiams imti turtą.

Gavę tokią teisę, kareiviai ir policija, kratų metu dažnai vertingesnius daiktus pasisavindavo.[101]

Atsiuntus Suvalkų gub. kazokų būrius, jie tuojau buvo panaudoti nesumokėtiems mokesčiams rinkti. Pvz., 1906 m. vasario 28 d. vienas kazokų dalinys buvo pasiųstas į Keturvala-

kius, pareikalavęs 3.500 rb. valstybinių mokesčių, o taip pat ir pabaudų. Valsčius visgi sugebėjo surinkti tą pinigų sumą; tada kazokų karininkas 2.000 rb. paėmė valdžiai ir 1.500 rb. paliko valsčiaus tarnautojų išlaikymo reikalams. Bet Bartninkuose dragūnų karininkas, išrinkęs tik 1.000 rb. baudų, grasino palikti valsčiuje tol, kol bus sumokėta visa reikalaujama pinigų suma. Griškabūdyje kazokai nušovė revoliucijos veikėją A. Baltrušaitį, kai jis pasipriešino areštui. Veiveriuose iš mokytojų seminarijos buvo pašalinti visi lietuviai seminaristai, o įtariamieji buvo areštuoti.[102] Nepaisant baudžiamųjų būrių siautėjimo, Lietuvos valstiečiai daugelyje vietų nenorėjo prisiimti senųjų valsčiaus pareigūnų ir dažnai žemiečių viršininkai nusileisdavo valstiečiams ir patvirtindavo naujai išrinktuosius.

Tarp Lietuvoje siautėjusių baudžiamųjų rinktinių ypač dideliais žiaurumais yra pasižymėję plk. Ivanovo, rotmistro Osten-Sackeno ir plk. Peterso būriai. Rotmistro Osten-Sackeno raitelių eskadroną išlaikė Žagarės dvarininkas rusas Naryškin, kuris valdžiai už būrio atsiuntimą mokėjo kas mėnesį 1.800 rublių. Zarasų aps. grafas Plateris išlaikė 70 kareivių sargybą.[103]

Lietuvoje visų baudžiamųjų skrajojančių dalinių viršininkas pradžioje buvo pulk. Verba, paskui gen. mjr. Kolomnin. Šių būrių viršininkai palaikė ryšius su gubernatoriais ir jiems pranešinėjo apie savo vykdomus „darbus". Ypač žiaurus buvo rotmistras Osten-Sacken, kuris plakimais „įtikinėjo" gyventojus, kad valsčių senoji administracija yra geresnė už jų naujai išsirinktąją. Toks Kauno gubernijos baudžiamosios rinktinės vado rotmistro Osten-Sackeno elgesys su gyventojais sukėlė net Šiaulių aps. policijos viršininko Sosnovskio pasipiktinimą, ir jis skundė tą rotmistrą Kauno gubernatoriui dėl žmonių plakimo.

Baudžiamieji būriai visų pirma pareikalaudavo vėl sukabinti caro portretus valsčiaus įstaigose, sumokėti žemės mokesčius už 1905 metus, kolektyviškai atlyginti valdžiai padarytus nuostolius, panaikinti valsčių sueigų nutarimus, leisti veikti degtinės monopolio parduotuvėms, rusų mokykloms bei pašto įstaigoms.[104] Bet iš tikrųjų rusų valdžiai buvo ne tiek svarbūs mokesčiai, kiek buvo svarbu nuslopinti revoliucinį sąjūdį, todėl baudžiamieji būriai pirmon eilėn stengėsi suimti ir išvežti iš jų gyvenamos vietos asmenis, įtartuosius tame sąjūdyje veikus.

Vieno baudžiamojo būrio viršininkas plk. Ivanov net prašė Kauno gubernatoriaus Veriovkino leisti jam panaudoti ar-

tileriją tuose valsčiuose, kurie geruoju nesutinka sugrąžinti senąją valsčių administraciją, mokytojus bei teisėjus.

Tas pats Ivanov pranešė Kauno gubernatoriui, kad jis žygiavęs Troškūnų, Rokiškio, Kupiškio, Obelių, Dusetų, Južintų, Panemunėlio valsčiuose ir jau ten atstatęs buvusią tvarką. Andrioniškio valsčiuje jis sunaikinęs pastatą (kalvę), kurioje buvo kaldinami ginklai. Taip pat jis paprašė gubernatorių leisti apšaudyti kaimų gyvenvietes, kuriose po ultimatumo valsčius nesutiks panaikinti priimtų savo nutarimų ir neatleis naujai išrinktus valsčiaus pareigūnus.

Andrioniškyje, be plk. Ivanovo, dar siautėjo Anykščių policijos nuovados viršininko Orlovo baudžiamasis būrys, kuriame be policijos buvo ir kareivių. Orlov, išvaikydamas Andrioniškio valsčiaus susirinkimą, sužeidė 20 asmenų. Taip pat Anykščių vls. baudžiamasis būrys buvo kėsinęsis sunaikinti visą Šeiminiškių kaimą, tačiau pasitenkino vien ūkininkų Baltuškos ir Valiukonio namus sugriovę. Pačiuose Anykščiuose šis būrys apšaudydamas patrankomis sugriovė Patamsio ir apgriovė Indrikonio bei Indriškevičiaus namus.

Už šiuos žiaurumus Anykščių policijos viršininkas Orlov vėliau buvo nužudytas. O jo nužudymo įtariamus kaltininkus — Račugą ir Meškerevičių — 1909 m. rugpiūčio 24 d. pakorė Vilniuje Antakalnio kalėjime.[105]

Kamajuose senąją tvarką atstatinėjo 300 dragūnų ir pėstininkų. Jie turėjo 4 patrankas ir iš jų šaudė į studento Jurgio Smolskio tėvo namus, bet prieš šaudymą pirmiau juos apiplėšė. Dusetose baudžiamasis būrys lankėsi net dukart. Paskutinį kartą į Dusetas atvyko paties Kauno gubernatoriaus Veriovkino vadovaujamas karinis dalinys. Dalinyje buvo ne tik policijos, bet ir 500 kareivių, ginkluotų šautuvais ir keturiomis patrankomis. Iš Antalieptės jie jau atsivarė 7 areštuotus asmenis. Į Dusetas tada buvo sukviesta kelių valsčių — Antazavės, Južintų, Antalieptės ir Dusetų — įgalioti atstovai. Gubernatorius pirmiausia įgraudeno valstiečių atstovus, paskui jiems perskaitė „maištininkų“ sąrašą, kuriame buvo įvardinti dvarininkas Stauskas, J. Barzda, A. Baltakys, V. Pravozevičius, J. Tumėnas, D. Valiulis, Ubeika, Kulikauskas ir kt. Perskaitęs tą sąrašą, Veriovkin įsakė visiems tame sąraše įvardintiems asmenims per tris dienas atvykti į Zarasus policijon, bet tuo metu jų neareštavo. Nė vienas jų gubernatoriaus įsakymo nepaklausė.[106]

Obeliuose 1905 m. lapkričio 17 d. taip pat buvo nušalinti visi valsčiaus pareigūnai ir rusai mokytojai, bet jau tų pat metų gruodžio mėn. ir Obeliuose atsirado paties gubernatoriaus Veriovkino vadovaujama dragūnų baudžiamoji rinktinė — 500 kareivių, kurie sugrąžino senus pareigūnus į valsčių, vėl atidarė degtinės monopolio parduotuvę, suareštavo studentą J. Zakarevičių (kuris vėliau mirė Kauno kalejime), J. Vienažinskį, L. Vienažinskaitę ir kt. Juos dragūnams įdavė rusas E. Astratov ir J. Kligys.[107]

Ypatingai žiaurus įvykis buvo Rokiškyje. Ten 1905 m. lapkričio 28 d., po Vilniaus Seimo, Rokiškio gyventojai norėjo uždaryti degtinės monopolio parduotuvę. Bet rusų baudžiamojo būrio kareiviai, gindami šią parduotuvę, nušovė 8 asmenis ir 16 sužeidė.[108] Ir Pandėlyje baudžiamasis būrys darbavosi net tris dienas senąjai tvarkai atstatyti. Ir čia buvo atvykęs pats gubernatorius su 130 baudžiamojo būrio kareivių. Jie ten suėmė penkis, o Skapiškyje — šešis asmenis. Šių įvykių įbaugintas Pandėlio valsčiaus gyventojų susirinkimas buvo priverstas priimti tokį nutarimą: „Mes esame įspėti, kad tas, kurio namuose bus rasta ginklų, bus suimtas ir jo namai bus sugriauti".[109]

Senąją tvarką atstatinėjant, 1905 m. gruodžio 22 d. Pumpėnuose (Pampėnuose) dragūnų būrys suėmė provizorių A. Laurinaitį, ūkininką Vaičelį, kiek vėliau — vaistininką Feldmaną bei ūkininkus Jankevičių ir K. Grėbliūną.

Malšindamas revoliuciją, 1906 m. vasario mėn. pradžioje Kauno gubernatorius Veriovkin su dragūnų būriu atvyko į Biržus. Dragūnus įkurdino Rimšių kaime. Šiam daliniui išlaikyti buvo imami maisto produktai ir pašaras, o paimtųjų daiktų vertė buvo išdėstoma visam kaimui. Biržuose, be kitų žiaurumų, žmonės buvo plakami rykštėmis. Lygumų vls. suėmė 8 vyrus ir prisirišę prie balnų, juos išsivedė. Čia daug gyventojų nukentėjo nuo kareivių plėšikavimų. Radviliškyje 150 dragūnų (drauge ir policija), krėtė gyventojus ir vogė, kas tik buvo vertingesnio.[110] Gruzdžiuose policija taip pat suėmė 12 asmenų, o baudžiamojo būrio kareiviai daugelį gyventojų primušė.[111]

Užventin (Šiaulių aps.) 1906 m. vasario mėn. buvo atjojęs 100 dragūnų su dviem karininkais. Šis būrys turėjo dvi patrankas. Jie taip pat kratė gyventojų namus, uždėjo miesteliui 900

rb. baudą, suėmė 12 vyrų ir juos uždarė Šiaulių kalėjiman. Akmenės ir Kuršėnų valsčiuose buvo suareštuota 19 asmenų. 1906 m. buvo areštuoti du broliai Lapinskai. Jie ilgai kalėjo Panevėžio kalėjime, bet tik 1910 m. jie buvo teisiami ir abu buvo nubausti po vienerius metus kalėjimo. Akmenė nukentėjo ir nuo baudžiamojo būrio patrankų. Akmenėje ir Kuršėnuose baudžiamojo būrio vadas degtinės monopolio parduotuvės, pašto, valsčiaus ir kitų valdiškų įstaigų apsaugą paliko visų gyventojų bendrai atsakomybei, pagrasinęs, kad galimi būsimi nuostoliai bus išieškomi iš visų.

1906 m. prieš pat Velykas Osten-Sackeno baudžiamasis būrys atsirado Žagarėje. Jo būryje buvo 300 pėstininkų ir dragūnų. Visų pirma jis išreikalavo nesumokėtus mokesčius, paskui įsakė iškraustyti „maištininkų" namus; į vienus (Abramkės) namus paleido porą patrankų šūvių, o į Steponio namus — keturis šūvius. Visi Steponio trobesiai buvo sudeginti. Jam buvo leista tik išsivaryti gyvulius.[112]

Osten-Sacken pranešinėjo Kauno gubernatoriui, kad jo būrys jau pražygiavęs per Radviliškį, Šeduvą, Baisogalą, atėmęs ginklų, areštavęs agitatorius ir visur įsiviešpatavusi visuotinė panika. Tas pats Osten-Sacken vėliau pranešinėjo gubernatoriui, kad Akmenės degtinės monopolio parduotuvei padaryti nuostoliai buvo išreikalauti iš visų gyventojų, o agitatoriai areštuoti ir jų namai sunaikinti.[113]

Kpt. Zubovskio baudžiamasis būrys veikė Žemaitijos valsčiuose. Jis, pražygiavęs per Žemaitijos miestelius, pranešinėjo Kauno gubernatoriui, kad Kelmėje buvo areštuota 14 asmenų, Šilalėje rusų valdžia sugrąžinta ir šeši agitatoriai areštuoti. Kpt. Zubovskio būrys išsiskyrė iš kitų būrių tuo, kad nors jo būrys ir sugrąžindavo senąją valsčių administraciją ir išieškodavo nesumokėtus mokesčius, bet nedegino gyventojų trobesių.[114]

Pakaunėje veikė plk. Peterso baudžiamasis būrys. Jo veiklos plotas buvo visos Kauno apylinkės. Iš Vilkijos jis pranešė Kauno gubernatoriui, kad į Kauną jis atsivaręs 13 areštuotų asmenų.

Ir taip baudžiamieji būriai, policijos talkinami, trankėsi po visą Lietuvą, malšindami revoliucinius pasireiškimus, kėlė žmonėse siaubą ir pasipiktinimą, naikino turtą, plėšikavo, areštuodavo daug veiklesnių lietuvių, tokių būdu atstatinėjo buvusią tvarką ir grąžino į savo vietas buvusius rusų valdininkus. Caro

spalio 17 d. manifeste pažadėtųjų laisvių nebuvo paisoma ir jos aukštosios caro administracijos įsakymais įvairiais būdais vėl buvo gerokai susiaurintos.

Dar ir 1906 m. kovo 12 d. Suvalkų generalgubernatorius N. Gulkovskij informavo Varšuvos generalgubernatorių, kad Suvalkijos lietuvių revoliucinis sąjūdis turįs tikslą atplėšti Lietuvą nuo Rusijos. Jis skundėsi, kad jam trūksta tardytojų bei prokurorų, kad būtų galima teismus skubotai vykdyti. Taip pat jis pranešė Varšuvos generalgubernatoriui, kad valdžios įstaigos, be karinių dalinių pagalbos, nebūtų funkcionavusios.

Toliau Gulkovskij aiškinasi, kad revoliucionierius areštuoti, išreikalauti mokesčius ir baudas, jis turėjęs siųsti raitelius ar kazokų dalinius, nes pėstininkai tam netinka. Tik šitokios priemonės padėję apraminti gyventojus ir šiuo metu jau nebedaužomos degtinės parduotuvės, mokesčiai išrinkti, teismai veikia.[115]

Taigi, pats Suvalkų generalgubernatorius prisipažino, kad revoliucinį sąjūdį Lietuvoje pavyko nuslopinti ir senąją santvarką sugrąžinti tik ginkluotos kariuomenės ir kazokų pagalba.

Galima prileisti, kad 1905 m. revoliucijos metu caro aukštieji valdininkai dėl politinės padėties Lietuvoje siuntinėjo gal ir perdėtai gasdinančius pranešimus, norėdami greičiau sulaukti karinių dalinių talkos, tačiau reikia sutikti, kad visi tie aukštųjų pareigūnų pranešimai tikrai įžvelgė padėties ir įvykių rimtumą ir dažnai parodė, kad vietos gubernatoriai ir generalgubernatoriai geriau suprato Lietuvos gyventojų tikslus ir siekimus, negu aukščiausioji Rusijos administracija Petrapilyje.

Kaimyninėje Latvijoje baudžiamieji būriai dar žiauriau elgėsi, ten dar daugiau buvo gyventojų plakimų, pastatų deginimų ir revoliucijos veikėjų areštų ir sušaudymų vietoje. Latvijoje ūkininkai arba žemės nuomininkai seniai degė neapykanta vokiečiams dvarininkams, todėl revoliucijos metu buvo nemaža įvairių išsišokimų prieš vokiečių baronus, kurių metu ypač nukentėjo dvarų nuosavybė. Užtat reakcijos metu caro administracija, vokiečių baronų talkinama, Latvijoje parodė ypač daug žiaurumo. Ir Latvijoje tvarką atstatinėjo baudžiamieji būriai, vadovaujami arba pačių baronų karininkų arba baronų valdymo būdų rėmėjų. Ten buvo sušaudyta šimtai žmonių be jokio teismo, sudeginta daug sodybų, net ištisas Aucės miestelis.

Latvijoje išgarsėjo šie baudžiamųjų rinktinių vadai: Sologub, Bezobrazov, Orlov ir von Sievers. Pradžioje Latvijoje

visų baudžiamųjų būrių vadas buvo Sologub, vėliau jį pakeitė garsusis būrių vadas generolas Meller-Zakomelskij, kuris buvo bent tuo geresnis, kad jis valstiečių sodybų nebedegino.[116]

Kurše baudžiamieji būriai atvykdavo į valsčiaus valdybą ir būrio vadas pareikalaudavo išduoti jų pačių sudarytame sąraše sužymėtus „kaltininkus", kuriuos, jei valsčiaus valdyba juos išduodavo, vietoje sušaudydavo. O jeigu baudžiamasis būrys tokio sąrašo neturėjo, tada reikalaudavo, kad pati valsčiaus valdyba išduotų revoliucinio sąjūdžio vadus, priešingu atveju grasindavo sudeginti visą kaimą. Gyventojai tada patys turėdavo spręsti, ką išduoti sušaudyti. Tokius žiaurumus stebėdamas, latvių laikraštis *Dzimtine* (Gimtinė) įspėjo vokiečius baronus, kad ne visuomet juos lydės kazokai ir dragūnai ir jie negalį iššudyti visų latvių, nes vieton iššudytųjų tėvų užaugsią jų vaikai.[117]

Kai Latvijoje revoliucijos metu buvo apiplėšta viena baudžiamojo būrio vado Sieverso giminaičio pilis, tai tada pats Sievers šaudė latvius. Sužinojęs apie tai caras Mikalojus II, užuot patraukęs jį teisman, nukentėjusių latvių skundo paraštėje užrašė: „Molodec" (vyras narsuolis).[118]

Nors Rusijoje senokai buvo panaikintos fizinės bausmės, tačiau baudžiamieji būriai, kaip Lietuvoje, taip ir Latvijoje, vartojo fizines bausmes ir žmones plakdavo. Be fizinių bausmių, baudžiamieji būriai baudė ir kontribucijomis, uždėdami jas ištisiems kaimams ir valsčiams. Pvz., Latvijoje nedidelis Kraslavos miestelis turėjo skubiai sumokėti 30.000 rb. kontribucijos.[119]

Apibendrinant baudžiamųjų būrių veiklą Lietuvoje, reikia pasakyti, kad carinė valdžia visiškai nesiskaitė su šio krašto gyventojais. Baudžiamieji būriai dažnai taikė gyventojams kolektyvines baudas, nors jie jokio nusikaltimo nebuvo padarę. Kaimuose buvo įkurdinami kareiviai ir jie buvo maitinami iš vietos gyventojų išteklių; buvo deginami ūkininkų gyvenamieji namai ir kiti trobesiai, jeigu jų sūnūs buvo įtariami revoliucine veikla ir t.t.

Apie tokius baudžiamųjų būrių darbus ir carinės valdžios represijas buvo spausdinami gausūs pranešimai lietuvių spaudoje. *Vilniaus Žiniose, Lietuvos Ūkininke,* Prūsuose leidžiamame *Darbininkų Balse,* ir ypač daug jų buvo išspausdinta JAV *Vienybėje Lietuvininkų.* Žinių apie caro valdžios represijas Lie-

tuvoje patekdavo ir rusų spaudon. Pvz., rusų laikraštis *Molva* (Garsas) išspausdino Virbališkių kaimo gyventojų telegramą ministrui pirmininkui Vittei, kurioje jie skundėsi, kad kareiviai drauge su Novorosijos pulko karininkais daro neteisėtas kratas, suima žmones, kankina juos ir grobia turtą.[120]

Vėliau baudžiamųjų būrių veiklą su visais žiaurumais pirmoje Rusijos valstybės dūmoje labai ryškiai nupasakojo ir pasmerkė dūmos atstovas Vilniaus vyskupas baronas Roppas.

Dėl baudžiamųjų būrių veiklos Lietuvos kalėjimai buvo perpildyti kaliniais. 1907 m. socialdemokratų leidžiamas *Skardas* išspausdino Vilniaus gub. politinių kalinių statistiką, kuri akivaizdžiai parodė politinio gyvenimo suaktualėjimą Lietuvoje ir carinės valdžios pastangas kovoti su gyventojų revoliucinėmis nuotaikomis. Tą parodo 31 lentelė.

31 LENTELĖ

POLITINIŲ KALINIŲ SKAIČIUS VILNIAUS GUBERNIJOJE

Metai	*1903*	*1904*	*1905*	*1906*
Kalinių skaičius	35	187	1.303	2.000 [121]

Kauno gub. politinių kalinių visų revoliucijos metu statistikos nepavyko surasti, bet skaičiai paimti iš anuometinės spaudos yra nepaprastai įspūdingi: 1906 m. Kauno kalėjime buvo 350, Šiaulių kalėjime — 150, Panevėžio kalėjime — 150, Suvalkų gub. Kalvarijos kalėjime — 135 politiniai kaliniai.[122]

Susipratusią Lietuvos ir kitų kraštų visuomenę jaudino ne tik politinių kalinių masės, bet ypač kėlė pasibiaurėjimą caro valdžios vykdomi karo lauko teismai. Karo lauko teismuose, kaltinamasis negalėjo kviestis nei gynėjų, nei liudytojų, ir tie teismai labai retai kaltinamąjį išteisindavo. Paprastai, karo lauko teismai bausdavo mirties bausme, kuri skubotai buvo įvykdoma.

Karo lauko teismai veikė ne tik Lietuvoje, Latvijoje bei Estijoje, bet ir pačioje Rusijoje. Jie teisė ir baudė žmones dėl politinių ar agrarinių nusikaltimų. Th. G. Masaryk aprašydamas tuometinį Rusijos gyvenimą — karo lauko teismus ir bausmes — pateikia statistikos lentelę, pavaizduojančią mirties buasmių skaičių. (Žr. 32 lentelę.)

32 LENTELĖ

KARO LAUKO TEISMŲ SPRENDIMAI RUSIJOJE

Metai	*Mirties sprendimų*	*Įvykdyta*
1905	96	32
1906	773	280
1907	1.432	508
1908	1.835	802 [123]

Iš kito šaltinio, kuris taip pat nurodo revoliucijos metu įvykdytų mirties sprendimų skaičių, galima teigti, kad Rusijos vadinamieji „pakraščiai", kur gyveno ne rusai, o kitų tautų gyventojai, proporcingai yra daugiau nukentėję, negu pati Rusija, nors, pvz., Lietuvoje revoliucijos dalyviai yra parodę didelio santūrumo rusų administracijos pareigūnams bei svetimai nuosavybei. Pabaltijo teritorijoje mirties bausmių iš viso buvo 324, Lenkijoje — 212, Kaukaze — 195.[124]

Dar kitas šaltinis skelbia, kad 1906 - 1912 m. Rusijoje mirties sprendimų buvo paskelbta 3.203, bet ne visi tie sprendimai buvo vykdomi. Dažnai pats teismas prašydavo carą pasigailėti nuteistųjų arba nuteistieji patys prašydavo caro malonės ir pasigailėjimo. 1908 m. mirties bausmių sprendimų buvo įvykdyta 39,9%, 1909 m. — 37,8%, 1910 m. — 29,7%, 1911 m. — 24,5%, 1912 m. — 47,1%.[125]

Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje karo laukų teismuose garsėjo teisėjai — gen. Košelev, Arbuzov ir Nikiforov, kurių brutalumą, negailestingumą ir kitas neigiamas savybes yra suminėjęs A. Kerensky savo knygoje *Russia and History's Turning Point*, 1965 m. 77 psl.

Apžvelgus 1905 - 1907 m. revoliucijos eigą Lietuvoje ir valdžios pavartotas priemones jai numalšinti, reikia teigti, kad Rusijos valdžia, malšindama 1905 m. revoliucinį sąjūdį, vartojo griežčiausias baudimo priemones: nesitenkino vien kalėjimais ar Sibiro bausmėmis, bet beatodairiškai vartojo ginklą, ką savo aplinkraščiais vidaus reikalų ministras Durnovo, o vėliau Stolypin paskatino. Todėl ir policija, ir kariniai daliniai jokios atsakomybės nejautė. Lietuvoje per susidūrimus su policija daug visai nekaltų žmonių buvo užmušta ar sužeista.

Toks reakcijos siautėjimas Lietuvoje kai kuriuos revoliucijos dalyvius išbloškė iš pusiausvyros, ir jie griebėsi kerštauti

policijai, šnipams ir išdavikams. Dėl to kai kuriose Lietuvos vietovėse atsirado įvairių teroristų ir ekpropriacijų vykdytojų. Jie veikė įvairiais vardais, pvz., „Kerštinčių pulkelis", „Perkūnėlis", „Juodvarnėlis", „Giltinė" ir kt. Jų tikslas buvo žudyti šnipus ir žiaurius policininkus. Jie platino atsišaukimus, skelbdami „Smertis žandarams, zemskiams, išdavikams, skundikams, tardytojams". 1905 m. net JAV *Vienybė Lietuvininkų* 31 nr. išspausdino „Kerštinčių pulkelio" atsišaukimą, kuriame jie nurodė savo veiklos būdą ir prašė lėšų jų darbui remti. Apyskaitą dėl lėšų sunaudojimo jie pažadėjo paskelbti spaudoje, nuvertus caro valdžią. „Perkūnėlis" veikė Joniškio apylinkėje, Šiaulių aps., o Kamajų — Kupiškio apylinkėse panaši organizacija veikė be vardo.

Daugiau išgarsėjusios buvo dvi teroristų organizacijos — „Giltinės" kuopa ir „Juodvarnis". „Juodvarnio" organizacijai vadovavo gabus mokytojas J. Kunickas, o „Giltinės" kuopai — P. Paršaitis, J. Gabrio-Paršaičio brolis. „Juodvarnio" centras buvo Vilniuje, o „Giltinės" — Marijampolės apylinkėse. Šių tariamai anarchistinių organizacijų vadovai, priblokšti revoliucijos nuslopinimo, naujose sąlygose turėjo atsisakyti masinės veiklos ir tenkinosi tik asmeniniu teroru bei kerštu. „Giltinė" Marijampolės apylinkėse paskleidė hektagrafuotą atsišaukimą su kaukuolės atvaizdu ir su grasinančiu šūkiu — „galas šnipams ir persekiotojams". Vėliau, 1907 m. Kunickas buvo suimtas, teistas ir Varšuvos kalėjimo kieme sušaudytas. Pr. Paršaitis pabėgo į JAV.

Dr. K. Griniaus liudijimu, į giltiniečius nuėjo „revoliucijos padugnės", kurios nieko bendro neturėjo su revoliucinių partijų veikla ir lietuvių politinės partijos jų veiklą pasmerkė. Šių teroristinių organizacijų dalyviai reikalaudavo iš turtingesniųjų gyventojų kontribucijų ir yra apiplėšę kelis klebonus, vieną kitą dvarininką ar šiaip pasiturintį asmenį savo „organizacijos" naudai.[126]

12. 1905 metų revoliucijos žymesnieji veikėjai

Istoriniai įvykiai be asmenų, be veikėjų yra neįsivaizduojami ir nesuprantami. Bet dabarties metu Sovietų Rusijos okupuotoje Lietuvoje išspausdintuose istoriniuose veikaluose ar

straipsniuose 1905 metų revoliucijos įvykiai visiškai nuasmeninami ir aprašinėjami, lyg jie būtų buvę kažkokios antgamtinės jėgos vadovauti. Iš tikrųjų 1905 m. įvykiuose dalyvavo ne šimtai, bet tūkstančiai asmenų, kurių vaidmuo tuose įvykiuose nebuvo vienodas, bet visvien buvo svarbus.

Be organizuotų politinių partijų veikėjų — Lietuvos socialdemokratų ir demokratų, 1905 m. įvykiuose dalyvavo daug jokiai partijai nepriklausiusių asmenų, kurie pritarė revoliucijai ir ją rėmė. Lietuvos demokratai 1905 m. balandžio 5 d. atsišaukime *Lietuviai, neapsileiskime!* išdėstė savo artimesnius reikalavimus. Visi tie reikalavimai buvo daugiau tautiniai politinio bei religinio pobūdžio. Tik vienas kitas reikalavimų punktas palietė socialinius reikalus ir būtent: progresyvinių mokesčių įvedimą, visiems valsčių gyventojams sulyginimą uždedamų prievolių (kelių taisymo, pastočių ir kt.), paskui valsčių organizavimą savivaldybiniu pagrindu ir autonomijos suteikimą Lietuvai.[127]

Lietuvos socialdemokratai 1905 m. rugsėjo mėn. masiniu tiražu išspausdino partijos *Manifestą*. Čia jau buvo griežčiau suformuluota ir caro valdžios panaikinimas Lietuvoje bei autonominės valdžios su seimu Vilniuje steigimas. Socialdemokratų „Manifeste" buvo numatyta ne tik valsčių organizavimo būdas, bet visos būsimos savarankiškos Lietuvos valdymo būdas su demokratiška vyriausybe ir seimu. Tame „Manifeste" buvo ne tik numatyta progresyvių mokesčių įvedimas, nemokamas mokslas visose mokyklose, bet ir labai įžvalgus reikalavimas ateičiai, kad būsima Lietuvos valstybė teiktų nemokamai visuotiną medicinos pagalbą, vaistus, o taip pat ir nemokamą teisinę pagalbą. „Manifesto" pabaigoje buvo nurodomi ir kovos būdai su caro valdžia ir su revoliucijos priešais.[128]

Vėliau St. Kairys (J. Kaminskas), rašydamas apie socialdemokratų partijos vaidmenį 1905 m. revoliucijos įvykiuose, pažymėjo, kad jokia partija neturi teisės pati viena savintis, kas tuomet buvo laimėta, tačiau jis pabrėžia, kad socialdemokratų vaidmuo buvęs išskirtinis.[129] Lietuvos socialdemokratų tarpe Vilniaus žymesnieji revoliucijos veikėjai buvo — dr.. A. Domaševičius, St. Kairys, V. Sirutavičius, M. ir Vc. Biržiškos, B. Verbickis-Verbyla, A. Birinčikas, P. Eidukevičius, J. Janulevičius, J. Jaks-Tyris ir M. Baltūsis. Demokratų partijos žymesni veikėjai buvo — P. Višinskis, F. Bortkevičienė, J. Bortkevičius, J. Vileišis, M. Petrauskas ir kt.

Kiekvienoje Lietuvos apylinkėje tada garsėjo „pamokslų“ sakytojai (taip anuomet žmonės vadindavo kalbėtojus mitinguose) ir sąjūdžio vadovai.

Rytų Aukštaitijoje mitingų organizatoriai ir carinės administracijos šalintojai buvo: J. Smolskis-Smalstys, P. Sagadinas, J. Tumėnas, J. Baltuška, A. Baltakys, J. Zakarevičius (miręs Kauno kalėjime), A. Vireliūnas, P. Kumelys, A. Gravrogkas, L. Vienažinskaitė, J. Vienažinskis, A. Purėnas, J. Čiurlys, J. Glemža, K. Jurgelionis, P. Kuzma, Didžiulių ir Okuličių šeimos, K. Jasiukaitis, K. Matulis, P. Mažylis, V. Pauliukonis ir kiti.

Vidurio Lietuvoje labiausiai garsėjo K. Bielinis ir E. Galvanauskas, dažnai saugumo sumetimais vadinamas tik Čypėnų studentu, privengiant viešai jo pavardę minėti. Galvanauskas aplankė daug vidurio Lietuvos ir Rytų Aukštaitijos miestelių, surengdamas mitingų ir pasakydamas „pamokslų“. K. Bielinio veiklos teritorija buvo dar platesnė, nes jis su prakalbomis lankė ir Suvalkiją ir Žemaitiją. Bielinis buvo žinomas Kunigo bei Sermėgiaus slapyvardžiu. Kiti 1905 m. šių apylinkių veikėjai buvo: J. Paknys, Vl. Požela, A. Janulaitis, J. Šepetys, V. Šliogeris, J. Krikščiūnas (Jovaras), A. Povylius, P. Bugailiškis, R. Skipitis, A. Kvedaras, F. Valiukas, A. Kišonas, M. Katkus, D. Alseika, K. Jonelytė, A. Kupstas, P. Ruseckas ir kiti.

Žemaitijoje veikė P. Gudavičius, broliai Sipavičiai, L. Lopas, D. Šidlauskas, broliai Lapinskai, St. Narutavičius, V. Sirutavičius, B. Prekeris, J. Ongirskis, M. Sleževičius, A. Montvydas, B. Cirtautas ir kiti.

Suvalkijoje 1905 m. veikė: P. Grigaitis, A. Bulota, V. Kapsukas-Mickevičius, kuris su prakalbomis važinėjo ir Kauno gub., St. Matulaitis, A. Matulaitis, J. Grinius, K. Grinius, J. Rimša, J. Griniuvienė, V. Akelaitis, Ig. Jonynas, K. Oleka, J. Girnius, M. Krupavičius, A. Lingys, F. Bacevičius, K. Česna, P. Prapuolenis, J. Jasaitis, A. Brundza, V. Vitkauskas, P. Vitkauskas, L. Ciplijauskas, A. Verbyla, J. Ambraziejus, M. Marma, J. Kačergis, J. Lozoraitis, J. Paršaitis (Gabrys), Pr. Paršaitis, A. Baltrušaitis (kazokų nužudytas) ir daug kitų.

Daugeliui 1905 m. revoliucijos veikėjų teko nukentėti: vieni buvo areštuoti ir kalėjo kalėjimuose, kiti buvo ištremti į Sibirą ar į Rusijos gilumą. O paskelbus karo stovį, suimtiesiems kaliniams grėsdavo ir karo lauko teismas, kuris daž-

niausiai bausdavo mirties bausme. Pvz. P. Grigaičiui, suimtam su ginklu, grėsė karo lauko teismas. Tačiau jam buvo suorganizuotas sėkmingas pabėgimas iš Suvalkų kalėjimo. Taip pat mirties bausmė grėsė V. Kapsukui ir K. Jurgelioniui, kuriuos iš kalėjimo išlaisvino socialdemokratų kovos kuopa, vadovaujant Vl. Poželai ir K. Bieliniui dalyvaujant. J. Glemža su Fraskrupskiu buvo suorganizavę Šiaulių kalėjimo užpuolimą, kad išlaisvintų politinius kalinius. Deja, Šiaulių kalėjimo užpuolimas nepavyko, o užpuolimo organizatoriai — Glemža ir Fraskrupskis buvo suimti. Juos teisė Vilniaus apygardos karo teismas, bet jų bylą ginant garsiems advokatams — T. Vrublevskiui ir Timofejevui, juos tenubaudė tik po vienerius metus kalėti.[130]

Reikia pasakyti, kad beveik visi čia suminėtieji 1905 m. revoliucijos veikėjai tada visi dar buvo labai jauni žmonės, vyresniųjų klasių moksleiviai ar studentai, ar vos mokslus baigę profesionalai, o kai kurie — tik šviesesni kaimo jaunuoliai. Jie labai aktingai įsijungė į 1905 m. revoliucinę ir drauge tautinio išsilaisvinimo kovą su rusų valdžia. Jie nepabūgo nei policijos, kareivių ar kazokų būrių siautėjimo, nei kalėjimų ar karo lauko teismų grasinimų, ir ne vienas jų toje nelygioje kovoje nukentėjo. Tačiau daugumas jų sulaukė Nepriklausomos Lietuvos valstybės atsteigimo ir labai pozityviai pasireiškė jos gyvenime. Iš jų tarpo išaugo ir Lietuvoje dirbo daug daktarų, inžinierių ir advokatų ir savo profesijose, ir Lietuvos Universitete. Jų buvo žymių pedagogų ir visuomenės veikėjų, dūmos atstovų ir seimo narių, bankininkų, kooperatininkų ir t.t. Tačiau keletas jų, vykstant kovoms dėl Lietuvos atkūrimo, savo tautinius nusiteikimus pakeitė ir įsijungė į bolševikų eiles, pvz., V. Mickevičius-Kapsukas, R. Rasikas, St. Matulaitis, Z. Aleksa-Angarietis, kurie vėliau po 1917 m. revoliucijos, Lietuvos atžvilgiu jau atliko pragaištingą darbą.

13. Lietuvos visuomeniniai sluoksniai ir 1905 metų revoliucija

Visai natūralu, kad 1905 m. įvykius Lietuvos visuomenės sluoksniai nevienodai priėmė ir skirtingai juos vertino. Todėl čia bent glaustai apžvelgiama pagrindinių Lietuvos visuomeninių sluoksnių pažiūra į 1905 m. įvykius.

a. Valstiečiai

Pirmiausia reikia pažiūrėti, kaip į 1905 m. įvykius reagavo valstiečiai, kurie daugiausia pasireiškė šių įvykių eigoje. Lietuvos valstietis, kaip ir kitų kraštų valstietis, buvo iš esmės daugiau konservatyvus negu revoliucingas. Lietuvos valstiečiai, ypač pasiturintieji, nebūtų pasirinkę revoliucinio kelio savo interesams ginti. Bet kadangi lietuvių tautinė, politinė ir ekonominė veikla buvo rusų valdžios varžoma, tai pati carinė biurokratija Lietuvos valstiečius nukreipė į revoliucinį kelią.

Jau visu tautinio atgimimo metu lietuviui valstiečiui buvo skiepijama revoliucinė psichologija, valstietis tautiniu ir religiniu pagrindu buvo nuteikiamas ne tik prieš caro valdžios atstovus, bet ir apskritai prieš rusų valdymą Lietuvoje. Net katalikiškosios srovės laikraštis *Apžvalga* dar 1893 m. 19 nr. 152 psl. išspausdino Prancūzijos lietuvių labai karingą atsišaukimą, kuriame buvo rašoma, kad „jeigu priespauda Lietuvoje nebus panaikinta geruoju, tai teks pasielgti taip, kaip airiai su anglais: pradėsime dinamitus dėti po jūsų rūmais ir cerkvėmis, priversite mus, idant žudytumėme jūsų gubernatorius, didesniuosius perdėtinius ir kitus kraujo siurbikus..." [131]

Jeigu tokio turinio atsišaukimai buvo spausdinami katalikiškoje spaudoje, tai demokratų bei socialistų spauda dar radikaliau veikė į Lietuvos valstiečius ir ugdė krašte revoliucines nuotaikas prieš carinę valdžią. 1905 m. pilte pylėsi socialdemokratų ir demokratų atsišaukimai iš Tilžės, bet nemaža jų buvo spausdinama ir Lietuvoje. Mažojoje Lietuvoje vien M. Jankaus spaustuvė socialdemokratams tuo metu išspausdino 29 knygeles.

Demokratai taip pat spausdino aktualiausiais politinio gyvenimo klausimais įvairiausių brošiūrų, daug jų parengė P. Višinskis, K. Grinius, A. Smetona, J. Gabrys ir kt. Be to, A. Smetona ir K. Grinius, būsimieji Lietuvos prezidentai, drauge sulietuvino rusų socialisto revoliucionieriaus Volkovskio knygelę *Pasaką apie carą Mikitą* ir kito autoriaus — *Kovokime už laisvę ir žemę,* pasirašydami savo vardų inicialais A.K. Jos buvo išspausdintos Tilžėje, ir plačiai paplito Lietuvoje.

Baudžiavą panaikinus, Lietuvoje tarp dvaro ir kaimo daug kur dar liko neišspręstų servitutų reikalų. Valstiečiai ir po baudžiavos panaikinimo jų naudojamas ganyklas ir mišką servitutine teise laikė savo ūkio dalimi, savo nuosavybe. Dvarai gi

pradėjo tą teisę ginčyti dar prieš 1905 m. revoliuciją. Teismuose vykdavo nuolatinės valstiečių bylos su dvarininkais, buvo rašinėjami skundai administracijos įstaigoms. 1905 m. revoliuciniam sąjūdžiui prasidėjus, valstiečiai ėmė nustojo paisyti dvarų bei administracijos draudimų naudotis servitutais, t.y., servitutinėse ganyklose ganyti gyvulius, pasikirsti dvaro miško savo reikalams ir t.t. Taip pat valstiečiams buvo sunki našta vadinami išperkamieji žemės mokesčiai, t.y. mokesčiai už gautąją žemę baudžiavą naikinant. Todėl jau 1905 m. revoliucijai kilus, vyriausybė pažadėjo valstiečiams išperkamuosius žemės mokesčius sumažinti per pusę nuo 1906 m. sausio mėn., o nuo 1907 m. pradžios — juos visiškai panaikinti. Be to, nuo 1905 m. gegužės 1 d. Lietuvos valstiečiams buvo leista bendra tvarka pirkti žemę ir per Žemės banką.

Todėl reikia laikyti, kad 1905 m. pirmoji Lietuvos valstiečių kovos priemonė buvo atsisakymas mokėti mokesčius rusų valdžiai.

O kai policija ar kariuomenės baudžiamieji būriai vieton nesumokėtų mokesčių atimdavo valstiečių turtą ir skelbdavo to turto varžytines, tai į tokias varžytines beveik niekas valstiečių neatvykdavo, parodydami savo solidarumą, kovojant su rusų administracija. Tačiau valsčiaus mokesčius net ir revoliucijos metu savo valsčiui jie mokėdavo, nes iš jų jie patys išlaikydavo lietuvius mokytojus ir naujai išrinktas lietuviškas valsčių valdybas bei kitus pareigūnus.

Be žemės reikalų sutvarkymo, valstiečiai reikalavo panaikinti kitų luomų turimas privilegijas ir valstiečių teises sulyginti su kitų luomų teisėmis. Nekartojant visų kitų valstiečių reikalavimų, surašytų jų peticijose, tenka dar pasakyti, kad 1905 m. sąjūdyje Lietuvos valstiečius domino ne tik tautiniai ir religiniai bei politiniai klausimai, bet ir socialiniai reikalai.

b. Dvarininkai

Daugumas Lietuvos dvarininkų, nepaisant jų tautybės ir religijos, buvo priešingi 1905 m. sąjūdžiui. Kai kurie lenkiško nusistatymo dvarininkai rašė peticijas carui ir daugumas stambiųjų dvarininkų buvo palankūs caro valdžiai. Jie nepaisė krašto gyventojų reikalų, nekovojo dėl lietuviškų mokyklų, bet prašė tik lenkiškų mokyklų ir tik lenkams leidimo tarnauti valdžios įstaigose.

Tačiau stebėdami įvykių eigą, jau 1905 m. pabaigoje įvykusiame Lietuvos 22 apskričių bajorų suvažiavime ir dvarininkų atstovai pareiškė, kad suteikimas Lietuvai žemietijų (savivaldos) nepatenkins gyventojų. Lietuvos dvarininkai jau tada nepritarė luominei savivaldai, kurioje vyrautų tik dvarininkai ir rusai, bet prašė neluominės savivaldos ir mokesčių išlyginimo tarp visų gyventojų.[132]

Revoliucijos metu 1905 m. rusų administracija kai kuriuose dvaruose leido laikyti privačią policiją, o kai kurie dvarai net prašė atsiųsti kariuomenės. Taip pat ir 1906 m. dvarininkai dar prašė vidaus reikalų ministro leisti jiems laikyti ginkluotą privačią policiją.[133]

Priešingai kaip Rusijoje, iš tikrųjų Lietuvoje dvarų užpuolimų ir jų turto naikinimų buvo labai nedaug. Revoliucijos metu buvo nukentėjęs vienas kitas dvaro pastatas, pvz., kunigaikščio Oginskio Salantų dvare, Telšių aps., barono Roppo palivarkas Panevėžio aps. ir Naryškino dvaras Naujojoje Žagarėje. Buvęs Lietuvos dvarininkas, lenkų istorikas W. Wielhorski mini, kad 1905 m. revoliucijos metu degė dvarai į rytus nuo Lietuvos, bet Lietuvoje dvarai nebuvo liečiami. Taip pat M. Biržiška, 1905 m. revoliucijos dalyvis, liudija, kad ...„Lietuvoje, nežiūrint dvaro darbininkų streikų, sunkių sodžiaus žmonių prisiminimų iš baudžiavos laikų ir dvarininkų nekokių santykių su darbininkais, kumečiais ir kaimynais ūkininkais, vis dėlto dėl kitokio būdo, religinių tradicijų ir visuomeninio susidrausminimo nė vienam dvarininkui ar lenkpalaikiui nei plaukas nuo galvos nenukrito.“ [134]

O kada 1905 m. Žemės ūkio draugijos susirinkime grafas A. Tiškevičius painformavo Kauno gub. bajoriją, kad Kauno gubernijoje įvedamas karo stovis, tai tada ir bajorų draugija nutarė, kad Lietuvos valstiečių peticijose keliami reikalavimai yra visai teisingi ir juose nieko baisaus ir revoliucingo nėra. Bajorai karo stovio įvedimą laikė priešingu caro manifestu suteiktoms laisvėms. Todėl jie vienbalsiai protestavo dėl karo stovio įvedimo ir dėl kariuomenės siuntimo į Kauno guberniją. Protesto rezoliuciją generalgubernatoriui įteikti buvo įgalioti grafas Tiškevičius, K. Zaviša ir M. Malinskis.[135]

Šiaurės ir vidurio Lietuvos dvarininkai buvo labiau išsigandę dėl įvykių Kurše, ir todėl visų dvarininkų vardu baronas Roppas prašė valdžios atsiųsti kariuomenės jų dvarų saugoti.

c. Dvarų darbininkai

Nors dvarų darbininkų streikai prasidėjo 1905 m., bet vėliau jie tęsėsi jau ne politiniais motyvais, bet grynai socialiniais pagrindais. Daugiausia darbininkų streikų buvo Šiaurės Lietuvoje, ypač Pakuršėje. Darbininkų streikų buvo ir Šiaulių aps. Joniškio vls. dvaruose, kur tiems streikams vadovavo V. Požela ir J. Paknys. Dvarų darbininkų streikų buvo ir Suvalkijoje.

Mums įdomu tai, kad pats Suvalkų generalgubernatorius Gulkovskij atsisakė siųsti kareivių į Suvalkijos dvarus, išskyrus Komaro dvarą Naumiesčio aps. Jis pats aplankė Suvalkų gub. dvarus, kuriuose vyko streikai ir tyrė kumečių bei dvaro darbininkų reikalavimus. Pasirodė, kad daug kur dvarų darbininkai neturėjo net darbo knygučių, daug kur buvo neteisėtai baudžiami piniginėmis baudomis, daugelis jų gyveno nehigieniškose sąlygose, dažnai net neturėjo tinkamo vandens gerti ir buvo menkai atlyginami.[136] O Lietuvos socialdemokratų partija 1905 m. buvo išspausdinusi brošiūrą apie dvaro ir kaimo darbininkus ir savotišką instrukciją „Ko reikalauti streikuojant dvaruose".

d. Lietuvos dvasininkija

Ir Lietuvos dvasininkai į 1905 m. įvykius žiūrėjo nevienodai ir įvairiai juos vertino. Lietuvos kunigų, kaip ir dvarininkų, negalima suplakti į vieną kategoriją, nes tuomet aukštoji dvasininkų hierarchija buvo maždaug unijinio, lenkiškai - bajoriško nusistatymo ir nuo jos priklausė oficialusis reagavimas į revoliucijos įvykius. Aukštoji hierarchija savo ruožtu laukė oficialaus Romos arba popiežiaus paliepimo ar nurodymo, kaip į 1905 m. įvykius reaguoti.

Popiežius Pijus X savo iniciatyva enciklika kreipėsi į Rusijos Romos Katalikų vyskupus, įtaigodamas juos visomis priemonėmis paveikti Lenkijos karalystės katalikus, kad sužadintų juose ištikimumą carui ir toji popiežiaus enciklika caro administracijai labai patiko. O tuometinis Rusijos užsienių reikalų ministras Lamsdorff net siūlė vidaus reikalų ministrui Durnovo, kad jis popiežiaus encikliką išspausdintų *Valdžios Žiniose* ir kad enciklika būtų platinama Šiaurės Vakarų Krašto gubernijose.[137]

Visi Lietuvos vyskupai vienaip ar kitaip visgi reagavo į 1905 m. įvykius. Vienas pirmųjų į tai atsiliepė Seinų vyskupijos valdytojas prelatas J. Antanavičius 1905 m. liepos 10 d. aplink-

raščiu, pasmerkdamas 1905 m. revoliuciją. Revoliucijos veikėjus jis laikė „pragaro pasiuntiniais" ir liepė tikintiesiems jų neklausyti, nes „jie meluoja, apgaudinėja ir veda jus į dūšios ir kūno prapultį". Prelatas J. Antanavičius ne tik įsakė neklausyti revoliucijos veikėjų, bet taip pat įsakė išduoti juos į vyriausybės rankas.[138]

Daugelis kunigų tam aplinkraščiui nepritarė, kiti kunigai, pvz., Pilviškių vikaras, pašnabždomis jį peikęs, kiti gi — tik pašnabždomis sakyklose tą aplinkraštį paskaitė.[139] Šiuo Seinų vyskupijos valdytojo Antanavičiaus aplinkraščiu buvo nepatenkinti ne tik socialistai, bet, kaip vyskupas P. Būčys liudija, ir daug kunigų nebuvo juo patenkinti, tačiau jie ne taip smarkiai tą prelato Antanavičiaus aplinkraštį peikę.[140]

Vėliau Žemaičių vyskupas M. Paliulionis 1906 m. sausio 30 d. ganytojiškame laiške smerkė ne tik svetimų dvarų žemių užgrobimą, miškų kirtimą, bet ir valdžios atstovų pakeitimą.[141] Betgi savivališkų miško kirtimų savo reikalams Lietuvoje būdavo ir ne revoliucijos metu, nes valdžios miško kirtimą valstiečiai dažnai nelaikydavo nei vogimu, nei nusikaltimu. Tik Vilniaus vyskupo barono Roppo aplinkraštis dėl revoliucinių įvykių buvo daug santūresnis ir jis nesukėlė audros, kaip kad prelato Antanavičiaus aplinkraštis. Užtat Suvalkų gubernatorius Stremouchov labai vertino prelato Antanavičiaus aplinkraštį ir laikė jį drąsiu žygiu ir pilnu pagarbos valstybės valdžiai, kuris esą tiek supykinęs socialistus, jog jie norėję prelatą net nužudyti. Todėl Stremouchov įtaigojo, kad Seinų vyskupu būtų skiriamas lietuvis, nes lietuvis geriau sutarsiąs su vyskupijos kunigija ne tik religijos, bet ir politikos klausimais ir geriau suprasiąs, jog Lietuvai yra istorinis būtinumas neatsiskirti nuo Rusijos.[142]

Betgi daugumas jaunosios kartos lietuvių kunigų jau aktyviai dalyvavo tautinio atgimimo sąjūdyje, kovojo dėl lietuvių tautos teisių ir laisvės, dalis jų dalyvavo Didžiajame Vilniaus Seime ir vienbalsiai priimtomis seimo rezoliucijomis sankcionavo 1905 m. revoliucinį sąjūdį.

14. *Politinių kalinių ir revoliucijos rėmimas*

Lietuvių politinių kalinių Sibire ir Rusijos kalėjimuose atsirado ne vien po 1863 m. sukilimo, bet ir vėliau, spaudos drau-

dimo metu, dėl dalyvavimo tautiniame sąjūdyje ir ypač daug po 1905 m. revoliucijos numalšinimo. Lietuvių politinių kalinių ir tremtinių tarpe buvo sukilimų dalyvių, knygnešių, tautinio atgimimo veikėjų, kunigų ir politinių veikėjų.

Visus dėl politinės veiklos nukentėjusius rėmė politiškai ir tautiškai susipratusi lietuvių visuomenė. Tuo tikslu tuoj po 1898 m. Žemaičių kunigų seminarijoje įsisteigė *Lietuviškas kryžius*, šelpęs nuo rusų valdžios nukentėjusius arba ištremtuosius kunigus. 1900 m. *Varpe* jau buvo išspausdinta politinių kalinių šelpimo apyskaita. Paskui, 1903 m. Lietuvoje buvo slaptai suorganizuota politiniams kaliniams šelpti *Kankinių kasa*, vėliau vadinama *Lietuvišku Raudonuoju kryžiumi*, kuri veikė ligi 1914 m. karo pradžios. *Kankinių Kasą* Lietuvoje suorganizavo Lietuvos socialdemokratai ir Lietuvos demokratai bendrai, bet ne partiniu, o tik šalpos pagrindu. Ši kasa vėliau veikė greta valdžios legalizuotos *Žiburėlio* labdaros draugijos.[143]

Ir JAV buvo įsisteigusi *Kankinių (arba kankintinių) Kasa* Lietuvos politiniams kaliniams šelpti, kuri per tuo metu užsienyje gyvenusius lietuvius veikėjus J. Šaulį ir A. Janulaitį palaikė ryšius su Lietuvos *Kankinių Kasa*. Aukas šioms kasoms JAV lietuviai rinko per laikraščius — *Vienybę Lietuvininkų* ir *Lietuvą*, o Mažojoje Lietuvoje — per *Varpo*, *Ūkininko* bei *Darbininkų Balso* redakcijas. Šiuose laikraščiuose Lietuvoje veikianti *Kankinių Kasa* ir savo apyskaitas spausdindavo. Be Lietuvoje ir Mažojoje Lietuvoje surenkamų aukų, *Kankinių Kasa* daug aukų gaudavo iš JAV, šiek tiek iš Anglijos bei Pietų Afrikos ir iš kitų vietovių, kur tik gyvendavo lietuvių.

Be politinių kalinių šelpimo, JAV lietuviai susirūpino ir politinių partijų revoliucinę veiklą paremti. Amerikos lietuviai socialistai pirmieji pradėjo rinkti tam tikslui aukas ir sudarė specialų „Revoliucijai remti komitetą“, kurios pirmininku pradžioje buvo dr. J. Šliūpas. Bet kai iškilo nesutarimas dėl lėšų paskirstymo, tai Šliūpas iš komiteto pasitraukė, ir tada komiteto pirmininku paliko J. Šukys. Pirmasis Amerikos lietuvių socialistų surintųjų aukų paskirstymas buvo toks: 603 dol. socialdemokratams, 603 dol. demokratams ir 225 dol. V. Kapsuko *Draugo* organizacijai. Be to, JAV „Revoliucijai remti komitetas“ per Mažąją Lietuvą dar pasiuntė 5.690 dol. tiesiog Lietuvos socialdemokratų partijai.

Vėliau Didžiojo Vilniaus Seimo pavyzdžiu, ir Amerikos lietuviai 1906 m. vasario 22 d. sukvietė Philadelphijoje visų srovių lietuvių atstovų politinį seimą ir čia išrinko „Komitetą aukoms rinkti ir remti revoliuciją Lietuvoje". Aukų buvo surinkta 6.291 doleris ir jas tokiu būdu paskirstė: 3.656 dolerių socialdemokratams, 1.102 dol. — demokratams, 591 dol. — tautos reikalams (per dr. Basanavičių), 31 dol. — švietimo reikalams, 576 dol. (per F. Bortkevičienę) — kaliniams šelpti.[144]

Dar ir 1907 m. įvykusiame *Amerikos Lietuvių Susivienijimo (SLA)* seime Worcesteryje buvo įsteigtas „Fondas nukentėjusiems kovotojams šelpti". Susivienijimas Lietuvių Amerikoje iš savo iždo tam fondui paskyrė 100 dolerių ir ragino savo kuopas rinkti aukas ir jas siųsti įsteigtajam fondui.

15. Revoliucijos padariniai

1905 m. revoliucijos įvykius kai kurie lietuviai istorikai dar ligi šiol pavaizduoja pernelyg juodomis spalvomis. Suminėję vieną kitą negeistiną revoliucijos meto įvykį, tą įvykį apibendrina ir nupiešia daug juodesnį vaizdą, negu caro ištikimieji pareigūnai savo gubernatoriams ar generalgubernatoriams tada oficialiuose pranešimuose pavaizduodavo. Neobjektyvus 1905 m. revoliucijos įvykių ir padarinių vertinimas, ypač žvelgiant į tuos įvykius iš tolimesnės perspektyvos, yra tartum paneigimas visų ankstyvesnių lietuvių kovų su carizmu, su rusinimu, paneigimas pastangų kovoti dėl lygių teisių visiems lietuviams ir dėl kitų laisvių.

Dabar, kada 1905 m. revoliucijos įvykiai yra jau atoki, galima apie juos kalbėti blaivia ir nepropagandiška kalba. O visgi dar ir dabar atsiranda publicistų, tinkamai nesusipažinusių su ano meto istorine medžiaga, kurie visiškai be pagrindo 1905 m. revoliuciniam sąjūdžiui priskiria net ir to meto atskirus kriminalinius nusikaltimus.

Juk ir ne revoliucijos metu Lietuvoje, kaip ir kiekvienam kitam krašte, įvyksta apiplėšimų, nužudymų ir vagysčių. Bet gi Lietuvos politinės grupės, aktingai revoliucijos įvykiuose dalyvavusios, labai smerkė revoliucionierių vardu vykdomus kriminalinius darbus. Tačiau jos negalėjo tų visų neigiamų įvykių sulaikyti, todėl ir negalėjo būti už juos atsakingos.

Oficialiai surinktomis ir paskelbtomis žiniomis, jau numalšinus revoliuciją, Suvalkų gubernatorius Stremouchov pranešė Varšuvos generalgubernatoriui Skalonui apie jo gubernijoje padarytus nuostolius, kurie, žinant visą krašto nerimą ir nusiteikimą prieš rusų valdžią, iš tikrųjų buvo labai nedideli. Pagal tą gubernatoriaus pranešimą, nuo 1905 m. sausio 1 d. ligi 1906 m. balandžio 1 d. kariškių buvo nužudytas tik vienas, o policijos pareigūnų — du, nupiauta 424 telegrafo stulpai, iš įvairių policijos tarnautojų atimta 171 revolveris. Monopoliams — degtinės parduotuvėms — nuostolių padaryta už 13.788 rublius, gminoms (valsčiams) — už 1.722 rb. Suvalkų gub. iš viso buvo 84 degtinės parduotuvės, kurių tik 26 buvo uždarytos arba sunaikintos, o paštus apiplėšiant — paštui nuostolių padaryta už 3.697 rb.[145]

Kauno ir Vilniaus gubernijose nuostolių revoliucijos metu taip pat nebuvo labai daug. Bet, revoliuciją malšinant, baudų už tuos nuostolius buvo išieškota keleriopai daugiau.

Vadinamųjų agrarinių maištų — riaušių — Suvalkų gubernijoje taip pat nedaug tebuvo. Kitose Lietuvos vietovėse buvo miško kirtimų be leidimo, bet tik savo reikalams — apsirūpinant statybine ir kuro medžiaga. Kadangi Suvalkijos ūkininkai turėjo nemaža durpių kurui, todėl ten neteisėtų miško kirtimų pasitaikydavo mažiau.[146] 1905 m. vasarą Šiaurės Vakarų Krašte, t.y. visoje Lietuvoje 54 apskrityse buvo tik 9 atsitikimai neteisėtų miško kirtimų, Tuo pat metu vien vidurio Rusijoje 106 apskrityse įvyko 41 dvaro pogromas — apiplėšimas. 1906 m. pavasarį Lietuvoje neteisėtų miško kirtimų buvo 6, dvarų darbininkų streikų 21, tačiau, pagal oficialius duomenis, Lietuvoje dvarų turto grobimo ar naikinimo visiškai nebuvo.[147]

1905 m. revoliucija nepanaikino Rusijoje carinio režimo, neįvedė parlamentinės valdymo sistemos ir Rusija išliko dviejų priešingų sistemų — parlamentarizmo ir autokratinio valdymo deriniu, nes vykdomoji valdžia tebebuvo atsakinga tik prieš carą. Taip pat po revoliucijos nuslopinimo spaudos cenzūra buvo ypačiai sustiprinta, o kai kuriais atvejais lietuvių kalba leidiniams dar buvo įvesta speciali cenzūra.

Lietuva nei autonomijos, nei savivaldos neiškovojo, tačiau iškovotų laisvių trupiniai, revoliuciją numalšinus, krašte paliko. Tais laisvių trupiniais lietuviai galėjo naudotis ir jau organizuotai veikti. Revoliucijos laimėjimų nuotrupų, nepaisant caro valdžios susigrąžintos galios, paliko visose gyvenimo srityse. Nors

ir griežtoje valdžios priežiūroje, jau galėjo veikti lietuvių švietimo, kultūrinės bei ekonominės organizacijos, ypač dešiniųjų visuomeninių srovių.

Pradėjo veikti Rusijos valstybės dūma. Lietuviai, dalyvaudami dūmos rinkimuose, sąmonėjo ne tik tautiškai, bet ir politiškai. O išrinktiesiems lietuvių atstovams dūma liko vieša tribūna lietuvių nusiskundimams reikšti, ginti gyvybiškus lietuvių tautos reikalus, o taip pat ir atskirų visuomeninių sluoksnių interesus. Tad, nors iškovotos laisvės buvo viena po kitos apkarpomos, tačiau gyvenimo sąlygos Lietuvoje visose gyvenimo srityse šiek tiek palengvėjo.

Išskyrus caro biurokratiją, stambiuosius dvarininkus ir iš dalies dvasininkų aukštąją hierarchiją, Lietuvoje visi visuomeniniai sluoksniai 1905 m. revoliucijos įvykius rėmė.

Dėl revoliucinių įvykių daugiausia nukentėjo kairiųjų srovių veikėjai, nors neorganizuotai tuose įvykiuose dalyvavo ne tik liberalinės demokratinės grupės, bet ne vienas ir katalikų srovės šviesuolių — pasauliečių ir dvasininkų.

Aplamai 1905 - 1906 m. revoliucijos padarinius Lietuvai, ypač tolimesnėje kovoje su carizmu, reikia vertinti tik teigiamai. Tokio vertinimo pagrindu pasinaudosiu ne kokio revoliucionieriaus ir ne socialisto vertinimu, bet kunigo prelato K. Šaulio, kurį įtarti vien simpatijoms revoliucijai ir to sąjūdžio priešininkai negalėtų. Straipsnyje *Iš atsiminimų apie krikščioniškąją demokratiją Lietuvoje* jis rašo: „Revoliucija buvo davusi mums tada, kad ir kurį laiką, seniai lauktąją pilietinę laisvę, laisvę tvarkyti ir organizuoti savo visuomeninį gyvenimą, daryti susirinkimus, reikalauti socialinių, kultūrinių, politinių reformų. Tuomet tai buvo nauja, neįprasta. Kraštas džiaugėsi, žmonių dvasia ir nuotaika buvo pakilusi. Juk revoliucija praskynė kelią į Didįjį Vilniaus Seimą 1905 m.

Kaip kiekviena revoliucija, taip ir anuometinė Lietuvoje, negalėjo išvengti kai kurių, kartais stambių, medžiaginių nuostolių. Ypač teko nukentėti kai kuriems dideliems ūkiams, dvarams, įmonėms, fabrikams nuo ūmai suruoštų streikų. Bet tie medžiaginiai nuostoliai buvo mažmožis, palyginti su tuo, ką davė kraštui revoliucija“.[148]

Priešingai prelato K. Šaulio vertinimui, kun. dr. K. Matulaitis, nors ir pripažįsta, kad 1905 m. revoliucija yra palikusi ir teigiamų vaisių, tačiau dėl vieno kito kriminalinio nusikalti-

mo, įvykdyto „revoliucionierių“ vardu, jis gan juodomis spalvomis vaizduoja revoliucinius įvykius Suvalkijoje. Pačią 1905 m. revoliuciją jis vadina sukilimu, sąmyšiu, teisina Seinų vyskupijos valdytojo prelato J. Antanavičiaus paskelbtąjį aplinkraštį, kun. J. Laukaičio pasigyrimą dūmoje, kad kunigai Lietuvoje kovojo su kramola ir t. t.[140]

Grožinėje literatūroje 1905 m. revoliucija Lazdynų Pelėdos romane *Klaidoje* ir J. Lindės-Dobilo socialiniame romane *Blūde* yra neigiamai pavaizduota.

1905 m. revoliucija Lietuvoje buvo vertinama ir JAV lietuvių. *Vienybė Lietuvininkų* 1905 m. 47 nr. rašė, kad 1905 m. revoliucijos kova lietuviuose sukėlė daug lūkesčių ir tuos lūkesčius taip aprašė: „Rusijoje eina kova prieš caro autokratiją. Kaip tos kovos pasekmėje, jei bus laimėta, ir mes lietuviai atgausime laisvą, neprigulmingą Lietuvą, su prezidentu ir seimu Vilniuje.“

Ir, anot M. Biržiškos. ...„koks besmegenis tegalėjo norėti, kad vėl, kaip prieš revoliuciją, būtų persekiojama lietuvių tautą, jos spauda, katalikų bažnyčia, kad grįžtų senoji tvarka.“ [150]

NUORODOS

1 S. Harcave, *First Blood. The Russian Revolution of 1905*, 1964 m. 135 psl.
2 L. Krzywicki, Poliaki — *Formy nacionalnago dviženija v sovremennych gosudarstvach*, (red. A. Kastelianskij), 1910 m. 349 psl.
3 V. Gorn ir kiti, *Obščestvennyje sily i ich borba v russkoj revoliucii*, 1907 m. 45 psl.
4 *Varpas*, 1905 m. 1-2 nr.
5 L. Katcher, *Russisches Revolutions Tagebuch 1905*, 1906 m. 45 psl.
6 G. Michon, *Franco — Russian Alliance*, 1969 m. 134 psl.
7 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t. 155 - 156 psl.
8 L. Bramson, *K desiatiletiju pervoj gosudarstvennoj dumy*, 1916 m. 211 psl.
9 V. Gorn ir kiti, *Obščestvennyj sily i ich borba v russkoj revoliucii*, 1907 m. 28 - 29 ir 46 psl.
10 P. Miliukov, *Nacionalnyj vopros*, 1925 m. 63 psl.
11 A. Tyrkova, *Na putiach k svobode*, 1952 m. 399 psl.
12 L. Stern, *Die Russische Revolution 1905 - 1907*, 1961 m. I t. 21 psl.
13 L. Stern, *Die russische Revolution 1905 - 1907*, 1961 m. III t. 1139 psl.
14 P. Miliukov, *History of Russia*, 1969 m. III t. 206 psl.
15 G. Michon, *Franco — Russian Alliance*, 1969 m. 135 psl.
16 S. Harcave, *First Blood. The Russian Revolution of 1905*, 1964 m. 127 p.
17 G. Savič, *Novyj gosudarstvennyj stroj*, 1907 m. 29 psl.
18 K. Bielinis, *Penktieji metai*, 1959 m. 181 - 182 psl.
19 G. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, 1967 m. 192 psl.
20 J. Basanavičius, *Iš Didžiojo Vilniaus seimo*, 1925 m. 10 psl.
21 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 278 nr.
22 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 10 ir 13 nr.
23 S. Matulaitis, *Atsiminimai*, 1957 m. 145 psl.
24 Th. G. Masaryk, *The Spirit of Russia.* [2]1955 m. 175 psl. ir A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 60 psl.
25 *Darbininkų Balsas*, 1905 m. 7 nr. ir *Lietuvos Ūkininkas*, 1905 m. 9 nr.
26 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 77 psl.
27 *Varpas*, 1905 m. 7 - 8 nr.
28 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 38 - 39 psl.

29 K. Bielinis, *Penktieji metai*, 1959 m. 62 psl.
30 K. Bielinis, *Penktieji metai*, 1959 m. 307 psl.
31 K. Bielinis, *Penktieji metai*, 1959 m. 149 - 158 psl. ir J. Jurginis, *1905 m. revoliucijos įvykiai Vilniuje*, 1958 m. 61 - 78 psl.
32 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m. 114 psl.
33 *Laisvės Varpas*, 1946 m. sausio 12 d.
34 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 273 nr.
35 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 75 psl.
36 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 77 psl.
37 M. Katkus, *Raštai*, 1965 m. 375 - 376 psl.
38 L. Gira, Atmintinos sukaktuvės — *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 58 nr.
39 V. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m. 188 psl.
40 J. Basanavičius, *Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos*, 1925 m. 12 psl.
41 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 85 psl.
42 J. Basanavičius, *Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos*, 1925 m. 12 psl.
43 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 275 nr. ir K. Zalevskij, Nacionalnyje dviženija — *Obščestvennoje dviženije v Rossii v načale XX veka* (red. L. Martov ir kiti) 1910 m. 187 psl.
44 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 274 nr.
45 M. Biržiška, Didysis Vilniaus seimas — *Lietuvių Enciklopedija*, IV t. 516 psl.
46 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 274 nr.
47 J. Gabrys, Didysis Vilniaus seimas ir jo reikšmė Lietuvai — *Naujoji Romuva*, 1937 m. 3 nr. 57 psl. ir kun. V. Bartuška, *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*, 1937 m. 285 psl.
48 J. Basanavičius, *Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos*, 1925 m. 14 - 15 psl.
49 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 389 psl.
50 A. Merkelis, *Antanas Smetona*, 1964 m. 304 psl.
51 J. Basanavičius, *Iš Didžiojo Vilniaus seimo istorijos* — *Rinktiniai Raštai*, 1970 m. 243 - 244 psl.
52 A. Viscont, *La Lithuanie et le guerre*, 1917 m. 166 - 167 psl.
53 A. Petrika, *Lietuvių tautinio atbudimo pionieriai*, 1937 m. 126 psl.
54 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 514 - 515 psl.
55 P. Būčys, *Atsiminimai*, 1966 m. II t. 215 - 216 psl.
56 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 76 psl.
57 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 97 psl.
58 St. Kairys, Vilniaus seimas — *Kultūra*, 1930 m. 12 nr. 622 psl.
59 Z. Angarietis, „Darbininkų Balsas" ir jo „marksizmas" — *Kibirkštis*, 1926 m. 8 nr.
60 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 276 nr.
61 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 398 - 399 psl.
62 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 86 psl.
63 J. Kaminskas (St. Kairys), Didysis Vilniaus seimas — *„Keleivio" kalendorius* 1956 metams, 1955 m. 25 psl.
64 *Itogi i perspektivy*, 1906 m. 55 psl.
65 V. Gorn ir kiti, *Obščestvennyje sily i ich borba v russkoj revoliucii*, 1907 m. 56 psl.

66 W. Laquer, *Russia and Germany*, 1965 m. 80 - 85 psl.
67 A. Gerasimov, *Der Kampf gegen die erste russische Revolution*, 1934 m. 225 psl. ir K. Tiander, *Das Erwachen Europas*, 1934 m. 43 psl.
68 G. Michon, *Franco — Russian Alliance* (vertimas iš prancūzų k.), 1969 m. 133 psl.
69 *Lietuvos Ūkininkas*, 1905 m. 2 nr.
70 V. Zenzinov, *Perežitoje*, 1953 m. 219 psl.
71 W. S. Woytinsky, *Stormy Passage*, 1961 m. 27 psl.
72 V. Obninskij, *Novyj stroj*, 1913 m. 274 - 275 psl.
73 *Pravo*, 1905 m. 13 ir 14 nr.
74 S. Harcave, *First Blood*, 1964 m. 151 psl.
75 P. Miliukov, *History of Russia*, 1969 m. III t. 224 psl.
76 V. Obninskij, *Novyj stroj*, 1913 m. 269 psl.
77 L. Katscher, *Russisches Revolutions Tagebuch*, 1906 m. 42 psl.
78 V. Zenzinov, *Perežitoje*, 1953 m. 220 psl. ir *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub.* na 1906 god, 1905 m. 11 psl.
79 M. Romer, *Litwa*, 1908 m. 418 psl. ir Iš Kauno gubernatoriaus bylų — *Karo Archyvas*, 1928 m. IV t. 231 psl.
80 *Revoliucija v Litve 1905 - 1907 gg.*, 1961 m. 375 psl.
81 Iš Kauno gubernatoriaus bylų — *Karo Archyvas*, 1928 m. IV t. 233 - 236 psl.
82 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1958 m. I t. 98 psl.
83 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1960 m. II t. 755 - 759 psl.
84 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 109 - 110 psl.
85 *Archives secrètes l'empereur Nicolas* (vert. rusų kalba), 1928 m. 46 p.
86 M. Katkus, *Raštai*, 1965 m. 366 - 368 psl.
87 Iš Kauno gubernatoriaus bylų — *Karo Archyvas*, 1928 m. IV t. 233 - 236 psl. ir A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m. 102, 103 ir 105 psl.
88 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 353 psl.
89 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1960 m. II t. 758 psl.
90 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1960 m. II t. 765 psl.
91 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1960 m. II t. 762 psl.
92 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905 - 1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 378 - 379 psl.
93 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905 - 1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 408 psl.
94 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905 - 1907*, 1956 m. 406 - 409 psl.
95 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905 - 1907*, 1960 m. II t. 783 - 785 psl.
96 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 305 - 308 psl.
97 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905 - 1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 411, 434 - 435 psl.

98 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905 - 1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 522 psl.
99 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 27 nr.
100 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 378 psl.
101 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905 - 1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 434 psl.
102 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905-1907*, 1961 m. III t. 534 psl.
103 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v nacionalnych rajonach Rossii*, 1955 m. 351 psl.
104 V. Steponaitis, Kauno gub. Baudžiamosios rinktinės — *Mūsų Žinynas*, 1929 m. XVII t. 56 nr. 323 psl.
105 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 368 - 383 psl.
106 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 11 nr. ir St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 107 psl.
107 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 401 psl.
108 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 1 nr.
109 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 9 nr.
110 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 67 nr.
111 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 9 nr.
112 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 407 psl.
113 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 393 ir 452 psl.
114 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v. nacionalnych rajonach Rossii*, 1955 m. 389 psl.
115 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905-1907*, 1961 m. III t. 542 psl.
116 V. Obninskij, *Letopis revoliucii*, III t. 80 psl.
117 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 19 nr.
118 V. Obninskij, *Novyj stroj*, 1913 m. 267 psl.
119 V. Obninskij, *Novyj stroj*, 1913 m. 77 psl.
120 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 2 nr.
121 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 295 psl.
122 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 9, 14 ir 22 nr. ir *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 143 nr.
123 Th. G. Masaryk, *The Spirit of Russia*, [2]1955 m. 189 psl.
124 L. Kochan, *Russia in Revolution 1890 - 1918*, 1966 m. 115 psl.
125 A. Nenarokov, *Russia in the Twentieth Century*, 1968 m. 59 psl.
126 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t. 90 - 92, 203 - 204 psl. ir kun. A. Petrauskas, *Praeities Pabyros*, 1934 m. 52 - 60 psl.
127 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 347 - 352 psl.
128 *Revoliucija 1905 - 1907 gg. v Litve*, 1961 m. 165 - 171 psl. ir St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 333 - 338 psl.
129 J. Kaminskas, LSDP 1905 metų įvykiuose — *Darbas*, 1955 m. 2 nr. 5 psl.
130 V. Obninskij, *Letopis russkoj revoliucii*, 1913 m. 61 psl.
131 R. Vėbra, *Katalikų dvasininkija ir visuomenės judėjimas*, 1968 m. 127 psl.
132 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 246 nr.

133 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 127 nr.
134 M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, 1953 m. II t. 126 psl.
135 *Vilniaus Žinios*, 1905 m. 276 nr.
136 St. Kalabiński, *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905-1907*, 1961 m. III t. 545 psl.
137 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905-1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 382 psl.
138 St. Kairys, *Tau, Lietuva*, 1964 m. 352-356 psl.
139 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t. 30 psl.
140 *Vyskupo P. Būčio Atsiminimai*, 1966 m. I t. 95 psl.
141 *Revoliucija 1905-1907 gg. v Litve*, 1961 m. 400 psl.
142 M. Handelsman, *Pomiędzy Prusami a Rossją*, 1922 m. 241 psl.
143 J. Šaulys, Mano kelias Varpininkų gretose — *Varpas*, 1953 m. 1 nr.
144 A. Kučas, *Amerikos lietuvių istorija*, 1971 m. 297-298 psl.
145 St. Kalabiński, *Carat i klasy posiadające w rewolucji 1905-1907 w Królestwie Polskim*, 1956 m. 475-476 psl.
146 St. Kalabiński, *Walka chłopów gub Suwalskiej w rewolucji 1905-1907 — Materiały do dziejów ziemi Sejneńskiej*, 1963 m. 326 psl.
147 V. Gorn ir kiti, *Obščestvennyje sily i ich borba v russkoj revoliucii*, 1907 m. 57-62 psl.
148 K. Šaulys, Iš atsiminimų apie krikščionišką demokratiją Lietuvoje — *Tėvynės Sargas*, 1948 m. 4 nr. 258 psl.
149 K. Matulaitis, Sukilimas Sūduvoje 1905-1907 metais — *Tautos Praeitis*, 1967 m. II t. 3-4 knyga, 257-270 psl.
150 M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, 1953 m. II t. 145 psl.

XIII

Rusijos valstybės dūma ir Lietuva

1. Dūmos ir Valstybės tarybos įsteigimas

1904 ir 1905 m. Rusijos žemietijų atstovų suvažiavimai savo nutarimuose reiškė carui pageidavimus, kad būtų sušaukta valstybės dūma, t.y. parlamentas. 1905 m. rugpiūčio 19 d. valstybiniu aktu caro pažadėtoji tautos atstovybė, vadinamoji Bulygino dūma, Rusijos gyventojų nepatenkino, nes ji, kaip patariamasis caro valdžios organas, buvo numatyta sudaryti griežtai cenziniu pagrindu. Tai būtų buvęs biurokratinis organas įstatymų projektams parengti, bet ne įstatymams leisti. Nusileisdamas Rusijos gyventojų spaudimui, caras 1905 m. spalio 17 d. manifestu pažadėjo jau visiškai skirtingą dūmą, kaip įstatymų leidimo organą, be kurios pritarimo joks įstatymas neturėtų galios. Tuo pat spalio 17 d. manifestu caras pareiškė norą suteikti gyventojams pagrindines pilietines laisves — asmens neliečiamumą, sąžinės laisvę, žodžio, susirinkimų bei sąjungų laisvę. Teoriškai sąžinės laisvė Rusijoje jau buvo garantuojama kelintą kartą, bet faktiškai Rusijoje jos dar nepraktikavo.

Tuo metu, kai Rusijos vyriausybė dar vis svarstė dūmos reikalą, pradžioje tik kaip patariamąjį caro valdžios organą, vėliau, kaip įstatymų leidimo organą, bet cenzinį ir renkamą ku-

rijomis, lietuvių partijų programose, atsišaukimuose ir spaudoje jau buvo keliamas lietuvių tautos reikalavimų minimumas — Lietuvos autonomija su seimu Vilniuje, kuris tvarkytų visus Lietuvos reikalus ir kuris būtų renkamas visuotiniu, betarpiu, slaptu ir lygiu balsavimu.

Rusijos keturios dūmos, veikusios nuo 1906 m. iki 1917 m., pirmoje eilėje svarstė Rusijos valstybės reikalus, valstybės biudžetą, žemės reformos ir žemietijų problemas, švietimo klausimus ir dažnai iškeliamą tautybių teisių sulyginimą bei daugybę kitų Rusijos imperijos problemų, naudojosi plačia interpeliacijų teise, keldamos įvairius administracijos veiksmų neteisėtumus, ir skatino reikalingų įstatymų parengimą.

Išsamiai neaprašinėjant dūmoje svarstytų grynai Rusijos reikalų, neišryškinant kitų Rusijos tautų dūmos atstovų veiklos, čia bus plačiau apžvelgiama tik lietuvių dūmos atstovų veikla, svarstant įstatymus, kurie teisiogiai paliesdavo Lietuvą.

Per visą keturių dūmų veikimo metą lietuvių atstovai dūmoje naudojosi dūmos tribūna, savo kalbomis ir svarstymais gynė lietuvių tautos reikalus, nes tinkamesnio būdo anuometinėmis sąlygomis Rusijoje nebuvo. Į Rusijos dūmą lietuviai didelių vilčių nedėjo, radikalių reformų iš jos nelaukė, nes numatė, jog nebus atsižvelgta į ne rusų tautų interesus, ypač turint galvoje rusų dešiniųjų partijų nacionalistinį nusistatymą kitų Rusijos valdomų tautų atžvilgiu.

Tik nuo 1906 m. balandžio 23 d., pagrindinius Rusijos valstybės įstatymus arba konstituciją paskelbus ir Pirmąją valstybės dūmą balandžio 27 d. sušaukus, laikoma, kad Rusija jau buvo valdoma pagal konstitucinę santvarką.

Pirmuoju pagrindinių įstatymų paragrafu buvo nusakoma, kad Rusija yra vientisa ir nedaloma valstybė. Antruoju paragrafu buvo patvirtinta, kad Suomijos kunigaikštystė yra nedalomos Rusijos valstybės dalis ir tik savo vidaus reikalams tvarkyti ji pagal ypatingą įstatymą turi atskirus nuostatus. Trečiame paragrafe buvo pabrėžta, kad rusų kalba yra valstybinė kalba ir privaloma vartoti kariuomenėje, laivyne ir valstybės bei visuomenės įstaigose. Gi vietos kalbų ir dialektų vartojimas yra nustatomas atskirais įstatymais. Be to, pagrindiniuose įstatymuose buvo skelbiama, kad vyriausioji caro valdžia yra absoliuti ir jo valdžios klausyti reikia ne iš baimės, bet sąžinės ir Dievo liepimu. Nepaisant pagrindiniuose valstybės įstatymuose caro

absoliutizmo pabrėžimo, jo absoliutizmas visgi jau buvo ribojamas, nes pagrindiniuose valstybės įstatymuose buvo sakoma, kad joks įstatymas negalioja, jei jo valstybės taryba ir dūma nepriims ir caras jo nepatvirtins. Atseit, valstybės taryba ligi tol buvusi tik caro patariamasis valdymo organas, jau paliko lyg ir parlamento aukštieji rūmai.

Valstybės taryba turėjo būti renkama devyneriems metams, o dūma penkeriems. Valstybės taryboje buvo numatyta 200 narių, kurių šimtą turėjo skirti pats caras. Caras taip pat skyrė valstybės tarybos pirmininką ir vicepirmininką, o kitas šimtas narių buvo renkamas. 1. Šešis atstovus rinko pravoslavų dvasininkija, 2. kiekvienos gubernijos žemietija rinko po vieną atstovą, 3. gubernijos, kuriose nebuvo žemietijų, atstovus į valstybės tarybą rinko bajorų draugijos, rinkdamos iš gubernijos po du įgaliotinius, kurie Petrapilyje jau išrinkdavo 18 atstovų, 4. Imperatorinė Akademija ir visi Rusijos universitetai rinko po tris įgaliotinius, kurie turėjo išrinkti šešis atstovus. Valstybės tarybon galima buvo rinkti ne jaunesnius kaip 40 metų amžiaus asmenis, baigusius ne mažiau kaip gimnazijos kursą ir turinčius cenzą dalyvauti dūmos rinkimuose.

Valstybės taryba, be kitų pareigų, turėjo parengti įstatymus ir juos siūlyti dūmai svarstyti ir priimti. Jei dūmos priimtajam įstatymui valstybės taryba pritardavo, tada taryba jau siūlydavo carui tą įstatymą pasirašyti. Tačiau caras galėjo ir abiejų rūmų — dūmos ir tarybos priimtą įstatymą atmesti, nepasirašyti ir nekreipti į jį dėmesio, nes Rusijoje caras turėjo absoliutinę veto teisę. Čia tenka pabrėžti, kad Rusijos pagrindiniuose įstatymuose buvo išimtinos svarbos 87 straipsnis, kuriuo pasirėmęs caras, dūmos ir valstybės tarybos paleidimo atveju ar tų institucijų pertraukų bei atostogų metu, galėjo pats leisti įstatymus.[1]

Be valstybės tarybos, įstatymų projektus taip pat parengdavo ministrų taryba ir juos siūlydavo dūmai svarstyti. Rusijos dūmai priklausė biudžeto tvirtinimas, o ne įstatymų leidimo teisė. Dūma teturėjo tik vadinamąją įstatymų paskatinimo teisę, t.y. teisę siūlyti valstybės tarybai ir ministrų tarybai svarstyti pačios dūmos parengtus įstatymų projektus. Dūma turėjo interpeliacijos teisę — teisę iškelti aikštėn bet kurios administracijos šakos neteisėtus veiksmus ir reikalauti dūmoje viešų paaiškinimų.[2] Tačiau, priešingai parlamentinei tvarkai, Rusijos

dūma negalėjo pareikšti nepasitikėjimo ministrų tarybai arba atskiram ministrui, nes Rusijoje ministrai buvo atsakingi tik carui ir tik jis pats juos skirdavo arba atleisdavo. Dūmos atstovai turėjo imuniteto teisę — jų negalėjo be dūmos sutikimo areštuoti ir už pasakytas dūmoje kalbas traukti atsakomybėn.

Pirmojoje dūmoje buvo numatyta 412 atstovų. Tačiau vėliau, antroje, trečioje ir ketvirtoje dūmoje, atstovų skaičius keitėsi. Rusų gyvenamose teritorijose atstovų skaičius buvo didinamas, o ne rusų gyvenamuose kraštuose — mažinamas. 1905 m. rugpiūčio 19 d. paskelbtasis vadinamasis Bulygino dūmos rinkimų įstatymas, po įvykusių streikų ir reikalavimų, paskelbus Spalio 17 d. manifestą, buvo pakeistas 1905 m. gruodžio 11 d. rinkimų įstatymu, kuriame buvo padidintas rinkėjų skaičius. 1906 m. vasario 20 d. vėl buvo paskelbti nauji valstybės dūmos ir valstybės tarybos rinkimų nuostatai. Bet ir pagal šį įstatymą dūmos rinkimai visvien buvo palikti cenziniais ir tam tikru būdu sudarytomis kurijomis. Todėl ir galutinį dūmos rinkimų įstatymą visuomenė sutiko nepalankiai, nes visvien jis nebuvo demokratiškas.

Kiekvienai gubernijai arba tam tikroms vadinamoms Rusijos sritims (pvz., Sibirui) dūmos atstovų skaičius buvo nustatomas grynai aukštosios administracijos nuožiūra. Dūmos atstovu būti ir atstovus į dūmą rinkti galėjo tik vyrai, sulaukę 25 metų amžiaus ir turį kiekvienai rinkėjų kurijai įstatymu numatytą cenzą (amžiaus, turto ir kt.). Rinkimų teisės neturėjo moterys ir vyrai ligi 25 metų, kareiviai, o taip pat visi asmens, neturį nuosavybės, pvz., neturį nuosavybės laisvųjų profesijų asmenys ar dvasininkai, kurie nevaldė parapijų žemių. Be to, dūmos atstovais negalėjo būti asmens nemoką rusų kalbos.

Rinkimai vyko kurijomis. Buvo sudarytos žemvaldžių, miestiečių, valstiečių ir darbininkų kurijos. Kai kuriose Lietuvos gubernijose nuo 1907 m. buvo net rusų gyventojų kurija, pvz., Kauno ir Vilniaus gub. kurios, neatsižvelgiant į rusų gyventojų skaičių, rinko vieną rusą atstovą, o vėliau — Vilniaus gub. — net du rusų atstovus.

Dūmos atstovai buvo numatyta rinkti ne tiesiogiai, bet kurijų išrinktųjų įgaliotinių. Įgaliotinius rinko: 1. bajorai žemvaldžiai (kurie nepriklausė valsčiams), pagal jiems nustatytą cenzą ir pagal rinkiminę tvarką, rinko savo įgaliotinius apskričių miestų bajorų susirinkimuose, 2. miestų gyventojai galėjo rinkti

įgaliotinius ne visi, bet tik tie, kurie turėjo nejodomojo turto ne mažiau, kaip 1.500 rb. vertės, 3. valstiečiai, turį rinkėjo cenzą, pirmiausia rinko nustatytą skaičių savo įgaliotinių valsčiuose, o valsčių išrinktieji įgaliotiniai turėjo vykti į apskritį, ir tik apskrityse iš visų valsčių įgaliotinių vėl buvo išrenkami atstovai į visos gubernijos įgaliotinių suvažiavimą, kuriame jau išrinkdavo dūmos atstovus. Tokią rinkimų sistemą gyventojai vadindavo trijų pakopų rinkimais. 4. Smulkiųjų įmonių darbininkai dūmos rinkimų teisės neturėjo. Tik stambiųjų įmonių darbininkija turėjo teisę rinkti nustatytą skaičių įgaliotinių dūmos atstovams išrinkti. Kadangi Lietuvoje stambių įmonių beveik nebuvo, tai tik Vilniuje 18 stambesniųjų įmonių darbininkai tegalėjo išrinkti vieną įgaliotinį.

Taigi, valstiečiai turėjo net dukart balsuoti, kad išrinktų savo įgaliotinius dūmos atstovams rinkti. Taip pat buvo paliktas ir luominis principas, nes bajorams žemvaldžiams buvo sudaromos atskiros kurijos. Be to, bajorams žemvaldžiams rinkiminis cenzas buvo nustatytas labai nevienodas ir kartais toje pačioje gubernijoje svyravo tarp 100 ir 800 dešimtinių žemės. Taip pat galiojo mokesčių mokėjimo bei valdomos nuosavybės cenzo principas. Nors aukštojo mokslo cenzas Rusijos piliečiams daug teisių suteikdavo, tačiau nesuteikė teisės balsuoti, dūmos atstovus renkant, jei jie neturėjo nuosavybės cenzo.

Išrinktieji visų kurijų įgaliotiniai, susirinkę į gubernijos suvažiavimą, atskirai išrinkdavo kiekvienai kurijai nustatytą dūmos atstovų skaičių. Po kurijų įvykdytų dūmos atstovų rinkimų, susirinkę jau visų kurijų įgaliotiniai blokuodavosi luomais ir tautybėmis ir tada išrinkdavo likusį gubernijai numatytų atstovų skaičių.

2. *Pirmoji dūma*

Į Pirmąją Rusijos dūmą Vilniaus miestas rinko 1 atstovą, o Vilniaus gubernija — 6 atstovus, Kauno gub. taip pat 6 atstovus, Gardino gub. — 7 atstovus, Suvalkų gubernija — 2 atstovus. Bet dėl Rusijoje prasidėjusio po 1905 m. revoliucijos reakcinio valdymo siautėjimo, Rusijos kraštutinės kairiosios politinės partijos rinkimuose į Pirmąją dūmą atsisakė dalyvauti. 1905 m. gruodžio 28 d. įvyko ir Vilniaus miesto visuotinis socialis-

tinių organizacijų atstovų susirinkimas, kuriame dalyvavo Lietuvos socialdemokratų, lenkų socialistų, žydų Bundo, Rusijos socialdemokratų, socialistų revoliucionierių ir Lenkijos karalystės socialdemokratų atstovai, kurie vienbalsiai pasisakė už aktyvų Pirmosios valstybės dūmos rinkimų boikotavimą.[3]

Caro biurokratija tikėjosi, kad naujuoju rinkimų įstatymu bus išrinkta režimui palanki dūma. Tačiau pirmieji rinkimai į dūmą ką kitą parodė, nes mažažemiai bei smulkiųjų nuosavybių savininkai balsavo už kairiųjų partijų atstovus.

Nepaisant netobulo rinkimų įstatymo, visoje Rusijoje į Pirmąją dūmą buvo išrinkta daug demokratų bei liberalų atstovų ir negausus skaičius socialistų iš Kaukazo, kurie dūmos rinkimų neboikotavo. Kraštutinįjį kairįjį sparną dūmoje sudarė socialistai ir darbiečių atstovai. Gausiausioji vidurio frakcija dūmoje buvo konstituciniai demokratai, vadinamieji kadetai, kurių eilėse buvo daug žymių rusų ir kitataučių intelektualų: profesorių, advokatų, gydytojų, mokytojų ir įvairių visuomenės veikėjų. Dešinesnieji, negu kadetų partijos atstovai dūmoje buvo vadinamieji „oktiabristai" (spalininkai), t.y. 1905 m. spalio 17 d. caro manifestu pažadėtosios konstitucijos šalininkai, o kraštutiniųjų dešiniųjų grupę sudarė rusų nacionalistai. Be visų šių grupių dūmoje dar buvo susidariusi autonomistų grupė, kurion įeidavo daugiausia ne rusų gyvenamųjų kraštų atstovai. Pirmojoje dūmoje buvo išrinkta 179 kadetų atstovai, autonomistų — 63 atstovai, bet faktiškai autonomistų buvo tarp 120 - 135 atstovų, nes į šią frakciją dažnai jungdavosi ir kitų grupių atstovai, darbiečių — 97 atstovai, socialdemokratų — 18.[4]

Lietuviai į Pirmąją ir Antrąją Rusijos valstybės dūmą buvo išrinkę po 7 atstovus. Į Pirmąją dūmą Kauno gub. išrinko penkis lietuvius — kun. V. Jarulaitį, J. Kubilių, L. Lopą, Č. Milvydą ir J. Sabalį, o Suvalkų gub. — du: P. Vitkauską ir J. Girnių. Vilniaus gub. lietuvių atstovų į dūmą nebuvo išrinkta, tik į Trečiąją ir Ketvirtąją dūmą buvo išrinktas sulenkėjęs valstietis M. Cijūnėlis, kuris dūmoje visada dėjosi su lenkais.

Pirmosios Rusijos dūmos iškilmingas posėdis įvyko 1906 m. balandžio 27 d. caro Žiemos rūmuose. Caras paskaitė dūmos atstovams sosto kalbą, kurią atstovai sutiko visiška tyla.[5]

Valstiečių išrinktieji dūmos atstovai važiavo į Pirmąją dūmą, kad iškovotų valstiečiams žemę ir laisvę. Todėl Pirmoji dūma buvo vadinama liaudies vilčių dūma.

Pirmajai dūmai susirinkus, ją sveikino ne tik Rusijos universitetai ir žemietijos bei Suomijos parlamentas, bet taip pat ir daugelio valstybių parlamentai bei universitetai, visi išreikšdami džiaugsmą, kad Rusija pradėjo naują valdymosi erą. Tačiau Prancūzijos parlamentas, kuris visokiomis progomis sveikindavo carą, Rusijos laivyną bei kariuomenę, pirmukart susirinkusios Rusijos dūmos nepasveikino. Mat, Prancūzijos parlamento dešiniųjų atstovų daugumas pritarė autokratinei Rusijos valdymo sistemai, remdamas Prancūzijos kapitalo interesus Rusijoje. Todėl, kai Prancūzijos parlamento socialistų frakcija pasiūlė dūmą pasveikinti, tai Prancūzijos parlamento pirmininkas G. Clemenceau užbėgo jiems už akių ir paskaitė rezoliuciją, nepritariančią Rusijos dūmą sveikinti. Šią rezoliuciją parlamento daugumas priėmė.[6]

Pirmajai Rusijos dūmai ypatingo dėmesio parodė Anglijos demokratiškoji visuomenė: dūmos pirmininką prof. S. Muromcevą adresu sveikino 300 Anglijos parlamento narių, 60 vyskupų, daug lordų rūmų narių, profesorių ir laikraščių redaktorių, 40 Anglijos miestų majorų ir daug profesinių sąjungų vadų.[7]

Dūmą atidarius, tučtuojau buvo išrinkta 33 asmenų komisija, kuriai buvo pavesta parengti atsakymą į caro skaitytą dūmai sosto kalbą. Komisija iš anksto buvo įpareigota į atsakymą carui įtraukti ir amnestijos būtinumą. Atsakyme buvo pabrėžtas dūmos rinkiminių teisių praplėtimo reikalavimas, įvedant visuotinius rinkimus, sulyginant vyrų ir moterų teises bei suteikiant visoms Rusijoje gyvenančioms tautoms lygias teises. Be to, tame atsakyme carui dar buvo pabrėžta peticijų teisės reikalingumas, nes laisvė ir tvarka turi būti paremta tik įstatymais. Taip pat atsakyme carui buvo keliamas reikalas parengti įstatymą, kuriuo būtų panaikintos privilegijos ir luominiai skirtumai bei teisių siaurinimai dėl luomų, religijos, lyties ar tautybės. Parengtasis atsakymas carui dūmos narių buvo priimtas.[8]

Nors dūmos atstovų tarpe amnestijos įstatymui beveik nebuvo priešininkų, tačiau amnestijos reikalingumas dūmoje buvo svarstomas porą dienų. Tada dūmos narys rusų mokslininkas M. Kovalevskij pasiūlė, kad dūmos pirmininkas pareikštų vyriausybei vienbalsį dūmos amnestijos pageidavimą, kas ir buvo padaryta.

Pirmojoje dūmoje atsispindėjo carinės Rusijos kasdieninis gyvenimas: buvo kalbama dėl karo lauko teismų, dėl mirties

bausmių, juodašimčių siautėjimo, nekaltų žmonių trėmimo Sibiran, dėl kaimų ir viensėdijų deginimo, dėl spaudos varžymų, dėl pogromų.

Dūma pasidarė beveik vienintelis forumas, kuriame buvo galima laisvai kalbėti apie viso krašto reikalus. Todėl įvairių grupių atstovai, jų tarpe ir lietuviai, naudojosi kiekviena proga dūmoje išsakyti savo reikalus ir plačiai panaudoti dūmai suteiktą interpeliacijų teisę.

Netrukus dūmoje buvo įteikta vyriausybei inperpeliacija dėl policijos dalyvavimo, rengiant pogromus arba kurstant vieną gyventojų dalį prieš kitą.

Atsakydamas į šią interpeliaciją, vidaus reikalų ministras Stolypin prisipažino dūmoje, kad žandarų karininkas Komissarov policijos spaustuvėje išspausdino pogrominio turinio atsišaukimų į kareivius ir pasiuntė 5.000 tų atsišaukimų į Vilnių. Kadangi Vilniuje žydų pogromo neįvyko, tai ir Komissarov neprisipažino kaltu. O dėl nusikaltusių policijos pareigūnų ministras pasisakė, jog jis nieko prieš neturįs, kad jie būtų patraukti teismo atsakomybėn.[9]

Dūmoje taip pat paaiškėjo, kad juodašimčių „patriotinė" organizacija *Rusų liaudies sąjunga,* turinti sudariusi kovos grupę, spausdinanti atsišaukimus, juos siuntinėjanti policijai ir skatinanti rengti žydų pogromus. Taip pat ir buvęs vidaus reikalų viceministras kunigaikštis Urusov patvirtino, kad be oficialiosios vyriausybės dar veikianti kita jėga užnugaryje, kuri diriguojanti ir vadovaujanti pogromams.

Be politinių klausimų, iš dūmos darbų tvarkos niekada neišnykdavo ir žemės reformos klausimas, o žemės reikalu būdavo teikiama valdžios organams įvairiausių paklausimų. Atsakinėdami į dūmos atstovų paklausimus, ministrai galėjo stebėti dūmos koridoriuose kaimo žmones, atvykusius valstiečių reikalais. Jie atveždavo viso krašto skundus, išreiškiančius pasipiktinimą valdžios organų elgesiu. 1906 m. birželio 5 d. ir Kauno gub. lietuviai dūmos atstovai gavo Aluntos valsčiaus peticiją su 80 parašų, kurioje buvo reikalaujama žemės ir laisvės, autonomijos Lietuvai ir kitoms tautoms, mirties bausmės panaikinimo ir žemės reformos. Be to, peticijoje dar buvo pranešama, kad policija platinanti atsišaukimus prieš dūmą ir ją dergianti.[10] Lietuvos valstiečių peticijų reikalavimai rusų valdžiai ir savo atsto-

vams buvo radikalūs, rimtai argumentuojami ir politiškai lietuviams labai vertingi.

1906 m. gegužės 8 d. kadetų partija pirmoji pasiūlė žemės reformos projektą, kurį pasirašė 42 dūmos atstovai. Jų projektas numatė reformos reikalui paimti priverstiniu būdu valstybinę žemę, caro šeimos žemes, vienuolynų bei bažnyčių žemes, atlyginant jų savininkams teisinga rinkos kaina. Pagal kadetų projektą, žemės paimtos į žemės fondą turėjo būti skirstomos mažažemiams bei bežemiams vietos valstiečiams. 1906 m. gegužės 23 d. dūmos darbiečiai buvo pasiūlę antrąjį žemės reformos projektą, kurį pasirašė 104 dūmos atstovai. Darbiečių žemės reformos projektas skyrėsi nuo kadetų projekto ir dėl atlyginimo už paimtąją žemę, ir dėl žemės skirstymo būdo. Aplamai Pirmosios dūmos atstovai buvo nusiteikę nusavinti daug žemių ir tokiu būdu išspręsti Rusijoje žemės reformos reikalą.

Betgi caro valdžia buvo priešinga tokiai žemės reformai, tuojau pateikė dūmai valdžios pageidavimą dėl žemės reformos ir nurodė kokias nuolaidas ji sutiktų daryti. Ministrų taryba 1906 m. birželio 20 d. paskelbė dūmai caro norus, kaip spręsti žemės klausimą ir kaip aprūpinti valstiečius žeme. Caras siūlė pavesti Valstiečių žemės bankui supirkinėti dvarų žemes ir jas pardavinėti valstiečiams.[11] Iš tikrųjų pagal konstituciją vyriausybės uždavinys buvo tik vykdyti valstybės įstatymus, bet nenurodinėti, kokie įstatymai turi būti dūmoje priimami.

Ir Suvalkų gub. lietuvių atstovas P. Vitkauskas 1906 m. birželio mėn., kalbėdamas dūmoje žemės reformos klausimu, aiškino lietuvių nusistatymą teigdamas, kad negalima žemės klausimo spręsti bendru rusišku mastu, bet reikia atsižvelgti į vietos reikalus, paliekant žemės reformą vykdyti autonominiams seimams.[12] Lietuviai dūmos atstovai, svarstant žemės klausimą, visada pabrėždavo ir tai, kad žemės reforma galės būti tinkamai vykdoma tik tada, kai Lietuva turės vietos savivaldą, o atstovas L. Lopas dar pridūrė: „Mes tvirtai tikime, kad rusų tautos atstovai, apimti galingo laisvės jausmo, neatsisakys ir lietuviams pripažinti teisę laisvai tvarkyti svarbiuosius tautos reikalus ir užgydyti amžiais skaudančias žaizdas“. Kitas lietuvių atstovas Č. Milvydas tautiniu klausimu savo nuomonę taip išreiškė: „Duokite mums laisvę, padarykite lygiateisiais su kitomis Rusijos tautomis, ir Lietuvos kraštas, užuot vaitojęs ir keikęs, suras gilaus dėkingumo ir širdingos padėkos jaus-

mą...“ [13] Apskritai Pirmojoje dūmoje daugumas lietuvių atstovų buvo nusistatę, kad, vykdant žemės reformą, valstybės, cerkvių ir bažnyčių žemė turinti būti nusavinta be jokio užmokesčio, dvarų žemės turinčios būti atimtos priverstiniu būdu, o atlyginimo reikalą už jų atėmimą turėtų spręsti vietos autonominės įstaigos. Atimtoji žemė turėtų būti dalijama vietos bežemiams ir mažažemiams.[14]

Be žemės reformos klausimo, Pirmojoje dūmoje dar buvo itin aktualus tautinis klausimas. Dūmos atsakyme į sosto kalbą, buvo paminėtas ir tautų lygybės principas bei teisė tautoms kultūriškai apsispręsti. Betgi tame atsakyme nebuvo nieko pasakyta apie autonomijos suteikimą įvairioms tautoms ir netgi apie autonomiją Lenkijai.

Pirmojoje dūmoje tautybių klausimas plenume dar nebuvo svarstomas ir net lenkų atstovai dar nepasiūlė Lenkijos autonomijos klausimą svarstyti. O ir vienas Pirmosios dūmos lietuvių atstovas — kun. V. Jarulaitis dar nelaikė lietuvius pribrendusiais autonomiškai tvarkytis, ir pažadėjo dūmoje balsuoti tik už autonomiją Lenkijai, gi Lietuvai Jarulaitis pageidavo tik savivaldos.[15]

Pirmojoje dūmoje dėl tautų lygybės principo buvo daug kalbėta. Tautų lygybės principą rėmė žymus rusų istorikas N. Karejev ir teisininkas Kokoškin, abu pažymėdami, kad jokioje kultūringoje valstybėje nėra tokio tautų teisių aprėžimo kaip Rusijoje ir netgi tautų teisių siaurinimo dėl religijos.[16]

Tautų klausimui svarstyti dūmoje buvo sudaryta 33 atstovų komisija. Ši komisija sudarė tautų teisių sulyginimo ir piliečių lygių teisių įstatymo projektą, kurį tos komisijos narys prof. N. Gradeskul su 151 dūmos atstovų parašu, įteikė dūmos pirmininkui prof. S. Muromcevui. Tautų teisių sulyginimo ir piliečių lygių teisių įstatymo projekte buvo pabrėžta, kad abiejų lyčių piliečiai yra lygūs prieš įstatymus, kad valstiečių luomo asmenims teisių aprėžimai, įgyjant turtą, švietimo srityje bei valstybės tarnyboje yra naikinami, o taip pat naikinami įstatymai siauriną piliečių teises dėl religijos ar tautybės. Taip pat buvo siūloma panaikinti tik valstiečių luomui taikomus įstatymus, įpareigojančius juos taisyti kelius ir atsakyti už bendruomenės nario nesumokėtus mokesčius ir kt.[17]

Aplamai Pirmosios dūmos veikla nepatiko caro biurokratijai ir netrukus *Valdžios Žiniose* (Pravitelsvennyj Vestnik) dūma

buvo pradėta viešai niekinti, o caras buvo skatinamas nuo jos atsikratyti. Vienas dūmos atstovas, V. Obninskij, vėliau savo atsiminimuose rašė, kad iš konstitucinių laisvių monarchistai ieškojo tik sau naudos: organizavo juodašimčius ir ginklo pagalba pradėjo tvarkyti kraštą. Esą liūdna prisipažinti, bet Rusiją, išskyrus tik Suomiją ir Vakarų pakraščius, dar tenka laikyti nekultūringu kraštu. Nors jos mokslas ir literatūra yra europejinio lygio, tačiau jis dar nėra pasiekiamas Rusijos gyventojų masėms. Esą Rusijos pakraščių gyventojus vienumon jungia neapykanta Rusijai, nes, pvz., ir patys pažangiausieji rusai dar vis buvo priešingi Lenkijos autonomijai.[18]

Ypač Rusijos juodašimtiškoji spauda neapkentė Pirmosios dūmos ir ją pravardžiavo lenkiškai - žydiška, nemokšiška dūma. Iš tikrųjų Pirmąją Rusijos dūmą galima laikyti kadetų dūma, kadangi joje kadetai buvo pati stipriausioji partija ir drauge su kitais kairiųjų partijų atstovais buvo pasiryžusi vykdyti visoje Rusijos valstybėje stambias reformas, rūpintis gyventojus atpalaiduoti nuo administracijos priespaudos, panaikinti teisę administracijai žmones teisti bei bausti, o visas bylas pavesti spręsti tik normaliam teismui.

Įvairių kaltinimų Pirmajai dūmai buvo pilna rusų valdžios finansuojama pataikūnų ir juodašimčių spauda. Todėl, didėjant reakcinguose Rusijos visuomeniniuose sluoksniuose nepasitenkinimu šios dūmos demokratiška sudėtimi ir plačių reformų užsimojimais, caras 1906 m. liepos 8 d. Pirmąją dūmą paleido, nepaskelbdamas naujų dūmos rinkimų.

Paleisdamas Pirmąją dūmą, caras nusižengė pagrindiniams valstybės įstatymams, arba konstitucijai, nes nepaskelbė kada bus sušaukta kita dūma. Normaliai, norint dūmą paleisti, ministras primininkas turėjo dūmoje paskaityti paleidimo aktą ir nurodyti terminą naujajai dūmai susirinkti. Šiuo atveju to nebuvo padaryta, o tik prie dūmos įeinamųjų durų buvo prikaltas caro įsakymas dūmai paleisti.

Po šio nelaukto caro įsakymo dūmos atstovai, susidariusiai padėčiai išaiškinti, laisvai tegalėjo susirinkti tik Suomijoje. Ten jie susirinko Viipuri (Vyborgo) mieste, Belvederio viešbutyje, kur jie aptarė visus reikalus ir priėmė atsišaukimo tekstą į visus Rusijos gyventojus. Tą atsišaukimą, vėliau garsėjusį „Vyborgo atsišaukimo“ pavadinimu, pasirašė visi dūmos kade-

tų partijos atstovai, socialistų revoliucionierių atstovai, lietuviai dūmos atstovai — P. Vitkauskas, J. Kubilius, L. Lopas ir L. Bramsonas, bet nepasirašė kun. V. Jarulaitis, Č. Milvydas, J. Sabalis ir J. Girnius. Tą atsišaukimą taip pat nepasirašė nė vienas lenkas atstovas. „Vyborgo atsišaukimu" be kita ko gyventojai buvo kviečiami neiti kariuomenėn, nemokėti caro valdžiai mokesčių, nes be dūmos pritarimo reikalaujami mokesčiai yra neteisėti. „Vyborgo atsišaukimų" lietuvių kalba buvo platinama ir Lietuvoje.

Visi 168 Pirmosios dūmos atstovai pasirašiusieji „Vyborgo atsišaukimą", pasiremiant baudžiamojo statuto 129 paragrafu, dėl to buvo patraukti atsakomybėn ir jau negalėjo kandidatuoti į Antrąją valstybės dūmą. Jie buvo suimti, įkalinti, o vėliau ir teisiami. Teisiamuosius dūmos atstovus gynė žymiausi rusų advokatai, jų tarpe adv. A. Bulota gynė darbiečius. Teismo metu lietuvių atstovas J. Kubilius pasakė tokio turinio kalbą: „Aš turiu jums pasakyti, kad Vyborgo atsišaukimo pasirašymas yra susietas su padėtimi lietuvių gyventojų, kurių atstovu aš buvau Pirmojoje dūmoje. Šis kraštas per 40 metų yra išskirtinoje būklėje. Per 40 metų vyriausybė vedė žiaurią rusinimo politiką, naikino visa tai, kas brangu ir šventa kiekvienam žmogui. Per 40 metų mums buvo atimtos šventosios teisės, kuriomis galėjo naudotis kitos Rusijos tautos: mes negalėjome spausdinti abėcėlių savo gimtąja kalba. Geriausi tėvynės sūnūs, kurie troško nugalėti tamsą, platindami lietuviškas knygas, kurie norėjo vaikus mokyti gimtojo rašto, buvo siunčiami į kalėjimus. Mus kaltino tuo, kad mes nepriklausome tai religijai, kuri laikoma valstybine, kad mes — katalikai. Mes negalėjome gauti valstybinės ar visuomeninės tarnybos vien dėl to, kad mes katalikai: mums buvo daromos kliūtys įsigyti žemės savo gimtajame krašte; mūsų mokykloms vadovavo mums svetimi auklėtojai, kurie nesuprato mūsų kalbos ir kurie ėjo žandarų pareigas; jie jaunuomenės neauklėjo, o, priešingai, ją demoralizavo; rusinimo tikslu tyčiojosi iš mūsų vaikų, stengėsi įkvėpti jiems istorinės praeities negerbimą. Taip per 40 metų mus valdė žmonės, kurie nesiskaitė su mūsų reikalais! Visi mūsų skundai, visi mūsų susirūpinimai dėl misionierių — rusintojų veiksmų buvo paliekami be pasėkmių. Ta ilgametė priespauda įtikino mūsų žmones, kad nieko gero iš valdžios nesulauks. Ir štai, kada buvo paskelbtas 1905 m. spalio 17 d. manifestas, kai žmonėms buvo

pažadėta teisė tvarkyti savo gyvenimą per savo atstovus, pagal savo reikalus, mūsų žmonėse atsirado viltis į geresnę ateitį. Kai atėjo rinkimų laikas į dūmą, rinkdami savo atstovus, įsakė jiems siekti visų lygybės, be religijos, tautybės ir tikėjimo skirtumų. Lietuvių atstovai gaudavo dešimtimis pavedimų raštu su daugybe parašų. Tuose pavedimuose buvo išreikšti žmonių reikalavimai, ir mes, drauge su visos Rusijos atstovais, stengėmės įvykdyti žmonių pavedimus. Bet tie žmonės, kurie turėjo valdžią, nenorėjo sutikti su žmonių reikalavimais — jie dūmą išvaikė! Ir štai, ponai teisėjai, mums nieko kito neliko, kaip tik kreiptis į žmones ir jiems pasakyti: nepaisant visų norų įvykdyti jūsų pavedimus, mes negalėjome to įvykdyti, nes iš valdžios pusės sutikome kliūtis. Ir štai, kad iš valdžios atimti galią, kurią ji nukreipia prieš jus pačius, jūs turite, susijungę su visais Rusijos žmonėmis, neduoti valdžiai nei vienos kapeikos, nei vieno kareivio... Žmonės to negalėjo išpildyti, bet jie su užuojauta priėmė tą atsišaukimą ir jam pritarė. Tas pritarimas pasireiškė tuo, kad, nors Pirmąją dūmą išvaikius, kai kurie asmens, pvz., Kauno gubernatorius, žodžiu ir raštu, kurstė gyventojus prieš tuos atstovus, kurie pasirašė Vyborgo atsišaukimą — gyventojai, nepaisant to, stengėsi išrinkti juos į Antrąją dūmą. Paskui, kai tiems atstovams buvo atimta teisė būti renkamiems, žmonės į Antrąją dūmą vistiek išrinko atstovus iš kairiųjų partijų. O tuos atstovus, kurie atsišaukimo nepasirašė, žmonės sutiko priešiškai. Jie aiškiai pareiškė jiems savo nepasitikėjimą. Tuo pačiu, man rodos, žmonės jau padarė mums išteisinantį sprendimą — ir kito teismo mums negali būti!".[19]

Dūmą išvaikius, Rusijoje vėl atgijo revoliucinis sąjūdis, ir valstybė vėl gyveno represijų, bombų, kartuvių, sušaudymų bei ypatingų įstatymų slėgiama. Vien 1906 m. septyni tūkstančiai asmenų buvo nubausti kalėjimu už politinius nusikaltimus. Dviem tūkstančiams asmenų buvo uždrausta gyventi toje valstybės teritorijoje, kur yra paskelbtas karo stovis. Dvidešimt vienas tūkstantis gyventojų buvo ištremtas į Sibirą ar šiaurės Rusijos gubernijas.[20]

Kaip žymus teisininkas F. Kokoškin sako, Pirmoji Rusijos dūma norėjo atlikti didelį ir valstybei naudingą darbą, kad Rusija būtų stipri ir galinga vieningumu, bet ne išoriniu prievartiniu, o vidaus organizacijos vieningumu, kuris būtų suderinamas su įvairiais Rusijoje gyvenančių tautų savitumais.

Nors ir neilgai veikusi, Pirmoji dūma priėmė du svarbius įstatymus — mirties bausmės panaikinimą ir pašalpos įstatymą badaujantiems. Bet abiejų šių įstatymų Valstybės taryba nepatvirtino, ir jie neįsigaliojo. Per trumpą veikimo metą Pirmoji dūma pateikė valdžiai daug interpeliacijų ir 236 paklausimus dėl valdininkų savivaliavimo. Dūmos atstovai, pasinaudodami interpeliacijų ir paklausimų teise, kritikuodavo valstybinio gyvenimo nenormalumus. Jų kritika patekdavo spaudon ir turėjo poveikio į gyventojų nuotaikas, nes Rusijos gyventojai labai domėjosi dūmos darbais.

3. Antroji dūma

Rinkimai į Antrąją dūmą įvyko 1907 m. sausio mėn. Juose jau dalyvavo visos lietuvių politinės partijos. Vilniaus gub. dvarininkai su jiems palankiais valstiečiais sudarė lenkų dvarininkų ir valstiečių bloką ir išrinko lenkiško nusistatymo atstovus. Todėl Vilniaus gub. lietuviui atstovui nebuvo jokios vilties patekti į dūmą.

Dėl nesutarimų Vilniaus socialistinėse partijose, Vilniaus miesto rinkėjų įgaliotiniu išrinko taip pat ne lietuvį, bet žemaičių dvarininką — lenką Vilniaus miesto burmistrą Węclawskį. Kauno gub. dvarininkai, pagal jų kurijai priklausomą atstovų skaičių, išsirinko vieną atstovą K. Zavišą, bet jiems nepavyko sudaryti bloko su valstiečių atstovais ir todėl jie savo antrojo atstovo neišrinko. Nors renkant atstovus į Antrąją dūmą, kunigaikštis Radvila ir žemaičių dvarininkas visuomenės veikėjas M. Brenšteinas siūlė valstiečių įgaliotiniams susiblokuoti su dvarininkais, bet valstiečių vardu St. Kairys atsakė, kad dvarininkai pervėlai pradėję rūpintis valstiečių reikalais: ir baudžiavų, ir lietuvių atgimimo metu Lietuvos dvarininkai maža tegalvoję apie valstiečius. Todėl valstiečiai su dvarininkais nesusiblokavo ir, išsirinkę savo atstovus, tolimesniuose rinkimuose susiblokavo su miestų rinkėjų atstovais.

Į Antrąją dūmą renkant kurijos rinkėjų įgaliotinius, svarbiausia nulėmė Lietuvos kaimas, nes Lietuvos miestų didžiuma buvo nelietuviška. Pvz., Šiauliuose, renkant įgaliotinius, Lietuvos socialdemokratų partija rėmė visuomenės veikėjo adv. St. Lukausko ir grafo V. Zubovo kandidatūrą, bet žydų socialis-

tai rinkėjai (bundiečiai) nebalsavo už juos, todėl rinkėjų įgaliotiniais net lietuviškiausiame mieste — Šiauliuose buvo išrinkti žydų tautybės asmens — adv. M. Cimkauskas ir adv. S. Choronžickis.

Kauno gub. dūmos atstovų rinkimai vyko Kaune. Šios gubernijos valstiečių kurijos įgaliotiniai, nepriklausydami nuo kitų kurijų įgaliotinių, turėjo teisę patys vieni išrinkti vieną atstovą į dūmą. O paskui jau vyko derybos tarp visų kitų kurijų įgaliotinių.

Rinkimuose į Antrąją dūmą, valstiečių kurijų įgaliotiniai, darbo darnai išlaikyti, išsirinko komitetą, kuris visų vardu derėjosi su kitų kurijų įgaliotiniais. To komiteto pirmininku buvo išrinktas P. Gudavičius. Kauno gub. dvarininkų kurijoje įgaliotinių tarpe buvo ne vien lenkų atstovai, bet buvo ir lietuvių dvasininkų, kurie su lietuvių valstiečių įgaliotinių pagalba norėjo išrinkti į dūmą lietuvį atstovą. Miestiečių kurijoje buvo tik vienas lietuvis adv. V. Stašinskas. Pradžioje miestiečių kurija reikalavo net dviejų atstovų į dūmą, kad jie balsuotų už valstiečių kurijos siūlomus kitus kandidatus, nes šios abi kurijos sudarė įgaliotinių daugumą ir galėjo norimus kandidatus išrinkti. Pagaliau buvo susitarta su žydais, kad valstiečių įgaliotiniai jų kandidatą advokatą Š. Abromsoną parems, o už tai žydai parems valstiečių kandidatus.

Tuo būdu į Antrąją dūmą Kauno gub., be Abromsono ir K. Zavišos, išrinko atstovais ir penkis lietuvius socialdemokratus: P. Gudavičių, A. Povylių, P. Kumelį, V. Stašinską ir A. Kupstą. Visi jie sudarė Lietuvos socialdemokratų dūmos atstovų kuopą. Jie parengė ir išspausdino savo reikalavimus, dėl kurių jie pasižadėjo kovoti dūmoje. Svarbiausi punktai buvo šie:

1. spaudos, susirinkimų, draugijų, sąjungų, tikėjimo laisvė, laisvė streikuoti ir žmonių lygybė prieš įstatymus;

2. darbo dienos sutrumpinimas, atlyginimų padidinimas, neturtingųjų ir paliegėlių aprūpinimas;

3. visuotinis, privalomas pradžios mokslas gimtąja kalba, o taip pat nemokamas mokslas aukštesnėse bei aukštosiose mokyklose;

4. pelno mokesčio įvedimas ir muitų bei akcizų panaikinimas;

5. kareiviavimo prievolės atlikimas savame krašte;

6. autonomijos suteikimas visoms tautoms ir vietinių seimų pripažinimas, pavedant jiems spręsti žemės, miškų bei ežerų nusavinimą ir tolimesnį jų tvarkymą;

7. plačių savivaldos teisių suteikimas ne tik bet kurios teritorijos centrui, bet ir apskritims bei valsčiams.

Šiuos reikalavimus pasirašė visi socialdemokratų atstovai, nors Stašinskas žemės klausimu nevisiškai sutiko su kitais atstovais.[21]

Suvalkijoje valstiečių įgaliotiniai sudarė daugumą ir jie visi buvo lietuviai, todėl be derybų su kitomis kurijomis išrinko į dūmą du savo atstovus — A. Bulotą ir P. Leoną. Bulota priklausė darbiečiams, o P. Leonas — kadetų partijai.

Antrosios dūmos lietuviai atstovai sukvietė Vilniuje platesnį lietuvių inteligentų pasitarimą, kuriame buvo svarstyta autonomijos reikalas Lietuvai. Nors dėl autonomijos buvo didelis nuomonių skirtumas, nes vieni tenkinosi maždaug žemietijomis arba vietos savivaldybe, kai kiti siūlė visišką autonomiją arba Rusijos valstybių federaciją. Tame pasitarime buvo nutarta parengti Lietuvos autonomijos projektą ir įteikti dūmai. Šis inteligentų pasitarimas taip pat pasisakė už tai, kad Suvalkų gub. būtų išskirta iš Lenkijos.[22]

Antrojoje dūmoje kairiųjų buvo iš viso 206 atstovai ir, palyginus su Pirmąja dūma, jie laimėjo 112 vietų, o kadetai — pralaimėjo 80 vietų, tačiau, su kairiaisiais susiblokavę, dūmoje susidarė kairiųjų atstovų dauguma — iš viso 286 atstovai.

1907 vasario 20 d. Antrąją dūmą sušaukus, tuometinis ministras pirmininkas Stolypin perskaitė dūmoje ministrų tarybos deklaraciją. Kai kurios dūmos frakcijos buvo nutarusios į Stolypino deklaraciją visiškai nereaguoti. Tačiau dūmos socialdemokratų frakcija nutarė kritikuoti Stolypino deklaraciją, pavesdama tą atlikti Gruzijos socialdemokratui H. Ceretelli, kuris, iškalbingai ir pagrįstai iškritikavęs deklaraciją, reikalavo, kad vykdomoji valdžia būtų atsakinga dūmai.

Tačiau tada galvoti apie dūmos ir vyriausybės bendradarbiavimą nebuvo jokio pagrindo, nes vyriausybė ir toliau norėjo diktuoti savo norus dūmai. Ministras pirmininkas Stolypin ir jo ministrų taryba buvo vadinama konstitucinių frazių ir antikonstitucinės veiklos taryba. Rusijoje tuo metu siautėjo karo lauko teismai, ir buvo įvykdoma daug mirties sprendimų už politinius

nusikaltimus. Du rusų žymūs teisininkai dūmos atstovai — Maklakov ir Teslenko kalbėjo dūmoje prieš karo lauko teismų veiklą, charakterizuodami juos kaip mirties šmėklą.

Antrosios dūmos darbų tvarkoje visų pirma buvo numatyta svarstyti šie svarbiausi klausimai: žemietijų reforma, mirties bausmės panaikinimas, amnestija politiniams kaliniams, žemės reforma ir kt. Reformuojant žemietijas, dūma norėjo jas įvesti visose Rusijos gubernijose (t.y. ir Lietuvoje), praplėsti žemietijų teises ir jose padidinti valstiečių atstovų skaičių.

Svarstant dūmoje mirties bausmės panaikinimą, kalbėjo ir Suvalkų gub. atstovas A. Bulota, nurodydamas, kad per du metu buvo įvykdytos 2.835 mirties bausmės. Nors caras Mikalojus mirties bausmės dovanojimo teisę buvo perleidęs ministrui pirmininkui Stolypinui, bet jis caro jam suteiktąja privilegija beveik nesinaudojo. Todėl karo lauko teismų mirties bausmės sprendimai be pasigailėjimo buvo vykdomi. Gi amnestijos klausimu, kadetų partijos atstovai pasisakė už amnestiją, tačiau, principiškai spręsdami šį klausimą, jie įrodinėjo, jog amnestijos aktas priklausąs valdovui, o dūma galinti tik prašyti, kad valdovas paskelbtų amnestiją. 260 atstovų balsavo už kadetų partijos pasiūlytą amnestijos projektą, kuris ir buvo priimtas.[23]

Taip pat, svarstant žemės reformos reikalą, lietuvių atstovas Leonas 1907 m. gegužės 16 d. pasakė labai pagrįstą ir svarbią kalbą žemės reformos reikalu, ypač išryškindamas žemės reformos būtinumą Lietuvoje ir jos vykdymo būdą. (Vėliau ši jo kalba buvo išspausdinta rusiškai atskiru leidinėliu.) Savo kalboje Leonas nurodė, kad Suvalkų, Kauno ir Vilniaus gub. valstybinių ir bažnytinių žemių nėra daug: Vilniaus gub. — 343.350 ha, Suvalkų gub. — 222.360 ha drauge su miškais ir Kauno gub. — 182.030 ha. Todėl vien šių žemių nepakaktų Lietuvos valstiečius žeme aprūpinti. Gi vien Kauno gub. dvarininkams priklauso 1.654.183 ha. Iš šio kiekio 1.210.858 ha valdė stambieji dvarai (891 dvaras), tad vienam dvarui vidutiniškai atiteko 1.346 ha. Todėl Leonas siūlė paimti į žemės fondą dvarų žemes ir jas panaudoti žemės reformos reikalui, už jas apmokant ar neapmokant, kaip bus įstatymu numatyta. Taip pat jis siūlė paimti į žemės fondą visas tas dvarų žemes, kuriomis baudžiavos metu baudžiauninkai naudojosi. Tokias žemes Leonas siūlė paimti į fondą be atlyginimo. Majoratinių dvarų žemę

Leonas taip pat siūlė paimti be atlyginimo, kadangi tie dvarai buvo gauti nemokamai už tam tikrus „patarnavimus", pvz., malšinant sukilimus ir t.t. Servitutai turėtų būti panakinti priverstiniu būdu ir už juos valstiečiai turėtų gauti iš dvarų žemės.

Leonas dar siūlė nusavinti valdžios ar privačių asmenų ežerus ir juos perduoti savivaldybėms, kurios sudarytų sąlygas gyventojams verstis žuvų ūkiu. Jis pasisakė, kad, vykdant žemės reformą, žemė būtų duodama nuosavybėn, nes tokia esanti Lietuvos valstiečio teisinė sąmonė. Be to, žemės reformą vykdant, jis siūlė nustatyti aukščiausią ir žemiausią žemės normos ribą. Kadangi Lietuvoje žemės pertekliaus nėra, valstiečiams žemės trūksta, todėl neleistina Lietuvą kolonizuoti kitų gubernijų gyventojais, nes ta kolonizacija vykdoma vien rusinimo tikslais. Pasiremdamas rusų tuometine spauda, Leonas savo kalboje dar pažymėjo, kad kolonizacija Lietuvoje vykdoma ir dabar. Baigdamas P. Leonas aiškino, kad žemės reformą Lietuvoje geriausia galėtų vykdyti autonominis Lietuvos seimas ir jo sudarytos įstaigos. Lietuvių tauta karštai pritarianti lenkų autonomijai, tačiau jis turįs pasakyti, kad ir pati lietuvių tauta siekianti autonomijos. Didysis Vilniaus seimas jau nusmaigstęs Lietuvos autonomijos gaires. Dar paaiškinęs dūmoje istoriją apie Suvalkų gubernijos priskyrimą Lenkijos karalystei, Leonas pareiškė, jog jis pats irgi karštai pritariąs Lenkijos autonomijai, tačiau nepritariąs lenkų atstovų frakcijos reikalavimui, kad Suvalkijoje žemės reformą vykdytų autonominė Lenkija. Šis Leono pabrėžimas dūmoje, kad žemės reforma Suvalkijoje neturėtų būti pavesta vykdyti autonominei Lenkijai, buvo įspėjimas, kad Lenkijos seimas radikalios žemės reformos Suvalkijoje neįvykdytų, nes ten daugumas dvarų priklausė lenkams dvarininkams.

Leonas dar pasisakė ir už reformos skubotumą, nes žmonėms žiūrįs į akis vargas ir alkis. Be to, jis pageidavo, kad būtų sumažinti muitai žemės ūkio įrankiams, mineralinėms trąšoms ir kad žemės mokesčiai būtų sutvarkyti lygybės principu. Jis dar pridūrė, kad ligi šiol įstatymų leidimas priklausęs privilegijuotai visuomenės klasei, todėl ir leido tokius įstatymus, kurie gynė tos klasės interesus. Jis nusiskundė dūmoje, kad Lietuvoje visiškai nėra steigiama žemės ūkio mokyklų.[24]

Tą pačią dieną ir antras Suvalkų gub. atstovas Bulota, aplamai kalbėdamas dėl žemės reformos, kaip ir Leonas, nesutiko,

kad žemės reformos vykdymas Suvalkijoje būtų pavestas Lenkijos autonominei valdžiai. Jis pageidavo, kad žemės reforma būtų vykdoma visoje Lietuvoje, t.y. ir Suvalkų gub. Ir Bulota pareiškė, kad tik autonominis Lietuvos seimas tegalįs spręsti Lietuvos žemės reformos pobūdį ir vykdymo būdus. Jis taip pat patvirtino, kad Lietuvoje yra daug mažažemių ir jiems, o ne kolonistams, reikia skirstyti žemę Lietuvoje.

Antrosios dūmos metu Lietuvos socialdemokratų dūmos atstovų kuopa palaikė glaudžius ryšius su Lietuvos žmonėmis ir iš jų gaudavo daug įvairių skundų. Per trumpą laiką jie gavo iš Lietuvos 255 registruotus kolektyvinius pareiškimus, daugiausia žemės reikalais. Pasiremdami tuo, lietuviai socialdemokratai įteikė dūmos pirmininkui atskirą pareiškimą žemės reformos reikalu, siūlydami, kad į žemės fondą žemė būtų imama be atlyginimo ir kad žemės reforma Lietuvoje būtų vykdoma Lietuvos seimo įstatymais.

Čia reikia pasakyti, kad vos trejetą mėnesių posėdžiavusios Antrosios dūmos veikla pasižymėjo ne įstatymų parengimo gausa, bet daugiau netinkamų valdžios darbų kritika. Per tą trumpą laiką ir Antrosios dūmos atstovų interpeliacijų komisija, kaip ir Pirmosios dūmos metu, buvo pateikusi atitinkamiems ministrams daugelį interpeliacijų dėl valdžios atstovų savivaliavimo ir įvairių paklausimų dėl kitokių neteisėtų valdžios veiksmų. Antrosios dūmos metu ypač išgarsėjo interpeliacija dėl politinių kalinių kankinimo. Atsakinėdamas vidaus reikalų ministras Makarov pripažino kalinių mušimą, bet paneigė politinių kalinių kankinimą. Šiai dūmai pavyko išreikalauti iš vyriausybės, kad būtų panaikintas karo lauko teismų įstatymas.

Caras ir jo administracija nebuvo patenkinta ir Antrosios dūmos veikla, todėl ieškojo priekabių kuo greičiau ir šią dūmą paleisti. Tuo tikslu ministro pirmininko Stolypino vadovaujama vyriausybė sugalvojo pakaltinti 55 dūmos atstovus socialdemokratus, kad jie esą ruošę sąmokslą nužudyti carą. Vyriausybė pareikalavo panaikinti kaltinamiems atstovams imunitetą, kad teisingumo organai galėtų juos areštuoti.

Provokacinę kaltinamąją medžiagą sudarė rusų saugumo įstaiga, surašydama tariamai „kariuomenės vardu" tam tikrus reikalavimus, kuriuos kareiviai turėjo nunešti į socialdemokratų frakcijų patalpas ir ten provokaciniu tikslu juos palikti. Tačiau, padarius provokacijai numatytose socialdemokratų patal-

pose kratą, tos inkriminuojančios medžiagos nesurado. Kai dūma nesutiko iš pakaltintųjų dūmos atstovų imuniteto teisę atimti, tai 1907 m. birželio 3 d. šešiolika dūmos atstovų socialdemokratų visvien buvo suimti, ir tą pat dieną buvo paskelbtas caro aktas, kuriuo buvo paleidžiama Antroji valstybės dūma ir paskirti nauji rinkimai į Trečiąją dūmą. Drauge buvo paskelbta ir nauja dūmos atstovų rinkimo tvarka.

Antrosios dūmos paleidimas ir dūmos atstovų rinkimų įstatymo pakeitimas rusų istorijoje buvo laikomas valstybiniu perversmu. Antrąją dūmą paleidus, ministras pirmininkas P. Stolypin ir visa caro administracija tikėjosi, kad Trečioji dūma bus tik klusnių caro patarėjų institucija, o ne laisvas parlamentas.

Suimtuosius dūmos atstovus — socialdemokratus teisė senatas 1907 m. lapkričio 22 d. drauge su kitais tariamai slaptos karinės organizacijos nariais. Kadangi teismas vyko uždaromis durimis, tai teisiamieji dūmos atstovai ir jų advokatai atsisakė teisme dalyvauti, o tik įteikė Senatui pareiškimą raštu. Teismo sprendimas buvo padarytas už akių, be kaltinamųjų ir gynėjų. Vienus nuteisė po 4 metus, kitus — po 2 metus sunkiųjų darbų kalėjimo, o 10 ištrėmė į Sibirą.

4. *Trečioji dūma*

Naujuoju rinkimų įstatymu buvo sumažintas atstovų skaičius, ypač tautinėms mažumoms — lenkams, lietuviams, Kaukazo tautoms ir kt. Pvz., lenkų atstovų skaičius buvo sumažintas vienu trečdaliu, o lietuvių Kauno gub. iš 7 teliko tik 4 atstovai. Suvalkų gub. buvo paliktas tik 1 atstovas. Apskritai pagal naująjį dūmos rinkimų įstatymą ypač buvo sumažintas ne rusų atstovų skaičius. Miestiečių kurija buvo perskirta į turtingųjų kuriją ir mažiau pasiturinčiųjų, kurie atskirai rinko įgaliotinius atstovams į dūmą išrinkti. Tik 7 didieji visos Rusijos miestai tegalėjo atskirai išrinkti savo atstovus, o visi kiti miestai turėjo rinkti dūmos atstovus drauge su kitų kurijų įgaliotiniais. Vilnius neteko savo atstovo. Taip pat visose gubernijose buvo sumažintas valstiečių renkamųjų įgaliotinių skaičius, bet padidintas dvarininkų įgaliotinių skaičius: Kauno gub. dvarininkams paliko tą patį skaičių, tačiau valstiečių rinkėjų įgaliotinių iš 39 sumažino ligi 23. Vilniaus gub. valstiečiams iš 40 įga-

liotinių tepaliko tik 19. Trečioji dūma labai padešinėjo, nes pagal naująjį rinkimų įstatymą ypač daug privilegijų buvo suteikta dvarininkams. Jiems pagal naująjį dūmos rinkimų įstatymą vienam rinkėjų įgaliotiniui išrinkti tereikėjo 230 balsų, turtingųjų miestiečių kurijai — 1.000 balsų, valstiečių kurijai — 60.000, o darbininkų kurijai — 125.000 rinkėjų balsų. Todėl į Trečiąją dūmą dvarininkai drauge su turtingaisiais miestiečiais jau išrinko 51,8% visų dūmos atstovų.[25]

Kauno gub. miestiečių ir valstiečių lietuvių rinkėjų įgaliotiniai, sudarę bloką, vieno balso persvara į dūmą išrinko 3 kairiuosius atstovus: socialdemokratą Pr. Kuzmą ir demokratus J. Poželą ir Pr. Keinį (abu valstiečiai). Miestiečiai išrinko atstovą N. Fridmaną (žydą), o dvarininkai — K. Zavišą (lenką). Suvalkų gub. dūmon vėl išrinko demokratą Bulotą. Bulota, Keinys ir Požela priklausė darbiečiams, bet žemės reformos klausimu jie galėjo balsuoti savo nuožiūra, rusų darbiečių disciplinos nevaržomi.

Vilniaus gub., išskyrus rusų kuriją, į Trečiąją dūmą atstovais buvo išrinkti vien lenkai. Tautybių atstovų santykis Trečiojoje dūmoje buvo toks: rusų 77%, (nors visoje Rusijoje tuo metu rusų tautybės gyventojų buvo mažiau negu 50%), ukrainiečių — 6%, lenkų — 4,3%, lietuvių — 1,1%. Pirmojoje dūmoje rusų atstovų buvo tik 59,1%, o lenkų — 11,3% ir lietuvių — 2,2%.[26]

Į Trečiąją dūmą iš viso buvo išrinkta 442 atstovai, iš kurių 300 buvo spalio 17 d. caro manifesto šalininkai, vadinamieji oktiabristai. Opozicijos partijos laimėjo tik Sibire, Kaukaze, Lietuvoje ir kai kur kitur. Trečioje dūmoje darbiečių buvo 13 atstovų, socialdemokratų — 20. Darbiečių vadas dūmoje buvo lietuvis Bulota, o socialdemokratų — gruzinas N. Čcheidze. Dešiniųjų partijų, vadinamųjų „tikrųjų rusų" žymesnieji atstovai ir vadai buvo Vilniaus gub. rusų atstovas G. Zamyslovskij, du vienpavardžiai rusai Markovai, dūmoje vadinami Markovu I ir N. Markov — Markovu II, V. Puriškevič, Šulgin ir kt.

Trečiosios dūmos atstovų daugumą jau sudarė dvarininkai ir rusų biurokratija. Ši dūma susirinko 1907 m. lapkričio 1 d., su pertaukomis veikė ligi 1912 m. birželio 9 d. ir per tą laiką iš viso posėdžiavo penkias sesijas.

Kaip ir Pirmoji bei Antroji dūma, taip ir Trečioji turėjo pirmoje eilėje išspręsti dar neišspręstą žemės reformos klausi-

mą, žemietijų ir miestų savivaldos įvedimą Šiaurės Vakarų krašte, o vėliau išspręsti vyriausybės pasiūlytą įstatymo projektą — susiaurinti Suomijos autonomiją. Be to, šiai dūmai teko kelėtą kartų svarstyti ir priimti valstybės biudžetą, kurio ankstyvesnėms dūmoms neteko svarstyti, nes jos abi buvo trumpalaikės ir caro įsakymu buvo paleistos.

Septintame šios dūmos posėdyje 1907 m. P. Stolypin perskaitė dūmos atstovams ministrų tarybos deklaraciją, kurioje buvo pasakyta, kad vyriausybė yra pasiryžusi įvykdyti žemės reformą, daugelį milijonų valstiečių aprūpinti žeme ir tuo būdu sudaryti savarankišką žemdirbių luomą, kurie galėtų pradėti tinkamiau ūkininkauti. Toje deklaracijoje Stolypin taip pat pažadėjo rūpintis žemietijomis, kad jas gautų ir pakraščių gubernijos, kurios dabar savivaldybių dar neturi. Tačiau valstybingumo ir valstybės nedalomumo principas turįs išlikti. Taip pat jis pranešė dūmai, kad vyriausybė žadėjo pasirūpinti valstybine pravoslavų religija ir dvasininkų luomu.[27]

Diskusijose dėl žemės reformos Stolypin yra dėstęs savo nuomonę dėl bendruomeninio žemės valdymo principo. Kadangi toks žemės valdymas varžąs ūkinę laisvę, tai esą reikia ir valstiečiams suteikti laisvę turėti nuosavybę ir turima savąja nuosavybe laisvai disponuoti. Rusijos valstybė turinti pertvarkyti savo gyvenimą, pasiremdama tvirtais monarchijos pagrindais, kur stiprus savininkas būtų apsauga nuo revoliucinių sąjūdžių.

Siūlomajam žemės reformos įstatymui pagrindą sudarė ankstyvesnis 1906 m. lapkričio 9 d. caro įsakymu paskelbtasis ir Stolypino paruoštas žemės reformos projektas. Po ilgų svarstymų šį įstatymo projektą su kai kuriomis pataisomis tik Trečioji dūma priėmė, Valstybės taryba jį patvirtino ir, pavadintą agrariniu įstatymu, 1910 m. birželio 14 d. caras pasirašė. 1911 m. gegužės 29 d. šis agrarinis įstatymas dar buvo papildytas Stolypino pageidaujama prasme.[28] Tačiau jau nuo 1906 m. buvo sudarinėjamas žemės fondas iš tam tikrų valstybinių žemių, o taip pat iš supirktųjų prasiskolinusių dvarininkų žemių. Nuo 1906 m. pradžios valstybė jau buvo supirkusi 7.617 dvarų su 9.483.000 ha žemės, kurią po truputį skirstė ir pardavinėjo rusams valstiečiams.[29]

Agrariniam, arba vadinamam Stolypino žemės reformos, įstatymui įsigalėjus, iš sudarytojo fondo žemė buvo pardavinėjama valstiečiams pagal įstatymu nustatytą tvarką. Tačiau šis įsta-

tymas Rusijos ir Lietuvos valstiečių nepatenkino. Žemės fonde nebuvo pakankamai žemės, o Lietuvoje Valstiečių žemės bankas ir toliau pirmon eilėn žemę parduodavo rusams kolonistams.

Šios dūmos metu Rusijos vyriausybė varė labai reakcingą nacionalistinę politiką, kurią dūma rėmė. Spauda kentėjo nuo cenzūros. Lietuvoje buvo uždarinėjamos švietimo draugijos — 1909 m. — *Šviesa*, *Aušra* ir kt., vėl buvo varžoma susirinkimų laisvė, slopinama kultūrinė veikla. Dūmoje gi Stolypin pareiškė: „jog Lietuva nesulauks žemietijų, kol tas kraštas nebus užtektinai surusintas.“ [30]

1909 m. vyriausybė pasiūlė šiai dūmai pakeisti rinkimų įstatymą į Valstybės tarybą, kad į ją negalėtų būti išrenkami iš Šiaurės Vakarų krašto gubernijų vien tik lenkai atstovai. Vyriausybė siūlė sudaryti šioje teritorijoje tautines kurijas tokiu pagrindu, kad, renkant atstovus į Valstybės tarybą, būtų išrenkama daugiau rusų, negu lenkų.

Ypač daug ginčų ir nepasitenkinimo sukėlė 1910 m. kovo 14 d. vyriausybės įteiktas dūmon įstatymo projektas, kuriuo buvo siūloma aprėžti Suomijos konstituciją. Nors Suomija nuo jos prijungimo prie Rusijos turėjo autonomiją, bet jau 1907 m. Stolypin įkalbinėjo carą, kad reikia Suomiją priversti vadovautis bendrais Rusijos įstatymais, nes esą, Suomijos konstitucija Rusijai sudaranti kliūčių tą kraštą valdyti. Mat, Suomijos konstitucijoje buvo garantuota, kad tie Rusijos įstatymai, kurie teisiogiai paliečia Suomijos reikalus, turi būti priimti ir Suomijos parlamento. Ministras pirmininkas dūmoje gynė nusistatymą, kad Rusijos paskelbtieji įstatymai, be Suomijos parlamento patvirtinimo, būtinai turi galioti ir Suomijoje. Stolypino nusistatymą karštai rėmė dūmos atstovai rusai nacionalistai.

Dėl šio įstatymo sumanymo pirmiausia protestavo pats Suomijos parlamentas, užsienio valstybių parlamentai ir užsienio bei rusų garsūs teisininkai. Dūmos kairiosios partijos taip pat buvo priešingos tokio įstatymo projektui. O darbiečių vadas Bulota frakcijos vardu dūmoje protestavo prieš teisių siaurinimą Suomijai, reiškė suomiams užuojautą ir linkėjo tvirtai laikytis, kovojant dėl savo teisių.[31]

Neatsižvelgiant į visus protestus, tas įstatymas dūmoje buvo priimtas 1910 m. birželio 17 d., ir nuo to laiko Suomijoje pradėjo veikti visi Rusijos įstatymai be Suomijos parlamento patvirtinimo.

Autonominių teisių susiaurinimo įstatymas Suomijoje sukėlė stiprias antirusiškas nuotaikas, o pati Rusijos vyriausybė susilaukė daug griežtų pasmerkimų. Po Suomijos autonominių teisių susiaurinimo Rusijos vyriausybė mėgino siaurinti ir kitų tautų teises. Stolypin ketino Šiaurės Vakarų Krašte žemietijų reikalą sutvarkyti, bet tik rusams pageidautina prasme. Jis siūlė ten sumažinti rinkiminį cenzą, sudaryti iš viso tik dvi kurijas ir suteikti rusų kurijai didesnį atstovų skaičių. Kai dūmos kairiosios frakcijos pradėjo kritikuoti rusų protegavimo politiką, tada Stolypin atvirai pareiškė, kad jo siūlomojo įstatymo projektas neveidmainiaudamas pabrėžia, jog Šiaurės Vakarų Kraštas yra ir visiems amžiams bus rusiškas.[32]

Tada Bulota, kritikuodamas tokius Stolypino tvirtinimus dėl tariamo Šiaurės Vakarų Krašto rusiškumo, siūlė iš viso panaikinti bet kokias rinkimines kurijas ir suteikti teisę visiems gyventojams rinkti žemietijas. Jis savo kalboje aiškino, kad Stolypino naujas kurijų projektas siekia apsaugoti tik rusų dvarininkų ir biurokratų privilegijas, nes tada rinkimuose negalės dalyvauti nei lietuviai, nei ukrainiečiai, nei gudai.[33] Ir Stolypino vidaus reikalų viceministras Markov, atsakinėdamas dūmoje į interpeliaciją dėl gyventojų lygybės teisių pažeidimo, pareiškė, kad „Rusijos valdinių teisių negalima sulyginti, kadangi caro valdiniai yra nelygūs — pravoslavai yra valstybės valdovai, todėl negalima norėti, kad nuosavybės savininkas būtų lygus nuomininkui“ ir, savo atsakymą tęsdamas, dar pridūrė, „kol kitataučiai nesurusinti, tol jie yra Rusijos priešai ir jų negalima apšarvoti mokslu, leisti užimti valdines vietas“.[34]

Vėliau, svarstant dūmoje Lenkijos miestų savivaldos įstatymą, vyriausybė siūlė, kad rinkimai į miestų savivaldybes būtų vykdomi taip pat kurijomis. Įstatymo projekte buvo numatyta daug aprėžimų žydams ir daug privilegijų rusams. Pvz., miestuose, kur žydų gyventojų buvo 50% ar daugiau, jie vistiek tegalėjo išrinkti tik 20% atstovų į miesto savivaldybę. Tuo tarpu miestuose gyvenantieji bent penki rusai valdininkai jau galėjo išrinkti vieną atstovą.

Pagal pasiūlytąjį savivaldybių įstatymą, Lenkijoje buvo numatyta miestų valdymo įstaigose leisti vartoti lenkų kalbą. Kadangi tuo metu visa Suvalkų gub. buvo Lenkijos karalystės dalis, tai tada ir Bulota dūmoje pareikalavo, kad Suvalkų gubernijoje — Naumiesčio, Vilkaviškio, Šakių, Marijampolės, Kal-

varijos, Seinų bei Prienų miestų savivaldybių įstaigose būtų leista vartoti lietuvių kalba.[35]

Bet Valstybės taryba dūmos priimtąjį įstatymą atmetė, motyvuodama tuo, kad, leidus savivaldybėse vartoti lenkų kalbą, teksią leisti vartoti ir kitas kalbas. Tada Stolypin, nepatenkintas tuo, kad Valstybės taryba atmetė jo remiamą ir dūmos jau priimtąjį įstatymą, pasiūlė carui paleisti dūmą ir valstybės tarybą trim dienom „atostogų".

Pasinaudodamas dūmos ir tarybos „atostogomis", caras, remdamasis konstitucijos 87 straipsniu, įvedė savotiškas „žemietijas" į visas Šiaurės Vakarų Krašto gubernijas. Tačiau Stolypino poveikyje caro įvestosios „žemietijos" iš tikrųjų buvo fiktyvios, nes jas sudarė valdžios skirti valdininkai, bet ne žmonių rinktieji atstovai. Vėliau, po „atostogų", susirinkusi dūma papeikė ministro pirmininko Stolypino veiklą, nes kitaip savo protesto dūma neturėjo teisės nei ministrų tarybai, nei atskiram ministrui pareikšti.[36]

Kadangi Trečioji dūma veikė visą savo kadenciją, tai jai teko svarstyti kelerių metų valstybės biudžeto projektus. Todėl, kai dūmoje buvo svarstomas biudžetas, tada ir lietuvių atstovams dūmoje buvo daugiausia progų kritikuoti valdžios politiką. Tad 1910 m. sausio 10 d., svarstant vidaus reikalų ministerijos sąmatą, Bulota kritikavo Rusijos vidaus politiką, nurodydamas kad vien administraciniu būdu, be teismo sprendimų, valdžia yra ištrėmusi 150.000 asmenų, uždarinėjanti draugijas, persekiojanti spaudą. Aplamai Bulota gynė ne vien lietuvius, bet ir visas kitas Rusijos persekiojamas tautas. Buvo aišku, kad reakcinė Stolypino vyriausybė nesirūpina visų gyventojų teises sulyginti, bet tik stengiasi kitų (ne rusų) gyventojų teises susiaurinti.

Vidaus reikalų ministerijos biudžete niekada nebuvo mažinamos lėšos policijai išlaikyti. Kai tik dūmoje buvo mėginama policijos išlaikymo sąmatą siaurinti, tuoj kur nors Rusijoj nelauktai imdavo sproginėti bombos ir kitoki policijos išprovokuoti tariamai revoliuciniai pasireiškimai. Pvz., Trečiojoje dūmoje teko aiškinti Vilniaus saugumo policijos provokatorišką veiklą. Lietuviams buvo žinoma, kad slaptosios policijos agentai gabeno iš užsienio ginklus, papirkinėdami pasienio sargybas, norėdami įrodyti, jog Lietuvoje yra neramu ir tik dėl slaptosios policijos stropumo sutramdomi revoliuciniai veiksmai.[37] Vidaus reika-

lų ministerijos biudžete 1903 m. policijai išlaikyti buvo skirta 32.531.000 rb., bet 1910 m. — jau 68.267.000 rb., taigi daugiau kaip dvigubai.

Paprastai policinėse valstybėse kalėjimai visuomet būna perpildyti, todėl ir jiems laikyti lėšos auga. 1907 m. Rusijoje kalėjimams išlaikyti buvo išleista 19.992.000 rb., 1910 metais — 31.123.000 rb. Trečiosios dūmos veikimo metu kalėjimams išlaikyti lėšos paaugo 62,2%, o 1911 m. padidėjo 7%.[38]

Lietuva, arba, kaip rusai oficialiai vadindavo, Šiaurės Vakarų Kraštas, visais atžvilgiais buvo išskirtinoje padėtyje: carinė administracija matė, kad Lietuva yra daugiau civilizuotas, daugiau kultūringas kraštas, negu Rusija, ir šio krašto gyventojai nebus taip lengvai valdomi, ir rusiškumas bus sunku jiems primesti. Todėl rusų administracija nebuvo susirūpinusi spartesne šio krašto pažanga ir, palyginus su kitomis rusiškomis gubernijomis, Lietuvos gubernijoms, biudžete skirdavo žymiai mažiau lėšų švietimo, sveikatos, socialinės globos ir kitiems reikalams.

Lentelė 33 pavaizduoja keletos gubernijų švietimo, sveikatos, socialinės globos bei dvasininkų atlyginimo išlaidas.

33 LENTELĖ

1908 - 1910 M. KAI KURIŲ BIUDŽETO SUMŲ PALYGINIMAS

Gubernija	*Gyventojų skaičius*	*Rublių*			
		Švietimui	*Socialinei globai*	*Sveikatos reikalams*	*Dvasininkų algoms*
Vilniaus	1.591.000	65.000	173.000	109.000	61.000
Kauno	1.545.000	68.000	94.000	110.000	40.000
Gardino	1.603.000	157.000	114.000	171.000	62.000
Minsko	2.148.000	167.000	462.000	440.000	143.000
Mogiliavo	1.687.000	245.000	465.000	422.000	83.000
Vitebsko	1.489.000	139.000	400.000	391.000	85.000
Podolės	3.018.000	625.000	738.000	714.000	253.000 [39]

Čia nurodomų gubernijų gyventojų skaičius paimtas iš 1897 m. Rusijos oficialios statistikos.

Svarstant dūmoje švietimo ministerijos sąmatą, lietuviai atstovai (Kuzma, Bulota) ne tik kritikavo mokyklų politiką, bet ypač išryškino mokinių persekiojimus dėl tautybės, religijos ir

visur pastebimą rusų mokinių protegavimą. Atstovas Kuzma dūmoje aiškino, kad Kauno gub. provoslavų gyventojų yra tik 5%, bet cerkvinių — pravoslavų mokyklų jie turi 116, o švietimo ministerija visiems kitiems gyventojams teišlaiko tik 352 mokyklas. Proporcingai gyventojų skaičiui švietimo ministerijos pradžios mokyklų Kauno gub. turėtų būti 2.320. Cerkvinės mokyklos, kurios buvo steigiamos tik vietos rusų policininkų ir valdininkų vaikams, buvo pusiau tuščios, todėl lietuviai dūmos atstovai siūlydavo sumažinti lėšas cerkvinėms mokykloms išlaikyti arba visai joms lėšų neskirti, nes jos tarnavo tik vienos religijos asmenims, o jas turėjo išlaikyti visų religijų gyventojai.

Stolypino valdymo metą beveik be išimčių visa anuometinė lietuvių spauda laikė labai reakcingu valdymu, beatodairiškai persekiojančiu nerusiškas tautas. Stolypin net ukrainiečių nelaikė atskira tauta. Jo valdymo metu visur vadinamuose Rusijos pakraščiuose buvo nepertraukiamai vykdoma rusifikacija ir kolonizacija. Net vienas žymiausių rusų juodašimčių vadų dūmos atstovas Purišk evič tvirtino, kad Stolypin ir jo frakcija dūmoje propaguoja tik zoologinį nacionalizmą, todėl negali pagreitinti mažųjų tautų įsijungimo į rusų tautą.[40]

Mūsų istorikas V. Trumpa be reikalo laiko Stolypiną projektuotoju tautybių ministerijos, kuri rūpintųsi tautybių reikalais. Šio žiauraus reakcijos atstovo politiką Trumpa gan palankiai įvertino. Jis Lietuvių Enciklopedijoje XV t. 335 psl. apie Stolypino politiką rašo: „Stolypinas buvo galvojęs apie tautybių ministerijos organizavimą. Tokia ministerija būtų turėjusi saugoti visų tautų religinius, kultūrinius ir ekonominius reikalus". Tačiau Stolypin, būdamas Rusijos vidaus reikalų ministru ir vėliau ministrų tarybos pirmininku, jo paties žodžiais tariant, neveidmainiaudamas išryškino savo pažiūrą į ne rusų tautas ir niekada nepasisakė apie reikalą rūpintis kitų tautybių kultūriniais ir kitais reikalais. Ir garsus anglų istorikas H. Seton-Watson Stolypiną neigiamai vertina. Seton-Watson rašo, kad Stolypin pripažinęs tik kitų tautų folklorą, bet ne teisę tautoms siekti laisvės. Jis nebuvęs antisemitas, tačiau toleravęs antisemitizmą. Jis stengęsis Suomijai panaikinti garantuotas konstitucines teises ir siaurinti jos autonomiją.[41] Taip pat mūsų žymus politikas, tuo metu buvęs Trečiosios dūmos lietuvių atstovų sekretorius M. Sleževičius, be visų kitų neigiamų atsiliepimų apie Stolypino politiką, jo tautybių politiką labai neigiamai ver-

tino ir sakė, kad „Stolypino politikos tikslas buvęs — visus surusinti".[42]

Po Stolypino nužudymo 1911 m. naujuoju Rusijos ministru pirmininku caras paskyrė V. Kokovcevą, buvusį finansų ministrą. Nors Kokovcev sumaniai tvarkė Rusijos finansus, bet vidaus politikoje jis atstovavo rusų nacionalistinius principus ir savo deklaracijoje pasisakė, kad jo ministrų taryba gins imperijos nedalomumą, valstybės gyvenime suteikdama pirmumą rusų tautybės ir pravoslavų religijos asmenims.[43] Netrukus 1911 m. rugsėjo mėn., nacionalistų „Tikrųjų rusų" sąjunga įteikė Kokovcevui pareiškimą, kuriame jie reikalavo ir toliau vykdyti Stolypino „tautinę" politiką ir pavartoti drakoniškas priemones prieš žydus, lenkus, Suomiją ir kitus.[44]

5. *Ketvirtoji valstybės dūma*

1912 m. birželio mėn. 9 d. Trečioji dūma baigė savo penkerių metų kadenciją, ir jau tų pat metų rudenį vyko rinkimai į Ketvirtąją dūmą pagal Trečiosios dūmos rinkimų įstatymą. Rinkimuose ir šį kartą aktyviai dalyvavo visos lietuvių politinės partijos. Lietuvos socialdemokratai išleido rinkiminį leidinį *Kelias,* kuriame išdėstė savo rinkiminę programą. Norėdamas rinkimų metu pagelbėti katalikiškajai srovei, Žemaičių vyskupas G. Cirtautas ganytojišku laišku kvietė kunigus ir patiems rinkimuose dalyvauti ir raginti parapiečius, kad jie taip pat atliktų savo pareigą. Lietuvoje vis dėlto visiškos rinkiminės laisvės ir tada nebuvo. 1912 m. rugsėjo 28 d. Vilniuje priešrinkiminį lietuvių susirinkimą miesto policijos vadas uždraudė vien dėl to, kad jame buvo kalbama lietuviškai.[45]

Suvalkų gub. katalikų srovės veikėjai į Ketvirtąją dūmą buvo pažadėję remti dr. J. Basanavičiaus kandidatūrą prieš demokratų partijos kandidatą Bulotą ir balsuoti už Basanavičių. Bet kadangi katalikų partija tada jau turėjo pakankamą skaičių rinkėjų, tai jie, užuot balsavę už Basanavičių, į dūmą išrinko konservatyvaus nusistatymo kunigą J. Laukaitį. Gi Kauno gub., kaip ir per ankstyvesnius rinkimus, valstiečių rinkėjų įgaliotiniai susiderėjo su miestiečių kurija ir išrinko iš viso tris valstiečių kurijos atstovus — M. Januškevičių, Pr. Kainį ir

M. Yčą, o miestų įgaliotiniai žydai, susiblokavę su valstiečių įgaliotiniais dūmos atstovu vėl išrinko N. Fridmaną.

Ir Ketvirtojoje dūmoje, be įvairių bendrų Rusijos valstybės reikalų — vidaus, švietimo, žemės ūkio, teismų, finansų ir biudžeto svarstymo, vis dar buvo iškeliami ir Rusijos valdomų ne rusų tautų įvairūs reikalai. Lietuviams dūmos atstovams daugiausia rūpėjo švietimo reikalai, Lietuvos autonomija, savivaldybių ir teismų pertvarkymas ir biudžetas.

Į Ketvirtąją dūmą išrinktieji lietuviai atstovai svarbiais Lietuvą liečiančiais klausimais savo nusistatymą visi išdėstė pirmoje šios dūmos sesijoje. Kauno gub. lietuvių valstiečių atstovas Januškevičius, svarstant valstybės biudžetą, 1913 m. gegužės 17 d. visų pirma pasisakė, kad jis kalbėsiąs dūmoje ne kaip liaudininkas ar darbiečių atstovas, bet kaip kitatautis, rusų administracijos persekiojamas asmuo. Jis nusiskundė Stolypino dūmos rinkimine sistema, rusų administracijos savivaliavimais, lietuvių draugijų uždarinėjimu, tėvų baudimu už vaikų mokymą lietuviško rašto, įsakymu vartoti tik rusų kalbą, kada teismuose baudžiamieji, nesuprasdami rusų kalbos, net nežino, už ką juos baudžia. Kalbėdamas dėl Valstiečių žemės banko, kuris Lietuvoje supirkinėjo dvarus ir juos skirstė tik rusams kolonistams, Januškevičius pavadino rusų administracijos politiką uzurpatoriška ir naikinančia kiekvieną tautinės kultūros pasireiškimą. Jis baigė teigdamas, kad laikytų nusikaltimu balsuoti už pateiktąjį biudžetą.

Kitame gegužės 21 d. dūmos posėdyje Januškevičius vėl nusiskundė, kad rusų valdžia užmerkia akis prieš tautines gyventojų savybes ir pagal vieną šabloną administruoja visą valstybę, taiko visiems tas pačias priemones švietimo srityje, neatsižvelgdama į vietos reikalus. Jis sutapatino Rusijos švietimo ministeriją su vidaus reikalų ministerija, nes pakraščiuose jos abi kovojančios su tautiniu švietimu ir tautine kultūra, stabdančios kultūros procesą. Švietimo ministerija iki šiol dar vis nesudaranti sąlygų Lietuvoje mokyti lietuvių kalbos net pradžios mokyklose, o religiją, kaip ir anksčiau, vis dar siūlo dėstyti rusų kalba. Jis priminė, kad Lietuvoje trūksta mokyklų, teigdamas, kad dėl to nukenčia lietuvių ir žydų vaikai. Januškevičius kalbėjo ir Vilniaus Universiteto atsteigimo reikalu, kritikuodamas švietimo ministro Kasso pareiškimą dūmoje, kad provincijai —

pakraščiams aukštoji mokykla nereikalinga, nes jie esą nėra priaugę ligi universiteto, kai tuo tarpu rusų organizacijos rūpinasi Vilniuje steigti dvasinę pravoslavų akademiją. Januškevičius ragino dūmą įvesti Lietuvoje žmonių renkamas savivaldybes ir joms pavesti tvarkyti visus švietimo reikalus.[46] Be to, Januškevičius Ketvirtoje dūmoje vėl priminė, kad 1905 m. Didžiajame Vilniaus Seime lietuviai jau buvo paskelbę Lietuvos autonomijos šūkį su seimu Vilniuje, renkamu visuotiniu balsavimu. Lietuviškoji demokratija šito paskelbimo nepamiršusi ir dabar stengsis autonomiją išgauti.[47] Apskritai šioje dūmoje Januškevičius dažnai kirtosi su Lietuvos lenkų dūmos atstovais ir labai aštriai kalbėdamas,kaltindavo Lietuvoje rusų valdininkiją, kurią dūmoje atstovavo rusas Zamyslovskij bei Lietuvos dvarininkus rusus, kuriuos atstovavo kunigaikštis Vasilčikov, turėjęs Kauno gub. 18.000 ha žemės.

Suvalkų gub. atstovas kun. J. Laukaitis konservatyvus ir kompromisinės politikos šalininkas, taip pat dūmoje kalbėjo apie lietuvių tautos tragišką padėtį, pabrėždamas, kad lietuvių tauta kenčianti visokeriopą priespaudą, jos teisės yra susiaurintos, nes lietuvių neskiriama net žemesniais valdininkais. Jis priminė, kad pusė milijono lietuvių, gyvenančių Vilniaus gub., dėl sukto dūmos rinkimų įstatymo, net negali išrinkti savo atstovo į dūmą. Laukaičio nuomone, suteikus lietuviams lygias teises su rusais, lietuviai bus laimingi ir atsisakys anarchistinių bei separatinių siekimų ir idėjų. Likę tikrais piliečiais, jie amžiais ištikimai atliks savo pilietines pareigas. Nors kun. Laukaitis papeikdavo rusų valdžios darbus Lietuvoje, bet jis niekada nepamiršdavo pareikšti lojalumą caro valdžiai ir Rusijos santvarkai. Be to, jis aiškino dūmoje, kad administracijos asmens, susidurią su lietuvių tautiniu judėjimu, gali pastebėti, jog lietuviai trokšta nusikratyti svetimųjų globos, bet nesvajoja apie Rusijos išskirstymą ir Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės atsteigimą.[48]

Taip pat ir Yčas, Kauno gub. valstiečių dūmos atstovas, 1913 m. gegužės 8 d. pirmoje dūmos sesijoje nusiskundė svetima administracija jo atstovaujamoje gubernijoje, siūlydamas ir Lietuvos gubernijose įvesti tikras, o ne skirtines, savivaldybes. Toliau jis kalbėjo dėl Lietuvos mokyklų apverktinos padėties, dėl ligoninių stokos, dėl gydytojų trūkumo ir t.t. Po jo kalbos buvo priimtas dūmos pageidavimas, kad Lietuvos gubernijose kuo greičiau būtų įvestos gyventojų renkamos savivaldybės.

Ir vėliau, 1914 m. gegužės 21 d., Yčas pasakė svarbią ir gerai motyvuotą kalbą dėl rusų švietimo politikos Lietuvoje. Jis tvirtino, kad rusų valdžia yra priešiško nusistatymo lietuvių tautiniam atgimimui, nors po 40 metų spaudos draudimo, ji visdėlto turėjo lietuviams nusileisti ir spaudą leisti. Jis nurodė, kad Lietuvoje mokiniams net buvo draudžiama savitarpyje lietuviškai kalbėti ir tik po 1905 metų tokie draudimai buvo panaikinti. Nors vėliau įstatymu buvo leista dėstyti lietuvių kalbą pradžios mokyklose, tačiau daug kur ji dar vis nedėstoma. Šiems kaltinimams paremti Yčas paskaitė Kauno gubernatoriaus aplinkraštį (kuris buvo priešingas įstatymui), draudžiantį vaikus mokyti lietuvių kalbos, grasinant tėvus bausti 500 rb. pinigine bauda arba 3 mėn. kalėjimo. Jis nurodė net keletą atvejų, kur tėvai buvo nubausti piniginėmis baudomis. Savo kalbą Yčas baigė, pareikšdamas, kad nelaimė tiems gyventojams, kurių valdžia kovoja prieš švietimą, ir jam gėda už tokių žmonių darbus, besistengiančius užgniaužti žmonių švietimą. Rusinimo politika per mokyklas jau yra sukopromituota, ir todėl jis dūmoje siūlė jos atsisakyti.[49]

1914 m. rugpiūčio 8 d., jau Pirmajam pasauliniam karui prasidėjus, prieš caro sušauktą nepaprastą dūmos sesiją posėdžiavo valstybės dūmos seniūnų sueiga. Joje darbiečių lyderis A. Kerenskij pasiūlė, kad Ketvirtosios dūmos pirmininkas M. Rodzianko prieš nepaprastos dūmos sesijos pradžią pasiūlytų carui pakeisti Rusijos vidaus politiką šia linkme: 1. paskelbtų visuotinę amnestiją politiniams kaliniams, 2. sugrąžintų Suomijai konstitucinę santvarką, 3. paskelbtų Lenkijos autonomiją, 4. Rusijos tautoms suteiktų kultūrinę laisvę, 5. panaikintų religinę netoleranciją, 6. panaikintų visus suvaržymus žydams, 7. leistų nevaržomai veikti darbininkų profesinėms sąjungoms. Visi šie siūlymai nebuvo radikalūs, nes jie derinosi su 1905 m. spalio 17 d. caro paskelbtuoju manifestu. Bet karui vykstant, į šiuos Keresnkio siūlymus visiškai nebuvo atsižvelgta.[50]

Sušauktoje nepaprastoje dūmos sesijoje, įvairių tautų atstovai deklaravo savo pritarimą karui ir žadėjo visokeriopą pagalbą karui laimėti. Tada ne tik lenkų, bet ir žydų vardu dūmos atstovai pritarė rusų valdžios politikai. O lietuvių dūmos atstovas Yčas lietuvių vardu pareiškė, kad lietuviai, be politinių partijų skirtingumo, pamiršta valdžios padarytas skriaudas, remia šį karą ir eina į jį, kaip į šventą karą. Yčas teigė, kad lie-

tuviai laukia laimingos karo pabaigos ir abiejų lietuvių tautos dalių (Didžiosios ir Mažosios Lietuvos) sujungimo Rusijos monarcho valdžioje. Tačiau iš tikrųjų lietuvių politinių partijų nusistatymas dėl karo buvo nevienodas: jeigu dešiniosios partijos tikėjo iš kariaujančios Rusijos gauti autonomiją, tai Lietuvos socialdemokratija ir kairesnieji lietuviai demokratai laisvės laukė tik iš galimos revoliucijos Rusijoje. Lietuvos socialdemokratų nusistatymą dėl karo išspausdino Vokietijos socialdemokratų organas „Vorwaerts".[51] Užtat vėlesnėse kalbose dūmoje Yčas jau kalbėjo santūriau, nes lietuviai demokratai dūmos atstovai — Januškevičius ir Keinys — buvo antirusiško nusistatymo ir nebuvo patenkinti Yčo ankstyvesniuoju pareiškimu.

Dėl karo nesėkmės Rusijos kariuomenė netrukus turėjo trauktis iš Lenkijos ir Lietuvos teritorijos, o Rusijoje atsirado masės lietuvių karo pabėgėlių ir tremtinių. Tada dūmos atstovas Yčas ypač pradėjo rūpintis nukentėjusių nuo karo šalpa.

Čia reikia pasakyti, kad karo pradžioje Rusijos vyr. kariuomenės vadas, didysis kunigaikštis Mikalojus, nors ir labai miglotai, bet buvo pažadėjęs Lenkijai autonomiją. Vėliau vidaus reikalų ministras N. Maklakov savo aplinkraščiu Lenkijos karalystės gubernatoriams paaiškino, kad pažadėtoji autonomija bus taikoma tik nukariausimoms lenkų gyvenamoms teritorijoms.

Po šio, nors ir migloto pažado suteikti autonomiją Lenkijai, ir kitos Rusijos valdomos tautos tikėjosi po karo sulaukti platesnės ar siauresnės autonomijos. Bet kada lietuviai iškeldavo dūmoje Lietuvos autonomijos klausimą, tai ne tik rusų valdžios atstovai, bet ir dūmos dešiniosios partijos lietuvių atstovų autonomijos reikalavimus priimdavo su sarkazmu. Net ir rusų kadetų partija pasisakė už platesnę autonomiją tik Suomijai ir Lenkijai. Kitose Rusijos teritorijos srityse kadetų partija buvo nusistačiusi laipsniškai sudaryti decentralizuotą Rusijos valstybę ne tautiniu, bet tik teritoriniu pagrindu. Todėl ir vėliau griežtų kalbų dūmoje pasakydavo ne tik lietuviai, demokratų atstovai, bet ir vidurio srovės atstovas Yčas. Jis ypač kritikuodavo rusų biurokratijos nesugebėjimą tvarkyti pabėgėlių reikalų ir tai, kad vyriausybė neatlygina nukentėjusiems karo padarytų nuostolių.

Karo metu dūmos svoris nedaug padidėjo, nes Ketvirtojoje dūmoje nebuvo aiškios daugumos, kuri kovotų dėl pozityvios programos. Tik 1915 m., po Rusijos pralaimėjimų fronte,

rugsėjo 7 d. dūmoje buvo sudarytas vadinamas progresyvusis blokas, į kurį įėjo kadetų ir kairiųjų spalininkų partijos. Progresyviojo bloko programiniai reikalavimai buvo: 1. nuosaiki ir tolerantinga vidaus politika, 2. sugrąžinimas teisių visiems pirmosios dūmos atstovams, pasirašiusiems „Vyborgo atsišaukimą", 3. amnestija politiniams ir religiniams nusikaltėliams, 4. religinė laisvė, 5. autonomija Lenkijai su atskiru parlamentu, 6. žydų teisių sulyginimas su kitų piliečių teisėmis, 7. taikingas Suomijos autonomijos reikalo išsprendimas, 8. savivaldos suteikimas Kaukazui, Sibirui, Dono sričiai ir t.t. Bet Lietuvos ir kitų Baltijos tautų autonomijos kausimas ir į šio progresyviojo bloko siekimus nebuvo įtrauktas.[52]

Daugumas Rusijos stambiųjų dvarininkų ir karo metu dar vis norėjo valdyti Rusiją be dūmos. Jie siūlė carui dūmą vėl paleisti ir daugiau jos nebesušaukti. Vienas jų atstovų 1916 m. pabaigoje carui net įteikė memorandumą, kad jis paleistų dūmą ir paskelbtų karinę diktatūrą.[53] O prieš pat 1917 m. revoliuciją caras dar pasikvietė buvusį vidaus reikalų ministrą Maklakovą, kad jis parengtų manifesto projektą, kurį caras norėjo paskelbti dūmos paleidimo proga.

Dar Ketvirtosios dūmos kadencijos metu, caro vyriausybė jau sielojosi būsimais rinkimais į Penktąją dūmą. Vyriausybė kartais nebūdavo patenkinta net išrinktaisiais dešiniaisiais dūmos atstovais rusais, pvz., Kauno gub. rusų kurijos atstovu oktiabristu kunigaikščiu Vasilčikovu. Valdžios sferos neturėjo vilties, kad ir į būsimą dūmą Šiaurės Vakarų Kraštas, Lenkija, Kaukazas, Sibiras ir kitų pakraščių gyventojai išrinktų caro vyriausybei itin palankius dūmos atstovus. Todėl vyriausybė iš anksto buvo numačiusi skirti 2-3 milijonus rublių Penktosios dūmos rinkimų reikalui, nes norėjo, kad iš kiekvienos Rusijos gubernijos į dūmą būtų išrinktas bent vienas pravoslavų dvasininkas.[54]

1917 m. vasario 25 d. Ketvirtoji Rusijos valstybės dūma caro aktu buvo paleista ir faktiškai ji, kaip įstatymų projektų paruošimo organas, nustojo veikusi. Joks manifestas nebuvo paskelbtas. Tačiau dūmos partijų lyderiai nutarė nepaklusti šio caro akto ir sudarė visų dūmų partijų senjorų konventą. Šis dūmos partijų konventas suvaidino savo vaidmenį, priversdamas carą Mikalojų II atsisakyti sosto ir patvirtinti pirmąją Ru-

sijos revoliucinę vyriausybę, grafo G. Lvovo vadovaujamą. Lvovo vyriausybėje švietimo viceministru buvo M. Yčas.[55]

Į keturias valstybės dūmas lietuvių atstovų iš viso buvo išrinkta 22 asmens. Pagal partinę priklausomybę apie 77% buvo kairiųjų partijų atstovai.[56] A. Bulota ir P. Keinys buvo išrinkti po du kartus.

Susumavus visose keturiose dūmose lietuvių atstovų kalbas, galima tvirtinti, kad visų lietuvių atstovų nusistatymas dėl lietuvių kalbos mokyklose, valsčiuose, teismuose ar savivaldybių įstaigose buvo vienodas. Taip pat visi jie kalbėdami dėl švietimo ministerijos biudžeto, smerkdavo cerkvinių mokyklų steigimą Lietuvoje ir siūlydavo visai išbraukti iš sąmatos joms skirtas lėšas. Lietuviai dūmos atstovai pritardavo žemietijų, t.y. neluominės savivaldybės įvedimui Lietuvoje, smerkdavo skiriamųjų žemiečių viršininkų instituciją, kuri, kaip istorinis anachronizmas, Lietuvoje vis dar vykdė administracijos, o drauge ir teismo funkcijas. Taip pat jie visi pritarė taikos teisėjų institucijos įgyvendinimui Lietuvoje, o Yčas siūlė taikos teisėjus skirti tik iš vietos gyventojų, kurie pažįsta vietos papročius, žmonių psichologiją, moka žmonių kalbą.[57] Šių dūmų lietuvių atstovai savo veikla ir kova dėl lietuvių tautos pagrindinių teisių, turėjo didelį autoritetą visoje tautoje.

NUORODOS

1 Z. Łukawski, *Koło polskie w rosyskiej dumie państwowej w latach 1906 - 1909*, 1969 m. 17 psl.
2 V. Gessen i A. Kaminka, *Konstitucionnoje gosudarstvo*, 494 - 495 psl.
3 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 404 psl.
4 F. Kalinyčev, *Gosudarstvennaja duma v Rossii*, 1957 m. 75 psl.
5 N. Tagancev, *Perežitoje*, 1919 m. 35 - 36 psl.
6 G. Michon, *Franco — Russian Alliance*, 1969 m. 159 psl.
7 V. Obninskij, *Novyj Stroj*, 1913 m. I t. 156 psl.
8 I. Popov, *Duma narodnych nadežd*, 1907 m. 204 psl.
9 I. Popov, *Duma narodnyvh nadežd*, 1907 m. 43 - 44 psl.
10 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 127 nr.
11 F. Kalinyčev, *Gosudarstvennaja duma v Rossii*, 1957 m. 175 psl.
12 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 119 nr.
13 L. Bramson, *K desiatiletiju I gosudarstvennoj dumy*, 1916 m. 122 psl.
14 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 24 nr.
15 *Lietuvos Ūkininkas*, 1906 m. 27 nr.
16 A. Muchanov i V. Naabokov, *Pervaja gosudarstvennaja duma*, 1907 m. 158 - 162 psl.
17 A. Muchanov i V. Nabokov, *Pervaja gosudarstvennaja duma*, 1907 m. 128 psl.
18 V. Obninskij, *Poslednij samoderžec*, 1912 m. 293 psl.
19 *Vyborgskij process*, 1908 m. 85 - 86 psl.
20 G. T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime*, 1967 m. 198 psl.
21 *LTSR Istorijos šaltiniai*, 1965 m. II t. 429 - 432 psl.
22 K. Bielinis, *Penktieji metai*, 1959 m. 242 psl.
23 Z. Łukawski, *Koło polskie w rosyjskiej dume państwowej w latach* 1906 - 1909, 1967 m. 116 psl. ir V. Obninskij, *Poslednij samoderžec*, 1912 m. 414 psl.
24 P. Leonas, *Po povodu agrarnoj reformy v Litve*, 1907 m.
25 F. Kalinyčev, *Gosudarstvennaja duma v Rossii*, 1957 m., 342 psl.
26 A. Muchanov i V. Nabokov, *Pervaja gosudarstvennaja duma*, 1907 m., 11 psl. ir M. Wierzkowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, 1966 m. 30 psl.
27 F. Kalinyčev, *Gosudarstvennaja duma v Rossii*, 1957 m., 401 psl.
28 F. Kalinyčev, *Gosudarstvennaja duma v Rossii*, 1957 m., 350 psl.

29 S. Oldenburg, *Carstvovanije Nikolaja II*, 1949 m., 31 psl.
30 *M. Sleževičius*, 1954 m., 39 psl.
31 A. Avrech, *Stolypin i Tretja duma*, 1968 m. 44 - 49, 51, 53 psl. ir Stenografičeskij otčet, *Gosudarstvennaja duma, Sozyv tretij*, I t. 661 psl.
32 S. Oldenburg, *Carstvovanije Nikolaja II*, 1949 m., 70 psl.
33 M. Wierzkowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, 1966 m., 153 psl.
34 M. Wierzkowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, 1966 m. 121 ir 161 psl.
35 A. Avrech, *Stolypin i Tretja duma*, 1968 m. 102 psl.
36 S. Oldenburg, *Carstvovanije Nikolaja II*, 1949 m. 72 ir 76 psl.
37 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. vasario 23 d.
38 F. Kalinyčev, *Gosudarstvennaja duma v Rossii*, 1957 m., 482 psl.
39 G. Zamyslovskij, *Polskij vopros v Gosudarstvennoj Dume 3-go sozyva*, 1909 m., 149 psl. ir K. Pakštas, Earliest Statistics of Nationalities and Religions in Old Lithuania, *Commentationes Balticae* 1958 m. IV - V, 30 psl.
40 A. Avrech, *Stolypin i Tretja duma*, 1968 m., 355 psl ir Apie Stolypino politiką — *Vilniaus Žinios*, 1906 m. 125, 190, 204 ir 205 nr.
41 H. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801 - 1917*, 1967 m., 664 psl.
42 *M. Sleževičius*, 1954 m. 38 psl.
43 M. Wierzkowski, *Sprawy Polski w III i IV Dumie Państwowej*, 1966 m., 245 psl.
44 Avrech, *Stolypin i Tretja duma*, 1968 m., 148 psl.
45 E. Griškūnaitė, Dejatelnost revoliucionnych socialdemokratov Litvy v period izbiratelnoj kampanii v IV Gosudarstvennuju dumu — *LTSR Mokslų Akad. darbai Serija A 2(5)*, 1958 m., 107 psl.
46 Stenografičeskij otčet *Gosudarstvennaja duma Četvertyj sozyv*, Sesija I, 1913 m., 713 - 722 psl.
47 Stenografičeskij otčet *Gosudarstvennaja duma Četvertyj sozyv*, Sesija I, 1913 m., 1577 - 1584 psl.
48 Stenografičeskij otčet *Gosudarstvennaja duma Četvertyj sozyv*, Sesija I, 1913 m., 1844 - 1848 psl.
49 Stenografičeskij otčet *Gosudarstvennaja duma Četvertyj sozyv*, Sesija II, 1914 m., 1284 - 1289 psl.
50 A. Kerensky, *Russia and History's Turning Point*, 1965 m., 129 psl.
51 E. David, *Kriegstagebuch des Reichstagsabgeordneten 1914 bis 1918*, 1966 m., 160 psl.
52 M. Cherniawski, *Prologue to Revolution*, 1967 m., 189 - 190 psl.
53 A. Kerensky, *Russia and History's Turning Point*, 1965 m., 168 psl.
54 V. Semennikov, *Monarchija pered krušenijem*, 1927 m., 91 psl.
55 A. Golder, *Documents of Russian History 1914 - 1917*, 1927 m. 134 - 137 psl.
56 *Jaunoji Lietuva*, 1915 m. 4 - 5 nr., 182 - 183 psl.
57 *Lietuvos Žinios*, 1914 m., 130 nr.

XIV

Lietuvos ūkis prieš Pirmąjį pasaulinį karą

1. Žemės ūkis

Rusų valdžia prieš Pirmąjį pasaulinį karą neleido patiems lietuviams ir savo ūkinio gyvenimo tvarkyti, ūkio srityje taikė įvairius varžymus, stabdančius ūkinio gyvenimo vystymąsi ir pažangą. Rusų kolonizacijos tikslu Lietuvoje pirmiausia buvo suvaržyta žemės pirkimo — pardavimo laisvė. Stambiesiems dvarams ir ūkiams buvo uždrausta žemę parduoti nerusams, o smulkiųjų ūkių savininkams uždrausta žemę pirkti.

Rusų administracija pati nesirūpino ir lietuviams neleido steigti Lietuvoje žemės ūkio mokyklų, organizuoti agronominį švietimą ir pagalbą žemės ūkio našumui kelti, gerinti javų sėklą ar gyvulių veisles, plėsti sodininkystę, netyrinėjo žemės tinkamumo vienai ar kitai kultūrai auginti ir t.t. Didžiausias rusų valdžios rūpestis buvo išrinkti iš Lietuvos ūkininkų, kaip iš pagrindinio mokestinio luomo, kuo daugiau žemės ūkio mokesčių, kurie buvo nustatomi pagal valdomos žemės kiekį, bet nevienodu pagrindu dvarams ir smulkiesiems ūkiams.

Visoje Rusijoje, taigi ir Lietuvoje, rusų valdymo metu dar buvo labai daug išlikusių feodalizmo liekanų, kurias panaikinti Rusija nesiskubino. Pati Rusijos kaimų bendruomenės struktūra varžė ūkio pažangą, nes ten atskiras ūkininkas negalėjo

rodyti savo iniciatyvos, bet turėjo paklusti kaimo bendruomenės nustatytai tvarkai. Ir Lietuvoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą, ypač Vilniaus ir Kauno gub., dar didelė ūkininkų dalis gyveno kaimuose, kur viso kaimo žemė buvo susikirstyta rėžiais (didesniais ar mažesniais), o pačiuose ūkiuose nuo senų laikų — nuo 1557 m. tebebuvo tik trilaukė ūkininkavimo sistema.

Didysis Lietuvos kunigaikštis Žygimantas Augustas 1557 m. paskelbtuoju įstatymu įvykdė Lietuvoje pirmąją žemės reformą, duodant valstiečiui valaką (21 ha) dirbamos žemės, ir drauge įvedė trilaukę žemės dirbimo sistemą, pagal kurią kasmet buvo kaitaliojama pūdymas, žiemkenčiai ir vasarojus. Trilaukė žemės dirbimo sistema Žygimanto Augusto metu buvo laikoma labai pažangi ūkininkavimo sistema.

Dažnai kaimuose sodybų rėžiai buvo maži, trobesiai artimai vienas prie kito sugrūsti ir gaisro atveju — pavojingi. O didesnių kaimų laukai — rėžiai išsidriekdavo per kelis kilometrus, todėl juos įdirbti reikėdavo itin daug laiko sugaišti. Dėl šios priežasties rėžių galulaukiai dažniausiai likdavo menkai įtręšiami ir išdirbami, todėl ir galulaukių derliai būdavo labai menki, arba jie likdavo aplamai neįdirbti, neišnaudojami. O trilaukė sistema taip pat labai kliudė gyvulinkystei plisti, nes toji sistema varžė atskiro ūkio iniciatyvą, trukdė keisti sėjomainą, pašarinių augalų — dobilų, pagerintų žolių sėjimą ir kt.

Kauno, Vilniaus bei Gardino gubernijose kaimus į vienkiemius intensyviau pradėjo skirstyti tik 1911 m. Ligi 1914 m. karo pradžios Kauno ir Vilniaus gubernijose buvo išskirstyta į vienkiemius 2.154 kaimai. Suvalkijoje jau XIX a. pradžioje kaimai buvo pradėti skirstyti į vienkiemius, todėl ir žemės ūkis ten buvo žymiai pažangesnis, o Klaipėdos krašte jau XVIII a. kaimai buvo išskirstyti į vienkiemius.

Ligi Lietuvos Nepriklausomybės laikų kaimas ir dvaras buvo du skirtingi pasauliai: visų pirma kaimas buvo lietuviškas, o dvaras dažniausiai sulenkėjęs arba lenkiškas, rusiškas ar vokiškas. Dvaruose buvo daug prabangos, o tuo tarpu kaime dar buvo daug vargo ir skurdo. Rusų administracija mažai dėmesio kreipė į materialinio gyvenimo sąlygų gerinimą, ir tik nedaugelis Lietuvos dvarininkų rūpinosi ir domėjosi valstiečių medžiagine gerove, savo apylinkės gyventojų švietimu, žemės ūkio kultūros kėlimu, geresne gyvulių veisle, racionalesniu že-

mės dirbimu, kooperacija ir kitais žemės ūkio pažangos reikalais.

Daug ginčų ir daug bylų teismuose kilo tarp dvarų ir valstiečių dėl servitutinių teisių, kurios liko nesutvarkytos, baudžiavą panaikinant. Pvz., Kauno gub. 770 kaimų naudojosi ir turėjo pretenzijų į servitutines žemes ar miškus. Vilniaus gub. dar 1913 m. 612 dvarų turėjo leisti valstiečiams naudotis servitutais (ganyklomis, miškais, keliais), nes, baudžiavą naikinant ir žemės išperkamuosius aktus sudarant, ne visur servitutinės žemės buvo priskirtos ir padalytos valstiečiams. Norėdami panaikinti servitutines teises tokiuose dvaruose, dvarininkai ėmė drausti ganyti gyvulius servitutinėse žemėse arba kirsti mišką savo ūkio reikalams.

Kaimų skirstymas į vienkiemius ir servitutų likvidavimas buvo labai opus žemės ūkio reikalas ir nepriklausomos Lietuvos metu. Nepriklausomoje Lietuvoje 1919 - 1937 m. buvo išskirstyta 6.100 kaimų ir tuo būdu sudaryta 159.000 naujų vienkiemių. Skirstant kaimus į vienkiemius, buvo likviduodami ir servitutai. Jų buvo likviduota apie 90.000 ha.[1] Likviduojami servitutai atiteko į vienkiemius skirstomiems kaimams.

Skaičiuojama, kad XX a. pradžioje Lietuvoje apie 10% visos žemės priklausė valstybei, t.y. Rusijai, apie 40% dvarininkams ir 50% valstiečiams. Lietuvos kaimuose smulkiųjų ūkių ligi 3 ha buvo apie 50.000, mažažemių ūkių nuo 3 ligi 10 ha — 64.000 ir dar apie 100.000 bežemių gyveno kaimuose. Lietuvos dvarai, palyginus su kitų valstybių dvarais, nebuvo dideli, po 200 - 300 ha žemės,[2] o pvz., Estijoje iš 4.478.000 ha žemės, dvarininkai valdė apie 52% visos žemės, ir vienam dvarui vidutiniškai atiteko 2.113 ha. Valstiečių 51.000 šeimų valdė 37% žemės. Gi visos kitos žemės priklausė valstybei, miestams ir Bažnyčiai.

Tačiau ir Lietuvoje, nors ir nedaug, bet buvo itin didelių dvarų, kurie dažnai priklausė rusams ir buvo carų jiems dovanoti už nuopelnus ar pasižymėjimus. Pvz., I. Naryškinui Gruzdžių ir Žagarės vls. priklausė 43.152 ha žemės, V. Zubovui Šiaulių aps. — 28.077 ha, S. Vasilčikovui — Jurbarko vls. 20.633 ha ir kt.[3] Dvarininkai daugiausia žemės valdė Kauno gub., o mažiausia — Suvalkų gub. 1900 m. ir apskritai XX a. pradžioje Kauno gub. dvarininkams priklausė 40,5% visos žemės, maždaug 1.954.477 ha, o valstiečiams — 1.838.201 ha. Vilniaus gub. (Vilniaus, Trakų ir Švenčionių aps.) — dvarininkams

priklausė 32,8% visos žemės, o Suvalkų gub. (Kalvarijos, Marijampolės, Naumiesčio ir Seinų apskrityse) dvarininkai valdė 24,7% žemės.[4]

Lietuvoje dvarininkai mokėjo nedidelius žemės mokesčius, po 13,8 kapeikos už ha, o tuo tarpu valstiečiai turėjo mokėti po 90,5 kap. už ha, t. y. daugiau kaip šešis kartus. Suvalkų gub., kur baudžiava buvo panaikinta XIX a. pradžioje ir kur valstiečiai jau nemokėjo išperkamųjų žemės mokesčių, vistiek už žemės hektarą jie mokėjo po 1 rb. 53 kap. mokesčių, o dvarininkai — tik 1 rb. ir 5 kapeikas.

Be to, dvarininkams ir valstybei priklausė beveik visi Lietuvos miškai. Pvz., Vilniaus gub. dvarininkams priklausė 671.376 ha miško, valstybei — 374.730 ha, o valstiečiams tik 841 ha. Kauno gub. dvarininkams priklausė 579.739 ha miško, o Suvalkų gub. lietuviškųjų apskričių dvarininkai valdė 52.167 ha miško.[5]

Kadangi Lietuvos dvarininkų didžiuma, ypač rusai ir lenkai, nelabai domėjosi žemės ūkiu, tai jie dažnai palikdavo savo dvarus tvarkyti ūkvedžiams, o patys išvykdavo į užsienius gyventi; daugelis savo dvarus praskolindavo ir įkeisdavo savo žemę bankams. 1890 m. Kauno gub. dvarininkai buvo įkeitę bankams 332.812 ha žemės 7.605.668 rb. sumai. O po dešimties metų, t.y. apie 1900 m. Lietuvos dvarininkų skolos bankams jau siekė 24.791.841 rb., nes bankams jau buvo įkeista 772.586 ha žemės.[6] Praskolintąją dvarų žemę bankai nupiginta kaina pardavinėjo rusų kolonistams ir tuo talkino vykdyti rusų administracijos nusibrėžtąjį kolonizacinį planą.

Lietuvoje 1896 - 1900 m. rugių derlius buvo 14,9 centnerio iš 1 ha, o 1913 — jau 17,7 centnerio iš 1 ha. (Centneris = 50 kg).

O 34 lentelė pavaizduoja ir kitų kultūrų derlių iki 1913 m.

34 LENTELĖ

JAVŲ DERLIUS IKI 1913 M.

Kultūrų pavadinimas	*Javų derlius iš vieno ha centeriais*	
	1896 - 1900 m. vidutiniškai per metus	*1913 m.*
Rugių	14,9	17,7
Žieminių kviečių	18,5	22,1
Miežių	14,6	19,9
Avižų	12,7	18,6
Bulvių	125,5	146,7

Lietuvos javų derliaus vidurkį dar galima palyginti ir su kaimyninių Pabaltijo valstybių derliais ir derlių padidėjimą šioms valstybėms nepriklausomybę atgavus. (Žiūrėti 35 lentelę.)

35 LENTELĖ

DERLIAUS VIDURKIS MILIJONAIS TONŲ

Valstybės pavadinimas	*1909 - 1913 m.*	*1934 - 1938 m.*	*Padidėjimo procentas*
Lietuva	1,23	2,28	86
Latvija	0,99	1,75	76,7
Suomija	0,87	1,70	93 [7]

Iki Pirmojo pasaulinio karo javų eksporto srityje Lietuvos žemės ūkiui konkurenciją sudarė Rusijos javų eksportas. Iš tolimųjų Rusijos gubernijų javai buvo vežami geležinkeliais į Liepojos ar Rygos uostus, kadangi javus pervežti iš Rusijos 1.000 kilometrų geležinkeliu į šiuos uostus buvo pigiau, negu iš Lietuvos 100 km, nes Rusijos javams į uostus atvežti buvo taikomi protekciniai geležinkelių tarifai.[8]

XX a. pradžioje ir vėliau iki Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje žemės ūkyje dirbo 79% visų gyventojų. Pramone ir amatais vertėsi 6% gyventojų, transporte dirbo 1%, visuomeninėje tarnyboje — 3% ir įvairiuose kituose versluose — 8,6% visų gyventojų. Daugelis Lietuvos pasienio gyventojų jaunų vyrų sezoniniams darbams, ypač vasaros metu, eidavo uždarbiauti į Vokietiją ar į Latviją. Nemažas skaičius mažažemių ar bežemių, ypač iš Kauno ir Suvalkų gub. emigruodavo į Ameriką, dalis į Angliją ar kitus užjūrio kraštus. Pvz., vien 1913 m. iš Lietuvos į Ameriką emigravo 24.647 asmenys.[9] Taip pat tam tikras skaičius žmonių iš smulkiųjų ūkių gausesnių šeimų ar bežemių ir miestelių varguomenės išsikeldavo į Rygą Latvijon ar į didesnius Rusijos pramoningus miestus — Petrapilį, Odesą, Tbilisį ir kt., kuriuose iš šių ateivių susidarydavo didesnės lietuvių kolonijos.

2. Koooperatyvai ir žemės ūkio draugijos

Kooperacinis sąjūdis Lietuvoje prasidėjo XIX a. pabaigoje, bet daugiau išplito tik po 1905 m. revoliucijos. Ligi to meto Lie-

tuvoje veikė tik nelabai gausūs kredito kooperatyvai, kuriuos steigė ir kuriais daugiausia rūpinosi bei jais naudojosi Lietuvos dvarininkai, stambesnieji žemvaldžiai ir miestų turtingesneji gyventojai. Ligi 1905 m. kredito kooperatyvų Lietuvoje buvo 207 ir juose dalyvavo apie 90.000 asmenų.[10]

Po 1905 m. revoliucijos rusų administracija nebetrukdė steigti kooperacijos — vartotojų draugijas, kurių 1912 m. Vilniaus gub. buvo 47, Kauno gub. — 109, Gardino gub. 34 ir Suvalkų gub. — 23.

Nors vėliau nuolat buvo suorganizuojama naujų vartotojų kooperatyvų, bet daug jų neišsilaikydavo, bankrutuodavo, nes jie nepajėgė išlaikyti konkurencijos su privačių asmenų laikomomis krautuvėmis, kurios iš seno jau turėjo organizacinio prekybinio patyrimo. Lietuvoje labai trūko išmokslintų kooperatyvų vedėjų, kadangi asmens be patyrimo ir mokslo, nors ir gerų norų vedini, nesugebėdavo laiku ir planingai kooperacines krautuves reikalingomis prekėmis aprūpinti. Tik Pirmojo pasaulinio karo pradžioje Šiaulių aps. keletas vartotojų kooperacinių bendrovių susijungė į vieną stambesnę bendrovę *Kooperatyvas,* kurio tikslas buvo bendrai užpirkinėti susijungusiems kooperatyvams prekes iš stambesnių urmininkų ar tiesiog iš gamintojų, išvengti tarpininkų ir, žemesne savikaina parūpinant prekes, padėti smulkesniems kooperatyvams išsilaikyti.

Gamybinių kooperatyvų, išskyrus keletą pieninių, tuo metu Lietuvoje nebuvo. Visų rūšių gamybinių ir vartotojų intensyvus kooperacinis sąjūdis prasidėjo tik nepriklausomoje Lietuvoje.

Žemės ūkio draugijų reikalu Lietuvoje pagaliau net pats caras parodė susirūpinimo. Vienos metinės Vilniaus generalgubernatoriaus Trockio apyskaitos metu, caras paklausė jį apie žemės ūkio draugijų veiklą Lietuvoje. Kai Trockij atsakė, kad tokių draugijų aplamai Lietuvoje nėra, caras, apgailestaudamas tai, Trockiui mėgino aiškinti, kad pagal Rusijos žemės ūkio ministro Ermolovo jam suteiktas žinias, ūkio draugijos esančios valstybei naudingos.

Vilniaus gub. tik 1900 m. buvo įsteigta pirmoji ūkio draugija, jau oficialiai valdžios leista. Vėliau ūkio draugijas leido steigti ir Kauno gub., bet tik bajorams.

Reikia pasakyti, kad kai kurie įtakingi asmens Lietuvoje kartais gaudavo leidimus įsteigti Rusijoje veikiančių ūkio ar kito-

kių draugijų skyrius ir Lietuvoje. Pvz., 1873 m. kunigaikštis B. Oginskis gavo leidimą suorganizuoti Rietave gyvulių globos draugiją, 1893 m. buvo įsteigti šios draugijos skyriai Kaune, vėliau Vilniuje. Dar 1887 m. Lietuvoje buvo įsteigta *Žemaitukų veislės arkliams auginti draugija*. Bet visos šios gyvulių globos draugijos buvo gan siauros apimties ir apskritai jų nebuvo daug.

Pirmosios lietuviškos žemės ūkio draugijos susiorganizavo Suvalkijoje. 1906 m. Marijampolės aps. buvo įsteigta pirmoji žemės ūkio draugija, pavadinta *Lietuvių krikščionių draugija Žagrė*, kurios steigėjai buvo inž. P. Vitkauskas, V. Bielskus, M. Rudvalis ir J. Gavėnas. *Žagrė* prekiavo žemės ūkio mašinomis, mineralinėmis trąšomis, išlaikė du agronomu, kurie įvairiose vietovėse skaitydavo ūkininkams paskaitas ūkio reikalais. Draugija savo prekes pardavinėjo su minimaliu pelnu ir pvz., 1913 m. *Žagrės* apyvarta siekė 300.000 rb., o pelno turėjo 21.000 rb.[11] Didesnieji draugijos skyriai buvo Vilkaviškyje, Pilviškiuose, Kalvarijoje ir kt. Be skyrių, ši draugija dar steigė žemės ūkio ratelius ir prie savaitraščio *Šaltinio* leido savo laikraštį *Artoją*.

1907 m. Suvalkų gub. buvo įsteigta antroji žemės ūkio draugija, pasivadinusi *Marijampolės ūkininkų draugovė*, kurios vienas steigėjų buvo dr. K. Grinius. Ūkininkų draugija taip pat samdė vieną agronomą, rengė paskaitas žemės ūkio klausimais ir kaip *Lietuvos Žinių* priedą leido draugijos organą *Žemę*. 1913 m. draugija jau turėjo 22 skyrius su 700 narių, o 1914 m. — apie 1.100 narių.[12] Draugija išlaikė savo parduotuves, pajėgė užpirkinėti didesniais kiekiais žemės ūkio mašinas, įvairius ūkio padargus bei mineralines trąšas ir pardavinėti vartotojams pigesnėmis kainomis.

Kauno gub. bajorų maršalka, Kalnaberžės dvaro savininkas P. Stolypin (vėliau buvęs Rusijos vidaus reikalų ministru ir ministrų tarybos pirmininku) 1892 m. savo iniciatyva įsteigė Kauno gub. *Dvarininkų žemės ūkio bendrovę*, kuri žmonių buvo vadinama „sindikatu". Ši dvarininkų ūkio bendrovė turėjo įvairiose vietovėse savo skyrius ir krautuves žemės ūkio mašinoms, trąšoms, sėkloms ir kt. ūkio reikmenims pardavinėti.

Bet po 1905 m. Kauno gub. Vabalninke, Kupiškyje, Žagarėje ir kitose vietovėse buvo įsteigtos ūkininkų žemės ūkio draugijos, kurios kartais palaikydavo santykius su dvarininkų žemės ūkio draugija ar jos skyriais. Kaip ir Suvalkijoje, Kauno gub. ūkinių draugijų tikslas buvo didesniais kiekiais užpirkinėti žemės ūkio

mašinas, mineralines trąšas ir palankesnėmis sąlygomis savo ūkio gaminius parduoti urmo pirkliams, bet ne smulkiems supirkinėtojams. Dvarininkų žemės ūkio draugijų taip pat buvo Vilniaus ir Suvalkų gub., bet iki Pirmojo pasaulinio karo Vilniaus gub. ūkininkų draugijų dar nebuvo.

3. Amatai ir pramonė

Antroje XIX a. pusėje Rusijos imperijoje baudžiavos panaikinimas, žemietijų (savivaldybių) įvedimas, teismų reforma, autokratinio valdymo sušvelnėjimas turėjo nemažą poveikį ir į Rusijos ekonominio gyvenimo raidą. Visa tai iš dalies palietė ir Lietuvą, t.y. jos ekonominį vystymąsi. To meto Rusija, palyginti su Vakarų Europa, buvo ne tik autokratinė valstybė, bet ir civilizaciniai atsilikęs kraštas. Rusijos civilizacinis atsilikimas buvo pabrėžtas ir lietuvių socialdemokratų partijos 1896 m. programoje, kurioje buvo išreikšta visos Lietuvos pažangiosios visuomenės pažiūra į Rusijos atsilikimą.

Bet jau XIX a. pabaigoje Rusija pradėjo smarkiai pramonėti. Rusijos industrinį plėtimą ypač skatino caro finansų ministras grafas S. Vitte, kuris suprato, kad tik ekonomiškai stipri valstybė gali būti ir militariškai pajėgi ir tik tada toks kraštas galės įgauti svorio Europos valstybių politikoje.

Kartais Vakarų Europoje net moksliniuose veikaluose Rusiją ligi sovietinės santvarkos įvedimo norima pavaizduoti kaip valstybę su visiškai menka pramone, be pažangių techniškų įrengimų, t.y. gana primityvia valstybe, kurioje pramonė ir keliai atsirado tik po 1917 m. bolševikinės revoliucijos.[13]

Iš tikrųjų carinės Rusijos pramonė jau XIX a. pabaigoje ėmė smarkiai vystytis ir 1908 - 1914 m. paaugo dvigubai.

Nuo 1897 m. kai kurie Rusijos miestai dėl besivystančios pramonės pradėjo ypač smarkiai augti, pvz., Odesa, Latvijos Ryga, Rostovas, Carycinas, Petrapilis ir kt. Rusijos pramonės produkcija kasmet paaugdavo 6%. Pvz., 1900 m. Rusijoje pramonės įmonių skaičius išaugo ligi 38.000, o jų produkcija padidėjo ligi 3.005.900.000 rb. vertės, o darbininkų skaičius pramonėje pašoko ligi 2.373.000.[14]

Nesvarstant tolimesnio Rusijos pramonės augimo, reikia pastebėti, kad ligi stambesnės pramonės išaugimo Vilnius, iš se-

novės buvo įvairiausių amatų, o drauge ir prekybos centras. Pvz., 1866 m. Vilniuje įvairuose amatuose dirbo 1.634 meistrai, kurie turėjo 1.606 darbininkus ir 2.302 mokinius - gizelius. Iš viso amatais tuo metu Vilniuje vertėsi 5.542 darbininkai, ir tatai sudarė 55% visų Lietuvos amatininkų.[15]

Vilnius tuo metu buvo laikomas ne vien Lietuvos, bet ir viso Pabaltijo amatų centru ir garsėjo odų bei kailių išdirbimo dirbtuvėmis, odinių pirštinių ir avalynės gamyba, kojinių ir įvairių mezginių mezgyklomis, auksakalyste ir t.t. Pvz., avalynės dirbtuvėse Vilniuje dirbo daugiau kaip 300 asmenų. 1900 m. Vilniaus mieste ir gubernijoje buvo 31.145 amatininkai, o pačiame Vilniuje — 13.941 amatininkas.

Be Vilniaus, dar ir Jonavoje buvo susitelkusi smulki, bet specializuota pramonė ir amatai. Jonavoje buvo susitelkę staliai, kurie ištisus metus dirbdavo tik baldus ir pagamindavo apie 2.500 spintų, 3.250 lovų ir 1.750 stalų per metus. Kitose Lietuvos vietovėse tokių sutelktinių amatų specialistų nebuvo. Tik Zarasų aps. daugelis asmenų žiemos metu vertėsi sezoniniais amatais: mezgė tinklus, verpė kanapes, dirbo įvairius, kartais labai puošnius važius (roges) ir išeiginius vienarklius vežimėlius, vadinamus lineikomis.[16]

Drauge su Rusijos pramonės kilimu XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje smarkiau pradėjo augti ir Lietuvos pramonė, kuri pradžioje daugiausia koncentravosi Vilniuje. Vėliau pramonė augo Kaune, Šiauliuose ir kitur.

Pramonininkų luomas Lietuvoje susidarė daugiausia iš prekybininkų ir iš dvarininkų. Prekybininkai, sukaupę kapitalo iš prekybos verslo ar amato, eidavo į pramonę. Kadangi Lietuvoje prekyba vertėsi daugiausia žydų tautybės asmens, todėl Vilniaus ir Kauno gubernijų 81% stambiosios ir 71% smulkiosios pramonės buvo žydų rankose. Tik 1902 m. pirmasis lietuvis inž. P. Vileišis įsteigė Vilniuje metalo apdirbimo įmonę *Viliją*.[17]

Pagal Rusijos fabrikų inspekcijos suvestines žinias, Lietuvos gubernijose 1912 m. stambesnių pramonės įmonių Vilniaus gub. buvo 237, Kauno — 148, Suvalkų — 85 iš viso 470. Bet tik 33 įmonėse dirbo daugiau kaip 100 darbininkų, o tik penkiose įmonėse dirbo daugiau kaip 500 darbininkų.[18]

Šiais nepaprasto pramonės suklestėjimo laikais, žiūrint į Lietuvos pramonės augimą, jos pramonės įmonių ir darbininkų

skaičiai mums gali atrodyti neįspūdingi ir menki. Tačiau visa tai vertinant, reikia pirmiausia atsižvelgti į Lietuvos teritoriją, jos gyventojų skaičių, o svarbiausia — į anò meto Rusijos ekonominę politiką bei kitus carinės administracijos Lietuvai taikomus varžtus. Tik visa tai turint galvoje, galima teigti, kad Lietuvos pramonės augimas nebuvo menkesnis negu Rusijoje ir jos kai kurių gaminių kokybė buvo labai gerai vertinama. Tomis pat Rusijos fabrikų inspekcijos žiniomis 1912 m. Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijų lietuviškose apskrityse visose pramonės įmonėse dirbo 21.769 darbininkai, iš kurių 16.000 arba 76% dirbo stambiuose centruose — Vilniuje, Kaune ir Šiauliuose.[19]

Greta amatų, ligi lietuvių spaudos uždraudimo lotynų raidėmis ir ligi stambesnės pramonės išsivystymo, Vilnius buvo labai reikšmingas lietuvių ir lenkų spaudos centras, kuriame buvo spausdinama nemaža knygų įvairiomis kalbomis. Pvz., 1854-1865 m. Vilniuje buvo išspausdintos 348 knygos lenkų kalba, 105 knygos lietuvių kalba, 107 — lotynų kalba, 25 — rusų kalba ir 11 — prancūzų kalba.[20]

Popierių šioms spaustuvėms tada gamindavo Vilniaus apylinkių popieriaus dirbtuvės. Kučkoriškėse 1824 m. dvarininko Puslovskio įsteigtoje popieriaus dirbtuvėje dirbdavo 70 - 119 darbininkų; 1836 m. įsteigtoje Verkiuose popieriaus dirbtuvėje dirbo 34 darbininkai. Dar viena nedidelė popieriaus dirbtuvė buvo Marijampolės aps. netoli Prienų, kurioje dirbo 15 darbininkų. Iš viso 1910 m. Lietuvoje veikė 13 popieriaus dirbtuvių, kuriose dirbo apie 500 darbininkų. Šios dirbtuvės gamino rašomąją medžiagą, vokus, papirosams kimšti gilzes ir t. t. Lietuvos popieriaus dirbtuvių dirbiniai, pvz., vokai, garsėjo visoje Rusijoje.

Aplamai Vilnius buvo svarbiausias Lietuvos amatų, prekybos ir pramonės centras, nes vien Vilniaus prekybos apyvarta buvo šešis kartus didesnė, negu visų kitų Lietuvos miestų drauge. Taip pat Vilniaus odos dirbiniai plito po visą Rusiją. Lietuvos odos dirbiniai buvo aukštos kokybės, ir jų pareikalavimas Rusijos rinkai buvo didelis. Todėl ne tik Vilniuje, bet ir kitur odų pramonė labai greit augo ir pvz., 1900 - 1912 m. Lietuvoje šioje pramonės šakoje darbininkų skaičius padaugėjo 67,6%.[21] Taip pat ir Vilniaus trikotažo dirbiniai turėjo gerą rinką kitose Rusijos gubernijose ir užėmė antrąją vietą visos Rusijos tri-

kotažo gamyboje. O pirmąją vietą užėmė Lenkijos — Lodzės trikotažo gaminiai.

Lentvaryje veikė vinių fabrikas, kuriame 1900 m. dirbo 126 darbininkai, o Naujojoje Vilnioje buvo stambi geležies įmonė, kuri gamino pasagas, vinis, dalges ir kt. Vilniaus gub. geležies ir ketaus dirbiniai pasiekdavo net Sibirą. Visuose Vilniaus gub. geležies fabrikuose dirbo daugiau kaip 2.500 darbininkų ir jų produkcija siekė pusketvirto milijono rublių.[22]

1900 m. Vilniuje jau buvo 336 įvairios pramonės įmonės, Vilniaus gubernijos apskrityse — 109 įmonės; iš viso 445 įmonės ir jose dirbo 8.072 darbininkai. O 1903 m. Vilniaus mieste ir gubernijoje jau dirbo 13.505 darbininkai ir jų produkcija siekė 17.004.879 rb.[23]

Po Vilniaus antrasis miestas pramonės įmonių didumu buvo Kaunas. Ligi XIX a. pabaigos Kaunas, palyginti, nebuvo didelis miestas, ir ten nebuvo tiek daug amatininkų kaip Vilniuje. Tik XIX a. pabaigoje ir Kaune ėmė steigtis įvairios įmonės: mašinų gamybos, metalo apdirbimo, chemijos, miško medžiagos apdirbimo, poligrafijos, tabako apdirbimo ir kt.

Lietuvoje, o ypač Kaune, buvo geros sąlygos medžio apdirbimo pramonei klestėti, nes miško medžiaga buvo nesunkiai atplukdoma Nemunu ir Nerimi. Šių upių pakrantėse steigėsi lentpiūvės, o jau lentpiūvių paruoštą medžiagą toliau apdirbinėjo Kauno baldų fabrikai, Jonavos amatininkai staliai, baldų dirbėjai ir kt. Lietuvoje pagaminami baldai ir kiti medžio dirbiniai per Liepojos uostą buvo išvežami į užsienius — Angliją, Olandiją ir t.t. Bet į Vokietiją medžio dirbinių iš Lietuvos maža teišveždavo dėl aukštų muitų, kuriais vokiečiai saugojo savo miško apdirbimo įmones nuo konkurencijos. 1913 m. Kaune miško medžiagų apdirbimo pramonėje dirbo 400 darbininkų.

Kauno miesto pramonės augimą ryškiai parodo 36 lentelė.

36 LENTELĖ

KAUNO PRAMONĖS AUGIMAS DEŠIMTMEČIAIS

Metai	*Įmonių skaičius*	*Darbininkų skaičius*	*Produkcija rubliais*
1880	24	1.020	1.239.300
1890	34	1.495	2.221.100
1900	42	3.293	4.870.300
1913	53	5.344	11.195.000

Ši lentelė rodo, kad nuo 1900 m. per paskutinius 13 metų Kauno įmonėse darbininkų skaičius beveik padvigubėjo, o produkcija išaugo daugiau negu dvigubai.[24]

Lietuvos pramonės įmonių ir fabrikų augimas pagal gubernijas 1861 - 1900 m. matyti iš 37 lentelės.

37 LENTELĖ

LIETUVOS PRAMONĖS AUGIMAS 1861 - 1900 M.

Gubernija	*Metai*	*Įmonių skaičius*	*Darbininkų skaičius*	*Produkcija rubliais*
Vilniaus	1861	58	600	346.000
	1900	759	9.138	12.287.000
Kauno	1861	299	1.326	104.000
	1900	1.987	5.752	7.799.000
Suvalkų	1861	42	324	153.000
	1899	486	1.614	1.874.000

Tarp 1870 - 1899 m. Lietuvoje įvairiose pramonės įmonėse darbininkų skaičius padidėjo apie 460%, bet atskirose gubernijose darbininkų didėjimas įmonėse buvo nevienodas, pvz., Vilniaus gub. tuo pat metu darbininkų skaičius padidėjo net 865%, Kauno gub. 324%, Suvalkų gub. — 300%. Dėl įvairių priežasčių (kelių nutiesimo, žaliavų panaudojimo ir kt.) pramonė Lietuvoje, kaip ir Rusijoje, augo nevienodu tempu. Didžiausias pramonės įmonių paūgėjimas Lietuvoje vyko 1894 - 1900 m.[25]

Darbo našumas Lietuvoje buvo didesnis negu Rusijoje, pvz., 1890 m. vieno darbininko darbo našumas per metus Lietuvoje buvo vertinamas 1.565 rb. sumai, o Rusijoje — 1.353 rb.[26]

1860 m. buvo įsteigtas Kaune Rekošo žemės ūkio mašinų ir įrankių fabrikas, kuris, be to, gamino garo mašinas malūnams, lentpiūvėms, spirito varykloms, aliejaus spaudimo įmonių įrengimus ir t.t. Vėliau pradėjo veikti Tilmanso ir Šmidto geležies dirbinių fabrikai.

Kauno metalo pramonė 1861 - 1877 m. turėjo tam tikrą privilegiją ir geležies žaliavas be muito išimtinai importuodavo iš Vokietijos. Todėl gan greit Vokietijos kapitalas perėmė visą Kauno metalurgijos pramonę. Vokiečių pramonininkai Tilmansas ir Šmidtas supirko visus metalo fabrikus Kaune ir tęsė darbą juose, įsiveždami geležies rūdą be muitų iš Vokietijos.

Bet Rusijos muitų politikai pasikeitus, ir Kauno fabrikai turėjo geležies žaliavą atsivežti iš Rusijos.

Vienas didžiausių metalo fabrikų Kaune buvo Tilmanso fabrikas, kuris gamino įvairiausių rūšių sraigtus ir buvo pirmas tos dirbinių rūšies fabrikas visoje Rusijoje. Jame 1913 m. dirbo apie 1.600 darbininkų ir jo metinė produkcija buvo 3,6 mil. rublių.

Šančiuose Šmidto geležies fabrike buvo gaminama viela ir aparatūra telegrafui, spynos, skėčių metalinės dalys, ketaus indai ir įvairūs kitoki smulkūs metalo gaminiai. Šmidto fabrikas buvo laikomas vienas geriausiųjų šios rūšies fabrikų visoje Rusijoje dėl jo dirbinių kokybės ir įvairaus gaminių asortimento. 1914 m. Šmidto fabrike dirbo apie 1.300 darbininkų, ir jo produkcija siekė 2 mil. rublių.

Dar vienas metalo fabrikas Kaune *Minerva* gamino karišKus vežimus ir jų dalis, antkapius, įvairias metalines tvoreles, prekių vagonus ir t.t. *Minervoje* dirbo apie 300 darbininkų. Kitas metalo fabrikas *Marsas* gamino žemės ūkio mašinas — kuliamąsias, akselines, arpus ir kt. Ten dirbo apie 250 darbininkų.

Bet kai Rusija 1882 m. Kaune pradėjo statyti tvirtovę prieš galimą Vokietijos užpuolimą, tai nuo tada Rusija strateginiais sumetimais laikė negeistinu dalyku koncentruoti pramonę Kaune, beveik Vokietijos pasienyje. Todėl Kaune ir Kauno gub. pramonės įmonių ar fabrikų steigimą rusų administracija jau sąmoningai sulaikydavo, nes rusai prisibijojo didesnio vokiečių kapitalo investavimo Kaune, vokiečių inžinierių ir kitų specialistų antplūdžio ir, savaime aišku, vokiečių gyventojų ir jų įtakos padidėjimo. Tačiau veikiančių, nors ir vokiečių savininkų fabrikų, neuždarinėjo.

Kauno tvirtovės nuostatai ir griežta policinė tvarka trukdė Kauno pramonei normaliai vystytis. Dar reikia pridurti ir tai, kad Kauno tvirtovės rajone esančios pramonės įmonės neturėjo teisės savo pastatų remontuoti ir todėl jos išsikeldavo į kitas vietoves. Be to, 1887 m. caras Aleksandras III išleido nuostatus dėl statomos Kauno tvirtovės ploto ir dėl naujų statybų tvirtovės žemės ribose. Pagal tuos nuostatus, Šančiai, Freda ir Panemunė buvo laikomi Kauno tvirtovės priemiesčiai. O ir pačiame Kaune bei jo priemiesčiuose privatiems asmenims buvo draudžiama statyti mūrinius pastatus. Kaune be tvirtovės komendanto leidimo aplamai jokio pastato nebuvo galima statyti, ir

jei leidimai buvo duodami, tai tik nė aukštesniems, kaip dviejų aukštų namams.

Nepaisant šių varžymų, Kauno pramonė 1870 - 1890 m. gerokai paūgėjo: darbininkų skaičius — šešis kartus, o produkcija — aštuonis kartus.[27]

XIX a. pabaigoje nemažos svarbos turėjo ir tabako pramonė, nors tabako tuo metu Lietuvoje beveik niekas neaugindavo. Žaliavą tabako fabrikai daugiausia atsiveždavo iš pietų Rusijos ir Lietuvoje ją tik perdirbdavo. Tabako fabrikai Lietuvoje privalėjo išsipirkti bent minimalų akcizo patentą ir bent tokiam kiekiui turėjo parduoti tabako gaminių. Kauno tabako pramonę konkuravo tik Gardino tabako fabrikai. Tabako pramonėje Lietuvoje iki Pirmojo pasaulinio karo dirbo ne mažiau kaip 200 darbininkų. Dalis tabako dirbinių būdavo parduodama Rusijos rinkai.[28]

Kaune dar veikė dažų fabrikas, kuriame dirbo 150 darbininkų. Jame buvo gaminami dažai vilnai, drobei, odai ir kitoki įvairūs dažai. Taip pat Kaune buvo du degtukų fabrikai, kuriuose dirbdavo po 100 darbininkų, ir jie pagamindavo 40 milijonų degtukų dėžučių. Be to, Kaune dar buvo trys alaus bravorai, jų tarpe garsi Volfo - Engelmano alaus darykla, papirosų gilzių fabrikas, muilo fabrikas ir kelios lentpiūvės.[29]

Apskritai XX a. pradžioje Kauno metalo pramonė augo ir tobulėjo. Buvo sudaromos akcinės bendrovės, ir jau sutelktu kapitalu įmonės buvo tobulinamos.[30]

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje Šiauliai dar negarsėjo nei smulkiąja, nei stambesne pramone, nei amatais, kaip Vilnius, nors ten 1901 m. buvo įregistruoti 1.733 amatininkai, kurių tarpe buvo 922 meistrai. Ilgą laiką Šiaulių smulkioji bei amatininkų gamyba tenkindavo tik vietos rinkos pareikalavimus. Šiauliuose ligi XIX a. pabaigos, išskyrus alaus daryklą ir spirito varyklą, kitokių didesnių pramonės įmonių nebuvo. Tik 1873 m. Romnų - Liepojos geležinkelio šaką nutiesus, susidarė geresnės sąlygos ir Šiauliuose pramonei suklestėti. 1900 m. Šiauliuose jau buvo 31 įmonė, ir jose dirbo 533 darbininkai. Pradžioje įsisteigė saldainių ir šokolado fabrikas, paskui tabako, vėliau trys odų fabrikai. Viename jų — Frenkelio — 1914 m. jau dirbo 500 darbininkų.

Šiaulių priemiestyje, Gubernijoje, kuris priklausė grafui Zubovui, veikė alaus darykla, ketaus liejykla ir didelis malūnas.

Netoli Šiaulių, Aleksandrijoje, veikė koklių dirbtuvė. Lietuvoje Šiaulių miestas vėliau pramonės didumu buvo trečioje vietoje.

Panevėžyje jau XIX a. buvo šiek tiek smulkių pramonės įmonių ir amatininkų dirbtuvių. XIX a. pabaigoje įsisteigė didesnis tabako fabrikas, kiek vėliau Montvilo spirito rektifikacijos įmonė ir mielių gamykla, o dar vėliau — malūnai ir lentpiūvės. Panevėžyje ilgainiui susitelkė nemaža maisto pramonės įmonių ir XIX a. pabaigoje jose dirbo 58% visų Panevėžio darbininkų.

Maisto pramonė Lietuvoje prieš Pirmąjį pasaulinį karą nebuvo plačiai išsivysčiusi. Kaune ir Vilniuje veikė keletas aliejaus spaudyklų, pieninių, sūrinių, kepyklų, kurios tenkino tik vietos gyventojų reikalus. Didesnė ir mechanizuota grafo Tiškevičiaus duonos kepykla veikė Vilniuje; ten taip pat dar buvo kariška duonos kepykla, kuri aprūpindavo duona nemažą rusų kariuomenės įgulą Vilniuje. Lietuvoje dar veikė keli šokolado ir saldainių fabrikai: Vilniuje *Viktorija*, Šiauliuose 1911 m. įsisteigė saldainių fabrikas *Birutė* ir 1913 m. — *Rūtos* saldainių fabrikas. Šių abiejų saldainių fabrikų savininkai buvo lietuviai. Visuose saldainių fabrikuose dirbo apie 500 darbininkų.

Paprastai pramonei klestėti vienas pagrindinių dalykų yra vietinė žaliava, kuri būtų nebrangi ir lengvai gaunama. Lietuvos dvarininkai iš seno turėjo išimtinę teisę varyti spiritą, todėl jie savo dvaruose steigė spirito varyklas, kuriose sunaudodavo savo dvarų ir kaimynų valstiečių bulvių ir javų derliaus perteklius. Ligi Rusijos valstybinio degtinės monopolio įvedimo 1897 m. Kauno ir Vilniaus gubernijose tik bajorai tegalėjo laikyti spirito varyklas. Bet Suvalkų gub., pagal 1866 m. įstatymo nuostatus (iki degtinės monopolio įvedimo) spirito varyklas galėjo steigti ir laikyti visų luomų asmens.

Įvedus degtinės monopolį, Lietuvoje 1900 m. jau veikė 53 spirito varyklos, kurių produkcija buvo vertinama apie 2 milijonus rb. ir visose spirito varyklose dirbo daugiau kaip 400 darbininkų.[31]

Valstybinio degtinės monopolio įvedimas visoje Rusijoje, taip pat ir Lietuvoje, valstybės iždui buvo labai pelningas, nes degtinės monopolio pajamos buvo nepaprastai didelės. Pvz., 1903 m. visos Rusijos imperijos pajamos siekė 2.032.000.000 rb., o kadangi daugiau kaip vienas ketvirtadalis visų pajamų

buvo gaunama iš degtinės monopolio, todėl Rusijos biudžetas buvo priimta vadinti „girtu biudžetu".

1900 m. visoje Lietuvoje veikė 60 alaus daryklų. Vilniaus gub. jų buvo 16, kuriose dirbo daugiau kaip 500 darbininkų. Bet dėl aukšto akcizo mokesčio alaus vartojimas Lietuvoje nebuvo išplitęs. Be to, kai kuriose Lietuvos apskrityse (Šiaulių, Panevėžio, Biržų) ūkininkai savo reikalams patys gamindavosi naminį alų. Vilniaus *Šopeno*, Kauno *Volfo - Engelmano* ir Šiaulių *Gubernijos* alus buvo išvežamas į Rusijos didžiuosius miestus ir ten buvo labai gerai vertinamas. Vilniaus *Šopeno* alaus darykla, pvz., į metus pagamindavo 140.000 hektolitrų alaus.

Dar įdomu pažvelgti koks procentas lietuvių darbininkų dirbo Lietuvos pramonės įmonėse. Lietuvos miestų gyventojų tautinis įvairumas buvo žinomas iš senų laikų, nes didieji Lietuvos kunigaikščiai jau kviesdavo Lietuvon amatininkus iš Vakarų Europos, didesniems miestams suteikė Magdeburgo teises ir įvairioms religijoms rodė tolerancijos. Be kviestinių įvairių tautybių amatininkų, Lietuvos miestuose dar buvo daug ateivių iš kitų Rusijos gubernijų, nes po paskutiniojo padalijimo rusai Lietuvoje beveik ištisai sudarė visą administraciją, todėl didesniuose miestuose — Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, o ir kitur — rusų skaičius nuolat didėjo.

Pagal rusų oficialią 1897 m. statistiką, daugumas Lietuvos miestų gyventojų buvo žydai. Vilniaus gub. miestuose žydų buvo 57,3%, Kauno gub. — 56%, Suvalkų — 38,9%. Betgi ir oficialioji rusų tautybių statistika ypač Vilniuje nebuvo tiksli, nes, pvz., gudai buvo užrašomi rusais arba lenkais, o katalikai lietuviai — lenkais. Todėl 1897 m. Vilniuje lietuvių buvo užrašyta tik 3.238 asmenys arba 2,1%, o rusų — 30.967 arba 20%, lenkų — 47.795 arba 31%, žydų — 61.847 arba 40%. Gi 1904 m. Vilniuje rusų jau parodoma 48,5%, žydų — 51,5%, o visos kitos tautybės aplamai neminimos.[32]

Pagal 1909 m. Kauno kalendoriaus duomenis, Kauno gub. miestuose (neskaičiuojant žydų), lietuvių gyveno 32.232 arba 20,6%, lenkų — 13.911 arba 8,3%, rusų — 26.541 arba 17%, vokiečių — 4.242 arba 2,7%, kitų tautybių — 2.850 arba 1,8%.[33] Bet dar kitais, P. Klimo pateiktais duomenimis, Kauno gub. miestuose rusų nurodoma 18,3%, lietuvių — 11,5%, lenkų — 19,8%, žydų — 43,1%.[34]

P. Klimas, gal būt, nepalaikė rusų karių Lietuvos miestų gyventojais, todėl pagal jo duomenis rusų procentas nurodomas mažesnis. o taip pat jis nenurodė vokiečių ir kitų mažesnių tautybių gyventojų procento.

Pats lietuviškiausias pramonės miestas buvo Šiauliai. Ten, pagal statistiką 1909 m., iš viso gyventojų buvo 17.993, iš kurių lietuvių buvo 4.363 arba 24,2%, žydų — 10.140 arba 56,4%, rusų — 2.641 arba 14,7% lenkų — 129 arba 0,7%, kitų — 720 arba 4%.[35]

Vilniaus pramonės darbininkų tautybę yra sunkiau nustatyti, negu Kauno, Šiaulių ar Panevėžio. Vilniaus pramonėje žydų buvo 30 - 40% visų darbininkų, o krikščionių (lenkų, lietuvių, rusų) — 60 - 70%. Daugiausia žydų buvo amatininkų ir meistrų (1902 m. Vilniuje jų buvo 8.181). Daug žydų dirbo tabako pramonėje. Bet kai lietuviai pradėjo steigti įmones, jie pritraukdavo į jas lietuvius darbininkus. Todėl P. Vileišio įsteigtame *Vilijos* fabrike dirbo beveik vieni lietuviai.[36] XIX a. pabaigoje Kaune Rekošo ir Tilmanso fabrikuose daugumas darbininkų irgi buvo lietuviai.

Gal tiksliausias žinias apie dirbančiųjų tautybę 1861-1913 m. laiko tarpe bus surinkusios rusų žandarmerijos įstaigos, kurios visokiais atžvilgiais sekdavo darbininkijos gyvenimą. Pagal žandarmerijos surinktus duomenis, matyti, kad Kauno tvirtovės ribose esančiose stambesnėse įmonėse ir fabrikuose dirbo 2.324 darbininkai ir tarnautojai, kurių tarpe lietuvių (drauge su lenkais) buvo 60%, vokiečių — 32,7%, rusų — 4,9%, įvairių svetimšalių — 2,2%, žydų — 0,2%. (Žydai ir Kaune daugiausia dirbo amatuose.)

Taip pat pagal žandarmerijos surinktas žinias, 19 kitų mažesnių įmonių dirbo 602 darbininkai, kurie tautybėmis buvo suskirstyti taip: lietuvių (drauge su lenkais) — 58%, vokiečių — 4,8%, žydų — 32,2%, rusų — 3,7% ir kitų įvairių svetimšalių — 1,3%. Iš čia matyti, kad jeigu stambiuose metalurgijos fabrikuose — sunkiojoje pramonėje — žydų tedirbo tik labai mažas procentas, tai mažesnėse įmonėse arba amatų pobūdžio dirbtuvėse dirbančiųjų žydų procentas jau siekia net 32,2%. t.y. beveik trečdalį visų dirbančiųjų. Žandarmerijos žiniose visi katalikai buvo laikomi lenkais ir jie drauge (lietuviai bei lenkai) ir metalurgijos ir smulkesnėje pramonėje sudarė beveik tą patį procentą.

1897 m. Lietuvos geležinkeliuose dirbo 6.120 darbininkų, jų tarpe 1.754 rusai, 2.198 lenkai, 1.338 lietuviai, 413 gudų ir 101 žydas. Vilniuje ir Kaune, vėliau Šiauliuose ir Radviliškyje dar buvo ir geležinkelių dirbtuvės, kuriose dirbo vietiniai darbininkai, bet geležinkelių įstaigose katalikai (atseit lietuviai ir lenkai) darbo negalėdavo gauti.[37]

Augant pramonei Lietuvoje, didėjo jos produkcija, įvairėjo gaminiai, ir savaime kilo krašto prekyba, daugėjo ir prekybos įstaigų skaičius, kurios realizuodavo pramonės gaminius ne tik Lietuvoje, bet drauge turėjo rinką ir plačioje Rusijoje. Prekybai plisti buvo ypač patogi Vilniaus geografinė padėtis ir geras susisiekimas su Rusija. 1900 m. Vilniaus prekybos įstaigos padarė 39.045.000 rb. apyvartą, Kauno — 9.053.000 rb., Šiaulių — 3.898.000 rb., Panevėžio — 1.823.000 rb.[38]

Pirmojo pasaulinio karo metu, artėjant vokiečių okupacijai, iš Lietuvos buvo evakuota į Rusiją maždaug trečdalis pramonės įmonių įrengimų. Vokiečių okupacinė valdžia, sekdama rusų pavyzdžiu, taip pat vežė iš Lietuvos geresnių fabrikų ar gamyklų įrengimus Vokietijon. Dėl tų priežasčių po karo Lietuvoje metalo apdirbimo pramonė sumažėjo 25%, o odos ir kailių apdirbimo pramonė — net 42%.

4. *Darbininkų organizacijos*

Vakarų Europos darbininkų sąjūdžio įtakoje, Lietuvos darbininkų organizacijos pradėjo kurtis anksčiau negu Rusijoje. XIX a. pabaigoje ir Lietuvos darbininkai ėmė jungtis į nelegalias sąjungas, kurias pradžioje vadindavo kasomis. Jų tikslas buvo rūpintis vienos ar kitos įmonės darbininkų reikalais: atlyginimu, darbo dienos valandų sutrumpinimu, darboviečių higienos sąlygomis ir apdrauda ligos ar nelaimingų atsitikimų atveju. Darbininkų profesinių sąjungų veikimo centras buvo Vilniuje. Vilniaus darbininkų organizaciniu sąjūdžiu pasekė ir kitų Lietuvos miestų darbininkai. Organizuoti darbininkų streikai Vilniuje prasidėjo XIX a. pabaigoje. Streikų metu, kurie dažniausiai įvykdavo dėl reikalavimų pakelti atlyginimus, buvo reikalaujama ir 10 valandų darbo dienos.

Pirmąją slaptą Lietuvos žemės ūkio darbininkų, bežemių ir mažažemių organizaciją vidurio Lietuvoje įsteigė 1903 m.

V. Požela ir J. Paknys, kurie 1905 m. vadovavo Lietuvos žemės darbininkų streikams Šiaulių aps.[39]

1906 m. kun. K. Olšauskis, tuo metu buvęs Kauno karmelitų bažnyčios klebonas, kaip patikimas rusų valdžiai asmuo, gavo leidimą įsteigti Kaune *Šv. Juozapo darbininkų draugiją*, kurioje jis pats pirmininkavo. Draugija jungė ne vien lietuvius, bet daug ir lenkų darbininkų. Šios draugijos reikalai pradžioje buvo tvarkomi lenkų kalba, bet tas dar nepatenkino lenkų nacionalistų, ir 1908 m. dalis lenkų darbininkų iš šios draugijos pasitraukė. Lenkams pasitraukus, *Šv. Juozapo darbininkų draugija* tvarkėsi savarankiškai ir liko lietuviška organizacija. Ji turėjo savo skyrius Šiauliuose ir Panevėžyje, kurie po Pirmojo pasaulinio karo savo veiklą vėl atgaivino. Draugija rūpinosi ne tik kultūrine veikla, bet ir susirgusių draugijos narių arba jų šeimos narių šalpa.[40]

Lietuvoje, kaip ir visoje Rusijoje, sunkiausios darbo sąlygos buvo tarnaičių, nes Rusijos darbo inspekcijos nesirūpino nei jų darbo sąlygomis, nei jų atlyginimu. Todėl 1905 m. Vilniuje buvo įsteigta niekur neregistruota *šv. Zitos draugija*, kuri buvo legalizuota tik 1913 m. ir oficialiai pavadinta *Vilniaus lietuvių R-Katalikių šv. Zitos draugija*. Draugijos vyriausias tikslas buvo organizuoti ir rūpintis tarnaičių reikalais ir jų darbo sąlygomis. Įsteigtoji *šv. Zitos draugija* turėjo 800 narių.

Kadangi rusų administracija dažniausiai leisdavo draugijas steigti tik vienos kurios gubernijos ribose, tai kun. P. Dogelio iniciatyva *šv. Zitos draugija* buvo įsteigta Kaune 1907 m., kuri 1912 m. jau turėjo 600 narių. Kiek vėliau *šv. Zitos draugija* buvo įsteigta ir Panevėžyje, bet 1912 m. rusų administracija Panevėžio *šv. Zitos draugiją* uždarė. Tada vietoje *šv. Zitos draugijos* Panevėžyje buvo įsteigta *Lietuvių katalikių darbo draugija*. 1910 m. *šv. Zitos draugijos* skyrius buvo įsteigtas Rygoje ir 1914 m. Petrapilyje.

Šv. Zitos draugija ir jos skyriai šelpė savo nares nedarbo ir ligos metu, steigė skalbyklas, verpyklas ir kt., kad draugijos narės galėtų jose gauti darbo. Po Pirmojo pasaulinio karo Kauno zitietės įsigijo didelį žemės sklypą ir ten pastatė keturių aukštų namus, kuriuose buvo susirinkimų salė, valgykla ir viešbutis. Be to, zitietės dar turėjo įsigijusios vasarnamį Kretkampyje, Šakių aps.[41]

1908 m. Marijampolėje buvo įsteigta *Savitarpinės pašalpos Suvalkų gub. darbininkų draugija,* kuri turėjo teisę steigti savo skyrius visoje gubernijoje. Draugijoje galėjo dalyvauti sodžiaus ir miesto darbininkai be religijos ir tautybės skirtumo. Nariai privalėjo mokėti mėnesinį nario mokestį ir gaudavo pašalpą ligos, nedarbo bei nelaimingų atsitikimų atvejais. Be materialinės pašalpos nariams, draugija dar rūpinosi narių švietimu ir kitais kultūriniais reikalais.

Kita panašaus tikslo *Krikščionių darbininkų draugija* veikė 1909 - 1914 m. Marijampolės aps. Ji turėjo 10 skyrių įvairiose Suvalkų gub. vietovėse ir iš viso daugiau kaip 1.000 narių. Ši draugija taip pat buvo savitarpinės pašalpos pobūdžio draugija: už tam tikrą privalomą mokestį nariai ir jų šeimos ligos ar nelaimės atveju gaudavo iš draugijos nustatytą pašalpą. Į šią draugiją, be darbininkų ir mažažemių, nariais buvo priimami ir kitų luomų asmens.

Po 1905 m. spalio 17 d. manifesto tuojau buvo legalizuotos slaptai veikusios darbininkų profesinės sąjungos ir kitokios draugijos, o taip pat buvo įsteigta daug įvairių naujų. Bet Stolypino valdymo metu, nors ir legalios profesinės sąjungos buvo pradėtos uždarinėti, todėl daugeliu atvejų jos vėl turėjo veikti slaptai.

1912 m. Rusijos buvo išleistas ligonių kasų įstatymas, ir nuo to meto dažnais atvejais buvo leidžiama veikti darbininkų profesinėms sąjungoms. Nepriklausomoje Lietuvoje Laikinosios vyriausybės M. Sleževičiaus ministrų kabinete 1918 m. pabaigoje buvo įsteigta net Darbo ir socialinės apsaugos ministerija, 1919 m. buvo sudarytos darbo inspekcijos, nustatyta 8 valandų darbo diena fabrikuose, ir gegužės pirmoji buvo paskelbta nedarbo diena.

5. *Susisiekimas*

Moderni valstybė negali išsiversti be gerų susisiekimo kelių, nes be jų labai sunku surinkti ir paskirstyti krašte pagaminamas gėrybes ne tik vidaus rinkos reikalams, bet ir eksportui. Brangus transportas išvežamąsias prekes pabrangina užsienio rinkoje, ir būna sunku konkuruoti su kitų kraštų pigesnėmis prekėmis. Valstybės ekonominio pajėgumo rodyklė pa-

prastai būna jos pajėgumas keistis pagaminamomis gėrybėmis su kitomis valstybėmis. 1860 m. Rusija importuodavo prekių už 160.000.000 rb., o eksportuodavo — už 180.000.000 rb. Bet po 20 metų Rusijos importas padidėjo beveik trigubai, pasiekdamas 500.000.000 rublių, o eksportas — beveik keturgubai — iki 620.000.000 rb.[42]

Po baudžiavos panaikinimo žemės ūkis ir Rusijoje suintensyvėjo. Jei 1866 - 1870 m. Rusija eksportuodavo į užsienius apie 2 milijonus tonų javų, tai 1896 - 1900 m. jau eksportuodavo apie 8 milijonus tonų per metus.[43] 1913 m. Rusija jau eksportavo 12 milijonų tonų javų. Pačioje Rusijoje, susisiekimui pagerėjus, išnyko nuolat ten gresianti bado šmėkla, nes dėl nederliaus vienoje ar kitoje Rusijos srityje, nebūdavo sunkumų atvežti grūdų iš kitų vietovių.[44]

Lietuvoje ligi pirmųjų geležinkelių nutiesimo, susisiekimo reikalams ir prekių transportui tarnavo tik plentai ir vandens keliai. Tiesdama plentus Lietuvoje, rusų administracija mažiau rūpinosi ūkio reikalais negu strateginiais. Todėl ne visi Lietuvoje numatytieji plentų nutiesimo planai buvo įvykdyti. Pvz., buvo numatyta nutiesti plentą ruožu Vilnius - Daugpilis ir Vilkaviškis-Naumiestis - Jurbarkas ir jau buvo pradėti darbai, bet 1847 m. tie darbai buvo nutraukti. Užtat karo strategijos reikalu rusų valdžia nutiesė šiuos plentus: Kaunas-Alytus - Gardinas; Kapčiamiestis - Leipalingis - Merkinė - Varėna - Valkininkai; Ratnyčia - Alytus - Rumšiškės ; Suvalkai - Kaunas; Augustavas - Seinai - Lazdijai. Taip pat strateginiais sumetimais daugiau plentų buvo nutiesta Suvalkų gub. negu kitur. Nors Suvalkų gub. plotas buvo daug mažesnis negu Vilniaus ar Kauno gub. plotas, bet joje buvo 520 km plentų, o Vilniaus gub. — tik 180 km, gi Kauno gub. — 343 km plentų. Ir kiti plentai, kaip, pvz., Petrapilio - Kauno - Varšuvos plentas buvo nutiestas, norint sujungti Rusijos imperijos sostinę su Vakarų Europa.

Daugiau politiniais ir strateginiais sumetimais ypač po 1855 m. Krymo karo, Rusijoje buvo nutiestas Petrapilio - Varšuvos geležinkelis. Reguliarus susisiekimas šiuo geležinkeliu ir jo atsišakojimu prasidėjo 1862 m. Šį geležinkelį rusų valdžia panaudojo Lietuvos - Lenkijos 1863 m. sukilimą malšinant, nes tas geležinkelis kirto Daugpilį - Vilnių - Lentvarį su atsišakojimu iš Lentvario į Kauną - Virbalį, susijungiant su Prūsijos

geležinkeliais. Tiesiant tą geležinkelį Lietuvoje, teko kasti pirmąjį tunelį prie Panerių ir prie Kauno.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvoje geležinkelių daugiausia turėjo Vilniaus gub., kurioje 1.000 km² plotui atiteko 30 km geležinkelio, Suvalkų gub. tokiam pat plotui geležinkelių atiteko 21 km, o Kauno gub. — tik 16 km.[45] Tuo tarpu Klaipėdos krašte 1.000 km² teritorijai buvo 54 km geležinkelių.

Nors daug žaliavų ir pramonės gaminių buvo transportuojama plentais ir upėmis, bet esamieji vandens keliai ir plentai Lietuvoje nepatenkino Lietuvos prekybininkų bei pramonininkų interesų, nes numatytasis vandens kelias Nemunas - Ventpilis vis dar liko nesujungtas kanalu su Ventpilio uostu. Tada kilo sumanymas geležinkeliu sujungti Nemuną su Liepojos uostu. Tuo tikslu buvo sudarytas geležinkelio tiesimo projektas Prūsijos pasieniu, kad Nemunu atplukdytos prekės nuo Jurbarko galėtų būti vežamos geležinkeliu į Liepojos uostą. Šis geležinkelis būtų buvęs tiesiamas Kauno gub., kertant šias didesnes vietoves: Tauragę - Švėkšną - Karteną - Darbėnus ir Laukžemę. Ir Liepojos pirkliai buvo labai suinteresuoti šios geležinkelio šakos tiesimu, todėl jie 1857 ir 1862 m. stengėsi palenkti rusų valdžią tiesti Jurbarko - Liepojos geležinkelio šaką, arba bent kitą jiems tinkamą variantą — Liepojos - Kauno - Šiaulių liniją. Tuometinis Rusijos susisiekimo ministras, svarstant naujo geležinkelio tiesimo projektą, rėmė Liepojos - Kauno - Šiaulių geležinkelio projektą, tačiau Rusijos finansų ministras siūlė geriau tiesti naują geležinkelį Rusijos gubernijose, o ne Lietuvoje. Bet tada nė vienas šių geležinkelio tiesimo projektų nebuvo įvykdytas. Pagaliau karo ministro įtaigojamas, caras Aleksandras III patvirtino Romnų - Liepojos ir Daugpilio (Kaukuonių) - Radviliškio - Šiaulių geležinkelių šakų tiesimą, kuris 1873 m. buvo pradėtas naudoti susisiekimui per Lietuvą nuo Kaišiadorių ligi Liepojos ir Radviliškio - Kaukuonių (Daugpilio).

XIX a. pabaigoje dvi svarbias, bet privačių bendrovių išlaikomas geležinkelio linijas — Petrapilis - Varšuva ir Romnai - Liepoja, atpirko valdžia. Tuo pat metu Mažeikiai taip pat buvo sujungti geležinkeliu su Jelgava, kuri jau buvo sujungta geležinkeliu su Ryga. Šį geležinkelį nutiesus, Lietuva jau turėjo 454 km geležinkelio tinklo, o Radviliškis liko centrinė jungiamoji stotis. Liepojos - Romnų geležinkelį nutiesus, Šiauliai išaugo į svarbų Lietuvos pramonės bei prekybos miestą.[46]

Taip pat XIX a. pabaigoje dar buvo nutiesta siaurųjų geležinkelių linija: Pastovis - Švenčionėliai - Panevėžys, susijungusi su Petrapilio - Varšuvos ir Romno - Liepojos geležinkeliais.

1897 m. kunigaikštis M. Oginskis, Lietuvos dvarininkams ir prekybininkams pritariant, pasiūlė Rusijos geležinkelių bendrovės valdybai nutiesti geležinkelio šaką: Bajorai - Telšiai - Mažeikiai. Oginskio projektą Rusijos geležinkelių bendrovės valdyba šiek tiek pakoregavo, siūlydama nutiesti šaką — Radviliškis - Telšiai - Kretinga, norėdama tą geležinkelį panaudoti Rusijos prekėms pervežti į Vokietiją, tačiau karo ministerija vėl nepritarė. Ypač šiam projektui pasipriešino Vilniaus karo apygarda, laikydama tokią geležinkelio liniją karo strategijos sumetimais kenksminga, nes karo atveju Vokietija galėtų ja pasinaudoti karo reikalui prieš Rusiją. Todėl ši geležinkelio šaka nebuvo nutiesta.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilniaus gub. jau buvo 717 km geležinkelio, Gardino gub. — 880 km, o Kauno gub. — 367 km. Iš viso šiose trijose gubernijose buvo 1.964 km geležinkelių.[47]

Nutiestieji per Lietuvą geležinkeliai, ypač ėmus taikyti palankius tarifus javams iš Rusijos pervežti į Vokietiją ar juos atvežti į Lietuvą, Lietuvos žemės ūkiui sudarė tam tikrą konkurenciją. Tačiau, kita vertus, jie įgalino Lietuvos pramoninin-kus lengviau atsivežti žaliavų iš Rusijos, plėsti Lietuvos pramonę ir savo dirbinius išvežti ir pardavinėti tolimoje Rusijoje. Geležinkelių tinklui išplitus, susidarė sąlygos augti pramonės centrams Vilniuje, Kaune, Šiauliuose ir Panevėžyje.

1862 m. pradėjo veikti telegrafo linija Daugpilis - Kaunas - Petrapilis, ir tais pat metais Kaunas telegrafu buvo sujungtas su Suvalkais ir Varšuva. 1863 m. nauja telegrafo linija buvo nutiesta tarp Vilniaus ir Gardino. 1896 m. Vilniuje pradėjo veikti pirmoji telefono stotis, kuri 1900 m. jau aptarnavo apie 500 abonentų.[48]

NUORODOS

1 V. Manelis, Žemės reforma — *Lietuvių Encikloepdija*, XXXV t., 244 psl.
2 P. Łossowski, *Kraje bałtyckie na drodzie od demokracji parlamentarnej do dyktatury (1918 - 1934)*, 1972 m., 31 psl.
3 A. Tyla, *1905 metų revoliucija Lietuvos kaime*, 1968 m., 15 psl.
4 A. Tyla, Lietuvos žemės ūkio darbininkų padėtis XIX a. pabaigoje — XX a. pradžioje, *LTSR Mokslo Akad. darbai Serija A 2(13)*, 1962 m. 86 psl.
5 V. Merkys, *Lietuvos valstiečių ir žemės ūkio darbininkų judėjimas 1901 - 1904 metais*, 1959 m., 6 psl.
6 P. Daujotas (A. Janulaitis), *Kur išganymas?*, 1902 m., 113 psl.
7 J. Paltarokas, Žemės ūkis, *Lietuvių Enciklopedija*, XV t., 180 ir 190 psl.
8 P. Daujotas (A. Janulaitis), *Kur išganymas?*, 1902 m., 114 psl.
9 V. K. Račkauskas, *Amerika*, 1915 m., 123 psl.
10 *Lietuvių Enciklopedija*, XV t., 218 psl.
11 A. Gaigalaitė, *Klerikalizmas Lietuvoje 1917 - 1940*, 1970 m., 37 psl.
12 *Lietuvos Žinios*, 1914 m., 19 ir 32 nr.
13 R. Abramowitch, *The Soviet Revolution 1917*, 1939 m., 3 psl.
14 L. Kochan, *Russia in Revolution 1890 - 1918*, 1966 m., 158 psl.
15 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 33 psl.
16 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 270 psl.
17 R. Vėbra, Nacionalinės buržuazijos formavimasis Lietuvoje XIX a. pabaigoje, — *LTSR Aukštųjų Mokyklų mokslo darbai*, Istorija VI, 1964 m., 81 - 82 psl.
18 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918 - 1919 metais*, 1967 m., 58 - 59 psl.
19 B. Vaitkevičius, *Socialistinė revoliucija Lietuvoje 1918 - 1919 metais*, 1967 m., 363 psl.
20 *Vilniui 650 metų*, 1976 m., 127 psl.
21 M. Meškauskienė, *Ekonominė Lietuvos padėtis Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse (1900 - 1913)*, 1963 m., 43 psl.

22 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 204 psl.
23 I. Gaškevič, *Vilenskaja gubernija*, 1905 m., 536 psl.
24 V. Černeckis, Kapitalistinės pramonės formavimasis ir vystymasis Kaune XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje, — *LTSR Aukštųjų Mokyklų mokslo darbai, Istorija IX*, 1968 m., 73 psl.
25 V. Merkys, *Razvityje promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 190 psl.
26 B. Glik, Socialno ekonomičeskije i političeskije predposylki revoliucii 1905 - 1907 godov v Litve — *LTSR Aukštųjų Mokyklų mokslo darbai, Istorija IV*, 1963 m., 37 - 38 psl.
27 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 205 psl.
28 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proleriata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 117 - 120 psl.
29 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1889 god*, 1888 m.
30 V. Černeckis, Kapitalistinės pramonės formavimasis ir vystymasis Kaune XIX a. antroje pusėje ir XX a. pradžioje — *LTSR Aukštųjų Mokyklų mokslo darbai, Istorija IX*, 1969 m., 73 psl.
31 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 103 psl.
32 *Goroda Rossii*, 1906 m.
33 *Kauno kalendorius 1910 metams*, 1909 m., 79 psl.
34 K. Werbelis (P. Klimas), *Russisch Litauen*, 1916 m., 38 psl.
35 *Kauno kalendorius 1910 metams*, 1909 m., 19 psl.
36 V. Merkys, Proletariato formavimasis Vilniuje XIX a. pabaigoje — *LTSR Mokslo Akademijos darbai, Serija A 1(2)*, 1957 m., 15 psl.
37 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanija proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 366 - 367 psl.
38 V. Merkys, Vilniaus fabrikinė ir amatų pramonė ir prekyba 1900 1904 metais, — *LTSR Mokslo Akademijos darbai, Serija A 1(4)*, 1958 m., 151 psl.
39 V. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m., 289 - 300 psl.
40 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m., 182 psl.
41 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m., 181 psl.
42 S. Pushkarev, *The Emergence of Modern Russia, 1801 - 1917*, 1966 m., 160 psl.
43 S. Pushkarev, *The Emergence of Modern Russia, 1801 - 1917*, 1966 m. 218 psl.
44 L. Kochan, *Russia in Revolution 1890 - 1918*, 1966 m., 2 psl.
45 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 315 psl.
46 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 313 psl.
47 W. G. Prothero, *Russian, Poland, Lithuania and White Russia*, 1920 m. VIII t., 111 psl.
48 V. Merkys, *Razvitije promyšlennosti i formirovanije proletariata Litvy v XIX v.*, 1969 m., 322 psl.

XV

Lietuvių kultūrinė veikla prieš Pirmąjį pasaulinį karą

1. *Slaptosios draugijos*

Siekdama pavergtųjų tautų surusinimo, caro administracija lietuvių kultūrinei veiklai taikė įvairius varžymus ir draudimus. Ligi XX a. pradžios rusų valdžia neleido lietuviams steigti jokių draugijų ar organizacijų, ne tik kultūros, savišalpos, bet net ir ūkio reikalui. Jokių draugijų įstatų rusų administracija aplamai netvirtindavo ir bet kokias pastangas organizuotai veikti persekiodavo.

Todėl, negaudami iš rusų administracijos leidimų organizuotai veiklai arba gaudami leidimus tik labai siaurai ribotai veiklai, lietuviai XIX a. pabaigoje pradėjo steigti įvairias organizacijas, ypač savitarpio pagalbos, už etnografinės Lietuvos ribų, t.y. Rusijoje ir užsieniuose, o pačioje Lietuvoje plito slaptos draugijos.

Pirmoji lietuvių draugija *Aušra* įsisteigė Latvijoje, Rygoje. 1881 m. *Aušra* buvo mėginusi gauti leidimą lietuviškam laikraščiui leisti lotynų raidėmis, bet negavo. Ilgainiui *Aušros* draugija pateko į lenkuojančių rankas. Tada lietuviai iš *Aušros* draugijos pasitraukė ir 1893 m. Rygoje įsteigė *Lietuvių pašalpos draugiją*. Kitos lietuviškos draugijos buvo steigiamos Petrapilyje,

Maskvoje, Odesoje, Tomske ir užsienyje — Paryžiuje, Londone, Berlyne ir Krokuvoje. Ypač daug lietuviškųjų draugijų buvo steigiama JAV.

Draudžiant steigti viešas draugijas Lietuvoje, atsirado labai daug įvairiausių draugijų, draugijėlių, organizacijų ir ratelių, veikiančių slaptai. Jas steigdavo ne tik šviesuomenė, moksleiviai, bet ir kaimo jaunimas įvairiausiems tikslams. Slaptųjų draugijų svarbiausias tikslas buvo skleisti savo kaiminystėje lietuvių slaptąją spaudą, steigti slaptus knygų sandėlius, bibliotekėles, rinkti aukų spaudai remti ir šelpti nukentėjusius veikėjus.

Rusų policija ir administracija turėjo nemaža žinių apie įvairaus pobūdžio slaptas lietuvių draugijas iš savo pranešėjų ir iš sugaunamos draudžiamosios spaudos. Kadangi draudžiamojoje spaudoje niekada nebuvo nurodoma nei slaptųjų draugijų veiklos vietų, nei jų vadovaujamų asmenų, o ir pačios draugijos nelaikydavo nei savo narių sąrašų, nerašydavo jokių protokolų bei apyskaitų, todėl policijai jas išaiškinti ir likviduoti nebuvo lengva. Tačiau dėl tų pat priežasčių ir apie jų veiklą nedaug žinių teišliko.

Bet visgi apie lietuvių slaptąją draugijų veiklą policija surinkdavo nemaža žinių ir apie tai informuodavo vidaus reikalų ministeriją.

Yra išlikę žinių apie XIX a. pabaigoje kaimo jaunimo tarpe paplitusią slaptą draugiją *Akstinas,* kurio tikslas buvo platinti lietuviškus raštus. Šios draugijos nariai turėjo mokėti skaityti ir rašyti lietuviškai, susipažinti su Lietuvos istorija ir viešai lietuviškai kalbėti.[1] Kita panaši draugija *Atgaja* irgi XIX a. pabaigoje veikė Joniškio, Gruzdžių, Skaisgirio ir Žagarės apylinkėse. Jos nariai taip pat platino slaptąją spaudą, rinko tautosaką ir pan. *Atgajos* steigėjai buvo dr. L. Vaineikis ir apsišvietęs kaimo siuvėjas M. Slančiauskas. Vienas šios draugijos šūkių buvo „krutėdami tautiškai, mes budimsime snaudžiančius brolius".[2] Kėdainių aps. Grinkiškio apylinkėje dr. M. Kuprevičius įsteigė eilę slaptų draugijų, pavadintų *Atžala, Aušrinė, Prievarta, Teisybė, Lizdas* ir kt.

Bet daugelio tokių jaunimo draugijų vardų net į spaudą nepateko. Tačiau apie kai kurių slaptų draugijų veiklą jau yra daugiau žinių. Žinomi jų steigėjai, yra išlikę jų statutai, iš kurių aiškėja jų tikslai ir priemonės tikslui siekti. Pvz., 1893 m. pradėjo veikti *Apaščios - Nemunėlio draugystė* ir jos steigėjai buvo:

klierikai J. Kaziūnas, J. Paliukas, kun. P. Jakubėnas, Nastopka, M. Paliulis ir J. Čerka. Šios draugijos tikslas buvo kelti tautinį supratimą, platinti draudžiamąją lietuvišką spaudą, rinkti tautosaką, skatinti lietuvius verstis prekyba, amatais. Mums įdomiausi yra *Apaščios - Nemunėlio draugystės* statuto du paragrafai, būtent: aštuntasis, kuris draudė priimti į draugijos narius plepius ir girtuoklius, ir dvyliktasis, kuris įpareigojo draugijos narius laikyti paslaptį. Šios draugijos statutas pirmukart buvo išspausdintas tik 1940 m.[3] Išskirtinai verta paminėti 1885 - 1896 m. veikusi slapta knygų platinimo organizacija — *Garšvių draugija,* kurios veikla apėmė ne tik etnografinės Lietuvos plotus, bet ji lietuviška spauda aprūpindavo ir tolimos Rusijos lietuvius.[4]

Kiekvienos slaptos draugijos ar ratelio įsteigimą lietuviai laikė svarbiu ir sveikintinu įvykiu, o užsienio lietuvių laikraščiai ir žurnalai ypač iškilmingai pasveikindavo, draugijos veiklai aprašyti kartais ištisus puslapius paskirdami, bet niekada nepaminėdami vietovės, kurioje tokia slapta draugija įsisteigė ir veikia. Pvz., kai 1894 m. balandžio mėn. Užnemunėje įsisteigė *Sietyno* draugija, šį įvykį tuoj pat aprašė Tilžėje leidžiamas *Ūkininkas* Nr. 4, nurodydamas, kad šios slaptos draugijos tikslas yra palaikyti lietuviškumą. Savo tikslą draugija mananti atsiekti: 1. įsigydama lietuviškų laikraščių ir steigdama lietuviškų knygų bibliotekas, kad nariai, skaitydami knygas, tautiškai sąmonėtų, 2. įpareigodama narius gaunamas iš *Sietyno* knygas platinti, parduodant jas, 3. paremdama iš savo kasos lietuviškam reikalui naudingus tikslus — kovą su rusais, lietuvių kovą Prūsų Lietuvoje bei kitur, 4. vykdydama savo sumanymus, kurie duotų naudos lietuvių tautai ar bent apylinkės gyventojams.

Carinis saugumas šį *Ūkininko* straipsnį apie *Sietyno* įsisteigimą ir numatomą veiklą ištisai išsivertė į rusų kalbą ir pranešime vidaus reikalų ministrui nurodė, kad ši draugija įsteigta Marijampolės ir Vilkaviškio apskrityse. Tačiau tikslesnių žinių apie *Sietyno* veiklą tada policija dar neturėjo.[5]

Sietyno draugija turėjo 8 kuopeles ir iš viso 70 narių. Draugija veikė konspiratyviai, visi nariai turėjo slapyvardžius, santykius palaikydavo tik kuopelių pirmininkai ir jie tepažino tik kitus pirmininkus, bet ne kuopelės narius.

Sietyno steigėjai buvo V. Šlekys, J. Česna ir V. Bielskus. Atrodo, kad draugija nebuvo srovinė, nes jai priklausė kun. P.

Bulvičius ir klierikas M. Rudvalis, tačiau *Sietyno* veiklai vadovavo, patarinėjo ir talkino daugiausia varpininkai: dr. K. Grinius, dr. J. Bagdonas, dr. P. Matulaitis ir mokytojas V. Palukaitis. Sietyniečiams pavyko pritraukti į savo draugiją daug knygnešių — J. Kanclerį, M. Baltūsį ir kt., kurie stropiai platino iš *Sietyno* gaunamą draudžiamąją lietuvių spaudą. Tačiau 1897 m. *Sietyno* draugija buvo susekta.

Padarius kratą pas įtariamą pašto išvežiotoją J. Lietuvninką (nes per sieną perneštąją slaptąją spaudą tolyn Lietuvon nuvežti talkindavo kai kurie patikimi lietuviai pašto išvežiotojai), be slaptos spaudos, buvo rasta pas jį ir tariamųjų sietyniečių sąrašai. Tie sąrašai buvo didelis rusų žandarmerijos laimikis, nes pagal juos buvo padaryta daug kratų ir suareštuota daug asmenų įvairiose vietovėse Marijampolės ir Vilkaviškio apskrityse. Areštuotųjų tarpe buvo ūkininkų ir amatininkų, klierikų ir kunigų, studentų, gydytojų ir šiaip visuomenės veikėjų. Todėl po šių areštų 1897 m. Marijampolės žandarų rotmistras A. Vonsiackij iš *Sietyno* spaudos platinimo draugijos norėjo padaryti politinę revoliucinę organizaciją, turėjusią tikslo atplėšti nuo Rusijos vad. Šiaurės Vakarų Kraštą. Vykdydamas tolimesnes kratas ir areštus, į *Sietyno* bylą Vonsiackij įjungė vis daugiau asmenų, — visus, pas kuriuos tik rasdavo draudžiamosios spaudos, nors jie *Sietyno* draugijoje niekada nebuvo dalyvavę. Netrukus areštuotų ir kalinamų skaičius išaugo iki 34 asmenų, kurių tarpan pateko varpininkų, studentų ir moksleivių slaptųjų organizacijų narių. Ši *Sietyno* byla užsitęsė net iki 1899 m., bet, bylą bebaigiant, kaltinamųjų teliko tik 29 asmenys, nes kai kurie kaltinamieji, paleisti iki teismo už užstatą ar iki teismo neįkalinti, išsislapstė ar nelegaliai išvyko į užsienį (dr. Bagdonas, Šlekys). 1899 m. visi kaltinamieji *Sietyno* bylos dalyviai caro paliepimu be teismo buvo nubausti administraciniu būdu. Jiems buvo paskirta po 3 - 6 men. kalėjimo bausmės, o paskui jie dar buvo ištremti trims, dviem ar vieneriems metams į tolimas Rusijos gubernijas arba į Sibirą. Tik J. Lietuvninkas su žmona, pas kurį buvo surastas sietyniečių sąrašas, buvo ištremtas 15 metų į Sibirą.[6]

Po išgarsėjusios *Sietyno* bylos jos vyriausias sudarytojas rotmistras Vonsiackij kažkodėl greitai buvo iškeltas iš Marijampolės į Rusiją, bet netrukus vėl buvo paskirtas į Liepoją ir ten vėl jo pastangomis 1900 m. buvo sudaryta garsioji dr. L. Vaineikio

byla, kurioje be Vaineikio buvo kaltinama dar visa eilė asmenų ir kurių byla buvo baigta 1901 m. Kadangi tai buvo ne slaptos organizacijos, o tik atskirų lietuvių draudžiamosios spaudos platintojų byla, todėl ji buvo plačiau aprašyta draudžiamosios spaudos skyriuje.

Čia tenka pasakyti ir atitaisyti, kad kai kuriuose mūsų istorijos veikaluose *Sietyno* ir dr. Vaineikio bylos klaidingai suplakamos į vieną bylą ir tų dviejų bylų dalyviai ten supainioti.

V. Sruogienės *Lietuvos istorijoje*, 1950 m. 850 psl. į *Sietyno* bylos dalyvius yra klaidingai įtraukti dr. J. Alekna, J. Ambrozaitis, M. Čepas, A. Janulaitis, J. Jablonskis, dr. P. Kairiūkštis, G. Landsbergis, S. ir E. Lukauskai, V. Mongirdas, V. Požela, dr. A. Sketeris ir dr. L. Vaineikis. Visi šie asmenys yra rotmistro Vonsiackio vėliau sudarytos vadinamosios dr. L. Vaineikio bylos dalyviai, kurie, be kitų, 1901 m. taip pat ne teismo, bet administraciniu būdu buvo nubausti įvairomis bausmėmis. Be to, tame pat puslapyje klaidingai teigiama, kad *Sietyno* „Bylą nutraukė 1905 m. paskelbtasis manifestas".

Šis klaidingas teigimas galėjo atsirasti dėl to, kad, *Sietyno* draugiją likvidavus, jos vietoje Suvalkijoje buvo įsisteigusi *Artojų* draugija, kuriai 1903 m. taip pat buvo sudaryta politinė byla, bet toji byla buvo nutraukta 1904 m. pabaigoje.

Klaidingas *Sietyno* bylos dalyvių sąrašas pakartotas spaudinyje *Kovos metai dėl savosios spaudos*, 1957 m. dr. V. Sruogienės straipsnyje *Knygų platinimo organizacijos ir knygnešiai* 213 psl., papildant tą sąrašą dar vienu Vaineikio bylos dalyviu — P. Janušiu.

Taip pat ir P. Naujokaitis *Lietuvių literatūros istorijoje* 1975 m. I t. 351 psl., aprašydamas *Sietyno* organizaciją, neteisingai nurodo, kad *Sietyno* byla buvo nutraukta 1905 m. ir kad joje nukentėjo 38 asmenys. Iš tikrųjų *Sietyno* byloje, kaip jau minėta, 1899 m. buvo įvairomis bausmėmis nubausti 29 asmenys, todėl 1905 m. jau nebuvo reikalo ją nutraukti.

Sietyno organizaciją likvidavus, jos veiklą Suvalkų krašte tęsė 1901 m. įsikūrusi *Artojų draugystė*, kurios tikslas buvo ne tik platinti draudžiamąją spaudą, bet rengti slaptus vaidinimus ir t.t. Vienas iš *Artojų draugystės* steigėjų buvo A. Rucevičius. Bet ir šios draugijos kai kuriems nariams (20 asmenų) buvo keliama politinė byla, tačiau 1904 m. gruodžio mėn. ši byla buvo nutraukta.

Be kai kurių slaptų draugijų veiklos paminėjimo, dar reikia priminti bent išlikusius vardus kitų Lietuvoje veikusių slaptų draugijų: *Daukanto manta, Kelias, Lietuvos mylėtojų draugija, Lietuvos motinėlė, Spindulys, Trimitas, Varpas, Vienybė, Vinco*

Kapso draugystė, Žvaigždė, Svirplys ir t.t. Buvo ir bevardžių, ypač jaunimo, slaptų draugijų, bendrai knygoms pirkti ir skaityti. Vieną tokią jaunimo organizaciją — *Slaptą draugystėlę* savo raštuose mini rašytojas J. Biliūnas, kurios nariai ne tik skaitydavo laikraščius ir knygas, bet jie net spausdino hektografu atsišaukimus prieš rusų valdžią arba platino politinių partijų išspausdintus atsišaukimus.[7]

Jeigu slaptosios draugijos pirmiausia buvo pradėtos steigti daugiausia kaimuose, tai vėliau miestuose ir miesteliuose įvairiais pavadinimais steigėsi lietuvių inteligentų slapti rateliai: pvz., Kaune *Lietuvių kalbos mylėtojų ratelis* ir Kauno inteligentų vadinamieji žurfiksai, kurių nariai susirinkdavo tam tikrą sutartą dieną pasitarti įvairiais politiniais ir visuomeniniais reikalais. Panašių tikslų inteligentų ratelių buvo ir kitur — Joniškėlyje — pažangios visuomenės veikėjos G. Petkevičaitės-Bitės, Biržuose — O. Januševičiūtės ratelis.

Petkevičaitės-Bitės ir J. Juškytės iniciatyva 1893 m. buvo įsteigta slapta *Žiburėlio* draugija mokslus einančiai jaunuomenei šelpti. *Žiburėlio* įstatai buvo paskelbti 1902 m., bet tik draudžiamoje lietuvių spaudoje. 1906 m. ši draugija jau buvo legalizuota. Nuo 1903 m. *Žiburėliui* vadovavo F. Bortkevičienė. Be uoliai anksčiau veikusių *Žiburėlio* steigėjų, nuo 1903 m. jo veikloje dalyvavo T. Goesaitė, M. Grincevičiūtė, P. Višinskis ir kt. Apie *Žiburėlio* slapto veikimo istoriją yra rašęs A. Smetona.[8]

Katalikų srovės veikėjai panašaus tikslo organizaciją *Motinėlę* buvo legaliai įsteigę JAV, kuri nuo 1903 m. slaptai veikė ir Lietuvoje. Bet jau 1907 m. kun. A. Dambrausko ir kun. K. Šaulio rūpesčiu *Motinėlė* taip pat buvo Lietuvoje legalizuota ir pradėjo šelpti aukštuosius mokslus einantį katalikišką lietuvių jaunimą. Jos steigėjai buvo kun. K. Olšauskas, Dambrauskas-Jakštas ir K. Šaulys.

Užsieniuose ar už etnografinių Lietuvos sienų įsisteigusios lietuvių draugijos, nors ir registruotos kaip labdaros ar savišalpos draugijos, daugiausia veikė kultūros srityje, nes labdarai ir savišalpai reikėdavo sutelkti lėšų. Todėl tos draugijos organizuodavo chorus, išlaikydavo chorvedžius, rengdavo vadinamus lietuviškus vakarus, lietuviškų dainų koncertus arba su savo chorais atstovaudavo lietuviams tautybių rengiamuose koncertuose. Lietuvių draugijų taip pat buvo didžiuosiuose Europos

miestuose. 1888 m. Varšuvoje įsteigtoji *Lietuvos* draugija, be kitų tikslų, savo įstatuose įsirašė ir pagalbą mokslus einančiam jaunimui.

Viena įdomiausių užsienio lietuvių organizacijų buvo Paryžiuje politinių emigrantų H. Geršinskių šeimos, M. Akelaičio ir kitų įsteigta draugija *Želmuo,* pradžioje veikusi kaip lenkų demokratų draugijos skyrius, bet 1896 m. atsiskyrusi nuo lenkų ir pradėjusi savarankišką veiklą. Draugijos tikslas buvo išlaikyti savo kalbą ir tautybę. Taip pat svarbiu tikslu ji laikė išlaikyti vienybę su lenkais, su kuriais lietuvius jungiąs amžių bendras likimas.[9] *Želmens* draugija palaikė ryšius su Lietuvos socialdemokratais ir demokratais, o taip pat ir su Lietuvos gimnazijų jaunimu bei studentija. Šios draugijos bibliotekoj buvo daugiau kaip 200 knygų, jų tarpe 74 lietuvių kalba, o taip pat lietuvių periodinės spaudos komplektų. *Želmens* bibliotekos knygos ir spaudos komplektai buvo panaudoti Pasaulinės Paryžiaus parodos lietuvių skyriui. Želmeniečiai net ketino išleisti lietuvių kalba jų išverstą B. Limanovskio *Lietuvos istoriją.*

Bet *Želmens* unijiški santykiai su lenkais nepatiko varpininkams, ir vienas jų — dr. J. Bagdonas pasiūlė keisti šios draugijos įstatų antrąjį paragrafą, kad tikruoju šios draugijos nariu gali būti kiekvienas lietuvis, mokąs lietuviškai, o nemokąs lietuviškai galįs tik kandidatuoti į narius, kol išmoks lietuvių kalbą. Ginčai dėl įstatų keitimo susilpnino draugijos veiklą, o 1915 m., išmirus Geršinskių šeimai, draugija susilikvidavo.[10]

Ir Petrapilyje iš seno buvo nemaža lietuvių kolonija, kurią nuo XIX a. antrosios pusės sudarė daugiausia kaimo žmonės, išvykę į Petrapilį, kaip paprasti darbininkai, amatininkai, tarnaitės, tarnai ir fabrikų darbininkai. Bet prieš Pirmąjį pasaulinį karą Petrapilyje jau buvo nemaža ir inteligentijos — studentų, dūmos atstovų ir kitų įvairių profesijų žmonių. Ligi 1892 m. Petrapilyje nebuvo viešų lietuviškų organizacijų. Pirmoji slapta lietuviška organizacija — slaptas literatų būrelis susikūrė Petrapilio Dvasinėje Akademijoje 1857 m., pasivadinęs *Baublio respublika.* 1875 m. jau veikė slaptas lietuvių studentų būrelis Petrapilio technologijos institute ir kitose Petrapilio aukštosiose mokyklose.

Šių pirmųjų slaptų būrelių tikslas buvo rūpintis lietuviška spauda. Vėliau iš jų išsivystė *Lietuvių studentų draugija* ir kitos studentų organizacijos. Netrukus pradėjo steigtis įvairios šalpos

ir labdaros draugijos: 1892 m. rugsėjo 25 d. buvo įsteigta *Lietuvių ir žemaičių labdaringoji draugija,* kurios tikslas buvo šalpti varge atsidūriusius ir mokslus einančius narius. Nuo 1904 m. ši draugija rėmė *Lietuvių laikraštį,* pirmąjį laikraštį po spaudos atgavimo, o 1905 m. revoliucijos metu draugija pasisakė už Lietuvos autonomiją.

1899 m. spalio 19 d. Petrapilyje rusų valdžia patvirtino įstatus *Lietuvių savitarpinės pagalbos draugijos,* kurios tikslas buvo šelpti savo narius ligos metu, nelaimei ištikus, šeimos nariui mirus ir t.t. Draugijos steigėjų pradinis įnašas ir nario mokestis buvo gana didelis, tad netrukus 1903 m. lapkričio 30 d. įsisteigė *Lietuvių mažturčių susišelpimo draugija,* kuri daugiausia jungė Petrapilio darbininkus ir kuri pirmoji pradėjo rūpintis liaudies švietimu, pradžios mokyklomis ir t.t. Taip pat Petrapilyje 1914 m. įsisteigė ir tarnaičių *Šv. Zitos draugijos* skyrius, sujungęs apie 200 lietuvaičių. Zitiečių draugijos narių tikslas buvo išsaugoti lietuvybę ir katalikybę, šviestis ir teikti savitarpinę pagalbą susirgus ar darbo netekus.[11] Apie 1900 m. Petrapilyje, oficialiai valdžiai leidus, buvo įsteigta *Lietuvių kalbos teisių susigrąžinimo sąjunga.*

Be čia suminėtųjų stambesnių Petrapilio lietuvių draugijų, dar veikė nemažas skaičius įvairių mažesnių draugijų, ilgiau ar trumpiau gyvavusių: pvz., *Lietuvių skaitymo draugija, Farmaceutų kuopa, Studentų agronomų draugija, „Aušros" Putilovo fabriko darbininkų sąjunga* ir daug kitų. Taip pat Pirmajam pasauliniam karui prasidėjus, Petrapilyje buvo įsteigtas *Lietuvių komitetas nukentėjusiems nuo karo šelpti.*

2. *Legalios lietuvių draugijos*

Kilus 1904 m. Rusų — Japonų karui, rusų administracija sušvelnėjo ir lietuvių atžvilgiu: pradėjo leisti organizuoti ir tvirtinti įstatus lietuviškųjų draugijų, kurios tuomet buvo gausiai steigiamos Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir kt.

Pirmoji legali lietuvių draugija Lietuvoje leista steigti 1904 m. kovo mėn. 14 d. buvo pavadinta *Vilniaus lietuvių šelpimosi draugija.* Prieš tai Vilniaus generalgubernatorius Val (Wahl) atsisakė tvirtinti šios draugijos įstatus, motyvuodamas, kad šiame krašte kitų tautybių, be rusų, nėra, todėl jis siūlė nu-

braukti žodį „lietuvių“ ir tada žadėjo duoti leidimą šiai draugijai veikti.[12]

Naujai įsteigtoji draugija, be šalpos, rūpinosi ir kitais lietuviams svarbiais reikalais: pirmiausia ji prašė Vilniaus vyskupą patvarkyti, kad kunigai skaitytų Vilniaus bažnyčiose evangeliją ir lietuviškai, o dvasininkų seminarijoje klierikus mokytų lietuvių kalbos. Netrukus draugija įsteigė prieglaudą prieš šv. Mikalojaus bažnyčios, įsigijo iš miesto valdybos buvusius pranciškonų vienuolyno namus ir ten 1907 m. įsteigė dviklasę mokyklą.[13]

Apskritai tuo metu Rusijoje politinėms sąlygoms besikeičiant, lietuvių veikla Vilniuje itin pagyvėjo: 1905 m. Vilniuje buvo įsteigta *Lietuviškų knygynėlių draugija,* kurios vienas steigėjų puvo P. Bugailiškis. Šios draugijos tikslas buvo steigti Lietuvos miestuose bei kaimuose knygynėlius, kad žmonės turėtų ką pasiskaityti. Draugija sudarė knygų katalogą ir per M. Piaseckaitės (Šlapelienės) ir E. Brazaitytės knygyną tos draugijos skyriai galėjo užsisakinėti pageidaujamas knygas. Netrukus draugija visoje Lietuvoje jau turėjo 39 knygynėlius, kurių daugumas buvo kaimuose. Bet reakcijai kilus, 1907 m. *Lietuviškų knygynėlių draugiją* rusų valdžia uždarė, o knygynėliai buvo likviduoti.[14]

Uždarius šią draugiją, tais pat 1907 m. Vilniuje buvo įsteigta *Vilniaus Aušros draugija,* kurios sumanytojai buvo J. Vileišis ir O. Pleirytė-Puidienė, bet oficialiai steigėjais pasirašė A. Smetona, S. Smetonienė, J. Tumas-Vaižgantas, dr. J. Bagdonas ir D. Malinauskas. Draugijos įstatus Vilniaus gubernatorius patvirtino. *Vilniaus Aušros draugijos* vadovybę sudarė Smetona, kun. Tumas-Vaižgantas, kun. Mironas, dr. Bagdonas, J. Vileišis ir Pleirytė-Puidienė. Draugijos pirmininku buvo išrinktas Smetona, vicepirmininku dr. Bagdonas, sekretoriumi kun. Tumas.[15]

Vilniaus Aušros draugijos narių tarpe buvo daug tuometinės pažangios Vilniaus inteligentijos. Vyriausias šios draugijos tikslas buvo plėsti švietimą Vilniaus ir gretimose gubernijose. Pagal įstatus draugija galėjo steigti ir laikyti pradžios mokyklas, prieglaudas, suaugusiems kursus, mokytojų seminarijas, liaudies knygynus ir skaityklas bei vidurines (gimnazijos lygio) mokyklas, rengti koncertus, paskaitas, teikti moksleiviams stipendijas ir t.t. Ypač daug dėmesio ši draugija skyrė Rytų Lietuvos — Vilniaus ir Gardino gub. lietuvių švietimui.

Per trumpą laiką įvairiose Lietuvos vietovėse buvo įsteigta 19 draugijos apylinkių. Tačiau ne tik dėl carinės administracijos trukdymų, bet ir dėl politinių nesutarimų pačioje draugijos valdyboje, platesnės veiklos draugija neišvystė. Dėl nesutarimų iš pirmininko pareigų greitai pasitraukė Smetona ir iš sekretoriaus pareigų Tumas. Naujuoju pirmininku buvo išrinktas dr. Bagdonas, o sekretoriumi — L. Gira. Gi draugijos apylinkių veiklą trukdė policija, neleisdama steigti knygynėlių - skaityklų, o pačiame Vilniuje neleido net mokyklų steigti, nes rusų administracija laikė tokias steigsimas mokyklas negeistina konkurencija rusų valdinėms mokykloms. Gi Kauno gubernatorius pradžioje uždarinėjo kai kurias jau įsikūrusias šios draugijos apylinkes, motyvuodamas, kad apylinkių nariai yra politiškai nepatikimi, nes jie yra dalyvavę 1905 m. revoliucijoje.

Vilniaus gubernatorius 1908 m. pradžioje pirmiausia uždarė panašių tikslų lenkų švietimo draugiją *Oświata* (Apšvieta), o tų pačių metų rugsėjo mėn. uždarė ir *Vilniaus Aušros draugiją* su visomis apylinkėmis tariamai dėl jos įstatų nesilaikymo, kaltindamas, kad draugijos dokumentacija, atskaitomybė, valdybos ir visuotinieji draugijos posėdžiai protokoluojami lietuviškai.[16]

Kiek plačiau reikia pakalbėti apie *Lietuvių mokslo draugiją*, kuri Lietuvos gyvenime ir švietimo srityje yra turėjusi didelės reikšmės. Lietuvių mokslo draugijos steigimo idėja jau buvo svarstoma XIX a. pabaigoje, ir tokios draugijos reikalingumu buvo susirūpinę mūsų visuomenės veikėjai — J. Sauerveinas, J. Basanavičius ir J. Šliūpas. Šliūpas „Mokslo bendrystės" (draugystės) steigimo reikalingumą jau svarstė 1884 m. *Aušros* 4 nr., o atvykęs į Ameriką, tą savo idėją įkūnijo 1889 m. Baltimorėje įsteigdamas *Lietuvių mokslo draugystę*, bet jai 1896 m. nustojus veikti, jos vietoje buvo įsteigta *Tėvynės mylėtojų draugija* mokslinio turinio knygoms leisti. Tokios draugijos steigimu Lietuvoje vėliau rūpinosi dr. Basanavičius. 1907 m. rusų valdžia daugiausia Basanavičiaus pastangomis leido steigti *Lietuvių mokslo draugiją* Vilniuje, kurios svarbiausias tikslas buvo visokeriopai tyrinėti lietuvių tautą ir jos gyvenamą plotą. *Lietuvių mokslo draugijos* įstatai pirmą kartą buvo paskelbti 1907 m. kovo mėn.[17] Šiai draugijai nuo jos įsteigimo ligi savo mirties vadovavo dr. Basanavičius. Lietuvių mokslo draugijos įstatams paruošti buvo sudaryta komisija iš šių narių: Basanavičiaus,

Jablonskio, kun. Stankevičiaus, J. Viliešio ir P. Matulionio. Į draugiją daugiausia stojo aukštuosius mokslus baigusi Lietuvos inteligentija.

1907 m. rugpiūčio mėn. įvyko pirmasis *Lietuvių mokslo draugijos* visuotinis susirinkimas, išrinkęs draugijos valdybą ir šešis garbės narius — A. Bezzenbergerį, A. Šachmatovą, F. Fortunatovą, J. Baudouin de Courtenay, K. Jaunių ir A. Leskieną. Vėliau garbės nariais dar buvo išrinkti dr. Basanavičius, akademikas V. Lamanskij, E. Volteris, T. Vrublevskis, (Wróblewski), A. Prochaska ir kt. Draugija buvo grynai mokslinė institucija. Ji palaikė ryšius su užsienio mokslo draugijomis ir mokslininkais, todėl rusų administracija šiai draugijai parodė daugiau pakantos.

Tačiau 1908 m. Vilniaus gubernatorius pareikalavo, kad *Mokslo draugijos* protokolai būtų rašomi rusų kalba ir įtraukiami tik į sunumeruotais puslapiais ir valdžios antspauduotą knygą. Taip pat gubernatorius įspėjo, kad draugijos narių susirinkimai būtų uždari ir kad juose nedalyvautų pašaliečiai. O jau 1909 m., dar daugiau siaurindamas šios draugijos veiklą, gubernatorius uždraudė skaityti viešas paskaitas lietuvių kalba ir jos organizuojamuose trumpalaikiuose kursuose reikalavo mokslo dalykus dėstyti tik rusų kalba.[18]

Lietuvių mokslo draugijos narių skaičius nuolat augo, pvz., 1908 m. jų buvo 144, 1912 m. — jau 540, 1915 m. — 650, 1918 m. — 846 ir tik lenkų okupacijos metu, nuo 1920 metų spalio mėn. šios draugijos narių skaičius sumažėjo ligi 120.

Įsteigtoji *Lietuvių mokslo draugijos* biblioteka 1915 m. turėjo 20.000 tomų knygų ir atskirą rankraščių skyrių. Basanavičius draugijos biblioteką galvojo paversti Tautos biblioteka, kurioje turėtų būti surinkta visa, ką patys lietuviai savo kalba arba svetimomis kalbomis yra kada nors rašę, ir visa, kas svetimtaučių literatūroje yra apie Lietuvą ir lietuvius rašyta.[19] Taip pat draugija turėjo savo muziejų su etnografijos, archeologijos bei numizmatikos skyriais. *Lietuvių mokslo draugijos* veiklą rusų valdžia finansiškai visiškai nerėmė, todėl ji turėjo pati išsilaikyti iš narių mokesčio, aukų bei palikimų. Pvz., JAV kun. Kaupas draugijai testamentu paliko 3.000 rb.[20]

Lietuvių mokslo draugija kiekvieneriais metais surengdavo suvažiavimus, kuriuose Lietuvos inteligentija gausiai dalyvaudavo. 1911 m. suvažiavime dalyvavo 203 asmenys, 1912 m. —

261, 1913 m. — 225, bet 1914 m. dėl kilusio karo — tik 161 asmuo. 1914 m. suvažiavimo metu draugija Vilniuje surengė lietuviškųjų knygų parodą. Parodoje buvo išstatyta 2.500 spaudinių, bet joje nebuvo JAV išspausdintų lietuviškų leidinių, kurių galėjo tuo metu būti apie 500. Taip pat rusų administracija neleido šioje parodoje išstatyti socialistinio turinio leidinių. Lietuviškos knygos parodos proga suvažiavime buvo skaitytos dvi paskaitos — dr. Bagdono ir J. Vileišio — abi apie lietuvių draudžiamąją spaudą.

Draugija leido savo organą *Lietuvių Tautą*, kuriame bendradarbiavo daug tuomet dar jaunų lietuvių mokslininkų: P. Avižonis, J. Basanavičius, M. Biržiška, K. Būga, D. Bukantas, K. Grinius, M. Gustaitis, J. Yčas, J. Jablonskis, A. Janulaitis, Ig. Jonynas, P. Karazija, J. Totoraitis, J. Tumas-Vaižgantas, A. Voldemaras, E. Volteris, J. Žiogas ir kt.

Be visa to, *Lietuvių mokslo draugija* buvo sumaniusi statyti Tautos rūmus ir šiam reikalui rinko aukas ne tik Lietuvoje, bet ir JAV. Tautos rūmams statyti draugija jau buvo nupirkusi Vilniuje, Tauro kalne, sklypą ir rūmų statybos fonde 1915 m. buvo surinkta 50.859 rb.[21] Tautos rūmų statybos fondo pirmininku buvo Basanavičius, jo pavaduotojai — Bulota ir J. Šlapelis, sekretorius — J. Vileišis, iždininkas — Smetona, nariai — Žemaitis ir M. Biržiška.[22]

Dėl kilusio karo Tautos rūmų draugija nepastatydino, bet ji atliko milžinišką darbą kitoje šakoje, — jaunimo švietimo srityje. Vokiečių okupacijos metu 1915 - 1920 m. greta kitų darbų *Lietuvių mokslo draugija* išspausdino Lietuvos mokykloms 115 pavadinimų įvairiausių vadovėlių dešimtimis tūkstančių egzempliorių, be kurių mokyklos nebūtų galėjusios švietimo darbo dirbti.

Suvalkijoje — Marijampolėje 1905 m. įsisteigė ir pradžioje veikė nelegaliai *Šviesos* draugija, kurią 1906 m. rusų valdžia legalizavo. Draugijos steigėjai buvo dr. K. Grinius, J. Griniuvienė, J. Ciplijauskas, L. Ciplijauskas ir V. Milčinskiūtė. Šios draugijos tikslas taip pat buvo steigti mokyklas, pedagoginius ir vakarinius kursus, knygynėlius, platinti žmonėse knygas ir kitus spaudinius, šelpti mokslus einančią jaunuomenę. Per trumpą laiką draugija suskubo suorganizuoti 19 skyrių su 700 narių ir kurį laiką konkuravo su katalikų srovės įsteigtąja *Žiburio* draugija.[23]

Šviesos draugija surengė nemaža paskaitų įvairiomis temomis. Marijampolėje suorganizavo chorą, rengė lietuviškus vakarus, steigė bibliotekėles, 1907 m. Marijampolėje įsteigė mergaičių pradžios mokyklą, suorganizavo kursus mokytojams parengti, ypač lietuviškiems dalykams dėstyti.

Tuo tarpu rusų policija stropiai sekė *Šviesos* draugijos veiklą. Marijampolės žandarų viršininkas rotmistras Kislinskij su kitų apskričių žandarų viršininkais sutarė vienu laiku padaryti visuose *Šviesos* skyriuose kratas, o taip pat iškratyti svarbesniuosius lietuvius veikėjus. Šias kratas žandarai įvykdė 1908 m. rugsėjo 22 d. Buvo areštuoti visi *Šviesos* centro komiteto nariai ir iš viso suimta 19 šviesiečių. Žandarams *Šviesos* bylą aiškinti ir sudaryti padėjo saugumo agentai — J. Bartuška, V. Leveckis, Saliamonas, Sobolis ir Chevrunia Codokas.[24] Vietos žandarmerija suimtuosius *Šviesos* draugijos narius mėgino kaltinti, kaip sąmokslininkus atskirti Lietuvą nuo Rusijos. Šios bylos reikalu Suvalkų gub. dūmos atstovas A. Bulota net lankėsi pas ministrą pirmininką P. Stolypiną, ir 1909 m. vasario 25 d. pasakė dūmoje kalbą *Šviesos* draugijai apginti, paneigdamas žandarų rotmistro Kislinskio kaltinimus, kad draugija ginkluotu sukilimu norėjusi Lietuvą atplėšti nuo Rusijos.

Kadangi kratų ir areštų metu žandarai nerado inkriminuojančios medžiagos kad *Šviesos* dalyviams galėtų kelti bylą teisme, tai vidaus reikalų ministras 1909 m. liepos mėn. ją numarino. Betgi Varšuvos generalgubernatorius administraciniu būdu, nors palyginti, gan švelniai šviesiečius visgi nubaudė: dr. Grinių, Griniuvienę, Ciplijauską, J. Kačergį, J.. Rimšą ir dar šešis šviesiečius ištrėmė 2 - 3 metams į tolimas Rusijos gubernijas. Dalis kaltinamųjų buvo ištremti tik iš Suvalkų gub., o dar kitiems buvo įskaitytas jau atsėdėtas kalėjime laikas, ir jie daugiau nebuvo bausti.[25] Bet *Šviesos* draugija 1908 m. buvo uždaryta. Taigi sėkmingai pradėtasis Suvalkų krašte kultūros švietimo darbas dėl reakcijos siautėjimo ir vėl buvo nutrauktas, o lietuviško kaimo švietimas — legaliu būdu sustabdytas.

Kauno gub. 1906 m. buvo įsteigta lietuvių katalikų *Saulės* draugija. Šios draugijos steigėjai buvo kunigai K. Olšauskas, H. Laumianskis, P. Januševičius ir pasauliečiai T. Žilinskas, K. Ciemnolonskis, dr. R. Šliūpas ir J. Garalevičius. Nuo *Saulės* draugijos įsteigimo iki vokiečių okupacijos Pirmojo pasaulinio karo metu jos pirmininku buvo kun. Olšauskas.

Draugijos pagrindinis uždavinys buvo plėsti švietimą katalikiškoje ir lietuviškoje dvasioje. Be pradžios mokyklų, *Saulės* draugija steigė dviklases mokyklas, o 1911 m. įsteigė mokytojų ir buhalterijos kursus Kaune. 1910 m. *Saulės* draugija jau turėjo 72 skyrius ir išlaikė 45 pradžios mokyklas, kuriose mokėsi 2.654 mokiniai.[26] Rusų valdžia Lietuvoje ne tik nešelpė privačių mokyklų, bet vis darė joms įvairių kliūčių, norėdama sumažinti privačių mokyklų skaičių. 1911 m. rusų administracija buvo pasikėsinusi sustabdyti ir *Saulės* draugijos veiklą. Tačiau Kauno gubernatoriaus įsakymą šiuo reikalu vidaus reikalų ministras panaikino, tad *Saulės* draugija paliko veikti ir toliau. 1913 m. draugija, su JAV lietuvių parama, pasistatydino Kaune rūmus.

Pirmojo pasaulinio karo metu *Saulės* mokytojų ir buhalterijos kursai buvo evakuoti į Voronežą ir ten veikė ligi 1918 m. O Lietuvoje 1915 - 1918 m., vokiečių okupacijos metu, *Saulės* draugija steigė ne tik pradžios mokyklas, bet įsteigė ir daug gimnazijų: Kaune, Panevėžyje, Ukmergėje, Utenoje ir kt. Ir jau 1919 m. ji išlaikė 10 gimnazijų ir progimnazijų, kuriose mokėsi daugiau kaip 1.600 mokinių.

Suvalkų gub. kun. J. Staugaičio iniciatyva buvo įsteigta katalikų labdaros ir švietimo draugija *Žiburys*. Pirmojon šios draugijos valdybon buvo išrinkti kun. Staugaitis — pirmininku, A. Staugaitis — sekretorium ir nariais — kunigai M. Gustaitis ir V. Tautkevičius. *Žiburio* draugija steigė mokyklas, kursus, rengė paskaitas, vaidinimus ir organizavo chorus. Veikliausi *Žiburio* skyriai buvo Marijampolėje ir Seinuose. 1907 m. Marijampolėje *Žiburys* įsteigė mergaičių progimnaziją, kurioje daug mokslo dalykų jau buvo dėstoma lietuviškai. Pirmojo pasaulinio karo metu mergaičių progimnazija buvo evakuota iš pradžių į Trakus, o vėliau — į Tambovą.

Žiburys ligi 1914 m. išlaikė septynias pradžios mokyklas ir jose, išskyrus rusų kalbą, visi mokslo dalykai buvo dėstomi lietuviškai. 1913 m. ši draugija turėjo 57 skyrius ir daugiau kaip 4.000 narių, 1911 - 1914 m. leido žurnalą *Žiburį*. Visose draugijos skyrių bibliotekėlėse buvo apie 25.000 knygų.[27] Vokiečių okupacijos metu, kaip *Saulės* draugija Kauno gub., *Žiburio* draugija Suvalkijoje ėmė steigti gimnazijas — Marijampolėje, Seinuose, Prienuose, Šakiuose, Kybartuose, Vilkaviškyje ir kt.

1913 m. Vilniuje, valdžiai leidžiant, pradėjo veikti taip pat katalikų įsteigta *Ryto* draugija, kuri savo veiklą daugiausią plėtė

Vilniaus krašte. Draugijos steigėjai buvo Basanavičius, Smetona, D. Malinauskas, kunigai V. Mironas, A. Petrulis, K. Maliukevičius, be to, dar L. Gira, J. Kairiūkštis bei dr. A. Paškevičius. Pirmąją *Ryto* draugijos valdybą sudarė kun. J. Steponavičius — pirmininkas, o kiti nariai buvo kunigai J. Kukta ir V. Mironas, dr. Basanavičius, Kairiūkštis ir Gira. *Rytas* steigė pradžios, specialias amatų mokyklas bei kitas vidurinio ir aukštesnio tipo mokyklas. Netrukus *Rytas* jau turėjo įsteigęs 40 skyrių su apie 2.000 narių. 1915 m. vokiečių okupacijos pradžioje, kaip ir kitos draugijos, *Ryto* draugija buvo uždaryta. Bet netrukus *Rytui* leido veikti Vilniaus mieste. Vokiečių okupacinei valdžiai leidžiant, atgaivinęs savo veiklą, 1915 m. lapkričio 12 d. *Rytas* įsteigė Vilniuje pedagoginius kursus, vėliau suorganizavo vasaros mokytojų kursus.

1915 m. gruodžio mėn. *Ryto* draugija sudarė švietimo komisiją, kuri rūpinosi lietuvių mokyklomis ne tik Vilniuje, bet ir visame Vilniaus krašte. Komisijos pirmininku buvo kun. Kukta, vicepirmininku Janulaitis, sekretorium Šernas, nariai — M. Biržiška, Kairys, Stulginskis. 1915 m. gruodžio mėn. 22 d. *Rytas* perėmė savo žinion Vilniuje veikusią lietuvių gimnaziją.[28] O 1917 m. ir Švenčionyse įsteigė lietuvių gimnaziją. Iš viso *Rytas* išlaikė 80 pradžios mokyklų ir A. Žmuidzinavičiaus vadovaujamus piešimo kursus.

Pirmojo pasaulinio karo metu *Ryto* draugiją materiališkai rėmė *Lietuvių Draugija nuo karo nukentėjusiems šelpti* ir tik su jos parama *Rytas* galėjo Vilniaus krašte išlaikyti lietuviškas pradžios mokyklas, Vilniaus lietuvių gimnaziją ir pedagoginius kursus, vėliau pavadintus mokytojų seminarija. *Ryto* draugija veikė ir lenkų okupacijos metu ir per visą tą laiką buvo įsteigusi 150 pradžios mokyklų. Vilniuje 1916 - 1918 m. *Ryto* draugijos pirmininku buvo Stulginskis.

Tuoj po 1905 m. revoliucijos ir katalikiškos ir pažangiųjų srovių asmens steigė daug įvairių organizacijų švietimo ir kultūros reikalams. Bet 1907 - 1908 m., reakcijai Rusijoje įsigalėjus, lietuvių pažangiųjų visuomenės veikėjų, nors ir legaliai įsteigtąsias draugijas, kaip *Vilniaus Aušra, Lietuviškųjų knygynėlių Draugija,* Suvalkijoje *Šviesa,* rusų administracija netoleravo, jų veiklą nuolat persekiojo, tų draugijų narius areštuodavo, mėgindavo sudarinėti bylas, bausdavo administracinėmis baudomis

ir pagaliau vistiek jas rusišku „legaliu keliu“ dėl įvairių priekabių likviduodavo.

Carinė valdžia kiek palankiau traktavo katalikų steigiamas švietimo, labdaros ir darbininkų organizacijas.

Rusų administracija mažiausia kliūčių darė 1908 m. įsteigtai *Lietuvių katalikų blaivybės draugijos* veiklai, nors blaivybės draugija, savo tikslo siekdama, mažino Rusijos valstybės pajamas, kurių ji daug turėdavo iš valstybės degtinės monopolio. 1914 m. *Blaivybės draugija* visoje Lietuvoje turėjo 212 skyrių ir 34.311 narių.[29]

3. Lietuvos moterų organizacijos

Nuo pat lietuvių atgimimo sąjūdžio pradžios Lietuvos moterys drauge su vyrais jungėsi į kovą su rusifikacija ir į slaptosios lietuviškos spaudos platinimo darbą, mokė vaikus lietuviško rašto slaptose lietuviškose mokyklose ir pačios savo namuose. Už lietuvišką veiklą, už pasipriešinimą rusų administracijai drauge su vyrais jos buvo baudžiamos ir į Sibirą tremiamos. O pradėjus leisti slaptą — draudžiamąją lietuvišką spaudą, ir pačios moterys ėmė rašinėti ne tik bendrais reikalais, bet ir specifiniai moterų klausimais.

Pirmoji moterų klausimu *Aušroje* rašė Aglė (Šliūpienė) ir St. Paškevičienė, o *Varpe* — Žmona (Didžiulienė), Bitė (Petkevičaitė), J. Žemaitė (Žymantienė), M. Zauniūtė, J. Griniuvienė, F. Bortkevičienė ir kt. Bet pirmasis Lietuvos moterų organizuotas suvažiavimas įvyko tik 1905 m. birželio 13 d. Šiauliuose per vadinamąsias Šiaulių gegužines. Šiame moterų suvažiavime buvo perskaityti keli pranešimai, kuriuos skaitė L. Didžiulienė, S. Didžiulytė, J. Juškytė ir Zubovienė. Tais pat metais buvo ir kitas gausus moterų susirinkimas Latavėnų dv., Panevėžio aps., o rugsėjo mėn. Vilniuje kelios moterų veikėjos paskelbė pranešimą, kad bus steigiamas Lietuvos moterų susivienijimas moterų teisėms ginti.

Visos lietuvių politinės partijos ir srovės pripažino moterims lygias teises ir dėl jų kovojo su rusų valdžia. Praktiškai moterims lygių teisių pripažinimas buvo patvirtintas Didžiajame Vilniaus seime, kuriame Lietuvos moterys G. Petkevičaitė, F. Bortkevičienė, O. Brazauskaitė, S. Kymantaitė, K. Jonelytė ir

kt. dalyvavo kaip pilnateisės atstovės. Didžiojo Vilniaus seimo priimtose rezoliucijose buvo reikalaujama lygių teisių visiems Rusijos gyventojams, drauge ir moterims. Todėl Rusijos Trečiojoje dūmoje visi lietuviai atstovai pasirašė įstatymo projektą dėl moterų teisių sulyginimo.[30]

Po 1905 m. revoliucijos, jau reakcijos metu, 1907 m. rugsėjo mėn. 23 - 24 d. įvyko Lietuvos moterų suvažiavimas Kaune, miesto teatre. Suvažiavimą atidarė G. Petkevičaitė ir ji drauge su C. Leoniene jame pirmininkavo; vicepirmininke buvo išrinkta S. Kymantaitė, sekretorės buvo O. Pleirytė-Puidienė ir M. Pečkauskaitė.[31] Šį lietuvių moterų suvažiavimą sveikino latvių ir estų moterų draugijos ir keletas rusų laikraščių redaktorių. Suvažiavime dalyvavo apie 200 dalyvių - moterų, tačiau dėl Rusijos administracijos varžymų jos negalėjo svarstyti jokių aktualių politinių klausimų. Betgi suvažiavimo rezoliucijose jos reikalavo, kad moterų teisės būtų sulygintos su vyrų teisėmis. Suvažiavime buvo nutarta steigti Lietuvių moterų sąjungą ir buvo išrinkta jos būsima valdyba, kuri galėtų teisėtai įregistruoti jau spaudoje paskelbtus steigsimos draugijos įstatus ir gauti leidimą draugijai legaliai veikti. Bet kai Petkevičaitė mėgino tuos įstatus įregistruoti, rusų administracija įstatų nepatvirtino ir užkirto kelią moterų sąjungai legaliai veikti.

1908 m. Vilniaus lietuvių moterų veikėjos išrinko Žemaitę ir Petkevičaitę atstovėmis į Rusijos moterų suvažiavimą, kur Petkevičaitė skaitė paskaitą „Moteris lietuvių šeimoje ir draugijoje".[32]

1908 m. įsisteigė *Lietuvių katalikių moterų draugija,* kurios įstatus valdžia patvirtino. Jai buvo leista steigti ir skyrius. Pirmąją draugijos valdybą sudarė E. Vaitkevičienė, J. Stanelytė, V. Lebkauskienė, M. Rabašauskienė, T. Kubilinskaitė ir M. Račkauskienė. 1909 m. įvyko draugijos suvažiavimas Kaune. Antrasis šios draugijos suvažiavimas įvyko 1911 m. liepos 6 d. *Lietuvių katalikių moterų draugija* išlaikė namų ruošos mokyklą ir 1910 - 1914 m. leido draugijos organą *Lietuvaitę.*

1917 m. po Vasario revoliucijos Rusijoje nebuvo kliūčių steigti moterų draugijas. Tuoj pat Petrapilyje įsisteigė nepolitinė draugija — *Lietuvių moterų laisvės sąjunga.* 1917 m. lietuvės moterys jau turėjo teises rinkti ir būti renkamos į Petrapilio lietuvių seimą. Todėl Petrapilio seime dalyvavo daug moterų

atstovių. Jų tarpe — Bortkevičienė, Purėnienė, Spūdaitė-Gvildienė, Grigaitytė ir kt.

Betgi Lietuvoje vokiečių okupacijos metu sudarytoje Lietuvos taryboje moterų atstovių nebuvo, nors šiaip vokiečių okupacijos metu lietuvių veikloje moterys aktyviai dalyvaudavo. 1918 m. vasario 17 d. Vilniaus moterų veikėjos sušaukė susirinkimą ir priėmė rezoliuciją, reikalaudamos kooptuoti į Lietuvos tarybą ir moterų atstovių. Visgi tada moterų balsas nebuvo išklausytas ir jos į Lietuvos tarybos darbus nebuvo įtrauktos. Tačiau 1918 m. Valstybės Tarybos priimtoje konstitucijoje moterims buvo pripažintos lygios teisės, jos galėjo naudotis lygiomis teisėmis su vyrais, renkant pirmąsias savivaldybes Lietuvoje bei atstovus į Steigiamąjį seimą. O 1922 m. Steigiamojo seimo priimtoji konstitucija oficialiai paskelbė, kad vyrai ir moterys yra lygūs prieš įstatymus, bet iš tikrųjų praktikoje moterys visvien dar buvo diskriminuojamos.

4. *Teatras*

Didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvare jau XVI a. veikė valstybės lėšomis išlaikomas teatras, o Lietuvos ir Lenkijos karaliaus Vladislovo Vazos valdymo metu Vilniuje buvo sava opera, baleto trupė, orkestras ir dramos teatras, kurie visi lėšas gaudavo iš valstybės iždo. 1639 m. Vilniuje, Žemutinės pilies teritorijoje, buvo pastatyti specialūs rūmai teatrui. Bet nuo XVII a. pabaigos Lietuvos — Lenkijos karaliai rečiau į Vilnių atsilankydavo, trumpiau jame gyvendavo, todėl valstybės lėšomis išlaikomos trupės Vilniuje nustojo veikusios.

Lietuvos didikai, ėję mokslus užsieniuose arba pavažinėję juose, susipažinę su Vakarų Europos kultūriniu gyvenimu, buvo vakarietiškos kultūros tarpininkai Lietuvoje. Jie ne tik sudarinėjo savo dvaruose bibliotekas, savo rūmams puošti pirko meno kūrinius, globojo menininkus, statė bažnyčias ir sau gyventi ištaigingus rūmus, bet, susipažinę Vakaruose su teatro menu, kai kurie jų organizavo ir Lietuvoje teatrą, statė operas ar baletą.[13] Radvilos įvairiose Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės vietovėse buvo įsteigę net šešis teatrus.

Privatūs didikų teatrai — Radvilų, Oginskių, Tiškevičių, Sapiegų, Tyzenhauzų ir kitų, išsilaikė ligi Lietuvos — Lenkijos padalijimo.

Nuo XVI iki XVIII a. pabaigos ir kai kuriose aukštesnėse Lietuvos mokyklose buvo suorganizuoti mokinių teatrai, ypač jėzuitų išlaikomose mokyklose — Vilniuje, Kaune, Kražiuose ir kitose vietovėse. Mokinių teatrus organizuoti pradėjo 1570 m. Vilniaus jėzuitų kolegija. Vėliau ir Vilniaus akademija per metus suvaidindavo po keletą veikalų. Mokyklų teatruose vaidinimus surengdavo svarbių iškilmių ar mokslo metų pabaigos proga. Tuose teatruose dažniausiai vaidindavo religinio, dorovinio ar istorinio turinio veikalus lotynų kalba, tačiau su intarpais lietuvių ar kitomis kalbomis. Šie mokinių teatrai vaidino ne tik originalius ar kompiliacinius Vakaruose parašytus veikalus, bet ir pačių mokyklų profesorių parašytus, kaip V. Daukšos, G. Šimkevičiaus, K. Vizgirdos, J. Rudaminos ir kt.[34]

1785 m. buvo įkurtas nuolatinis Vilniaus miesto teatras, kuris išsilaikė ligi 1864 m. Vilniaus teatro trupė buvo sudaryta beveik išimtinai iš vietos gyventojų, kurie vaidindavo visą laiką, kol 1845 m. rusų administracija pradėjo reikalauti, kad vaidinimų dalis būtų atliekama ir rusų kalba.[35]

Po 1863 m. sukilimo Vilniaus dramos teatre buvo teleidžiama vaidinti tik rusų kalba. Vaidinamųjų veikalų turinį cenzūra labai rūpestingai tikrindavo, baimindamosi, kad nebūtų pajuokiami caro valdininkai ar policija. Po tokių varžymų Lietuvoje teatras ėmė smukti ir didesniuose Lietuvos miestuose, Vilniuje ir Kaune, nuolatiniai teatrai jau nebeveikė, o juose gastroliuodavo tik įvairios rusų teatro trupės.

Lietuvos kaimui rusų teatras poveikio neturėjo, nes kaimas negalėjo juo naudotis. Tad kaimui teko pačiam pasirūpinti savo gyvenimo paįvairinimu ar pramogomis. Kaimuose jaunimas rengdavo Joninių, Užgavėnių, Trijų Karalių šventes, rugiapiūtės, linų rovimo pabaigtuves, vestuvines pramogas, gegužines ar vakaruškas.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje lietuviškieji vaidinimai, vadinamieji lietuviški vakarai, turėjo ne vien meno tikslus, bet jie glaudžiai įsijungė į lietuvišką tautinį sąjūdį, keldami žmonėse tautinį susipratimą. Jie buvo rengiami slaptai ligi pat 1905 m. revoliucijos išvakarių. Bet ir tokių slaptų vakarų rengimas buvo pavojingas dalykas, nes rusų valdžia smarkiai baudė už visokį nelegalų darbą. Surengti slaptą vaidinimą reikėjo organizuoto ir patikimo žmonių būrio bei jų sutartinio darbo. Dažnas lietuviškų vakarų rengimas kurioje nors Lietuvos apy-

linkėje žymėjo tos apylinkės gyventojų kultūrinį lygį, kadangi veikalą vaidinti reikėjo daugiau prasilavinusių asmenų, suvokiančių veikalo prasmę, kad savo vaidyba sugebėtų padaryti poveikį į klausytojus. Dar turint galvoje, kad tada lietuvių kalba buvo rusų administracijos, miesto gyventojų, dvaro ir iš dalies bažnyčios niekinama, todėl, vaidinant lietuviškai, buvo siekiama, kad lietuviškoji kalba iškilmingai skambėtų scenoje, suteikiant jai vertumą ir viešą pripažinimą.

Pirmasis slaptas vaidinimas buvo surengtas 1893 m. Naujikų k., Panemunėlio vls., kur veikė slapta *Žvaigždės* draugija ir kurios vienas tikslų buvo rengti slaptus vaidinimus. Tuo metu nutautėjusi Lietuvos bajorija ir daugumas vyresniųjų Lietuvos kunigų laikėsi atstu nuo lietuviškos veiklos. Betgi jų tarpe buvo ryškių išimčių, kaip Panemunėlyje ilgus metus klebonavęs kun. J. Katelė, slaptų lietuviškų mokyklų steigėjas, kaimo švietėjas, jaunimo sumanymų rėmėjas. Kun. Katelė apmokėdavo ir visas slaptų vaidinimų išlaidas. Todėl Panemunėlio artistų ratelis parengė daug slaptų vaidinimų ir jau 1905 m. šio ratelio vaidintojai aplankė Subačių, Panevėžį, Gryvą (prie Daugpilio) ir kitas vietoves.

Kitas slaptų lietuviškų mokyklų ir vaidinimų židinys buvo Kupiškyje. Čia jaunimo švietimu rūpinosi kun. K. Kozmianas (Kuzma). 1898 m. Pyragių k. buvo slaptai vaidinama J. Tumo veikalas *Nepadėjus nėr ko kasti*. Vidurio Lietuvoje — Šiauliuose, Joniškyje — slaptų vaidinimų organizatoriumi buvo A. Janulaitis, surengęs vaidinimą Šiauliuose prieš pat policijos būstinę.[30]

Užnumunėje, Suvalkų krašte, kaip jau plačiau buvo minėta draugijų skyriuje, labai aktyviai veikė *Sietyno* draugija, savo veikla pasižymėjusi ir kultūrinėje srityje. Nepaisant policijos persekiojimų, 1900 ar 1901 m. Žiūrių-Gudelių kaime tos apylinkės jaunimas buvo surengęs pirmą slaptą vaidinimą. Vietoje policijos susektos ir likviduotos *Sietyno* draugijos, Suvalkijoje įsisteigė slapta *Artojų draugija*, kurios vienas iš aktyviausių narių kultūros baruose buvo A. Rucevičius, surengęs daug slaptų vaidinimų.

Artojų draugijos narių veikla taip pat atkreipė žandarų dėmesį ne vien dėl slaptų vaidinimų, bet ypač dėl deklamacijų po vaidinimų bei dainų, kurios kartais būdavo ir revoliucinio turinio. Nors *Artojų draugijos* daug narių nukentėjo dėl jų persekiojimo, bet slapti lietuviški vakarai vistiek plito kaimuose,

ir jau susidarydavo vien kaimiečių vaidintojų būreliai.[37] Lietuviškuose vakaruose dalį programos dažniausiai užpildydavo chorų dainos, tautiniai šokiai scenoje bei deklamacijos.

Be slaptų vaidinimų, tautiniam lietuvių sąjūdžiui dar buvo reikšmingos vadinamosios Šiaulių gegužinės, kurios vykdavo grafų Zubovų dvaruose. A. Janulaičio liudijimu, pirmoji Šiaulių gegužinė įvykusi 1889 m. Tose gegužinėse paprastai susitikdavo lietuvių šviesuomenė, aptardavo opius politinių srovių bei spaudos reikalus. Prisidengiant pasilinksminimu, per tas gegužines lietuviškai buvo sakomos prakalbos, rodomi istorinių asmenų gyvieji paveikslai ir t.t.[38]

Ligi 1904 m. pabaigos Lietuvoje nebuvo jokios legalios lietuvių teatro draugijos ir jokio viešo vaidinimo rusų administracija neleisdavo. Bet Kuršo gubernijoje latviams rusų administracija kultūrinę veiklą neperdaug trukdė, todėl Kurše mažiau varžė ir lietuvių veiklą. Kadangi Palanga tada priklausė Kuršo gub., todėl Kuršo gubernatorius 1899 m. rugpiūčio 20 d. leido surengti Palangoje pirmąjį viešą lietuvių vakarą — vaidinimą.

Šis viešas lietuviškas vakaras buvo surengtas dr. L. Vaineikio ir G. Petkevičaitės iniciatyva ir pastangomis. Dr. L. Vaineikis buvo asmeniškai pažįstamas su Rygos gubernatoriumi ir tik todėl jis gavo leidimą Palangoje vaidinti Keturakio komediją *Amerika pirtyje*. A. Janulaitis ir P. Višinskis buvo įpareigoti sudaryti vaidintojų būrelį ir parengti spektaklį. Rugpiūčio mėn. Palangos kurorte dar nebuvo pasibaigęs vasarojimo sezonas, todėl į vaidinimą atsilankė labai daug ne tik apylinkių kaimiečių, bet ir Palangoje vasarojanti lietuviškoji diduomenė — kunigaikščiai — Oginskis, Radvila, grafai Tiškevičiai ir kt. Vaidybiniu atžvilgiu spektaklis esą buvo pavykęs, nors išskyrus artistę St. Jakševičiūtę (Venclauskienę), visi kiti vaidintojai buvo tik mėgėjai — P. Višinskis, A. Janulaitis, Vl. Mongirdas, J. Juškytė ir kiti. 1900 m. P. Višinskis, išsirūpinęs leidimą, vaidinimą *Amerika pirtyje* pakartojo Liepojoje.

Kadangi Latvijos ir Rusijos miestuose, kuriuose susitelkdavo didesnės lietuvių kolonijos, lietuviai galėdavo legaliai steigti savo draugijas, tai ten dažniau įvykdavo įvairių lietuviškų renginių — liaudies dainų koncertų ir vaidinimų. Rygoje įsisteigusi *Lietuvių pašalpos draugija* 1896 m. surengė dainų vakarą, 1898 m. pirmą kartą Rygoje suvaidino J. Bizinskio veikalą *Žentą dėl parodos*, o po poros mėnesių — *Ameriką pirtyje*. Pagal

įstatus ši pašalpos draugija galėjo rengti į metus keturis viešus vakarus, bet ji, pasinaudodama ir latvių draugijos vardu, suvaidindavo dar kelis veikalus.

Visose lietuviškose kolonijose vakarų rengėjams rūpėjo įtraukti daugiau asmenų į kultūrinę veiklą, ypač jaunimą, kurį į lietuviškas draugijas labiausiai patraukdavo organizuojami chorai ir šokiai. Tokiuose vakaruose buvo progos įvairių luomų ir profesijų lietuviams susipažinti ir bendrauti, nes čia nebuvo paisoma nei luomų skirtumų, nei visuomeninės padėties.

Bet lietuvių kultūrinė veikla Latvijoje ir Petrapilyje nepatiko aukštajai rusų administracijai Lietuvoje, todėl Vilniaus generalgubernatorius Trockij pats važinėjo į Petrapilį ir į Rygą rūpintis, kad lietuviams ir ten būtų suvaržyta draugijų veikla ir kad jiems neleistų rengti lietuviškų vakarų. Tačiau jo pastangos nebuvo sėkmingos.[39]

Po 1905 metų revoliucijos Rygoje lietuvių veikla itin pagyvėjo: ten buvo gausi lietuvių kolonija, gyveno didelis būrys lietuvių inteligentų veikėjų, pvz.: Pr.Mašiotas (vadovavo *Žvaigždės* draugijai), K. Vizbaras, M. Šikšnys, P. Janulevičius ir kt. Kurį laiką Rygoje gyveno ir K. Venclauskas ir St. Venclauskienė. 1906 m. *Žvaigždė* suorganizavo savo chorą ir orkestrą, kuriam vadovavo muzikas J. Dryja-Visockis. Rygoje lietuvių kolonijoj ilgainiui atsirado neblogų režisierių: L. Jakavičius, Vl. Skardinskas, P. Pundzevičius ir J. Linartas.

Ši lietuvių kolonija išsiaugino ne tik savųjų režisierių, bet ir dramaturgų: M. Šikšnį (Šiaulėniškį), P. Pundzevičių (Petliuką) ir kt. Ten veikė net kelios vaidintojų trupės: *Kanklių, Žaislo* ir *Giedros. Kanklių* trupėje buvo apie 100 vaidintojų ir 1906 m. jie pastatė M. Petrausko operetę *Pabaigtuves,* vėliau — *Kaminkrėtį ir malūninką* ir A. Kačanausko — *Jaunąją našlelę.* Kartais *Kanklės* pastatydavo ir sudėtingesnius veikalus, kaip Landsbergio-Žemkalnio *Blindą* ar V. Nagornoskio *Pilėniečius.* Be to, *Kanklės* išleido pirmąją patefono plokštelę su lietuviškais įrašais.

1911 m. Rygos politechnikos instituto lietuviai studentai įsteigė draugiją *Viltį,* kuri taip pat rengdavo koncertus bei vaidinimus. *Giedros* draugija irgi rengdavo lietuviškus vakarus, turėjo savo chorą, kvartetą ir tautinių šokių ratelį.

Kartais Rygoje rengiamuose lietuviškuose vakaruose dalyvaudavo kelių draugijų chorai arba lietuviški chorai rengdavo

bendrus koncertus su latviais. Iš viso Rygoje įvairios lietuvių draugijos vidutiniškai per metus suvaidindavo apie 20 veikalų.

Be Rygos, didesnės lietuvių kolonijos buvo Liepojoje ir Jelgavoje. Šių miestų gimnazijose mokėsi daug lietuvių jaunimo, nes rusų švietimo vadovybė nedarė ypatingų kliūčių lietuviams stoti į Latvijos miestų gimnazijas. Bet žandarų rotmistrą Vonsiackį atkėlus į Liepoją po dr. L. Vaineikio bylos sudarymo, lietuvių kultūrinė veikla Liepojoje buvo griežtai varžoma, nors ten buvo nemaža lietuvių kolonija. Tuo metu Liepojos komercijos mokyklos direktoriumi buvo V. Čepinskis, o piešimo mokė dailininkas K. Šklėrius, kuris ir lietuviškus vaidinimus režisuodavo. 1900 - 1901 m. Liepojoje buvo rengiami tik slapti lietuviški vakarai, kurių uolesni rengėjai buvo gimnazistai A. Purėnas ir K. Oleka. Jiems baigus gimnaziją, slaptus vaidinimus ir veikalų režisavimą perėmė J. Varkala. Bet dėl prasidėjusių kratų ir lietuvių veikėjų areštų J. Varkala pabėgo į JAV. 1911 m. Liepojoje susiorganizavo *Artistų mylėtojų būrelis*, veikęs ir vokiečių okupacijos (1915 - 1918) metu. Pastatymus režisuodavo K. Levandauskas. Vienu metu Liepojoje veikė net trys lietuvių chorai.

Jelgavoje mokslus ėjo taip pat nemažai lietuvių moksleivių, ir net kai kurių Jelgavos gatvių pavadinimai buvo lietuviški. Septynerius metus Jelgavos gimnazijoje lotynų kalbą dėstė žymus lietuvių kalbininkas J. Jablonskis, o vikaru ten buvo kun. J. Tumas-Vaižgantas, todėl ten lietuviška veikla buvo gerai organizuota. 1894 m. Jelgavoje įvyko varpininkų suvažiavimas. Į šį suvažiavimą V. Kudirka atsivežė Keturakio parašytos komedijos *Amerika pirtyje* rankraštį. Suvažiavimo dalyviai, pasiskirstę vaidmenis, tą komediją tada tik paskaitė, bet po kelių mėnesių jau grimuoti, Jablonskio bute įrengtoje scenoje ją suvaidino.

1901 m. liepos 23 d. Jelgavoje buvo rengiamas lietuviškas vakaras, kuriame turėjo vaidinti *Dviejų moterų* (J. Žemaitės ir G. Petkevičaitės) slapyvardžiu parašytąją pjesę *Velnias spąstuose*. Bet ir tada žandarų rotmistro Vonsiackio iniciatyva buvo areštuoti vakaro rengėjai bei kai kurie artistai ir jiems buvo sudaryta byla už slaptą politinę veiklą.[40] Vonsiackis šią bylą sujungė su anksčiau (1900 m.) sudaryta dr. L. Vaineikio byla, ir todėl jelgaviečiai buvo nubausti Vaineikio byloje.

(Tokiu būdu ir susidarė dr. Vaineikio byloję toks didelis nubaustųjų skaičius.)

Kaip Latvijoje, taip ir Rusijos didžiuosiuose miestuose rusų valdžia paprastai leisdavo steigti lietuvių savišalpos draugijas ir joms buvo leidžiama per metus surengti keturis vakarus. Pradžioje tos draugijos dėl pelno rengdavo tik pasilinksminimus — šokius, bet jau 1894 m. tokie pasilinksminimai buvo paįvairinami lietuviškomis dainomis. Petrapilio *Labdaringosios Lietuvių bei Žemaičių draugijos* pastangomis 1895 m. buvo suvaidintas veikalas *Žentas dėl parodos* ir taip pat įvyko pirmas žymesnis šios draugijos choro pasirodymas.[41] Tuo metu (nuo 1891 m.) Petrapilio konservatorijoje jau studijavo Č. Sasnauskas ir, vargonininkaudamas Petrapilio šv. Kotrynos bažnyčioje, garsėjo kaip chorų organizatorius ir dirigentas. Įvairių Petrapilio lietuvių draugijų chorai noriai dalyvaudavo lietuviškuose vakaruose. Ir Sasnauskas su savo vadovaujamu šv. Kotrynos bažnytiniu choru dalyvavo lietuvių studentų surengtame koncerte, kuriame pirmą kartą buvo sudainuota daina *Lietuva, tėvyne mūsų*, kuri vėliau liko Lietuvos himnu, ir kitos dainos.

1898 m. ir Petrapilyje buvo suvaidinta *Amerika pirtyje*, vėliau šešis kartus ten pakartota. 1899 m. įsisteigusi antroji *Lietuvių Petrapilio savitarpinės pagalbos draugija* taip pat turėjo teisę surengti keturis vaidinimus per metus. 1900 m. savitarpiečiai suvaidino A. Fromo-Gužučio veikalą *Ponas ir mužikai* ir kai kurias Žemaitės bei Vaižganto pjeses.

Bet kadangi visų draugijų vaidintojams labai trūko originalių veikalų, todėl Petrapilio draugijos 1900 m. nutarė skelbti dramos veikalų konkursą ir sudarė konkurso komisiją, tačiau rusų valdžia tą konkursą uždraudė skelbti. Betgi *Savitarpinės pagalbos draugijos* pastangomis tais pat metais buvo gautas rusų valdžios leidimas *Amerika pirtyje* vaidinimo skelbimus ir programą, greta rusų kalbos, išspausdinti ir lietuvių kalba lotynų raidėmis. Tą sužinojęs, Vilniaus generalgubernatorius Trockij vėl specialiai atvyko į Petrapilį pas vidaus reikalų ministrą prašyti uždrausti lietuviams ne vien spausdinti skelbimus lotynų raidėmis, bet ir apskritai uždrausti lietuviškus vaidinimus. Tačiau vidaus reikalų ministras ir šį kartą neatsižvelgė į Trockio prašymą ir toliau Petrapilyje nedrausdavo veikalo pavadinimą ir vaidintojų pavardes išspausdinti lietuviškai lotynų raidėmis.[42]

1901 - 1906 m. Petrapilio konservatorijoje jau studijavo M. Petrauskas, kuris sulietuvino lenkų konpozitoriaus Zarembos operetę *Kaminkrėtys ir malūnininkas* ir ją 1903 m. *Savitarpiečiai* pastatė.

Ligi 1901 m. Petrapilyje paprastai kiekvienam vaidinimui artistai buvo parenkami atsitiktinai. Bet 1901 m. buvo įsteigtas Petrapilyje nuolatinis vaidintojų būrelis, pasivadinęs *Lošikų būreliu*. Į šį vaidintojų būrelį įsirašė keliasdešimt Petrapilio lietuvių kultūros veikėjų: K. Būga, A. Jasūdis, M. Bliūdžius, G. Feterauskas, P. Grigaitis ir daug kitų. 1905 - 1907 m. šio būrelio dalyviai, Lietuvoje politinėms sąlygoms pasikeitus, daugelyje vietų rengė vaidinimus ir steigė mėgėjų vaidintojų kuopas. Sudarytasis dramos būrelis buvo išrinkęs teatrinę komisiją vaidintiniems veikalams parinkti.

Lošikų būrelis Petrapilyje suvaidino Keturakio *Amerika pirtyje*, J. Slovackio *Mindaugą*, A. Puškino *Šykštųjį riterį*, o vėliau, jau vadovaujant profesionalui rezisieriui K. Glinskiui, pastatė M. Šiaulėniškio *Pilėnų kunigaikštį* ir A. Fromo-Gužučio *Gedimino sapną*. 1911 m. Savitarpiečių draugija ir Petrapilyje veikusi *Mažturčių draugija* sutarė suorganizuoti nuolatinį vaidintojų vienetą, kuriam vadovauti taip pat pakvietė Glinskį. 1915 m. šis vaidintojų būrelis buvo oficialiai valdžios patvirtintas, vardu *Petrapilio lietuvių dramos muzikos kuopa. Dramos - muzikos kuopa* stengėsi statyti rimtesnius dramos veikalus ir aukštesnio meno lygio. 1911 m. ji parengė keturis vaidinimus, 1912 m. — 12, 1913 m. — 16 vaidinimų.

Petrapilio lietuvių vaidinimai, Glinskio režisuojami, iš mėgėjiškų pakilo į profesinio lygio vaidinimus.

Pirmojo pasaulinio karo metu Petrapilin atvyko ir įsikūrė daug lietuvių pabėgėlių iš kitų miestų ir iš Lietuvos. Jų tarpe buvo vienas kitas režisierius ar aktorius. Užtat vėliau, be K. Glinskio, Petrapilyje dramos veikalus režisuodavo dar V. Brazulevičius, V. Dulaitis, J. Linartas ir kt.

Greta lietuviškų vaidinimų, lietuviai labai puoselėjo dainos meną, didelį dėmesį kreipdami į chorų organizavimą, nes su chorais lietuviai galėjo dalyvauti tautų rengiamuose koncertuose, vadinamuose etnografiniuose koncertuose, kuriuos rengdavo Rusų etnografinė draugija. Lietuvių chorams Petrapilyje yra vadovavę Č. Sasnauskas, M. Petrauskas, K. Petrauskas, K. Jakštas, St. Šimkus, J. Tallat-Kelpša ir kt. Be chorų dirigavimo,

J. Tallat-Kelpša atgaivino M. Petrausko pradėtąjį operečių statymą lietuvių kalba.

Jau prieš Pirmąjį pasaulinį karą Petrapilyje lietuvių teatrinė ir muzikalinė veikla labai pagyvėjo: 1909 m. M. K. Čiurlionis surengė savo kūrinių fortepijono koncertą. Lietuvių koncertuose, be chorų, pradėjo dalyvauti ir savi solistai: M. Petrauskas, K. Petrauskas, S. Audėjus, J. Babravičius, A. Kutkus ir kt. 1912 m. Petrapilio konservatorijoje buvo paminėtas 1911 m. miręs Čiurlionis, kaip kompozitorius ir kaip dailininkas. Minėjime buvo išpildomos Čiurlionio harmonizuotos liaudies dainos, kantata *De profundis,* simfoninė poema *Miškas,* ir ten pat buvo surengta jojo paveikslų paroda.

Maskvos lietuvių kolonija nebuvo gausi, tačiau savo veikla jau buvo žinoma nuo XIX a. pabaigos, nes Maskvos universitete studijavo didokas būrys lietuvių. Maskvos lietuviai studentai 1893 m. jau dalyvavo Rusų etnografinės draugijos surengtame koncerte ir ten padainavo keturias lietuvių liaudies dainas. 1903 m. ir Maskvoje įsisteigė legali *Lietuvių šelpimo draugija,* kurioje dalyvavo daug lietuvių šviesuomenės. Jai kelis metus pirmininkavo poetas J. Baltrušaitis.

Pirmasis lietuvių spektaklis Maskvoje — *Amerika pirtyje* įvyko 1907 m., o 1908 m. buvo surengtas V. Kudirkai paminėti koncertas. Vėliau Maskvoje buvo suorganizuoti net trys lietuvių chorai, jų tarpe ir Maskvos Aukštųjų mokyklų draugijos choras, veikęs 1910 - 1918 m. Maskvos lietuvių chorams yra vadovavę: L. Sipavičiūtė- Fedotova, J. Bieliūnas, St. Šimkus, A. Iešmanta, N. Martinonis, A. Norvaiša ir kt.

1910 m. Maskvoje pradėjo teatro meną studijuoti A. Vitkauskas, kuris su kitais artistais mėgėjais pastatė kelis veikalus. O 1912 m. Maskvoje įsisteigė *Dailės dramos kuopelė,* kurioje dalyvavo daug studentų ir režisierium buvo A. Sutkus. Karo metu Maskvoje lietuvių kolonija taip pat pagausėjo, todėl 1916 m. ten susikūrė *Lietuvių dramos artistų bendrovė,* norėdama parengti vaidinimų Maskvoje įsikūrusiems lietuviams. Vienus vaidinimus režisavo V. Skardinskas, kitus — A. Sutkus. Maskvoje buvo suvaidinta K. Puidos *Undinė,* J. Koženevskio *Pabaigtuvės,* Petkevičaitės-Bitės *Kova,* J. Žulavskio *Mirtų vainikas* ir kt. Taip pat Maskvos lietuviai pradėjo rengti savųjų solistų koncertus: S. Audėjaus, P. Valavičiūtės, A. Nezabitauskaitės, J. Biliūno ir kitų.

Odesoje jau iš seno buvo nemaža lietuvių kolonija. 1900 m. ten buvo įsteigta slapta *Lietuvių savitarpinės pagalbos draugija,* kuri tik 1905 m. buvo legalizuota. Ši draugija, dar slaptai veikdama, pradėjo rengti lietuviškus vakarus ir vaidinimus. Pirmasis literatūros ir muzikos vakaras įvyko 1904 m. gruodžio mėn. 1905 m. ir Odesoje buvo suvaidinta *Amerika pirtyje.* 1906 m. įsteigus lietuvių susivienijimą *Rūtą,* buvo surengiama daugiau vaidinimų. Juos režisuodavo M. Sleževičius.

Be didžiųjų lietuvių kolonijų, ir mažesnės kolonijos organizuodavo savo chorus ir vaidinimus, pvz., Tbilisi mieste.

Varšuvoje, kaip ir Vilniuje, rusų administracija ligi 1904 m. jokių lietuviškų net ir savitarpinės pašalpos draugijų neleido. Todėl ten tik 1904 m. įsisteigė *Varšuvos lietuvių draugija,* kuri ėmė rūpintis parengti Varšuvos lietuviams kultūrinių pramogų — vaidinimų, koncertų ar paskaitų. Varšuvoje suorganizuotam lietuvių chorui pirmiausia vadovavo M. K. Čiurlionis, vėliau St. Šimkus, 1906 - 1908 m. J. Bendorius ir A. Iešmanta. O suorganizuotame vyrų oktete dalyvavo ir pats Varšuvos konservatorijos direktorius vilnietis S. Kazūra, kuris yra harmonizavęs lietuviškų liaudies dainų. Reikia pažymėti, kad Varšuvos lietuvių choro dainos buvo įrašinėjamos į plokšteles.

Betgi vienas svarbiausiųjų lietuvių teatro veiklos centrų buvo Vilnius, kuriame jau 1898 m. lietuviai pradėjo rengti slaptus vaidinimus. Pirmasis vaidinimas Vilniuje įvyko 1898 m. kun. J. Ambraziejaus bute, o 1900 - 1901 m. Vileišių namuose buvo surengti net trys slapti vaidinimai. Be slaptųjų vaidinimų, Vilniuje lietuvės moterys dar rengdavo privatiškus pobūvius, kuriuose buvo ne tik lietuviškai dainuojama, bet ir šokami tautiniai šokiai, demonstruojami lietuvių tautiški drabužiai ir aptariami kiti įvairūs lietuviški reikalai. Viename tokiame privatiškame vakare buvę apie 500 dalyvių.

Bet tik po nesėkmingo rusų — japonų karo 1904 m. rusų valdžia patvirtino įstatus ir leido veikti pirmajai lietuvių draugijai Vilniuje ir aplamai Lietuvoje. Įsisteigusi *Lietuvių savišalpos draugija,* kaip buvo įprasta Rusijoje, gavo teisę ir Vilniuje surengti per metus keturius vaidinimus.

Lietuvių savišalpos draugija tuoj suorganizavo savo chorą ir orkestrą. Chorui pradžioje vadovavo M. Petrauskas, o vėliau — St. Šimkus ir A. Kazėnas. Pirmąjį lietuvišką vakarą Vilniuje gubernatorius leido surengti 1905 m. Tam vakarui surengti

Lietuvių savišalpos draugija suorganizavo vaidintojų mėgėjų būrelį. Tačiau čia reikia dar kartą priminti, kad Lietuva buvo ypatingas kraštas ir teatrinės cenzūros reikalu: rusų cenzūros leistą ir jau išspausdintą dramos veikalą lietuviškai vaidinti visvien dar reikėjo cenzūros ir generalgubernatoriaus specialaus leidimo.[43]

Pirmuosius Vilniuje rengiamų lietuviškų vakarų veikalus režisavo P. Matulionis, jau tada žinomas lietuvių visuomenės veikėjas. 1905 m. Vilniuje buvo įsteigta speciali draugija *Vilniaus Kanklės*, kurios tikslas buvo parengti ir pastatyti dramos bei muzikos kūrinių. *Vilniaus Kanklėms* pirmininkavo ir jos statomus veikalus režisavo G. Landsbergis-Žemkalnis. 1906 m. buvo pastatyta M. Petrausko opera *Birutė*, kurios libretą parašė Landsbergis-Žemkalnis. Šioje operoje jau dainavo gabus dainininkas K. Petrauskas ir S. Audėjus. O kai *Vilniaus Kanklių* ir *Lietuvių savišalpos draugijos* chorai ir artistų rateliai susijungė į vieną *Kanklių* draugiją, tai pradžioje chorams vadovavo J. Tallat-Kelpša, o 1907 - 1908 m. — Čiurlionis.

Vėliau, 1908 m., Vilniuje buvo įsteigtas *Rūtos* klubas, kurio tikslas buvo kultūriškai šviesti Vilniaus ir Vilniaus krašto lietuvius. *Rūtos* vaidintojai ir choras, vykdydami nusibrėžtus tikslus, važinėjo gastroliuoti į tolimus Vilnijos užkampius, padėdavo provincijos vaidintojams rengti lietuviškus vakarus, išrūpindavo cenzūruoto veikalo egzempliorių, skolindavo dekoracijas ir kostiumus. 1909 m. *Rūtos* klubas savo salėje surengė 86, 1910 m. — 89 vaidinimus. Šis klubas rengė ne tik vaidinimus, bet buvo suorganizavęs tautinių šokių mėgėjų ir deklamatorių ratelius.

1909 m. Vilniaus *Rūta* vaidintinų veikalų tinkamumui nustatyti sudarė dramos komisiją, į kurią įėjo M. Biržiška, J. Grigaitis, K. Alyta, A. Rucevičius, A. Janulaitis, A. Žmuidzinavičius, J. Strazdas, A. Vėgėlė, J. Šlapelis ir M. Sleževičius. 1911 m. *Rūta* pradėjo leisti *Teatro* žurnalą, kuriame buvo spausdinama orginalūs ir verstiniai dramos veikalai. Šio žurnalo (1911 - 1914 m.) buvo išspausdinti 24 numeriai. Jame buvo išspausdinta 12 dramos veikalų, kuriuos versdavo J. Strazdas-Jaunutis, bet vieną jų — H. Heijermanso *Du keliu* išvertė M. Sleževičius.[44]

1910 m. Vilniaus vaidintojai jau sudarė *Artistų sąjungą*, kuri už tam tikrą atlyginimą vaidindavo lietuviškoms draugi-

joms jų ruošiamuose parengimuose. 1911 m. *Artistų sąjunga* pakeitė savo pavadinimą į *Vilniaus Artistų bendrovę*. Šioms Vilniaus artistų įvairiais pavadinimais organizuotoms grupėms vadovavo K. Alyta, M. Sleževičius, L. Gira ir J. Strazdas. *Artistų sąjunga* per tuos metus pastatė 16 veikalų, kuriuos suvaidino 34 kartus ir, be to, dar išvykdavo gastrolių į kitas vietoves. *Artistų sąjunga,* persiorganizavusi į *Vilniaus artistų bendrovę,* savo svarbiausiu tikslu užsibrėžė propaguoti lietuvių scenos meną Vilniuje ir visoje Lietuvoje. 1912 m. ji pastatė 15 naujų veikalų. 1913 m. šios bendrovės direktorium buvo A. Rucevičius, o režisierium pasiliko M. Sleževičius.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vilniaus draugijų koncertuose irgi pradėjo dalyvauti savi solistai: St. Audėjus, K. Petrauskas, M. Petrauskas, V. Polovinskaitė (Grigaitienė), muzikai M. K. Čiurlionis, St. Šimkus ir kt.

Vokiečių okupacijos metu (1915 - 1918) Vilniuje okupacinė valdžia retai teleisdavo lietuviams surengti vieną kitą vaidinimą. 1917 m. buvo leista pastatyti M. Petrausko operą *Eglė žalčių karalienė* ir keletas vaidinimų.

Kauno slaptų lietuviškų vakarų pradininke yra laikoma 1899 - 1904 m. veikusi *Dainos* draugija. 1905 m. pabaigoje ši draugija buvo legalizuota. *Dainos* choro pirmas viešas pasirodymas, bet dar be valdžios leidimo, įvyko 1900 m. gegužinės priedanga Veršvų miške, netoli Kauno, kur buvo surengtas koncertas. Bet pirmasis *Dainos* viešas koncertas įvyko tik 1905 m. vasario mėn. Kauno miesto teatre. Ten po vaidinimo *Amerika pirtyje Dainos* choras dainavo liaudies dainas. Kauno teatras tada negalėjo sutalpinti visų norinčių patekti į tą spektaklį.[45]

Dainos draugija turėjo apie 500 narių, nuosavą salę, 100 asmenų vaidintojų būrelį ir chorą, kurį yra vadovavę J. Naujalis, V. Nacevičius ir St. Šimkus, o instrumentistų ansambliui vadovavo M. Leškevičius. Vaidintojų būrelio režisieriais yra buvę: A. Žilinskis, G. Landsbergis, T. Daugirdas, J. Babravičius, A. Vitkauskas bei A. Sutkus. *Dainos* draugijos vaidintojai vasaros metu važinėjo vaidinti į provincijos miestus ir miestelius.

1911 m. *Dainos* ir Kaune veikusios *Šv. Juozapo darbininkų draugijos* artistų rateliai suorganizavo bendrą skrajojamą teatro trupę, kuri kelerius metus taip pat gastroliavo įvairiose Lietuvos vietovėse. Buvo sumanymas šią vaidintojų trupę siųsti net į JAV, bet Pirmojo pasaulinio karo įvykiai tą sumanymą su-

trukdė. *Dainos* draugijos koncertuose dalyvaudavo kauniečiai solistai: V. Polovinskaitė (Grigaitienė), A. Nezabitauskaitė (Galaunienė) ir J. Babravičius.

Po Vilniaus ir Kauno teatrų Lietuvoje trečioje vietoje buvo Šiauliai, kur 1900 m. buvo įsteigtas slaptas vaidintojų būrelis. Tuo metu Šiauliuose veikė dvi mergaičių ir berniukų gimnazijos, kuriose mokėsi daug lietuviško jaunimo. Gimnazijų vyresniųjų klasių mokiniai su noru jungėsi į lietuvių atgimimo sąjūdį ir į kultūrinį darbą, tad ir teatro veikloje jaunų talkininkų netrūkdavo. Šiaulių dramos būrelis vaidindavo Zubovų dvaruose, ten kasmet įvykstančiose gegužinėse.

1908 m. Šiauliuose įsisteigė jau legali teatro draugija *Varpas*. *Varpo* draugijos vaidintojų režisierius buvo J. Misius, o vaidintojų tarpe buvo ano metu Šiaulių visuomenės veikėjai St. Jakševičiūtė-Venclauskienė, K. Puida, G. Žemkalnis-Landsbergis ir kiti. *Varpas* savo vaidinimams turėjo net nuolatinę salę išsinuomavęs, o vaidintojai nesitenkino vien Šiauliuose rengiamais spektakliais. Jie nuolat išvykdavo gastrolių į Radviliškį, Kuršėnus, Joniškį ir kt.

Vėliau režisieriaus J. Misiaus teatralinė trupė, sudaryta iš mėgėjų artistų bei atostogaujančių studentų, per tris vasaras su savo vaidinimais gastroliavo įvairiose Lietuvos vietovėse.[46] Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą *Varpo* draugija norėjo įsteigti Šiauliuose nuolatinį jau profesionalų vaidintojų teatrą, tačiau kilęs karas šiuos planus sužlugdė.

Teatrinėje srityje neatsiliko ir panevėžiečiai. M. Grigonio pastangomis Panevėžyje 1906 m. buvo įsteigta dramos, muzikos ir dainos draugija *Aidas*, bet dar ir prieš šios draugijos įsteigimą 1905 m. Panevėžyje buvo surengti trys vaidinimai. 1912m. panevėžiečiai teatralai susibūrė į *Artistų kuopą* ir pradėjo rengti vaidinimus profesinio teatro pagrindais. Kuopa vaidino ne tik *Aido* draugijai, bet ir kitoms draugijoms ir didesniems pastatymams nuomojo Panevėžio pramonininko J. Montvilos 1913 m. specialiai teatrui pastatytus rūmus.

Suvalkijoje, Marijampolėje, kasmet *Šviesos* draugija surengdavo apie 10 spektaklių, kol valdžia jos neuždarė. 1910 m., minint 500 metų Žalgirio mūšio sukaktį, Marijampolėje buvo pastatyta M. Petrausko opera *Birutė*. 1911 m. buvo įsteigta speciali teatro draugija *Gabija*, kuri turėjo net 250 narių.

Be to, teatro meno draugijos veikė Rokiškyje — *Kanklės*, o Biržuose ligi Pirmojo pasaulinio karo — *Lyra*, gi tuoj po karo — *Mūza*.

Bet jau po 1905 m. revoliucijos, kada bent dalis lietuvių mokytojų galėjo gauti darbo Lietuvos pradžios mokyklose, mokytojai taip pat ėmėsi sudarinėti mėgėjų vaidintojų ratelius, kurie vaidindavo ne tik savo apylinkėje, bet ir gastroliuodavo tolimesnėse vietovėse. Pvz., Kriaunų (Zarasų aps.) vaidintojų ratelis gastroliavo net Daugpilio priemiestyje Gryvoje ir Subatėje. Provincijos lietuviškuose vaidinimuose ypač didelės svarbos turėjo chorų dainos, tautiniai šokiai, kuriuos tada šokdavo ne tik scenoje, bet ir salėse. O Jurbarke, Rokiškyje ir Kaune net buvo mėginimų rengti nedidelio masto dainų šventes. Tačiau ir 1906 m. surengti dainų šventę Vilniuje rusų administracija dar neleido. Vėliau, 1914 m. rudenį, buvo planuojama surengti Suvalkijos chorų dainų šventę, bet dėl karo įvykių ši dainų šventė taip pat neįvyko.

Tiek miestų, tiek ir mažesnių vietovių teatro vaidinimuose žiūrovų niekada netrūko, nes į juos rinkdavosi ne vien vyresnieji, bet ir jaunimas, nes paprastai po vaidinimų vykdavo šokiai — pasilinksminimai.

Tad matome, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą jau buvo mėginta steigti nuolatinį profesinį teatrą (Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje), pradžioje bent kaip pastovią vaidintojų trupę arba kaip pastovų skrajojamąjį artistų būrelį (pvz., J. Misiaus, J. Vaičkaus, A. Vitkausko). Bet dėl karo aplinkybių visuose miestuose teatrinės grupės iširo ir tik Vilniuje 1915 m. prie *Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti* veikė G. Landsbergio-Žemkalnio vadovaujamas vaidintojų ratelis, kurio tikslas buvo rengti vaidinimų nuo karo nukentėjusių šalpos darbui paremti.

Vokiečių okupacijos metu (1915-1918) visos visuomeninės ir politinės organizacijos, išskyrus labdaros ir profesines organizacijas, buvo uždarytos. O be organizacijų veiklos ir kultūrinė veikla Lietuvoje visiškai apmirė. Tik 1917 m. Rusijos revoliucijai turint įtakos, vokiečių okupacinė valdžia padarė kai kurių lengvatų ir leido Vilniuje atgaivinti *Rūtos* draugiją, kuri senu papratimu tuojau vėl pradėjo rengti Vilniuje lietuviškus vakarus. Vilnių pasekė ir kiti Lietuvos miestai, miesteliai bei

kaimai: visur buvo rengiami vaidinimai su chorais bei deklamacijomis.

Teatrinei veiklai plintant, nuo pat pirmųjų slaptų lietuviškų vaidinimų labai stokojo ne tik originalių lietuviškų scenos veikalų, bet ir verstinių, kurie būtų nesunku vaidinti kukliems artistų rateliams ir nedidelėse patalpose. Lietuviškų vakarų rengėjai prašyte prašė naujų draminių veikalų scenai.

Lietuviškam teatrui pagalbon tuojau atėjo: J. Žemaitė, Bitė-Petkevičaitė, G. Landsbergis-Žemkalnis, Šiaulėniškis-M. Šikšnys, Petliukas-P. Pundzevičius, P. Mičiulis, K. Puida, Smolskis-Smalstys, K. Alyta, L. Gira, J. Strazdas, V. Vydūnas, V. Nagornoskis, O. Puidienė, Vargšas (Laucevičius) ir kt. Jie visi rašė įvairaus žanro scenos veikalus, ir labai paprastus ir sudėtingesnius, kurie nebūtų per sunku mėgėjų teatrams vaidinti.

Nors lietuviškosios dramos pradininkų laikomas A. Fromas-Gužutis, bet Lietuvos mėgėjų vaidinimuose pirmą vietą užėmė Keturakio (Vilkutaičio) komedija *Amerika pirtyje*.

Teatro vaidinimų statistiką Lietuvoje pirmasis pradėjo sudarinėti dramaturgas ir režisierius G. Landsbergis-Žemkalnis. 1905—1910 m., panaudodamas lietuvių laikraščių vaidinimų recenzijas ir korespondencijas apie vaidintus veikalus, jis nustatė, kad per penkerius metu apytikriai Lietuvoje buvo suvaidinti 82 įvairūs scenos veikalai. Pirmoje vietoje buvo Keturakio komedija *Amerika pirtyje* (32 vaidinimai).[47]

Nuo 1905 m., kada caro valdžia jau legalizavo lietuviškų vakarų rengimą, 1905 - 1914 m. tokių vakarų — vaidinimų buvo surengta tarp 4.000 - 5.000 poroje šimtų vietovių, ir buvo suvaidinta apie šimtą originalių ir daug verstinių dramos veikalų. Visuose vaidinimuose dalyvavo mažiausiai 1.000 mėgėjų vaidintojų.[48]

Po Pirmojo pasaulinio karo vėl didesnis aktorių būrys susispietė Vilniuje. Daugelis jų jau buvo baigę dramos studijas Rusijoje, ten vaidinę bei režisavę ir įgiję daugiau teatro patyrimo. Per trumpą Sovietų Rusijos okupaciją Vilniuje veikė J. Vaičkaus skrajojamoji trupė ir K. Glinskio vaidybos studija. Bet kai 1919 m. balandžio mėn. lenkai okupavo Vilnių, Vaičkaus teatro trupė atsikėlė į Kauną, o K. Glinskio studija įsikūrė Jurbarke.

Kai Kaunas paliko laikinąja sostine, čia 1919 m. balandžio mėn. įsisteigė nuolatinis, jau švietimo ministerijos subsidi-

juojamas, *Tautos teatras,* kuriam vadovavo A. Sutkus. *Tautos teatras* vaidino ne tik Kaune, bet dažnai gastroliuodavo ir provincijoje, o taip pat šio teatro studija rengė naujus aktorius.

Tais pat metais gegužės mėn. Kaune susiorganizavo satyros teatras *Vilkolakis,* įgijęs didelio populiarumo Kauno visuomenėje už pasišaipymą iš kasdienių sostinės ir politinio gyvenimo negerovių.

1920 m. Kaune buvo įsteigta *Lietuvių Meno kūrėjų draugija* su teatro sekcija, kurios iniciatyva 1920 m. buvo pradėta organizuoti profesinis teatras. Nuolatinė dramos teatro trupė susidarė iš Vaičkaus skrajojamos trupės aktorių ir Glinskio studijos aktorių. Dramos teatro režisieriai buvo Vaičkus, Glinskis ir Vitkauskas. 1920 m. gruodžio 19 d. įvyko pirmasis profesinio lietuvių teatro pastatymas, suvaidinant Sudermano pjesę *Joninės,* kurią režisavo Vaičkus.

Mažojoje Lietuvoje teatrinė lietuvių veikla turėjo grynai praktinės reikšmės. Ten teatro pagalba lietuviai visuomenės veikėjai norėjo lietuvius burti lietuviškon bendruomenėn, o chorų dainomis gaivinti lietuvišką dvasią ir lietuvių kalbą. 1895 m. Tilžėje įsisteigė *Birutės* draugija, kurios tikslas buvo kovoti su germanizacija. *Birutės* draugija rengdavo ne tik vaidinimus bei dainų šventes, bet ir įvairias paskaitas.

Mažojoje Lietuvoje žmonių susidomėjimą teatru parodo jau vien tai, kad į 1895 m. *Birutės* draugijos vaidinamą Fromo-Gužučio veikalą *Kauno pilies išgriovimas,* visi bilietai buvo išparduoti net porą savaičių prieš vaidinimą.

Birutės vaidintojai vaidindavo ir Tilžėje, Klaipėdoje bei kitose Mažosios Lietuvos vietovėse.

Antroji Mažosios Lietuvos lietuvių teatro draugija buvo *Giedotojų draugija,* rašytojo V. Vydūno vadovaujama, kuri irgi rengė vaidinimus ir dainų šventes. Pats Vydūnas parašė nemaža scenos veikalų, kurie buvo statomi ir Mažojoje ir Didžiojoje Lietuvoje.

Birutės ir *Giedotojų draugijoms* turint įtakos, kūrėsi panašios draugijos ir įvairiose kitose Mažosios Lietuvos lietuvių gyvenamose vietovėse, kur atrodė, jog lietuviai jau yra visai germanizuoti, pvz., *Gumbinės lietuvių draugija* rengdavo lietuviškas paskaitas ir koncertus. Ypač įspūdingos buvo Vydūno vadovaujamos dainų ir vaidinimo šventės, surengiamos Rambyno kalne per Jonines. 1912 m. Mažosios Lietuvos draugijų veik-

lai derinti ir nesutarimams šalinti buvo įsteigtas draugijų centras *Santara*.

Ligi Pirmojo pasaulinio karo Mažosios Lietuvos lietuvių kultūriniam gyvenimui vadovavo Tilžės lietuvių draugijos — *Birutė* ir *Giedotojų draugija*. Bet Klaipėdos kraštui prie Lietuvos prisijungus, visas lietuvių kultūrinio gyvenimo centras nusikėlė į Klaipėdą. Pradžioje Prūsijos valdžia Mažojoje Lietuvoje lietuvių veiklos nepersekiojo ir jai nedarė didelių kliūčių. Tačiau, lietuvių tautiniam judėjimui plintant ir lietuvių organizacijoms gausėjant, vokiečiai germanizatoriai parodė didelio nepasitenkinimo.

5. *Lietuvių teatras Amerikoje*

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje lietuvių emigrantų Amerikoje padaugėjo. Betgi didelis jų procentas buvo mažo mokslo, dažnai beraščiai ir tautiškai nesusipratę. Tiek dvasininkų tiek pasauliečių lietuvių inteligentų jų tarpe buvo nedaug ir jie dar nepajėgė lietuvius organizuoti ir jungti į tautiškas draugijas. Todėl daugelis lietuvių, atvykusių į Ameriką, pradžioje glausdavosi prie katalikiškų lenkų organizacijų. Tik 1884 m. dr. J. Šliūpas pradėjo steigti lietuviškas draugijas, laikraščius ir ragino lietuvius kunigus organizuoti lietuviškas parapijas. Visose JAV lietuvių kolonijose, kaip ir Lietuvoje, pradėjus steigti įvairias lietuvių draugijas, vienas svarbiausių tų draugijų veiklos darbų buvo pramogų — vaidinimų rengimas. Tuo tikslu prie daugelio lietuvių draugijų ar kitokių junginių ir JAV buvo organizuojamos specialios teatro draugijos arba teatro rateliai, kurie rengdavo lietuviškus vakarus, chorų koncertus, vaidinimus ir įvairius kitokius parengimus.

Lietuviškai veiklai pagyvinti ir lietuviškoms parapijoms organizuoti dr. Šliūpas 1889 m. atsikvietė iš Lietuvos į JAV labai veiklų ir susipratusį kun. A. Burbą. Jam Plymouth, Pa. mieste įsikūrus, tais pat 1889 m. ten pirmąkart Amerikoje buvo surengtas viešas lietuviškas vakaras, kuriame buvo suvaidinta A. Turskio pjesė *Be sumenės* (be sąžinės). Ją režisavo neseniai iš Lietuvos atvykęs pats kun. Burba.

Įvairia teatro veikla ypač pasižymėjo Čikaga, kurioje jau ir tada buvo didžiausia lietuvių kolonija. Tais pat 1889 metais

Čikagoje įsisteigė *Varpo teatro draugija,* 1891 m. *Lietuviška teatrališka draugystė,* 1892 m. *Teatrališka moksliška draugystė.* o vėliau ir daug kitų.

Be Čikagos, XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje beveik kiekvienoje lietuviškoje kolonijoje prie įvairių draugijų buvo steigiamos vaidintojų grupės įvairiaušiais pavadinimais — Baltimorėje — *Lietuvių teatro mylėtojų draugija,* New Yorke — *Milda,* Philadelphijoje — *Laisvės klubo teatrališka draugija,* Scrantone — *Teatrališkas klubas,* Bostone — *Gabija,* Waterbury — *Varpas,* Worcesteryje — *Aušrelė* ir kt. Visos šios vaidintojų draugijos statė įvairius patriotinius ir kitus nesunkius scenos veikalus, dažnai pačių JAV lietuvių teatro mėgėjų parašytus, pvz., J. Griniaus *Kova po Grunvaldu,* V. Nagornoskio *Živilė, Pilieniečiai,* J. Žalpio *Du broliai, Valkata,* B. Laucevičiaus -Vargšo *Milijonai vandenyje, Salamono sapnas.*

Čikagoje teatro srityje draugiausia veikė J. Grinius, M. Dundulienė, M. Horodeckaitė, J. Žalpys, B. Laucevičius-Vargšas, kurie ne tik patys vaidindavo ir režisuodavo, bet jie patys scenai lietuviškus veikalus parašydavo arba išversdavo iš kitų kalbų.

Kaip Lietuvoje, taip ir JAV lietuviai, scenos meno puoselėtojai, stengėsi mėgėjų aktorių vaidybą tobulinti. 1913 m. Čikagoje tam reikalui susiorganizavo teatro rėmėjų bendrovė *Veidrodis,* kuri leido specialų teatrui skirtą žurnalą, irgi pavadintą *Veidrodžiu,* norėdama scenos mėgėjus supažindinti su vaidybos bei režisūros menu.[49] Šį žurnalą redagavo ir beveik pats vienas prirašydavo B. Laucevičius, vienas žymesniųjų JAV lietuvių režisierių ir dramos veikalų autorių.

Bet JAV lietuvių teatro veikla ypač pagyvėjo, kai iš Lietuvos atvažiavo profesionalų menininkų — M. Petrauskas, St. Šimkus ir A. Vitkauskas, kuriems į teatrinę veiklą įsijungus, veikalų pastatymai patobulėjo, ir buvo pradėti vaidinti sudėtingesni scenos veikalai.

Tiek Lietuvoje, tiek lietuvių emigrantų tarpe Amerikoje ir kitur prieš Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą svarbiausiu teatrinės veiklos akstinu buvo tautinės sąmonės žadinimas. O lietuviškų pramogų — pasilinksminimų trūkumas ir noras bendrauti su savaisiais traukė žiūrovus į vaidinimus ir kitokius parengimus. Suorganizuoti draugijų vaidintojų būreliai numanė savo nepasirengimą scenos darbui, nevisuomet sugebėdavo scenoje meniškai apipavidalinti pasirinktąjį vaidinti dramos vei-

kalą, tačiau vaidintojų būrelių nariams netrūko entuziazmo scenos darbui ir pasiryžimo pagelbėti labdaros ar lietuvių reprezentacijos reikalui.

Baigiant lietuviškojo teatro užuomazgos ir jo veiklos apžvalgą ir vertinant to meto negausios lietuvių inteligentijos pastangas teatro meno srityje, reikia pripažinti, kad pradžioje lietuviškieji vaidinimai turėjo grynai utilitarinį tikslą, t.y. kelti lietuvių tautinę sąmonę ir sukaupti lėšų labdaros tikslams, o teatro meno lygis mažiau terūpėjo. Tačiau tik 1914 m. įsteigtoji *Lietuvių Teatro draugija* Vilniuje jau turėjo tikslo telkti visas teatro draugijas į vieną organizuotą vienetą, kad būtų galima derinti įvairių teatrų draugijų veiklą ir ugdyti lietuvių scenos meną.[50]

Vilniaus Kanklės, Rūta, Kauno *Daina,* Rygos *Kanklės* ir *Giedra,* Petrapilio *Lošikai* ir *Dramos muzikos kuopa,* Panevėžio *Aidas,* Šiaulių *Varpas,* Marijampolės *Gabija* ir visos kitos vaidintojų trupės, būreliai, draugijos, trūkstant tikrai pasirengusių žmonių scenai, nors vaidindavo iš reikalo, bet jų darbas lietuvių tautiniam atgimimui buvo labai svarbus, o Lietuvos teatro raidai labai reikšmingas.

6. *Muzika*

Paskutinysis Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimas sutrukdė Lietuvoje ir muzikinio gyvenimo normalią raidą. Kaip ir kitos meno šakos, taip ir muzikos menas jau senovės Lietuvoje buvo labai vertinamas ir puoselėjamas. Didysis Lietuvos kunigaikštis Kazimieras XV a., gyvendamas Lietuvoje Trakų pilyje, išlaikė 80 asmenų orkestrą. Gi Vilniaus vaivada M. Radvila 1515 m. svetimųjų valstybių atstovams Vilniuje suruošė savo reprezentacinio 100 asmenų orkestro koncertą. O Lietuvos kunigaikštystės maršalas A. Radvila buvo ne tik muzikos žinovas, bet ir pats mokėjo groti įvairiais instrumentais.[51]

Aplamai Didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvare ir Lietuvos didikų dvaruose — Radvilų, Oginskių, Tiškevičių, Sapiegų, Tyzenhauzo ir kitų buvo išlaikomi nuolatiniai orkestrai, geri instrumentalistai ir dainininkai. Yra išlikę ir kai kurių pagarsėjusių solistų vardai. Pvz., karaliaus Žygimanto Senojo dvare dainavo Steponas Vilnietis (Stephanus de Vilna), Gardino ka-

peloje grojo Motiejus Kaunietis (Matyas de Kovna) ir kažkoks Laurentas.

Kunigaikščiai Radvilos Lietuvoje turėjo dideles žemių valdas apie Nesvyžių (ten jiems priklausė 16 miestelių ir 600 kaimų). Nesvyžiuje 1746 m. jie įkūrė nuosavą teatrą, kuriame išlaikė baletą, operą bei orkestrą.

XVIII a. Radvilų dvare Slucke įsteigtoje baleto mokykloje šokio meno buvo mokomi gabūs baudžiauninkų vaikai. Apskritai Radvilos stengėsi savo teatruose pakeisti užsieniečius artistus vietos žmonėmis, kuriuos Lietuvoje užsienio specialistai išmokydavo dainavimo, šokio ar muzikos, o paskui gabesniuosius dar išsiųsdavo į užsienį pasitobulinti.

Taip pat kunigaikštis M. Oginskis savo dvare Slanyme išlaikė nuosavą teatrą, kuriam buvo pastatęs puikius, erdvius rūmus. Pats M. Oginskis komponavo daug įvairių muzikos veikalų, ypač polonezų ir Napoleono garbei sukūrė vienveiksmę operą bei jos libretą. 1810 m. jis įsijungė į organizaciją įsteigti Vilniuje nuolatinę operą ir dramos teatrą, tam reikalui Vilniuje pavesdamas savo rūmų dalį.[52]

Apskritai kalbant apie Lietuvos didikų pastangas įkurti nuolatinę operą, verta priminti 1863 m. sukilimo dalyvio bajoro H. Bukausko viltį, kai jis, gindamas Lietuvos reikalą pasakė, jog po penkiasdešimt metų lietuviai ir savo operą turės. Kalbant apie savos operos įsteigimą, tai jos nedaug daugiau kaip penkiasdešimt metų tereikėjo laukti, nes 1920 m. Lietuva jau turėjo nuolatinę valstybinę operą.[53]

Ir Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės iždininkas Tyzenhauzas, tuo metu garsus pramonės kūrėjas Gardine, ten buvo įsteigęs dramos ir baleto teatrą. O Nesvyžiuje dar veikė aukštuomenės dukterims institutas, kuriame buvo mokoma daug muzikos dalykų.

Ir Radvilos ir Oginskiai savo teatruose daugiausia statė Vakarų Europos kompozitorių operas, bet kartais pastatydavo ir savų kompozitorių — M. Oginskio, P. U. Radvilienės — parašytų operų ar operečių. Radvilų, Oginskių ir kitų didikų išlaikomose muzikos ir dainavimo mokyklose dažniausiai mokė Vakarų Europos specialistai, bet mokiniai buvo parenkami daugiausia iš vietos gyventojų.

Intensyvus muzikinis gyvenimas vyko ne tik Radvilų valdose Nesvyžiuje, Oginskių — Slanyme, bet ir kitų didikų val-

dose. XVI - XVIII a. orkestrus ir chorus išlaikydavo ir didžiųjų miestų bažnyčios, vienuolynų aukštesniosios mokyklos ir kartais patys miestai. Pvz., Slucko mieste katedros klebonas Bykowski išlaikė bažnytinį orkestrą, kuris karaliaus Stanislovo Augusto atsilankymo proga suruoštame koncerte pasirodė kaip aukšto muzikinio lygio vienetas.

Tuo metu daugiausia instrumentalistų paruošdavo Salų dvare (Rokiškio aps.), Pastovyje (Švenčionių aps.) ir Aknystoje (dabar Latvijoje) veikusios muzikos mokyklos. Taip pat Vilniaus Universitete nuo 1801 m. buvo įsteigta pirmoji Europoje muzikologijos katedra, kuriai vadovavo muzikas J. Holland, dirigavęs chorui ir 60 žmonių orkestrui.[54]

Po Lietuvos ir Lenkijos padalijimo daugelis Lietuvos magnatų neteko žymios dalies savo turtų ir aukštų valstybinių pareigų, dėlto sumažėjo jų pajamos ir parama muzikai, o Oginskių garsūs Slanymo rūmai su teatru buvo sekvestruoti carės Kotrynos II vietininko būstinei Lietuvoje.[55] XIX a. pradžioje ligi Vilniaus Universiteto uždarymo (1832 m.), Lietuvos muzikinis gyvenimas didesnį gyvastingumą rodė pačiame Vilniuje, bet vėliau ir Vilnius turėjo tenkintis vien rusų bei vakariečių muzikų gastrolėmis. Vilnius, seniau buvęs Lietuvos muzikinio gyvenimo centras, tepaliko tik muzikos instrumentų gamybos centru, nes Vilniuje gamino vargonus, fortepionus ir kitokius muzikos instrumentus. Ligi 1862 m. Vilniaus miesto teatre dar buvo statomos daugiausia verstinės dramos bei operos lenkų kalba. Bet 1864 m. Vilniaus miesto teatras buvo visai uždarytas.

Rusų valdžia slopino visokias meno apraiškas ne rusų kalba ir net lietuviškomis temomis parašytų veikalų neleisdavo statyti. Vilniuje, pvz., uždraudė pastatyti italų kompozitoriaus A. Ponchielli operą *I Lituani* ir naują jos versiją *Aldoną*. Taip pat ir koncertuose rusų kompozitorių vokaliniai kūriniai ir vakariečių kompozitorių kūriniai dažniausiai buvo dainuojami rusų kalba, net ne orginalo kalba. O tuo metu Vilniuje rusų valdžios leidžiamas laikraštis *Vilenskij Vestnik* (Vilniaus Žinios) 1866 m. 26 nr. rašė, kad teatras šiame krašte yra pati veiksmingiausia priemonė skiepyti gyventojams rusiškumą. Ir vėliau, 1869 m. Naujųjų Metų proga, Vilniuje tas pats *Vilenskij Vestnik* rusų vardu pareiškė, kad šis laikraštis Lietuvos gyventojus tik tada pasveikinsiąs Naujųjų Metų proga, kai čia gy-

venančios tautos nustos būti atskiromis tautomis, o taps rusų tauta, nepriklausomai nuo religijos.[56]

Bet jau XIX a. pabaigoje Lietuvos stambieji dvarininkai, sekdami senąsias Lietuvos magnatų tradicijas, savo dvaruose vėl pradėjo steigti muzikos mokyklas. 1872 m. kunigaikštis B. Oginskis įsteigė Rietavo dvare muzikos mokyklą, kuriai vadovavo muzikas J. Kalvaitis, baigęs Varšuvos muzikos institutą ir sukompanavęs nemažai pasaulietiškos muzikos dalykų. Svarbiausias jo kūrinys, išspausdintas 1886 m., buvo *Miszios ant pamenklo sukaktuviu penkiu szimtu nuo apsikrikszty jimo Lietuvos*, paskirtos kunigui Strazdeliui, sudėtojui *Pulkim ant kelių*.

Į Rietavo muzikos mokyklą mokiniai buvo priimami šešeriems metams; jie ten gaudavo visą išlaikymą, uniformą bei 200 rb. pašalpos į metus. Į šią mokyklą priimdavo mokinius ne tik iš Lietuvos, bet ir iš Lenkijos. Deja, pirmenybė į šią mokyklą įstoti buvo teikiama lenkams ir lenkiškai kalbantiems. 1883 m. Rietavo muzikos mokykla jau pajėgė suorganizuoti 60 asmenų orkestrą, kuriam vadovavo čekų muzikas J. Mašek. Ši muzikos mokykla veikė ligi 1903 m.

B. Oginskio brolis kunigaikštis M. Oginskis panašią muzikos mokyklą 1873 m. įsteigė Plungėje. Ir šioji mokykla turėjo orkestrą bei styginių instrumentų grupę. Plungės mokykloje 1889 - 1893 m. mokėsi ir M. K. Čiurlionis. Bet 1902 m. kunigaikščiui M. Oginskiui mirus, ši muzikos mokykla nustojo veikusi.

XIX a. pabaigoje ir grafo Tyzenhauzo dvare, Rokiškyje, buvo įsteigta muzikos mokykla, pradėjusi tvarkingai veikti 1883 m., kai jai vadovauti buvo pakviestas kvalifikuotas muzikas čekas Lehmann, pasižadėjęs mokyti mokinius giedoti ir groti įvairiais muzikos instrumentais, o taip pat mokyti vargonuoti. Čia pamokos vyko ištisą dieną, ir mokiniai galėjo naudotis visokiais muzikos instrumentais. Šios mokyklos mokinių sudėtis buvo daug lietuviškesnė, nes čia daug mokinių buvo apylinkės gyventojų vaikai. Mokyklos instrumentinės muzikos skyrius sudarė orkestro branduolį. O mokinių choras bažnyčioje giedojo lietuviškai ne tik giesmes, bet ir mišias. Rokiškio muzikos mokyklą yra lankę daug lietuvių būsimų kompozitorių: J. Gruodis, J. Tallat-Kelpša, M. Petrauskas ir kt.

Jau XVI a. žinomus pirmuosius lietuvių muzikos kūrinius yra sukūrę kažkoks Rudamina Dusetiškis ir Kauno pranciškonų

vienuolyno vargoninkas Raukas. Gi 1667 m. Vilniaus akademijos profesorius jėzuitas Z. Liauksminas išspausdino Lietuvoje pirmąjį muzikos vadovėlį — *Ars et praxis musicae* (Muzikos menas ir praktika).[57] XVIII a. vargoninkas A. Milvydas parašė mišių, kantatų ir simfonijų.

Bet tikrų lietuvių profesionalų muzikų atsirado tik XIX a. antrojoje pusėje, drauge su lietuvių tautos atgimimu ir intensyvėjančia lietuvių kultūrine veikla. Kai XIX a. pabaigoje Lietuvoje buvo pradėti rengti slapti lietuviški vakarai ir juose, be vaidinimų, dar būdavo chorų dainuojamos dainos, tai ir chorai ėmė pasigesti harmonizuotų liaudies dainų.

Pirmieji lietuvių muzikos kūrėjai buvo J. Kalvaitis (pas kurį Rietave pradėjo mokytis muzikos T. Brazys, Č. Sasnauskas), M. Račas-Racevičius, vargoninkavęs įvairiose Lietuvos vietovėse ir kompozitorius J. Dryja-Visockis, dirigavęs lietuvių chorui Rygoje. Visi trys buvo baigę konservatorijas. Be Kalvaičio parašytų mišių A. Strazdelio atminimui, Račas-Racevičius taip pat parašė Lietuvoje gana paplitusias mišias *Po kojų Tavo sosto* ir sukūrė muziką keliems A. Vienožinskio elėraščiams — *Sudiev, kvietkeli* ir kt. O Dryja-Visockis sukomponavo daugiau kaip 100 originalių dainų chorui, iš kurių labiausiai paplito daina *Miškas ūžia* pagal Maironio žodžius ir *Op, op, kas ten, Nemunėli* pagal A. Višteliausko eilėraštį.

Taip pat Rygoje gyvenęs kompozitorius A. Kačanauskas, vadovavęs *Kanklių* chorui, sukomponavo daug dainų chorams, daugiausia, pagal Maironio ir A. Vienožinskio eilėraščių tekstus. Populiariausios Kačanausko dainos yra: *Kad aš našlaitėlė* ir *Tų mergelių dainavimas*. Kačanausko parašytoji operetė *Jaunoji našlelė* buvo pastatyta Rygoje. O 1910 m. surengtame pirmajame lietuvių muzikos konkurse jis laimėjo pirmąją premiją už dainos *Kur bėga Šešupė* kompoziciją (Maironio žodžiai).

Kiek vėliau Č. Sasnauskas, baigęs Petrapilio konservatoriją, labiau įsijungė į Petrapilio lietuvių muzikinį gyvenimą ir, be vargoninkavimo, studijavo lietuvių folklorą, rūpinosi sudaryti muzikos terminus lietuvių kalba, leido *Lietuviškos muzikos sąsiuvinius* ir aplamai labai optimiškai žiūrėjo į lietuvių muzikinės veiklos ateitį. Jis sukomponavo daug dainų chorui, bažnytinių giesmių, muzikos vargonams, parašė kantatą *Broliai* (M. Gustaičio žodžiai) ir daug kitokių muzikos veikalų. Be to, jis harmonizavo liaudies dainas, sukūrė muziką Maironio eilėraš-

čiams *Kur bėga Šešupė, Jau slavai sukilo* — net tris versijas — vienam balsui, mišriam chorui ir vyrų chorui. Sasnauskas, vargoninkaudamas Petrapilyje, 1909 m. skatino M. K. Čiurlionį steigti Vilniuje konservatoriją ir jai vadovauti, žadėdamas išrūpinti leidimą iš rusų valdžios tai konservatorijai įsteigti.[58]

Tuo tarpu Lietuvoje, Kaune, muzikos srityje daugiausia veikė muzikas J. Naujalis, baigęs Varšuvos konservatoriją ir ilgus metus vargoninkavęs Kauno katedroje. 1892 m. jis įsteigė Kaune vargoninkų pasitobulinimo kursus, kurie 1897 m. buvo pertvarkyti ir pavadinti vargoninkų mokykla. Šioje vargoninkų mokykloje muzikos mokėsi St. Šimkus, J. Štarka, A. Vanagaitis ir daug kitų jaunesnių Lietuvos muzikų. 1898 m. Naujalis suorganizavo slaptą *Dainos draugiją* Kaune, kurios chorui ilgesnį laiką jis pats vadovavo. 1901, 1903 ir 1904 m. Naujalis su *Dainos* choru surengė keletą slaptų koncertų Kaune.[59]

Naujalis taip pat sukūrė daug solo ir choro dainų daugiausia Maironio eilėraščių tekstams, pvz., *Miškas ūžia verkia gaudžia, Lietuva brangi, Užtrauksime naują giesmę broliai,* kuri labai išpopuliarėjo jaunimo tarpe ir buvo vadinama jaunimo giesme. Jis daug harmonizavo liaudies dainų, parašė muzikinę poemą *Ruduo,* daug kantatų ir įvairių religinės muzikos kūrinių. Už mišias *Pro defunctis* Varšuvos Moniuškos konkurse Naujalis laimėjo pirmąją premiją. 1905 m. jis išspausdino pirmąjį savo dainų rinkinį *Lietuviškos tautiškos dainos.*

Betgi vienas žymiausiųjų muzikų ir dailininkų buvo M. K. Čiurlionis. 1900 m. baigęs Varšuvos muzikos institutą, jis tais pačiais metais Varšuvoje dalyvavo konkurse simfoniniam veikalui sukurti ir konkursui įteiktoji Čiurlionio poema *Miške* ten laimėjo pirmąją premiją. Tačiau jury komisija, vadovaudomosi įvairiais sumetimais, laimėtosios premijos Čiurlioniui neišmokėjo. 1901 - 1902 m. kunigaikščio M. Oginskio remiamas jis dar tobulinosi Leipcigo konservatorijoje, kurią 1902 m. sėkmingai baigė. Studijuodamas Leipcige, jis parašė uvertiūrą *Kęstutis.*

Varšuvoje gyvendamas, Čiurlionis vadovavo *Lietuvių savišalpos draugijos* chorui. 1907 m. baigė kurti savo simfoninę poemą *Jūrą.* Persikėlęs gyventi į Vilnių, Čiurlionis tuoj įsitraukė į lietuvių visuomeninį gyvenimą ir pradėjo vadovauti *Vilniaus Kanklių* chorui. Jis ragino ir Lietuvoje rengti muzikos kūrinių konkursus, steigti lietuvių muzikų kūrinių biblioteką ir ruošti didelio masto muzikos koncertus. Čiurlionis taip pat ragino

lietuvius muzikus dalyvauti įvairiuose kitur rengiamuose muzikos konkursuose. Jis labai vertino lietuvių liaudies kūrybą ir tikėjosi, jog tikra lietuvių muzika dar bus sukurta.[60]

Bet tuo metu lietuvių kultūrinis gyvenimas Vilniuje dar nebuvo pakankamai platus, kad Čiurlionis galėtų ten gyventi vien iš muzikos ir tapybos. Todėl dailininko M. Dobužinskio raginamas, 1909 m. jis persikėlė į Petrapilį. Tačiau ir Petrapilyje jo gyvenimo sąlygos buvo sunkios. Čiurlionis turėjo daug ir įtemptai dirbti, kad galėtų išgyventi. Jau sirgdamas jis kūrė operą *Jūratę*, kurios siužetą paėmė iš lietuvių mitologijos, pats rašė jos libretą ir piešė dekoracijų eskizus, kad galėtų, anot jo, pasauliui parodyti gimtosios tautos savitą kultūros grožį. Tuo pat metu jis kūrė fortepionui trijų dalių ciklą *Marios*.[61]

1912 m. Petrapilio konservatorija surengė Čiurlionio pomirtinį minėjimą, kuriame buvo atlikti jo muzikos kūriniai.

M. K. Čiurlionis laikomas lietuvių simfoninės muzikos pradininku, bet jo 1907 m. sukurtoji simfoninė poema *Jūra* pirmą kartą tebuvo atlikta Kaune tik 1936 m. Jis yra parašęs daugiau kaip 250 įvairių muzikos kūrinių, orkestrui, fortepionui bei harmonizuotų liaudies dainų. 1909 m. Čiurlionis išleido liaudies dainų rinkinėlį pradžios mokykloms, kuriame buvo žaidimų bei šokių dainų.

Nors V. Kudirka nelaikomas muziku, bet ir jis praturtino lietuvių pasaulietišką instrumentinę muziką, parašęs įvairių pjesių fortepionui, valsų, mazurkų, liaudies dainų motyvais polkų, o svarbiausia sukūrė savo paties žodžiams melodiją *Lietuva, tėvyne mūsų*, kuri vėliau paliko Lietuvos valstybės himnu.

1905 m. Vilniuje apsigyveno muzikas M. Petrauskas, baigęs Petrapilio konservatorijos dainavimo klasę, bet daugiau žinomas kaip dirigentas ir kompozitorius. Tais pat metais M. Petrauskas Vilniuje suorganizavo didelį chorą ir surengė miesto salėje viešą koncertą, kuriame ir pats dalyvavo kaip solistas. Taip pat 1905 m. Vilniuje jis pastatė operetę *Kaminkrėtys ir malūnininkas*, jo parašytą pagal F. Zarembos operetę, su koncertiniu priedu. 1906 m. jis pirmą kartą Vilniuje pastatė savo paties parašytą operą *Birutę*.

Dėl sugriežtėjusių politinių sąlygų Lietuvoje M. Petrauskas 1907 m. emigravo į JAV, kur savo muzikinei veiklai rado plačią dirvą. Gyvendamas JAV, jis vadovavo įsteigtoms lietuvių muzikos akademijoms Čikagoje, Bostone ir Detroite, ruošė lietu-

vių teatrui dirigentus, solistus ir išlavintus choristus. Petrauskas yra parašęs apie 20 operečių ir dvi operas — *Birutę* ir 1918 m. *Eglę žalčių karalienę*. Be operų ir operečių, M. Petrauskas yra sukūręs nemaža choro dainų, pvz., *Gaudžia trimitai* (A. Karosėlio žodžiai), *Valio dalgele* (L. Giros žodžiai) ir harmonizavęs daug liaudies dainų — *Pasėjau kanapę, Bernužėli, nesvoliok, Sėjau rūtą* ir t.t.

Prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą ir karo metu lietuvių muzikų tarpe ėmė garsėti keletas jaunesnių kompozitorių: St. Šimkus, J. Tallat-Kelpša, J. Bendorius, J. Žilevičius. Daugumas jų baigė Petrapilio konservatoriją, vadovavo įvairiems chorams, kūrė dainas pagal lietuvių poetų tekstus.

St. Šimkus pagal Pr. Vaičaičio eilėraštį sukūrė labai išpopuliarėjusią dainą *Kur bakužė samanota* ir pagal dr. J. Sauerveino žodžius — *Lietuviais mes esame gimę*, kurią Kauno gubernatorius Griazev 1911 m. jo valdomoje gubernijoje uždraudė chorams dainuoti, laikydamas ją pavojingesne, negu marselietė.[62]

Aplamai St. Šimkus ypač pasižymėjo kaip liaudies dainų harmonizuotojas bei chorų dirigentas. 1911 m., dar bestudijuodamas, jis išspausdino du dainų rinkinius — *Mūsų dainos* ir *Dainų dainorėlis*, kuriuose yra ir jo sukurtos populiarios dainos *Ant marių krantelio, Ko vėjas pučia* ir kt.

Pirmojo pasaulinio karo metu ir kiek vėliau (1915 - 1920) St. Šimkus gyveno JAV. Čia jis rinko aukas nuo karo nukentėjusiems šelpti ir drauge dalyvavo Amerikos lietuvių muzikiniame gyvenime: redagavo žurnalą *Muziką*, vadovavo chorams Brooklyne, Philadelphijoje ir Čikagoje. Gyvendamas Amerikoje, 1916 m. parašė kantatą *Atsisveikinimas su tėvyne* (vysk. A. Baranausko žodžiai). 1920 m. St. Šimkus grįžo į Nepriklausomą Lietuvą ir čia tęsė toliau savo muzikos veiklą. Tais pat 1920 m. įsisteigusi Kaune *Lietuvių meno kūrėjų draugija* 1922 m. jį išrinko muzikos sekcijos vadovu.

J. Tallat-Kelpša taip pat vadovavo lietuvių chorams, 1909 m. Vilniuje pastatė M. Petrausko operą *Birutę*, papildydamas ją Kęstučio vedybų baletu. Jis sukūrė nemaža dainų, pvz., *Ne margi sakalėliai* (L. Giros žodžiai), *Kur lygūs laukai, Saulelė raudona, Oi, berneli vientury*. 1917 m. išleido vaikams dainų rinkinį *Lakštutė* ir 1920 m. *Kariagos Aidus* — karišku dainų rinkinį. Nuo 1920 m. ligi mirties jis buvo vienas iš Lietuvos operos dirigentų.

Muzikas J. Bendorius, baigęs Varšuvos konservatoriją, gyvendamas ir vargonininkaudamas Marijampolėje, vadovavo *Gabijos muzikos, dramos ir literatūros draugijai*, o 1920 m. išspausdino savo harmonizuotų dainų rinkinį *Aušrelei beauštant*.

Vienas kitas kompozitorių, kilimo iš Lietuvos, gyveno ir dirbo Lenkijoje, bet harmonizavo ir lietuviškų dainų, pvz., Varšuvos konservatorijos prof. S. Kazūra ir Suvalkų chorų dirigentas A. Jeseniauskas.

Nuo 1905 m., politinėms sąlygoms pasikeitus, Vilniuje buvo sudarytas simfoninis orkestras, kuriam vadovavo vilnietis K. Galkauskas, parašęs operą *Čigonai*. Vilniaus simfoninis orkestras rengdavo koncertus teatre, o vasaros metu Bernardinų sode. 1909 m. Vilniuje gastroliavo Varšuvos Filharmonijos orkestras ir išpildė M. Karlovičiaus *Lietuviškąją rapsodiją*, pagrįstą lietuvių dainų motyvais.[63]

Ir kitur Lietuvoje, truputėlį pasikeitus politinėms sąlygoms, chorai jau galėjo viešai pasirodyti, statyti operetes, o muzikai pradėjo spausdinti savo kūrinius. Tačiau pakitėjusių sąlygų laikotarpis buvo labai trumpas, nes Pirmojo pasaulinio karo metu Lietuvoje kultūrinis gyvenimas vėl apmirė. Bet gi to laikotarpio žymesnieji mūsų kompozitoriai padarė gerą pradžią ir didelį įnašą tolimesniam muzikiniam gyvenimui Nepriklausomoje Lietuvoje.

Dar reikia tarti keletą žodžių apie Amerikos lietuvių muzikinę veiklą. Lietuvių muzikinei veiklai JAV nebuvo jokių kliūčių, bet lietuvių ateivių kolonijose labai trūko šios srities patyrusių veikėjų. Lietuvių kolonijose JAV pradžioje dažniausiai tebuvo bažnytiniai chorai, kuriuos organizavo ir jiems vadovavo vargoninkai, o sugebėjimas chorui vadovauti buvo laikoma geru vergoninkų privalumu ir pačios parapijos pasididžiavimu.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje muzikine veikla JAV lietuvių kolonijose jau pasižymėjo L. Ereminas, chorų dirigentas ir kompozitorius. Ereminas 1902 m. išspausdino savo ir verstinių dainų rinkinį *Dainos* ir 1909 m. — *Lietuvos Varpeliai*. Kitas dirigentas ir kompozitorius J. Neimontas, baigęs Varšuvos konservatoriją, 1903 - 1907 m. gyveno Amerikoje ir dar draudžiamoje lietuvių periodinėje spaudoje pradėjo spausdinti liaudies dainas su gaidomis. Jis pats sukūrė nemaža dainų ir harmonizavo

lietuvių liaudies dainas, kurių populiariausia buvo *Pasisėjau žalią rūtą*. Neimontas išleido tris dainų rinkinius — *Auksinės varpos* 1909 m., *Pirmutinė kregždutė* 1910 m. ir *Kanklės* 1913 m. Lietuvių muzikų tarpe taip pat veikė kompozitorius ir dirigentas P. Sarpalius.

Po 1905 m., pradėjus Lietuvoje persekioti revoliucijos dalyvius, vienas kitas muzikas emigravo į Ameriką — A. Pocius, P. Bukšnaitis, J. Čižauskas. Jie visi dirigavo chorams ir kompanavo dainas. Pocius parašė kelias operetes, Čižauskas sukūrė daug religinės muzikos kūrinių ir kantatą *Vilniaus senelis*, o Bukšnaitis 1907 m. išspausdino *Revoliucines giesmes*.

Betgi visą JAV lietuvių muzikinį gyvenimą ir teatro meną labiausiai išjudino 1907 m. į JAV atvykęs M. Petrauskas.

Pirmojo pasaulinio karo metu JAV gyveno ir muzikas St. Šimkus, kuris taip pat aktyviai pradėjo lietuvių muzikinį gyvenimą pakelti į aukštesnį lygį. Muzikas A. Aleksis, baigęs Varšuvos konservatoriją, į JAV atvyko tik 1913 m. Įsijungęs į muzikos veiklą, Aleksis sukūrė dainų chorams, solo bei mokykloms ir parašė operetę *Į Tėvynę*.

Mažojoje Lietuvoje, kaip anksčiau paminėta, buvo organizuojami tik chorai ir Vydūno surengiamos dainų šventės. Pats Vydūnas, nors nebūdamas muzikas, bet harmonizavo dainas ir išspausdino du savo harmonizuotų dainų rinkinėlius — *Lietuvos Aidos* 1904 m. ir *Lietuvos Varpeliai* 1909 m.

Be to, kai kurie Mažosios Lietuvos lietuvių kilimo muzikai, kaip M. Laurišķus, gimęs Įsrutyje, jeigu ir nekūrė lietuviškų dainų, tai visgi savo kūryboje panaudojo lietuvių dainų tematiką, pvz., Laurišķaus sukurtame pučiamiesiems instrumentams kvintete *Aus Litauen* yra panaudota lietuvių liaudies dainų melodijų, o atskiros to veikalo dalys originale pavadintos lietuviškais vardais.

Taigi muzika Lietuvoje ir išeivijoje bei Mažojoje Lietuvoje taip pat būrė ir jungė lietuvius, ugdė meilę menui ir grožiui, kėlė jų tautinę sąmonę ir visa savo veikla rėmė lietuvių atgimimo sąjūdį ir rengė kelią į nepriklausomos Lietuvos pilnutinį kultūrinį gyvenimą.

7. *Architektūra*

Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštystėje kunigaikščiai ir didikai stengėsi ne tik pasistatyti tvirtas pilis ir puošnius rūmus, bet pagal savo išgales norėjo meniškai išpuošti jų vidų ir išorę. Be vietos dailininkų ir architektų, dažnai Lietuvon būdavo kviečiami iš Vakarų Europos architektai, dailininkai ir kitų šakų menininkai, kurie dažniausiai įsikurdavo Vilniuje, o susipažinę su vietos gyvenimu, drauge su Lietuvos įvairių šakų menininkais, tenkindavo Lietuvos didikų meniškus užsakymus.

Gotiškąjį statybos stilių Lietuvon įvedė Vytautas Didysis, susipažinęs su Vokiečių ordino statyba. Vytauto meto gotikos stiliaus statyba nebuvo vien Vakarų Europos gotikos stiliaus sekimas, bet įvairių užsienio statybinių idėjų atranka.[64]

Vytauto meto gotikinės statybos šedevru laikoma Trakų pilis. Pilies antrajame aukšte iškilmių salės sienos buvo išpuoštos paties kunigaikščio gyvenimo paveikslais bei gamtos vaizdais. Jų siužetai yra išlikę iki mūsų dienų, nes vilnietis dailininkas V. Smakauskas išlikusius pilies sienose piešinius 1822 m. nukopijavo. Betgi žymiausias gotikinės statybos ansamblis yra šv. Onos ir Bernardinų bažnyčios Vilniuje. Šv. Onos bažnyčia laikoma vertingiausiu gotikinės architektūros kūriniu Lietuvoje. Tačiau pirmoji Lietuvoje pastatyta gotikos stiliaus bažnyčia buvo šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje. Gotikos paminklais Kaune yra laikoma Katedra, Perkūno namai bei Vytauto bažnyčia.

Dar ir XIX a. pabaigoje Lietuvos dvaruose buvo statomi gotikos stiliaus rūmai, pvz., grafų Kasakauskų dvaro rūmai Vaitkuškyje, Tiškevičių — Lentvaryje, Parčevskio rūmai Vilniuje ir kiti.

XVI a. antroje pusėje Lietuvoje pradėjo plisti renesanso stiliaus statyba. Ir tada Didysis Lietuvos kunigaikštis bei kiti didikai kviesdavosi iš Italijos architektus, kurie statė miestuose turtingiesiems namus, o didikams rūmus ir užmiestines vilas. Yra žinių, kad architektas G. Cini 1548 m. baigė statyti Vilniuje Žemutinės pilies rūmus, kurie vėliau gaisrų ir karų buvo sunaikinti. Raudonės pilis taip pat buvo statyta renesanso stiliaus pavyzdžiu, bet vėliau jos stilius buvo pakeistas. Pagal išlikusį inventorių, žinoma ir Raudonės pilies vidaus papuošimai: sienos buvę išmuštos austa medžiaga ir oda su įspaustais raštais, ant

sienų kaboję paveikslai, kambariuose buvo marmuriniai stalai, kristalo vazos ir renesansinės krosnys.

Bet renesanso stiliaus bažnyčių Lietuvoje buvo nedaug tepastatyta: tik šv. Petro ir Povilo bažnyčia Šiauliuose (1944 m. sudeginta) ir Simno bei Kėdainių evangelikų reformatų bažnyčios. Renesanso tapybos vertingiausias palikimas yra *Aušros Vartų Madona,* nežinomo dailininko pieštas paveikslas. Renesanso stiliaus skulptūros palikimas — yra G. Cini sukurti V. Goštauto ir vyskupo Povilo Alšėniškio antkapiai.

Jau XVI a. pabaigoje Lietuvoje pastebimas perėjimas iš renesanso stiliaus į baroko stilių. Šio stiliaus propagatorius Lietuvoje yra laikomas jėzuitų ordinas. Baroko stilius visų pirmą atsirado architektūroje, vėliau skulptūroje ir tapyboje. Jėzuitai 1578 m. savo įkurtosios akademijos pastatus Vilniuje pradėjo statyti baroko stiliumi, nors kiemo arkados dar buvo statomos renesanso architektūros pagrindais. Ankstyvojo baroko metu (1600 - 1650) šiam statybos stiliui paplisti padėjo italų architektai, dirbę tuo metu Lietuvoje, ir taip pat Lietuvos architektai išėję mokslus Italijoje. Baroko stilius Lietuvoje greitai prigijo ir liko lyg ir savas, kad net pravoslavų cerkvės ar izraelitų sinagogos buvo statomos baroko stiliumi.

Pirmąją barokinę bažnyčią jėzuitų kolegijai Nesvyžiuje savo lėšomis pastatė Radvila-Našlaitėlis. Barokinio stiliaus bažnyčių Lietuvoje buvo pastatyta daug: Vilniuje — šv. Kazimiero, šv. Jokūbo, šv. Kotrynos, šv. Rapolo, Misionierių; Kaune — Karmelitų ir Jėzuitų bažnyčios; Antalieptėje — Karmelitų bažnyčia ir kt.

1668 - 1676 m. pagal architekto G. Zaora projektą didikų Pacų lėšomis Vilniaus Antakalnyje buvo pastatyta labai didinga barokinė šv. Petro ir Povilo bažnyčia su didžiai vertingais vidaus skulptūriniais papuošimais, kurių ten buvo daugiau kaip du tūkstančiai. Šv. Petro ir Povilo bažnyčios skulptūriniai papuošimai įtakojo ir kitų Lietuvos bažnyčių statytojus puošti skulptūromis jų statomas bažnyčias.

Kitas barokinės statybos meno kūrinys yra Pažaislio vienuolynas, baigtas statyti 1712 m. Ir šis meno šedevras buvo statomas Pacų giminės lėšomis: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Kristupo Paco ir Lietuvos hetmano Vilniaus vaivados Kazimiero Paco bei Vilniaus vyskupų K. Ancutos ir K. Bžostovskio lėšomis. Pažaislio vienuolyno statybai yra va-

dovavę net keli italai architektai: L. Fredo, K. Putini ir kt. Pažaislio vienuolynas laikomas retu, nepakartojamu pasaulinio masto architektūros ir dailės paminklu.[65]

Lietuvoje statybos srityje dirbo ne tik Vakarų Europos architektai, bet įvairias statybas vykdė ir Lietuvos architektai— L. Grincevičius, Daukševičius ir T. Žebrauskas, pagal kurio projektą buvo pastatyta Vilniaus Universiteto observatorija ir bažnyčios Kražiuose bei Alukštoje. Grincevičius suprojektavo ir pastatė bažnyčias bei vienuolynus Nesvyžiuje, Virbalyje ir kt. Vilniuje net buvo susiformavusi savita Vilniaus baroko mokykla.

Nors Vilniaus Jėzuitų Akademijoje nebuvo atskiros architektūros katedros, bet akademijoje architektūra buvo dėstoma, kaip bendras lavinimosi dalykas. Tik 1793 m., bet jau Vyriausioje Lietuvos Mokykloje, buvo įsteigta architektūros katedra, kurios vedėju buvo valstietiško kilimo architektas L. Stuoka-Gucevičius. Pats Stuoka-Gucevičius architektūros mokslus išėjo Vilniaus Jėzuitų Akademijoje pas to meto žymų architektą M. Knakfusą, vėliau studijavo architektūrą Romoje ir Paryžiuje. Jis pirmasis pradėjo ugdyti Lietuvoje klasikinės architektūros tradicijas.

Stuoka-Gucevičius, kaip novatorius, siekė sukurti savotišką vilnietišką klasicizmo išraišką, todėl visai pagrįstai meno istorikai jį laiko lietuviškojo klasicizmo architektūros pradininku.[66] Stuoka-Gucevičius dalyvaudavo architektūros konkursuose, nemaža jų laimėdamas, ir pagal jo projektus buvo pastatyta Lietuvoje daug žymių architektūrinių pastatų.

Vienas žymiausių Stuokos-Gucevičiaus išlikusių architektūros kūrinių yra Vilniaus katedra, kurią jis perplanavo, perstatė, bet nepabaigė, tad jo pradėtąjį darbą baigė jo mokinys architektas M. Šulcas. Be katedros Stuoka-Gucevičius dar pastatė Verkių rūmus, Vilniaus rotušę, Vyskupų rūmus Vilniuje, kurie vėliau buvo paimti generalgubernatūrai, Sudervės, Budvydžių, Cirkliškio, Čiobiškio, Maliatyčių bažnyčias, Rokiškio dvaro rūmus ir daug kitų pastatų.

Jo garsesni mokiniai buvo architektai M. Šulcas ir K. Podčašinskis, pagal kurio projektą buvo pastatyta Vilniaus Universiteto kolonų salė, Jašiūnų dvaro rūmai, Kėdainių evangelikų bažnyčia ir kt. Klasicizmo architektūrinių paminklų Lietuvoje yra ir daugiau, pvz., — Tiškevičių rūmai Palangoje, Radvilų — Taujėnuose, Oginskių — Plungėje, Komarų — Baisogaloje.

XIX a. pabaigoje Lietuvoje pradėjo statyti ir pseudogotikos stiliaus bažnyčių. Puošniausia jų laikoma Rokiškio bažnyčia, pastatyta 1887 m. Tyzenhauzo lėšomis. Pseudogotikos architektūrinio stiliaus bažnyčių Lietuvoje yra nemažai: Palangoje, Anykščiuose, Kupiškyje ir kitur.

Žymiausi Lietuvos architektūros pastatai, kaip įvairūs Vilniaus miesto rūmai, didikų rūmai jų dvaruose ir bažnyčios įvairiose Lietuvos vietovėse daugiausia yra Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės laikų palikimas. O vėliau, po paskutiniojo padalijimo, išskyrus vieną kitą bažnyčią, didesnių ir puošnesnių pastatų nebuvo pastatyta. Rusų valdžia nebuvo suinteresuota Lietuvos statybos pažanga, miestų ugdymu ir meno atžvilgiu vertingų pastatų statyba. Rusų valdymo meto žymiausias architektūrinis palikimas yra Kaune pastatytoji bizantiško stiliaus cerkvė rusų kariuomenės įgulai.

8. Dailė ir skulptūra

Be architektų, Lietuvos didikai kviesdavosi iš Vakarų Europos ir tapytojų, kurie piešdavo didžiojo kunigaikščio ir didikų šeimų portretus arba anuometinio gyvenimo scenas — medžiokles, turnyrus ir pan. Vilniuje Didysis Lietuvos Kunigaikštis Žygimantas Augustas turėjo ne tik biblioteką, muzikos kapelą, bet ir didelį meno paveikslų rinkinį. Žygimanto Augusto pavyzdžiu sekė ir kiti Lietuvos didikai. Radvilai Nesvyžiuje taip pat turėjo didelę biblioteką ir kelis šimtus paveikslų, ypač didelį grafikos paveikslų rinkinį, nes Nesvyžiuje jau tada dirbo garsus raižytojas T. Makovskis, o XVIII a. — H. Leibovičius.[67]

Vyriausioje Lietuvos Mokykloje nuo 1798 m. pradėjo veikti tapybos katedra, kuri vėliau išaugo į atskirą meno mokyklą. Vilniaus meno mokyklos tapybos katedros vedėjas buvo žemaitis P. Smuglevičius, baigęs mokslus Italijoje, pradžioje buvo įsikūręs Varšuvoje. Bet Vilniaus vyskupas Ig. Masalskis pasikvietė jį į Vilnių ir užsakė jam nupiešti Vilniaus katedrai religinių paveikslų — 12 apaštalų ir kitus. Tuo metu Smuglevičius nutapė ir garsų vyskupo Masalskio portretą. Taip pat kunigaikščio A. Čartoriskio pavedimu, Smuglevičius nupiešė daug Vilniaus architektūrinių paminklų ir, tuos darbus baigęs, vėl grįžo į Varšuvą. 1797 m. P. Smuglevičius buvo pakviestas

į Vyriausiąją Lietuvos Mokyklą vadovauti tapybos katedrai. Jis tada dekoravo vieną universiteto salę, kuri ir dabar vadinama Smuglevičiaus sale.

Be Smuglevičiaus tapybos katedroje nuo 1807 m. dėstė dailininkas J. Rustemas, kilimo turkas, kuris vėliau 1819 - 1826 m. buvo tos katedros vedėjas. J. Rustemas buvo žymus portretistas ir nutapė daug to meto visuomenės veikėjų ir mokslininkų portretų.

Vilniaus meno mokykloje, be tapybos katedros, nuo 1803 m. dar veikė ir skulptūros katedra, kurios vedėju buvo prancūzas skulptorius A. Le Brun, anksčiau dirbęs karaliaus Stanislovo Augusto rūmuose. Jis yra sukūręs nemaža politikų ir mokslininkų biustų (Chodkevičiaus, Platerio, prof. J. E. Giliberto ir kt.). Jo įpėdinis skulptūros katedroje jau buvo vilnietis K. Jelskis, įamžinęs biustuose daug žymių Lietuvos kultūrinio gyvenimo veikėjų. Jo skulptūrų yra Lietuvos bažnyčiose, o gipsatūrų — Vilniaus Universiteto kolonų salėje.

1810 m. Vilniaus meno mokykloje buvo įsteigta ir grafikos katedra, kuriai vadovauti buvo pakviestas anglas J. Saunders. Saunders grafiką čia dėstė ligi 1821 m., o vėliau jo vietą užėmė jo mokinys M. Podolinskis, išraižęs L. Sapiegos, prof. Groddecko ir kitų žymių asmenų portretus.

Po 1831 m. sukilimo 1832 m. buvo uždarytas ne tik Vilniaus Universitetas, bet ir daug vienuolynų. Be to, buvo konfiskuota daug dvarų, o kultūros lobiai iš Lietuvos išgabenti į Rusiją. Pvz., iš konfiskuotų Sapiegos dvarų paveikslų galerija buvo išgabenta į Ermitažą. Taip pat iš Tiškevičių Raudondvario dvaro meno rinkinio daug paveikslų ir raižinių buvo išvežta į Rusiją. Rusų valdžia vežė ir blaškė Lietuvos meno vertybes ne tik iš dvarų, bet ir iš vienuolynų. Pvz., kai kurie Pažaislio vienuolyno paveikslai buvo perduoti Kauno ir Kijevo cerkvėms, o pats vienuolynas 1832 m. caro įsakymu buvo pavestas stačiatikių vienuoliams. Net ir Pirmojo pasaulinio karo metu šie vienuoliai, pasitraukdami iš Lietuvos, išsivežė ne tik vienuolyno archyvą, bet ir kai kuriuos paveikslus. Iš jų tik vieną — *Šv. Marija su Kūdikiu* 1928 m. Sovietų Rusija grąžino Lietuvai.[68]

Vilniaus Universiteto uždarymas buvo didelis smūgis visai tolimesnei meno raidai Lietuvoje. Jo poveikį Lietuvos meno raidai ir dabar, nors labai nedrąsiai, bet teisingai įvertina okupuotos Lietuvos dailininkas P. Gudynas, sakydamas, kad nuo

tos juodos datos, t.y. nuo Vilniaus Universiteto uždarymo krašte nebeliko židinio, apie kurį telktųsi dailės gyvenimas, ir tatai buvo didelis stabdys jos augimui.[69]

Meno gyvenimo spragą kurį laiką dar užpildė J. Rustemo bei P. Smuglevičiaus mokiniai. Iš Rustemo mokinių tarpo žymesni dailininkai buvo: K. Ruseckas, V. Vankavičius, V. Dmachauskas, K. Ripinskis, V. Smakauskas, A. Sledzinskis ir M. Kulieša.

Smakausko paveikalai lietuviškomis temomis buvo: *Steponas Batoras įsteigia Vilniaus Akademiją, Jogaila po Žalgirio mūšio* ir daug kitų. Be to, jis nupiešė iliustracijas Rėzos knygai *Lietuvių liaudies dainos,* tačiau dėl leidėjo kaltės šios iliustracijos nebuvo panaudotos.

Kitas Rustemo mokinys ramygalietis Ruseckas, tapytojas, grafikas ir skulptorius, gyvenó Vilniuje, piešė daug religinių paveikslų bažnyčioms, pvz., Salų bažnyčiai (Rokiškio aps.), Vilniaus katedrai ir kt. Be religinių paveikslų, Ruseckas piešė dar portretus, masines religines bei pasaulietiškas scenas ir Lietuvos vaizdus: *Stumbrų medžioklė, Lietuvaitė su piautuvu ir* kt. Vankovičiaus pieštų portretų (V. Puslovskio, K. Piaseckio) yra Vilniaus paveikslų galerijoje.

Taip pat Rustemo mokinys dailininkas Dmachauskas pasižymėjo Lietuvos peizažų tapyba, pvz., *Vakaras prie Nemuno, Pūnios pilis, Neris ties Verkiais* ir kt. Jis buvo ir aktyvus 1831 m. sukilimo dalyvis, todėl kurį laiką turėjo gyventi emigracijoje. M. Kulieša piešė daug paveikslų Lietuvos istorinėmis temomis. Jis yra nupiešęs Kauno, Trakų ir Lydos pilių griūvėsius ir kitokių paveikslų. Paskutinysis Rustemo mokinys Ripinskis, dailininkas, portretistas, nupiešė daugelio Vilniaus Universiteto profesorių (Abichto, M. Bobrovskio bei P. Rinkevičiaus) portretų ir religinių paveikslų šv. Jono bažnyčiai Vilniuje, Tytuvėnų bažnyčiai Raseinių aps. ir kitoms.

Pr. Smuglevičiaus mokinys raseinietis J. Oleškevičius sukūrė ypač daug portretų: A. Mickevičiaus, S. Moravskio, prof. M. Počobuto ir J. Stroinovskio, bet jo kūriniai dabar yra atsidūrę Sovietų Rusijos ar Lenkijos meno muziejuose. Taip pat jo pieštas A. Čartoriskio portretas iš Vilniaus observatorijos yra išvežtas į Rumiancevo mėno muziejų Maskvoje. Be portretų, Oleškevičius taip pat piešė paveikslus religinėmis bei istorinėmis temomis.

Dailininkas J. Damelis (Dahmel), kilimo vokietis, irgi nupiešė kai kurių Vilniaus universiteto profesorių portretus — S. Jundzilo, J. Franko, J. Rustemo ir nemaža paveikslų istorinėmis temomis, pvz., *Grįžtanti Napoleono armija Vilniaus rotušės aikštėje, Caras Povilas paleidžia T. Kosciušką iš kalėjimo* ir kt. Jo paveikslų yra ne tik Lenkijos ir Rusijos muziejuose, bet ir Vilniaus paveikslų galerijoje bei Čiurlionio dailės muziejuje Kaune. Dar vienas dailininkas V. Sledzinskis už dalyvavimą 1863 m. sukilime, buvo ištremtas į Sibirą. Grįžęs iš tremties, nuo 1880 m. jis gyveno Vilniuje ir daugiausia piešė realistinius paveikslus, pvz., *Lietuvos vaikai;* taip pat jis tapė paveikslus istorinėmis bei mitologinėmis temomis, kaip *Gedimino sapnas, Kęstutis pagrobia Birutę* ir daug kitų.

Taip pat tuo metu gyvenęs Vilniuje dailininkas E. M. Romeris, be daugelio paveikslų, nutapė kun. A. Strazdelio paveikslą, kuris yra Čiurlionio dailės muziejuje Kaune.

Tačiau, nepaisant Vilniaus Universiteto uždarymo ir iš Lietuvos daugybės knygų bei meno kūrinių išvežimo, kai kurie Lietuvos didikai vis rūpinosi Lietuvoje dar likusiais meno turtais. Tuo tikslu 1856 m. grafas E. Tiškevičius iš rusų administracijos gavo leidimą steigti *Senovės muziejų* Vilniuje. Į steigiamąjį muziejų pats E. Tiškevičius atidavė savo archeologinius rinkinius, ir per keletą metų ten vėl sukaupė nemažą paveikslų galeriją ir graviūrų bei statulų rinkinį. Betgi po 1863 m. sukilimo rusų valdžia ir tą neseniai įsteigtą muziejų uždarė, o muziejaus vertingiausius eksponatus taip pat išgabeno į Ermitažo muziejų Petrapilyje arba į Rumiancevo muziejų Maskvoje.[70]

Vilniaus Univeršitetą uždarius, Lietuva ilgą laiką (apie 34 m.) paliko be jokios meno mokyklos. Tik 1866 m. privačia iniciatyva Vilniuje buvo įsteigta rusų žemesnioji meno mokykla, kuri turėjo daugiau praktiškų tikslų — parengti amatams ir pramonei reikalingų piešėjų ir braižytojų. Vėliau ši privati meno mokykla, jau rusų dailininko I. Trutnevo vadovaujama, pradėjo rengti vidurinėms mokykloms piešimo mokytojus, o meno skyrius parengdavo mokinius į aukštąsias dailės mokyklas. Šioje mokykloje yra mokęsi ir kai kurie lietuviai dailininkai: V. Didžiokas, J. Zikaras, V. Kairiūkštis, R. Jakimavičius ir kt.

1893 m. Lietuvos pramonininkas ir bankininkas J. Montvila savo namuose Vilniuje įsteigė piešimo bei braižybos mokyklą, kurią jis pats savo lėšomis išlaikė ir joje mokslą finan-

savo. Ši mokykla taip pat buvo daugiau pritaikomojo meno ir braižytojų mokykla.

XIX a. pabaigoje daugelis Lietuvos kilimo dailininkų meno mokslus Vilniuje tik pradėdavo, o juos baigdavo dažniausiai užsienyje ar Rusijoje. Ten jie dažnai pasilikdavo ir gyventi, o dar dažniau įsikurdavo Lenkijoje iš dalies dėl geresnių darbo sąlygų, bet kartais ir dėl lengvesnių politinių sąlygų. Pvz., Lenkijoje išgarsėjo marijampolietis menininkas ir skulptorius P. Veliuoniškis (Weloński), kuris buvo Varšuvos meno mokyklos direktorium. Pas jį mokėsi lietuviai skulptoriai P. Rimša ir V. Grybas. Jo dirbtuvėje buvo atliedinta ir garsi P. Rimšos skulptūra *Artojas*. P. Veliuoniškis sukūrė daug antkapių Krokuvos katedroje, jų tarpe ir kardinolui J. Radvilai.

Kitas vilnietis dailininkas ir portretistas T. Goreckis, kuris nupiešė adv. Paulausko ir vysk. M. Valančiaus portretus, gyveno ir mirė Paryžiuje. Taip pat, nors italų kilimo, bet gimęs Vilniuje, dailininkas M. E. Andriolli, 1863 m. sukilimo dalyvis ir tremtinys, grįžęs iš tremties apsigyveno Varšuvoje, bet ir Varšuvoje gyvendamas, jis piešė ir raižė Lietuvos architektūrinius paminklus bei istorinius paveikslus. Be to, jis iliustravo knygas — A. Mickevičiaus *Poną Tadą*, ir nutapė Kauno katedrai 11 religinių paveikslų. Dailininkas K. Alchimavičius (Alchimowicz), kilimo iš Lydos, taip pat 1863 m. sukilimo dalyvis ir Sibiro tremtinys, 1869 m. amnestuotas, įsikūrė Varšuvoje. Daug jo nutapytų paveikslų yra Lietuvos istorinėmis temomis ir kai kurie jų dabar yra Paveikslų galerijoje Vilniuje (Vilniaus Katedroje).

Todėl XIX a. pabaigoje, kai daugelis žymesnių Lietuvos dailininkų apsigyveno ir dirbo Lenkijoje, Rusijoje ar užsieniuose, Lietuvoje prasidėjo dailės sumenkėjimas ar apmirimas, dailininkų skaičius ėmė mažėti ir piešinių lietuviškomis temomis pradėjo retėti.

9. *Pirmosios lietuvių dailininkų parodos*

Jau ne kartą buvo minėta, kad ligi 1905 metų lietuviams visose gyvenimo srityse buvo užkirstas kelias organizuotis bei kolektyvinį kultūros darbą dirbti. Šis rusų administracijos nusistatymas buvo lygiai taikomas ir lietuvių menininkams. Tik

1906 m. dailininkas P. Rimša pirmasis spaudoje iškėlė mintį, kad lietuviams dailininkams yra reikalinga organizacija ir kad yra būtina surengti lietuvių dailininkų parodą.[71] Į šį Rimšos kvietimą — mintį atsiliepė dailininkai — A. Žmuidzinavičius iš Paryžiaus, K. Stabrauskas iš Varšuvos, A. Vaitkevičius iš Petrapilio, A. Jaroševičius iš Kazanės ir daugelis lietuvių dailininkų iš kitų vietų. 1906 m. pabaigoje buvo gautas leidimas lietuvių dailės parodai rengti, o lietuvių spaudoje buvo paskelbtos sąlygos dailininkams, norintiems parodoje dalyvauti.

Paroda, pavadinta *Pirmoji lietuvių dailininkų artistiška paroda,* įvyko 1907 m. sausio mėn. Vilniuje, Petro Vileišio namuose. Į pirmosios meno parodos atidarymą į Vilnių suvažiavo lietuviai ir iš kitų vietovių. Parodą atidarė dr. J. Basanavičius, savo kalboje išskirdamas dailininkus K. Stabrauską, A. Žmuidzinavičių ir ypač M. K. Čiurlionį, tokiais žodžiais: „Ypačiai yra pastebėtinas p. Čiurlianio tvarinių originališkumas ir inidividuališkumas, kurie rasi gali būti pradžia naujos pakraipos dailoje".[72]

Pirmoje lietuvių meno parodoje dalyvavo 23 dailininkai su 213 kūrinių ir 68 asmens su 448 tautodailės eksponatais. Dailininkai atsiuntė paveikslų, skulptūros darbų bei architektūros projektų. Čiurlionis parodai davė šiuos savo kūrinių ciklus: *Pasaulio sutvėrimas* — 13 paveikslų, *Rex* — triptikas ir *Audra.* Ip. Jauniška — iš Lenkijos atsiuntė architektūros projektų, P. Kalpokas — iš Miuncheno — gamtos vaizdų, A. Jaroševičius — iš Kazanės — grafikos ir architektūros projektų, V. Leščinskas iš Rostovo — 37 paveikslus, jų tarpe *Totorių kaimas, Politikai,* J. Peseckas iš Rostovo — 15 paveikslų, tarp jų *Nevėžis, Kaukazo kalnai.* K. Stabrauskas, Varšuvos meno mokyklos direktorius, jau tada išgarsėjęs dailininkas, kuriam 1900 m. už jo darbus tarptautinėje parodoje Paryžiuje buvo suteiktas aukso medalis, Vilniun atsiuntė keturis paveikslus — *Vilniaus katedros varpinė, Ruduo* ir du kitus. P. Rimša — skulptūrą *Lietuvos mokyklą, J. Basanavičiaus portretą, M. Valančiaus biustą.* A. Žmuidzinavičius atsiuntė parodai 35 paveikslus: *Bulvėkasis, Pusnis, Lietuvis prie darbo* ir daug kitokių peisažų. J. Zikaras parodė keletą nedidelių statulėlių, jų tarpe vieną pavadintą *Iš Tilžės,* kurią vėliau jis išvystė į didelę skulptūrą *Knygnešys.*

Nors pirmoji paroda buvo tikrai gausi, bet gana daug lietuvių dailininkų dėl vienų ar kitų priežasčių nedalyvavo, pvz., Lučūnas iš Taškento, Z. Petravičius iš Petrapilio, A. Staneika

ir K. Uliankas iš Krokuvos, Kuodis, A. Jucaitis ir A. Vivulskis iš Paryžiaus. Yra išlikęs šios parodos istorijai charakteringas ir labai įdomus V. Leščinsko lenkiškai rašytas laiškas A. Žmuidzinavičiui, kad, jis besibastydamas po pasaulį, pametęs lietuvių kalbą, tačiau *Vilniaus Žiniose* „išslebizavęs", kad visi lietuviai kviečiami dalyvauti pirmoje dailės parodoje, todėl ir jis norįs dalyvauti joje.

Apie pirmąją dailės parodą recenzijas rašė *Vilniaus Žiniose* K. Jasiukaitis, J. Žemaitė, J. Tumas ir kt. Bet ne visi pirmosios dailės parodos recenzentai iš karto pripažino M. K. Čiurlionio genialumą. Pvz., lenkų *Tygodnik ilustrowany* (Iliustruotas savaitraštis) recenzentas palaikė Čiurlionį dekadentu. Buvo ir lietuvių (kun. A. Jakštas), kurie pradžioje Čiurlionį neigiamai įvertino.

Pirmąją lietuvių dailės parodą ne tik įvertino, bet ypač ir taikliai apibūdino pats Čiurlionis, rašydamas: „Ta paroda turėjo didelę svarbą mūsų kultūros prašvitime. Ji buvo žadintoja, buvo, sakysim, heroldu, kuris, išėjęs ant kalnelio žolynais apaugusio, papūtė auksinį trimitą į visas puses, kviesdamas dvasios darbininkus sukurti vieną didelę dailės liepsną mūsų motinos — Lietuvos garbei ir išaukštinimui. Ir susirinko darbininkai, nedaug jų, tiesa, buvo, bet ugnis liko sukurta." [73]

Pirmosios dailės parodos paskatinti lietuviai dailininkai nutarė nedelsdami susiburti į organizaciją, tobulinti lietuvių dailę, jungti visų šakų lietuvius dailininkus ir teikti jiems moralinę bei materialinę paramą.

Netrukus, 1907 m. gegužės mėn., buvo patvirtinti *Lietuvių dailės draugijos* įstatai. Pirmojon draugijos valdybon buvo išrinkti: A. Žmuidzinavičius (pirmininku), M. K. Čiurlionis, J. Vileišis, S. Gimbutaitė ir P. Rimša — nariais. Šios draugjos narių skaičius nepaprastai greitai augo: 1907 m. buvo tik 19 narių, 1913 m. — 281, o 1914 m. — 369.[74]

1907 m. lietuvių spaudoje Čiurlionis jau kėlė mintį, kad lietuviams yra reikalinga pasistatydinti Tautos rūmus, kuriuose būtų teatro ir koncertų salė, dailės ir meno kūrinių parodų salė, tautos muziejus, biblioteka su vieša skaitykla ir kt.[75]

Antrąją dailės parodą surengti 1908 m. buvo pavesta Čiurlioniui, M. Putvinskaitei ir P. Rimšai. Šioje parodoje dalyvavo 16 dailininkų su 110 kūrinių. Paroda buvo atidaryta Vilniuje

vasario 28 d. M. K. Čiurlionis šiai parodai davė *Zodiako ženklus, Bičiulystę,* P. Kalpokas — *Vasarą* ir *Aukso berželius.* P. Rimša — skulptūrą *Artojas,* K. Stabrauskas — *Žmonos portretą,* A. Vivulskis — *Šiluvos koplyčios projektą.* Antroje parodoje, be kitų, dar dalyvavo nauji dailininkai A. Varnas, K. Šklėrius ir K. Ulianskas.

Antrosios parodos atidarymo proga, iškeldamas dailės parodų reikšmę, Čiurlionis rašė: „Vaisiai suvežti, nors ne kartą iš tolimų kraštų, bet darbas vienos žemės sūnų — darbas visų metų pabaigtuvės. Paroda atverta, ir jeigu, praeivi, įėjęs atrasi sau dvasiško peno, tai tuo atlyginsi artistui".[76] Antroji dailės paroda iš Vilniaus buvo perkelta į Kauną. Kaune dailės parodos ątidarymo proga buvo surengtas koncertas, kur savo kūrinius skambino M. K. Čiurlionis, dainavo solistas K. Petrauskas ir *Dainos* choras.

Trečiojoje dailės parodoje, atidarytoje 1909 m. balandžio 12 d. Vilniuje savo kūriniais vyravo M. K. Čiurlionis. Joje vėl dalyvavo du nauji dailininkai — J. Mackevičius ir J. Šileika. 1910 m. surengtoje ketvirtoje parodoje Vilniuje dalyvavo 11 dailininkų su 105 darbais. Šioje parodoje pirmą kartą dalyvavo dailininkai — A. Jucaitis ir Lietuvos žydai dailininkai Edelmanas bei Vainbaumas. K. Stabrauskas iš Varšuvos vėl atsiuntė naujų paveikslų, ir jo darbais labai domėjosi Vilniaus visuomenė. Kiek vėliau, parodą papildžius iki 144 paveikslų, ji buvo perkelta į Rygą. Įdomu pažymėti, kad Rygoje K. Stabrausko paveikslą *Kankinė* rusų policija įsakė nuimti, nors Vilniuje policija prie to paveikslo nesikabino. Parodos rengėjai Rygoje pašalintojo paveikslo vieton iškabino raštelį, kad policijos įsakymu paveikslas nuimtas. Gi Rygos laikraščiai, paskelbdami tokį policijos paliepimą, šią lietuvių parodą labai išpopuliarino ir jos lankytojų labai pagausėjo, tad pagaliau, po kelių dienų, policija vėl leido pašalintąjį paveikslą grąžinti į savo vietą.

Kiekvienoje naujai surengiamoje parodoje lietuvių dailininkų šeima gausėjo, vis atsirasdavo naujų jėgų. Penktoje dailės parodoje 1911 m. vėl įsijungė du jauni dailininkai — P. Galaunė ir A. Jokūbaitis. O įsisteigusi *Lietuvių dailės draugija* 1912 m. išspausdino A. Jaroševičiaus albumą *Lietuvos Kryžiai* su J. Basanavičiaus studija apie Lietuvos kryžius lietuvių ir prancūzų kalba.

1911 m. buvo suruošta šeštoji vien M. K. Čiurlionio paveikslų paroda Vilniuje. Ji paskui buvo perkelta į Petrapilį bei Maskvą. Ten Čiurlionio paveikslų paroda turėjo didelio pasisekimo. 1912 m. Vilniuje buvo įrengta jau nuolatinė Čiurlionio paveikslų paroda, kuri ten veikė ligi Pirmojo pasaulinio karo. Be nuolatinės Čiurlionio paveikslų parodos, 1913 ir 1914 m. buvo suruoštos dar dvi lietuvių dailininkų parodos.

1913 m. įvyko septintoji lietuvių dailės paroda. Joje vėl dalyvavo 12 dailininkų su 117 darbų. Aštuntoji dailės paroda buvo suruošta 1914 m. Vilniuje, o paskui perkelta į Kauną. Joje dalyvavo keletas naujų dailininkų — V. Putna, Ig. Šlapelis, V. Jomantas. Aštuntoje dailės parodoje dalyvavo irgi 12 dailininkų su 133 paveikslais. Vien Vilniuje šią parodą aplankė 1.200 asmenų. Anot Žmuidzinavičiaus, aštuntoji paroda buvusi geriausia eksponatais, o lietuvių visuomenė parodžiusi ypač didelį susidomėjimą dailininkų kūriniais.[77]

Po kelių dailės parodų surengimo ir lietuvių visuomenė ir lietuviai dailininkai įsitikino, kad parodose ne tik garsinamas lietuvių menas, bet dailininkai iš parodų turi ir materialinės naudos, nes parodose buvo parduodama paveikslų už kelis tūkstančius rublių. Be to, dailininkai dalyvavusieji parodose savo paveikslus aukojo būsimajam Lietuvos meno muziejui, nes lietuvių visuomenė pritarė Tautos rūmų statybos idėjai. *Lietuvių dailės draugija* drauge su *Lietuvių mokslo draugija* jau buvo sutarę Tautos rūmus pastatyti.

Be rengiamų meno parodų Lietuvoje, atskiri lietuviai dailininkai, pvz., K. Šklėrius, A. Žmuidzinavičius, J. Šileika, P. Kalpokas dar rengė savo parodas užsienyje.

Baigiant Lietuvos menininkų pirmųjų aštuonių parodų apžvalgą, galima tvirtinti, kad 1904 - 1914 m. susidarius laisvesnėms politinio gyvenimo sąlygoms, lietuviai dailininkai savo kūryba parodė lietuvių tautos gyvastingumą ir meno srityje. Tačiau kaip ir kitose kultūrinės veiklos srityse, taip ir meno veikloje ir po 1905 m. revoliucijos dar nebuvo tikrai laisvų sąlygų. Jau neminint įvykio su K. Stabrausko paveikslu parodos metu Rygoje, dar ir 1914 m. rusų administracijos pareigūnai aštuntoje dailės parodoje uždraudė pardavinėti Čiurlionio paveikslo *Kryžius* reprodukciją - atvirutę ir liaudies meno ciklo atvirutę *Gerasis piemuo.*[78]

Lietuvių menininkų rengiamos dailės parodos ne vien subūrė visų kraštų lietuvius dailininkus, bet jos turėjo didelės kultūrinės reikšmės lietuvių tautiniam sąmonėjimui. Jos parodė, kad ir lietuviai įvairiose meno ir kultūros srityse (dailės mene, muzikoje, teatre, literatūroje, spaudoje) turi pakankamai pajėgų vystyti ir tobulinti savo tautos kultūrą.

Pirmojo pasaulinio karo metu lietuviai dailininkai buvo išblokšti iš Lietuvos ir neturėjo sąlygų rengti savo paveikslų parodas. Bet po karo daugelis lietuvių dailininkų sugrįžo Lietuvon ir įsikūrė Vilniuje. Dailininkas A. Varnas ten įsteigė tapybos kursus, o J. Vienožinskis — piešimo kursus. Šiuos kursus 1919 m. lenkams Vilnių okupavus, jie perkėlė į Kauną, iš kurių Nepriklausomybės metais išaugo Kauno meno mokykla. 1920 m. Kaune įsisteigė *Lietuvių Meno kūrėjų draugija*, kuriai vadovavo Varnas. Toji draugija turėjo tapybos ir architektūros meno sekcijas. 1920 m. ši draugija jau surengė apžvalginę meno parodą, kurioje, be senesnės kartos dailininkų, dalyvavo ir jaunieji dailininkai — Ad. Galdikas, V. Bičiūnas, K. Šimonis ir kiti.

10. Literatūra

Visų tautų literatūra plačia to žodžio prasme pradžioje būna religinė literatūra. Taigi ir pirmoji lietuvių kalba Mažojoje Lietuvoje 1547 m. išspausdintoji M. Mažvydo knyga *Catechismusa Prasty Szadei* visų pirma buvo skirta evangelikų religijos reikalui. Tačiau Mažvydas aplamai buvo susirūpinęs žmonių švietimu, jų dvasiniu penu, jų gimtąja kalba, be kurios negali būti ir tautos literatūros.

Kiek vėliau Žemaičių kanauninkas M. Daukša 1595 m. išspausdino Vilniuje *Katechizmą*, o 1599 m. knygą, pavadintą *Postilė, arba Ižguldimas Ewangeliu kiekwienos Nedelos...*, kurios prakalboje jis svarstė gimtosios kalbos reikšmę tautai, labai įvertindamas kalbą, ir padarė išvadą, kad tautos išlieka gyvos tik vartodamos savąją kalbą.

Religinė literatūra tiesė kelią grožinei literatūrai, todėl po religinių leidinių sekė pasaulietiško turinio knygos, po religinių giesmių — pasaulietiško turinio eilėraščiai.

XVIII a. pabagoje ir XIX a. pradžioje Lietuvoje susidarydavo tam tikri židiniai — lietuvių praeities mylėtojų, lietuvių kalbos puoselėtojų, pasaulietiškos literatūros kūrėjų. A. Klementas rašė lietuviškai, eiliuodamas laiškus ne tik Žemaičių vyskupui J. Giedraičiui, bet ir parašė *Žemaičių dainelę*, kurstančią žemaičius stoti į Kosciuškos sukilimą.[79]

Kitas rašytojas, vadinamojo Žemaičių literatūrinio sąjūdžio dalyvis, D. Poška garsėjo ne tik Baubliu, pirmuoju lietuvių istoriniu muziejumi, bet drauge buvo ir pasaulietiškos literatūros kūrėjas, išgarsėjęs eilėraščiu *Lietuvos ir Žemaičių mužikas*, kuris po jo mirties buvo išspausdintas 1886 m. *Aušroje*.

Senasis Vilniaus universitetas neginčijamai turėjo įtakos lietuvių literatūros raidai. XIX a. pradžioje jame mokėsi daug studentų, kilusių iš Žemaitijos.[80] Vilniaus universitete susidarė studentų lietuvių patriotų būrelis, kuriame dalyvavo S. Daukantas, K. Zabitis-Nezabitauskas, S. Stanevičius, garsėjęs pasakėčiomis ir 1823 m. sukurtąja ode *Šlovė žemaičių*, išreikšdamas joje tuometinius lietuvių tautos troškimus: susirūpinimą lietuvių kalba, norą atitaisyti tautai padarytą žalą bei pastangas išsivaduoti iš „pražuvimo nevalios".[81]

Tuo pat metu Rytų Lietuvoje kun. A. Strazdas savo dainomis guodė vargšus lietuvius baudžiauninkus. Jam gyvam esant, 1814 m. buvo išspausdintos *Giesmės svietiškos ir šventos*. Bet kai kun. Strazdas mėgino išspausdinti antrąjį savo poezijos rinkinį, tai cenzūra Vilniuje neleido jo spausdinti. Strazdo-Strazdelio giesmės ir ypač dainos labai plačiai paplito žmonėse ir daug jų yra užrašytų atskirais variantais.

Be grožinės literatūros lietuvių kalba, lietuviškomis temomis tuo metu rašė lenkų kalba rašytojai, kurie buvo kilę iš Lietuvos arba ilgą laiką gyvenę Lietuvoje — A. Mickevičius, J. Kraševskis (Kraszewski), L. Kondratavičius-Sirokomlė, kurių veikalus vėliau vertė į lietuvių kalbą ir jau *Aušros* metu juos spausdino lietuvių spaudoje.

Nepaisant visų rusų valdžios trukdymų, lietuviškųjų knygų skaičius augo ir pasaulietiškos literatūros veikalų gausėjo. Tuo metu Vilniuje spausdinamoji pasaulietiškoji literatūra lietuvių kalba ir kitomis kalbomis, dar nebuvo gausi. Vilniaus Akademijos spaustuvė XVIII a. išspausdino 1.530 knygų, bet tarp jų grožinės literatūros tebuvo tik 24 knygos, o poezijos — 11 knygų.[82]

Kadangi lietuvių kalba laikraščių ligi 1904 m. caro valdžia neleido spausdinti, tai juos iš dalies atstojo kalendoriai, kuriuos nuo 1846 m. pradėjo leisti L. Ivinskis. Pagal to meto knygų tiražus, Ivinskio kalendorių buvo spausdinama gana daug — ligi 8.000 egzempliorių ir jie Lietuvoje labai plito. Juose buvo spausdinama ne tik įprastinė kalendorinė medžiaga, bet ir grožinės literatūros — dainų, pasakų, mįslių, eilėraščių. Ivinskio kalendoriuose grožinės literatūros dalykų spausdindavo ne tik gyvųjų rašytojų kūrybos, bet ir mirusiųjų, pvz., D. Poškos, S. Valiūno, A. Strazdo ir kitų rašytojų kūrinius. Taip pat Ivinskio kalendoriuje pirmą kartą 1861 m. buvo išspausdintas A. Baranausko *Anykščių šilelis*. Be *Anykščių šilelio*, Baranauskas garsėjo eilėraščiu *Kelionė Peterburgan, Pasikalbėjimas giesmininko su Lietuva* ir kt.

XIX a. antroje pusėje, be Baranausko, poezijos jau rašė A. Vienažinskis, K. Aleknavičius, P. Savickis, V. Ažukalnis-Zagurskis. Jo kai kurie eilėraščiai yra itin įdomūs palyginimais ir sukurtais vaizdais, kaip *Aprašymas nakties*.[83]

Po 1863 m. sukilimo numalšinimo prasidėjusi reakcija ir po to sekęs lietuvių spaudos draudimas lotynų raidėmis buvo didelė kliūtis lietuvių grožinei literatūrai toliau augti. Prieš tai Vilniuje jau buvo susidaręs ir lietuvių kultūrinės bei literatūrinės veiklos centras. Rusų oficialiomis cenzūros žiniomis tik per vieną dešimtmetį (1854 - 1864) Vilniuje buvo išspausdinta 171 leidinys lietuvių kalba.[84]

Prieš spaudos draudimą vyskupas M. Valančius ir lietuvių kultūros veikėjas M. Akelaitis lietuviškuosius raštus spausdino Vilniuje. Bet vėliau uždraudus spaudą visas spaudos darbas ir apskritai lietuviškųjų raštų spausdinimas buvo nukeltas į Mažąją Lietuvą ir į Jungtines Amerikos Valstybes.

Pradėjus leisti *Aušrą* ir *Aušroje* ir jos išleidžiamuose kalendoriuose, be istorinių ir visuomeninio turinio straipsnių, taip pat buvo šiek tiek spausdinama ir grožinės literatūros kūrinių. *Aušroje* pradėjo spausdinti savo kūrinius tuometinės jaunosios kartos poetai ir rašytojai: P. Arminas-Trupinėlis, S. Dagilis, A. Dambrauskas-Jakštas, J. Mačiulis-Maironis, V. Kudirka-Kapsas, L. Malinauskaitė-Eglė, J. Mačys-Kėkštas ir J. Sauerveinas-Girėnas. Bet *Aušroje* irgi buvo spausdinama jau ir mirusiųjų rašytojų kūrinių, kaip D. Poškos, S. Stanevičiaus, V. Ažukalnio ir kitų.

Aušrai sustojus, po metų katalikiškos srovės veikėjai pradėjo leisti *Šviesą* (1887 - 1890), paskui *Apžvalgą* (1890 - 1896), o vėliau ligi pat spaudos draudimo panaikinimo — *Tėvynės Sargą* (1896 - 1904). Katalikų srovės spaudoje savo kūriniais yra bendradarbiavę Jakštas, Maironis, kuris jau tada buvo išgarsėjęs savo poema *Pavasario balsai,* kun. A. Burba, kun. S. Gimžauskas, satyrų autorius kun. K. Pakalniškis — Dėdė Atanazas, M. Pečkauskaitė — Šatrijos Ragana, kun. J. Žilius — Jonila ir ilgametis *Tėvynės Sargo* redaktorius kun. J. Tumas - Vaižgantas, ten spausdinęs savo Aukštaičių vaizdus.

Dr. V. Pietaris savo literatūrinius kūrinius spausdino ir liberaliniame *Varpe,* ir katalikų srovės spaudoje. Reikšmingesnė jo to meto apysaka *Keidošių Onutė* buvo išspausdinta *Tėvynės Sarge,* o jo istorinis romanas *Algimantas* buvo išspausdintas 1904 m. Jungtinėse Amerikos Valstybėse jau po jo mirties.

Tuo metu ir liberalinė srovė suorganizavo daugiau inteligentijai skirtą žurnalą *Varpą* (1889 - 1905) ir kaimui — savaitraštį *Ūkininką. Varpo* žurnale taip pat bendradarbiavo didokas lietuvių rašytojų būrys. Pats *Varpo* redaktorius V. Kudirka - Kapsas garsėjo ne tik satyromis ir publicistika, bet ir idealistinio bei visuomeninio turinio eilėraščiais: *Lietuva, Tėvynė mūsų, Kelkite, kelkite, kelkite* ir kitais. Jau tada Kudirka *Varpe* ne tik svarstė literatūrinius klausimus, rašė recenzijas, bet jis pirmasis išspausdino ir poezijos rašymo vadovėlį. *Varpe* savo pirmuosius kūrinius išspausdino J. Gaidamavičius - Gaidys (apysaką *Valys),* A. Krikščiukaitis - Aišbė *(Kas teisybė — tai ne melas),* G. Petkevičaitė - Bitė *(Iš gyvenimo verpetų),* J. Žymantienė - Žemaitė *(Rudens vakaras),* S. Pšibiliauskienė - Lazdynų Pelėda *(Našlaitė),* M. Pečkauskaitė - Šatrijos Ragana, Pr. Vaičaitis ir kiti.

Varpo bendradarbis P. Višinskis didelių nuopelnų turi ne tiek savo literatūriniais kūriniais, bet daugiau literatūros kritikos straipsniais, o ypač įtraukdamas į grožinės literatūros kūrybą Žemaitę, Lazdynų Pelėdą, Šatrijos Raganą ir J. Krikščiūną - Jovarą. Iš jaunesnės kartos *Varpe* savo kūrinius spausdino K. Jasiukaitis, J. Biliūnas ir J. Jovaras, bet jie savo kūrinius taip pat spausdino ir socialistų laikraštyje *Darbininkų balse.*

Spaudos draudimo metu lietuviai rašytojai savo kūrinius spausdino JAV lietuvių leidžiamuose laikraščiuose: *Lietuviškame balse* (1885 - 1889), *Vienybėje Lietuvininkų* (1886 - 1920),

Apšvietoje (1892 - 1893) ir *Dirvoje - Žinyne* (1900 - 1906). *Lietuviškajame balse* savo kūrinius spausdino V. Kudirka, P. Matulionis, J. Užupis ir J. Kėkštas.

Lietuvių rašytojams gausėjant, JAV 1896 m. įsisteigė *Tėvynės Mylėtojų draugija* lietuviškiems raštams leisti ir juos platinti Lietuvoje. Ligi 1905 m. ši draugija išspausdino 14 knygų, jų tarpe ir V. Kudirkos vertimų iš svetimų kalbų. O 1909 m. draugija išspausdino visus Kudirkos raštus.

Dirva - Žinynas ne tik spausdino daug orginalių mūsų rašytojų veikalų — J. Maironio, Jakšto, Šatrijos Raganos, V. Pietario, bet nemaža ir verstinių raštų.

Spaudą atgavus, Vilnius vėl paliko lietuvių kultūrinio gyvenimo centras: čia buvo spausdinami lietuviški laikraščiai, įsisteigė knygų leidyklų ir knygynų. Vėliau Kaune ir Seinuose bei Rygoje taip pat buvo pradėta leisti lietuviški laikraščiai ir spausdinti grožinės literatūros veikalai, steigti knygynai ir t.t. *Vilniaus Žiniose,* vėliau *Lietuvos Žiniose* ir jų priede *Aušrinėje* su savo kūryba atėjo to meto jaunosios kartos rašytojai — A. Žukauskas - Vienuolis, Z. Gaidamavičius - Gėlė, A. Lastas - Adomas Juodasis, I. Jurkūnas - Šeinius, J. Savickis, J. Gurauskas, B. Sruoga, K. Binkis, J. Janonis, literatūros istorikas M. Biržiška ir kiti.

V. Mickevičius - Krėvė pirmuosius savo kūrinius — *Šarūną, Skerdžių, Bobulės vargus* — išspausdino *Viltyje,* kurie vėliau buvo išleidžiami atskiromis knygomis.

Maždaug tuo pat metu (1907 m.) Kaune A. Jakštas pradėjo leisti mokslo, literatūros ir politikos žurnalą *Draugiją* ir nuo 1911 m. moksleivijai skirtą jos priedą *Ateitį. Draugijoje* ir *Ateityje* be vyresniosios kartos rašytojų savo kūrinius pradėjo spausdinti irgi to meto jaunosios kartos rašytojai — M. Gustaitis, M. Vaitkus, E. Steponaitis, J. Šnapštys - Margalis, J. Tilvytis - Žalvarnis, A. Šmulkštys - Paparonis, F. Kirša, J. Mikuckis, V. Mykolaitis - Putinas, literatūros kritikas P. Gerulis - Kragas ir kiti.

Netrukus pasirodė ir pirmieji grynai literatūrai skirti almanachai ir žurnalai. Krokuvoje 1907 m. J. Herbačiauskas išleido jau vien literatūrai skirtą almanachą *Gabiją.* 1911 - 1912 m. išėjo literatūros žurnalo *Švyturio* du numeriai, kuriuos redagavo L. Gira. *Švyturyje* bendradarbiavo M. Gustaitis, V. Krėvė, J. Mikuckis, Lazdynų Pelėda, K. Puida, O. Pleirytė-Pui-

dienė, I. Šeinius, M. Vaitkus ir A. Vienuolis. 1913 - 1914 m. literatūros žurnale *Vaivorykštėje* daugiausia bendradarbiavo estetizmo bei modernizmo šalininkai — K. Binkis, M. Gustaitis, F. Kirša, V. Krėvė, J. Maironis, B. Sruoga, I. Šeinius, M. Vaitkus, Vaižgantas, Adomas Juodasis ir K. Jurgelionis - Kalėdų Kaukė.

Kilus karui, literatūros žurnalai sustojo ėję, o juos pakeitė almanachai — 1914 m. buvo išspausdintas almanachas *Nauju taku,* 1915 m. — *Pirmasis baras,* kuriame daugiausia buvo išspausdinta impresionistinių ir simbolistinių mūsų rašytojų kūrinių.

Apžvelgus Lietuvos kultūrinio gyvenimo raidą ligi Pirmojo pasaulinio karo, o ypač 1904 - 1914 m. tarpsnį, galima drąsiai tvirtinti, kad to laikotarpio kultūrinės apraiškos įvairiose gyvenimo srityse padarė milžinišką pažangą. Todėl Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse lietuviai jau turėjo stiprų kultūrinį pagrindą nepriklausomam tautos gyvenimui.

NUORODOS

1 J. Koncevičius, Lietuvių kultūros etiudai — *Spaudos laisvės ir Amerikos lietuvių organizuotės sukaktuvės*, 1929 m., 307 psl.
2 *Varpas*, 1894 m., 7 nr.
3 Vc. Biržiška, Apaščios ir Nemunėlio vienybės statutas — *Mūsų Senovė*, 1940 m. III knyga 1(10) nr., 174 - 176 psl. ir *Praeities pabiros*, 1960 m., 313 - 315 psl.
4 K. Bielinis, *Dienojant*, 1958 m., 66 - 92 psl.
5 *1894 - 1905 Revoliucionnoje dviženije v Rossii v dokladach ministra Muravjova* (red. J. Martov) 1907 m., 52 - 53 psl.
6 *Lietuvių Enciklopedija*, XVII t., 418 psl. ir V. Merkys, *Sietyno* draugija ir jos byla — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1975 m., 8 knyga, 30 - 35 psl.
7 J. Biliūnas, *Raštai*, 1954 m. II t., 153 psl.
8 *Vilniaus Žinios*, 1907 m. 30 nr.
9 *Varpas*, 1901 m. 4 nr.
10 G. Petkevičaitė, *Krislai*, 1966 m., 749 psl. ir V. Abramavičius, Paryžiaus lietuvių draugija *Želmuo* ir jos biblioteka — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1964 m., III t., 149 - 156 psl.
11 *Lietuvių Enciklopedija*, XXII t., 366 - 367 psl.
12 M. Romer, *Litwa*, 1908 m., 294 psl.
13 *Lietuvos Žinios*, 1914 m., 105 nr.
14 L. Vladimirovas, Lietuvos kultūros — švietimo draugijos 1905 - 1907 metų revoliucijos ir Stolypino reakcijos metais — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1962 m. II t., 118 psl.
15 A. Merkelis, *A. Smetona*, 1964 m., 84 psl.
16 L. Vladimirovas, Lietuvos kultūros — švietimo draugijos 1905 - 1907 metų revolucijos ir Stolypino reakcijos metais — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1962 m. II t., 140 psl.
17 *Vilniaus Žinios*, 1907 m. kovo 9-10 d.
18 J. Jurginis, Lietuvių Mokslo Draugija — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1975 m. 8 nr., 49 ir 79 psl.
19 J. Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, 1970 m., 734 psl.
20 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 139 nr.
21 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 139 nr ir J. Jurginis, Lietuvių Mokslo Draugija — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1975 m. 8 nr., 627 psl.

22 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 11 nr.
23 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t., 186 psl. ir *Nacionalnoje dviženije v Rossii v načale XX veka* (red. J. Martov), 1910 m. II t., 190 psl.
24 L. Vladimirovas, Lietuvos kultūros — švietimo draugijos 1905 - 1907 metų revoliucijos ir Stolypino reakcijos metais — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1962 m. II t., 127 psl. ir K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m., 131 psl.
25 *Lietuvos Ūkininkas*, 1909 m. 26 nr.
26 *Lietuvių Enciklopedija*, XXVI t., 539 - 542 psl.
27 E. Zechlin, Westrussland in seiner Bedeutung für die Entwicklung Mitteleuropas, 1917 m., 95 psl.
28 J. Kuzmaitė, Vilniaus *Ryto* lietuvių švietimo draugija — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1975 m. 8 nr., 128 psl.
29 *Lietuvos Žinios*, 1915 m. 20 nr.
30 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. 51 nr.
31 P. Dogelis, *Mano gyvenimo prisiminimai*, 1936 m., 185 psl.
32 J. Jasaitis, G. Petkevičaitė - Bitė, 1972 m., 85 psl.
33 A. Ciechanowiecki, *M. K. Ogiński und seine Musenhof zu Słonim*, 1961 m. 18, 29 psl. ir toliau.
34 *Lietuvos Universitetas*, 1972 m., 39 psl.
35 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 67 psl.
36 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 80 psl.
37 A. Rucevičius, *Sunkiaisiais laikais*, 1920 m., 36 - 37 psl.
38 K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, 1962 m. II t., 97 psl.
39 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 75 psl.
40 V. Požela, *Jaunystės atsiminimai*, 1971 m., 116 psl. ir toliau.
41 J. Gaudrimas, *Iš lietuvių muzikinės kultūros gyvenimo*, 1958 m. 97 psl.
42 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 161 ir 167 psl.
43 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 99 psl.
44 V. Žukas, Pirmieji lietuvių almanachai ir žurnalai — *Bibliotekininkystės ir Bibliografijos klausimai*, 1968 m. VIII, 143 - 144 psl.
45 *Pamiatnaja knižka Kovenskoj gub. na 1906 god*, 1905 m., 6 psl.
46 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 133 psl.
47 G. Landsbergis - Žemkalnis, *Raštai*, 1972 m., 226 - 227 psl.
48 M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, 1953 m. II t., 181 psl.
49 A. Ambrose, *Čikagos lietuvių istorija*, 1967 m., 286 psl.
50 V. Maknys, *Lietuvių teatro raidos bruožai*, 1972 m., 276 psl.
51 A. Ciechanowiecki, *M. K. Ogiński und seine Musenhof zu Słonim*, 1961 m., 9 psl.
52 *Lietuvių Enciklopedija*, XXI t., 35 - 36 psl.
53 M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias*, 1952 m., I t., 162 psl.
54 A. Rukša, Lietuvos Universitetų istorija — *Lietuvos Universitetas*, 1972 m., 96 psl.
55 A. Ciechanowiecki, *M. K. Ogiński und seine Musenhof zu Słonim*, 1961 m., 55 psl.
56 J. Gaudrimas, *Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos*, 1958 m., 38 - 39 psl.

57 A. Rukša, Lietuvos Universitetų istorija — *Lietuvos Universitetas*, 1972 m., 42 psl.
58 M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, 1960 m., 260 psl.
59 *J. Naujalis* (straipsnių rinkinys), 1968 m., 26 psl.
60 M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, 1960 m., 233, 285 ir 297 psl.
61 J. Gaudrimas, *Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos*, 1958 m., 259 psl.
62 V. Maciūnas, Lietuvos himno istorijos bruožai — *Varpas*, 1975 m., 35 - 36 psl.
63 J. Gaudrimas, *Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos*, 1958 m., 55 psl.
64 P. Rėklaitis, *Lietuvių Enciklopedija* XV t., 716 psl.
65 H. Kairiūkštytė - Jacinienė, J. Baršauskas, *Pažaislis*, 1960 m., 63 psl.
66 E. Budreika, *Lietuvos klasicizmo architektūros kūrėjas L. Stuoka - Gucevičius 1753 - 1798*, 1965 m. 12 psl.
67 P. Galaunė, Grafikos meno rinkiniai Lietuvoje — *Iš lietuvių kultūros istorijos*, 1961 m. III, 289 psl.
68 H. Kairiūkštytė - Jacinienė, J. Baršauskas, *Pažaislis*, 1960 m. 27-28 p.
69 P. Gudynas ir kiti, *Paveikslų galerija*, 1968 m. 36 psl.
70 Pr. Čepėnas, Lietuvos Universitetų bibliotekos — *Lietuvos Universitetas*, 1972 m., 583 - 584 psl.
71 *Vilniaus Žinios*, 1906 m. spalio 17 d.
72 J. Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, 1970 m., 724 psl.
73 M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, 1960 m., 281 psl.
74 J. Rimantas, *Rimša pasakoja*, 1964 m., 141 psl.
75 M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, 1960 m., 206 psl. ir *Viltis*, 1907 m. 8, 10 ir 29 nr.
76 M. K. Čiurlionis, *Apie muziką ir dailę*, 1960 m., 281 psl.
77 A. Žmuidzinavičius, *Paletė ir gyvenimas*, 1961 m., 146 - 147 psl.
78 *Lietuvos Žinios*, 1914 m. kovo 6 d.
79 A. Klementas, *Raštai*, 1972 m. 23 psl.
80 V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje*, 1939 m. 75 psl.
81 J. Lebedys, *S. Stanevičius*, 1955 m., 211 - 220 psl.
82 I. Petrauskienė, *Vilniaus Akademijos spaustuvė*, 1976 m. 183 psl.
83 V. Ažukalnis, *Raštai*, 1968 m., 43 - 46 ir 201 - 202 psl.
84 *Vilniui 650 metų*, 1976 m., 127 psl.

VARDYNAS

Abicht, Adolf 509
Abraham, Władysław 41
Abramsonas, Šachno 411
Adomas Juodasis, žr. Lastas, Adomas
Akelaitis, Mikalojus 37, 156, 167, 227, 268, 274, 465, 518
Akelaitis, Vincas 379
Aksakov, Ivan 102, 109, 131
Albedinskij, Petr 211
Alchimavičius, Kazimieras 511
Alekna, Jurgis 303, 463
Aleknavičius, Kajetonas 518
Aleksa, Zigmas, žr. Angarietis, Zigmas
Aleksandras, Lietuvos Didysis kunigaikštis 60
Aleksandras II 93, 105, 142, 144, 152, 156, 243
Aleksandras III 172, 321, 445, 454
Aleksandravičius, Vincas 297, 344
Aleksandrov, Aleksandr 203
Aleksis, Aleksandras 503
Aleškevičius, G. 288
Alyta, Kazys 486, 487, 490
Aleksandras Nevietis 142
Alseika, Danielius 294, 296, 348, 353, 379
Ambrazevičius, žr. Ambraziejus, Juozas (kunigas)
Ambraziejus, Juozas (kunigas) 66, 68, 252, 254, 332, 349, 485
Ambraziejus, Juozas 379
Ambrazaitis, Jonas 463
Ambrozaitis, Kazimieras 301
Ancuta, Kazimieras 505
Andriolli, Mykolas Eloizas 511
Andriukaitis 204
Andriulis, Pijus 135
Angarietis, Zigmas 351, 380
Antanavičius, Juozapas 68, 76, 77, 135, 384, 385, 390
Apuchtin, Aleksandr 191
Arbuzov 376
Arminas - Trupinėlis, Petras 518
Arsenjev 328
Astratov, E. 371
Audėjus, Stasys 484, 486, 487
Audzejonis - Audziejewicz, Antanas Pranciškus 64
Aulard, François Victor 30
Avižonis, Petras 207, 470
Azef, Evno 94, 326
Ažukalnis - Zagurskis, Valerijonas 518

Babravičius, Juozas 484, 487, 488
Bacevičius, Feliksas 379
Bagdonas, Juozas 235, 257, 290, 462, 465, 467, 468, 470
Baldauskienė, J. 233
Balinskis, Mykolas 37, 43, 156, 268
Balys, Petras 295
Baltakys, A. 370, 379
Baltramaitis, Silvestras 242, 254
Baltrušaitis, Andrius 369, 379

Baltrušaitis, Jurgis 22, 484
Baltūsis, Motiejus 107, 378, 462
Baltuška, Justinas 379
Balvočius - Gerutis, Jonas 238
Banaitis, Saliamonas 253, 302
Baranauskas, Antanas 76, 146, 234, 240, 501, 518
Baranov, Edvard 114, 228
Barth, Theodor 329
Bartuška, Juozas 471
Barzda, J. 370
Basanavičius, Jonas 65, 204, 207, 238, 239, 268, 270, 271, 283, 332, 340, 343, 347, 348, 387, 424, 468, 469, 470, 473, 512, 514
Batiuškov, Pompei 105, 144, 211, 237
Batoras, Steponas 35
Baudouin de Courtenay, Jan 212, 332, 469
Bauer, Otto 27
Bauža-Bagužis, Ksaveras 267
Bebel, August 329
Bebutov 326
Beleckij, Aleksandr 247
Bendorius, Juozas 485, 501, 502
Beresnevičius, Aleksandras 238, 239
Bergson, Henri 30
Bernstein,. Eduard 27
Bermondt, Pavel 31
Beržanskis - Klausutis, Gediminas Jonas 69
Bezobrazov, rusų karininkas, 306
Bezobrazov, baudžiamųjų rinktinių vadas 373
Bezzenberger, Albrecht 21, 257, 469
Bibikov, Dimitrii 181
Bičiūnas, Vytautas 516
Bielinis, Jurgis 232
Bielinis, Kipras 336, 337, 379, 380
Bieliūnas, Juozas 484
Bielskis, Vaclovas 295, 324
Bielskus, Vincas 439, 461
Bykowski 496
Biliūnas, Jonas 159, 168, 210, 464, 519
Binkis, Kazys 520, 521
Birinčikas, Aleksandras 344, 378
Byron, George 17
Bystramas 227
Bistras, Leonas 301
Biržiška, Mykolas 206, 378, 390, 470, 473, 486, 520
Biržiška, Vaclovas 172, 231, 273, 378
Bitė - Petkevičaitė, žr. Petkevičaitė - Bitė, Gabrielė
Bizauskas, Kazimieras 301
Bizinski, J. 479
Blaškus 204
Bliūdžius, Mikas 483
Bobrovskis, Mykolas 509
Bohuševičius, O. 238
Borodzicz, Jan 60, 67, 282
Bortkevičienė, Felicija 293, 294, 295, 387, 464, 474, 476
Bortkevičius, Jonas 66, 293
Botyrius, Andrius 21, 204, 240
Bourgeois, Léon Victor 30
Bramsonas, Leiba 408
Brazaitis, Juozas 207
Brazaitytė, Elena 467
Brazauskaitė, O. 474
Brazauskas, A. 203, 206
Brazys, Teodoras 498
Brazulevičius, Vladas 483
Brenšteinas (Breinsztejn), Mykolas 410
Brückner, Aleksander 4, 79
Brun, André Jean, žr. Le Brun
Brundza, Antanas 232, 379
Bružas, A. 232
Būčys, Pranas 297, 343, 344, 345
Budecki, Zdisław 42
Būga, Kazimieras 470, 483
Bugailiškis, Peliksas 379, 467
Buiko 69
Buivydas, Antanas 238
Bukantas, Domininkas 470
Bukauskas, Henrikas 203
Bukaveckas, Vladas 198
Bukšnaitis, Pijus 503
Bulygin, Aleksandr 310, 324
Bulota, Andrius 39, 122, 171, 176, 177, 293, 294, 295, 343, 344, 379, 408, 412, 413, 414, 417, 420,, 421, 422, 424, 430, 470, 471

Bulvičius, P. 462
Burba, Aleksandras 63, 65, 145, 492, 519
Burba, Jonas 63
Butkevičius, Pranciškus 232
Butkus 296
Bžostovskis, Konstantinas 505

Carnot, Nicolas 9
Ceraskis, Vytautas M. 21
Ceretelli, Heraklijus 412
Chodzka, Jonas 155
Cholmogorov, A. 15
Choronžickis, Saliamonas 411
Ciecierskiai (broliai) 3
Cijūnėlis, Matas 402
Cimkauskas, Mykolas 411
Cimnolonskis, K. 471
Cini, Giovanni 504, 505
Ciplijauskas, Juozas 470
Ciplijauskas, Liudas 379, 470, 471
Cirtautas, Bronius 379
Cirtautas, Gasparas 74
Civinskas, Jonas 198
Clemenceau, Georges 402
Codokas, Chevrunia 471
Conze, Werner 35
Croce, Benedetto, 3
Cunow, Heinrich 30
de Custine 84

Čapskis, 111
Čartoriskis, Adomas 507, 509
Čcheidze, Nikolai 417
Čelkys 66
Čepas, Motiejus 463
Čepinskis, Vincas 292, 481
Čerka, Jonas 461
Čertkov, Nikolai 246
Česna, Jonas 461
Čėsna, K. 379
Čėsnys, Blažiejus 299
Čirvinskas, Stanislovas 204
Čiurlionis, Konstantinas Mikalojus 484, 485, 486, 487, 497, 499, 500, 510, 512, 513, 514, 515
Čiurlys, Jurgis 379
Čižauskas, Jonas 503

Dagilis, Stanislovas 518
Dalevskiai (broliai) 3
Dambrauskas - Jakštas, žr. Jakštas - Dambrauskas, Adomas
Damelis (Dahmel), Jonas 510
Daraškevičius, Leonas 203
Daugėla, Apolinaras Ignas 238
Daugirdas, Pranas 177
Daugirdas, Tadas 487
Daukantas, Simonas 267, 273, 517
Daukša, Antanas 255
Daukša, Eduardas Jokūbas 203
Daukša, Mikalojus 265, 266, 267, 274, 275, 516
Daukša, Vladislovas 477
Daukševičius 506
Davainis - Silvestravičius, Mečislovas 69, 255, 332
David, Eduard 30
Deljanov, J. 170, 183
Denis 366
Dessal 328
Didžiokas, Vladas 510
Didžiuliai 379
Didžiulienė (žmona), Liudvika 474
Didžiulytė, S. 474
Digrys, Stasys 292
Dmachauskas, Vincas 509
Dobrovolskis, K. 207
Dobužinskis, Mstislavas 500
Dogelis, Aleksandras 21, 158
Domaševičius, Andrius 66, 289, 290, 342, 344, 378
Dovydaitis, Juozapas Silvestras 222, 269
Dovydaitis, Pranas 300, 301
Dovydavičius 143
Drevnovskis 342
Dryja - Visockis, Juozas 480, 498
Dubinskas, Andrius 230, 252, 254, 299, 332
Dubrovin 354, 357
Dulaitis, Vincas 483
Dundulienė, Marija 493
Durkheim, Emile 30
Durnovo, F. 362, 363, 366, 367, 376
Dvaranauskas, Vincentas 253

Edelmanas 514
Eidukevičius, Pranas 378
Eitutavičius, Kazys 232
Ereminas, Leonas 502
Ermolov 438
Erzberger, Mathias 30

Feldmanas 371
Feterauskas, Gustavas 483
Fortunatov, Filip 21, 469
France, Anatole 329
Frank, Josef 510
Fredo, Ludovico 506
Frėzė (Fröse), Aleksandr 121, 162, 339, 351, 352, 367
Fridmanas, Naftalis 425
Fromas - Gužutis, Aleksandras 482, 483, 490
Fröse, žr. Frėzė
Fulda, Ludwig 329

Gabrys (Paršaitis), Juozas 71, 294, 296, 337, 343, 344, 348, 377, 379, 381
Gaidamavičius, Jonas, žr. Gaidys - Gaidamavičius Jonas
Gaidamavičius - Gėlė, Zigmas 520
Gaidys - Gaidamavičius, Jonas 283, 519
Gailius, J. 204
Galaunė, Paulius 514
Galdikas, Adomas 516
Galkauskas, Konstantinas 502
Galvanauskas, Ernestas 294, 296, 314, 337, 344, 361, 379
Gapon, Georgii 327, 328
Garalevičius, Jonas 471
Gauthiot, Robert 236
Gavėnas, J. 439
Gavronskis, Stanislovas 317
Gediminas 54
Gerasimov 355
Geršinskis, Henrikas 236, 282, 465
Gerulis - Kragas, Petras 520
Giedraitis, Juozapas Arnulfas 155, 172, 517
Giedraitis, Marcijonas 311
Giertych, J. 278
Gilibert, Jonas Emanuelis 508
Gilius, Jurgis 240
Gimbutaitė, Sofija 513
Gimžauskas, Silvestras 63, 64, 172, 231, 519
Ginken, G. 241
Gira, Liudas 296, 343, 468, 473, 487, 490, 501, 520
Girnius, Juozas 379, 402, 408
Gizbert - Studnicki, Władisław 79
Glagolev 37
Glemža, Jonas 379, 380
Glinskis, Konstantinas 483, 490, 491
Goesaitė, Teresa 464
Golycin 355
Golovin 226
Goreckis, Tadas 511
Goremykin, Ivan 118
Gorkij, Maksim 328
Goštautas, V. 505
Gothein, Georg 40
Gradeskul, N. 406
Gravrogkas, Antanas 379
Grėbliūnas, K. 371
Grégoire, Henri 24
Griazev 171, 501
Grigaitis, Juozas 486
Grigaitis, Pijus 337, 363, 379, 380, 483
Grigaitytė, Birutė 476
Grigiškis, Juozas 207
Grimm, Friedrich 20
Grincevičius, L. 506
Grincevičiūtė, M. 464
Grinius, Jonas 379
Grinius, Jonas (dramaturgas) 493
Grinius (Grinevičius), Kazys 43, 75, 93, 187, 235, 252, 290, 293, 295, 324, 353, 366, 379, 381, 439, 462, 470, 471
Griniuvienė, Joana 366, 379, 470, 471, 474
Gröber, Adolf 30
Groddeck, Gabriel 508
Grotius, Hugo 24
Gruodis, Juozas 497
Gudavičius, Pranas 379, 411
Gudynas, Pranas 508
Gulkovskij, N. 365, 373

Gumplowicz, Ludwig 26
Gurauskas, Juozas 520
Gustaitis, Motiejus 470, 472, 498, 520, 521

Haase, Hugo 28, 30, 31
Haeckel, Ernst 329
Hanfmanas, Maksimas 233, 243, 245
Hauptmann, Gerhard 329
Hejermans, Herman 486
Henrikas VIII 129
Herbačiauskas, Juozas Albinas 520
Hercenštein 355
Hessen, I. 328
Hilferding, Aleksandr 106, 131, 222, 241, 242
Hofmannstahl, Hugo 329
Holland, Johann David 496
Homeras 267
Hryneviečkis (Hryniewiecki), Karolis 142
Hroch, Miroslav 275, 276, 277
Hurko, Osip 239

Iešmanta, Albinas 295, 484 485
Ilovaiskij, Dimitrii 355
Imeretinskij, Aleksandr 235, 246
Indrikonis 370
Indriškevičius 370
Isenburg - Birstein, Joseph 50
Ivanauskas, V. 49
Ivanov 370
Ivinskis, Laurynas 172, 207, 227, 518

Jablonskis, Jonas 69, 177, 296, 463, 469, 470, 481
Jagminas, Konstantinas 63
Jagomastas, Enzys 253
Jakavičius, Liudas 254, 480
Jakimavičius, Rapolas 510
Jaks - Tyris, Jonas 378
Jakševičiūtė - Venclauskienė, Stanislava 479, 488
Jakštas (Dambrauskas), Adomas 43, 71, 212, 240, 257, 281, 282, 297, 464, 513, 518, 519, 520
Jakštas, Karolis 254, 483
Jakubėnas, Povilas 461
Jakubowski, Jan 36, 43, 62
Janavičius, Liudvikas 288
Jankevičius 371
Jankus, Martynas 253, 381
Janonis, Julius 520
Janulaitis, Augustinas 113, 283, 291, 379, 386, 463, 470, 473, 478, 479, 486
Janulevičius, Jonas 378
Janulevičius, P. 311, 480
Januševičius, Povilas 471
Januševičiūtė, Ona 464
Janušis, Peliksas 463
Januškevič, Nikolai 123
Januškevičius, Juozas 207
Januškevičius, Mikalojus 171, 174, 212, 213, 294, 295, 424, 425, 426, 428
Jaroševičius, Antanas, 512, 514
Jarulaitis, Vincentas 123, 302, 402, 406, 408
Jasaitis, Jurgis 344, 363, 379
Jasiukaitis, Konstantinas 210, 379, 513, 519
Jasūdis, Antanas 483
Jauniška, I. 512
Jaunius, Kazimieras 212, 469
Jaurès, Jean Auguste 329
Jelskis, Kazimieras 508
Jeseniauskas, Albinas 502
Jokantas, Kazimieras 148
Jokūbaitis, A. 514
Jolles 355
Jomantas, Vilius 515
Jonas III 84
Jonelytė, K. 379, 474
Jonynas, Ignas 379, 470
Jucaitis, Antanas 513, 514
Jucevičius, Liudvikas 267
Juknevičius 139
Jundzila, Stanislovas 510
Jurevič, 107
Jurgelionis - Kalėdų Kaukė, Kleopas 210, 379, 380, 521
Jurkūnas - Šeinius, Ignas, žr. Šeinius, Ignas
Juškytė, Jadvyga 464, 474, 479
Juzumas, Tadas 224

Yčas, Jonas 470
Yčas, Martynas 171, 174, 202, 203, 301, 425, 426, 427, 428, 430

Kachanov, žr. Kochanov
Kačanauskas, Aleksandras 480, 498
Kačergis, Juozas 379, 471
Kairys, Klemensas 222
Kairys, Steponas 291, 292, 342, 343, 344, 347, 348, 350, 351, 353, 378, 410, 473
Kairiūkštis, Juozas 473
Kairiūkštis, Povilas 463
Kairiūkštis, Vladas 510
Kaiserling 124
Kalėdų Kaukė, žr. Jurgelionis Kleopas
Kaliajev, Ivan 329
Kalpokas, Petras 512 514, 515
Kalvaitis, Juozas 497, 498
Kaminka, A. 243, 245
Kancleris, Juozas 462
Kant, Emmanuel 268
Kantrimas 66
Kapsukas - Mickevičius, Vincas 204, 289, 291, 296, 337, 366, 379, 380, 386
Karazija, Povilas 470
Karejev, Nikolai 328, 406
Karevičius, Pranciškus 73
Karlavičius (Karlowicz) Jonas 22
Karlavičius (Karlowicz), Mečislovas 502
Karosėlis, A. 501
Karpis, F. 227
Karuža 343
Karvelis, Petras 301
Kasso 212, 425
Kašarauskas, Ambraziejus 267, 268
Katelė, Jonas 172, 478
Katkov, Michail 131, 166
Katkus, Mikalojus 361, 379
Kaufmann, Konstantin 4, 20, 92, 106, 107, 108, 114, 122, 153, 157, 195, 224, 225, 226, 245, 246, 247
Kaupas, Antanas 469
Kautsky, Karl 23
Kazėnas, A. 485
Kaziliauskas, Motiejus 232
Kazimieras (šventasis) 145
Kaziūnas, J. 461
Kazūra, Stanislovas 485, 502
Keinys, Pranas 175, 294, 417, 424, 428, 430
Kėkštas, Jonas, žr. Mačys - Kėkštas, Jonas
Kerbedis, Stanislovas 21
Kerenskij, Aleksandr 376, 427
Keturakaitis, Martynas 232
Keturakis - Vilkutaitis 479, 481, 483, 490
Kymantaitė, Sofija 474, 475
Kymantas, Jonas 207, 238
Kirkoras, Adomas 108, 156, 224
Kirša, Faustas 520, 521
Kislinskij 471
Kišonas, A 361, 379
Klementas, Antanas 269, 517
Kligys 371
Klimaitis, Pranas 343, 350
Klimas, Petras 198, 448, 449
Klingenberg, Nikolai 139, 158
Knakfus, Martynas 506
Knipavičius (Knuipis), Mikalojus 21
Kochanov 170, 234
Kojalovič, Michail 104, 146, 241, 242
Kokoškin, F. 406, 409
Kokovcev, Vladimir 330, 424
Kolomnin 369
Komaras 342, 384
Komisarov 356
Koncevičius, Jonas 203, 206
Kondratavičius - Sirokomlė (Kondratowicz), Liudvikas 22, 517
Kondratowicz L. žr. Kondratavičius - Sirokomlė, Liudvikas
Kopec, V. 253
Kordzikauskas, J. 282
Kornilov, Ivan 105, 115, 144, 153, 154, 181, 190, 222, 223, 240, 241, 242, 248
Korwin - Milewski, Hipolit 68, 70, 71, 280
Kosciuška, Tadas 23, 517
Kossuth, Lajos 2, 17

Košelev 376
Kotryna II 20, 52, 84, 85, 104, 105, 109, 124, 129, 180, 221, 280, 496
Kovalevskij, P. 108, 130
Kozmianas (Kuzma), Kleofas 478
Koženevskis (Korzeniowski), Józef 484
Kraševskis (Kraszewski), Juozapas Ignotas 517
Krečetnikov, Petr 52
Krečinskis, Jonas 227
Krėvė, Vincas 520, 521
Kriaučiūnas, Jonas 340
Kriaučiūnas, Petras 93, 243
Krikščiūnas - Jovaras, Jonas 379, 519
Krikščiukaitis - Aišbė, Antanas 519
Kriškijonas, Pranciškus 74
Krupavičius, Mykolas 76, 301, 379
Kšivickij 122
Kubilinskaitė, Terėsė 475
Kubilius, Juozas 75, 301, 402, 408
Kučas, Antanas 348
Kudirka, Vincas 66, 91, 134, 207, 235, 289, 292, 481, 484, 500, 518, 519, 520
Kukta, Juozapas 473
Kukta, Martynas 253
Kulakauskas, Simonas 232
Kulieša, Mykolas 509
Kulikauskas 370
Kumelys, Povilas 379, 411
Kunickas, Juozas 377
Kuprevičius, Mikalojus 460
Kupstas, Aleksandras 379, 411
Kuršaitis, Pridrikas 268
Kutkus, Aleksandras 484
Kuzma, Pranas 379, 417, 422
Kvedaras, Antanas 379

Ladukas, Adomas 232
Lamanskij, Vladimir 241, 242, 469
Laniauskaitė, Karolina 232
Landsbergis - Žemkalnis, Gabrielius 66, 69, 463, 480, 486, 487, 488, 490
Lansbury, George 26
Lapinskai (broliai) 379
Lassalle, Ferdinand 23,
Lastas, Adomas 520, 521
Lastauskas, Vaclovas 49
Laucevičius - Vargšas, Bronius 490, 493
Laukaitis, Juozas 174, 253, 299, 390, 426
Laumianskis, H. 471
Laurinaitis, A. 371
Laurišķus, Maksas 503
Lazdynų Pelėda, žr. Pšibiliauskienė — Lazdynų Pelėda, Sofija
Lebedkin 39
Lebkauskienė, V. 475
Le Brun, André Jean 508
Lednicki, Aleksandr 122, 280
Ledru - Rollin, Alexandre 2
Lehmann 497
Leibovičius, Hiršas 507
Lekeckas, Kazys 177
Lenin, Vladimir 28
Leonas, Petras 122, 206, 288, 293, 303, 412, 413, 414
Leonavičius, Silvestras 76
Leonienė, C. 475
Leskien, August 469
Leščinskas, Vladislovas 512, 513
Leškevičius, Mykolas 487
Levandauskas, K. 481
Leveckis, V. 471
Liaugminas, Juozas 244
Liauksminas, Zigmantas 498
Liausas (Laus), Bronislovas 74
Liebknecht, Karl 329
Lietuvninkas, Jurgis 462
Limanowski, Bolesław 465
Linartas, Jurgis 483
Lingys, A. 379
Lipštavičius, Pranciškus 203
Liutkevičius, Gabrielius 344
Liven 115
Lopas, Laurynas 75, 379, 402, 405, 408
Loris - Melikov, Michail 237
Łowmiański, Henryk 35
Lozoraitis, Juozas 379
Lozoraitis, Motiejus 238, 242
Luckevičius, Jonas 49
Lučūnas 512

Lukauskas, Stasys 410, 463
Lukša, St. 207, 237
Luther, Martin 8, 10
Luxemburg, Rosa 27, 46
Lvov 108
Lvov, Georgii 430

Macijauskas, Antanas 243, 245, 252
Maciūnas, Vincas 273
Mackevičius, Jonas 514
Maculevičius - Maironis, Jonas žr. Maironis, Jonas
Mačys - Kėkštas, Jonas 518, 520
Maikov, L. 242
Maironis, Jonas 212, 238, 242, 297, 345, 498, 499, 518, 519, 520, 521
Maklakov, N. 428, 429
Maklakov, Vasilii 94
Makovskis, Tomas 507
Malinauskaitė (Eglė), žr. Šliūpienė, Liudmila (Aglė)
Malinauskas, Donatas 67, 467, 473
Malinovskij, Roman 326
Malinskis, M. 383
Maliukevičius, Klemensas 473
Mannhardt, Johann Wilhelm 21
Marcinkevičius, K. 232
Margalis, Juozas, žr. Šnapštys - Margalis, Juozas
Markauskas, Mečys 295
Markgrafskij, A. 365
Markov 420
Markovai 355, 417
Markūza, Petras 203, 206
Marma, Mykolas 379
Martinonis, Nikodemas 484
Martov, L. (Cederman Julii) 27
Marx, Karl 23, 27, 28
Masalskis, Ignacas Jokūbas 507
Masaryk, Thomaš Garrigue 29, 375
Mašek, J. 497
Mašiotas, Pranas 480
Matulaitis, Andrius 379
Matulaitis - Matulevičius, Jurgis 73, 74, 300
Matulaitis, Kazimieras Aloyzas 389
Matulaitis, Pranas 210, 462
Matulaitis, Stasys 290, 333, 379, 380
Matulaitis, Vincas 251, 311
Matulionis, Balys 295, 469
Matulionis, Povilas 66, 486, 520
Matulis, K. 314, 379
Matusevičius, Baltrus 209
Mauderode, Otto 254
Mazzini, Giovanni 2, 26
Mažylis, Pranas 342, 379
Mažvydas, Martynas 516
Meillet, Antoine 40
Meištavičius, Simonas 282
Merkys, Vytautas 274
Meszkis, F. 282
Meškerevičius 370
Metternich, Clement 2, 17
Michalkevičius, Kazimieras 70, 72, 73
Mickevičius (Mickiewicz), Adomas 22, 66, 509, 511, 517
Mickevičius - Krėvė, Vincas, žr. Krėvė, Vincas
Mičiulis, Pijus 490
Miežinis, Mykolas 237
Mikalauskas, L. 288
Mikalojus, didysis kunigaikštis 428
Mikalojus I 2, 18, 84, 85, 110, 131, 137, 140, 144, 151, 152, 181, 321
Mikalojus II 357, 361, 374, 413, 429
Miklošic, Franz 21
Mykolaitis - Putinas, Vincas 76
Mikuckis, Juozas 520
Milčinskiūtė, Veronika 470
Miliutin, Nikolai 222, 223, 226
Miller, Vsevolod 21
Milukas, Antanas 235
Milvydas, A. 498
Milvydas, Česlovas 402, 405, 408
Mindaugas 264
Mirkovič, F. 111, 137, 140
Mironas, Vladas 467, 473
Misius, Jonas 488, 489
Miščikas 317
Młynarski, Emil 22
Mohl, 67
Mongirdas, Vladas 463, 479
Moniuszko, Stanisław 22, 499

Montvydas, Antanas 379
Montvila, Juozapas 447, 488, 510
Moravskis, Alfonsas 236, 289, 290
Moravskis, Stanislovas 509
Morkūnas, Jokūbas 253
Morzy, J. 36
Motiejus Kaunietis 495
Motiejus Trakiškis 60
Muraška, O. 22, 240
Muravjov, Michail 3, 4, 20, 105, 106, 108, 111, 114, 122, 130, 132, 134, 135, 137, 140, 142, 143, 152, 153, 154, 163, 169, 181, 183, 205, 222, 223, 224, 240, 245, 246, 247, 248, 291
Muravjov, Nikolai 108, 111, 195
Muromcev, Sergei 403
Murza, A. 207
Murza, F. 207, 237

Nacevičius, Vincas 487
Nagornoskis, Vincas 480, 490, 493
Namiotko, Władysław 76
Napoleonas I 1, 17, 24, 283
Narjauskas, Jurgis 253
Naryškin, I. 383, 435
Naruševičius, Tomas, žr. Norus - Naruševičius, Tomas
Narutavičienė 193
Narutavičius, Stanislovas 342, 379
Narutowicz, Gabriel 22
Nastopka 461
Naujalis, Juozas 487, 499
Naujokaitis, A. 198
Naujokaitis, Pranas 463
Nazimov, Vladimir 153, 166
Neimontas, Juozas 502, 503
Nemakša (Nemeikša), Antanas 144
Nesselmann, Georg 21
Neteckis, Juozas 232
Nevskij, V. 329
Nezabitauskaitė - Galaunienė, Adelė 484, 488
Nezabitauskas - Zabitis, Kajetonas, žr. Zabitis - Nezabitauskas, Kajetonas
Nieman, V. 238
Nikiforov 376
Nonevičius, Elijas 66
Noreika, Liudas 301, 302
Norus - Naruševičius, Tomas 39, 303
Norvaiša, A. 484
Norvaiša, Vincas 232
Notovič 351
Novikov 108
Novikov, N. 224

Obninskij, V. 407
Obolenskij 330
Obst, Jan 42
Ochmanski, Jerzy 36, 274
Oginskis 156, 383
Oginskis, Bagdonas 439, 497
Oginskis, Mykolas Kleopas 207, 455, 495, 497, 499
Okulicz, Kazimierz 74
Okuličiai 379
Okuličienė 342
Oleka, Kazimieras 196, 379, 481
Oleškevičius, Juozas 509
Olšauskas, Konstantinas 451, 464, 471
Ona (Rusijos carė) 52
Ongirskis, J. 379
Orlov (Anykščių policijos nuovados viršininkas) 370
Orlov (baudžiamųjų rinktinių vadas) 373
Orževskij, Petr 92, 106, 108, 145, 246
Osten - Sacken 369, 372

Pacas, Kazimieras 505
Pacas, Kristupas 505
Pacelli, Eugenio 73
Pahlen, Konstantin 190, 338
Pakalniškis, Kazimieras 77, 91, 234, 519
Paknys, Juozas 337, 379, 384, 451
Pakštas, Kazimieras 39
Paliukas, Julijonas 461
Paliulionis, Mečislovas 68, 74, 141, 144, 147, 195, 385
Paliulis, M. 461
Palukaitis, Vincas 462
Pancežinskis, Česlovas 207, 237
Panomarev 172

Paparonis, Antanas, žr. Šmulkštys - Paparonis, Antanas
Papečkys, Juozas 198
Paršaitis, Pranas 363, 377, 379
Paszkiewicz, Henryk 42
Paškevičienė, Stanislova 474
Paškevičius, Augustinas 203, 206, 473
Pašukanis, Eugenijus 21
Patamsis 370
Paukštys 67
Paukštys, Tamas 140
Pauliukonis, Vladas 252, 379
Paulius Alšėniškis 60
Pavalkis, Antanas 251, 311
Pawiński, Adolf 36
Pečkauskaitė - Šatrijos Ragana, Marija 475, 519, 520
Penkauskas, Pranas 299
Peseckas, J. 512
Peters 369, 372
Petkevičaitė - Bitė, Gabrielė 258, 283, 464, 474, 475, 479, 481, 484, 490, 519
Petkevičius, Antanas 135, 227, 250
Petliukas, Petras, žr. Pundzevičius - Petliukas, Petras
Petrauskas, Kipras 483, 484, 486, 487
Petrauskas, Mikas 480, 483, 484, 485, 486, 487, 493, 497, 500, 501, 503
Petravičius, S. 145
Petravičius, Zigmas 512
Petrika, Antanas 348
Petrys 363
Petrulis, Alfonsas 473
Petrulis, Juozas 283
Petrulis - Petrulevičius 203, 206
Petrunkevič, Ivan 324
Piaseckaitė - Šlapelienė, Marija 467
Piaseckis, K. 509
Pietaris, Vincas 207, 520
Pijus X 70, 384
Pilenco, A. 229
Pilsudski, Józef 22, 42, 289
Pipiras, Jonas 232
Plateris 369
Plechanov, Georgii 26, 27
Plehwe žr. Plevė
Pleirytė - Puidienė, Ona 467, 475, 490, 520
Plepiai (broliai) 207
Plevė (Plehwe), Viačeslav 94, 104, 248, 306, 322, 327
Pobedonoscev, Konstantin 93, 172, 173, 195, 249
Pocius, Antanas 503
Počobutas, Martynas 509
Podčašinskis, Karolis 506
Podolinskis, Mykolas 508
Pogodin, Aleksandr 241
Pogodin, Michail 109, 110
Polovinskaitė - Grigaitienė, Vladislava 487, 488
Ponchielli, Amilcare 496
Poška, Dionizas 269, 274, 517, 518
Potapov, Aleksandr 118, 232
Povilas Alšėniškis 505
Povylius, Antanas 379, 411
Požela, Juozas 417
Požela, Vladas 148, 292, 337, 379, 380, 384, 451, 463
Pranckevičius (Frąckiewicz) 65
Prapuolenis, Juozapas 316
Prapuolenis, P. 379
Pravozevičius, V. 370
Prekeris, B. 379
Presniakov, Aleksandr 84
Prochaska, Antoni 469
Pšeciševskis, K. 227, 238, 254
Pšibiliauskienė - Lazdynų Pelėda, Sofija 519, 520
Ptaszycki, Stanisław 212
Puida, Kazys 484, 488, 490, 520
Puidienė, žr. Pleirytė - Puidienė Ona
Puišys 204
Pundzevičius - Petliukas, Petras 480, 490
Purėnas, Antanas 292, 481
Purėnienė - Vienožinskaitė, Liuda 292, 371, 379, 476
Purickis, Juozas 301
Puriškevič, Vladimir 354, 417, 423
Puškin, Aleksandr 483
Putinas, Vincas, žr. Mykolaitis - Putinas, Vincas

Putini, K. 506
Putna, Vytautas 515
Putvinskaitė, Marija 513
Puzinas - Puzyna, Povilas 203

Rabašauskienė, M. 475
Račas - Racevičius, Mykolas 498
Račiukaitis - Račiukas, Stasys 232
Račkauskas, Jeronimas 224
Račkauskas - Vairas, Karolis 64
Račkauskienė, M. 475
Račuga 370
Radičev, Feodor 324
Radvila, Antanas Henrikas 494
Radvila, Jurgis 511
Radvila, Kristupas 79
Radvila - Našlaitėlis, Mikalojus Kristupas 505
Radvila V. 227
Radvilienė, Pranciška Uršulė 495
Raila, Stanislovas 69, 344
Rakauskas 64
Rasikas, Rapolas 380
Raukas 498
Recke, 124
Reinys, Mečislovas 301
Réklaitis, Kazimieras 299
Renan, Ernest 15
Renner, Karl 27
Repnin, Nikolai 180
Rimka, Albinas 273, 293, 295
Rimša, Juozas 107, 379, 471
Rimša, Petras 162, 511, 512, 513, 514
Rinkevičius, P. 509
Ripinskis, Karolis 509
Rodzianko, Michail 427
Rogovič 246
Romeris, Edwardas Motiejus 510
Romeris (Romer), Mykolas 44, 64, 252, 270, 273, 278
Roppas, Edvardas 68, 69, 70, 298, 349, 375, 385
Roppas 366, 383
Rubaševičius, A. 203
Rucevičius, Antanas 463, 478, 486, 487
Rudamina Dusetiškis 497
Rudamina, Juozas 477
Rudvalis, Vincas 439, 462
Ruge, Arnold 2
Rugis, Juozapas 123
Rusanova, S. 17
Ruseckas, Kanutas 509
Ruseckas, Petras 257, 379
Rustemas, Jonas 508, 509, 510

Sabalis, Juozas 402, 408
Sagadinas, P. 379
Sakevičius 76
Sąmajauskas, Kazimieras 69
Samarin, Jurii 131
Sapiega, Leonas 508
Sarpalius, Petras 503
Sasnauskas, Česlovas 482, 483, 498, 499
Saunders, Juozapas 508
Sauerveinas, Jurgis 468, 501, 518
Savickas, Antanas 269
Savickis, J. 203
Savickis, Jurgis 520
Savickis, Pranas 518
Scheidemann, Phillip 28
Semevskij, Vasilii 328
Sergiejevskij, M. 105, 169, 170
Sergiejus, didysis kunigaikštis 329
Sergijus 122
Seton - Watson, Hugh 423
Seton - Watson, Robert William 29
Sidaravičius, Martynas 231, 232
Siemaška, Dominikas 51
Siemaška, Juozapas 137
Sievers 373
Sipavičiai (broliai) 379
Sipavičiūtė - Fedotova, Liuda 484
Sipiagin, Dimitrii 240
Syrkin, A. 224
Sirutavičius, Vladas 207, 292, 342, 344, 351, 378, 379
Sirvydas (Širvydas) Konstantinas 20, 274
Skalon, G. 351, 363, 364, 365, 368, 388
Skardinskas, Vladas 480, 484
Sketeris, Adomas 238, 463
Skipitis, Rapolas 303, 379
Skirmunt, B. 67
Skrodzkis, Kazimieras 172

Slančiauskas, Motiejus 460
Sledzinskis, Aleksandras 509, 510
Sleževičius, Mykolas 293, 294, 295, 343, 344, 379, 423, 452, 485, 486, 487
Slowacki, Juliusz 483
Smakauskas, Vincas 504, 509
Smetona, Antanas 73, 148, 176, 202, 284, 293, 294, 301, 302, 343 344, 381, 464, 467, 468, 470, 473
Smetonienė, Sofija 467
Smilga, Antanas 238, 242, 251, 254, 311
Smolskis - Smalstys, Jurgis 337, 379, 490
Smolskis, Mykolas 269
Smuglevičius, Pranciškus 507, 508, 509
Sobolis 47
Sologub 373
Soloveičikas, Maksas 47
Solovjev, Vladimir 14, 15
Sosnovskij 369
Spūdaitė - Gvildienė, Emilija 476
Spudulis, Jonas 206, 207, 238
Srokowicz, J. 266
Sruoga, Balys 359, 520, 521
Sruogienė, Vanda 463
Stabrauskas, Kazimieras 512, 514, 515
Stakelė, Stanislovas 63, 297
Staneika, Adalbertas 512
Stanelytė, Jadvyga 475
Stanevičius, Emerikas 269
Stanevičius, Simonas 274, 517, 518
Stanislovas Augustas 508
Staniszewski, Stanisław 4, 273
Staniukynas, Antanas 78
Stankevičius, B. 66
Stankevičius, Juozas 469
Stankevičius, Pranciškus 62
Stankūnas, Juozas 343
Starczewski, Eugeniusz 36
Starkus, Zigmas 301
Stašinskas, Vladas 411
Staugaitis, Antanas 472
Staugaitis, Justinas 301, 472
Stauskas 370
Steikas 75
Steponaitis, Antanas 76
Steponaitis, Edmundas 520
Steponas Vilnietis 494
Steponavičius, Jonas 473
Steponis 372
Stolypin, Petr 121, 226, 367, 412, 413, 415, 416, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 439, 452, 471
Stonkus, Jonas Ipolitas 251
Strašinskis (Straszinski), Povilas 75
Strazdas - Strazdelis, Antanas 269, 497, 517, 518
Strazdas - Jaunutis, Jonas 486, 487, 490, 498
Strazdas, Kazys 253
Strazdelis, žr. Strazdas - Strazdelis, Antanas
Stremouchov, P. 77, 317, 318, 351, 352, 362, 363, 364, 365, 366, 385, 388
Stroinovskis (Strojnowski), Jeronimas 509
Stropus, Pranas 232
Strzeleckis 134
Studnicki, Wacław de Gizbert 42, 43
Stulginskis, Aleksandras 301, 473
Stuoka - Gucevičius, Laurynas 506
Stupnickis, J. M. 140
Suchodolskij, S. 245
Südermann, Hermann 491
Sugintas, Antanas 295
Sutkus, Antanas 484, 491
Sviatopolk - Mirskij, Petr 22, 92, 108, 121, 248, 249, 250, 322, 327, 330

Šachmatov, Aleksei 328, 469
Šachovskoj 243, 355
Šafarik, Josef 37
Šafranov 114
Šakėnas 65
Šalkauskis, Kazys 303
Šalkauskis, Stasys 252
Šaparas, Ignas 65
Šapoka, Adolfas 273
Šatrijos Ragana, žr. Pečkauskaitė - Šatrijos Ragana, Marija

Šaulys, Jurgis 252, 293, 386
Šaulys, Kazimieras 301, 353, 389, 464
Šedvytis, Mykolas 140
Šeinius, Ignas 520, 521
Šemėta 227
Šepetys, Jonas 210, 379
Šernas, Jokūbas 473
Šiaulėniškis, žr. Šikšnys, Marcelinas
Šidlauskas, Domas 379
Šikšnys, Marcelinas 480, 483, 490
Šileika, Jonas 514, 515
Šilingas, Stasys 202, 303
Šimkevičius, Gabrielius 477
Šimkevičius, Pr. 203, 206
Šimkus, Stasys 483, 484, 485, 487, 493, 499, 501, 503
Šimonis, Kazys 516
Šipov, D. 324
Širinskij - Šichmatov 166, 167, 181
Šklėrius, Kajetonas 481, 514, 515
Šlapelis, Ignas 201, 515
Šlapelis, Jurgis 148, 470, 486
Šlekys, Vincas 461, 462
Šliogeris, V. 379
Šliūpas, Jonas 22, 37, 206, 207, 238, 239, 268, 270, 271, 283, 288, 289, 386, 468, 492
Šliūpas, Rokas 69, 251, 471
Šliūpienė (Aglė), Liudmila 474, 518
Šmidtas 444, 445
Šmulkštys - Paparonis, Antanas 520
Šnapštys - Margalis, Juozas 520
Šokalskij 195
Štarka, Juozas 499
Šukys, Juozas 386
Šulcas, Mykolas 506
Šulgin 417
Šupšinskis 66
Švaistelis 172
Šveikauskienė, Matilda 342

Taboras, Albertas Vaitiekus 60
Tallat - Kelpša, Juozas 483, 486, 497, 501
Tatarė, Antanas 172, 269
Thomas, Albert 30
Tilmansas 444, 445, 449
Timofejev 380
Tiškevičius, A. 322
Tiškevičius, Aleksandras 383
Tiškevičius, Eustachas 510
Tiškevičius, Jonušas 60
Tyzenhauzas 212, 495, 497, 507
Tolmačev 133
Toločka, Ladislovas 49
Totleben, Eduard 108, 239
Totoraitis, Jonas 470
Trockij, V. 118, 246, 247, 250, 438, 480, 482
Trubeckoj, Sergei 310, 324
Trumpa, Vincas 423
Trutnev, Ivan 510
Tūbelis, Juozas 148
Tumas - Vaižgantas, Juozas 65, 75, 77, 297, 298, 301, 344, 467, 468, 470, 481, 482, 513, 519, 521
Tumėnas, Antanas 301
Tumėnas, Justinas 370, 379
Tupalskis 144
Tupčiauskas, Juozapas 316
Turski, A. 492

Ubeika 370
Ūdra, Kazys 232
Ulenskas, Kazimieras 513, 514
Urbanavičius, Boleslovas 288
Urbanavičius, Valentinas 66
Urusov 355
Urusov, Sergei 404
Uvainis, Leonas 269
Uvarov, Sergei 131, 151, 152, 181, 221
Užupis, Jonas 520

Vaičaitis, Pranas 501, 519
Vaičelis 371
Vaičkus, Juozas 489, 491
Vailokaičiai (broliai) 123
Vailokaitis, Jonas 299, 301
Vainbaumas 514
Vaineikis, Liudvikas 233, 460, 462, 463, 479, 481, 482
Vaitkevičienė, E. 475
Vaitkevičius, A. 512
Vaižgantas, žr. Tumas - Vaižgan-

tas, Juozas
Val (Wahl), Viktor 67, 249, 466
Valančius, Motiejus 141, 145, 146, 155, 156, 172, 222, 226, 228, 229, 231, 240, 269, 274, 511, 518
Valavičiūtė, Paulina 484
Valiukas, Feliksas 379
Valiulis, D. 370
Valiūnas, Silvestras 518
Valujev, Petr 226, 243, 244
Vanagaitis, Antanas 499
Vankavičius, Valentinas 509
Vargšas, Bronius, žr. Laucevičius - Vargšas, Bronius
Varkala, Juozas 481
Varnas, Adomas 210, 514, 516
Vasilčikov, Ilarion 426, 429, 435
Vasilčikov, S. 327, 328
Vasiliauskas, Kazimieras 148
Vatači, 246
Vėbra, Rimantas 274
Vėgėlė, Adolfas 253, 486
Veliuoniškis (Wieloński), Pijus 22, 511
Venclauskas, Kazimieras 292, 480
Venclauskienė, Stanislava, žr. Jakševičiūtė - Venclauskienė, Stanislava
Verba 369
Verbickis - Verbyla, Bonifacas 378
Verbyla, Andrius 379
Vergilijus 267
Veriovkin, Petr 122, 313, 352, 359, 369, 370, 371
Vydūnas - Storasta, Vilius 490, 491, 503
Vienožinskaitė, Liuda, žr. Purėnienė - Vienožinskaitė, Liuda
Vienožinskis, Antanas 498, 518
Vienožinskis, Justinas 210, 371, 379, 516
Vienuolis, Antanas 520, 521
Vigodskis, Jokūbas 47
Vileišis, Antanas 66
Vileišis, Jonas 66, 235, 257, 293, 467, 469, 470, 513
Vileišis, Petras 66, 69, 207, 212, 231, 237, 238, 253, 254, 441, 449, 512
Vilūnas, Pranas 297
Vireliūnas, Antanas 379
Višinskis, Povilas 140, 148, 244, 245, 252, 293, 294, 324, 340, 344, 381, 464, 479, 519
Vyšniauskas, Juozapas 297
Višteliauskas, Andrius 498
Vytautas Didysis 54, 504
Vitkauskas, Aleksandras 484, 489, 490, 493
Vitkauskas, Petras 379, 402, 405, 408, 439
Vitkauskas, Viktoras 379
Vitkevičius (Witkiewicz), Stanislovas 22
Vitte, Sergei 69, 330, 331, 375, 440
Vivulskis (Wiwulski), Antanas 22, 513, 514
Vizbaras, Kazimieras 254, 311, 480
Vizgirda, Kazimieras 477
Vladislovas Vaza 476
Voldemaras, Augustinas 301, 302, 332, 470
Volkovskij 381
Vonsiackij, Andrei 233, 462, 463, 481
Volteris, Eduardas 37, 241, 469, 470
Vosylius, A. 314
Vrublevskis (Wróblewski), Tadas 323, 380, 469

Wahl žr. Val
Wasilewski, Leon 42
Węgerski, A. 79
Węslawski, Michał 279
Wycliffe, John 10
Wielhorski, Władysław 36, 42, 383
Wilson, Woodrow 31
Winnig, August 30
Wronka, Johannes 40

Zabitis - Nezabitauskas, Kajetonas 517
Zajączkowski 65
Zakarevičius, Jonas 371, 379
Zamyslovskij, G. 417, 426
Zaremba, F. 483, 500
Zauniūtė, Morta 474

Zavadskiai 224, 225, 227, 237, 239, 253
Zaviša, K. 122, 383, 410, 411, 417
Zdanavičius, Liudvikas 63
Zechlin, Erich 40
Zenger, Grigorii 247, 248, 249
Ziemacki, Józef 212
Zikaras, Juozas 510, 512
Zikus 344
Zubatov, Sergei 94, 326, 327
Zubovas, Vladimiras 163, 288, 410
Zubovienė 147, 474
Zubovskij 372
Zverovičius (Zwierowicz), Stanislovas 64, 66, 67, 68, 173, 174

Žalpys, Jonas 493
Žebrauskas, Tomas 506
Želigowski, Lucjan 31, 44
Žemaitė, Julija 474, 475, 481, 482, 490, 513, 519
Žemaitis, Zigmas 64, 470
Žemkalnis - Landsbergis, žr. Landsbergis - Žemkalnis, Gabrielius
Žygimantas Augustas 434, 507
Žygimantas, Didysis Lietuvos kunigaikštis 60
Žygimantas Senasis 494
Žilevičius, Juozas 501
Žilevičiūtė, J. 299
Žilinskas, Aleksandras 302, 487
Žilinskas, Tomas 69, 78, 471
Žilinskis, Petras 144
Žilius - Žilinskas, Jonas 39, 140, 236, 519
Žymantienė, Julija, žr. Žemaitė, Julija
Žiogas, Juozapas 470
Žitkevičius, P. 314
Žmuidzinavičius, Antanas 473, 486, 512, 513, 515
Žongolavičius (Žongollowicz), Bronislovas 74
Žukauskas - Vienuolis, Antanas, žr. Vienuolis, Antanas
Żuławski, Jerzy 484

CHRONOLOGINĖ LENTELĖ

1414 - 1418	Konstancos Bažnytinis susirinkimas
1688	šlovingoji Anglijos revoliucija
1789	Didžioji Prancūzijos revoliucija
1794	Kosčiuškos sukilimas Lietuvoje
1795	Paskutinysis Lietuvos Lenkijos padalijimas
1797	Brolių Ciecierskių sąmokslas Vilniuje
1815	Vienos kongresas ir *Šventosios Sąjungos* įsteigimas
1827	Rusijos žandarų korpo įsteigimas
1831	Sukilimas Lietuvoje
1832	Vilniaus Universiteto uždarymas
1837	Uždraudimas valstiečių vaikams stoti į kunigų seminarijas
1841 - 1843	Bažnytinių žemių sekuliarizacija Lietuvoje
1842	Vilniaus Dvasinės Akademijos iškėlimas į Petrapilį
1843	Kauno gub. sudarymas iš Vilniaus gub. dalies
1848	Revoliucija Prancūzijoje ir kitose Europos valstybėse
1849	Rusijos intervencija Vengrijos tautinei revoliucijai numalšinti
1861	vasario 19 d. panaikinta baudžiava
1862	Caro Aleksandro II įsakymas steigti Lietuvoje tik rusiškas pradžios mokyklas
1862	Lietuvoje nutiesta pirmoji geležinkelio linija ir telegrafo linija
1863	Sukilimas Lietuvoje
1864	sausio 1 d. paskelbtas įsakymas persekioti slaptąsias lietuviškas mokyklas
1864	birželio 5 d. M. Muravjovo įsakymas spausdinti lietuvių elementorius tik rusų raidėmis
1865	rugsėjo 23 d. Lietuvių spaudos lotynų raidėmis uždraudimas
1865	Išleistos specialios instrukcijos rusams įsigyti dvarus ir namus Lietuvoje palengvintomis sąlygomis
1866	Lietuvos dvarų supirkinėjimo bendrovės įsteigimas Rusijoje
1867	Suvalkų gub. sudarymas iš Augustavo vaivadijos
1868	Veiverių mokytojų seminarijos įsteigimas

1872 Panevėžio mokytojų seminarijos įsteigimas
1879 *Litauische Literarische Gesellschaft* draugijos įsteigimas Mažojoje Lietuvoje
1883 Išleista *Aušra*
1885 - 1895 Garšvių slaptosios spaudos platinimo draugijos veikla
1888 Varšuvoje įsteigta slapta lietuvių studentų draugija *Lietuva*
1889 Išleistas *Varpas*
1892 balandžio 3 d. įšleistas įstatymas persekioti slaptąsias lietuviškas mokyklas
1893 Įsteigta slapta moksleiviams šelpti draugija *Žiburėlis*
1893 lapkričio 23 d. Kražių skerdynės
1894 Įsteigta slapta *Sietyno* draugija
1896 Išleistas *Tėvynės Sargas*
1896 Įsteigta Lietuvos socialdemokratų partija
1896 Įsteigta Lietuvių draugija *Želmuo* Paryžiuje
1896 Lietuvių moksleivių pasipriešinimas kalbėti pravoslavų maldas prieš pamokas
1899 rugpiūčio 20 d. Palangoje įvyko pirmas viešas lietuviškas vaidinimas *Amerika Pirtyje*
1899 Kaune įsteigta slapta *Dainos* draugija
1899 Paskelbtas sprendimas *Sietyno* byloje
1900 Pasaulinė paroda Paryžiuje, kurioje dalyvavo ir lietuviai
1901 Įsteigta slapta *Artojų draugystė*
1901 Paskelbtas sprendimas dr. L. Vaineikio ir kitų byloje
1902 Lietuvos demokratų partijos įsteigimas
1903 Įsteigta moksleivių šalpos draugija *Motinėlė*
1904 vasario 6 d. (naujuoju stiliumi) rusų - japonų karo pradžia
1904 kovo 14 d. įsteigta pirmoji legali *Vilniaus lietuvių šelpimosi draugija*
1904 balandžio mėn. legalizuota peticijų teisė
1904 balandžio 24 d. senuoju stiliumi arba gegužės 7 d. naujuoju stiliumi panaikintas lietuvių spaudos draudimas
1904 gruodžio 23 d. Vilniuje išspausdintas pirmas legalus lietuviškas dienraštis *Vilniaus Žinios*
1905 sausio 9 d. Kruvinasis Sekmadienis
1905 balandžio 17 d. Tolerancijos akto paskelbimas
1905 gegužės 1 d. panakintas draudimas lietuviams pirkti žemę Lietuvoje
1905 Revoliucijos pradžia Rusijoje ir Lietuvoje
1905 spalio 17 d. caro Manifesto paskelbimas
1905 Marijampolėje įsteigta *Šviesos* draugija
1905 gruodžio 4 - 6 d. (naujuoju stilium) įvyko Didysis Vilniaus seimas
1905 Įsteigta Lietuvos valstiečių sąjunga
1905 Įsteigta Lietuvos krikščionių demokratų partija
1906 balandžio 23 d. paskelbti Rusijos imperijos pagrindiniai įstatymai (konstitucija)
1906 balandžio 27 d. sušaukta Rusijos pirmoji dūma

1906	Panaikintas įstatymas dėl slaptųjų lietuviškų mokyklų persekiojimo
1906	Lietuvos visuomenės veikėjų memorandumas popiežiui Pijui X
1906	Įsteigta *Žiburio švietimo draugija*
1906	Įsteigta *Saulės* švietimo draugija
1907	Vilniuje įsteigta *Lietuvių mokslo draugija*
1907	sausio mėn. įvyko Pirmoji lietuvių dailininkų paroda
1907	vasario 20 d. sušaukta Rusijos Antroji dūma
1907	gegužės mėn. įsteigta *Lietuvių dailės draugija*
1907	lapkričio 1 d. sušaikta Rusijos Trečioji dūma
1908	Įsteigta *Lietuvių katalikų blaivybės draugija*
1909	Vilniuje įsteigtas Teatralų klubas *Rūta*
1909	Įsteigta *Artojo bendrovė* įsiskolinusių dvarų žemes supirkinėti Lietuvoje
1912	lapkričio mėn. sušaukta Rusijos Ketvirtoji dūma
1912	Lietuvių kunigų memorandumas popiežiui Pijui X
1914	rugpiūčio 1 d. (naujuoju stiliumi) prasidėjo pirmasis Pasaulinis karas

PASTABA: visų Rusijos įvykių datos žymimos senuoju stiliumi. Datoms naujuoju stiliumi nustatyti XIX a. reikia pridėti 12 dienų, o XX a. — 13 dienų.